עיונים בתקומת ישראל

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כתב העת יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן־גוריון

המערכת: מכון בן־גוריון לחקר ישראל, מדרשת בן־גוריון, מיקוד 84990
טל' 6596940(08), פקס 6596939(08)

כתובת אלקטרונית: omiller@bgu.ac.il

מאמרים יש להגיש באמצעות דואר אלקטרוני או תקליטון. יתקבלו מאמרים שגודלם אינו עולה על 8000 מילים ובצירוף תקצירים באנגלית ובעברית, לרבות שם המאמר ושם המחבר, עד 200 מילים.

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל

כרך 19

מכון בן־גוריון
לחקר ישראל והציונות • קריית שדה־בוקר
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
תשס"ט – 2009

עורכים: אבי בראלי, גדעון כ"ץ
עורכת משנה: אורנה מילר
מערכת: אבי בראלי, דניאל גוטוויין, אביגד וונשק, אביבה חלמיש, גדעון כ"ץ, משה ליסק, אסתר מאיר־גליצנשטיין, זכי שלום
מועצת המערכת: איתמר אבן־זֹהר, אוניברסיטת תל־אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב; אבי בראלי, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; מנחם ברינקר, האוניברסיטה העברית בירושלים; דניאל גוטוויין, אוניברסיטת חיפה; אלון גל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; אביגד וונשק, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; אביבה חלמיש, האוניברסיטה הפתוחה; אילן טרואן, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; גדעון כ"ץ, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; משה ליסק, האוניברסיטה העברית בירושלים; אסתר מאיר־גליצנשטיין, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; מתתיהו מינץ, אוניברסיטת תל־אביב; בנימין פינקוס, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; זכי שלום, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון; משה שמש, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן־גוריון

עריכת לשון: ישראל רונן, רוית דלויה, נורית וַלֵק, עינת אמית־יאירי
עריכה והתקנה: נילי הירט
עריכת תקצירים: משה תלמים
עיצוב העטיפה: אד ואן אויין
מרכז ההוצאה לאור: שאול שרגאי

ISSN 0792-7169
תוכן המאמרים על אחריות המחברים
© 2009
כל הזכויות שמורות
למכון בן־גוריון
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה־בוקר תשס"ט

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר־שבע
נדפס בישראל במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

כלכלה וחברה

אריה קרמפף — כינונו של מושג העצמאות הכלכלית בשיח הישראלי, 1948–1966 — 1

אברהם דורון — אליטה לא אחריותית: המקרה של צמרת האוצר — 35

אורית רוזין — ההסתדרות הרפואית בישראל בשנות החמישים ונדב דוידוביץ׳ ובשנות האלפיים — 56

נחום גרוס — האוניברסיטה העברית ושלוחותיה בתל־אביב, 1950–1970 — 93

יוסי בן־ארצי — ׳קהלת יעקב׳: הניסיון לרכישת אדמות הרטוב, 1882–1883 — 120

ספרות ואמנות

תמר וולף־מונזון — בין ׳צַעַן׳ לבין ׳כְּנַעַן׳: הפואמה הגנוזה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ ליעקב אורלנד — 143

חיה שחם — ׳בְּרִית בְּתָרִים בֵּין הַשּׁוּרוֹת׳: דמותו של נתן אלתרמן ביצירות משוררים — 177

דליה מנור — פולני ויהודי: מאוריצי גוטליב בין שני עולמות — 198

הסכסוך במזרח התיכון

בעז וונטיק — מדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון: זרז לפרוץ וזכי שלום מלחמת יום הכיפורים — 205

משה שמש — האסטרטגיה של נאצר ל׳חיסול תוצאות התוקפנות׳, יוני 1967–ספטמבר 1970: הערכה מחדש — 246

פוליטיקה

אמיר פלג — מצדה או מודיעין: מנחם בגין ויחסו למרד גטו ורשה — 283

יחיעם ויץ — יחסו של בן־גוריון לרביזיוניזם ולזרמיו — 306

מוסטפא עבאסי — הרס העיר העתיקה בטבריה, 1948–1949 — 345

רענן ריין — ספורט, פוליטיקה וגולים: מחאה בישראל בעת אליפות העולם בכדורגל, ארגנטינה 1978 ואפרים דוידי — 373

ענת קדרון — ׳ועד העדה׳ וכינון קהילה על־עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה — 401

צבא ודת

אהרון קמפינסקי — בין תמיכה להסתייגות: התייחסותו של בן־גוריון להסדרת הדת בצה"ל — 425

יובל גובני — פולמוס הגיוס של בני הישיבות: היבטים פילוסופיים ותרבותיים — 449

העולם היהודי

מתתיהו מינץ — מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע, 1924–1925 — 463

ביקורת ספרים

אסתר מאיר־גליצנשטיין — עבר חמקמק: ספרי זכרונות והבניית עברם של יהודי עיראק בישראל (על **בסמטאות בגדאד** מאת סלים פתאל; **בגדאד, אתמול** מאת ששון סומך) — 490

אביבה חלמיש — כוחו של מיתוס בספרות ובחיים (על **נקודת הבראשית: גלגולו של מיתוס ביתניה בספרות העברית** מאת שולה קשת) — 498

רשימת קיצורים — 509

רשימת משתתפים — 510

רשימת ספרים – מכון בן־גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן־גוריון — 511

ISRAEL STUDIES — 521

תקצירים באנגלית — i

כלכלה וחברה

כינונו של מושג העצמאות הכלכלית בשיח הישראלי, 1948–1966

אריה קרמפף

הקדמה

בשני העשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה תפס המונח 'עצמאות כלכלית' מקום מרכזי בשיח הכלכלי המקצועי והציבורי כאחד.[1] מבחינה כלכלית טהורה אפשר להגדיר את העצמאות הכלכלית באמצעות גודלו של הגירעון המסחרי — הפער בין היבוא ובין היצוא,[2] אולם המשמעות ההיסטורית של מונח זה והתפקיד שמילא בשיח הכלכלי

1. להלן רשימת כמה מן הפרסומים שראו אור בנושא העצמאות הכלכלית: אבא פ' לרנר, 'יציבות ועצמאות כלכלית', **רבעון לכלכלה**, 5–6 (1954), עמ' 3–11; פ' דולברג, 'מאזן החוץ והתקדמותנו הכלכלית', **רבעון לכלכלה**, 8 (1955), עמ' 368–378; אריה (לודוויג) געתון, 'יסודות לעצמאות כלכלית', **רבעון לכלכלה**, 13–14 (1956), עמ' 24–43; דוד הורוביץ, 'סיכויים וסכנות במדיניות הכלכלית', שם, עמ' 8–23; פנחס ספיר, 'מדיניות היצוא', שם, עמ' 3–7; דניאל קרימר ואחרים, **ההכנסה הלאומית של ישראל 1950 עד 1954**, ירושלים 1957; פ' דולברג, 'היצוא ועצמאות כלכלית', **רבעון לכלכלה**, 15 (1957), עמ' 193–210; דן פטינקין, **המשק הישראלי בעשור הראשון**, ירושלים 1960; הנ"ל, 'ההתקדמות הכלכלית בישראל', **רבעון לכלכלה**, 25–26 (1960), עמ' 22–28; דוד הורוביץ, 'אין הבור מתמלא מחוליתו', שם, עמ' 5–21; י' רונן, 'בשולי המסה של דן פטינקין', שם, עמ' 162–165; יצחק גלפט, 'השגות על המסה של דן פטינקין', **רבעון לכלכלה**, 27 (1960), עמ' 217–232; דוד גולומב, 'עודף היבוא — סיבה או תוצאה', **רבעון לכלכלה**, 29–30 (1961), עמ' 150–152; מיכאל מיכאלי, 'יבוא ההון לישראל: מקורותיו, גדלו ומשמעותו', **רבעון לכלכלה**, 31 (1961), עמ' 217–242; דוד פינס, 'מדדים לעצמאות כלכלית', שם, עמ' 242–252; מיכאל מיכאלי, **סחר־החוץ ויבוא־ההון בישראל**, תל־אביב 1963; זאב אברמוביץ, 'עצמאות כלכלית מהי?', **על המשמר**, 30.12.1964; משה זנברג, 'המדיניות הכלכלית ותקציב המדינה ל־1965–1966', **רבעון לכלכלה**, 44 (1965), עמ' 315–328; דוד הורוביץ, 'צמיחה כלכלית ועצמאות כלכלית', **רבעון לכלכלה**, 49–50 (1966), עמ' 3–22; דוד הורוביץ, 'יחסי הגומלין בין מאזן התשלומים, המחירים והתעסוקה' (סימפוזיון להערכת התוכניות להבראת המשק), **רבעון לכלכלה**, 51 (1966), עמ' 188–190; יוסף רונן, 'המיתון בבחינה ארוכת טווח', **רבעון לכלכלה**, 52 (1967), עמ' 315–323.

2. על ההיבטים הכלכליים והאקונומריים של המונח 'עצמאות כלכלית' ועל התמורות בתלות הכלכלית של ישראל בפועל ראו: Nadav Halevi, 'The Development in Israel of the Concept of Economic Independence', *Israel Economic Review*, 4, 1 (2006), pp. 7-11

הישראלי ובתהליך קביעת המדיניות בישראל חורגת מהגדרתו האקונומטרית. מונח זה שימש בעת ובעונה אחת מדד למצבה הכלכלי־פוליטי של ישראל, מטרה לאומית נכספת, סִסמה שנועדה לגיוס תמיכה במדיניות כלכלית ואמצעי רטורי בידי קבוצות אינטרסים להשפעה על מדיניות הממשלה. סיפור תהליך טביעתו של המונח, התמורות במשמעויותיו הפוליטיות והכלכליות, האופן שבו הושפעו משמעויות אלו מן התנאים הכלכליים המשתנים ומאמצעי המדיניות השונים שהפעילה הממשלה הם פרק יסודי בתהליכי בניין המדינה של ישראל.

המונח 'עצמאות כלכלית' היה לא רק מונח אלא אתוס לאומי־כלכלי. ככזה היה מורכב משלושה רבדים: לאומי־מדינתי, כלכלי־מקצועי וחברתי־ריבודי. ראשית, הוא הציע חזון לאומי, מטרה לאומית ואסטרטגיה להשגת מטרה זו. על־פי אסטרטגיה זו, על המדינה לעודד ענפי ייצור של יצוא ותחליפי יבוא לשם צמצום התלות הכלכלית של המדינה בהון חיצוני. מטרה זו היתה מגובה בתאוריה כלכלית אשר ראתה בתקציב ממשלתי מאוזן, באינפלציה נמוכה, ביעילות כלכלית ובתחרות עם שווקים חיצוניים תנאים הכרחיים לפיתוח כלכלי בר־קיימא. ולבסוף, למדיניות זו היה היבט חלוקתי: המדיניות לעידוד היצוא דרשה הורדה של השכר הראלי, העלאת הפריון ועידוד של יצואנים, שלא כאתוס הפיתוח המהיר, אשר תאם יותר את האינטרסים של העובדים ושל התעשיינים המייצרים מוצרים לצריכה מקומית. בקשר לריבוד, יש לציין כי העובדים היו מזוהים במובהק עם אתוס הפיתוח המהיר, ואילו לתעשיינים לא היתה הזדהות ברורה. מצד אחד הם נהנו מן ההטבות שהיו גלומות באתוס הפיתוח המהיר, ומצד אחר היה להם אינטרס לתמוך במדיניות שהובילה להורדה בשכר. פיצול זה יכול להסביר את העובדה כי לא היה להם תפקיד חשוב בהבנייתו של אתוס העצמאות הכלכלית. יש לומר כי אתוס העצמאות הכלכלית לא היה היחיד בתקופת עיצובה של המדינה. הוא התקיים בד בבד עם אתוס עליית ההמונים והפיתוח המהיר,[3] ובין השניים התקיים מתח מתמיד, גם אם לא סתירה. הוויכוח ביניהם נסב על השאלה מה קודם למה: פיתוח לעצמאות או עצמאות לפיתוח.

במאמר זה אציג את הכוחות ואת השחקנים הכלכליים, הפוליטיים ובמידה מסוימת החברתיים אשר השתתפו בתהליך עלייתו של אתוס העצמאות הכלכלית. הגישה הכלכלית־פוליטית שאנקוט לניתוח תהליך זה היא שילוב בין התפיסה המניחה כי המדינה היא שחקן אוטונומי (state-centered approach) ובין התפיסה המניחה כי פעולות קולקטיביות, כמו הוצאה לפועל של מדיניות כלכלית, הן תוצר של משא־ומתן ובניית קואליציות בין שחקנים חברתיים בעלי אינטרסים שונים ומנוגדים. באופן מפורש, אניח כי עלייתו של אתוס העצמאות הכלכלית ותרגומו למדיניות דרשו יצירה של קואליציות בין גופים שונים בכלכלה הפוליטית. עם זאת, אניח כי למדינה ולארגונים המרכיבים

3. על מקורותיו של אתוס הפיתוח המהיר ראו: Arie Krampf, 'The Political Economy of Economic Knowledge: The Reception of the Developmental Approach in the Jewish Economic Discourse in Mandatory Palestine, 1934-1939' (forthcoming)

אותה — הממשלה, משרד האוצר, ובכלל זה מומחים שפעלו בשירותה — היתה אוטונומיה יחסית ביחס לכוחות החברתיים.

מאמר זה מתאר שלוש אפיזודות בתהליך הופעתו והתפתחותו של אתוס העצמאות הכלכלית: האפיזודה הראשונה מתמקדת בתהליך הופעתו הראשונית של המונח, בדיונים בכנסת בתקופה שקדמה למדיניות הכלכלית החדשה; האפיזודה השנייה תתמקד בשלב ההתמקצעות של המונח, כאשר הוא עובד לטיפול של הכלכלנים המקצועיים המנסים להגדירו, לכמתו ולמדדו; והאפיזודה השלישית מתמקדת באופן תפקודו של המונח 'עצמאות כלכלית' במדיניות המיתון.

1. הגירעון המסחרי לפני הקמת המדינה

ההיסטוריה של הגירעון המסחרי ושל שאלת העצמאות הכלכלית אינה מתחילה עם קום המדינה. בשנות השלושים של המאה ה־20, לאחר קריסת בסיס הזהב, אופיינה המדיניות הכלכלית של המדינות המתועשות ב'פרוטקציוניזם' וב'נאו־מרקנטליזם'.[4] על רקע מצב זה דנו הכלכלנים הציונים בארץ־ישראל רבות בשאלת האוטרקיה הכלכלית של ארץ־ישראל בכלל ושל המגזר היהודי בפרט. השאלה המרכזית שעמדה על הפרק היתה אם המשק היהודי צריך לשאוף לייצר את כל צרכיו בעצמו תוך כדי ניתוק מהמשק הערבי וממשקים אחרים או להתמחות בענפים מסוימים ולספק את שאר הצרכים באמצעות מסחר בין־לאומי.[5] דיונים אלה קיבלו משנה חשיבות בעקבות השביתה של האוכלוסייה הערבית, ונעלמו לבלי שוב עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. בתקופת מלחמת העולם השנייה ובשנתיים שלאחר מכן נהנה המשק היהודי ממאזן מסחרי חיובי, ונושא האוטרקיה ירד מסדר היום.[6]

לאחר המלחמה החזירה שאלת ההיתכנות הכלכלית של מדינה יהודית עצמאית את הגירעון המסחרי של המשק היהודי למרכז תשומת הלב. השאלה היתה אם יש לפרש אותו כבעיה או כמצב רצוי. דוד הורוביץ, שהיה ראש המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית, טען בפני ועדת החקירה האנגלית־אמריקנית: 'טעות היא לחשוב, כי הגרעון במאזן

4. Charles Schrecker, 'The Growth of Economic Nationalism and Its International Consequences', *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1931-1939), 13, 2 (March-April 1934), pp. 208-225

5. ראו למשל: ריטה הינדן, '"קנטוניזציה" כלכלית?', **המשק השתופי**, 12–13, 22.7.1936; ד"צ ברוצקוס, 'על יסודות המשק במדינה יהודית', **המשק השתופי**, 17–18, 4.11.1937; זאב אברמוביץ, '"אבטרקיה"', מרכז תעשיתי ומציאות', **המשק השתופי**, 3–4, 28.2.1938.

6. נחום גרוס ויעקב מצר, 'ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה', בתוך: נחום גרוס, **לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל בעת החדשה**, ירושלים 2000, עמ' 306–307. ראו גם: מיכאלי, **סחר־החוץ ויבוא־ההון בישראל**, עמ' 5–6.

המסחרי מתכסה על ידי יבוא ההון. אדרבה, יבוא ההון הוא הגורם גרעון זה. [...] יבוא ההון הוא מקור לפיתוח הארץ, תופעה שהיינו עדים לה בכל שאר ארצות של התישבות'.[7] טיעון דומה הוא הציג בפני הוועדה שהקים האו"ם (UNSCOP) לפתרון בעיית ארץ־ישראל.[8]

בדיונים בקרב ההנהגה הציונית הביע הורוביץ עמדות אופטימיות פחות. במזכר ששלח לאליעזר קפלן נכתב: 'סכנה נוספת הגלומה במצב הנוכחי היא הגירעון במאזן המסחרי. השלכותיו של גירעון זה מוסתרות על־ידי היתרות הפיננסיות שנצברו [בתקופת מלחמת העולם השנייה], יבוא ההון וההוצאות הבטחוניות [של צבא בריטניה]'.[9]

הדו־ערכיות שאנו מוצאים כאן בנוגע לשאלה אם המאזן המסחרי השלילי הוא בעיה או מצב רצוי תאפיין את השיח הכלכלי־פוליטי עד סוף שנות השישים, אולם התפיסה כי מדובר במצב רצוי תלך ותידחק לשוליים.

2. אפיזודה א': מעליית המונים לעצמאות כלכלית

לאחר כינון ריבונותה של מדינת ישראל התמודדה המדינה החדשה עם בעיות בתחום הביטחון והדמוגרפיה, כלומר עם מלחמה ועם הגירה, שתי בעיות לאומיות שהטילו עומס עצום על המערכת הכלכלית; לפי הערכה, מימון המלחמה דרש ארבעים אחוזים בערך מהתוצר המקומי.[10] עד ההוצאה של המדיניות הכלכלית החדשה מן הכוח לפועל היה השיח הכלכלי מפולג בין אלו שתמכו בהמשך מדיניות העלייה והקליטה של הממשלה וראו במאזן המסחרי 'בעיה תאורטית' ולכן שולית ובין הדורשים לסיים את מדיניות עליית ההמונים על שום המחסור ההולך וגדל ביתרות מטבע החוץ.

עד 1950 הגן משרד האוצר על הטענה כי לישראל אין בעיה של מאזן תשלומים שלילי. בסוף השנה ההיא עוד הגן הורוביץ על מדיניות הממשלה; 'אם לראות באופן תיאורטי את חשבון ההכנסה הלאומית שלנו [...] הגירעון במאזן התשלומים הוא 50 מיליון ל"י, ז.א. פחות מ־25%, וזה לא נורא', הוא ציין בוועדת הכספים. שר האוצר אליעזר קפלן היה שותף לגישה אופטימית זו. 'אני מעיז לומר דבר מאוד משונה', טען. 'במובן מוניטרי מצבנו טוב יותר מאשר מצבן של כמה מדינות גדולות. עם כל האי־נורמליות שבמאזן התשלומים שלנו, המצב הוא הרבה יותר טוב מאשר מישהו בעולם מאמין'.[11]

7. דוד הורוביץ, **בשליחות מדינה נולדת**, ירושלים ותל־אביב 1951, עמ' 101.
8. 'Minutes of an open session before UNSCOP', 4.4.1947, עמ' 7, ארכיון יד יערי, חטיבה 95–74, מיכל 2, תיק 3.
9. 'Survey of Economic Conditions', 2.4.1947, שם, תיק 2.
10. נחום גרוס, 'המדיניות הכלכלית בישראל, 1948–1951', בתוך: גרוס, **לא על הרוח לבדה**, עמ' 331.
11. פרוטוקול ישיבת ועדת הכספים, 11.9.1950, ארכיון הכנסת (אכנ"ס), עמ' 8–14.

לצד בעיית המאזן המסחרי והמחסור במטבע חוץ הלכה והחריפה בעיית האינפלציה.[12] על־פי התאוריות הכלכליות המקובלות כיום בתנאים של משק חופשי, המאבקים בגירעון המסחרי ובאינפלציה אחד הם. לא כך נתפסו הדברים במקרה שלפנינו. לדעת מנכ"ל משרד האוצר דוד הורוביץ, דרשו המאבק באינפלציה והמאבק בגירעון פעולות התערבות שונות ומנוגדות. 'ישנה עוד בעיה אחת, והיא סתירה ידועה בין שני קווי המדיניות שאנו נוקטים בהם, ששניהם חשובים כאחד: מלחמה באינפלציה ואיזון במאזן התשלומים'. לדעתו של הורוביץ, 'המלחמה באינפלציה מחייבת הבאת מצרכים רבים ככל האפשר לשוק הסחורות, במחירים זולים ככל האפשר, והבאת מצרכים שאינם מיוצרים בארץ כלל. דברים אלה הם בלתי אפשריים בשעה שאנו נתקלים יום יום במחסור ממשי וחמור מאוד של מטבע זר',[13] כלומר על־פי תפיסתו של הורוביץ, האינפלציה נגרמת לא מעודף אמצעי תשלום אלא ממחסור במוצרים. אמנם מבחינה כלכלית מחסור בסחורות ועודף כסף הם היינו הך, ואולם השאלות הן מהו הקשר הסיבתי ביניהם ומהי המדיניות שהממשלה אמורה לנקוט כדי לטפל בבעיה. מן הציטוט למעלה עולה כי הורוביץ המליץ על הגדלת היבוא כאמצעי להילחם באינפלציה: כאשר כסף 'רודף' אחר מעט סחורות, כמו שנהג לתאר זאת, הדבר מוביל לעלייה במחיר הסחורות. כדי להוריד את המחירים יש לייבא סחורות. אם כן, על־פי הורוביץ, המאבק בגירעון מחמיר את בעיית האינפלציה, והמאבק באינפלציה מעצים את הגירעון.

הַדְרָה שעמדה לפני הממשלה — על־פי אופן הצגת הדברים על־ידי הורוביץ — היתה בחירה בין צמצום הגירעון ובין קליטה ומאבק באינפלציה. הורוביץ עצמו הגדיר זאת 'הַדְרָה בין "רזרבה" של מטבע חוץ, ובין "אכזריות"': 'גודל הרזרבה תלוי במידת אכזריותנו. הגדלת הרזרבה, פירושו של דבר רמת חיים גרועה יותר, וקשיים פוליטיים ציבוריים'.[14] הורוביץ הכיר בבעיית העתודות של מטבע חוץ — ולכן גם בבעיית הגירעון המסחרי — אך הוא גרס כי המטרה של קליטת עלייה ושמירה על רמת חיים נאותה חשובה יותר.

להבדיל מעמדת משרד האוצר והממשלה, ראו נציגי מפלגות הימין בוועדת הכספים — 'חרות' והמפלגה הפרוגרסיבית — חשיבות רבה יותר בשמירה על 'רזרבה' של מטבע החוץ. לטענתם, הידלדלות העתודות תפגע גם באמון הציבור המקומי וגם באמון של גופים חיצוניים במטבע הישראלי. אובדן האמון יקשה על הממשלה לגייס מטבע חוץ. על רקע זה הם הפעילו לחצים עוד ב־1949 להקים בנק מרכזי.[15] את הדרישה ליצירת אמון במטבע כינה הורוביץ 'פסיכולוגיזם טהור'. מול 'הפסיכולוגיזם' הוא הציב את 'הציונות':

12. על בעיית האינפלציה ואופן המאבק בה ראו: גרוס, 'המדיניות הכלכלית בישראל, 1948–1951' (לעיל הערה 10).
13. פרוטוקול ועדת הכספים, 7.12.1949, עמ' 5, אכנ"ס.
14. שם.
15. ראו את דברי נציגי תנועת חרות והמפלגה הפרוגרסיבית, פרוטוקול ועדת הכספים, 14.12.1949, עמ' 4–5, אכנ"ס.

'מאזן תשלומים כזה, נובע מהציונות, ומהכנסת אנשים רבים שהם צרכנים גדולים, ואנו צריכים להפוך אותם ליצרנים [...] הבעיה אינה אמון ופרסטיג'ה בלבד'.[16] הניגוד שניסח הורוביץ בין 'פסיכולוגיזם' ל'ציונות' הוא בעל חשיבות מרכזית משום שכעבור כמה שנים מה שתואר אז כ'פסיכולוגיזם' יהיה ציונות. במילים אחרות, קבוצה של דוברים תצליח לנסח מחדש את האינטרס הלאומי־כלכלי בישראל, והיא תציב במרכזו את יציבות המטבע.

המאזן המסחרי: קריטריון לקליטה כלכלית אמיתית

בסוף 1950 ניכרו שינוי בעמדתו של הורוביץ ותחילתו של פיצול בין עמדת משרד האוצר (הורוביץ ואליעזר קפלן) ובין עמדתו של בן־גוריון. פיצול זה התבטא בכמה היבטים תאורטיים שהיו להם השלכות מעשיות על מדיניות הממשלה: ראשית, חל שינוי באופן שהסביר משרד האוצר את הגורמים לאינפלציה; כפועל יוצא מכך חל שינוי באופן שתיאר משרד האוצר את הקשר בין האינפלציה ובין הגירעון המסחרי ואת האמצעים לטיפול בשניהם.

האוצר הציג את הטענה כי האינפלציה נגרמת לא ממחסור במוצרים — כמו שטען בעבר — אלא מעודף של אמצעי תשלום. בספטמבר 1950 טען קפלן:

> מפעפעת בגוף המשק והכלכלה שלנו מחלה רצינית. דבר זה משפיע גם בשטח המטבע. בל נרמה את עצמנו, אנו זורקים לשוק הכספים שטרות כסף או מטבעות בהיקף גדול בהרבה, מאשר זה רצוי. וכל עוד נצטרך להוציא לתקציב הביטחון אחוז ניכר מההכנסה הלאומית — תתפשט המחלה.[17]

לטענה זו היו השלכות על אופן הטיפול בגירעון המסחרי. עד אז הציג האוצר את האינפלציה ואת הגירעון המסחרי כשתי בעיות נפרדות אשר הטיפול באחת משפיע לרעה על הבעיה האחרת. מתוך אופן ייצוג זה של הבעיות הכלכליות נגזר כי יש לבחור בפשרה אופטימלית. אופן הייצוג החדש של היחסים בין הגירעון ובין האינפלציה הוביל לתפיסה כי הגירעון המסחרי והאינפלציה הם שני סימפטומים של בעיה אחת ולשניהם פתרון זהה: צמצום אמצעי התשלום במשק ומעבר למדיניות פיסקלית ומוניטרית מצמצמת. התגברות האינפלציה, טען הורוביץ, 'מחבל[ת] בסעיף אחר, שהוא לדעתי החשוב ביותר מבחינת מאזן התשלומים שלנו לאורך הימים — האקספורט'.[18] זוהי התפיסה המקובלת בתאוריה של מסחר בין־לאומי לקשר בין רמת המחירים ובין מסחר בין־לאומי.

בשלב ההוא עמד הפתרון המשותף לגירעון ולאינפלציה בניגוד למדיניות עליית ההמונים, שעוד הוגדרה 'מטרה לאומית מרכזית'. כדי לגייס תמיכה בפעולה לפתרון בעיות

16. שם, עמ' 11.
17. פרוטוקול ועדת הכספים, 11.9.50, עמ' 1, אכנ"ס.
18. שם, 28.11.50, עמ' 6.

הגירעון והאינפלציה היה צורך לפרק את המטרה הלאומית ולהגדירה מחדש. הורוביץ עשה זאת על־ידי יצירת הבחנה בין 'העברה' של עולים ובין 'קליטה' שלהם: 'ברור שכל זמן שאנו מקבלים שהעלייה היא נתון שאין לערער אחריו אזי כל אימת שייכנסו מדי שנה בשנה יותר אנשים, אזי יש פחות סיכויים לקליטת עלייה אמיתית. זהו למעשה הסוד הפנימי של מאזן התשלומים שלנו'.[19] במילים אחרות, הורוביץ טען כי המשך העברתם של העולים יפגע באינטרס הלאומי משום שהוא אינו מאפשר קליטה שלהם.

יתר־על־כן, העולים השוכנים במחנות הקליטה אינם יצרנים, ולכן לא זו בלבד שאין הם תורמים לצמצום הגירעון אלא שהם נטל עליו. הורוביץ הציע להשתמש בגירעון המסחרי כמדד לקליטה אמיתית: 'לפי הקריטריון שלי אפשר לדבר על קליטה [של העולה], אם הוא מוסיף ע"י עבודתו למאזן התשלומים'.[20] עם חלוף הזמן נעשו התבטאויותיו של הורוביץ נגד מדיניות עליית ההמונים מפורשות יותר, וצמצום הגירעון המסחרי הוצג כמטרה לאומית מרכזית, אשר דורשת שינוי במדיניות. בסוף 1951, כאשר כבר יושמו היבטים שונים של המדיניות הכלכלית החדשה, יצא הורוביץ חד־משמעית נגד אתוס עליית המונים:

> יש לי רק קנה־מידה אחד לקליטה: איך זה משפיע על מאזן התשלומים [...] קיימת אם כן משוואה מתמטית פשוטה ששום סיסמה לא תשנה אותה: אם מכניסים לארץ יותר יהודים, ואי־אפשר להגדיל באותה מידה את ההכנסות — עושים פחות אינטגרציה ואוכלים קפיטל. אם נתפשט ממוחנו כיהודים, ונהיה כלכלנים בלבד, הרי זוהי הנקודה המרכזית שלנו. זו דעתי הבודדת ביחס למסקנות שאפשר להסיק מזאת.[21]

התחזקותה של מפלגת הציונים־הכלליים

להצבתו של המונח 'גירעון מסחרי' במרכזה של המדיניות הכלכלית של ישראל וסיום מדיניות עליית ההמונים תרמה ללא ספק העלייה בכוחה של מפלגת הציונים־הכלליים. הביטוי המובהק ביותר להתחזקותה של המפלגה ולהתרחבות הבסיס שלה בקרב ציבור המצביעים היה תוצאות הבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בנובמבר 1950, והבחירות לכנסת ביולי 1951.[22] הצלחתם של הציונים־הכלליים בבחירות היא עדות מובהקת לגידול בכוחם של 'החוגים האזרחיים', של 'הבורגנות' — כמו שכונתה שכבה זו בפי אנשי מפא"י והשמאל — ושל המגזר הפרטי. מפלגת הציונים־הכלליים יצאה בגלוי ובמפורש נגד מדיניות העלייה הלא מוגבלת שעמדה במרכז האתוס הציוני כמו שעיצבו בן־גוריון מאז ראשית שנות הארבעים. כך ניסח זאת ראש מפלגת הציונים־הכלליים: 'אני לוקח על

19. שם, 18.9.50, עמ' 8.
20. שם, עמ' 7.
21. שם.
22. אורית רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 2002, עמ' 161, 230.

עצמי לפעמים את התפקיד של אפיקורוס [...] אינני יודע אם העליה ברגע זה מחזקת את עמדתנו או מחלישה אותה׳.[23] ראשי המפלגה התנגדו לא רק לעליית ההמונים אלא לכל מה שהיה כרוך באתוס הפיתוח המהיר משום שסברו כי המדינה לא תמצא מקורות למימון כל הפעולות הכלכליות הכרוכות בכך. ׳באיזו מידה׳, שאלו, ׳יכולים אנו להוסיף לממן לא מה שאנחנו קוראים פיתוח, אלא מה שבחלקו הגדול הוא עבודת סעד׳.[24] התרחבות הבסיס הפרלמנטרי של הציונים־הכלליים הגדילה מאוד את השפעתה על המדיניות הכלכלית של הממשלה, וזו תרמה להתקבלות המדיניות הכלכלית החדשה.

התלות הכלכלית והמדינית בארצות־הברית והביקורת מצד ׳השמאל הסוציאליסטי׳

הממשלה התמודדה לא רק עם אופוזיציה מימין אלא גם עם אופוזיציה משמאל. ככל שהדבר נוגע לתכניה של המדיניות הכלכלית החדשה, הם הושפעו בעיקר מן האופוזיציה מימין, אולם ברטוריקה של בן־גוריון בעת ההכרזה על מדיניות זו אפשר למצוא הדים לביקורת שנמתחה עליו משמאל.

גם סיעות השמאל — מפ״ם, שהגדירה את עצמה סוציאליסטית, ומק״י, שהגדירה את עצמה קומוניסטית — הציבו את הגירעון המסחרי הגדל והולך במרכז הביקורת שלהן נגד הממשלה, אולם לדידן, הגירעון לא היה בעיה כלכלית גרֵדא; עיקר חששן היה מפני התלות הכלכלית והפוליטית ההולכת וגוברת של ישראל בארצות־הברית, תלות שפירשו אותה כביטוי למגמות האימפריאליסטיות של אמריקה. ההבדל בין הביקורת מימין לביקורת משמאל היה לא רק בפרשנות שהעניקו הצדדים למונח ׳גירעון׳, אלא גם בפתרונות השונים שגזרו מכך. הימין ומשרד האוצר דרשו צמצום פיסקלי ומוניטרי, ואילו השמאל דרש להגביר את ההתערבות ואת ההכוונה מצד הממשלה בכלכלה.

בשנים 1949–1951 האשימו נציגי מפלגות מק״י ומפ״ם את הממשלה שמדיניותה הכלכלית מגבירה את התלות הכלכלית, ולכן גם הפוליטית, של ישראל בארצות־הברית. התלות הכלכלית נבעה, כך טענו המבקרים, בראש ובראשונה מן ההלוואות ומן המענקים שהועברו לטובת ממשלת ישראל ממקורות אמריקניים.[25] הסיעה הקומוניסטית טענה כי

23. פרץ ברנשטיין, **דברי הכנסת**, 8, 23.1.1951, עמ׳ 869. מלבד זה, במרס 1951 דווח בעיתון **דבר** שהציונים־הכלליים יצאו בגלוי נגד מדיניות עליית ההמונים. ראו: ׳יומן כלכלי: הנגדיל את העלייה?׳, **דבר**, 13.3.1951. בספטמבר 1951 שאל דובר הציונים־הכלליים בדיונים על התקציב: ׳באיזו מידה יכולים אנו להוסיף לממן לא מה שאנחנו קוראים פיתוח, אלא מה שבחלקו הגדול הוא עבודת סעד׳, פרץ ברנשטיין, ׳חוק התקציב׳, **דברי הכנסת**, 10, 18.9.1951, עמ׳ 85.
24. ברנשטיין, ׳חוק התקציב׳, שם.
25. בשנים 1949–1951 הועברו מארצות־הברית לישראל יותר מ־300 מיליון דולר בדרכים שונות, וכספים אלה מימנו כ־35 אחוזים מעודף היבוא המצטבר בשלוש שנים אלה. בראשית 1949 התקבל המלווה הראשון מהבנק האמריקני ליצוא וליבוא, על סך של מאה מיליון דולר. כשנתיים לאחר מכן התקבל אישור למלווה נוסף על סך של 35 מיליון דולר. מלבד זה, בשנת 1951 קיבלה ישראל אישור למענקים בסך של 185 מיליון דולר נוספים מארצות־הברית. ראו: נדב הלוי ורות קלינוב־מלול, **ההתפתחות הכלכלית של ישראל**, ירושלים 1968, עמ׳ 134.

תנאי ההלוואות ותזמונן חושפים את המטרות הפוליטיות ואת הכוונות האימפריאליסטיות האמריקניות, שכן הם אילצו את ממשלת ישראל להשתמש בכספים לרכישת סחורות ושירותים מארצות־הברית, ובכך, נטען, שימשו למימון 'האקספורט האמריקאי וכדי להרחיב את השווקים האמריקאיים בחלקי־עולם שונים'.[26] תנאי המלווה אילצו את ישראל לממש חלק נכבד מן הכספים בהשקעות בחקלאות. אילוץ זה, נטען, גרם לישראל להתמקד בחקלאות, ענף אשר בחלוקת העבודה הבין־לאומית לא יאפשר לה להתפתח ולהתחרות בענפים רווחיים יותר.[27] יצירת תלות כלכלית באמצעות הפעלת לחצים להתמקדות בענפים ראשוניים היתה מקובלת בתקופה.[28] מלבד זה, דובר המפלגה הקומוניסטית טען כי תנאי החוזה אילצו את ממשלת ישראל לאפשר פיקוח על כל שלבי הפיתוח שייעשו במימון אמריקני, מהלך שהוא בבחינת התערבות ופגיעה בריבונותה של ישראל.[29] מפלגות השמאל אף טענו כי תזמון המלווים מצביע על ניסיון להתערב בפוליטיקה הפנימית של ישראל. העובדה שבן־גוריון לא צירף את מפלגת מפ"ם, שנחשבה סוציאליסטית, לקואליציה נבעה מן החשש שמא תשפיע ממשלה סוציאליסטית בישראל על הצלחת גיוס ההון באמריקה: 'יכול מישהו להתנחם', לגלג נציג המפלגה הקומוניסטית, 'שזאת היתה עקשנות של בן־גוריון. [...] לא! זה קשור במילווה האמריקאי [...] פניית הממשלה ימינה, הקואליציה שהעבירה את מרכז הכובד בממשלה לצד ימין, זאת היא השפעתו הראשונה של המילווה האמריקאי'.[30] רמיזות אחרות בדבר העדפתו של בן־גוריון את הקו ה'ממלכתי' מן הקו הסוציאליסטי נשמעו גם מפי משה סנה, שהיה אז חבר מפ"ם.[31]

פרשנות דומה קיבל ביצוע המלווה האמריקני אשר ארצות־הברית העניקה בו לממשלת ישראל את הזכות להפיץ בגבולותיה איגרת חוב ממשלתית שנועדה לגייס מטבע זר, בעיקר מן הציבור היהודי.[32] את ביצוע המלווה, שזכה לברכתן של מרבית הסיעות, תיארו נציגי מק"י כעוד ביטוי לחדירת השפעה אמריקנית לישראל. לחיזוק טענותיהם הם

26. שמואל מיקוניס, 'חוק האשראי האמריקאי, תש"ט — 1949', **דברי הכנסת**, 1, 17.3.1949, עמ' 151. טענותיו של מיקוניס, דובר מק"י, בדבר הקשרים ההדוקים בין הבנק ליצוא ויבוא ובין הממשל האמריקני אינן עומדות בסתירה, למרות הטון השונה, להערכותיהם של ההיסטוריונים הכלכליים הלוי וקלינוב־מלול בנוגע לתפקידו של הבנק. ראו: הלוי וקלינוב־מלול, **ההתפתחות הכלכלית של ישראל**, עמ' 134.
27. שמואל מיקוניס (מק"י), 'חוק האשראי האמריקאי, תש"ט — 1949', **דברי הכנסת**, 1, 17.3.1949, עמ' 151.
28. Peter Evans, *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*, Princeton, NJ 1979, p. 26
29. שמואל מיקוניס (מק"י), 'חוק האשראי האמריקאי, תש"ט — 1949', **דברי הכנסת**, 1, 17.3.1949, עמ' 152.
30. שם.
31. משה סנה, 'המילווה — והגוש', **על המשמר**, 29.12.1950.
32. איגרת החוב נקראה 'מלווה העצמאות', מלווה צמוד דולר שהופץ בארצות־הברית בשנת 1951. ראו: 'חוק איגרות דולר', **דברי הכנסת**, 8, 19.2.1951, עמ' 1125–1154.

ציטטו את מנהלי המלווה בארצות־הברית, מראשי הציונות האמריקנית, שהסבירו לקהל האמריקני מדוע התמיכה במדינת ישראל תואמת את האינטרס של ארצות־הברית. הללו טענו כי מאחר ש'ישראל היא המדינה היחידה במזרח התיכון שאפשר למעשה לסמוך עליה במלחמה נגד התוקפנות וההתפשטות הקומוניסטית... על ארצות־הברית, המוציאות הון של תועפות בדולרים לחיזוק המדינות הבלתי־קומוניסטיות, להגיש את העזרה הדרושה לישראל'. לטענתו של הדובר, 'מטרתם העיקרית [של המַלווים] היא להכשיר את הקרקע להפיכת מדינתנו לבסיס כלכלי ואסטרטגי למחרחרי המלחמה האמריקניים'.[33]

השאלה באיזו מידה הביאה המדיניות של הממשלה להגברת התלות של ישראל בארצות־הברית אינה עומדת לדיון כאן. הנקודה המרכזית במחקר זה היא כי הממשלה היתה חשופה לביקורת מסוג זה בכנסת ובעיתונות. ביקורת זו לא השפיעה כלל על התכנים של מדיניות הממשלה, אולם לדעתי, במפתיע אולי, היא השפיעה על הרטוריקה, שבאמצעותה גייס בן־גוריון תמיכה למדיניות הכלכלית החדשה: הוא הציג את המדיניות הכלכלית, אשר תכניה היו מנוגדים לתפיסתן של מפלגות השמאל, כאמצעי אשר תפקידו להתמודד עם הסכנה שהזהירו מפלגות אלה מפניה.

לקראת התוכנית הכלכלית החדשה

בשנת 1951 כבר שקד משרד האוצר על ניסוחה של התוכנית הכלכלית החדשה ועל מימוש של כמה מעיקריה. באותה עת עוד טען שר המסחר והתעשייה, לשעבר שר האספקה והקיצוב, דב יוסף, כי הפיקוח והקיצוב הם 'הכרח בל יגונה'.[34] בן־גוריון המשיך להגן על אתוס הפיתוח המהיר ועליית ההמונים מול התקפות הימין. באפריל 1951 טען בן־גוריון:

> אין ודאות שנגיע ב־4 שנים לעצמאות כלכלית מלאה [...] אנו רוצים להגיע לביטחון כלכלי, המקנה לכל פרט את ההרגשה, שקיומו מושתת על קרקע מוצקת, שהוא מקיים רמת חיים גבוהה; לפיכך יובטחו חינוך לכל ילד, שרותי בריאות לכל אזרח וערך חסכונותיהם של בני כל השכבות.[35]

דבריו של בן־גוריון כוונו במפורש נגד דרישות סיעות הימין:

> אלה הם יסודות המשטר, אשר אנשי הימין אומרים להרוס אותו [...] אנשי אצ"ל, היוצאים בסיסמת 'חרות', כאילו לא הייתה חירות במדינה זו וכאילו הם היו אפוטרופוסה. ואנשי 'הציונים הכלליים', היוצאים בסיסמת ה'יזמה' — הם שמימיהם לא גילו יזמה בשטח הציוני והחלוצי. מכאן שערעור המשטר הקיים במדינה זו פירושו חורבן המשק, סגירת העלייה והפקרת העולים לחוסר עבודה.[36]

33. תופיק טובי (מק"י), **דברי הכנסת**, 8, 20.2.1951, עמ' 1135–1136.
34. 'הפיקוח והקיצוב — הכרח בל יגונה. דב יוסף בקול ישראל', **דבר**, 3.6.1951, עמ' 1.
35. דוד בן־גוריון, **דבר**, 30.4.1951, עמ' 1.
36. שם.

לקראת סוף השנה כבר היתה התוכנית הכלכלית החדשה לעובדה מוגמרת, ובפברואר 1952 הציג בן־גוריון בפני הכנסת את התוכנית הכלכלית בעצמו, ובכך קיבל למעשה את קווי היסוד של המדיניות הכלכלית שהמליצו עליה האוצר ומפלגת הימין.

התוכנית הכלכלית החדשה: תכנים ורטוריקה

התוכנית הכלכלית החדשה היא נקודת סף חשובה בהיסטוריה הכלכלית של ישראל, גם אם לא בהכרח נקודת מפנה. לאחר כשנה וחצי נטשה הממשלה את עקרונותיה וחזרה למדיניות הפיתוח המהיר. בספרות העוסקת בתקופה זו אפשר למצוא פרשנויות שונות לגורמים שהביאו להוצאתה לפועל ולמשמעותה. כמה ראו בה הכרח ושיפור במדיניות הכלכלית, ואחרים ראו בה טעות שהאטה את קצב הפיתוח.[37] ההיסטוריון הכלכלי נחום גרוס, שהמעיט בחשיבותה הכללית של התוכנית, ראה בה 'שינוי בטקטיקה ולא באסטרטגיה' במובן זה ש'הממשלה נשארה גורם קובע ומכריע במגמות ההתפתחות הכלכלית בישראל'.[38]

מנקודות המבט של מחקר זה, תהיה אשר תהיה הכרחיותה, היתה התוכנית נקודת סף בתהליך התגבשותו של אתוס העצמאות הכלכלית ובתהליך התגבשותה של קהילת המומחים הכלכליים במדינה. זה היה המקרה הראשון שעמדתם של אנשי המקצוע התקבלה ולא עמדת הזרם המרכזי של המפלגה הדומיננטית. אכן, הכלכלנים לבדם לא היו יכולים לכפות שינוי יסודי כל־כך במדיניות הכלכלית של ישראל, ולו לתקופת זמן מוגבלת. לשם כך נדרשה קואליציה רחבה יותר, ובכללה המעמד הבינוני החדש שהחל לצמוח והמפלגות אשר ייצגו אותו. יש לציין בהקשר זה את היעדרם של התעשיינים מקואליציה זו. גם אם היו מפעלי יצוא שנהנו ממנה, התאחדות התעשיינים, בראשותו של אריה שנקר, ביקרה מדיניות זו.[39] התעשייה הפרטית סבלה בעיקר ממחסור בחומרי גלם ושאר אמצעי ייצור בעקבות המגבלות על היבוא.[40]

37. חיים ברקאי, דן פטינקין ודוד הורוביץ ראו בתוכנית הכרח שהביא לניהול כלכלי רציונלי יותר של הכלכלה. ראו: דוד הורוביץ בספריו: **כלכלת ישראל**, תל־אביב 1954, וכן **מבנה ומגמה בכלכלת ישראל**, תל־אביב 1964; דן פטינקין, **המשק הישראלי בעשור הראשון**, ירושלים 1965; חיים ברקאי, **ימי־בראשית של המשק הישראלי**, ירושלים 1990. אסתר אלכסנדר גורסת כי התוכנית היתה ניצחון של אנשי האוצר והבנקים הגדולים על אנשי האספקה והקיצוב. ראו: אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', **עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל**, 2 (1992), עמ' 85.

38. נחום גרוס, 'המשטר הכלכלי בישראל: העשור הראשון', בתוך: גרוס, **לא על הרוח לבדה**, עמ' 346.

39. ראו את נאומו של אריה שנקר באסיפה הכללית השנתית של מרכז התאחדות בעלי התעשייה מתאריך 28.2.1952, גנזך המדינה (ג"מ) נ־83/27.

40. בתקופת המדיניות הכלכלית החדשה התקיים עימות בין משרד המסחר והתעשייה והתעשיינים, אשר התלוננו על מחסור בחומרי גלם, ובין שר האוצר, אשר היה מופקד על הפיקוח על מטבע חוץ. ראו: מכתב מן השר למסחר ותעשייה לשר האוצר בנושא 'מכשולים במאמצינו להגברת הייצוא', נובמבר 1952, ג"מ פ־719/17.

עיקרי התוכנית כללו כמה סעיפים שאפשר לסכמם באופן הזה: הממשלה התחייבה לשמור על איזון תקציבי, ובכלל זה תקציב הביטחון, ולהגביל את סמכותה לנהל מימון תקציב אינפלציוני (הדפסת כסף). כמו כן היא התחייבה לפעול לצמצום האשראי לצריכה; הידוק הפיקוח על פעולות לא חוקיות במטבע חוץ ועל 'הברחת מטבע'. הלירה הישראלית פוחתה, ונקבעו שלושה שערי חליפין, 'למען עודד זרם ההון מחוץ לארץ, למען ייצוב המטבע, למען הגברת היצוא של התוצרת החקלאית והתעשייתית ולמען מנוע התייקרות מצרכים חיוניים'. הוחלט להקים מרכז לעידוד היצוא ולייעל את גביית מס ההכנסה וכן לצמצם את מספר הפקידים בשירות המדינה.[41] שלושת המרכיבים העיקריים של התוכנית — איזון תקציבי, צמצום האשראי לצרכנות, והפיחות — יהיו מעיקרי קווי היסוד הכלכליים של אתוס העצמאות הכלכלית.

לענייננו, הרטוריקה של התוכנית הכלכלית חשובה לא פחות מתכניה. בפני בן־גוריון עמדה משימה קשה: היה עליו לשווק תוכנית כלכלית שקוויה עמדו בניגוד לכל הרעיונות והערכים שקידם בעשר השנים האחרונות. ייתכן בהחלט כי התוכנית היתה מחויבת המציאות בתנאים הכלכליים שניצבה בפניהם מדינת ישראל, אולם השינוי שנדרש היה קיצוני. הממשלה ראתה בתהליך גיוס הלגיטימציה לתוכנית לא מרכיב משני של התוכנית אלא חלק לא נפרד ממנה ותנאי להצלחתה. להבדיל מן הכלכלנים המקצועיים וממנכ"ל האוצר, אשר יכלו להסתפק במונחים טכניים כדי להסביר מדוע התוכנית הכרחית, בן־גוריון נדרש, כמנהיג לאומי, להטעין את אמצעי המדיניות בתכנים לאומיים ולעשותם חלק מאתוס כלכלי־לאומי בעל תכנים חיוביים. הוא הציב את העצמאות הכלכלית כמטרה לאומית נכספת.

מעל בימת הכנסת קרא בן־גוריון:

> עצמאות כלכלית — אינה בשמים [...] עלינו קודם כל להבטיח מזוננו — מתוצרת אדמתנו. [...] מזון מתוצרת הארץ אינו הכרח כלכלי וכספי בלבד — באשר אין לנו הדביזים לקנות מזון בחוץ — אלא צורך בטחוני ראשוני. אנו נתונים עדיין במצור, ואין כל בטחון שבקרוב ייפסק ההסגר שהטילו עלינו שכנינו.[42]

ההתקרבות לעצמאות כלכלית, אמר בן־גוריון, לא תתרחש מיד,

> לא בשנה אחת או בשנתיים נגיע לעצמאות כלכלית מלאה, ונוכל לאזן היבוא והיצוא שלנו, כשישובנו הולך וגדל, הרי אין כל ספק שאם נמשיך במפעל הפיתוח החקלאי והחרשתי, ונמצא האמצעים הדרושים לכך, בקצב ובממדים שפעלנו עד כה, נתקרב במספר שנים לחוף־מבטחים של כלכלה יציבה ואיתנה.[43]

41. מתוך הכרזת המדיניות הכלכלית החדשה. ראו: דוד בן־גוריון, 'התכנית הכלכלית החדשה', **דברי הכנסת**, 11, 13.2.1952, עמ' 1320–1321.
42. שם, עמ' 1319.
43. שם, עמ' 1317.

בן־גוריון קיבל בנאומו את התוכן הכלכלי של הימין ושל האוצר, שדרש צמצום של הגירעון המסחרי, אך הוא גם ענה לביקורת משמאל בהדגישו את השאיפה לעצמאות פוליטית. בן־גוריון היה הראשון אשר השתמש במונח 'עצמאות כלכלית' כדי לציין את השאיפה לצמצום הגירעון המסחרי.

את המטרה של עצמאות כלכלית הוא מציג ככזאת הדורשת הקרבה חברתית ואישית. העם היהודי, הוא טוען, נמצא בעיצומה של המערכה הכלכלית, שהיא 'בעיקרה וברובה ברשות היחיד'.[44] במערכה זו ישתתפו כלל האזרחים:

> כל אחד מאתנו, בלי יוצא מן הכלל, איש ואשה, זקן ונער, תושב עיר וכפר, כל מקצוע, כל סוג ומעמד שותף לה יום יום בכל הליכות החיים, בטיב העבודה, במזוננו ובמלבושנו, בהנהלת משקנו הפרטי והכללי, בחוש החסכון, במניעת הבזבוז, ביחסינו איש לחברו וביחס כולנו למדינה, בכושר מלאכתנו, ביושרה, ביעילותה, בתשלום המסים, ברישום האמיתי של הכנסות בעל־המקצוע, בחריצות עקרת הבית, בדיוקנו בזמן ובעוד אלפי דברים. אין כמעט אף תנועה ופעולה אחת הנעשית על־ידינו יום יום — שאינה קובעת המערכה הכלכלית שלנו.[45]

מאבק זה, קרא בן־גוריון מעל בימת הכנסת, יביא למימוש 'המטרה שהצגנו לעצמנו בשטח המשקי והכספי: עצמאות כלכלית'. מלבד הצורך בגיוס ציבורי כללי לטובת מימוש עצמאות כלכלית, הציג בן־גוריון את העקרונות הכלכליים שלה. המונח 'יעילות כלכלית' נעשה בעל חשיבות מרכזית: 'המחיר והרווח ייקבעו על־פי יעילות המשק ושיכלול הייצור שיש בו כדי להקטין הוצאות הייצור, להגביר התפוקה ולהשביח טיב התוצרת. הגדלת הרווח תהיה צמודה מכאן ואילך להגדלת היעילות של המפעל'. בדבריו אלה הוא יצא נגד הסובסידיות למפעלים שונים, שהחוגים האזרחיים והמגזר הפרטי ראו בהן אפליה פוליטית. בן־גוריון אף הדגיש את ההכרה של הממשלה בזכותו של המעסיק לרווח: 'הזכות לעבודה מחייבת. [אך] אנו מכירים גם בזכות היוזם ובעל ההון העוזר לפיתוח הארץ ולקליטת העולים לרווח הוגן, וגם זאת מחייבת'. אמירות אלו לִוו בכוונת הממשלה לפעול להגברת פריון העבודה באמצעות שיטות תגמול חדשות: 'הממשלה החליטה [...] שבעבודות ציבוריות ובמפעלי המדינה תונהג שיטת הקבלנות בכל מקום שדבר זה אפשרי בו, או תונהג שיטת מכסת עבודה בלוויית פרסים בעבור פריון מוגבר'.[46]

בן־גוריון תרגם בנאומו בכנסת את המטרות ואת האמצעים הכלכליים של המדיניות הכלכלית החדשה למושגים לאומיים ומקומיים. הוא הפך את המושגים המופשטים לבעלי תכנים מוחשיים שאפשרו את גיוסה של האומה להשגת המטרה המופשטת. הכלכלנים ראו במדיניות הכלכלית החדשה נטישה של אידאולוגיה לאומית לטובת ניהול רציונלי של

44. שם, עמ' 1318.
45. שם.
46. שם, עמ' 1319–1321.

הכלכלה, ואילו בן־גוריון ראה בפעולתו עיצוב מחדש של האתוס הציוני בתגובה לתנאים חדשים. הוא נטש את האתוס הציוני של עליית המונים ופיתוח מהיר לטובת האתוס החדש של עצמאות כלכלית.

בשנים הבאות כל הדוברים בשיח הכלכלי־הפוליטי המקומי אימצו את המונח 'עצמאות כלכלית'. כשנה וחצי לאחר נאום בן־גוריון יצא לאור הכרך הראשון של כתב העת **רבעון לכלכלה**. כתב עת זה, ששימש בימה מרכזית להצגה של דיונים כלכליים וכלכליים־פוליטיים בישראל, הוקם על בסיס שיתוף־פעולה של כלכלנים, פוליטיקאים אנשי ממשלה ואנשי הסתדרות.[47] בגליונו הראשון נכתב:

> כתב עת זה נועד לשמש בטאון קבוע לקידום המחשבה הכלכלית ולבירור בעיות־יסוד של המעשה המשקי בישראל. הצורך בבטאון כזה ניכר מזמן בחוגים רחבים: בין כלכלנים, אנשי משק, תלמידי בתי־ספר גבוהים, עסקני ציבור, עובדי ההסתדרות והממשלה וכל אלה שענייני כלכלה קרובים ללבם. [...] לא נגדיר מראש את דמותו הקבועה של הרבעון [...] ברם תפקיד אחד ברור למדי: עליו להיות כלי־מבטא חפשי, קונסטרוקטיבי וביקרתי כאחד, לכלכלנים ולאנשי־מעש ולסייע להתקדמותנו לקראת עצמאות כלכלית.[48]

העיקרון המאחד של הגיליון היה ההנחה כי השאיפה לעצמאות כלכלית מקיפה את המגזרים ואת העמדות בשיח הכלכלי־פוליטי הישראלי. תיאור זה היה להערכתי מדויק למדי. בשנים הבאות לא היה אפשר למצוא דובר שיעז לכפור בשאיפה לעצמאות כלכלית. עם זאת, היו ויכוחים רבים אשר לאופן מדידתה של העצמאות הכלכלית, הגדרתה, והדרכים למימושה.

3. אפיזודה ב': הוויכוח בין הכלכלנים על המונח 'עצמאות כלכלית'

את המאמר המקצועי הראשון בנושא העצמאות הכלכלית פרסם ב־1954 הפרופסור אבא פתחיה לרנר (Lerner). המאמר — 'יציבות ועצמאות כלכלית' — פורסם בכתב העת **רבעון לכלכלה**, והתבסס על הרצאות בבית־הספר למשפט ולכלכלה בתל־אביב. לרנר הציג בו את ההנחה שהיתה לאחת מהנחות היסוד של אתוס העצמאות הכלכלית: בעתיד יסתיים

47. מקימי כתב העת היו השל פרומקין, אברהם זברסקי, יהודה חורין, חיים הלפרין ויוסף רונן. את המאמרים הראשונים כתבו פרץ נפתלי איש מפא"י, כלכלן ומראשי בנק הפועלים (1938–1949), דוד הורוביץ, לשעבר המנהל הכללי של משרד האוצר, והנגיד המיועד של הבנק הממלכתי. את המאמר השלישי כתב אלפרד בונה, פרופסור מן המניין באותה עת בחוג למדעי החברה בירושלים ודקן הפקולטה למדעי החברה מאז 1955.
48. **רבעון לכלכלה**, 1–2 (ספטמבר 1953).

סיוע החוץ של מדינת ישראל, ואז — מרצון או שלא מרצון — תהיה מדינת ישראל עצמאית כלכלית. על כן 'הבעיה העומדת לפנינו היא הכשרת הדרך לעצמאות כלכלית'.[49]

ויכוח הכלכלנים על העצמאות הכלכלית

הניסיון הראשון להגדיר, לכמת ולמדוד את מידת העצמאות הכלכלית של ישראל בכלי כלכלה נעשה בידי קבוצת כלכלנים ממרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. המחקר נעשה בראשות דניאל קרימר ופורסם ב־1957.[50] החוקרים הגדירו את המדד לעצמאות הכלכלית כיחס בין עודף היבוא ובין סך המקורות שעמדו לרשות המשק. גודל זה כלל את התוצר הלאומי הנקי ואת יבוא ההון. המדד של קרימר הראה כי בשנות החמישים היתה ירידה עקיבה ורצופה בתלות הכלכלית. חישוב שנעשה על־פי מדד זה לאחר כמה שנים הראה כי מאז 1950 עד 1959 ירד חלקו היחסי של עודף היבוא מתוך המקורות מ־33 ל־15 אחוזים.[51]

המדד של קרימר השתמש 'במחירים קבועים'; בשיטת חישוב זו, החוקרים מנרמלים את הגדלים השנתיים הנמדדים בנוגע לרמת המחירים בכל שנה ושנה (אינדקס המחירים). בחישוב עודף היבוא במחירים קבועים 'מנכים את השינויים במחירי היבוא והיצוא במטבע חוץ ואת השינויים בשער החליפין כאחת', הסביר אחד הכלכלנים אשר השתתף בוויכוח שפרץ לאחר זמן.[52] לבחירה בחישוב של מחירים קבועים היתה השפעה על התוצאה, שלפיה מדינת ישראל מתקרבת לעצמאות כלכלית.

כשנתיים לאחר פרסום המדד של קרימר יצא לאור ספרו של דן פטינקין (Patinkin) **המשק הישראלי בעשור הראשון**. פטינקין היה באותה עת ראש בית־הספר לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים, ובעל מוניטין בין־לאומי בתחום המקרו־כלכלה בזכות ספרו (1956) *Money, Interest and Prices*. היוקרה הבין־לאומית שממנה נהנה העניקה לפרסום ספרו משנה חשיבות. מלבד הפרקים התיאוריים, הפרק המסכם יוחד לנושא 'התקדמות לקראת עצמאות כלכלית' של ישראל. גרסה נוספת של הפרק פורסמה בנפרד **ברבעון לכלכלה**.[53] פטינקין השתמש בעבודתו במדד דומה לזה שהשתמשה בו הקבוצה של קרימר, אולם במקום במחירים קבועים השתמש במחירים שוטפים.[54] שיטת חישוב

49. אבא פ' לרנר, 'יציבות ועצמאות כלכלית' (לעיל הערה 1), עמ' 3. ההדגשה במקור. אבא לרנר היה כלכלן קיינסאני ידוע. הוא שהה בישראל בתקופה הנדונה במסגרת הצוות לייעוץ כלכלי (Economic Advisory Staff) במשרד ראש הממשלה.
50. קרימר ואחרים, **ההכנסה הלאומית של ישראל, 1950 עד 1954**.
51. חישוב זה נעשה בידי דוד פינס ופורסם במאמר 'מדדים לעצמאות כלכלית' (לעיל הערה 1).
52. **שם**, עמ' 244.
53. פטינקין, 'ההתקדמות הכלכלית בישראל' (לעיל הערה 1), עמ' 22–28.
54. מחירים קבועים — הערכים המקרו־כלכליים המבוטאים במחירים שנוכו מהשפעה של שינוי ברמת המחירים (אינפלציה או דיפלציה) ומבוטאים במונחי שנה מסוימת (שנת הבסיס); מחירים שוטפים הם הערכים כפי שנמדדו בכל שנה ושנה.

זו הובילה למסקנה שונה בעניין התקרבותה של ישראל לעצמאות כלכלית. לטענתו של פטינקין,

> מאז 1953 לא התקרב המשק הישראלי במידה בעלת משמעות לעצמאות כלכלית, וזה למרות הגידול המהיר בתוצר לנפש שחל באותה תקופה [...] כאן טמון הכישלון העיקרי של המדיניות הכלכלית בעשור הראשון [...] הפחתה במידת התלות החיצונית הנה אחת ממטרות המשק; ואמנם זוהי מטרה הכרחית, לאור הקיצוץ הצפוי בשנים הקרובות במקורות שמימנו את עודף היבוא עד כה.[55]

כשלונו של המשק בעבר הוביל את פטינקין להציע כמה המלצות לממשלת ישראל בנוגע למדיניות הכלכלית. ראשית, 'יהיה צורך להפחית את היקף פעולות ההשקעה'; ושנית, 'יהיה צורך להאט את קצב הגידול בצריכה הממוצעת לנפש [...] על ידי הכבדת נטל המיסים — ועל ידי הקטנת היחס בין ההכנסה הפנויה לבין ההכנסה הלאומית', משום שלדעתו 'הבעיה האמיתית שתעמוד בפני המדיניות בעתיד היא, אם ניתן להחזיק את העלייה ברמת השכר על רמה נמוכה משיעור הגידול בפריון — ובדרך זו לאפשר הורדת מחירי היצוא בחו"ל'. פטינקין גרס עוד כי ההתקרבות לעצמאות כלכלית תתאפשר על־ידי הקצאת מקורות יעילה יותר במשק, והדרך הטובה ביותר לכך היא 'על ידי מתן יד חופשית ליחידות השונות במשק לפעול בתוך מסגרת זו למציאת דרכיהן השונות והסבוכות לקימוצים במטבע חוץ מחד, ולהגדרת תקבולי מטבע חוץ מאידך'.[56]

פרסום ספרו של פטינקין הוא נקודת סף נוספת בעיצובו של אתוס העצמאות הכלכלית. בנקודה זו עבר המונח 'עצמאות כלכלית' את סף המדעיות שלו. הוא הוגדר מתמטית ונהיה מוקד לוויכוחים בתוך קהילה של כלכלנים מקצועיים בעלי שם עולמי. מלבד זה, התגבשה תפיסה קוהרנטית ומקובלת בקרב הכלכלנים בנוגע למדיניות שיש לנקוט כדי להתקרב לעצמאות כלכלית.

ספרו של פטינקין גרר תגובות ביקורתיות משני סוגים מכמה כלכלנים מקומיים: כמה מן הדוברים דחו את הניסיון לכמת את המונח 'עצמאות כלכלית' ולמדוד אותו באמצעות מדד מספרי פשוט, ואחרים ביקרו את החישוב של פטינקין ואת מסקנתו כי מדינת ישראל התרחקה מעצמאות כלכלית.

יוסף רונן, מעורכי כתב העת **רבעון לכלכלה**, דחה את המעמד המדעי כביכול שניסה פטינקין לספק למונח 'עצמאות כלכלית':

> בצד הקרקע האיתנה של מחקרים יסודיים שעליהם מבסס המחבר את מסקנותיו, הוא צועד [...] גם בשביל פחות בטוח וכנראה רופף מבחינה מדעית. כוונתנו להגדרת המושג 'עצמאות כלכלית' [...] [פטינקין] משתמש בהגדרה השגורה והמוסכמת של

55. הנ"ל, **המשק הישראלי בעשור הראשון**, עמ' 114–115.
56. הנ"ל, 'ההתקדמות הכלכלית בישראל' (לעיל הערה 1), עמ' 27–29.

'עצמאות כלכלית', שהיא בעצם יותר סיסמת מדיניות מאשר מושג בעל תוכן כלכלי־מדעי מוגדר.

רונן הצביע על העמימות המאפיינת מונח זה: 'מצד אחד רואים ב'עצמאות כלכלית' מצב מיוחל [...] מטרה מרכזית, תכלית עליונה וסופית של מדיניותנו הכלכלית', ומצד אחר זהו 'מצב שבו ייסתם הפער המסחרי, [ו]יבוטל עודף היבוא'. רונן מציין בציניות כי עצמאות הכלכלה נהיתה מטרה שלשמה מותר לקפח את כל שאר המטרות. הוא לא כפר בתחזית כי מקורות ההון עלולים להצטמצם, אך המסקנה מכך שונה בתכלית לדעתו: במקום לשאוף לצמצום מוקדם של יבוא ההון, המטרה של המדיניות הכלכלית צריכה דווקא לעודד מציאה של מקורות חלופיים של יבוא הון, לצד המרצת היצוא והייצור של תחליפי יבוא.[57]

דוד גולומב, שהיה מזוהה עם תנועת העבודה ועם מוסדות הסתדרותיים,[58] הציג עמדה זהה לזו שהציג הורוביץ ב־1947. כל עוד קיימים מקורות ליבוא הון, טען, אין זה יעיל כלכלית לצמצם את היבוא ולצמצם את ההשקעות במשק. צמצום היבוא בתנאים של זרימת הון לישראל משמעותו הגדלת יתרות מטבע חוץ או הקטנת מצבת החובות לזמן קצר או ארוך. שתי הפעולות אינן כדאיות. שיעור יתרות מטבע החוץ של ישראל, טען, קרוב לתקן הבין־לאומי, ולכן אין סיבה להמשיך ולצבור מטבע חוץ. מלבד זה, לא כדאי לצמצם את מצבת החובות לטווח ארוך משום ששער הריבית המשולם עליהם קטן מפריון ההון בישראל. החוב של ישראל לטווח קצר, ששולמה עליו ריבית גבוהה, לא היה גדול בהיקפו מבחינת מאזן התשלומים. מסקנתו של גולומב נחרצת: 'גודלו של עודף היבוא אינו יכול להוות מטרה למדיניות כלכלית, ואין הוא עשוי לשמש מודד להצלחתה'.[59]

דוד פינס, כלכלן ברשות לתכנון במשרד ראש הממשלה, ביקר את טכניקת המדידה של פטינקין. הוא השווה את שיטות המדידה של קרימר — אשר השתמש במחירים קבועים מתואמים — ושל פטינקין — אשר השתמש במחירים שוטפים, והראה כי המדד של פטינקין פגום ועלול 'לסלף [...] את כיוון השינוי בתלות הכלכלית — היינו, במגמה עצמה', כלומר גם אם התקרבה מדינת ישראל לעצמאות כלכלית, המדד של פטינקין עלול להראות כי היא התרחקה, להבדיל מן המדד של קרימר, אשר הראה כי ישראל התקרבה מאוד לעצמאות כלכלית. מסקנתו של פינס היא: 'לאור הנתונים [...] ניתן לקבוע שהתלות ביבוא פחתה במידה ניכרת',[60] כלומר הוא דוחה את מסקנתו של פטינקין.

57. רונן, 'בשולי המסה של דן פטינקין' (לעיל הערה 1), עמ' 163.
58. היה בעל השכלה כלכלית בסיסית מן האוניברסיטה העברית. בשנים 1961–1965 היה מנהל המכון למחקר כלכלי של הוועד הפועל של ההסתדרות, ובשנים 1965–1969 היה חבר המרכז לתכנון של חברת העובדים. כמו כן היה חבר כנסת מטעם המערך בכנסת השישית והתשיעית, חבר מזכירות מפלגת העבודה וחבר הנהלת כור תעשיות. ראו: *Who's Who in Israel: 1973-1974*, Tel Aviv [n.d.]
59. גולומב, 'עודף היבוא — סיבה או תוצאה' (לעיל הערה 1), עמ' 150–152.
60. פינס, 'מדדים לעצמאות כלכלית' (לעיל הערה 1), עמ' 250.

מה שאפיין את הדוברים כולם — פטינקין מצד אחד ומבקריו מצד אחר — הוא שהוויכוח ביניהם התמקד במדיניות הכלכלית, שכביכול נגזרת מאופן המדידה של העצמאות הכלכלית, הרבה יותר מאשר בשאלה התאורטית. מן הניתוח מתקבל הרושם שהוויכוח בעניין העצמאות הכלכלית היה מעין כיסוי פני שטח של ויכוח יסודי יותר בין שתי תפיסות כלכליות על אודות המדיניות הכלכלית של הממשלה.

על רקע זה יש לציין את עבודתו של מיכאל מיכאלי בנושא יבוא ההון לישראל, שראתה אור כמאמר ב־1961 ושנתיים לאחר מכן כספר. עבודה זו בולטת כניסיון, מוצלח יש לומר, לעסוק בשאלת העצמאות הכלכלית תוך כדי ניתוק מן הקשר המידי למדיניות כלכלית. מיכאלי הצביע על הקושי שבמדידה מספרית של מונח כמו 'עצמאות כלכלית', והוא נמנע במוצהר מדיון בשאלה אם רצוי לשאוף לעצמאות כלכלית. משום כך אי־אפשר למקם את עבודתו של מיכאלי בשום אתוס מן האתוסים הכלכליים שציינתי למעלה. למרות זאת, המסקנות של מיכאלי מחלישות את הטיעון של פטינקין כי ישראל התרחקה מעצמאות כלכלית. מיכאלי הציג חמישה מדדים שונים לעצמאות הכלכלית של ישראל, והראה כי 'חלה ירידה ניכרת, וכמעט מתמדת, במידת התלות הכלכלית של המשק בחו"ל'.[61]

תרומה נוספת של עבודתו של מיכאלי לשיח בנושא העצמאות הכלכלית היתה הפירוק של המונח 'יבוא הון' לרכיביו השונים, והתייחסות למידת התלות הנובעת מכל אחד מהם. את המונח 'יבוא הון' הוא מגדיר 'העברות חד־צדדיות' (כלומר כאלה שאינן דורשות החזר) ו'תנועות בחשבון ההון' הכוללות הלוואות. החלק הנכבד מיבוא ההון הגיע מיהדות העולם בהעברות מן המגבית היהודית המאוחדת, מכירת איגרות חוב של מלווה העצמאות והפיתוח, והשקעות ישירות (בסך הכול 47.3 אחוזים מיבוא ההון בשנים 1949–1959). מקור חשוב נוסף של הון היה ממשלת גרמניה — השילומים והפיצויים (בסך הכול 23.3 אחוזים מיבוא ההון), ולבסוף — ממשלת ארצות־הברית (17.8 אחוזים בסך הכול).[62] אחד המאפיינים הבולטים של יבוא ההון לישראל, הראה מיכאלי, היה חלקן הגדול של העברות חד־צדדיות מתוך סך יבוא ההון: בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה רבע אחד בלבד מתוך סך יבוא ההון דרש החזר, וכל היתר היו העברות חד־צדדיות. גם מהלך זה חיזק, גם אם לא במפורש, את טיעוניהם של אנשי אתוס הפיתוח המהיר, שגרסו כי הגירעון של ישראל הוא תוצאה של יבוא ההון ולא להפך.

אם כן, בקרב קהילת הכלכלנים היה אפשר למצוא קשת רחבה של עמדות בנוגע לעצמאות הכלכלית. את ריבוי העמדות אפשר לזקוף לשני גורמים: האחד — המונח 'עצמאות כלכלית' לא היה שגור בתאוריה הכלכלית המקובלת בעולם. זהו מונח כלכלי־פוליטי אשר מסיבות מקומיות נהיה בעל משמעות בשיח הכלכלי־הפוליטי הישראלי. לדוברים לא היו מקורות מדעיים לשאוב מהם הגדרה מקובלת אחת, והם עסקו בעצמם בניסיון להגדיר, למדוד ולכמת אותו. האחר — הדיון הכלכלי לא היה מנותק משאלות של

61. מיכאלי, 'יבוא ההון לישראל: מקורותיו, גדלו ומשמעותו' (לעיל הערה 1), עמ' 240.
62. שם, עמ' 227.

מדיניות כלכלית. לכל הדוברים היה ברור כי התשובה לשאלה אם מדינת ישראל מתקרבת לעצמאות כלכלית או מתרחקת ממנה היא בעלת השלכות על המדיניות הכלכלית שהממשלה צריכה לנקוט. הקשר בין העמדה התאורטית בנוגע לעצמאות הכלכלית ובין הטענה השיפוטית כלפי כלכלת ישראל בא לידי ביטוי בסקירה שהצגתי למעלה: כלכלני הממשלה וההסתדרות הגיעו למסקנה כי ישראל מתקרבת לעצמאות כלכלית, ואילו הכלכלן המקצועי, חניך אוניברסיטת שיקגו, הסיק ממחקרו כי מדינת ישראל מתרחקת מעצמאות כלכלית, והמליץ על שינוי המדיניות. עבודתו של מיכאלי בולטת בכך שהיא שימרה תמונה מורכבת של המציאות הפוליטית, ולא התגייסה לשום אתוס.

4. אפיזודה ג': מדיניות המיתון, 1965–1966

באמצע שנות השישים התקיימו במשק הישראלי התנאים שצירופם הוגדר 'מיתון כלכלי': ירידה בקצב הגידול של התוצר הלאומי הראלי, ירידה בתוצר לנפש וגידול באבטלה. העמדה המקובלת היא כי המיתון היה תוצאה של שילוב של גורמים 'אובייקטיביים' שלממשלה לא היתה שליטה ישירה עליהם, כמו צמצום העלייה וסיום של מיזמים ציבוריים גדולים, ושל מדיניות ממשלתית יזומה שצמצמה את ההשקעות, את המימון של האשראי לזמן ארוך, והעלתה את המסים.[63]

מה היו הגורמים שהביאו להפעלת מדיניות המיתון? כמה מן המחקרים מדגישים את השאיפה לצמצם את הגירעון המסחרי ואת החוב החיצוני של ישראל כמניע עיקרי למדיניות זו;[64] מחקרים אחרים מדגישים את השאיפה לשנות את מבנה שוק העבודה, כלומר להחליש את כוח המיקוח של העובדים באמצעות צמצום התעסוקה, ובכך להוביל להורדת שכר ולצמצום השביתות במשק.[65] בעיית מאזן התשלומים והבעיות בשוק העבודה היו שתי הבעיות הבוערות של המשק הישראלי בתקופה זו, והן העסיקו את המערכת הפוליטית.

בבעיית מאזן התשלומים נעשה ניסיון לטפל בראשית שנות השישים. בתקופה זו חלה עלייה פתאומית בגירעון המסחרי, ובתגובה הפעילה הממשלה את התוכנית הכלכלית החדשה השנייה, אולם הממשלה לא היתה נחושה מספיק, והמדיניות לא הביאה לתוצאות המקוות. בשנת 1964 חל שוב גידול פתאומי ודרסטי בגירעון לעומת השנה הקודמת

63. **דין וחשבון בנק ישראל לשנת 1966**, ירושלים 1967, עמ' 3.

64. ראו: Carol Schwartz Greenwald, *Recession as a Policy Instrument: Israel 1965-1969*, London 1972

65. ראו: יונתן שפירא ולב גרינברג, **משבר התעסוקה המלאה: 1957–1965**, תל־אביב 1988; לב גרינברג, **ההסתדרות מעל הכל**, ירושלים 1993; Michael Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford 1992

בשיעור של יותר מארבעים אחוזים.[66] מצב זה עורר חששות, על רקע הסיום הצפוי של השילומים והפיצויים מגרמניה.[67]

בעיה דחופה נוספת שהעסיקה את קובעי המדיניות הכלכלית היתה השביתות שתיארו רבים 'פראיות', ומצב שוק העבודה שתואר 'משברי'. ראש הממשלה לוי אשכול נדרש לנושא זה בנאומו הרשמי הראשון לאחר השבעת הממשלה החדשה בינואר 1966. לטענתו,

> עדים אנו לתופעות משונות ומזיקות של תרבות מאבק מעמדי זר ומופקר, אשר תנועת עובדים ופועלים המכבדת את עצמה והמדינה כולה לא יוכלו להשלים עמן. תופעות אלו באות לידי ביטוי בלחצים בלתי־חוקיים ובלתי־מוכרים על־ידי ההסתדרות או ההסתדרויות או איגודי העובדים, באמצעות שביתות והפסקות עבודה פתאומיות ומה שקוראים פראיות.[68]

הנושא של יחסי עבודה תפס מקום מרכזי גם בדיונים על התקציב. שר האוצר התלונן כי 'מוסר העבודה בארץ נמצא בירידה מתמדת'. בעניין השביתות הרבות טען: 'אין אנו יכולים לטמון ראשינו בחול ולהתעלם מכך שממשא־ומתן אחראי ועד לשביתות פראיות הגורמות נזק לענפים חיוניים במשק — רב מאד המרחק'.[69]

ההכרעה בשאלה איזו משתי הבעיות היתה הסיבה להפעלת מדיניות המיתון אינה פשוטה. ראשית, בשיח הכלכלי־פוליטי של התקופה — הדיונים בכנסת, העמדות של הכלכלנים והתפיסות המקובלות בעיתונות — אפשר למצוא עדויות לשני ההסברים. היו דוברים שטענו כי המניע למדיניות הכלכלית המצמצמת של הממשלה הוא משבר במאזן התשלומים, ואחרים גרסו כי התוכנית נדרשת כדי לפתור את הבעיות בשוק העבודה. שנית, שתי המטרות הכלכליות — צמצום הגירעון המסחרי ושינוי מבנה שוק העבודה — מכתיבות אמצעים כלכליים זהים. לכן אי־אפשר ללמוד על הכוונות ועל המטרות של המדיניות הכלכלית מתוך תכניה. כמו שכתב פטינקין בהקשר אחר, 'המלצות שונות למדיניות כלכלית יכולות לנבוע מאותן מסגרות תיאורטיות, ומסגרות תיאורטיות שונות יכולות להוביל לאותן המלצות למדיניות כלכלית'.[70]

66. הלוי וקלינוב־מלול, **ההתפתחות הכלכלית של ישראל**, לוח 50, עמ' 115.
67. השילומים ממערב גרמניה ירדו מ־134 מיליון דולר ב־1964 ל־113 מיליון דולר ב־1965. כמו כן, הפיצויים ירדו מ־47 מיליון דולר ב־1962 ל־25 מיליון דולר ב־1964 ול־22 מיליון דולר ב־1965. ההשקעה הנקייה בישראל ירדה גם היא — מ־143 מיליון דולר ב־1964 ל־83 מיליון דולר ב־1965. ראו: Greenwald, *Recession as a Policy Instrument*, p. 10
68. ראש הממשלה לוי אשכול (המערך), 'הרכב הממשלה החדשה ותכניתה', **דברי הכנסת**, 44, 12.1.1966, עמ' 347.
69. שר האוצר פנחס ספיר (המערך), 'חוק התקציב לשנת 1966/67', **דברי הכנסת**, 44, 14.1.1966, עמ' 613.
70. Don Patinkin, *Anticipations of the General Theory? And Other Essays on Keynes*, Chicago, IL 1982, pp. 167-168

על כן, כדי לנתח את תהליך עיצובה של מדיניות המיתון אנקוט גישה של מיפוי שיח: אציג את ההצדקות השונות שנתנו למדיניות זו דוברים שונים הממוקמים במרחבי השיח השונים. נראה כי למרכיבים הלאומיים והכלכליים של אתוס העצמאות הכלכלית היה תפקיד מרכזי בעיצוב ובהצדקה של מדיניות המיתון. יותר מכך, במדיניות המיתון זכה אתוס העצמאות הכלכלית בפעם הראשון למימוש מלא.

הבחירות והקמת הממשלה החדשה

לא ברור אם בנובמבר 1965, כאשר עסק פנחס ספיר בהרכבת הממשלה החדשה, היו בידיו נתונים המצביעים על תחילתה של האטה כלכלית. על כל פנים, עוד תהליך הרכבת הממשלה הצביע על המדיניות הכלכלית שהממשלה מתכוונת לנקוט לאחר הקמתה.

בשנת 1965 נראו סימנים ראשונים שבמבט לאחור יכולים להצביע על תחילתו של מיתון כלכלי, עוד לפני שהפעילה הממשלה מדיניות מיתון מכוונת.[71] ייתכן שההאטה הכלכלית הזאת היתה מספיקה לפתור את שתי הבעיות הבוערות. קשה להעריך זאת בדיעבד. על כל פנים, מיד לאחר הבחירות הצהיר שר האוצר המכהן והמיועד על קווי המדיניות הכלכלית שיבקש לנקוט לאחר הבחירות. ספיר הגיש תזכיר לוועדת 'המערך', ובו דרש בין השאר הקפאת שכר, ביטול תוספות היוקר, בוררות חובה בסכסוכים בין עובדים ומעבידים, תקציב מאוזן וביטול הגירעון המסחרי.[72] דרישות אלו היו תנאי לקבלתו על עצמו את תפקיד שר האוצר, ודרישותיו התקבלו במלואן.[73] לאחר הבחירות הוא מונה לנהל את המשא־ומתן הקואליציוני.

הסיעה הראשונה שצורפה לקואליציה היתה סיעת הליברלים העצמאים, שעל־פי הגדרת אחד מחבריה, ייצגה את 'חוגי המשק הפרטי בארץ' ואשר רוב חבריה היו בעבר מאנשי המפלגה הפרוגרסיבית;[74] עוד בראשית דצמבר הוכרז על הצטרפותה לממשלה העתידית.[75] בעת הכרזת הממשלה ציין דובר המפלגה כי מפלגתו מרוצה לחלוטין מן התוכנית הכלכלית כמו שהציגה ראש הממשלה במליאת הכנסת, והדגיש: 'אילו היה חבר מפלגתנו מרכיב את הממשלה ועומד בראשה, לא היה מציג תכנית כלכלית שונה, יותר ליברלית, יותר מתקדמת ויותר תקיפה מאשר זו שהוצגה היום על־ידי ראש הממשלה המיועד'.[76]

71. Eliyahu Kanovsky, *The Economic Impact of the Six-days War*, New York, Washington and London 1970, pp. 24-33
72. 'פ' ספיר מציע הקפאת השכר ביטול תוספת היוקר ובוררות חובה', **על המשמר**, 23.11.1965, עמ' 1.
73. ''מפלגה" נוספת במו"מ הקואליציוני', שם.
74. **פנחס רוזן (המפלגה הליברלית העצמאית), דברי הכנסת, 44, 12.1.1966, עמ' 365.**
75. 'הליברלים העצמאיים — מפלגה יחידה שהצטרפותה לממשלה בטוחה', **על המשמר**, 3.12.1965, עמ' 1.
76. **פנחס רוזן, דברי הכנסת, 44, 12.1.1966, עמ' 365.**

הגדרת הבעיות הכלכליות של ישראל

עם הקמת הממשלה הכריז ראש הממשלה לוי אשכול על כוונת הממשלה לנקוט מדיניות כלכלית מרסנת שמטרתה לצמצם את הפער במאזן התשלומים. הוא הצביע על שני אמצעים עיקריים למימוש מטרה זו:

> האחד [...] האטת גידול הצריכה, שיהיה יחסית פחות מן העליה בתפוקה, והפניית יתר [ה]מקורות [ה]פנימיים להשקעות במשק, לשם הגדלת הייצור והיצוא; השני, גידול התפוקה של כל עובד בייצור, בשירותים ובמינהל, על־ידי העלאת פריון העבודה העמקת הייצור וייעולו.[77]

הנהגת מפלגת המערך ידעה כי למדיניות זו יהיה מחיר חברתי שייפול על כתפיהן של האוכלוסיות החלשות ממילא. חברי הסיעה דיברו על הצורך לשווק את התוכנית בקרב הציבור שייפגע ממנה: 'אחת המשימות החשובות העומדות לפני ממשלה זו היא, בין היתר, כמובן, גיוס רצונם הטוב של המוני העם המתייצבים לימינה של הממשלה. כולם יצטרכו לאזור כוח כדי לקדם אותנו להקטנת תלותנו באחרים, ולמען עצמאותנו הכלכלית'.[78]

גם דוברי סיעות אחרות הציגו את התוכנית כאמצעי להשגת עצמאות כלכלית. דוד בן־גוריון, ראש הממשלה לשעבר וחבר סיעת רפ"י, טען: 'אין מן הצורך להסביר, שבלי הרחבה מתמדת של יצואנו בקנה־מידה גדול לא נגיע לעצמאות כלכלית, ועצמאותנו המדינית לא תהיה שלמה ואמיתית'.[79] חברי מפ"ם תמכו בתוכנית, אם כי באופן מסויג יותר. מאיר יערי, מחברי הסיעה אשר הצטרפה לקואליציה אחרי שנים רבות באופוזיציה, העיר: 'הננו שותפים בדאגה לצמצום הפער במאזן המסחרי, להגברת היצוא ולצמצום היבוא, להגברת פריון העבודה והרנטאביליות של המשק, להבטחת תעסוקה מלאה, להמשך העליה, ואחרון אחרון חשוב — להגברת כושרנו הבטחוני'.[80] דברי יערי כללו את המטרות הלאומיות הן של אתוס הפיתוח המהיר והתעסוקה המלאה והן של אתוס העצמאות הכלכלית. יערי לא התייחס בדבריו לאפשרות כי קיימת סתירה בין מטרות אלו. לרוב הדוברים בשיח היה ברור שצמצום הגירעון המסחרי והבטחת תעסוקה מלאה הם שתי מטרות העומדות בסתירה זו לזו. אפשר לשער כי יערי ידע זאת, אך לא רצה להצטייר כמי שנוטש את העמדות המוצהרות של מפ"ם מצד אחד וכמי שאינו שומר על משמעת קואליציונית מצד אחר.

להבדיל מן המפלגה הדומיננטית ומן המפלגות שהיו מוכרות באוריינטציה הכלכלית השמאלית שלהן, הצהירו מפלגות הימין במפורש כי המשבר ביחסי העבודה הוא הבעיה הכלכלית הדחופה ביותר של המשק הישראלי. בכינוס הראשון של הממשלה החדשה

77. לוי אשכול, 'הרכב הממשלה החדשה ותכניתה', שם, עמ' 346.
78. ישראל קרגמן, שם, עמ' 355.
79. דוד בן־גוריון, שם, עמ' 358.
80. מאיר יערי, 'חוק התקציב לשנת 1966/67', **דברי הכנסת**, 44, 22.2.1966, עמ' 696.

הצהירה המפלגה הליברלית־העצמאית על קווי המדיניות הכלכלית שדרשה בתמורה לכניסתה לקואליציה. מלבד עודף תקציבי, ריסון הפעילות הכלכלית, צמצום מעורבות הממשלה במשק והנהגת מדיניות שכר התלויה בתפוקה, היא דרשה נקיטת 'אמצעים נגד שביתות פראיות' ו'עידוד ניידות כוח העבודה'.[81]

שר האוצר פנחס ספיר, שהיה אחת הדמויות המרכזיות בעיצוב מדיניות הריסון וארגון הקואליציה סביבה, הציג ניסוח מרוכך יותר, אך בעל תכנים דומים: 'בנושא זה של עבודה ועובדים לא ניתן להתעלם מכך שמוסר העבודה בארץ נמצא בירידה מתמדת, ודבר זה חייב להדאיג את כולנו'. 'כאשר אני מסתכל בנעשה ביחסי עבודה', הוא אמר, 'נראה כאילו פרקו הכל אחריות מינימלית לעתיד המשק, וכאילו חותרים אנו כולנו, וביודעין, לקראת החמרת מצבנו'.[82] גם חברי כנסת שביקשו להגן על העובדים לא הכחישו שקיימת בעיה ביחסי העבודה בישראל. לטענת איש ההסתדרות ומזכיר פועלי ירושלים משה ברעם, המצב אינו ייחודי לישראל: 'נכון שבשנים האחרונות שובשו יחסי העבודה בארץ. דבר זה בא עקב תעסוקה מלאה, וזהו חזיון שאנו עדים לו בכל העולם. אין זו תופעה מיוחדת במינה במדינתנו'.[83]

הדיונים בכנסת על התקציב לשנת 1966–1967 התקיימו על רקע הכרזה על שביתות רבות בענפים שונים במשק. מפעלי הטקסטיל 'ארגמן', 'כיתן' ו'סרינה' היו נתונים בסכסוכי עבודה קשים, ובכללם מעצרים ואלימות בין המשטרה ובין השובתים.[84] שביתות וסכסוכי עבודה נוספים הוכרזו בקואופרטיבים לתחבורה,[85] בקרב עובדי בתי־החולים הממשלתיים,[86] המרצים באוניברסיטאות,[87] רשות הנמלים,[88] ואפילו עובדי צה"ל ועובדי בנק ישראל.[89] כל

81. פנחס רוזן, 'הרכב הממשלה החדשה ותכניתה', **דברי הכנסת**, 44, 12.1.1966, עמ' 365.
82. פנחס ספיר, 'חוק התקציב לשנת 1966/67', **דברי הכנסת**, 44, 22.2.1966, עמ' 613.
83. משה ברעם, שם, עמ' 739.
84. 'מכתבי פיטורים נשלחו לשובתי "ארגמן" — ההסתדרות ניתקה המגע', **על המשמר**, 17.12.1967; 'מחריף הסכסוך ב"ארגמן"', **על המשמר**, 22.12.1965, עמ' 6; 'התעשיינים חוששים מפני העתיד על רקע ניסיון העבר ב"ארגמן"', **ידיעות אחרונות**, 27.12.1965, עמ' 4; 'פועלי "כיתן": ניאבק עד הסוף', **על המשמר**, 6.1.1966, עמ' 6; 'התנגשויות בין שובתי "כיתן" ובין מפירי השביתה והמשטרה', **על המשמר**, 9.1.1966, עמ' 6; 'נעצרו 12 משובתי "כיתן" — קיימו משמרת שקטה ליד חנות החברה', **על המשמר**, 13.1.1966, עמ' 6; 'שובתי "סרינה" יפגינו בבירה', **על המשמר**, 23.1.1966, עמ' 6.
85. 'הקואופרטיבים לתחבורה מאיימים בהשבתת השירותים', **על המשמר**, 10.1.1966, עמ' 6.
86. 'עובדי ביה"ח הממשלתיים ישבתו היום שעתיים', **על המשמר**, 16.1.1966, עמ' 6.
87. 'מורי המוסדות להשכלה גבוהה ישבתו החל מיום ה' השבוע. תובעים תשלום ההפרשים מיד', **על המשמר**, 31.1.1966, עמ' 6; 'עובדי הסגל האקדמאי ישבתו מחר; דחו הצעת האוצר', **על המשמר**, 6.2.1966, עמ' 6.
88. 'רשות הנמלים עומדת בדעתה לא לחדש העבודה באשדוד בלי הסכם. דוחה הצעות הפשרה של ההסתדרות', **על המשמר**, 11.2.1966, עמ' 1.
89. 'עובדי צה"ל יקיימו שביתת־מחאה ויפסיקו עבודת שעות נוספות', **על המשמר**, 11.1.1966, עמ' 6; 'עובדי בנק ישראל ב־3 הערים ישבתו החל ביום ג', **על המשמר**, 9.1.1966, עמ' 6.

סכסוכי העבודה האלה פרצו במשך תקופה קצרה של שלושה חודשים — בין דצמבר 1965 לפברואר 1966. הכלכלנים דיברו אז על 'בעיות בשוק העבודה' והפוליטיקאים — על 'העדר מוסר עבודה', הם כיוונו לשביתות המוזכרות כאן. בכנסת היתה הסכמה כמעט מוחלטת כי יש לעשות דבר־מה בנדון.

לקווי מדיניות אלה שהתגבשו בממשלה לא היתה אופוזיציה פעילה בכנסת, מלבד קולה של המפלגה הקומוניסטית. דוברי הסיעה ראו בתוכנית הכלכלית של הממשלה 'מסך עשן' ו'תעמולה' שנועדו ליצור 'פסיכוזה' כדי ללחוץ על העובדים לוותר על עליות שכר ועל תוספות יוקר המגיעות להם בדין, למרות עליות המחירים התלולות.[90] מלבד ביקורת זו, היה קיים קונצנזוס נרחב למדי של תמיכה בתוכנית. מי שביטא בדבריו את הקונצנזוס שנוצר סביב התוכנית היה דובר המפלגה החרדית; הוא טען:

> אין ספק כי נפל הפור, ואלה שהתהלכו בגן־עדן כלכלי של שוטים התחילו לפקוח עיניים ולראות שכך לא ייתכן להמשיך, אם לא רוצים בהתמוטטות כללית ומוחלטת. עדות לכך [...] הדיון המיוחד הפעם בכנסת, שכמוהו לא היה במשך שבע־עשרה שנה. מציאותי יותר, משוחרר מדוגמות שאבד עליהן כלח. מי חשב פעם שחבר־הכנסת יערי ממפ"ם יתריע מעל במה זו נגד העלאות בשכר.[91]

אם כן, בממשלה היתה הסכמה כמעט מקיר לקיר בנוגע לצורך בתוכנית הכלכלית ולתכניה, אך היו הבדלים בין הסיעות בעניין אופן הצדקת התוכנית. הימין והאוצר הדגישו את המאבק בעובדים, והמרכז והשמאל — את בעיית הגירעון המסחרי.

עמדות הכלכלנים המקצועיים

בקרב הכלכלנים המומחים גם כן היתה הסכמה באשר לנחיצות התוכנית. הפערים בדבר אופן ההצדקה שלה לא חצו את קהילת המומחים אלא באו לידי ביטוי בהתאם לסוג הקהל שאליו הופנו הדברים. בדיונים שהיו מיועדים לקהל מקצועי, רוב הדוברים, לבד מנגיד הבנק המרכזי, גרסו כי מצב יתרות מטבע החוץ של ישראל משביע רצון ואינו מעורר דאגה. הם הצביעו בעיקר על הבעיות בשוק העבודה, אולם בדיונים הפתוחים שהיו מיועדים לקהל לא מקצועי הם הדגישו את השאיפה לעצמאות כלכלית כמטרתה העיקרית של מדיניות המיתון.

הכלכלן חיים ברקאי[92] מן האוניברסיטה העברית טען בסימפוזיון שערך בקיץ 1966 כתב העת **רבעון לכלכלה** כי אין לישראל בעיה ביתרות מטבע החוץ שלה. 'שר האוצר האנגלי

90. מאיר וילנר, 'חוק התקציב לשנת 1966/67', **דברי הכנסת**, 44, 22.2.1966, עמ' 717.
91. שלמה לורנץ, 'חוק התקציב לשנת 1966/67', שם, עמ' 712.
92. חיים ברקאי היה בעל תואר ראשון ותואר שני בכלכלה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. את עבודת המאסטר שלו כתב בהדרכת דן פטינקין, ואת התואר דוקטור קיבל ב־London School of Economics. את הדיסרטציה שלו כתב על התאוריה הקלאסית של התפתחות כלכלית

קלאהן היה לבטח מרוצה ביותר לו עמדה לרשותו כיום עתודה כזאת. החשיבות של הרזרבות שברשותנו, היא בכך שהן מאפשרות לנו כיום כושר תמרון, והן יכולות לשמש כשמן סיכה לשימון הגלגלים או להקטנת חיכוכים'. לעומת זאת, 'הבעיה המרכזית של כלכלתנו היא לאמיתו של דבר בעיית המבנה של המשק שאינו תואם לצרכים'. ברקאי לא ציין במפורש למה כוונתו בביטוי 'מבנה המשק', אך אני מעריך כי כוונתו למבנה שוק העבודה.[93]

גם משה זנבר, שהיה הממונה על תקציב המדינה,[94] גרס באותה תקופה כי המצב הפיננסי של המדינה אינו דורש חיזוק הדגש על מדיניות שתקרב את ישראל לעצמאות כלכלית: 'היתרה הבלתי מבוטלת של רזרבות מטבע חוץ המצויה בידינו היום וההעברות החד־צדדיות הזורמות למשק הישראלי, מורות כי שימת הדגש חייבת להיות יותר על פיתוח לטווח ארוך מאשר על המאזן המסחרי השוטף'. זנבר היה שותף לטענה כי מדיניות המיתון של ישראל נגזרת מן המגמות בשוק העבודה ולא מן השאיפה לעצמאות כלכלית: 'כיום מצב התעסוקה במשק הישראלי הוא על הגבול שבין הישג סוציאלי נכבד, ובין מכשלה כלכלית', טען בראשית 1965.[95] תעסוקת היתר הביאה לדעתו להעלאה של השכר, להגדלת הצריכה והוצאות הייצור. כמו כן היא 'גורמת להפקרות הקיימת בשטח יחסי העבודה, לשביתות הפראיות הפורצות לעתים, למצב בו קבוצות עובדים קטנות מתבדלות בתביעות שכר מיוחדות ופורקות מעליהן את המשמעת והאחריות הכלל פועלית'.[96]

בעיות אלו צריכות לדעתו לקבל מענה במבנה התקציב לשנת התקציב 1965–1966. לאחר 16 שנים של פיתוח מהיר, הוא הסביר, אפשר כיום 'לשים את הדגש על שיפורים במבנה מערכת הייצור'. האמצעים לכך הם העלאת כושר התחרות של המשק, הסרה של חומות המגן על תוצרת הארץ וחשיפת המשק לתחרות, העלאת הפריון בייצור והגברת הייעול. רק כך, 'נוכל להתקרב למטרה הנשגבת של עצמאות כלכלית אמתית ובריאה'.[97] ההמלצות הכלכליות של זנבר דומות מאוד להמלצות של פטינקין בראשית שנות השישים בנוגע לאמצעים הדרושים להשגת עצמאות כלכלית, אולם ההצדקה שלהם שונה: פטינקין דיבר על צמצום הגירעון המסחרי, ואילו זנבר דרש שיפורים במבנה מערכת הייצור.

הורוביץ, באותה עת נגיד הבנק המרכזי, היה הדובר היחיד בשיח הכלכלי־מקצועי אשר דבק בעמדה כי מדינת ישראל ממשיכה להתרחק מעצמאות כלכלית. הוא התעקש כי

בהדרכת פרופסור ליונל רובינס. הוא היה חבר סגל קבוע במחלקה לכלכלה בירושלים, ולימד באוניברסיטאות שונות בארצות־הברית (אתר האינטרנט של בנק ישראל).

93. חיים ברקאי, 'הדרך להבראת המשק הישראלי', **רבעון לכלכלה**, 51 (1966), עמ' 191.

94. משה זנבר היה בעל תואר שני בכלכלה מן האוניברסיטה העברית בירושלים. שימש עוזר מנהל מחלקת ההכנסות במשרד האוצר (עד 1963); יועץ לשר האוצר (1963–1964); ומנהל התקציבים ויועץ כלכלי (1964–1968). לאחר מכן מונה זנבר לנגיד הבנק המרכזי מ־1971, *Who's Who in Israel: 1973-1974*, Tel Aviv [n.d.], p. 433

95. משה זנבר, 'המדיניות הכלכלית ותקציב המדינה ל־1965/6', **רבעון לכלכלה**, 44 (1965), עמ' 318.

96. שם.

97. שם, עמ' 328.

יש לבחון את הגודל האבסולוטי של הגירעון וכי אין להשתמש במדדים יחסיים. ׳אנו כל הזמן מתרחקים, באופן אבסולוטי, מעצמאות כלכלית. ז.א. הגירעון המוחלט (אני מדגיש את המלה מוחלט) עולה משנה לשנה [...] הלא העולם איננו לעת עתה חברה בעירבון בלתי מוגבל׳.[98] נגיד בנק ישראל אף ייחד לנושא מאמר. המאמר פורסם **ברבעון לכלכלה**, ובו הוא הראה מדוע ארבעה מדדים יחסיים, המראים שיפור בעצמאות הכלכלית, אינם המדדים המתאימים למדידת העצמאות הכלכלית. הורוביץ דחה אותם על סמך הטענה: ׳הקושי בגיוס ההון הדרוש לכך [לגישור הפער בין היבוא ובין היצוא] הולך ומחמיר, היות והממדים המוחלטים של הגירעון גדלים. הצורך לפרוע את החובות, קרן וריבית, מגדיל את המעמסה ומצמצם את יבוא ההון נטו שהוא, כמובן, הקובע׳.[99]

הפער בין עמדתו של הורוביץ ובין עמדת הכלכלנים האחרים בדבר עצמאותה הכלכלית של ישראל וכן השימוש של הורוביץ במדד האבסולוטי אשר שום כלכלן אחר לא השתמש בו למדידת התלות הכלכלית של ישראל — מדד זה אינו בין חמשת המדדים שהציע מיכאל מיכאלי בספרו — מרמזים כי ייתכן שיש לראות בעמדתו בנוגע למידת העצמאות הכלכלית של ישראל אסטרטגיית הסברה של מדיניות המיתון. הערכה זו מקבלת חיזוק בעקבות העדויות על תפקיד ההסברה שמילאו הכלכלנים במסע ההסברה של הממשלה.

מדיניות המיתון והצורך ב׳הסברה׳ כלכלית

בממשלה רווחה הערכה כי שיתוף־הפעולה של העובדים חיוני להצלחת התוכנית: ׳ברור לי דבר אחד׳, טען חבר סיעת המערך, ׳אם העובדים לא יתנו ידם, אם לא יראו בגרות בענין זה — חוששני שההישגים לא יהיו גדולים, ונדון ונתלבט באותן בעיות כפי שהתלבטנו עד היום׳. לטענתו, חסרה ׳תנועת פועלים מאוחדת, עם כוח חינוכי, תנועה שהיתה יכולה לבוא ולהתייצב לפני ציבור העובדים, לפני ציבור הפועלים [...] ולהגיד את דברה, את הדבר המחנך ואת הדבר שיש לעשות׳.[100] כאשר דובר בממשלה על ׳העובדים׳ הכוונה היתה לא בהכרח להסתדרות, אלא גם להתארגנויות מקומיות של עובדים במגזרים ובענפים שונים. הניסיון של השביתות האחרונות הוכיח כי להסתדרות לא היתה יכולת לכפות על הארגונים המקומיים פתרון.[101]

בממשלה הועלתה ההצעה להקים ׳זרוע מרכזית להסברה׳. אחד השרים הציע לפתוח בפעולת הסברה נרחבת שמטרתה להבהיר ׳מדוע נאלצה הממשלה להגדיל את שיעורי

98. דוד הורוביץ, ׳פגישת הפורום הכלכלי, תל אביב, 20.7.66׳, עמ׳ 4-5, ארכיון יד יאיר, מכל 3, תיק 1.
99. שם, עמ׳ 12.
100. שמואל שורש (המערך), ׳חוק התקציב לשנת 1966/67׳, **דברי הכנסת**, 44, 22.2.1966, עמ׳ 707.
101. המקרה המובהק ביותר למצב זה היה הסכסוך במפעל הטקסטיל ׳ארגמן׳, אשר בשלב מסוים ניתקה ההסתדרות את יחסיה ואת המשא־ומתן עם העובדים (ראו: ׳מכתבי פיטורים נשלחו לשובתי "ארגמן" — ההסתדרות ניתקה המגע׳, **על המשמר**, 17.12.67). מסקנה זו עומדת במרכז התזה בעבודתם של לב גרינברג (**ההסתדרות מעל הכל**, פרק 6) ומיכאל שלו, Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*

המסים'. לדברי השר, 'תקציב המדינה המוצע מטיל מעמסה כבדה על שכמם של חוגים נרחבים, ומשום כך רצוי להביא לידיעת העם את המשימות המרובות והתפקידים החדשים שהממשלה חייבת למלאם'. מטרת ההסברה תהיה 'לקרוא את העם לריסון עצמי, ולהסביר לו גלויות את הסכנה שבהידרדרות שעשויה לבוא בעקבות ה"השתוללות" בשטח הכלכלי'.[102] עוד הוא טען כי על הממשלה להעריך נכונה את גורם ההסברה, ולא להימנע משימוש בכלי זה.

מערך ההסברה השתמש באתוס העצמאות הכלכלית כמכשיר לאומי־כלכלי מרכזי. בה בעת תרם מערך ההסברה לעיצובו ולייצובו של אתוס העצמאות הכלכלית. מדיניות המיתון בכלל ומערך ההסברה בפרט היו השלב האחרון בהתפתחותו של אתוס זה, והם הביאו אותו למימושו כמדיניות כלכלית בפועל. בשלב זה באים לידי ביטוי מפורש הקשרים בין ההיבט המדינתי והלאומי של אתוס זה וההיבט הכלכלי־מקצועי שלו. שיתוף־הפעולה בין הממשלה ובין הכלכלנים המקצועיים הגיע לשיאו כאשר מילאו הכלכלנים תפקיד מרכזי ומתוכנן מראש על־ידי המדינה בהסברת התוכנית הכלכלית וכפועל יוצא מכך — גם במימושה.

חודש היצוא — 'נייצא ונחייה'

מערך ההסברה של תוכנית המיתון כלל שני רכיבים: האחד — גיוס דמות 'היצואן' והצבתו כסמל לעשייה לאומית. במרס 1966 הוכרז 'חודש היצוא'. ההכרזה התבצעה בו בזמן בכל העיתונים היומיים הכתובים. ארבעה עמודים, שתפסו כמחצית מגליון היום, הכילו ראיונות עם יצואנים, מאמרים מאת אנשי ממשל בנושא היצוא ופרסומים עצמיים של חברות ליצוא. העמודים היו זהים בכל העיתונים. את המאמר המרכזי והפותח כתב שר המסחר והתעשייה מסיעת המערך חיים צדוק. בדבריו, שנשאו את הכותרת 'נייצא ונחייה', הודגש הפער ההולך וגדל בין היבוא ובין היצוא:

> השנה יצאנו רק כ־60% מיבואנו. במילים אחרות לו משתכרים היינו בערך יצואנו הייתה משכורתנו רק כ־60% ממה שהייתה. את ההפרש כיסינו ביבוא הון מן החוץ (פיצויים אישיים, שילומים, השקעות הון זר, הלוואות חוץ ומגביות מיהדות התפוצות). אם רצוננו לבטל את הפער בין היצוא והיבוא ו'לאכול לחם שנאפה במו ידינו', עלינו לאזן את אגפי המשוואה: משמע — לצמצם את היבוא או להגביר את היצוא.[103]

שר המסחר והתעשייה הצביע על שני אמצעים לצמצום הפער: האחד — חשיפת המשק הישראלי לתחרות עם שווקים זרים, והאחר — פיתוח ועידוד תעשיות היצוא של ישראל.

102. 'דרושה זרוע מרכזית להסברה', **ידיעות אחרונות**, 11.2.1966, עמ' 4.
103. ח' צדוק, שר המסחר והתעשייה (בפרסומים בנושא 'חודש היצוא תשכ"ו — 1966'), 'נייצא ונחייה', **הארץ**, 11.3.1966, עמ' 15.

בחודש היצוא חולקו תעודות של 'יצואן מוסמך' ליצואנים נבחרים. האירוע היה הזדמנות לראיין כמה מהם ולאפשר להם להציג את התפיסה הכלכלית שלהם בנוגע לכלכלת ישראל. מקס טל, הבעלים והמנהל של מפעל לייצור צמיגים ('שמשון'), אחד ממקבלי הפרס, ייחד את רוב הריאיון להתקפה נגד חוסר היעילות והיעדר המשמעת של העובדים בישראל. מגמה זו, הוא טען, פוגעת באינטרס הלאומי: 'איך אנחנו יכולים להגיע לכושר תחרות [...] כאשר מספר ימי העבודה בפועל בישראל הוא בין הנמוכים בעולם המערבי'. טל ציין את תקופות החופש הארוכות בישראל, את ימי המחלה הרבים, ואפילו את שירות המילואים. יתר־על־כן, לדידו חוסר המשמעת בעבודה אינו מאפשר להנהיג חידושים טכניים ולהגדיל את הפריון.[104]

ההכרזה על חודש היצוא היתה חלק ממסע ההסברה של הממשלה. הצבתם של היצואן ושל היצוא בחזית העשייה הציונית, עשייתם סמל לאומי ויצירת חפיפה בין האינטרס הפרטיקולרי שלהם ובין האינטרס הלאומי אפשרו לממשלה להציב חזון לאומי חיובי כמניע מרכזי למדיניות המיתון, במקום הצבת המאבק בעובדים והחלשתם כמניע מרכזי, או כאחד המניעים לפחות.

מהלך זה של גיוס קבוצה חברתית או כלכלית, הצבתה בחזית העשייה הלאומית ויצירת זיקה בין האינטרס שלה ובין האינטרס הלאומי לא היה תופעה חדשה. בתקופות שונות בהיסטוריה של הציונות גויסו אינטרסים של קבוצות פרטיקולריות לטובת האינטרס הלאומי והוצגו כאידאל לאומי: 'החלוץ' בראשית המאה ה־20, 'הפועל' בשנות הארבעים והחמישים, 'היצואן' במקרה שלפנינו, ואיש ה'היי־טק' בשנות התשעים. מהלך זה אינו רק סמלי אלא גם כלכלי. בכל המקרים האלה המדינה או הארגונים הלאומיים יוצרים דפוס של שיתוף־פעולה עם ענף כלכלי והקבוצה החברתית המשויכת לו. שיתוף־פעולה זה מבוסס על כך שהמדינה — או הארגונים הלאומיים — מספקים תמיכה והגנה לענף הכלכלי באמצעים פיננסיים וסימבוליים, ובתמורה הארגונים והפרטים המרכיבים את הענף הכלכלי מנהלים את פעולותיהם כך שיהיו תואמים את האינטרס הלאומי.

אין להבין מכך כי היצואנים היו הכוח המניע של מדיניות המיתון. הכוח הפוליטי שעמד לרשותם לא הספיק כדי ליזום שינוי עמוק כל כך במדיניות הכלכלית של ישראל. היה מדובר בקואליציה רחבה יותר, ובה מלבד הממשלה, ההסתדרות, משרד האוצר, בנק ישראל, הכלכלנים המקצועיים ובעלי התעשייה כולם.

גיוס הכלכלנים המומחים לצורכי 'הסברה'

הרכיב השני של מסע ההסברה הממשלתי היה 'בימות הסברה', שהיו מעין מופעים של כלכלנים מגופים שונים — אנשי ממשלה, עובדי מדינה בכירים וכלכלנים אקדמיים, ובהן הציגו הללו את עמדותיהם בנוגע לתוכנית הכלכלית. שני מפגשים מעין אלו התקיימו

104. 'כיום — ראייה לטווח קצר וחינוך רק משתלמים לפועל', **ידיעות אחרונות**, 11.3.1966, עמ' 5.

במועדון צוותא בתל־אביב, ששימש לרוב למופעי בידור ותאטרון. למפגש הראשון הוזמנו מי שהוגדרו 'אנשי המדיניות הכלכלית המעשית': שר השיכון מרדכי בנטוב, מנכ"ל משרד האוצר ושני חברי כנסת — זאב צור איש אחדות־העבודה וויקטור שם־טוב מסיעת מפ"ם. למפגש השני הוזמנה קבוצה של כלכלנים מן החוג לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים וראש אגף התקציבים במשרד האוצר. העיתון **על המשמר** תיאר את האירוע כדיון בשאלות 'כיצד להגיע לעצמאות כלכלית של המדינה' ו'איך להקטין את הגירעון במאזן התשלומים'. השאלה המרכזית שהוצבה לדוברים עסקה בגירעון במאזן התשלומים: 'הגירעון הולך וגדל עקב גידול היבוא ופיגור ביצוא; הוא מגיע כבר למחצית המיליארד ל"י לשנה, המקורות מן החוץ לכיסוי הגירעון מצטמצמים. מה היא הדרך הנאותה לבלימת התהליך, שהוא מסוכן לכלכלת המדינה ומרחיק אותנו מהמטרה הנכספת של עצמאות כלכלית?'.[105]

כשלושה מתוך ארבעת הדוברים היו מאוחדים בדעתם כי יש להמשיך במדיניות המיתון על אף המחיר הגבוה שלה בטווח הקצר והפגיעה בחלקים נרחבים של האוכלוסייה. שני הכלכלנים מן האוניברסיטה העברית — חיים ברקאי ואפרים קליימן — הציעו להקשיח את המדיניות ולהוסיף לה גם רכיב של פיחות המטבע. משה זנברג, איש משרד האוצר, גרס: 'המציאות הפוליטית והחברתית במדינה אינה מאפשרת פיחות רדיקאלי ואכזרי', אולם לא היו חילוקי דעות בנוגע להגדרת הבעיה הכלכלית של ישראל ולקווי המדיניות הכלכלית הדרושה. אפרים ריינר, שהופיע עם קבוצת הכלכלנים אך היה בעל תואר ראשון בכלכלה בלבד, הביע התנגדות לתוכנית וטען:

> אין להשיג את המטרה של הבראת המשק הישראלי באמצעים המוטלים על הציבור, מגבוה, כשהוא (הציבור) משמש כעין עכבר־ניסיון [...] התנאי לכך הוא ניהול מדיניות הכנסות אחרת מאשר זו הנהוגה עתה — מדיניות של חלוקה צודקת יותר של ההכנסות. במדיניות זו, שתישען על שכבות רחבות של הציבור, אפשר להביאן להזדהות עם צעדי הממשלה ולהכינן לקרבן הדרוש.[106]

במופעי ההסברה הציגו הכלכלנים עמדה אחידה, שלפיה היתה מדיניות המיתון הכרחית והסיבות לה נבעו מן הצורך להתקרב לעצמאות כלכלית. אחד המשתתפים לפחות — חיים ברקאי — הביע עמדה שונה בתכלית באותה שנה כאשר השתתף בפורום סגור אשר היה מיועד לכלכלנים מקצועיים. הניתוח של עמדות הכלכלנים לפני קהל מקצועי ולא מקצועי מעיד כי היו הבדלים בשיח בכל אחד מן המקרים ולא רק בתכניו. בפורומים המקצועיים היתה קשת העמדות של המומחים רחבה יותר וחילוקי הדעות בין המומחים היו בולטים יותר מאשר במקרים שהנמענים היו קהל לא מקצועי. מבחינת התכנים, בדיונים המיועדים לקהל לא מקצועי הוצדקה מדיניות המיתון על יסוד בעיית מאזן התשלומים והצורך

105. 'ב"צוותא" — כלכלנים על הבראת המשק', **על המשמר**, 7.3.1966, עמ' 2.
106. שם.

להתקרב לעצמאות כלכלית, ואילו בדיונים מקצועיים הדגישו המומחים את הבעיות בשוק העבודה.

סיכום

הדיון באתוסים העצמאות הכלכלית והפיתוח המהיר הוא בעל חשיבות להבנת הדינמיקה של הכלכלה הפוליטית של ישראל בעשרים השנים הראשונות לקיומה. אתוסים אלו כללו פרדיגמות מחשבתיות, מערכים נורמטיביים ואסטרטגיות של פעולה, שהנחו את תהליכי קבלת ההחלטות בתחום הכלכלי. במאמר זה הצגתי כמה היבטים בהתפתחותו של אתוס העצמאות הכלכלית והמתחים בינו ובין אתוס הפיתוח המהיר. על אף ההתמקדות בהיבטים מסוימים הנוגעים לעלייתו של אתוס העצמאות הכלכלית, אני מאמין כי הרחבת המסגרת לא תשנה את התמונה המתקבלת.

כדברי סיכום אדון בשתי השלכות הנובעות מן הניתוח שהצגתי. ראשית, אמקם את הדיון בקשר למדיניות הפיתוח הכלכלי של ישראל בעשרים השנים הראשונות לקיומה, ושנית אעסוק בהשלכות של הדיון שהצגתי על המשגת היחסים שבין לאומיות ובניין מדינה מצד אחד ורעיונות כלכליים מצד אחר.

עלייתו של אתוס העצמאות הכלכלית ויחסיו עם אתוס עליית ההמונים והפיתוח המהיר הם מעין סיפר־על שאפשר לשזור בתוכו את השינויים באסטרטגיית הפיתוח הכלכלי של ישראל מאז הקמתה עד 1967. תקופה זו אפשר לחלק, בגסות־מה, לשני עשורים אשר כל אחד מהם מאופיין באסטרטגיית פיתוח שונה. אסטרטגיות אלו אינן מנוגדות זו לזו, אך הן שונות מבחינת ההדגשים. אסטרטגיית הפיתוח האחת נגזרה מאתוס הפיתוח המהיר, והיא גרסה כי יש לפתח את מערכת הייצור באמצעות מימון חיצוני כדי ליצור מקומות עבודה, לקלוט עלייה ולהניח תשתית תעשייתית. ההסתדרות, באמצעות חברת העובדים, מילאה תפקיד מרכזי באסטרטגיית פיתוח זו. עם השנים עברה המדינה לאסטרטגיית פיתוח המציבה את צמצום התלות הכלכלית של ישראל כמטרה עיקרית, וממנה נגזרו המטרות של הגברת היצוא ועידודו, הגברת הפריון, ייעול תהליכי הייצור וחשיפת המשק המקומי לתחרות. אסטרטגיה זו היתה חלק מאתוס העצמאות הכלכלית.

האירוע המייצג את המעבר מן האסטרטגיה של הפיתוח המהיר לזו של העצמאות הכלכלית היה פירוקה של 'סולל בונה' לכמה יחידות משנה ביוזמת שר האוצר לוי אשכול, שר המסחר והתעשייה פנחס ספיר ויושב־ראש ההסתדרות פנחס לבון, מהלך שעורר התנגדות מצד הנהלת 'סולל בונה'. מאבק זה מתואר בידי דוד לוי־פאור כהתנגשות בין שתי אסטרטגיות של פיתוח לאומי:

> שתיהן תפיסות לאומיות ולא סוציאליסטיות או ליברליות המכוונות לפיתוח כלכלי ותעשייתי מהיר, אך הן מעניקות עדיפות שונה למכשירים לפיתוח כלכלי. התפיסה האחת, המזוהה עם המדינה, ובמיוחד עם פנחס ספיר ועם לוי אשכול, ראתה ביזמה

הפרטית מכשיר מרכזי לפיתוח כלכלי לאומי. התפיסה האחרת, המזוהה עם סולל־בונה, ובמיוחד עם הלל דן וחבריו, ראתה בסולל־בונה ובחברות ציבוריות דומות, מכשירים מרכזיים לפיתוח כלכלי־לאומי.[107]

פירוקה של 'סולל בונה' סימן את נצחון האסטרטגיה של ספיר ואשכול.

לטענת לוי־פאור, המניע של ספיר היה כי יש לתת מקום גדול יותר למגזר הפרטי בפיתוח הכלכלי של ישראל. נשאלת השאלה מדוע העדיף ספיר את המגזר הפרטי כמכשיר של פיתוח כלכלי על פני ההסתדרות. במה היה עדיף המגזר הפרטי מן ההסתדרות? לוי־פאור דוחה את האפשרות כי ההעדפה של המגזר הפרטי נבעה מעמדה ליברלית. לטענתו הגורם לשינוי היה אידאולוגיה לאומית. במאמר זה ביקשתי לתאר את תהליך עיצובה של אידאולוגיה לאומית זו, ואת האופן שהיא תורגמה בתהליך הדרגתי למדיניות כלכלית ואסטרטגיית פיתוח בפועל.

האם אפשר להסביר שינוי זה על בסיס התחזקות כלכלית ופוליטית של המגזר הפרטי והפעלת לחצים על הממשלה להגביר את המימון למגזר הפרטי על חשבון ההסתדרות? לטענה זו קשה למצוא עדויות. עוצמתה של ההסתדרות בתקופה זו עוד היתה גדולה, וכמו שמראה לוי־פאור, ספיר הוא זה שחיזר אחר היזמים ולא להפך. המסקנה המתבקשת היא כי היוזמה לשינוי נבעה מן המדינה. אולם, את המדינה אין לתפוס בהקשר זה כגוף קוהרנטי, מובחן ואוטונומי באופן מוחלט ביחס לשחקנים החברתיים והכלכליים. למדינה יש אוטונומיות חלקית (embedded autonomy)[108] ביחס לשחקנים הכלכליים, והיא למעשה תלויה בגופים רבים המתווכים בינה ובין השחקנים הכלכליים[109] ובגופי הידע שבהם היא עושה שימוש על מנת לנסח את האינטרסים הלאומיים,[110] לנסח תוכניות ולהוציא לפועל פעולות קולקטיביות בתחום הכלכלי.

במאמר זה הראיתי כיצד התפתח גוף ידע בעל היבטים אפיסטמולוגיים, לאומיים ונורמטיביים באדמיניסטרציה המדינתית, דהיינו משרד האוצר ובנק ישראל, ובגופים שהיו אחראים לייצור ידע כלכלי ולהפצתו — המחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית ומכון פאלק למחקר כלכלי, שהיה סניף שלה, ומחלקת המחקר של בנק ישראל. גוף ידע זה הופץ בקרב גופים פוליטיים והציבור הרחב. במילים אחרות, הניתוח מחזק את הגישה שלפיה ניסחה ומימשה המדינה את האינטרס הלאומי שלה באופן אוטונומי בהתאם לכוחות הכלכליים והחברתיים.

אם כן, אף שמדיניות זו דרשה מעורבות מוגברת של הממשלה בכלכלה, מכשיר המאפיין מדיניות סוציאליסטית, היא לא נבעה מתפיסת עולם סוציאליסטית הכוללת

107. דוד לוי־פאור, **היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל**, ירושלים 2001, עמ' 178.

108. Peter Evans, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton, NJ 1995

109. Linda Weiss and John Hobson, *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis*, Cambridge, MA 1995

110. Martha Finnemore, *National Interests in International Society*, Ithaca, NY 1996

מטרות של חלוקת הכנסה שוויונית ושינוי של דפוסי בעלות על אמצעי ייצור, אלא ממטרות לאומיות של תיעוש ושיפור מקומה של ישראל במערכת המסחר הבין־לאומי. מלבד זה, אף שהיא כללה חיזוק של המגזר הפרטי, היא לא נבעה מעקרונות של משק חופשי. המעסיקים הפרטיים נתפסו ככלי יעיל יותר להשיג מטרה לאומית, באותו אופן שנתפסו ההסתדרות וחברת העובדים כמכשיר מוצלח לפיתוח המשק ולקליטת העלייה בשנות הארבעים והחמישים.[111]

הטענה כי המניע לאסטרטגיית הפיתוח הכלכלי היה לאומי — ולא סוציאליסטי או ליברלי — דורשת דיון מפורט יותר בנוגע למערכת היחסים שבין השיח (או האידאולוגיה) הלאומי ובין השיח הכלכלי. מסגרות המונחים המקובלות לניתוח היחסים שבין שני סוגי השיח ומרחבי הפעולה הללו מובילות לבעיות מושגיות שאני מציע לפתור באמצעות המונח 'האתוס הלאומי־כלכלי'.

בהיסטוריה הכלכלית של ישראל אפשר לזהות שני זרמים מרכזיים המציעים מערכות מונחים להבנת היחסים שבין לאומיות או בניין מדינה מצד אחד ובין השיח הכלכלי מצד אחר. הזרם האחד גורס כי מדיניות המוסדות הלאומיים, ולאחר מכן מדיניות הממשלה וההסתדרות, עוצבה כפשרה בין המטרה של בניין אומה ומערכת ערכים סוציאליסטית.[112] הזרם האחר מנתח את הכלכלה הפוליטית המקומית כתוצר של פשרה בין ניהול כלכלי רציונלי השואף להגדלת ההכנסה הכספית והצורך במימוש מטרות לאומיות.[113]

כל אחד משני זרמים אלו תרם רבות להבנת ההיסטוריה הכלכלית של ישראל, אולם הם סובלים מחולשה מושגית ואמפירית. אני אטפל כאן רק בחולשה המושגית.[114] חולשה זו נובעת מכך שהשיח הכלכלי — הליברלי או הסוציאליסטי — מציע מערכת מורכבת של רעיונות, הכוללת מטרות חברתיות, תפיסות ערכיות ואמצעים כלכליים, ואילו השיח הלאומי הוא כוח אשר יכול להיות מתורגם לביטויים היסטוריים מסוימים שונים מאוד זה מזה. לפיכך, האידאולוגיה הלאומית יכולה להיות מנוסחת באמצעות גישות כלכליות שונות. אידאולוגיה לאומית יכולה להצדיק מדיניות מרחיבה באותה מידה שהיא יכולה להצדיק ריסון כלכלי או כל מדיניות כלכלית אחרת. על כן, אין בסיס לטענה כי לאומיות או בניין אומה עומדים בסתירה, אפריורית, ביחס למדיניות סוציאליסטית או כזאת

111. פרשנות שונה לשינוי במבנה הפנימי של ההסתדרות ומקומה בכלכלה הפוליטית הישראלית מציג יצחק גרינברג. לטענתו, שינויים אלו נבעו מתפיסתו של פנחס לבון, יושב־ראש ההסתדרות בשנים 1956 עד 1961, אשר דגלה בסוציאליזם דמוקרטי, בביזור, בחופש ובניהול כלכלי רציונלי. ראו: יצחק גרינברג, **אנטומיה של משבר ידוע מראש**, תל־אביב 2004, עמ' 55–66.

112. ביטוי מובהק ביותר לתפיסה זו אפשר למצוא בעבודותיהם של יוסף גורני ויצחק גרינברג, **תנועת העבודה הישראלית**, א–ב, תל־אביב 1997. תפיסה זו מובאת גם, אם כי כאובייקט של ביקורת, בעבודתו של זאב שטרנהל, **בנין אומה או תיקון חברה?**, תל־אביב 1995.

113. הביטוי המובהק של תפיסה זו מוצג בתוך: Jakob Metzer, 'Economic Structure and National Goal – The Jewish National Home in Interwar Palestine', *Journal of Economic History*, 38, 1 (1978), pp. 101-119

114. הפרכה אמפירית של גישות אלו אפשר למצוא בתוך: לוי־פאור, **היד הלא־נעלמה**.

המבוססת על משק חופשי. העובדה שבישראל התווכחו דוברים אשר הציגו את עצמם כדוברים בשם 'הלאום' עם דוברים אחרים אשר הציגו את עצמם כדוברים בשם ערכים סוציאליסטיים או ערכים של ניהול כלכלי רציונלי מעידה כי לדוברים הלאומיים היה מקור של רעיונות כלכליים אחרים — לא סוציאליסטיים או ליברליים — אשר לדעתם תאמו את החזון הלאומי הציוני באופן מוצלח יותר. יתר־על־כן, בעיני הדוברים הסוציאליסטיים והליברליים לא נגדה עמדתם את האינטרס הלאומי אלא להפך, הם גרסו כי ניהול כלכלי בהתאם לערכים אלו ישרת את האינטרס הלאומי טוב יותר מכל תאוריה כלכלית אחרת.

על כן טעות היא לטעון כי המחלוקות בדבר מדיניות כלכלית התארגנו בין מחנה 'לאומי' ובין מחנה 'כלכלי'. בפועל, כל אחת מן התפיסות היתה לאומית באותה מידה, אלא שכל אחת הציגה ניסוח שונה של האינטרס הלאומי ותיווכה אותו דרך רעיונות כלכליים שונים. כל אחת מן העמדות הניחה חזון לאומי ושאבה מגוף ידע כלכלי שונה, אולם כולן היו בעלות רובד לאומי וכלכלי בעת ובעונה אחת. המונח 'אתוס לאומי־כלכלי' נועד לאפשר טיפול במבנה כזה של שיח וניתוחו.

הנטייה של החוקרים להציג את הוויכוחים כאילו התקיימו בין דוברים לאומיים, אשר לא הכירו בתאוריה הכלכלית כמקור של לגיטימציה, ובין דוברים כלכליים אשר דגלו בניהול כלכלי רציונלי (או סוציאליסטי) נובעת מן ההנחה כי הספֵרות הכלכלית והלאומית מתקיימות בו בזמן ובמנותק זו מזו וכי אפשר לנהל את הכלכלה כאילו אין לאום, ואת האומה כאילו הכלכלה לא משפיעה עליה. בפועל, הניתוק בין השיח הלאומי והכלכלי הוא הנחה תאורטית שנוסחה כהנחת היסוד של מדע הכלכלה המודרני, אשר התפתח כחלק מן ההיסטוריה הכלכלית של מדינות המערב המתועשות.[115] הפרדה זו — במוסדות ובשיח — היתה חלק מתהליך היווצרותו של השוק החופשי. הניסיון הראה כי אסטרטגיה זו היתה מוצלחת לפחות במקרה של המדינות המתועשות. גם השיח הסוציאליסטי וגם השיח הליברלי הם תוצר של הפרדה זו. בישראל, כמו במדינות חדשות ומתפתחות אחרות בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, ההפרדה בין הספֵרה הכלכלית ובין הספֵרה הפוליטית לא היתה יעילה כבסיס לאסטרטגיה של פיתוח כלכלי. היא היתה לא יעילה משום שאסטרטגיות הפיתוח דרשו יצירה של קשרים בין המדינה ובין המגזר הפרטי, ולא ניתוק שלהם.

בשנים האחרונות הוצעו מספר דגמים כלכליים כדי לתאר סוג כזה של משטרים כלכליים. סוג זה אינו שייך לשום סוג משני סוגי המשטר ששימשו טיפוסים אידאליים לסיווג משטרים כלכליים: משק חופשי וסוציאליזם מתוכנן. דגם מדינת הפיתוח (Developmental State) הוא אחד מהם.[116] גישת מדינת הפיתוח מניחה כי למוסדות

115. על תהליך זה ראו: Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Boston, MA 2001

116. Meredith Woo-Cummings (ed.), 'Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development', *The Developmental State*, Ithaca, NY and London 1999, pp. 1-31

המדינה יש אוטונומיה, ולו חלקית, בנוגע להתערבות בכוחות החברתיים והכלכליים, וכי מטרותיה של המדינה והאינטרסים שלה אינם נגזרים מתוך האינטרסים של הקבוצות החברתיות והשחקנים החברתיים. על אף האוטונומיות היחסית, גישת מדינת הפיתוח גורסת שכדי להשיג את המטרה של פיתוח מהיר נדרשת מערכת ביורוקרטית לשם השפעה על הפעילות הכלכלית המתרחשת ב'משק חופשי'. הפיתוח הכלכלי בחסות מדינה נעשה לא על־ידי הלאמה של גופים כלכליים אלא על־ידי גיוסם הלא פורמלי. מסגרת מונחים זו היא בעלת חשיבות מרכזית להבנת המקרה הישראלי משום שהיא מניחה כי השיח הלאומי והכלכלי שזורים זה בזה מלכתחילה.[117]

רוב המחקרים העוסקים בכלכלת פיתוח מתמקדים בפרקטיקות הכלכליות, במדיניות הכלכלית, ובתוצאות הכלכליות כמו שהן מתבטאות במדדים האקונומטריים. משתנים אלו הם כמובן בעלי חשיבות רבה לאפיון המבנה והדינמיקה הכלכליים של מדינות, אולם הם אינם יכולים לספק הבנה מלאה של תהליכי קביעת מדיניות ושינויים במדיניות. את תהליכי קבלת ההחלטות יש לחקור בפרספקטיבה ארוכת טווח הכוללת שינויים מוסדיים ושינויים בשיח אשר אינם ניתנים לייצוג באמצעים האקונומטריים, אך עם זאת הם בעלי השפעה מכרעת, מידית או עקיפה על תהליכי קביעת מדיניות כלכלית. שינויים אלו כוללים הופעה של רעיונות באופן לא מאורגן והתגבשותם ההדרגתית לכדי חזון ותוכניות פעולה; התגבשות של דפוסי מחשבה ומערכים נורמטיביים חדשים ופירוקם של ישנים; ותהליכי איסוף מידע, עיבוד של ידע וניסוח של תוכניות, גם אם הן אינן מגיעות למימוש; ולבסוף, הם כוללים נסיונות לגיוס קואליציה פוליטית וחברתית ועיצוב של דעת הקהל לצורך מימוש תוכניות אלה. ההוצאה של התוכנית מן הכוח לפועל היא רק השלב האחרון בתהליכים ארוכים והדרגתיים אלה.[118] כדי להבין תהליכים של קביעת מדיניות כלכלית ושינויים באסטרטגיה של ניהול כלכלי, ההיסטוריון נדרש לעקוב אחר התהליך הארוך שרובו מתקיים מתחת לפני השטח. המונח 'אתוס כלכלי־לאומי' ותהליך התפתחותו הוא מכשיר מושגי העוזר לנו לתאר ולנתח תהליך זה.

117. על מידת ההתאמה של דגם מדינת הפיתוח למקרה הישראלי ראו: David Levi-Faur, 'The Developmental State: Israel, South Korea and Taiwan Compared', *Studies in Comparative International Development*, 33, 1 (1988), pp. 65-93

118. על נושא זה ראו למשל: Peter A. Hall, 'Conclusion: The Politics of Keynesian Ideal', in: Peter A. Hall (ed.), *The Political Power of Economic Ideas*, Princeton, NJ 1989, pp. 361-391

אליטה לא אחריותית: המקרה של צמרת האוצר

אברהם דורון

מבוא

במאמר זה אתאר ואנתח את התפקיד שממלאת האליטה המִנהלית בשירותה של ממשלת ישראל בניהול ענייני המדינה וההשפעה של ניהול זה על החברה הישראלית. האליטה המִנהלית בכלל היא כלל הפקידות הבכירה או צמרת הביורוקרטיה, העומדת בראש שירות המדינה (שפר, 2007). ואולם מאמר זה מתמקד בפקידות הבכירה במשרד האוצר, שהיא חלק חשוב וקובע באליטה זו, והיא ממלאת תפקיד מכריע בניהול ענייני המדינה. חשיבות התיאור והניתוח בעת הזאת נובעת משתי סיבות עיקריות: האחת, הגידול המהיר בכוחה של אליטה זו של בכירי האוצר והגברת השפעתה על תחומי חיים רבים של החברה הישראלית; והאחרת — אי־שביעות רצון גדלה והולכת בקרב שכבות רחבות של החברה הישראלית מדרכי פעולתה של אליטה זו המוצאת את ביטויה בקרב שכבות רחבות של החברה הישראלית. מחקרים שנעשו לאחרונה בתחום זה הראו כי המִנהל הציבורי בישראל זוכה להערכה נמוכה עד בינונית של איכות ההנהגה והניהול שלו, ואף סובל מירידה ניכרת בהערכה כלפיו לאורך השנים (ויגודה־גדות ומזרחי, 2008).

מעמד האליטה המִנהלית בחברה בת זמננו

בכל חברה מפותחת בת זמננו האליטה המִנהלית, כלומר הפקידות המִנהלית הבכירה של המדינה, ובייחוד זו המופקדת על המשאבים הכלכליים שבידי אוצר המדינה, היא חלק חשוב של השכבה השלטת (The ruling class).[1] בשכבה זו, במעמדה, בעוצמתה ובהשפעתה, דנו בהרחבה הוגי דעות וחוקרים פוליטיים וחברתיים רבים, כמו פארטו

* המאמר התקבל במערכת בחודש יוני 2008.

1. 'השכבה השלטת' כפי שתיארה והגדירה מוסקה. ראו: Gaetano Mosca, *The Ruling Class*, New York 1939

(Pareto, 1935), מוסקה (Mosca, 1939), מיכלס (Michels, 1968), פארי (Parry, 1969), איזנשטדט (תשכ"ז), שפר (2007) ואחרים. האליטה המִנהלית הכלכלית בשירות המדינה היא חלק חשוב של השכבה השלטת משום שהשלטון שבידה מקנה לה כוח להשפיע על חלוקת המשאבים הלאומיים (ארון, 1973). מאז שנות העשרים של המאה ה־20 היה אפשר להבחין שהזרוע המבצעת של הממשלה במדינה בת זמננו, האליטה המִנהלית־הכלכלית, ריכזה ומרכזת בידה משקל ועוצמה גדלים והולכים על חשבון כוחו של הפרלמנט ועל חשבון כוחה של הממשלה הנבחרת, האמורה לרכז את הכוח המבצע בידה (Page and Wright, 1999, 2006; Raadschelders and Stillman, 2007). חוקרים והוגי דעות הביעו מזמן את דעתם שהאליטה הביורוקרטית הזאת נהפכה למעין מעמד אוטונומי כשלעצמו, שכוחו עולה על זה של המעמדות האחרים (Wright-Mills, 1963, p. 65).

אליטה ביורוקרטית זו מורכבת על־פי־רוב מקבוצה מצומצמת של בני־אדם ומחזיקה בידה למעשה, בכל נקודת זמן, מונופול יחסי ושליטה אפקטיבית בנעשה בתחומי החברה והכלכלה. לקבוצת פקידים זו יש חשיבות ומשקל מיוחדים בחברה בת זמננו שבה המדינה הרחיבה מאוד את פעולתה לשטחי חיים רבים, והתערבות זו דורשת בהכרח מידה מסוימת של ידע ומומחיות בתחומי ההתערבות שהיא פועלת בהם (גל־נור, 2007). עמדות ההנהגה והשליטה שקבוצת פקידים זו תופסת מקנות לה השפעה עצומה בכל דרגי המדיניות, ובדרך זו היא יכולה להטביע את חותמה על המציאות של החיים החברתיים בכללם (Armstrong, 1973; Bottomore, 1974).

קבוצת פקידים בכירה זו מתאפיינת בהיותה מוגדרת היטב, מצומצמת יחסית בגודלה והיא הומוגנית בהרכבה לפי ההכשרה ונסיונה המקצועי. בדרך־כלל שוררת בתוכה לכידות גבוהה, הבאה לידי ביטוי ברוח הצוות (esprit de corp) שלה ובמהות הפרקטיקה שלה. אליטה זו נבדלת מאליטות אחרות בהיותה אליטה שלטת (a governing elite). בכך היא שונה במעמדה מאליטות חברתיות אחרות, שגם הן נהנות ממעמד ומיוקרה חברתית אבל חסרות כוח פוליטי־ביצועי. לאליטה המִנהלית־הכלכלית, שיש בידה כוח פוליטי וכלכלי רב, יש גם היכולת הפוליטית להפעילו לקידום מטרותיה (Delaney, 1971).

הלכידות הגבוהה של קבוצה זו קשורה בחלקה בשליטה שלה על גיוס חבריה. הכניסה לתוכה מותנית ברקע חברתי ותרבותי דומה, בהשכלה, בהכשרה וניסיון מקצועי, ובעיקר בתפיסת עולם קרובה של דמות החברה שהם רואים בה יעד שיש להגיע אליו. רק בעלי תפיסת עולם דומה, או מי שמוכנים לאמץ את תפיסת העולם המתאימה, הנרכשת בתקופה של ניסוי מעשי, נעשים חברים בקבוצה זו לאחר תהליך הסוציאליזציה המכוון את הקליטה במסגרתה. אליטה זו נוצרת, מתחדשת וממשיכה את עצמה באופן קבוע, הן על־ידי השליטה בדרכי גיוס של חברים חדשים אליה והסוציאליזציה שלהם, והן על־ידי יחסי הגומלין וקשרי הכוח שהיא מקיימת בין חבריה.

אליטה זו אמורה לשאוב את כוחה ואת סמכותה מן המומחיות המקצועית שלה. הבסיס לסמכויות שלה נובע מן הידע המצוי בידה, או האמור להימצא בידה, ומן המומחיות והניסיון של הפעלתו ויישומו של ידע זה כלפי הבעיות המורכבות שהמדינה מתמודדת

אתן בניהול היום־יומי שלה את ענייני הכלל. ידע זה אמור להיות במהותו אובייקטיבי ואוניברסלי. הבסיס הזה של מומחיות אובייקטיבית ואוניברסלית והיכולת להחליט החלטות רציונליות מעניקים לאליטה זו את הלגיטימציה של הכוח הרב שהיא תובעת לעצמה ויכולה לרכז בידיה. הצירוף של מומחיות, רציונליות ומעין בלעדיות אוניברסלית מחזקים את תוקפו של הטיעון שיש לקבל את עמדותיה ואת החלטותיה.

בחברה דמוקרטית, הכוח של קבוצת העילית הביורוקרטית, על אף טענת הייחוד במומחיותה, נתון להלכה לסייגים מסוימים. המגבלה העיקרית המוטלת על אליטה זו היא כפיפותה להנחיות, לסמכות ולאישור של הממונים הפוליטיים, העומדים מעליה. הנשיאה באחריות (accountability) לניהול ענייני הכלל מוטלת על הגורמים הפוליטיים, העומדים לבחירה בידי הציבור הרחב. הגורמים הפוליטיים חייבים דין־וחשבון על מעשיהם לפרלמנט ולקהל הבוחרים, והם עומדים למשפט ציבור הבוחרים ביום הבחירות. להלכה, האליטה המִנהלית־הכלכלית של הפקידות הבכירה אמורה לבצע מדיניות שקבעו הממונים עליה, והאמורים לייצג את הערכים ואת האינטרסים שהציבור הרחב נותן להם עדיפות והפקיד בידי נבחריו.

הבעייתיות בעוצמתה של האליטה המִנהלית־הכלכלית

ניהול ענייני מדינת ישראל נתון בימינו במידה רבה בידי האליטה המִנהלית. העוצמה של אליטה זו במובן הוובריאני (Weber, 1947) מרוכזת בעיקר בידי הפקידות הבכירה של אוצר המדינה, וזו שולטת ברוב משאבי הכלל ובחלוקתם. גם הפקידות הבכירה של משרדי הממשלה האחרים ושל ארגונים ממשלתיים אחרים מרכזים בידיהם עוצמה רבה, אבל התלות שלהם במשאבים שההקצאה שלהם נמצאת בידי האליטה הכלכלית באוצר המדינה מגבילה מאוד את כוחם. יחסי הכוחות בין האליטה הכלכלית של האוצר לבין שאר חלקי האליטה המִנהלית משקפים את יחסי הכוחות הפוליטיים בחברה. מעמדה של האליטה המִנהלית־הבטחונית, למשל, מקנה לה מעמד ועוצמה שאין לאליטות אחרות (פרי, 2007), וכוחה כלפי האליטה של האוצר גדול מכוחה של האליטה המִנהלית העומדת בראש משרדים או ארגונים המטפלים בבעיות רווחה של קבוצות חלשות באוכלוסייה. העוצמה הפוליטית והכלכלית של האליטה המִנהלית באוצר המדינה היא אפוא גורם מרכזי בשליטה בענייני המדינה והחברה, אם כי עוצמה זו ויישומה הלכה למעשה גם מושפעים כאמור מיחסי הכוחות בחברה שלנו.

העוצמה המתרכזת בידי האליטה המִנהלית־הכלכלית מעלה כמה בעיות חשובות בנוגע לתפקודה ולהשפעתה. השאלות הנשאלות בהקשר זה נוגעות לעולם הערכים החברתיים והפוליטיים העשויים להדריך ולכוון את פעולתה מעבר למומחיות המקצועית; האם אין אליטה זו יכולה לפתח סדר־יום משלה בניהול ענייני המדינה ולפעול על־פיו בלי שהוא יהיה בהכרח תואם את המגמות של הממונים עליה או את טובת הכלל; באיזו מידה העוצמה שבידה עלולה לגרום לניתוקה מן המציאות שבתוכה היא אמורה לפעול ולהביא

לידי התעלמות מן הרצונות והמאוויים של קבוצות רחבות באוכלוסייה; עד כמה העוצמה של חבריה יכולה לשרת אינטרסים מגזריים או אישיים; ובאיזו מידה המקום האסטרטגי שהם נמצאים בו במדרג של המערכת השלטונית הופך להיות אינסטרומנטלי בהשגת המטרות שהם מציבים לעצמם (Bottomore, 1974, pp. 132-143).

העוצמה שבידי האליטה המִנהלית־הכלכלית נובעת במידה רבה ממקומה האסטרטגי במדרג של המערכת השלטונית — בקִרבה גדולה שלה לצמרת הפוליטית של השלטון. קִרבה זו מאפשרת לפקידי האוצר הבכירים גישה ישירה למנהיגים הפוליטיים, והם מקיימים אתם קשרים דחופים בענייני העבודה היום־יומית שלהם. לפיכך יש להם היכולת להשפיע על ההחלטות הפוליטיות המתקבלות לא רק מכוח הידע המקצועי שלהם, אלא גם באמצעות הבעת הדעות והעמדות האישיות שלהם. הדעות האישיות יש להן אפוא השפעה חשובה ולעתים מכרעת על מה שהם מציגים לממונים הפוליטיים בדבר הרצוי, המעשי והאפשרי לעשייה (שם).

לעומת זאת, המנהיגים הפוליטיים הממונים עליהם, שרי הממשלה, תלויים בפקידות הבכירה של משרדיהם תלות כפולה. ראשית, אין בידי שרי הממשלה ברוב המקרים הידע המקצועי וגם הניסיון בנושאים שהם בתחומי הפעולה של משרדיהם ובנושאים שהם צריכים להחליט עליהם. גם המגוון הרחב של הנושאים שהשרים הממונים על משרד ממשלתי צריכים להתמודד אתם אינו מאפשר להם להכיר לעומק את כולם. יתרה מזו, תקופות הכהונה הקצרות למדי שהם שוהים בתפקידיהם אינן מאפשרות להם לרכוש את הידע הזה. לכן הם תלויים בידע שמוסרים להם הפקידים הבכירים במשרדם. שנית, הידע המקצועי הנמסר להם על־ידי פקידות זו, האמור להיות ניטרלי, מושפע בהכרח מהדעות ומהעמדות האישיות של הפקידים. האליטה הפקידותית איננה נטולה דעות ועמדות פוליטיות וערכיות משלה, והשרים והממונים הפוליטיים האחרים מוצאים את עצמם שבויים למעשה בידי האליטה המִנהלית, המזינה אותם בידע המקצועי ובדעותיה ועמדותיה. מצב זה תקף במיוחד בניהול הכלכלי של ענייני הכלל באוצר המדינה, שם מגוון הנושאים והיקף המשאבים הנתונים לשליטה אינם מאפשרים כלל לשר הפוליטי המופקד לחלוש עליהם. השרים הממונים על קביעת המדיניות מוצאים אפוא את עצמם משליטים מדיניות שהיא פרי ידיה של האליטה הפקידותית של משרדם. תופעה זו אינה חדשה, והיא כבר קיבלה את תשומת הלב של חוקרי המִנהל הציבורי מתחילתה של המאה ה־20 (למשל: Goodnow, 1900), וחזרו עליה ביתר תוקף חוקרים בני זמננו (ראו: Waldo 1948, 1987). המעורבות הגדלה של האליטה המִנהלית בקביעת תוכני המדיניות בתהליך גיבושה מודגשת בעבודותיהם של חוקרים בשנים האחרונות ובהם קרפנטר (Carpenter, 2001), פייג׳ וג׳נקינס (Page, 2003; Page & Jenkins, 2005; Page, 2006).

האליטה המִנהלית אינה רק אינסטרומנטלית בהשפעתה על גיבוש המדיניות, אלא היא גם מופקדת על ביצועה של המדיניות שהתקבלה. המבחן של כל מדיניות הוא בביצועה. בשלב זה האליטה המִנהלית ממלאת תפקיד מכריע. בתהליך הביצוע היא יכולה להכניס שינויים רבים במדיניות שהתקבלה, בכוחה להציב מכשולים רבים בדרכי ביצועה, והיא יכולה להביא לידי דחייה של מועדי הביצוע ועד כדי דחייתה הגמורה.

המעמד האליטיסטי שרוכשת לעצמה הפקידות הבכירה המופקדת על ניהול ענייניה הכלכליים של המדינה עשוי לגרום לניתוקה מעולם המציאות שבתוכו היא פועלת, דבר העלול לעתים קרובות להרחיק אותה מראייה נכונה של המציאות. ניתוק כזה נגרם פעמים רבות מהסודיות האופפת את מעשיה. סודיות זו יוצרת מעין מיסטיקה הקשורה למילוי תפקידה. מצד אחד המיסטיקה הזאת יוצרת בציבור הרחב אשליה, שקבוצת האליטה השלטת בקיאה בנעשה, שהיא שולטת במצב, שהיא מסוגלת ליטול אחריות למעשיה, שאפשר לסמוך עליה, ולכן הציבור יכול להסיר דאגה מלבו בנוגע לניהול ענייני הכלל. מצד אחר, המיסטיקה הזאת מעלה את מעמדה ואת יוקרתה של האליטה המִנהלית, אבל גם מונעת אפשרויות לבחינה ביקורתית של מעשיה. בכך היא מקימה מעין חומת מגן השומרת עליה מפני חדירה של ביקורת ושל ראייה מפוקחת יותר של הנעשה בתחומה (שפר, 2007; Bottomore, 1974, pp. 132-143).

עוצמת האליטה המִנהלית־הכלכלית בישראל

עוצמתה של האליטה המִנהלית באוצר המדינה במדינת ישראל נובעת בראש ובראשונה מעצם הגדרת תפקידיה וכן מן התפיסה הרעיונית העקרונית המנחה את פעולתה. לפי ההגדרה, משרד האוצר הוא המשרד הכלכלי המרכזי של הממשלה, הממונה על תכנון המדיניות הכלכלית הכוללנית של הממשלה ועל ביצועה. משרד זה הוא יחידת המטה של הממשלה המופקד על הכנת תקציב המדינה ומפקח על ביצועו; אגפיו המרכזיים, כמו אגף התקציבים, החשב הכללי, רשות המסים, נוגעים בפעולותיהם לכלל יחידות הממשלה (משרד האוצר, 2008). תקציב המדינה משקף בצורה הברורה ביותר את תוכנית הפעולה של הממשלה ואת דרכי פעולתה הלכה למעשה. תפקיד אליטת האוצר בכל תהליך קביעתו וביצועו, לפי ההגדרה של תפקידה, משקף במידה רבה את הכוח המרוכז בידיה (ראו לדוגמה: סבירסקי, 2005).

התפיסה הרעיונית העקרונית המנחה את פעולתה של אליטת האוצר היא התפיסה של שליטת האוצר (Treasury Control), שליטה בכל מעשי הממשלה במתכונת דגם השליטה שהתפתח בבריטניה ושולט בה במידה רבה עד ימינו. לפי דגם זה, יש לאוצר עמדת בכורה לעומת משרדי ממשלה אחרים, ויש לו הזכות והחובה לבחון ולאשר פעולות של משרדי ממשלה אחרים, לאשר או לדחות את היוזמות שלהם, ובמידה רבה אף לפקח על פעילויות היום־יום השגרתיות שלהם ושל זרועות הממשל האחרות. שליטה זו מתוארת ומתועדת היטב בעבודתו של סמיואל ביר (Beer, 1956).

דגם השליטה הזה של האוצר במסורת הבריטית והמגמה הבסיסית שלו מתאפיינים בנטייה לשמרנות, שמרנות במובן של צמידות לחשיבה הכלכלית האורתודוקסית הרווחת. ברוב המקרים הנטייה הדומיננטית היא גם לשמרנות חברתית ולהעדפת מעורבות מוגבלת ככל האפשר של הממשלה בבעיות חברה וכלכלה. מאפיין אחר של הדגם הוא שמירה

מופרזת על סודיות מעשיה. על מגמות אלה נמתחה במרוצת השנים ביקורת בתוך המערכת הפוליטית הבריטית עצמה.[2] במצבי חירום בכמה תקופות, בעיקר בתקופת מלחמת העולם השנייה ומיד אחריה, בשעה שנדרשה התערבות נמרצת יותר של הממשלה בטיפול בבעיות הרווחה של האוכלוסייה ובסוגיות של שיקום שלאחר המלחמה, לא תמיד תאמו העמדות המסורתיות של אליטת האוצר במידה הראויה את צורכי הזמן. נסיבות אלה גרמו להחלשה מסוימת של שליטת האוצר בפעולות הממשלה והביאו לידי הקמת גופים שפעלו לעקיפת עמדות האוצר. ואולם עם שינוי הנסיבות והחזרה למצבים רגילים בשנות החמישים, שבה וחזרה בכל עוצמתה הדוקטרינה של שליטת האוצר במערכת הממשלתית (Cronin, 1992; Chapman, 1997; Thain, 2004).

הדגם הבריטי הזה של שליטת האוצר אומץ בידי הצמרת הפוליטית והמִנהלית של משרד האוצר של מדינת ישראל עם הקמתה. אימוץ דגם זה היה המשך לדפוס הפעולה של ממשלת המנדט, שהיתה כפופה בצורה הדוקה לשליטת האוצר הבריטי (ראו: Treasury Control Over the Finances of Palestine). בדומה לנוהג זה רכשה לה האליטה המִנהלית של האוצר בישראל מלכתחילה עוצמה רבה. ואולם שני גורמים ריככו עוצמה זו במידה מסוימת בתקופה הראשונה שלאחר הקמת המדינה: האחד — שרי אוצר שהיו מופקדים על המשרד בתקופה ההיא היו בעלי עוצמה אישית ופוליטית חזקה, הם החזיקו בתפקיד תקופות זמן ארוכות יחסית, והם ידעו לכוון את הצמרת הפקידותית במשרדם לפעולה למען השגת המטרות הפוליטיות והחברתיות שהם הציבו לעצמם. האחר — רובה של הצמרת הפקידותית של האוצר בתקופה ההיא היתה בעצמה מזוהה עם המטרות הפוליטיות של הממסד השליט, ואנשיה היו חדורי תודעת שליחות בתפקידם לגיבוש מוסדות השלטון ובניין אומה.

הבלמים האלה, הפוליטיים והאישיים, שפעלו על האליטה המִנהלית של האוצר הלכו ונחלשו עם השנים. התחלופה המהירה של שרי האוצר בשנים האחרונות, וחולשתם הפוליטית פעמים רבות, השאירה באופן טבעי לפקידי האוצר את האפשרויות לצבור כוח לעומת הממונים הפוליטיים ולעומת מוסדות השלטון האחרים. הנרמול של משימות האוצר במהלך השנים והרוטיניזציה של תפקידיו השפיעו גם הם על שינוי ההרכב האישי

2. דוגמה של שמירה אובססיבית על סודיות ורצון למנוע שקיפות של דרכי העבודה של האוצר אפשר למצוא בקשיים שהניחו אנשי האוצר הבריטי בזמנו על דרכו של פרופ׳ Beer לפרסום ספרו על שליטת האוצר. פרופ׳ ביר מאוניברסיטת הרווארד בארצות־הברית ביסס את ספרו על מחקר יסודי ועל שיחות ארוכות עם פקידי האוצר הבריטי בנושא המחקר שלו. ואולם לאחר שביקש לפרסם את הספר בבריטניה, אנשי האוצר הבריטי הניחו קשיים רבים על דרכו ובמשך שנתיים ניהלו אתו משא־ומתן מייגע על פרטים וחייבו אותו להכניס שינויים רבים בספר כדי שאלה יהיו תואמים את עמדתם. פקידי האוצר הצליחו לא רק להשהות את פרסום הספר אלא גם לשנות במידה רבה את אופיו. ראו: James E. Cronin, ‘Power, Secrecy, and the British Constitution, Vetting Samuel Beer’s Treasury Control’, *Twentieth Century British History*, 3, 1 (1992), pp. 59-75

של אליטת האוצר, וזו נעשתה למעין מכינה לקידום אישי ופרוזדור כניסה לממסדים השליטים במשק הפרטי והציבורי. תנאים אלה תרמו להפיכת האליטה הפקידותית באוצר לאחת האליטות החזקות השולטות בישראל.

בעיית השקיפות של פעולות אליטת האוצר

תרבות הפתיחות (The Culture of Openness) והשקיפות (Transparency) מציינים את המגמה לאפיין את פעולת המנגנונים השלטוניים בימינו. הדעה המקובלת היא, שככל שתרבות הפתיחות תהיה רחבה יותר כך ההחלטות השלטוניות תהיינה טובות יותר. אחריותיות (accountability) אמיתית תורמת להעלאת הסטנדרטים של קביעת מדיניות (ראו לדוגמה דבריו של שר המשפטים של אנגליה, לורד פלקונר — Department of Constitutional Affairs, 2004). מה שמאפיין את האליטה המִנהלית־הכלכלית באוצר המדינה הוא היעדרה של תרבות הפתיחות, חוסר השקיפות והסודיות הרבה האופפת אותה. שמירת סודיות היא אמנם חלק מובנה מדרכי הפעולה בהרבה מן המנגנונים הממשלתיים בישראל, אבל היא בולטת בפעולות של האליטה הכלכלית באוצר (ראו למשל: סבירסקי ופרנקל, 2000; דרי ושרון, 1994). הפרסומים הרשמיים על דפוסי הפעולה שלה הם מועטים ביותר, והמידע על דפוסים אלה ניתן רק לשערו על־פי העמדות של חבריה בדיונים המתקיימים מדי פעם בפעם למשל בפורומים ממשלתיים, על סמך המידע הזולג על כך לעיתונות. מתוך המידע הזה אפשר ללמוד על נסיונות של האליטה להשתמש בשליטתה במידע שבידיה יותר מאשר על קווי הפעולה המנחים אותה. לפיכך כל דיון על דרכי הפעולה של אליטת האוצר נתון למגבלות הנובעות משימוש במקורות המידע הזמינים, שאפשר למצוא בעיקר בעיתונות הכתובה. חוסר השקיפות והסודיות הן גם אחד הגורמים הקובעים את עוצמתה של האליטה הזאת.

אופי הפעולה של האליטה המִנהלית־הכלכלית

האליטה הכלכלית השלטת באוצר המדינה מופקדת על ניהול ענייני הכלל במגוון הרחב ביותר של נושאים שהמדינה אחראית להם. לפי טבע העניין, הנושאים האלה דורשים ידע והתמחות מקצועיים במגוון הנושאים שהם מושא פעולתם. ואולם אליטת האוצר מאוישת כולה אך ורק בכלכלנים. זוהי קבוצת אנשים מקצועיים, שהתמחו בלימודי כלכלה, והם על־פי־רוב בעלי אופק השכלתי בתחום אחד בלבד, ולדעת אחד המבקרים הם הפנימו את האתוס המקצועי הצר של שוק חופשי ומחזיקים בדוגמה שאין זכות קיום למוסד שאינו נושא רווחים, ושצבירת הון עדיפה מהוצאות על דברים מופשטים כמו חינוך ובריאות וכדומה (אזרחי, 2007).

לכאורה, האליטה הכלכלית הזאת אמורה לעסוק בגיבוש המדיניות הכלכלית והפיסקלית הכלולה בהתמחות המקצועית שלה, ולהתרכז בשמירת הגבולות של ההוצאה הממשלתית. ואולם חבריה מעורבים באופן פעיל ביותר בקביעת המדיניות בתחומים מרובים ושונים, אף־על־פי שלפי ההכשרה המקצועית שלהם אין להם הכישורים הדרושים לכך. הרחבת הסמכויות של פקידי האוצר לתחומים רבים ומעורבותם בסוגי פעילויות שהם מחוץ למומחיותם זכו וזוכות לביקורת רבה. הטענות שהעלו המבקרים הן, שפקידי האוצר עסוקים בקביעת מה יהיה טיבו של החינוך, ובכלל זה ניהול משרד החינוך, בקביעת מספר השיעורים הפרונטליים שמורה צריך ללמד, וכמה שעות הוא יקדיש ללימוד פרטני, כיצד תיראה ההשכלה הגבוהה, איך יפעלו התאטראות, או מה יוקצה לבריאות האזרחים ולרווחת ניצולי השואה הזקנים וכו׳ (רפופורט, 2007; שגיא ושטרן, 2007). אליטה זו נהפכה אפוא למעין פוסקת עליונה לא רק בנושאי הכלכלה אלא בכל תחומי החיים החברתיים של מדינת ישראל. ביקורת על כך נמתחת גם במחקרים בין־לאומיים העוסקים בסוגיות האלה. המסקנות שלהם מצביעות על כך שפתרונות טכנוקרטיים בנושאים חברתיים ומבוססים על ידע כלכלי אינם מספיקים כדי להתמודד עם הבעיות שהן מורכבות מאוד מבחינה פוליטית ומוסדית, ואינן ניתנות לכימות כפי שהדבר נתפס בעיני אנשי הכלכלה (Hira, 2007).

הגיוס לאליטה המִנהלית־הכלכלית השלטת

דגם הקליטה לאליטה השלטת באוצר מבוסס על קבלת מצטייני החוגים לכלכלה באוניברסיטאות בישראל והעברתם תהליך של סוציאליזציה בתרבות הארגונית של האליטה עצמה. לפי עדותו של קובי הבר, מי שהיה הממונה על אגף התקציבים, המתקבלים ׳מגיעים לאוצר מלאי מוטיבציה ורצון להשפיע׳. תהליך הסוציאליזציה שהם עוברים כולל את העברתם ׳במסלול הירדכי בצורת פירמידה׳, כלומר ׳ככל שהם מתקדמים [לאורך השנים] הם צוברים יותר ניסיון ותרומתם גדלה׳. הם מקבלים את ההכשרה שלהם כאנשי אליטה שלטת ׳ולאחר שהם התגלחו על חשבון קופת המדינה׳, הם יוצאים ׳למגזר הפרטי לעשות לביתם׳ (בסוק, 2008, עמ׳ 21).

בעלי העניין באליטה עצמה, כמו ראשי אגף התקציבים, מציגים את הדגם כדוגמה של תרבות ארגונית טובה מאוד, אף שהוא דגם אליטיסטי מובהק של גיוס וקליטה ומכיל אינטרס אישי או מגזרי ברור הנלווה לו. הדגם מבטיח שהאליטה השלטת תוכל בראש ובראשונה לשחזר את עצמה ולהתחדש בדמותה ובצלמה. הדגם מייצג לכאורה נכונות של שירות למען הציבור, וכפי שהם מעידים על עצמם מדובר בבני־אדם ׳בעלי ערכי מוסר גבוהים׳ (שטרסלר, 15 בפברואר 2008). ואולם הדגם מכיל גם אינטרס של תועלת אישית לעתיד. יש בו חלק אינטגרלי של הכנה ולימוד על חשבון הציבור כדי להשתלב במגזר הפרטי ו׳לעשות לביתם׳. רוב המתגייסים לאליטת האוצר מתכוונים לעבור בהמשך הקריירה שלהם לסקטור הפרטי, ורק מעטים מהם עוברים לארגונים חברתיים (שפר,

2007). ואכן רוב מכריע של הצמרת הכלכלית במגזר הפרטי בארץ, כמו בפיננסים, בנקאות, ביטוח וכדומה, מאויש, ולא במקרה, ביוצאי האליטה הכלכלית באוצר המדינה. אפילו רוב המאיישים את הגופים המנהלים את האוניברסיטאות בישראל הם חברים לשעבר באליטת האוצר. קשה לומר מה מכשיר דווקא את יוצאי הקבוצה הזאת לעמוד בראש הפירמידה של ההשכלה הגבוהה חוץ מהיותם חלק מן האליטה הכלכלית השלטת.

הנכונות וההכנה המודעת של האליטה המִנהלית־הכלכלית להשתלב במגזר הפרטי ו׳לעשות לביתה׳, יש לה השלכות חשובות על קשרי הון-שלטון בחברה ובמשק הישראליים. מנהל של אחת החברות הגדולות בארץ הסביר זאת במידה רבה של גילוי לב. לדבריו: ׳אילי ההון מאלפים את הפקידים הבכירים בשלטון. הפקידים רואים לנגד עיניהם את פוטנציאל ההשתכרות האדיר במגזר העסקי ועושים לעצמם את החישוב: איזה סוג של שלטון ורגולציה הם רוצים ובעיקר איזה מקום הם בוחרים לעצמם בכלכלה ובחברה הישראלית: זה שצמוד לאינטרס הציבורי או זה שצמוד לג׳וב אצל המיליארדר׳ (רולניק, 2006).[3]

התיאור הזה של הגיוס לאליטה המִנהלית־הכלכלית באוצר על־פי קריטריונים של הכשרה ומיומנות מקצועיים בלבד, אין בו כדי להתעלם מן ההשפעה הפוליטית הרוֹוחת על מינויים בתוך האליטה. ההשפעה הזאת מילאה בעבר תפקיד חשוב בגיוס לתפקידים מרכזיים באליטה השלטת. זיהוי נושאי תפקידים מרכזיים באליטה המִנהלית עם השתייכותו המפלגתית של הממונה הפוליטי היה במקרים רבים בולט לעין. ההשפעה הפוליטית על הגיוס לאליטה השלטת נחלשה בשנים האחרונות, אבל לא נעלמה לגמרי. אפשר אולי לומר שהזיהוי המפלגתי הברור של בעלי התפקידים באליטה עם השתייכותם הפוליטית של הממונים עליהם נעלם מתמונת השירות הציבורי, אבל הזיקה בעמדות או בהשקפות הפוליטיות נשארה במידה רבה בעינה (דרי, 1993; שפר, 2007).

הכוח המרוכז בידי הפקידות הבכירה בממשלה

דעת הקהל בישראל, ובכלל זה דעת רבים בעיתונות ובאקדמיה, תמימת דעים בנוגע לעוצמה המרוכזת בידי האליטה הכלכלית המקצועית בשירות המדינה. כאמור האליטה הכלכלית נטלה לעצמה את הכוח הזה, אבל הוא גם הועבר לידיה ביודעין או בהיסח הדעת מידי הממונים הפוליטיים האזרחיים, שכוח זה אמור להיות בידיהם. ההשפעה של אליטת האוצר על פעילות הממשלה היא ברוב המקרים מכרעת, והטענה הרוֹוחת היא, שהכוח נתון למעשה בידי ׳נערי האוצר׳. הם קובעים כאמור את טיב החינוך לילדים, כיצד

3. לדוגמה, עו״ד שרגא בירן, אחד מאילי ההון בארץ, אמר על כך: ׳כל החשבים ששולטים על קופת המדינה הופכים למחרת היום למנהלי חברות ויושבי ראש של חברות׳. אפילו בעיניו התופעה הזאת נראית פסולה (שביט, ריאיון עם עו״ד שרגא בירן, **הארץ** [מוסף], 18 בינואר 2008).

תיראה ההשכלה הגבוהה, מה יוקצה לבריאות האזרחים ולרווחת ניצולי השואה המזדקנים. בתודעתם הם רואים את עצמם בתפקיד 'המבוגר האחראי' ו'שומרי הקופה הציבורית' (שגיא ושטרן, 2007; רוזנר, 2008). בהקשר זה טען נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ד"ר אריק כרמון, ש'אנו חיים במציאות אנומלית, שבה אגף התקציבים הוא שמנהל את מה שצריכים לנהל נבחרי הציבור. ספר התקציב הוא ספר המדיניות של הממשלה. הוא צריך לשקף את האופן שבו הממשלה הנבחרת עומדת לממש את המצע שהציגה לפני הבוחרים, זה לא קורה כאן' (זרחיה, 28 בספטמבר 2006). אמנון נויבך, מי שהיה יועץ כלכלי לראש הממשלה, אף הרחיק לכת וקבע: 'הדרג המקצועי באוצר — ולא הדרג הפוליטי — הוא שמנהל את כלכלת ישראל' (בסוק, 2000).

טענה זו אינה חדשה והיא תקפה לא רק להתפתחות של השנים האחרונות. אחד העורכים הכלכליים בעיתונות הישראלית ציין בסוגיה זו, שהפקידות הבכירה באוצר הכפילה ואף שילשה את השפעתה במהלך השנים. לדבריו, מאז שנות השישים של המאה ה־20 'לא היתה לאוצר שליטה כה מסיבית בנעשה במשרדי הממשלה לסוגיהם. רובם נותרו מיותרים. פקידי האוצר קובעים במקומם' (פלוצקר, 2004). מנכ"ל משרד האוצר, ירום אריאב, הודה בכך בעצמו באמרו ש'בידי האוצר [התרכז] כוח גדול מדי וזו טעות שיש לתקן' (כהן, 2007). עוצמה זו תקפה במיוחד במשרדי הממשלה העוסקים בתחומים החברתיים שאין בידיהם הכוח הפוליטי הנגדי, מעין Countervailing power (על המונח ראו: Galbraith, 1993), לעמוד מול הכוח של האליטה הכלכלית השלטת. פקידי האוצר אף אינם מכחישים טענה זו. אחד מבכירי האוצר הודה ש'בידי כל פקיד בכיר במשרד האוצר יש עוצמה רבה. בידי כל בכיר כזה יש עוצמה שהוא יכול להפעיל בלא דיון ציבורי [ו]בלא איזונים'. הוא אף הודה באנומליה הזאת והוסיף: 'לא ייתכן שאיש אחד באוצר יקבע [למשל] גורלות ל־600 אלף עובדים בגופים מתוקצבים' (ביאור, 2003).

האליטה המִנהלית ויחסה לדרג הפוליטי

במשטר הדמוקרטי, נבחרי הציבור הפוליטיקאים אמורים להיות ממונים על קביעת המדיניות ועל יישומה הלכה למעשה, ולהגשים בכך את המטרות הקולקטיביות של הכלל. כאמור, בפועל הביצוע של כל מדיניות נתון בהכרח בידי האליטה המִנהלית של שירות המדינה בכלל ושל אליטת האוצר בפרט. במציאות קשה מאוד לקבוע את הגבולות בין מה שקבעו הממונים הפוליטיים למה שנתון בידי האליטה המִנהלית. חשוב לשים לב לשתי תופעות בולטות בהקשר הזה. האחת היא יכולתה של האליטה המִנהלית לעקוף את הממונים הפוליטיים עליה, או במקרים רבים לנהל מדיניות משלה תוך כדי אי־שימת לב ולעתים אף בהתעלמות מכוונת מן העמדות הפוליטיות של הממונים. התופעה האחרת היא התעלמות מן החקיקה שהתקבלה בכנסת והאמורה להיות יסוד של המשטר הדמוקרטי.

הפרופ' יצחק גל־נור, מי שהיה נציב שירות המדינה, כלומר פקיד בכיר במשרד האוצר וחלק של האליטה המִנהלית, תיאר את המגמה הרווחת בקרב האליטה הכלכלית השלטת

באוצר, שיש בה 'נכונות להתעלם מחקיקה בכנסת, מהחלטות מפורשות של הממשלה, או אף לפעול בניגוד להן'. הוא העיד על כך ביומן שניהל וציין בו: 'האגף [התקציבים] הציב עצמו לא רק מעל המשרדים, אלא גם מעל הממשלה והכנסת. כאשר המוסדות המוסמכים מחליטים בניגוד לרצונו, הוא ידחה את הביצוע [...] עד כדי ביטול ההחלטה' (גל־נור, 2003, עמ' 120, 469).

פקידי האוצר גם מצאו צידוק למעמד המציב אותם בעיניהם שלהם מעל בית המחוקקים. אחד מבכירי האוצר, סגן ממונה על התקציבים, גילה את דעתו ולפיה 'ח"כים, פוליטיקאים, לא פועלים מאינטרסים ענייניים'. ובגילוי לב בדבר עמדתה העדיפה של האליטה המִנהלית לעומת חברי הכנסת, הוא הודה שתחושתו היא ש'חברי ואני באוצר מובילים אינטרס לאומי והח"כים, מטעמים לא ענייניים, מנסים להכשיל ולפעמים גם מצליחים' לבלום את מהלכי האוצר (בסוק, 23 בנובמבר 2006). עמדה זו מבהירה את הלוך הרוחות בין חברי אליטת האוצר בנוגע לטיבו של משטר פרלמנטרי ייצוגי, ובדבר מעמדם העדיף בשירות האינטרס הלאומי.

פעמים רבות פקידי האוצר אינם מבצעים החלטות ממשלה שאינן לרוחם, או שמבצעים אותן כך שההחלטות מאבדות את משמעותן. הדבר קורה כאשר 'האליטה הפוליטית הנבחרת מוותרת על סמכויותיה לטובת הביורוקרטיה' (שטרנהל, 2008). למשל, בתקופת המשבר הפיננסי לקראת סוף שנת 2008 ויתרו הפוליטיקאים על סמכותם לקבל החלטות ומסרו אותה לידי קבוצה של פקידים באוצר (שטרנהל, שם). דוגמאות דומות משנים עברו מראות, שהממונה על התקציבים באוצר עיכב החלטות של ראש הממשלה עצמו. ראש הממשלה יצחק רבין נאלץ לנזוף באותו פקיד ובמכתב לשר האוצר כתב רבין, שממונה על התקציבים 'חייב לבצע החלטות. אין לו וטו על החלטותיי' (קליין, 1994; ההדגשה במקור).

הדרכים העיקריות שבאמצעותן האליטה המִנהלית באוצר גוברת על הממונים הפוליטיים ואף עוקפת אותם, הן בקביעת תקציב המדינה, בשימוש בחוק ההסדרים במשק, הוא החוק הנלווה לחוק התקציב השנתי, ובקביעת דרכי הביצוע של פרטי מדיניות למיניהם. הכנת הצעת התקציב השנתית היא הנחלה הבלעדית של האליטה המִנהלית באגף התקציבים באוצר. לראש הממשלה, לשרים ולוועדת הכספים של הכנסת (הדנה בהצעת התקציב) אין כלים עצמאיים להתמודד עם הצעת התקציב, שהיא 'הגרסה היחידה והבלעדית והחד־שנתית של תוכנית הממשלה'. אין שום גוף אחר העוסק בהכנת התקציב ויכול לנתח אותו. משרדי הממשלה שהצעת התקציב נוגעת להם מנותבים להתדיין רק על סעיפים בהצעה ולא על תוכניותיהם או פעולותיהם (גל־נור, 2003, עמ' 121; בן־בסט ודהן, 2006). ואכן שרי ממשלה עצמם הודו ש'הדרג המקצועי באוצר מצליח לכפות את רצונו על הדרג המדיני' (שמול, 2000). דרך אופיינית שבאמצעותה האליטה המִנהלית עוקפת את הדרג הפוליטי ואת הכנסת בנושאי מדיניות רבים היא כאמור השימוש בחוק ההסדרים במשק. חוק זה הוא כולו מעשה ידיה של האליטה הכלכלית באוצר, והוא פסק זה כבר לעסוק בהסדרים הנוגעים ישירות לתקציב ולמִסים ונעשה מנוף לקביעת

העדיפויות של האליטה המִנהלית המכינה אותו. חוק ההסדרים נולד לפני יותר מ־20 שנה בנסיבות המיוחדות של הרפורמה שהביאה לקצו את עידן האינפלציה הדוהרת של המחצית הראשונה של שנות השמונים. מאז הוא נעשה לחוק עוקף הכנסת. לדעת פרשנים הוא מנסה 'לנטרל לחלוטין את הכנסת מגלימת המחוקק'. לדעתו של השופט בדימוס של בית־משפט העליון, מישאל חשין, החוק בעצם מעביר את סמכות החקיקה מהכנסת לממשלה, ומעמיד את הכנסת 'ככלי ריק', דבר הנושא עמו 'מטען מסוכן של קץ ההליך הדמוקרטי' (סגל, 2007). ההתנגדות הרבה שהתעוררה באחרונה בכנסת עצמה ומחוצה לה לשימוש המנטרל את מעמדה של הרשות המחוקקת, צמצמה במידת־מה את השימוש בחוק ההסדרים, אבל בעיקרו הוא נשאר כלי בידי אליטת האוצר להשגת יעדיה.

גם פרשנים שהביעו דעתם על יתרונות מסוימים של חוק ההסדרים ציינו שהיתרונות שלו מתגמדים לעומת החסרונות הטבועים בו. החוק משרת לדעתם 'ביעילות את פקידי האוצר והממשלה', אבל 'פוגע בערכים המרכזיים של הדמוקרטיה מכיוון שהוא מייתר את אבני הדרך המהותיות בהליך החקיקה ... ההליך כולו מתאפיין בחוסר שקיפות ודיווח לקוי כלפי הציבור וחברי הכנסת, [ומבטיח] שמירה על מוקדי הידע אצל פקידי האוצר' (שיף, 2007).

השקפת העולם של אליטת האוצר

השקפת העולם הדומיננטית בקרב האליטה המִנהלית־הכלכלית השלטת במשרד האוצר מעוגנת עמוק בגישה ובערכים של הכלכלה הנאו־ליברלית. קווי הפעולה העיקריים המאפיינים את הגישה הזאת הם: ממשלה קטנה, דומיננטיות של כוחות השוק ואף תפיסה פונדמנטליסטית של פעולת הכוחות האלה (Market fundamentalism), אינדיבידואליזם כלכלי, צמצום מדינת הרווחה וקיצוץ ההוצאה הציבורית בכלל, וההוצאה לשירותי הרווחה בפרט, דה־רגולציה, הפרטה וצמצום המרחב הציבורי בכללותו (Giddens, 1998).

השקפת עולם זו אינה רק נחלת האליטה המִנהלית־הכלכלית באוצר. שותף לה במידה רבה רובו של הממסד הפוליטי, והיא זוכה לתמיכה של קהילת העסקים ושל מרבית הכלכלנים בעולם האקדמי, השותפים על־פי־רוב לגישות ולערכים האנטי־קולקטיביסטיים של הכלכלה הנאו־ליברלית. לפיכך לצעדי המדיניות והעמדות שנוקטת אליטה זו יש תמיכה בקרב הממסדים הפוליטיים, הכלכליים והאקדמיים.

האליטה המִנהלית־הכלכלית מתאפיינת בסכמטיות ובאחידות המחשבתית שלה. חשיבה אחידה וסכמטית זו מקורה באסכולה הכלכלית הדומיננטית בחוגים לכלכלה באוניברסיטאות בארץ, שבהן רכשו אנשי האליטה את השכלתם. הזדהות עם אסכולה מחשבתית והתמיכה בלא סייג בכלכלת השוק חופשי היא חלק מרכזי בגישתם. הקושי אינו בהזדהות עם אסכולה זו, שזכתה, עד התקופה האחרונה, גם לבכורה במדינות המפותחות בעולם המערבי, אלא בתמיכה בה עד כדי הפיכתה להגמוניה אידאולוגית, ולמעין כוחות

טבע שיש לקבל את פעולתם כאמת שאין עליה עוררין (על כוחה ההגמוני של אידאולוגיה ראו: איגלטון, 2006). על־פי ההגמוניה האידאולוגית הזאת, כל מה שנחשב פרטי הוא טוב לפי הגדרה, וההפך — כל מה שנחשב ציבורי הוא רע בהכרח.

לכאורה, האליטה הזאת יונקת את הלגיטימיות לפעולותיה מן הידע והמומחיות המקצועיים שלה. ואולם גם מקצוענות כזאת, ככל שתהיה ראויה, והפרשנות שלה למציאות שהיא פועלת בתוכה, אינן מנותקות מן הערכים וההעדפות האישיות של אנשי האליטה (ראו: שגיא ושטרן, 2007). זאת ועוד, אנשי מקצוע הכלכלה למדו בארץ את מקצועם בדרך שיש בה, לדעת פרופ׳ אריאל רובינשטיין, שהוא עצמו כלכלן בעל מעמד בכיר באקדמיה, החדרה של אידאולוגיה קפיטליסטית, מה שהופך את הכלכלה לפוליטית במהותה. לדעתו של רובינשטיין, החלטות רבות בעלות גוון פוליטי וערכי מתקבלות תחת הכסות של מדע מדויק ומקצוענות, וזוהי יומרנות חסרת שחר (טרצ׳יסקי, 2005). אין גם להתעלם מכך שהשיח הכלכלי הוא מבחינה פוליטית ימני במהותו ומשקף את ׳נקודת מבטה של האליטה הכלכלית המבקשת להעלות על נס את הצמיחה כדי להגדיל את הנתח שלה בעוגה הכלכלית׳, ושיח זה ׳מוסיף שורה של צעדים שנועדו לקדם את ענייניהם של בעלי ההון — בהם הורדת המיסוי, צמצום הוצאת הממשלה, רמת שכר נמוכה, היעדר ביטחון תעסוקתי ופיקוח רופף על המגזר התאגידי׳ (הלפרן, 2005).

ביטוי מובהק לעמדות הפוליטיות הימניות השולטות בקרב האליטה המִנהלית־הכלכלית באוצר, ימניות במובן של צמצום התערבות המדינה בפעולות המשק והשארת פעילות זו בעיקר לכוחות השוק, אפשר למצוא בעמדות האישיות של כמה מבכיריה. שני בעלי תפקידים מרכזיים בקרב האליטה הזאת, קובי הבר, מי שהיה ראש אגף התקציבים, וירון זליכה, שהיה החשב הכללי במשרד האוצר, מי שעמדו יותר מעשור, מהמחצית השנייה של שנות התשעים ועד שנת 2007, בצמרת האוצר, הוגדרו בעיתונות כבעלי תפיסת עולם כלכלית־חברתית ימנית־קפיטליסטית (בסוק, 17 בפברואר 2006). במידה רבה הם דגם מייצג של אליטת האוצר ושל השקפת עולמה.

תפיסת העולם החברתית הימנית־הקפיטליסטית באה לידי ביטוי בייחוד בעוינות אליטת האוצר למדיניות הרווחה. לדעתם תפקידה של הממשלה בענייני הרווחה חייב להיות מוגבל. העמדה שלהם היא: ׳רצוי מאוד להקטין את מעורבותה בנושאי הרווחה ויש לדרוש מן האזרחים ליטול אחריות רבה יותר לענייניהם, כולל הדאגה לרווחתם הכלכלית. הדרישה שהממשלה תעשה יותר ממה שהיא עושה בענייני הרווחה, או שתגדיל את תשלומי ההעברה כדי לשפר את מצב האוכלוסייה במצוקה, איננה מועילה ואולי אף פוגעת במאבק בעוני׳ (דורון, 2002). על־פי הערכה בקרב כמה מן הכלכלנים עצמם, אנשי אליטת האוצר ׳מעצבים ומבצעים בשנים האחרונות [לפי השקפתם] מדיניות כלכלית שמרנית, המונעת על־ידי אידיאולוגיה ניאו־ליברלית קיצונית המעמידה את כלכלת השוק במרכז העשייה הכלכלית. מדיניות זו מכוונת [...] לביטול הדרגתי של מדינת הרווחה, ולהתנערות הממשלה מכל מחויבות חברתית. הביטוי המעשי של אידיאולוגיה זו הוא צמצומו של תקציב הממשלה בכל מחיר, גם אם אין הדבר מחויב המציאות מתוקף הנסיבות הכלכליות׳

(מארק ועופר, 2006). נמצא שבמקרים רבים אנשי האוצר בחרו לדחות או לקצץ דווקא בהטבות לאוכלוסיות חלשות, שאין בידן הכוח להתנגד למגמות אלה (לשם, 2006). בולטת במיוחד דבקותה של האליטה הכלכלית־המִנהלית בעמדותיה האידאולוגיות בכלל ובכל הנוגע למדיניות הרווחה בפרט. הדבר הגיע עד כדי הגדרתה 'כת דתית', ששמה לעצמה למטרה לפגוע שיטתית בקבוצות חלשות באוכלוסייה (זרחיה, 14 בספטמבר 2006). לנוכח עמדות אלה אפשר להבין את משמעות השפעתה על מדיניות הרווחה בישראל ועל דמותה של החברה הישראלית בהווה ובעתיד.

הכוחניות של האליטה המִנהלית של האוצר

העוצמה הרבה המתרכזת בידי הפקידות הבכירה באוצר מביאה בהכרח לידי שימוש כוחני בה. השימוש הכוחני בא לידי ביטוי בכמה דרכים. פעמים רבות האליטה המִנהלית־הכלכלית באוצר רואה את עצמה כאילו היא הממשלה למעשה, והיא הקובעת את המדיניות, ולפיכך מתנהגת בהתאם. במקרה מסוים דיווח עיתונאי, שבאחד הדיונים בנושאי החינוך נזף הממונה על התקציבים בשרת החינוך ואמר לה: 'יש עמדת ממשלה אחת, ואני מייצג אותה'. הפקיד אמנם הכחיש זאת, אבל העיתונאי קיבל אישור לדברים שנאמרו (רפופורט, 2007). דרך אחרת המצביעה על הכוחניות של האליטה היא בקבלת החלטות על צעדי מדיניות והצהרה עליהם לפני שהדרגים הפוליטיים דנו במדיניות, החליטו עליה ואישרו אותה בגופים או במוסדות המקובלים. עוד דרך היא הכנסת שינויים במדיניות או ברפורמות בלא הסכמה מוקדמת של הממונים הפוליטיים. מה שקורה בכל המקרים האלה הוא אובדן השליטה, או אובדן המשילות (Governability) של המערכת הפוליטית הנבחרת.

לדעת עורך העיתון הכלכלי ***TheMarker***, עיתון התומך על־פי־רוב באליטת האוצר, רוב הרפורמות שהתבצעו בארץ 'משקפות את היוזמה, העמדה והתפיסה של "הקובי הברים" [על שמו של מי שהיה ראש אגף התקציבים באוצר], לאחר שלא הצליחו להגיע להסכמה עם השרים והגורמים הרלוונטיים'. לדברי העורך, 'התהליך שבו מתבצעות הרפורמות החשובות ביותר במשק הישראלי הוא בליץ דיקטטורי אלים ומהיר שממחיש בצורה הטובה ביותר את אובדן המשילות במדינת ישראל' (ההדגשה שלי, א"ד). לפיכך רוב הרפורמות האלה אינן תוצאה של 'דיון דמוקרטי, מקצועי ופתוח', אלא בעיקר תוצאה של מלחמות פנימיות בתוך האליטה השלטת באוצר, בשעה שהממשלה נדרסה למעשה בתהליך הזה (רולניק, 2007).

היעדר המשילות בא לידי ביטוי מובהק באימוץ מדיניות שנקבעה בדרך המתוארת, וכאשר מתברר שלשרי הממשלה ולחברי הכנסת מהקואליציה יש עמדות הפוכות מאלה של משרד האוצר, ושהיחידים היודעים לתמרן בתוך המערכת הזאת, מלבד אנשי האליטה המִנהלית, הם הלוביסטים, שמאחוריהם עומדים אנשי עסקים וגופים כלכליים

גדולים. יישומן של רבות מן הרפורמות שהתקבלו בדרך זו נתקל בקשיים רבים משום שלגופים הציבוריים האמורים ליישם אותן אין שום הרגשת בעלות עליהן או שותפות להן (רולניק, שם). דוגמה לדברים דלעיל היא המכרז שפרסם האוצר בזמנו למוסדות המטפלים בקשישים סיעודיים על הזכות לאשפז קשישים בסיוע ממשלתי. זה היה מכרז שהוגדר דרקוני, ומי שעיסוקם בכך העריכו 'שכל מטרתו לקצץ בהוצאות המדינה ולפגוע במטופלים'. המכרז לדעתם היה 'צעד כוחני נוסף של משרד האוצר, המבקש לגזוז את צמרה של כבשת הרש ולהפגין את כוחו דווקא על אוכלוסיית הקשישים הסיעודיים, בדרך של מימוש אידאולוגיית השוק הפרטי והתנערות מחובותיה החברתיות והערכיות של ישראל כמדינת רווחה' (סלע, 2007).

הנוהג הנזכר של בכירי האליטה באוצר להצהיר בפומבי על יעדי מדיניות לפני הדיון וההחלטה בדרגים הפוליטיים רווח למדי. למשל, מי שהתמנה לתפקיד הממונה על התקציבים באוצר בתחילת שנת 2008 הצהיר מיד עם כניסתו לתפקיד על מדיניות תקציבית שעמדה בסתירה למדיניות שקבעה הממשלה. הדבר עורר במקרה זה את זעמו של חבר הכנסת אבישי ברוורמן מן הקואליציה: 'פקידים צריכים לבצע מדיניות ולא להוביל מדיניות [...] אני לא מכיר אף מדינה מערבית שבה יכול להתרחש דבר כזה, בלי שיקראו לסדר את הפקיד. זו התנהגות שאינה הולמת פקידים ומשרתי ציבור, שאינם נבחרי ציבור'. אכן קשה למצוא התנהגות פומבית כזאת של פקידי האוצר במדינות אחרות בעולם הדמוקרטי במערב. במקרה הנדון סבר חבר הכנסת ברוורמן שיש להגדיל את תקציב המדינה, אבל פקיד האוצר הממונה על התקציבים עמד על דעתו והראה שהכוח בידו. הוא קבע בפסקנות: 'לא ניתן לו את זה' (שטרסלר, 2008).

דיון וסיכום

מעמדה של האליטה המִנהלית־הכלכלית במשרד האוצר והעוצמה שהיא רכשה לעצמה, כפי שתוארו לעיל, מעלים שאלה בדבר טיב השפעתה על דמותה של החברה הישראלית. חשוב לבחון את השפעתה של אליטת האוצר בשלושה תחומים של חיינו: בתחום של יחסה לשאיפות של חלקים גדולים באוכלוסייה ליותר שוויון ולצמצום הפערים החברתיים הגדלים; במישור של המקום שאליטה זו תופסת במבנה הכוח בחברה הישראלית; ובהקשר של שימור המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל.

אשר לשאיפות לצמצום הפערים החברתיים ולקידום שוויוניות רבה יותר, הדיון נוגע למצב החברה הישראלית בימינו, שעדיין מצויה בשלבים מוקדמים של התהוות, של שילוב ואינטגרציה בין חלקי אוכלוסייתה, ושל עיצוב פניה בעולם המודרני. לפי טבע העניין, היא סובלת ממתחים ומניגודים פנימיים. אחת הבעיות המרכזיות שהיא צריכה להתמודד אתן היא: כיצד לקדם בה, במסגרת מערכות הכוח המתפתחות בה והריבוד החברתי שמערכות אלה יוצרות, יותר שוויון חברתי ודמוקרטיה פוליטית, ולהעמיק בה את המרחב המשותף

של הזהות הקולקטיבית. יתרה מזו, הדינמיקה הפוליטית המניעה את רובה של האוכלוסייה היא הכמיהה לשוויוניות רבה יותר ולשותפות רחבה יותר בתחומי חיים רבים. הכמיהה הזאת באה לידי ביטוי בשאיפה להתקדם מבחינה כלכלית ולזכות ברמת חיים משופרת. שאיפה זו זוכה להכרה וללגיטימיות פוליטית במסגרת הערכים והנורמות המקובלים על התנועות החברתיות המרכזיות בארץ, הן מן השמאל והן מן הימין.

הבעיה היא שבאידאולוגיה השלטת באליטה המְנהלית־הכלכלית באוצר יש רק מקום מועט, אם בכלל, לכמיהה הזאת. בהתנהלותה, בהחלטותיה ובמעשיה היום־יומיים אין רגישות לשאיפות ליותר שוויוניות ולשותפות רבה יותר של קבוצות גדולות באוכלוסייה. האמונה של האליטה השלטת בכלכלת שוק חופשי בלתי־מרוסנת ובאינדיבידואליזם חברתי וכלכלי אינה צועדת יד ביד עם השאיפות האלה. הדימוי של החברה על־פי האמונה המנחה את האליטה הוא של חברה היירכית, שיש בה חלוקה חדה בין מי שהשוק הכלכלי הייטיב עמם לבין מי שלא זכו לכך. הניהול התקיף של האליטה את ענייני הכלל בהתאם לעקרונות אלה גורם בהכרח להעמקת הפערים החברתיים ולהגדלת אי־השוויון בין חלקי האוכלוסייה, בין המרכז לפריפריה, בין קבוצות עולים שזה מקרוב באו לבין האוכלוסייה הוותיקה יותר וכדומה. ניהול זה מגדיל בלי משים את יסודות העימות הרווחים בחברתנו.

אשר למקומה של אליטת האוצר בחברה הישראלית, לכאורה אליטה זו מנסה אמנם לראות את עצמה מעין אליטה משרתת, הפועלת למען טובת הכלל. ואולם מה שמאפיין אותה הוא הסגירות המחשבתית ודבקות באידאולוגיה החסרה ביקורת עצמית. התוצאה מן הסגירות הזאת היא הניתוק הגדל בינה לבין חלקים גדולים ומתרחבים של כלל הקולקטיב הלאומי. לעומת התמונה המצטיירת בעיני עצמה כאליטה משרתת ופועלת לטובת הכלל, הולכת ומתגבשת תמונה של אליטה של בעלי תפקידים, שבנתה לעצמה בסיס כוח המאפשר להבטיח לעצמה, הן כקבוצה והן כפרטים, הטבות וזכויות יתר שאינן מובטחות לקבוצות שמחוצה לה. יתרה מזו, אליטה זו משתמשת בעוצמתה לדחוק הצדה ולהשתיק קולות אחרים, המנסים לקרוא תיגר עליה, לערער את ההגמוניה שלה.

האליטיזם של האליטה השלטת באוצר המדינה, אמונתה הבלתי־מעורערת בנכונות דרכיה ותחושת הכוח הבלתי־מוגבל עלולים ליצור אשליה בקרב הציבור הרחב שענייני הכלל נמצאים בשליטה, שאפשר לסמוך על מעשיה והתנהלותה של האליטה הזאת, ושאפשר להשאיר בידיה בלא הפרעה את ניהול ענייני הכלל. הניסיון מראה שאין מקום לשקוע באשליות מהסוג הזה. האירועים של התקופה האחרונה, כמו שביתות המורים והמרצים באוניברסיטאות וההידרדרות בטיבם של שירותי החינוך והבריאות מראים שאין להסכים להמשך צבירת העוצמה הבלתי־מבוקרת בידי קבוצת פקידים לא נבחרים, המטפלת בענייני הכלל בצורה רחוקה מלהשביע רצון. חשוב להשיב את האחריות ואת העוצמה לידי הנציגים הנבחרים של הציבור כדי שהם יפעלו למען הכלל על־פי עמדותיהם המוצהרות, וגם ייתנו דין־וחשבון על מעשיהם לציבור שבחר בהם.

בפועל, השקפת עולמה והתנהלותה של אליטת האוצר מעוורת פעמים רבות את עיניה. היא עצמה אינה מודעת ככל הנראה להשלכות מדיניותה לטווח הארוך. האמונה שלה,

למשל, שצמיחה כלכלית המתבססת בעיקר על כוחות השוק תפתור את בעיית הפערים, אי־השוויון והעוני, מבוססת על ההנחה שפֵּרות הצמיחה הכלכלית יחלחלו בסופו של דבר לכל שכבות האוכלוסייה. כלכלנים ידועי שם והמציאות המתהווה לנגד עינינו מטילים ספק בנכונותה של הטענה הזאת. הדבקות של אליטת האוצר בעמדותיה ובמדיניות שהיא מבצעת בהתעלמות מהשפעותיה החברתיות של המדיניות הזאת, מצביעה על חוסר האחריותיות שלה, על היותה unaccountable, כלומר פטורה למעשה מנשיאה באחריות על מעשיה. היא איננה נשפטת בידי הציבור הרחב, והאחריות שלה כלפי המופקדים הפוליטיים עליה מוגבלת מאוד, אם בכלל.

המקום שתפסה האליטה המִנהלית־הכלכלית במבנה הכוח בחברה הישראלית והעוצמה שהצליחה לרכז בידיה יש בהם כדי סכנה לחירות בכלל ובכך למשטר הדמוקרטי במדינת ישראל. הסכנה איננה בכך שיש ברצונה או בכוונתה של האליטה הכלכלית לשנות את המסגרת החיצונית של המשטר הדמוקרטי הקיים. מה שהיא מתכוונת לעשות ואף מצליחה זה לרוקן את המשטר הקיים מתוכנו הדמוקרטי. היא עושה זאת בכך שהיא שמה את עצמה במקום בית־המחוקקים וחבריו הפוליטיים הנבחרים בממשלה, ופעמים רבות פועלת כאילו היא הסמכות העליונה שבכוחה לפסוק בכל ענייני החברה והכלכלה, אף־על־פי שאין אחריותיות העומדת מאחורי הסמכות הזאת. האליטה הזאת בנתה את עצמה בדמות ביורוקרטיה אוטוריטרית, המנסה לשאוב את הלגיטימציה שלה מן המקצוענות הכלכלית שלה. ואולם ברור שבעיני רובו של הציבור הישראלי אין לאליטה זו בסיס של לגיטימציה פוליטית או חוקית. ההתמשכות בצבירת כוחה של האליטה הזאת יש בה הפוטנציאל להיווצרות משטר בעל סממני עריצות של קבוצת פקידים שאינה נבחרת. משטר לא דמוקרטי מסוג כזה אין בו כדי לחזק את הדמוקרטיה הפוליטית בישראל או כדי לעודד בה שוויון חברתי וכלכלי רב יותר.

מקורות

אזרחי ירון (2007), 'מבוא לספרות — לכלכלנים', **הארץ**, 25 בדצמבר.

איגלטון טרי (2006), **אידיאולוגיה**, רסלינג, תל־אביב.

איזנשטדט ש"נ (תשכ"ז), 'קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים', בתוך: **קובץ הרצאות בכנס עשירי לעיון בהיסטוריה** [חנוכה תשכ"ה], החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, עמ' 140–168.

ארון רמון (1973), 'מעמד חברתי, מעמד פוליטי, מעמד שליט', בתוך: משה ליסק (עורך), **סוגיות בסוציולוגיה: מבנה וריבוד חברתי**, עם עובד, תל־אביב, עמ' 125–142.

ביאור חיים (2003), 'הממונה על השכר רכלבסקי: לא ייתכן שאיש אחד במשרד האוצר יקבע גורלות ל־600 אלף עובדים', **הארץ**, 3 בדצמבר.

בן־בסט אבי ודהן מומי (2006), **מאזן הכוחות בתהליך התקצוב**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

בסוק מוטי (2000), 'נויבך: הדרג המקצועי באוצר — ולא הדרג הפוליטי — הוא שמנהל את כלכלת ישראל', **הארץ**, 20 בספטמבר.
בסוק מוטי (2006), 'ראש בראש', ***TheMarker* — הארץ**, 17 בפברואר.
בסוק מוטי (2006), 'סגן הממונה על התקציבים נגד ביה"ד לעבודה: הם בולמים את משרד האוצר', ***TheMarker* — הארץ**, 23 בנובמבר.
בסוק מוטי (2008), 'לא הופעלו עלי לחצים מצד בעלי ההון', ***TheMarker* — הארץ**, 3 בינואר.
גל-נור יצחק (2003), **לא אדוני הנציב! מאחורי הקלעים של הפוליטיקה והמינהל בישראל**, מכון ירושלים לחקר ישראל וידיעות אחרונות — ספרי חמד, ירושלים ותל-אביב.
גל-נור יצחק (2007), **מינהל ציבורי בישראל: התפתחות, מבנה, תפקוד ורפורמות**, אקדמון, ירושלים.
דורון אברהם (2002), 'תגובות הממסד על דו"ח העוני בישראל', **כיוונים חדשים**, 7 (ספטמבר), עמ' 195.
דרי דוד (1993), **מינויים פוליטיים בישראל: בין ממלכתיות לתנועתיות**, המכון הישראלי לדמוקרטיה והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
דרי דוד ושרון עמנואל (1994), **כלכלה ופוליטיקה בתקציב המדינה**, המכון הישראלי לדמוקרטיה והקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
הלפרן נמרוד (2005), 'מלכודת השיח של כלכלת השוק', ***TheMarker* — הארץ**, 29 באפריל.
ויגודה-גדות ערן ומזרחי שלמה (2008), **ביצועי המגזר הציבורי בישראל: ניתוח עמדות אזרחים והערכת מצב לאומית**, המרכז לניהול ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת חיפה והמחלקה למינהל ומדיניות ציבורית אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, חיפה.
זרחיה צבי (2006), 'הממשלה אישרה, אז מה', ***TheMarker* — הארץ**, 14 בספטמבר.
זרחיה צבי (2006), 'הבר תיזהר: הח"כים מאחוריך', ***TheMarker* — הארץ**, 28 בספטמבר.
טרצ'יסקי יאיר (2005), 'מדעי החברה', **כל העיר**, 11 במרס.
כהן עמירם (2007), 'אריאב: בידי האוצר כוח גדול מדי; זו טעות שיש לתקן', ***TheMarker* — הארץ**, 31 במאי, עמ' 2.
לשם גיא (2006), 'דור הולך', ***TheMarker* — הארץ**, 9 ביוני.
מארק נילי ועופר אמירה (2006), 'גזברי האוצר הפכו לשנואי נפשו של הציבור', ***TheMarker* — הארץ**, 20 בספטמבר.
מוסקה גטאנו (1978), 'המעמד השליט', בתוך: ש"נ איזנשטדט ואחרים (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית**, עם עובד, תל-אביב, עמ' 159-173.
משרד האוצר (2008), **הצעת תקציב המדינה לשנת 2008**, ירושלים.
סבירסקי שלמה (2005), **תקציב המדינה — מה עושים עם הכסף שלנו?**, מפה, תל-אביב.

סבירסקי שלמה ופרנקל עמי (2000), **מעמדה של הכנסת בתהליך עיצוב התקציב ואישורו: ניתוח ביקורתי והצעה לרפורמה**, מרכז אדוה, תל־אביב.
סגל זאב (2007), 'מסדרים את הכנסת', **הארץ**, 5 בנובמבר.
סלע יעקב (2007), 'נערי האוצר גיבורים על חלשים', **הארץ — *TheMarker***, 20 בדצמבר.
פלוצקר סבר (2004), 'העגלה זזה', **ידיעות אחרונות** (המוסף לשבת), 2 באפריל.
פרי יורם (2007), 'אליטה צבאית חדשה', בתוך: אליעזר בן־רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 117–136.
קליין ערן (1994), 'ברודט לומד מי הבוס', **ידיעות אחרונות** (ממון), 21 בינואר.
רוזנר רבקה (2008), 'האוצר נאלץ לשחק את תפקיד המבוגר האחראי', **ארץ אחרת**, 43, עמ' 16–21.
רולניק גיא (2006), 'כוחם של העשירים', **הארץ - *TheMarker***, 16 ביוני.
רולניק גיא (2007), 'אין ממשלה, יש קובי הברים ובוריס קרסנים', **הארץ — *TheMarker***, 10 באוגוסט, עמ' 3.
רפופורט מירון (2007), 'חמישים ימים וילד', **הארץ**, 7 בדצמבר.
שגיא אבי ושטרן ידידיה (2007), 'בשם האמת המקצועית', **הארץ**, 21 בדצמבר.
שטרנהל זאב (2008), 'שלטון הפקידים', **הארץ**, 5 בדצמבר 2008.
שטרסלר נחמיה (2008), 'סתום, יא פקיד', **הארץ — *TheMarker***, 4 בינואר.
שטרסלר נחמיה (2008), 'חוק ההוצאה המוכפלת', **הארץ — *TheMarker***, 15 בפברואר.
שיף ראובן (2007), 'חוק ההסדרים: יותר חסרונות מיתרונות', **הארץ**, 6 בנובמבר.
שמול אבי (2000), 'רמון: הדרג המקצועי באוצר מצליח לכפות את רצונו על הדרג המדיני', **הארץ**, 27 ביוני.
שפר גבי (2007), 'שירות המדינה', בתוך: אליעזר בן־רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 71–79.
שפר גבי (2007), 'אליטות ואליטיזם', שם, עמ' 16–24.
Armstrong John A. (1973), *The European Administrative Elite*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
Beer Samuel H. (1956), *Treasury Control: The Coordination of Financial and Economic Policy*, Oxford University Press, Oxford.
Bottomore T. B. (1974), *Sociology as Social Criticism*, Pantheon Books, New York.
Carpenter Daniel P. (2001), *The Forging of Bureaucratic Autonomy: Reputations, Networks and Policy Innovations in Executive Agencies*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
Chapman Richard A. (1997), *The Treasury in Public Policy Making*, Routledge, London.

Cronin James E. (1992), 'Power, Secrecy and the British Constitution', *Twentieth Century British History*, 3, 1, pp. 59-75.

Delaney Joan (1971), 'Pareto's Theory of Elites and Education', *Studium*, 3 (July), pp. 39-42.

Department of Constitutional Affairs – Speeches, Lord Falconer of Thoroton (2004), *Freedom of Information*, Society of Editors' Annual Conference, Newcastle, 18 October.

Galbraith John K. (1993), *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Transaction Publishers, Edison, NJ.

Giddens Anthony (1998), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge.

Goodnow Frank J. (1900), *Politics and Administration: A Study in Government*, The MacMillan Company, New York.

Hira Anil (2007), 'Should Economists Rule the World? Trends and Implications for Leadership Patterns in the Developing World, 1960-2005', *International Political Science Review*, 28, 3, pp. 325-360.

Michels Robert (1968), *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Free Press, New York.

Mosca Gaetano (1939), *The Ruling Class*, McGraw Hill, New York.

Page Edward C. & Wright Vincent (eds.) (1999), *Bureaucratic Elites in Western European States: A Comparative Analysis of Top Officials*, Oxford University Press, Oxford.

Page Edward C. (2003), 'The Civil Servant as Legislator: Law Making in British Administration', *Public Administration*, 81, pp. 651-679.

Page Edward C. & Jenkins Bill (2005), *Policy Bureaucracy: Governing with a Cast of Thousands*, Oxford University Press, Oxford.

Page Edward C. (2006), *How Policy is Really Made*, Public Management and Policy Association, London.

Page Edward C. & Wright Vincent (eds.) (2006), *From the Active to the Enabling State: The Changing Role of Top Officials in European Nations*, Palgrave, Houndmills, Basingstoke.

Pareto Vilfredo (1935), *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*, Harcourt, Brace and Co., New York.

Parry Geraint (1969), *Political Elites*, Allen and Unwin, London.

Raadschelders Jos C. N. & Stillman Richard J. (2007), 'Towards a New Conceptual Framework for Studying Administrative Authority', *Administrative Theory and Practice*, 29, 1, pp. 4-40.

Thain Colin (2004), 'Treasury Rules OK? The Further Evolution of a British Institution', *The British Journal of Politics & International Relations*, 6, pp. 123-140.

Treasury Control Over the Finances of Palestine: Arrangements for the Exercise, **גנזך המדינה, מסמכים מ־11.1931 עד 8.1941, תיק 2.6.1.19**

Waldo Dwight (1948), *The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration*, Ronald Press, New York.

Waldo Dwight (1987), 'Politics and Administration: On Thinking About a Complex Relationship', in: Ralph Clark Chandler (ed.), *A Centennial History of the American Administrative State*, The Free Press, New York.

Weber Max (1947), *From Max Weber: Essays in Sociology* (edited by H. R. Gerth and C. Wright Mills), Kegan Paul, Trench, Trubner and Co, London, Chaps.VI and VIII.

Wright Mills C. (1963), *Power, Politics and People*, Ballantine Books, New York.

ההסתדרות הרפואית בישראל בשנות החמישים ובשנות האלפיים

אורית רוזין ונדב דוידוביץ'

פתח דבר

בשנים האחרונות קשה לחמוק מעיניהם של חולי סרטן נואשים המביטים אלינו מן המרקע, מאתרי האינטרנט ומעמודי החדשות בעיתונים היומיים. המאבק על הכנסת תרופות חדשות לסל הבריאות מביא את החולים, המודרים בדרך־כלל — כקבוצה — מן הזירה הציבורית, אל כל בית בישראל. מפגינים כואבים הנושאים שלטי מחאה הם חלק מן הנוף האזרחי שלנו. רשימות של תרופות למחלות שאת שמען לא שמענו קודם לכן מפורטות באמצעי התקשורת בלוויית איורים ותצלומים. הציבור נאלץ לחלוק עם ועדות סל התרופות את ההחלטה אם להציל חיי חולים במחלות נדירות, לשפר את איכות החיים של החולים או אולי להאריך את חייהם של חולי סרטן סופניים בחודשים או בשנים אחדות.[1] נדמה כי פנייה כזאת ומידה כזאת של שיתוף (ממשי או מדומיין) של המומחים את הציבור טבעיות ומובנות מאליהן, אך לא כך היו פני הדברים בעבר, בשעה שבין המומחים ובין הציבור שררה מידה של ריחוק, והחלטות בענייני תקציב היו מתקבלות הרחק מעבר לתחום ידיעתו של הציבור.

הקרבה הממשית או המדומיינת הזאת בין מקבלי ההחלטות לציבור היא אחד הביטויים של חוויית ההפרטה של משק הבריאות בישראל: כאשר אין רוצים לשאת באחריות מול הציבור הנפגע חולקים את האחריות עם כלל הציבור. ב־2008 פרש נציג ההסתדרות הרפואית הישראלית (הר"י) מוועדת סל התרופות. הר"י הקימה ועדה משלה, נציגיה לא רצו להשתתף בקבלת החלטה, אלא להציב חלופה.

1. לתצלומים ראו: http://nrg.co.il/online/43/ART1/436/969.html, התצלום פורסם באתר בתאריך 19.6.2006 (כל האתרים הרשומים נצפו לאחרונה ב־2.3.2008). לדיווחים על סל התרופות ל־2008 ראו: http://my.ynet.co.il/pic/briut/sal%20briut.xls
http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3511436,00.html
http://news.walla.co.il/?w=/5011/1240689

התדמית הציבורית, הדימוי העצמי ודפוסי הפעולה של האליטה הרפואית בישראל המיוצגת על־ידי ההסתדרות הרפואית הישראלית היא נושא מחקרנו. כיום, כמו בעבר, ההסתדרות הרפואית פועלת לעיצוב שדה הבריאות, והיא עושה זאת גם באמצעות התקשורת. במשרדי מחלקת הדוברות של הר״י מעטרים את המדפים קלסרים עבי כרס ובהם העתקים מתוארכים של דיווחי התקשורת האלקטרונית והמודפסת על המשברים במערכת הבריאות.[2]

במאמר זה אנו מבקשים לעקוב אחר תפקידיה ועמדותיה של ההסתדרות הרפואית ואחר חלקה בעיצוב שדה הבריאות בישראל בעבר, בשנות המדינה הראשונות, ובהווה — מראשית שנות האלפיים. אנו מבקשים להסביר את השינויים שחלו בעמדותיה במרוצת השנים ואת מניעי הפעולה שלה. בין השאר נבקש להסביר כאן גם את מעורבותה הרבה במאבק למען הרחבת סל התרופות הבסיסי שהמדינה מעניקה לאזרחיה.[3]

מבוא

ב־1919 התמזגו שתי אגודות רפואיות של רופאים יהודים בארץ־ישראל לאגודה אחת בשם ׳ההסתדרות הרפואית העברית בארץ־ישראל׳ (הר״ע). לאחר הקמת מדינת ישראל היתה הר״ע ל׳הסתדרות רפואית ישראלית׳ (הר״י), ובסופו של תהליך היה ארגון זה לאיגוד המקצועי של כלל הרופאים בארץ.[4] ההסתדרות הרפואית פעלה במשך שנותיה במתח מתמיד מול מוסדות רפואיים אחרים. בשנות המנדט, בייחוד בשנות השלושים של המאה ה־20, על רקע הגירתם של רופאים רבים לארץ־ישראל בעקבות עליית הנאצים לשלטון, כִּוון עיקר מאבקה של הסתדרות הרופאים נגד קופת־חולים כללית, על רקע תנאי ההעסקה של הרופאים ורצונה של ההסתדרות הרפואית לאפשר להם לעסוק גם בפרקטיקה פרטית. בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, נאבקה הר״י גם במשרד הבריאות, ובייחוד התנגדה

2. הכותבים מבקשים להודות לאורנה כהן, דוברת הר״י, על פתיחת ארכיון התקשורת של הארגון לפניהם.
3. היבט חשוב של המאבק על סל התרופות שלא יידון במאמרנו קשור בהשתלטות של חברות התרופות על שדה הבריאות. החולים נהיים למעשה משרתיהם של חברות התרופות בתבעם תרופות חדשות ויקרות יותר (חסרה אולי מידה של ביקורתיות וספקנות כלפי תרופות חדשות בכלל). לעומת זאת, תחומים של רפואה מונעת, כגון חיסונים ושירות הבריאות לתלמיד, אינם עולים — או כמעט אינם עולים — לדיון ציבורי, וגורמי בריאות שונים מתקשים באיתור תקציבים לקידומם. אם כן, המאבק הניטש בין קבוצות של חולים המבקשות כל אחת מזור לעצמה על חשבון רעותה מנכיח גם הוא את הפרטתו של שדה זה. את הריחוק הקר שאִפשר תהליך קבלת החלטות ענייני לטובת כלל הציבור החליפו הדמעות והכאב של החולים עצמם.
4. יעל ישי, **כוחה של מומחיות: ההסתדרות הרפואית בישראל**, ירושלים 1990, עמ׳ 11. שתי האגודות שחברו זו לזו היו ׳אגודה מדיצינית עברית ליפו ומחוז יפו׳, אשר נוסדה ב־1912, ו׳אגודת רופאים מדברי עברית׳ (ארמ״ע) הירושלמית, שנוסדה ב־1913.

לניסיון לחוקק חוק ביטוח בריאות ממלכתי, שכן חוק זה היה בעיניה ניסיון להלאמתה של מערכת הבריאות בידי המדינה. בשנים האחרונות הר"י פועלת בעיקר מול משרד האוצר ומשרד הבריאות במאבק על עדכונו של סל שירותי הבריאות הבסיסי שאזרחי המדינה זכאים לו וכן בנושאים של הסדרת תאגוד בתי־החולים ושכר הרופאים.

כאשר הציגה הר"י את כרטיס הביקור שלה בפנייה רשמית לוועדה הפרלמנטרית לשירותים ציבוריים ב־1949 היא ציינה את מטרות פעילותה:

א. רפואה מדעית: שקידה על הרמה המדעית והמוסרית של ציבור הרופאים בארץ ופעולה לשם פיתוח המדע הרפואי;
ב. מקצועית כלכלית (פרופסיונאלית): דאגה לרופא השכיר ע"י הסדר בחלוקת המשרות, עבודה קבועה, שכר הוגן ותנאי עבודה הוגנים. דאגה לרופא הפרטי ע"י קביעת תעריפים ושקידה על התחרות הוגנת ויחסים חבריים בין הרופאים;
ג. ציבורית רפואית: ה.ר.י. היא בלתי מפלגתית ומשתתפת בחיים הציבוריים מתוך עמדה רפואית.[5]

אפשר להבחין כי הר"י גילמה במטרותיה סתירה מובנית: מצד אחד מטרתה 'מדעית', כלומר היא מונעת מתוך רצון לפתח את מדע הרפואה[6] בארץ (פועלת מתוקף ערכים מודרניים בשם הקדמה), ומכאן במשתמע לטובת הציבור כולו, ומצד אחר מטרתה פרופסיונלית כלומר היא רואה בעצמה ארגון עובדים האמור לפעול קודם כול לטובת חבריו. סתירה זו אמורה כביכול להיפתר על־ידי הצגת המטרה השלישית, היינו באמצעות הצגת הר"י כאגודה א־פוליטית ולא מפלגתית והצגת העיסוק ברפואה בכלל כעניין אובייקטיבי־מקצועי החורג ממאבקים על מעמד חברתי, על שכר ועל חלוקת הכוח.[7] סתירה אפשרית

5. מהר"י, 19.5.1949, אל הוועדה הפרלמנטרית לשירותים ציבוריים, גנזך המדינה (ג"מ), משרד המשפטים, ג 5680/11.
6. יש לשים לב שהפן המוסרי והפן המדעי במטרות הר"י נקשרו זה לזה. עירוב זה בין מדע למוסר מאפיין את הפרופסיה הרפואית גם במקומות אחרים בעולם. הטענה היא כי קידום 'רפואה מדעית' מאפשר גם רפואה מוסרית, וכיום ברור כי גישה זו פשטנית ואין נותנים בה את הדעת לשאלות האתיות הכרוכות במתח שבין מחקר רפואי ליחסי מטפל־מטופל. על התפתחות הקוד האתי של ה־American Medical Association בארצות־הברית ראו למשל: Robert B. Baker et al, *The American Medical Ethics Revolution: How the AMA's Code of Ethics Has Transformed Physicians' Relationships to Patients*, Professionals, and Society, Baltimore, MD 1999
7. המתח בין הרצון לשמור על האוטונומיה של הפרופסיה, תוך כדי שמירה על מונופול הידע, ההכשרה והאינטרסים של חבריה ובין אידאלים של שירות טובת הכלל, מתקיים לא רק בנוגע לפרופסיה הרפואית. על המונח 'פרופסיה' ראו: Andrew Abbott, *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labour*, Chicago 1988. על הפרופסיה הרפואית ראו: Eliot Friedson, *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge* (with a new afterword by the author), Chicago and London 1988

זו — בין טובת הכלל ובין טובת חברי הר״י — וכן הרצון להסוות אותה כדי להסתירה מעיני הציבור הרחב מלווים את הר״י במשך השנים ועד ימים אלה ממש.

בשנות החמישים היה ציבור הרופאים מעורב מאוד בתהליכי המיון והקליטה של העלייה הגדולה. עובדה זו הצטיירה בכלי הביטוי של התקופה וכן ביטאה את הדימוי העצמי של הר״י, שראתה בעצמה אליטה משרתת אומה. בחינה יסודית וממושכת של פעולתה של הר״י סותרת תפיסה זו. במאמר זה אנו טוענים כי הר״י גילמה וביטאה בשנות קיומה אינטרסים של עילית חברתית אשר מרגישה כי אינה מקבלת תמורה נאותה עבור השירותים שהיא מספקת לחברה, ובייחוד אינה מקבלת תמורה כלכלית ופוליטית התואמת את מומחיותם ואת הכשרתם של חבריה. אנו נראה שפעולותיה של הר״י, בייחוד משנות החמישים עד שנות השמונים, מבטאות אי־נחת של קבוצה הרואה בעצמה חלק מהאליטה המובילה של החברה, אך מרגישה תסכול משום שההגמוניה התרבותית והפוליטית עוד היתה מצויה בידי תנועת העבודה לגווניה, ומשום כך לא באו תביעותיה בתחום הכלכלי והסימבולי על סיפוקן.

אנו סבורים שאפשר לתאר את מאבקה של הר״י לביצור עוצמתה ולקידום מעמדם של הרופאים עוד משנות החמישים כמאבק אשר נועד לא רק לסייע להר״י להיטיב את מעמד הרופאים בסדר הקיים, אלא גם לעצב את הסדר החברתי מחדש. צדק חלוקתי והקטנת הפערים החברתיים שהיו חלק מערכיה של תנועת העבודה, גם אם לא תמיד מומשו בפועל, עמדו בסתירה לחלק ממטרותיה של הר״י, בייחוד אלה שבאו לידי ביטוי בפעולתה כאיגוד עובדים. מכאן אפשר לומר שהר״י פעלה בשנים אלה וגם לאחר מכן כאליטה המשרתת את עצמה לא פחות ואולי אף יותר משפעלה כאליטה המשרתת את טובת הציבור.

לכמה חוקרים בולטים יש נטייה להציג את כלל הוותיקים האשכנזים בשנות החמישים כמִקשה אחת הניצבת מול הערבים תושבי ישראל ומול העולים החדשים, בייחוד אלה מהם שהיו יוצאי ארצות האסלאם. נטייה זו מציגה תמונה כוללנית ולא מדויקת של החברה והפוליטיקה בישראל בשנים אלה, ומטילה את סופו של התהליך ההיסטורי על ראשיתו. בעבודתו של יונתן שפירא למשל טושטש ההבדל בין סדר היום של מפא״י, שנאבקה על מיתון הפערים החברתיים (אף כי לא תמיד יכלה להתמיד בכך משיקולים אלקטורליים),[8] ובין סדר היום המרבד או המפלח, שאפיין את תביעות השכר של האקדמאים, ואף יותר מכך — את תביעתה של הר״י לשימורה של מערכת בריאות פרטית. במילים אחרות, מכיוון שמפא״י נדרשה לתת ביטוי לאינטרסים של ציבור הפועלים הוותיקים שהלך והתברגן — יש נטייה בספרות המחקר להציג את מהלכיה עוד בראשית שנות החמישים ככאלה המבטאים את צרכיו של המעמד הבינוני.[9] אנו נראה כי בעשור הראשון למדינה,

8. אורית רוזין, ׳מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה׳, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 2002, עמ׳ 257.

9. יונתן שפירא, **הדמוקרטיה בישראל**, רמת־גן 1977, עמ׳ 137–138, 158–162; דב חנין, ׳מארץ ישראל העובדת לישראל השנייה: שיח ומדיניות חברתית במפא״י של שנות החמישים׳, בתוך: דני

וגם לאחר מכן, ביקשה מפא"י להיאבק בנטיות ההתברגנות, ובייחוד באלה של קבוצות האקדמאים, ובכללן הרופאים.

במרוצת השנים התחזק בהדרגה מעמדה של הר"י, ולכאורה לפחות השתנו גם עמדותיה בנוגע לשאלות של בריאות הציבור. בשנות השמונים, בשביתת הרופאים הגדולה ב־1983 ולאחר מכן, קידמה הר"י את רעיון ההפרטה (ההפרטה תוביל עם הזמן להחלשת כוחה של קופת־חולים כללית ושל ההסתדרות ולחיזוקה של הרפואה הפרטית), מתוך הנחה שצעד זה עתיד להועיל לחיזוק עמדתה מול המדינה וכן שיועיל הדבר לחבריה מבחינה כלכלית. אנו נראה שהר"י התמידה בעמדתה הכלכלית הליברלית משנות החמישים עד סוף שנות השמונים. לעומת זאת, בשנות האלפיים אנו עדים לכך שמלבד פעולתה של הר"י למען רווחת ציבור הרופאים ולהגדלת כוחה המוסדי, היא החלה לפעול בזירה הציבורית, לקידום אינטרסים ציבוריים דווקא. כמה מן המאבקים הבולטים שניהלה בשנים האחרונות היו למען הרחבת סל הבריאות ולמען התמדת אחריותה של המדינה בכל הקשור לבריאות הציבור, וכן היא ניהלה מאבק למען הרחבת היקף ומגוון החיסונים ושמירה על מעמדן של טיפות החלב ושל אחיות בריאות הציבור. מאבקים אלה בלטו במיוחד בזירה הציבורית על רקע חולשתו של משרד הבריאות, אשר קולו כמעט לא נשמע בתקופה קשה של הפרטת הרפואה הציבורית ושירותי בריאות הציבור בישראל.[10] בעקבות מעורבותה הבולטת של הר"י במאבקים חברתיים בשנות האלפיים, נשאלת השאלה אם מדיניותה זו של הר"י היא כלי לקידום מעמד הרופא ומעמדה שלה כמו שהיה בשנות החמישים, אם מדובר בהשקטת הציבור תוך כדי העמקת מגמת ההפרטה וההסחרה (הקומודיפיקציה) של הרפואה,[11] או שאכן חל שינוי בעמדותיה הפוליטיות בעקבות מחדלי ההפרטה.

לעומת שנות החמישים, לזכותה של הר"י עומדים כיום כוח ויוקרה משמעותיים, הן בקרב קהילת הרופאים, הן ביחסיה מול הפקולטות לרפואה באוניברסיטאות, ובייחוד מול משרד הבריאות. במאמר זה ביקשנו להבין או לפענח את משמעות התחזקות מעמדה של הר"י. אנו טוענים כי אין לראות בצבירת הכוח והיוקרה שלה התפתחות לינארית פשוטה של קבוצה פרופסיונלית, הקשורה בהישגים מדעיים ובמיסוד מדינתי, אשר בכללו

פילק ואורי רם (עורכים), **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**, תל־אביב 2004, עמ' 131–163.

10. משרד הבריאות סבל רוב שנותיו (אם כי כמובן יש גם תקופות חריגות — למשל בעת כהונתו של השר חיים רמון, יולי 1992–פברואר 1994) מחולשה פוליטית בשל השוליות הפוליטית של השרים העומדים בראשו. בעת כתיבת מאמר זה עומד בראשו השר יעקב בן יזרי, ממפלגת הגמלאים, מפלגה חדשה ונטולת מוקד פוליטי של ממש, אשר קמה לקראת הבחירות שנערכו במרס 2006. על מעמדו השולי של משרד הבריאות ראו: ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 47–51.

11. עניין זה נדון בהרחבה במאמריו של דני פילק, 'הפרויקט הניאו־ליברלי ותהליכי הפרטה במערכת הבריאות', בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), **צדק חלוקתי בישראל**, תל־אביב 2000, עמ' 375–388; דני פילק, 'בריאות עוברת לסוחר', בתוך: יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?**, תל־אביב 2001, עמ' 262–280.

רגולציה ותקנון הנשענים על מומחים, אלא שהדבר קשור בהתפתחויות היסטוריות בתחום יחסי הכוח המסוימים בשדה הבריאות וכן בשינויים ביחסי הכוח הפוליטיים, החברתיים והכלכליים, שבמרכזם עומדת הפיכתה של תפיסת העולם הכלכלית הנאו־ליברלית בארצות המערב לתפיסת עולם הגמונית. בישראל באה תפיסה זו לידי ביטוי גם בשינויים פוליטיים מרחיקי לכת הקשורים לאובדן מעמדה של תנועת העבודה.[12]

יעל ישי, על אף בחינתה את השניות המגולמת בהר״י, כאיגוד עובדים וכאיגוד מדעי, בחרה להציג אותה ולבחון את פעולותיה (בתקופת המדינה), בעיקר כגוף פרופסיונלי, ולא כקבוצה המייצגת את המעמד הבינוני האקדמאי שהתגבש בשנים ההן.[13] אכן, הפרופסיה היא הבסיס לרשת החברתית המאחדת את חברי ההסתדרות הרפואית ואכן, האיומים החיצוניים מסייעים ליצירת הלכידות הפנימית של הארגון.[14] יתרה מכך, ההשתייכות המגזרית של הרופאים — לקופת־חולים מזה, ולציבור הרופאים העצמאיים מזה — הקשתה ללא ספק את בנייתה של תפיסה עצמית מעמדית משותפת.[15] למרות אי־ההירות או הטשטוש של הגוון המעמדי בפעולתה של הר״י, טענו ההסתדרות ומפא״י שמדובר באליטה המשרתת את עצמה ובגוף בעל אוריינטציה פוליטית של מרכז-ימין המגלם אינטרסים של המעמד הבינוני ששרוי במאבק מולן.[16] נוסף על טענה זו נראה שבתוך הדיאדה — פרופסיה/מעמד — כשמנתחים את פעולותיה של הר״י, ניכרת דווקא נוכחותו הבולטת של ההיבט המעמדי;[17] אנו טוענים אפוא כי בפרספקטיבה המעמדית (על אף המגבלות התאורטיות שלה במקרים אחרים) טמון כוח הסברי רב וכי באמצעותה אפשר לעמוד על מניעי הפעולה ועל אופן ההתנהלות של הארגון מאז הקמת המדינה, על אף התמורות הניכרות שחלו בפוליטיקה ובחברה הישראלית, במבנה מערכת הבריאות ובמעמד הארגון.

אם כן, במחקר זה נעמוד על התפתחות מעמדה של הר״י במהלך השנים, נבחן את התגבשות עמדותיה הכלכליות־חברתיות, נשווה התפתחות זו עם הסתדרויות מקבילות במערב וכן ננסה לענות על השאלה מה הם המניעים הגלויים והסמויים העומדים בבסיס

12. דני פילק, **פופוליזם והגמוניה בישראל**, תל־אביב 2006.
13. ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 65.
14. שם, עמ׳ 37.
15. שמואל נח אייזנשטדט מציג את המקרה הייחודי של הריבודיות בחברה הישראלית בראשיתה. ראו: ש״נ אייזנשטדט, **החברה הישראלית בתמורותיה**, ירושלים תשמ״ט, עמ׳ 240.
16. כך למשל טענו ארגוני אקדמאים כי מבנה השכר שטוח מדי. ראו: מיכאל שלו, ׳עובדים, מדינה ומשבר: הכלכלה המדינית בישראל׳, בתוך: אורי רם (עורך), **החברה הישראלית: הבטים ביקורתיים**, תל־אביב 1993, עמ׳ 162.
17. קטגוריית המעמד מגלמת בתוכה גם ממדים של השכלה וגם ממדים של הכנסה וכן ממדים אחרים. עיקר כוחה של הפרופסיה נובע ממונופול על תחום ידע וחיבור למוסדות המדינה אשר מקנים לה מידה של כוח. בין המונחים ׳מעמד׳ ו׳פרופסיה׳ כקטגוריות סוציולוגיות עשויות להתקיים נקודות מגע או חפיפה או אפילו הכלה, אך הבחירה באחת מהן מאפשרת דיון מפרספקטיבה מיטבית המותאמת לניתוח השדה הנבחר.

מעורבותה החברתית של הר"י כיום — אם היא מונעת על־ידי רצונה לשמור על האינטרס הציבורי או שמא היא מבקשת לשמור ולקדם אינטרסים פרופסיונליים־מעמדיים. כאמצעי לבחינת כוונותיה של הר"י תיבדק גם שאלת הדימוי העצמי של הארגון, ויתרה מזו — הדרך שהוא בנה ובונה בה את הדימוי הציבורי שלו באמצעי התקשורת.

הפרופסיה הרפואית בעולם המערבי ובארץ עברה טלטלות רבות במאה ה־20. לאחר 'תור הזהב' של הפרופסיה, במחצית השנייה של המאה ה־20, היא ספגה גלי ביקורת מכיוונים שונים: ביקורת על פטרונות הרופא כלפי החולה ועליית הביו־אתיקה המודרנית (העוסקת במשמעות הפילוסופית והחברתית של מדעי החיים והרפואה וביחסי מטפל-מטופל), הרפואה האלטרנטיבית, תביעות משפטיות גוברות על רקע רפואי, ההוצאות הצומחות בתחום הבריאות וקיצוץ בתקציבי הרפואה (עוד על כך להלן).[18] לפחות מקצת הביקורת נבעה משינוי ניכר שחל בערכי היסוד החברתיים־כלכליים במערב משנות השבעים והיתה קשורה בתהליכי הפרטה שהתרחשו בכמה ממדינות אלה. התמורות שהתחוללו השפיעו על מבנה שירותי הבריאות, על יחסי הגומלין בין המדינה ובין החברה ועל תפיסות יסוד של מהות הבריאות. במאמר זה נבקש להאיר רק פן אחד בלבד של השינוי הזה.[19]

שנות הארבעים והחמישים: 'רגל בדלת'

עוד מתחילת דרכה של הר"י החליטה הנהגתה לפעול בשלושה תחומים: בתחום המקצועי, כלומר בתחום השתלמויות רופאים; בתחום ההגנה על זכויות ועל אינטרסים מקצועיים; וכן למען הדגשת האופי היהודי־לאומי של ההתארגנות. עירוב זה בין הפן המדעי ובין הפן של ארגון העובדים אינו מובן מאליו. איגודים מקבילים במדינות אחרות אשר התלבטו

18. על הביקורת הגוברת נגד הרפואה המודרנית ראו: Paul Starr, *The Social Transformation of American Medicine: The Rise of a Sovereign Profession and the Making of a Vast Industry*, New York 1982; Robert D. Johnston (ed.), *The Politics of Healing: Histories of Alternative Medicine in Twentieth-Century North America*, New York 2004. ספרו של סטאר הוא ספר יסוד שעורר שיח רב. עשרים שנה בערך לאחר הוצאת הספר התפרסמה סדרת מאמרים ובהם עדכונים לספר לאור ההתפתחויות שחלו בעולם הרפואה בשלהי המאה ה־20: *Journal of Health Politics, Policy and Law*, Special Issue: *Transforming American Medicine: A Twenty-Year Retrospective on the Social Transformation of American Medicine*, 29, 4-5 (August-October 2004), pp. 557-1034

19. פילק, 'בריאות עוברת לסוחר' (לעיל הערה 11), עמ' 265–273. על השינויים במערכות בריאות והרפורמות שבוצעו בשבע מדינות OECD שונות (באוסטרליה, בקנדה, בגרמניה, בהולנד, בניו־זילנד, בבריטניה ובארצות־הברית) בעשורים האחרונים ראו: Claudia D. Scott, *Public and Private Roles in Health Care Systems: Experiences from Seven Countries*, Buckingham 2001

בבחירת אפיק הפעולה בחרו לעתים באפיק המדעי בלבד.[20] במקרה הארץ־ישראלי נוסף לשניות זו גם הפן הלאומי.[21] הרופאים החברים בהר״ע ולאחר קום המדינה בהר״י ראו בעצמם חברים במפעל הציוני, ופעלו למענו ללא לאות. בריאות הציבור היתה לדידם חלק מהותי מתחיית האומה בארץ־ישראל. בריאות הציבור, אשר התפתחה בארץ ובעולם כהתמחות פרופסיונלית רפואית כשלעצמה, הצטיירה ככלי מהותי לטיפוח דור חדש של ילדים בריאים. היא היתה לפריזמה רפואית־מדעית אשר באמצעותה מוינו עולים, העשויים להשתלב השתלבות יצרנית ביישוב תוך כדי דחיית אלו שלא תאמו לחזון הציוני. כחלק מתפיסת הבריאות הזאת ניתנו חיסונים מפני מחלות מידבקות וכן עסקו רופאי בריאות הציבור בהסברה ובחינוך. ההסתדרות הרפואית וארגוני בריאות אחרים ביישוב, כדוגמת ׳הדסה׳ וקופת־חולים כללית, היו שותפים לתפיסה הבסיסית שגרסה השקעה ניכרת ברפואה מונעת ובחינוך לבריאות, מלבד הטיפול המידי במחלות השונות. כחלק מבנייתה של חברת הלאום החדשה בארץ־ישראל אף פעלה הר״ע לפיתוחה של שפה רפואית מדעית בעברית.[22] נראה אפוא שפרופסיונלים מתחום הבריאות, כמו פרופסיות אחרות — למשל עורכי דין שפעלו למען בתי־הדין העבריים — ראו בארץ־ישראל כר לפעולה לאומית של תרבות ועיצוב עצמי ולא רק כר לפעולה פרופסיונלית.[23]

אפשר לפרש את ההיבט הלאומי בתפיסתה של הר״י ביותר מדרך אחת. אפשר לראות בו ממד נוסף של שיח שבתוכו ובהקשרו מתעצבת זהות מקצועית וכן אפשר להציגו

20. הסתדרות הרופאים בגרמניה (Bundesärztekammer) היא דוגמה לארגון אשר בחר לעסוק בפן הפרופסיונלי המדעי של הרפואה. לעומת זאת, ההסתדרות הרפואית הבריטית (British Medical Association) בחרה לעסוק גם בפן המקצועי כאיגוד עובדים.

21. מעניין לציין כי אגודה רפואית פלסטינית מקבילה נוסדה רק ב־1936. היא פעלה בתקופת המנדט בין השאר כדי ללחוץ על הבריטים להשקיע יותר ברפואה ציבורית, אשר ממנה נהנתה בעיקר האוכלוסייה הערבית. ה־Palestinian Medical Association אף הוציאה — עד שנת 1947 — כתב עת רפואי *Palestine Arab Medical Journal*. מלבד מאמרים מדעיים, היו בעיתון גם מאמרים הנוגעים בסכסוך עם היישוב הציוני. על פועלה של האגודה הרפואית הפלסטינית בבניית נרטיב שונה, למשל בביעור המלריה, ראו: Sandy Sufian, *Healing the Land and the Nation: Malaria and the Zionist Project in Mandatory Palestine, 1920-1948*, Chicago 2007

22. ראו: Sandy Sufian, 'Defining National Medical Borders: Medical Terminology and the Making of Hebrew Medicine', in: Sandy Sufian and Mark LeVine (eds.), *Reapproaching Borders: New Perspectives on the Study of Israel-Palestine*, Rowman & Littlefield 2007, pp. 97-120

23. Ronen Shamir, *The Colonies of Law*, Cambridge 2000, pp. 126-127; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, Chapel Hill 2006, pp. 128-132; רקפת סלע־שפי, ׳ה״יקים״ בשדה המשפט ודפוסים של תרבות בורגנית בתקופת המנדט׳, **עיונים בתקומת ישראל**, 13 (2003), עמ׳ 308; דפנה הירש, ׳״באנו הנה להביא את המערב״ — הנחלת רפרטואר ״היגייני״ בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט׳, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 2006, עמ׳ 78.

בציניות — כמכשיר תועלתני לקידום אינטרסים כלכליים.[24] למעשה ההסתדרות הרפואית, כמו הסתדרויות רופאים אחרות בעולם, ראתה בעצמה ארגון המבטא ומגלם אליטה חברתית הפועלת לטובת הכלל. בד בבד עם צמיחתה של המדינה המודרנית במאות ה־19 וה־20 החלה האליטה הרפואית, כמו אליטות של מומחים בתחומים אחרים, לגלם תפקיד חשוב. תופעה זו אפיינה את המודרנה. אליטות של מומחים סיפקו לאליטות הפוליטיות המושלות במדינה שירות כפול. מומחים טוו רשתות של יחסים בין סוכני המדינה והממסד השונים ובין צורות שיח מדעיות, באופן שאִפשר את הפעלת כוחו של הממסד המדינתי. בו בזמן סיפקו אליטות של מומחים שירות זה באמצעות שיח מדעי ולכאורה א־פוליטי, ובכך רצו לצייר את עצמן ואת הממסד הנוטה אוזן להמלצותיהן כנטולי פניות.[25] ההקשר הלאומי שגם הסתדרויות אחרות פעלו בתוכו הוא שהקנה לפעולתם עוצמה חברתית ומטען סימבולי המחזק את הפן ה'אובייקטיבי' והמטשטש את הפן האינטרסנטי.[26]

עוד בתקופת היישוב ראתה בעצמה ההסתדרות הרפואית סוכנת שינוי, מי שמסוגלת להעניק למוסדות הציוניים את הידע המדעי־רפואי המשמש לטובת הכלל. רצון זה להשתתף בבניין האומה אף גבר לאחר הקמת המדינה, בעקבות עליית ההמונים והצורך להתמודד עם אתגרי בריאות מרחיקי לכת, ובכללם עם בנייתה של מערכת בריאות מסודרת במדינה. דחף זה לא היה נטול פניות. להר"י היו אינטרסים כבדי משקל, והיא שאפה להגדיל את כוחה בתקופה 'נזילה', שיחסי הכוחות בתחום הבריאות טרם נתגבשו בה.[27]

על־פי מחקרה של יעל ישי, לא נמנעה הר"י מהצגת תביעות בתמורה לתרומתה לתחום הבריאות: הר"י חרגה מהאינטרסים הצרים של ציבור הרופאים בתחום קליטת רופאים עולים, היא פעלה להכשרת כוח אדם רפואי מיומן באמצעות מערך של השתלמויות והרצאות, ושיתפה פעולה עם המדינה בכל הקשור לגיוס רופאים לסָפָר, למעברות ולצבא. שם היא נאלצה לאכוף את מרותה על הרופאים אשר לא היו מעוניינים לעבוד בקרב

24. ראו למשל: מיכל פרנקל, חנה הרצוג ויהודה שנהב, 'קפיטליזם לאומי: בין מפעלי ים־המלח לעיר הוורדים', **תיאוריה וביקורת**, 9 (חורף 1996), עמ' 15–40; דוד דה פריס, 'פקידים עבריים בארץ־ישראל', שם, עמ' 41–56.

25. דיון בנושא אליטות בכלל ובהקשר הישראלי בפרט ראו: דניאל ממן, 'אליטות', בתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ' (עורכים), **אי/שוויון**, באר שבע 2006, עמ' 38–46.

26. ראו השוואה היסטורית של צמיחת הפרופסיה הרפואית בגרמניה, בצרפת, בבריטניה ובארצות־הברית במאות ה־19 וה־20: George Weisz, *Divide and Conquer: A Comparative History of Medical Specialization*, Oxford 2006

27. פרוטוקול ישיבת המועצה הארצית שלא מן המניין, 7.2.1949, ג"מ, משרד הבריאות, ג' 128/14; לשר הבריאות משה שפירא מאת מ' שרמן הר"י, 5.8.1948, שם; זיכרון דברים מפגישת ד"ר ב' נימן, מנהל המחלקה למקצועות רפואיים במשרד הבריאות, עם נציגי הר"י, 15.6.1949, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג 5434/15.

אוכלוסיות אלה.[28] בתמורה לכל אלה ביקשה הר״י להקים בסיס של כוח כדי להשפיע על מדיניות הבריאות (ועל הקצאות תקציב הבריאות) בדמותה של מועצה לענייני בריאות על־פי הדגם הבריטי, שלהר״י תהיה בו אפשרות למנות שליש מן הנציגים. הדגם שרצתה הר״י לחקות היה זה של ה־General Counsil of Medical Education and Registration. בגוף זה, שאמור להתוות את מדיניות הבריאות בבריטניה, חברים תשעה נציגים של ההסתדרות הרפואית הבריטית, שמונה נציגים של האוניברסיטאות ושישה נציגים של הממשל. הר״י שאפה שמועצה זו תיכון כלשכה (דוגמת לשכת עורכי הדין), כלומר כגוף שלנציגי הרופאים הנבחרים תהא בו למשל סמכות ליתן רישיון לעיסוק ברפואה או לשלול רישיון כזה.[29]

לכאורה לא היתה ההיענות של המדינה לתביעות של הר״י מלאה: לא קמה לשכת רופאים, שהיתה מחייבת בחוק רופאים לשלם דמי חבר ללשכתם והיתה בעלת סמכויות אכיפה למתן רישיון או לשלילתו. אמנם קמה מועצה רפואית — פורום בין־מוסדי שהשתתפו בו נציגי משרד הבריאות, קופת־החולים של ההסתדרות והר״י, אך להר״י היה בה נציג אחד בלבד מתוך כמה עשרות, ולנציגי קופת־החולים של ההסתדרות היה בה רוב. מכל מקום, במשך השנים לא היה גוף זה גורם משפיע על מדיניות הבריאות.[30] ההישג היחיד המובהק של הר״י בשנות המדינה הראשונות היה, כך גרסה ישי, הכרת המדינה בהר״י בתורת ארגון מקצועי (בשלהי 1950), הרשאי לייצג את ענייניהם של כלל הרופאים בנושאים של מדיניות שכר, אך הכרה זו לא כללה את הרופאים עובדי המדינה שממילא היו מיעוט מקרב חברי הארגון.[31] ישי ממעיטה בהישג זה, אך אם ניתן את הדעת שבמערכת הפוליטית שלטה באותה תקופה מפא״י, שזיקתה להסתדרות העובדים (ולקופת־החולים שלה) היתה גדולה ביותר, שנטיותיה הכלכליות והפוליטיות של הר״י היו שונות ושהר״י היתה אז ארגון וולונטרי נטול סמכויות סטטוטוריות (ב־1954 למשל היו 57 אחוזים בלבד מן הרופאים חברים בה),[32] ובהתחשב במאבק של הר״י לזכות במעמד זה ובעימותים

28. למשל: פרוטוקול מישיבת ועדת הקליטה, 17.1.1949; זכרון דברים מפגישה ביום 20.1.1949; מזכר פגישה בין שר העלייה ושר הבריאות ובין באי כוח הר״י, 20.1.1949 — ג״מ, משרד הבריאות, ג 131/15; למשל: סקירה על פעולות ההסתדרות הרפואית לקליטת רופאים עולים, 12.8.1948, שם, ג 128/14; אל שר העלייה משה שפירא מאת ד״ר י׳ ביקלס, יושב ראש ועדת קליטה בהר״י, 8.11.1948, ג״מ ג 5440/6; יעל ישי, ׳מדינה וארגוני־משנה בתקופת כינון הריבונות: ההסתדרות הרפואית בישראל 1948–1953׳, בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות**, חיפה 1990, עמ׳ 117.

29. ישי, שם, 105–109.

30. שם, עמ׳ 118; הנ״ל, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 98–101.

31. ב־1948 היו בישראל כ־2500 רופאים, 700 מהם הועסקו בקופת חולים, רובם היו רופאים עצמאיים, ומיעוט קטן עבד בשירות המדינה. רופאים אלה יוצגו על־ידי ארגון רופאי המדינה מתוך זיקה לאיגוד עובדי המדינה. ראו: שם, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 23, 187.

32. משרד המסחר והתעשייה, ג״מ ג 4497/9; אל ראש הממשלה מאת מזכיר הממשלה, 25.8.1950, משרד ראש הממשלה, ג״מ ג 5552/9; ׳57 אחוז מכלל הרופאים בארץ הם חברי הסתדרות הרפואית בישראל׳, **חרות**, 3.11.1954.

החריפים שניהלה עם משרד הבריאות, עם משרד ראש הממשלה, עם הממשלה ואף עם ראש הממשלה,[33] נוכל לראות שמדובר בהישג ניכר. הלוא גם אם נאלצה הר"י לשוב ולהילחם על מעמדה מפעם לפעם, היא הצליחה להכניס רגל בדלת ולזכות להכרה מצד המדינה. במילים אחרות, ההכרה של המדינה בהר"י בתור ארגון יציג היתה תנאי הכרחי להצבתה כשחקן במפת האינטרסים המקצועיים והפוליטיים או אם תרצו, הכרה זו שימשה כרטיס המשתתף של הר"י במשחק הכוח וההשפעה בשדה הבריאות.

הסיבות לחולשתה של הר"י בשנות המדינה הראשונות היו: כוחה הרב של קופת־חולים, שהיתה בשנים ההן הארגון החזק והמשפיע בענייני בריאות; התנגדותה של ההסתדרות לגוף שדוגל ברפואה פרטית ואינו מתכוון להיטמע כאיגוד מקצועי בתוך ההסתדרות; חולשתה של הר"י עצמה, שכן ציבור הרופאים היה ציבור אינדיבידואליסטי, שהיה קשה לגייסו לטובת פעילות בארגון הרופאים; וכן חולשתו הפוליטית והארגונית של משרד הבריאות, אשר נחשב משרד שולי יחסית, שהיה נתון לשליטת החזית הדתית בשנות המדינה הראשונות ולאחר מכן ניתן לציונים־הכלליים — מפלגות שותפות לקואליציה, אשר לא יכלו לקבל תמיכה מספקת לקידום ענייני המשרד.[34]

אך האם היתה הר"י ארגון כה חלש כמו שהציגה אותו ישי? באופן רחב יותר השאלה המתבקשת היא כיצד מודדים את כוחו או את חולשתו של ארגון בתקופת בניין האומה והמדינה. בשעה שהחלה להתגלגל (מ־1949) היוזמה להלאים את מערכת הבריאות ולהפוך את המדינה אחראית בלעדית לתחום זה, שיתפה הר"י פעולה עם מפלגת הציונים־הכלליים (בתקופת הממשלה הזמנית) כדי לסכל את היוזמה. שיתוף־הפעולה הזה נעשה משום רצונה של הר"י לפגוע בכוחה של קופת־חולים הכללית ששלטה על שוק הרפואה הציבורית, אסרה על רופאיה לעסוק בפרקטיקה פרטית וקבעה נורמות עבודה קשיחות לציבור הרופאים השכיר שלה.[35] נורמות עבודה אלה תבעו מהרופאים אחריות למספר גבוה

33. פרוטוקול של הוועדה לשירותים ציבוריים, 13.6.1950, 20.6.1950, ג"מ כ 25/4; למשל: מכתב לחבר, 3.5.1950; אל ראש הממשלה מאת ד"ר י' מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות, 28.7.1950; אל הוועד המרכזי של הר"י מאת ראש הממשלה, 3.8.1950; אל ראש הממשלה מאת ז' אביגדורי, יושב־ראש הר"י, 9.8.1950; אל ד"ר ז' אביגדורי, יושב־ראש הר"י, מאת ראש הממשלה, 11.8.1950. במכתב זה כתב בן־גוריון לאביגדורי כי הממשלה רואה בהר"י ארגון אקדמי ולא מקצוע; אל ראש הממשלה מאת ד"ר י' מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות, 11.8.1950; אל ראש הממשלה מאת ז' אביגדורי, יושב־ראש הר"י, 31.8.1950; אל ראש הממשלה מאת ד"ר י' מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות, 31.8.1950 — ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג 5434/15; אל שר האספקה והקיצוב דב יוסף מאת ד"ר ז' אביגדורי, יושב־ראש הר"י, 18.6.1950, ג"מ, משרד האספקה והקיצוב, ג 204/45; לכבוד הסתדרות רפואית ישראלית, תל־אביב, מאת שר הבריאות משה שפירא (טיוטה ללא תאריך), ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג 5440/6.

34. ישי, 'מדינה וארגוני־משנה בתקופת כינון הריבונות' (לעיל הערה 28), עמ' 124–125.

35. הר"י לא היתה המתנגדת היחידה לחוק. גם ההסתדרות הכללית וקופת החולים שלה התנגדו לו, אם כי מטעמים אחרים. ראו: שפרה שורץ ונדב דוידוביץ', 'רפואה, חברה ופוליטיקה — חוק ביטוח בריאות ממלכתי כמקרה מבחן', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), **חברה**

של חולים ויום עבודה ארוך. הציונים־הכלליים ביקשו להעניק בימה לדעות התומכות בעמדתם החברתית־פוליטית, שהיתה בעלת צביון ליברלי קפיטליסטי מובהק. הם ייצגו את מעמד הביניים וכן חששו לגורל קופת־החולים שהיתה קשורה עמם (לימים קופת־חולים מאוחדת — איחוד בין קופת־החולים של הציונים־הכלליים לקופת־חולים עממית, אשר היתה קשורה עם ארגון 'הדסה'). קופת־החולים של הציונים־הכלליים פעלה בעיקר על בסיס מאגר הרופאים הפרטיים. החלת ביטוח בריאות חובה היתה פוגעת ברופאי הקופה ובאוכלוסייה הסלקטיבית ששירתה: מעמד בינוני עירוני, בעיקר אוכלוסייה צעירה, בריאה ומבוססת כלכלית.[36]

ב־1951, כאשר שבה והתעוררה יוזמת הממשלה בתחום הלאמת מערכת הבריאות וחקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי, פנתה הר"י אל המפלגה הפרוגרסיבית בבקשה שתתערב למען האינטרסים שלה. גם המפלגה הפרוגרסיבית ראתה בעצמה נציגת המעמד הבינוני, ובייחוד בעלי המקצועות החופשיים והאקדמאים. מכאן שבעיני מפא"י ואנשיה הצטיירה הר"י, ולא בלי צדק, כמי שמבקשת לקדם את כוחו של המעמד הבינוני.[37] יוער כאן כי הר"י לא היתה הארגון הרפואי היחיד שהתנגד נחרצות לחקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי. הדוגמה הידועה ביותר היא של הארגון המקביל האמריקני — ה־American Medical Association (AMA), אשר כל שנות קיומו התנגד לחוק ביטוח בריאות בארצות־הברית, לא פעם תוך כדי חבירה לחברות ביטוח רפואי ולגורמים כלכליים ופוליטיים ימניים, שראו בחוק זה התערבות לא רצויה של המדינה בכלכלה החופשית.[38]

נזכיר כאן כי רעיון ביטוח הבריאות הממלכתי שב ועלה לדיונים פעמים רבות מאז 1954, גם לאחר עליית הליכוד לשלטון בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים. באותן הזדמנויות ניתן להתחקות שוב אחר מאמציה של הר"י להשפיע על תוכנו ועל זיקתה למפלגות המעמד הבינוני: הציונים־הכלליים והמפלגה הליברלית־עצמאית (המשכה של המפלגה הפרוגרסיבית).[39] כידוע, חוק ביטוח בריאות ממלכתי נחקק רק ב־1994, שעה

וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), ב, ירושלים וקריית שדה־בוקר 2005, עמ' 431–475.

36. על קופת החולים של הציונים־הכלליים ומאפייניה ראו: ניסים לוי, **פרקים בתולדות הרפואה בארץ־ישראל, 1799–1948**, תל־אביב 1998, עמ' 227–237.

37. ג"מ, פרוטוקול ישיבות הממשלה הראשונה, כרך 27, 26.7.1950, עמ' 47–51. ראו גם: Orit Rozin, 'Wandering Jews in a Jewish Homeland: Israel and the right to travel abroad 1948-1961', *Israel Studies*, 15, 1 (Spring 2010); 'הסתדרות הרופאים מוקיעה את מגמת ההשתלטות של ההסתדרות הכללית על הביטוח הרפואי בארץ', **חרות**, 26.6.1957; 'הסתדרות הרופאים נגד תכנית ביטוח כולל נגד מחלות', **הבקר**, 26.6.1957.

38. ראו: Beatrix Hoffman, *The Wages of Sickness: The Politics of Health Insurance in Progressive America*, Chapel Hill, NC 2002

39. אל ראש הממשלה מאת ד"ר גרז'בין, יושב־ראש הר"י, 12.6.1957, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג 5552/9; אל ל' גרינשפון, משרד הפנים מאת החוג לקידום הרפואה, הר"י (צורף גיליון 10 של כתב העת **הרפואה** מתאריך 15 במאי 1959), ג"מ, משרד הפנים, גל 14165/18; 'התביעה

שניתקה ממשלת רבין השנייה, על אף זיקתה ההיסטורית של מפלגת העבודה, את הקשר שבין הסתדרות העובדים לקופת־חולים כללית והובילה לשינוי יסודי במבנה מערכת הבריאות בישראל.

גיוסן של שתי מפלגות ליברליות לצדה של הר"י בראשית ימי המדינה מטיל ספק ביכולתה וברצונה להציג את עצמה כאליטת מומחים חסרת סדר יום פוליטי, בייחוד בשעה שהמונח 'מלחמת מעמדות' גויס לצרכים פוליטיים — מצד המעמד הבינוני דווקא.[40] בשנים ההן ניהלה הר"י גם מאבקי שכר שהתבססו בין השאר על הטענה שיש לשמור על מעמדו החברתי והכלכלי של הרופא. אחת הדרישות התבססה, כמו שעשו גם אקדמאים אחרים בתקופה זו, על ה'הפרשיות' בשכר. במילים אחרות, הם תבעו לקבוע פער שכר קבוע בינם ובין קבוצות אחרות של עובדים — למשל בין הרופאים ובין האחיות.[41]

מאבקי השכר של הר"י ומאבק הנגד של מפא"י ומוסדות המדינה בשנות החמישים התקיימו בד בבד עם מאבקי שכר דומים נוספים, גם הם בעלי רקע פוליטי ומעמדי מובהקים. מפא"י בפרט (אך לא רק היא) ומוסדות המדינה שהיו במידה רבה בשליטתה פקפקו במניעים של הר"י ורופאיה.[42] אבי בראלי ואורי כהן הראו שבאמצע שנות החמישים התאמצה מפא"י לבלום את רצונה של האוכלוסייה הוותיקה המבוססת והמשכילה (שכן פערי ההשכלה בין ותיקים לעולים היו ניכרים) להגדיל את פערי השכר — במגזר הציבורי — בינה ובין אוכלוסיית העולים. צעד לא פופולרי זה ננקט כדי להקטין במידת האפשר את הרחבת הפערים, הגדולים ממילא, בין עולים ובין ותיקים.[43]

לביטוח־בריאות ממלכתי בועידת־הרופאים', **הארץ**, 7.11.1954, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) S71/1179; 'ננעלה ועידת הרופאים', **הבקר**, 7.11.1954, שם; 'הנהגת ביטוח רפואי חובה — בדיוני ועידת הסתדרות הרופאים', **דבר**, 16.5.1957, אצ"מ S71/2821. ד"ר ל"מ, 'בריאות לעם', **הבקר**, 5.12.1957, אצ"מ S71/2837; 'ביטוח בריאות חובה לדיון במועצה הרפואית של ההסתדרות', **דבר**, 31.12.1957, שם; ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 186–202; 'בקרוב — הצעת חוק ביטוח־בריאות חובה', **דבר**, 7.7.1958; 'מ. נמיר מבטיח ביצוע קרוב של ביטוח בריאות ממלכתי', **חרות**, 23.7.1958; 'ההסתדרות הגישה הצעותיה להנהגת ביטוח בריאות כללי', **דבר**, 28.2.1958; 'ביטוח־בריאות לאומי והדרכים להגשמתו', **הבקר**, 22.4.1958; 'הרופאים מוקיעים תכנית "ועדת קנב"', **הבקר**, 1.1.1959; 'ההסתדרות הרפואית מסתייגת מהתכנית לביטוח בריאות', **דבר**, 1.1.1959 — אצ"מ S71/3276; 'A IMA Rejects Nat'l Health Scheme Plan', *Jerusalem Post*, 21.12.1958; 'A National Health Scheme', ibid., 28.12.1955; 'Kupat Holim Head Calls for National Health Insurance', ibid., 7.11.1954

40. דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר**, תל־אביב 1990, עמ' 124–125; רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 116.

41. פרוטוקול ועדת הכספים של הכנסת, 17.5.1954, ג"מ כ 79/6. ב־2003 נשמעה טענה דומה: ורד לוביץ', 'הרופאים זועמים על האוצר: בקושי גומרים את החודש', 21.7.2003 (נצפה ב־3.10.2007), http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2700233,00.html

42. ראו גם: ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 191.

43. Avi Bareli, Uri Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party during the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44 (2008), pp.

ממאבקיה של הר״י בשנות החמישים אפשר להסיק שתי מסקנות: האחת — שהרצון להגביר או לחסום את כוחה של הר״י היה לו היבט פוליטי־חברתי; והאחרת — שאי־אפשר להמעיט מההישג של הר״י ב־1950–1951 כאשר הכירה בה המדינה כארגון מייצג של הפרופסיה הרפואית, ויתרה מזו — כאשר הכירה בה גם ההסתדרות כארגון מייצג של הרופאים (אף שאיגוד הרופאים חברי ההסתדרות הוסיף להתקיים) לאחר שבבחירות שנערכו בקרב הרופאים זכתה הר״י לרוב בולט.[44]

אפשר לשער כי הישגים אלו נבעו גם מהביקורת הציבורית על כשלונותיהן של הממשלה וההסתדרות בתחומים שונים (ובכלל זה בתחום העלייה והבריאות), שהובילה בין השאר לעליית כוחו של הימין בבחירות של קיץ 1951. לממשלה היה אינטרס ליצור הבחנה בין הר״י כגוף פרופסיונלי ובין המרכז־ימין (בעיקר מפלגת הציונים־הכלליים, שכוחה הפוליטי גבר עוד בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 1950), ומכאן, למרות חשדנותן של ההסתדרות והמדינה באינטרסים של הר״י, היא זכתה למידה של השפעה.[45] במילים אחרות, אפשר לראות אפוא שעל אף רצונה של מפא״י להקטין פערים חברתיים, כדי לבסס את מרותה, היא נאלצה להיענות לכמה מן התביעות של המעמד הבינוני וסוכניו ולאפשר לקבוצות וארגונים מידה של עצמאות והשפעה.[46] כשבוחנים את הדיווחים בעיתונות, נראה הישג זה של הר״י במאבק נגד ארגון הרופאים המתחרה של ההסתדרות גדול עוד יותר, שכן נראה שההסתדרות ניהלה מדיניות כוחנית כלפי הרופאים שהיו חבריה, ועל־פי בטאונה **דבר**, נראה גם שבטחה בכוחה, וזה הכזיב.[47]

עניין מרכזי אחר שהר״י היתה מעורבת בהסדרתו היה בעיית הצבת הרופאים לטיפול באוכלוסיית העולים. גם כאן פעלה הר״י למצֵב עצמה כארגון המייצג את הרופאים, אך להבדיל מן ההתנגדות שלה לחוק ביטוח בריאות, בנושא זה היא רצתה להציג את עצמה בתור שותפה לנטל הלאומי. סוגיית טיפול הרופאים בעולים היא סוגיה רחבה, וכאן, מטבע הדברים, נידרש אליה בקיצור ונעסוק בעיקר בהיבט הפונקציונלי.

489-510. ראו גם את דבר יוחנן בדר, ג״מ, פרוטוקול ישיבת ועדת הכספים של הכנסת, 17.5.1954. בדר התנגד למגמה של השוואת השכר במשק הציבורי.

44. ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 23; ר״מ דבורז׳צקי, ׳בריאות ילדי העולים׳, **הפועל הצעיר**, 6.1.1953.

45. מכאן יש להבין שהר״י לא היתה גוף כה חלש וחסר אונים כמו שסברה ישי. ראו: ישי, ׳מדינה וארגוני־משנה בתקופת כינון הריבונות׳ (לעיל הערה 28), עמ׳ 127–128.

46. יונתן שפירא, **הדמוקרטיה בישראל**, רמת־גן 1977, עמ׳ 192.

47. יוסף אוליצקי, ׳בשולי כינוס אחד׳, **דבר**, 22.9.1950. ראו גם: ׳היהיה פילוג בציבור הרופאים?׳, **מעריב**, 21.12.1950; ׳מרכז הרופאים מוקיע התביעה נגד חבריו ב״הסתדרות״ ששבתו׳, **חרות**, 8.6.1950; ׳הרופאים נקראים להתלכד סביב הסתדרותם׳, **חרות**, 18.12.1950; ׳גילוי־דעת נוסף של ההסתדרות הרפואית׳, **הארץ**, 17.12.1950; ׳ה״הסתדרות״ חוששת מתוצאות המשאל בין חבריה הרופאים׳, **חרות**, 15.12.1950; ׳ההסתדרות הרפואית עונה ל״דבר״׳, **חרות**, 7.6.1950; ׳מרכז הרופאים מוקיע התביעה נגד חבריו ב״הסתדרות״ ששבתו׳, **חרות**, 8.6.1950; ׳רוב הרופאים בעד עצמאות ההסתדרות׳, **חרות**, 24.12.1950.

בעקבות גלי העלייה הגדולים ששטפו את הארץ מקום המדינה עד סתיו 1951 (750 אלף עולים בערך) ופיזור העולים ביישובים הנטושים, במחנות העולים, ולאחר מכן במעברות ובמושבי העולים וכן בשל תנאי החיים של העולים, גבר הצורך בשירותי בריאות, ובכלל זה ברופאים. רופאים, כמו בעלי מקצוע אחרים, כגון אחיות ומורים, לא גילו נכונות רבה לעבוד בקרב העולים, הן בשל תנאי העבודה הקשים, הן בשל הסטטוס החברתי הנמוך שנלווה לכך והן בשל ריחוקם של ריכוזי העולים מן המרכז.[48] לפיכך התערבה המדינה וגייסה את הרופאים לעבודה לתקופות קצרות (חודש עד שישה שבועות), בתוקף תקנות שעת חירום ומטעם משרד העבודה. הר"י, שהבינה את הצורך העקרוני בגיוס הרופאים, אך ביקשה להתנותו במתן תנאי עבודה הולמים, שכר ראוי ואמצעי תחבורה, קיבלה עליה לסייע בגיוס הרופאים כדי להשפיע על תנאי הגיוס וההשמה.[49] מכיוון שכך, שיתפה הר"י פעולה בניסוח תיקון 2 לחוק שירות ביטחון (תשי"ב) שקבע חובת גיוס לשירות משולב בצבא, בספר ובמעברות.[50] המאמץ, יש להודות, לא עלה יפה. אף שהיה שיעור הרופאים לאוכלוסייה גבוה, חסרו גם להבא רופאים באזורי הספר.[51] יצוין כאן שהר"י ייצגה ציבור הטרוגני למדי, רופאים פרטיים מזה (אשר מיד לאחר קום המדינה היו רוב בקרב חברי הארגון),[52] שאף נסעו לחו"ל, ורופאים ממשלתיים מזה, אשר עבדו בתנאים קשים ונהנו מתגמול נמוך. המתח שבין רופאים פרטיים אשר יכלו לנסוע לחו"ל לתקופה ממושכת, אך התקוממו נגד הצורך לעזוב את הפרקטיקה הפרטית שלהם לחמישה שבועות, ובין רופאים שכירים קבועים, הוביל גם לנקיטת עמדות שונות בסוגיית הגיוס.[53] עם זאת השכילה הר"י להתגבר על העמדות השונות: מצד אחד הציגה את עצמה כמי שפועלת למען רווחת העולים,[54] ומצד אחר דאגה כמיטב יכולתה גם לאינטרסים של כלל הרופאים.[55]

גם מאבק זה לא היה משולל ביטויים פוליטיים. מפא"י חשדה ברופאים (ובמידה של צדק) שהם מבקשים למנוע את עלייתם של רופאים נוספים ארצה, בטענה שיש בארץ די רופאים.[56] ואילו הציונים־הכלליים הציגו את המדינה, ובייחוד את ההסתדרות, כמי

48. אורית רוזין, 'תנאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 12 (2002), עמ' 226–228; ק' שבתאי, 'באין רופא ובאין קשר עם העולם', **דבר**, 8.1.1950.
49. 'הרופאים דנים בגיוסם למעברות', **חרות**, 14.3.1951.
50. ישי, 'מדינה וארגוני־משנה בתקופת כינון הריבונות' (לעיל הערה 28), עמ' 116–117.
51. ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 179–182.
52. שם, עמ' 187.
53. 'הרופאים דנים בגיוסם למעברות', **חרות**, 14.3.1951.
54. שבתאי, 'באין רופא ובאין קשר עם העולם', **דבר**, 8.1.1951.
55. 'הצעה של ההסתדרות הרפואית לגיוס רופאים למעברות', **חרות**, 25.12.1950; 'רופאים גויסו למעברות', **הבקר**, 2.2.1951. ראו גם: ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 178–182.
56. פרוטוקול ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, אב"ג, חטיבת ועדות מיוחדות; פרוטוקול ישיבת ועדת הכספים של הכנסת, 17.5.1954, ג"מ כ 79/6 (בישיבה זו נטען שהיה היצע גדול של רופאים, וזה הביא לירידה בשכר).

שנאבקה בהר״י מאז קום המדינה. את גיוס הרופאים הציגו הציונים־הכלליים ככישלון של קופת־החולים ההסתדרותית ואת העובדה שמקצת הרופאים אשר גויסו היו אמורים לעבוד במתקני קופת־החולים ההסתדרותית הציגו כעניין מפוקפק.[57] חשוב לזכור כי קופת־חולים כללית השתתפה בבדיקת העולים במחנה שער העלייה והעניקה לכל עולה חדש ביטוח חינם למשך שלושה חודשים. אמנם אין להפחית מן המחויבות שהרגישו ראשי קופת־חולים כללית ומהירתמותם למשימה הלאומית, אך אין להתעלם מכך שמהלך זה הוביל להגדלת מספר מבוטחי הקופה, ואִתם גם כוחה של הקופה.[58]

מכל מקום, למרות האפשרות שהיתה קיימת בחוק לגייס רופאים לשירות קצר מועד בסְפר, בשנות החמישים והשישים חסרו רופאים בפריפריה. הר״י התנגדה לרעיון לחייב רופאים (ובעיקר צעירים ועולים) לשרת בסְפָר למשך שנה. יותר מעשר שנים ישבה מועצת הבריאות (כאמור, פורום בין מוסדי — שהשתתפו בו נציגי משרד הבריאות, קופת־החולים של ההסתדרות והר״י, שפעלה לסירוגין) על המדוכה, ולאחר זמן דנה בעניין זה גם הוועדה לשירותים ציבוריים של הכנסת. לבסוף, ב־1965, הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק שנועדה לפתור את הבעיה הכרונית של מחסור ברופאים בסְפָר וביקשה לחייב רופאים צעירים ועולים לשרת שנה ביישובי הפריפריה. כל המאמצים הללו עלו בתוהו, שעה שסיכל ראש הממשלה לוי אשכול את היוזמה. העובדה שבשנות החמישים והשישים מצאו בני המעמד הבינוני ובעלי מקצועות חופשיים את דרכם לשורותיה של מפלגת השלטון, וכן העובדה שרבים מן הפועלים לשעבר אשר היו בשורותיה התברגנו ועלו בסולם החברתי והותירו מאחור את העולים מעליית ההמונים, הובילו לשינוי בגישתה של מפא״י. כך הצליחה אפוא הר״י לגייס תמיכה נרחבת ולמנוע את רוע הגזרה. המחסור ברופאים באזור הפריפריה נמשך, ולמעשה קיים עד ימינו אנו.[59]

בהקשר הסימבולי, היחס בין הרופאים ובין העולים קיבע את מעמדם של הרופאים כמעמד המסווג, הממיין, ולפיכך זכו יחסי הכפיפות להעצמה כפולה, גם מפני התלות

57. ׳גיוס הרופאים למעברה כיצד׳, **הבקר**, 15.3.1951.
58. ראו: שפרה שורץ, **קופת חולים, הסתדרות, ממשלה: מהלכים בעיצובה של מערכת הבריאות בישראל, 1947–1960**, קריית שדה־בוקר 2000, עמ׳ 98–100.
59. ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב״ג, חטיבת פרוטוקולים של פגישות; ׳רופאים צעירים יחוייבו במילוי שנת־שירות בכפר׳, **זמנים**, 6.8.1954; ׳הצעה להנהיג ״שנת שירות״ רופאים צעירים בישובים מרוחקים׳, **הארץ**, 6.8.1954; ׳ההסת׳ הרפואית תובעת כי השרות בכפר לרופא תחשב כשרות בצבא׳, **הדור**, 22.8.1954; ׳ההסתדרות הרפואית מציעה הסדר שרות הרופאים בכפר׳, **זמנים**, 6.11.1954; ׳ה.ר.י. תובעת תנאים למשיכת רופאים לכפר׳, **הבקר**, 17.12.1954; ׳נמשכים הבירורים בשאלת המחסור ברופאים ביישובי ספר וכפר׳, **המודיע**, 23.12.1954; א׳ דרויאן (מזכ״ל הר״י), ׳אין להפעיל חוקי כפייה׳, **זמנים**, 17.2.1955; ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 178–185; הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ׳ 179; ‘Make Rural Practice Attractive Say Doctors, Oppose Drafting’, *Jerusalem Post*, 6.1.1954. על הפערים בכוח אדם בין הפריפריה ובין המרכז ראו: המכון הלאומי לחקר שירותי הבריאות ומדיניות הבריאות, ׳פערים ואי־שיוויון במערכת הבריאות: היבטים כלכליים׳, כנס ים המלח הרביעי, 2003.

האימננטית המובלעת ביחסים הלא שוויוניים הללו וגם מפני שהעולים לא שלטו בשפה, ולא היו להם קשרים או מעמד חברתי. בייחוד היו הדברים אמורים בעולים מזרחים.[60] בשנות החמישים אוכלסה הפריפריה בעיקר בעולים מזרחים,[61] וממילא סווגו עולים אלה כאוכלוסייה נחותה, ולפיכך אפשר להבין מדוע לא גילו רופאים נכונות רבה לעבוד בקרבם. עבודה בקרב העולים נחשבה עבודה פחותת כבוד, אף שהן המדינה והן העולים נזקקו לשירותים אלה, ולמרות הציווי האידאולוגי־לאומי שהיה מגולם באתוס ׳קיבוץ הגלויות׳ ו׳העלייה החופשית׳. הנה כי כן, העדפתם של הרופאים להישאר בגבולות המרכז נבעה הן מתנאי העבודה הקשים בפריפריה והן מהסטטוס הנמוך של העולים. תופעה דומה ניכרת גם בקרב בעלי מקצוע אחרים כמורים וכאחיות.[62] גישה זו מובילה למסקנה שהרופאים ביקשו לדאוג לא רק לתנאי השכר והעבודה שלהם, אלא גם לסטטוס החברתי שלהם. במתח שבין הסמאות הלאומיות ובין האינטרסים של האליטה הפרופסיונלית, ניצחה האליטה הפרופסיונלית.

עם זאת, האצטלה שתחתיה ניהלו הרופאים את מאבקם היתה של שותפות בעול והבנת החשיבות של עבודה בסְפָר. בשל הצורך להפגין מעורבות חברתית, ארגנה הר״י — בשיתוף מחלקת ההסברה במשרד ראש הממשלה — סיורים של רופאים לאתרים של אוכלוסייה חלשה (ואף השתתפה במימונם): ׳סיור בבית הסוהר שביפו ובתל־מונד ובמוסדות לנוער דפקטיבי ועברין — בכפר סבא, תל־מונד ועין ורד׳ וכן סיור למעברות בפרוזדור ירושלים. מטרת הסיורים היתה לקרב חוגים מבין האינטליגנציה, ובעיקר רופאים, לנעשה במדינה, ובאותה הזדמנות גם תבעו מן הממשלה לטפח יחסים תקינים עם הרופאים.[63] בשל הקושי בגיוס רופאים לעבודה בקרב אוכלוסיות של עולים חדשים בכלל ובפריפריה בפרט, קשה להשתחרר מן המחשבה שהסיור בקרב האוכלוסיות החלשות היה מעין תחליף לעבודה בקרבן.

במישור המעשי וכן במישור הסימבולי, וכדי לבסס את מעמדה של הר״י כארגון מומחים ולזכות בסיוע והכרה מאת המדינה, השתמשה הר״י שימוש מושכל בקשרי המדע שלה עם

60. ראו: Nadav Davidovitch & Shifra Shvarts, ‘Health and Hegemony: Preventive Medicine, Immigrants and the Israeli Melting Pot’, *Israel Studies*, 9, 2 (Summer 2004), pp. 150-179

61. ראו: אבי פיקאר, ׳״רכבת מקזבלנקה למושב או לעיירת פיתוח״ — קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954–1956׳, בתוך: בראלי, גוטוויין ופרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל**, ב, עמ׳ 581–614; אדריאנה קמפ, ׳נדידת העמים או הבערה הגדולה: שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי׳, בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצאפי־הלר (עורכים), **מזרחים בישראל**, תל־אביב 2002, עמ׳ 36–65.

62. רוזין, ׳תנאים של סלידה׳ (לעיל הערה 48), עמ׳ 226–228; ׳החלטה בעיתה׳, **זמנים**, 18.8.1954.

63. ראו למשל: אל מר פנחסי, הסוכנות היהודית, מאת משה גוראדי, שירותי המודיעין, 1.2.1951; אל שירותי המודיעין מאת ד״ר א׳ רבינוביץ, יושב־ראש הר״י סניף ירושלים, 6.3.1951; אל המנהל הכללי במשרד הסעד, מאת שירותי המודיעין, 7.3.1951; תכנית הסיור של רופאים, עורכי־דין ומורים, 23.3.1951 — ג״מ, משרד ראש הממשלה, ג 84/22.

רופאים מארצות הים. שותפות זו והיכולת לגייס הון חומרי וסימבולי מעבר לים היו קיימות עוד לפני קום המדינה. החיבור למרכזי הרפואה באירופה ובארצות־הברית (בהדרגה נדד המרכז מאירופה לארצות־הברית) היה טבעי לרופאים, שרובם חונכו במדינות אלו. את הקשרים האלה ניצלה הר״י במרוצת השנים. רופאים נשלחו להשתלמויות, ורופאים מומחים בתחומים שונים הוזמנו לכנסים שהתקיימו בישראל. הר״י נתקבלה מהר יחסית (ספטמבר 1949) כחברה באגודה הרפואית העולמית (World Medical Association) ומונתה מטעמה לייצגה בישראל.[64] הר״י יזמה והפעילה מפעל חברות־חוץ, ובמסגרתו גייסה רופאים יהודים בתפוצות כחברים לשורותיה. אלה תרמו לתקציבה, ואפשרו לה להקים ולממן בתי־רופא, מוסדות השתלמות ומעונות לרופאים קשישים.[65] הר״י שלחה נציגים מטעמה לחו״ל, ובתוך כך יצרה קשרים מוסדיים עם משרד החוץ. הקשרים שיצרה בחו״ל נועדו לקדם את מעמדה של מדינת ישראל בד בבד עם קידום הפעילות המקצועית של הרופאים.[66] כמו כן החלה הר״י לארגן שורה של כינוסים עולמיים בישראל עבור רופאים יהודים בתפוצות. לכמות המשתתפים ולסטטוס המקצועי שלהם היתה כמובן השפעה על מידת ההצלחה והסטטוס של הר״י עצמה. מלבד זה, לאחר שנים ראשונות של קשיים החלה התייעצות קרובה של הר״י עם משרדי הממשלה, ובעיקר עם משרד החוץ, בעניינים אלה.[67] הר״י זכתה לשיתוף־פעולה מצד מוסדות המדינה ואף לתמיכות כספיות ביוזמותיה. תוכניות הכינוסים לבשו אופי לאומי לא פחות מאופי מקצועי. כך למשל בתוכנית הכנס הבין־לאומי השלישי שנערך בחסות נשיא המדינה באוגוסט 1955 בחיפה

64. To Dr. J. Mayer, Director General, Ministry of Health, from Dr. Louis H. Bauer, Secretary General, World Medical Association, 26.9.1949, ג״מ, משרד הבריאות, ג 4230/1.

65. אל ד״ר ש׳ בטיש מאת ד״ר משה שרמן, נשיא הר״י, 19.5.1955, שם, ג 128/6.

66. אל שר הבריאות משה שפירא, מאת ד״ר משה שרמן, יושב־ראש הר״י, 12.8.1948, שם, ג 4230/2; אל ד״ר ש׳ בטיש, מנכ״ל משרד הבריאות, מאת א׳ דרויאן, מזכ״ל הר״י, 14.6.1953, שם, ג 4305/14.

67. תחילה אפשר לאתר ספקות באשר לצורך להתגייס ולסייע. ראו למשל: אל ד״ר שיבא, מנכ״ל משרד הבריאות, מאת מ״ר קדרון, מנהל המחלקה למוסדות בין־לאומיים במשרד החוץ, 11.4.1952; אל מר מ״ר קדרון מאת ד״ר ח׳ שיבא, 4.5.1952. התחממות ביחסים אפשר לראות ב־1955. ראו למשל: אל ד״ר ש׳ זימן, משרד הבריאות, מאת ד״ר י׳ איצקוביטש, יושב־ראש הוועדה המארגנת של הכינוס העולמי השלישי בהר״י, 5.1.1955; אל ד״ר ש׳ בטיש, מנכ״ל משרד הבריאות, מאת ד״ר י׳ איצקוביטש, 21.2.1955; לכבוד הכינוס העולמי השלישי של הר״י, מאת ח״ש הלוי, סגן המנהל הכללי במשרד הבריאות, 10.3.1955 — ג״מ ג 128/16. מידה רבה של שיתוף־פעולה ניכרת מ־1958. ראו למשל: אל מע״ר מאו״ם (מזכר משרד החוץ), 30.6.1958; אל מזא״ר מאו״ם (גברת למברט), 30.6.1958; אל הגברת למברט מאת מ׳ סטמרי, 20.7.1958; אל משרד החוץ לידי הגברת למברט מאת מ׳ סטמרי, מזכיר הכינוס העולמי הרביעי של הר״י, 24.7.1958; אל הקונסוליה הכללית, קושטא, מאת א״מ למברט, מנהל המחלקה למוסדות בין־לאומיים במשרד החוץ, 27.7.1958 — ג״מ חצ 2098/15.

ובתל־אביב, לבד מהרצאות מקצועיות צפו המשתתפים בהצגת תאטרון, ביקרו במוסדות בריאות בחיפה ובפתח־תקווה; כמו כן ביקרו במכון ויצמן, טיילו בתל־אביב ונהנו מארוחת צהריים בחסות עיריית תל־אביב. הרופאים נפגשו עם נציגים קונסולריים של מדינותיהם ועם נציגי משרד החוץ של ישראל. מלבד זה, נהנו עוד משלושה ימי סיור בארץ.[68]

קִרבה זו מעידה כי הר"י העמידה את עצמה לשירות המדינה וכי הכינוסים הרפואיים נשאו אופי מדיני־לאומי ולא רק מקצועי. הצעד הזה כִּוון כלפי פנים — הוא אותת למדינה שהר"י יכולה להביא לה תועלת וכבוד וכן פעל לחזק את תפיסתה העצמית של הר"י כאליטה משרתת. כלפי חוץ — הִבנה עיסוק זה את דימויה של הר"י כארגון מדעי מתקדם וחיזק את דימויה של מדינת ישראל כמדינה מודרנית.[69]

הר"י ראתה בעצמה שותפה למדינה, ואף רצתה להציג את עצמה ככזאת וכמי שעומדת לצדה במקום בולט ומכובד, ולא כמי שעליה להילחם על מקומה ועל מעמדה.[70] בהקשר של מדינה מודרנית, שהמומחים אמורים לשמש בה קטר לקידום האוכלוסייה כולה,[71] קבוצה זו מצפה גם לשכר, לתנאים ולסטטוס ההולם את תרומתה לחברה כולה. אי־הנחת שהרגישה האליטה המשכילה — שתנאי העבודה שלה והשכר שלה במגזר הציבורי לא סיפקו את מאווייה ואת שאיפותיה — מובנת. משאלה לא נענו, הרגישה קבוצה זו תסכול, וביקשה למצוא דרכים שונות וכן אפיקים פוליטיים שיסייעו לקידום מאווייה.

תפיסה זו אפשר לראות בדבריו של ד"ר אביגדורי בפגישה של נציגי הר"י עם ועדת הכספים של הכנסת במאי 1954, בצל איומי שביתה מתוכננת של הרופאים בנושא שכרם:

> ברצוני להגיד לכם כי הייתי רופא ברוסיה. הייתי בין הרופאים המעטים שהיינו ברוסיה, וזו נחשבה עבודה מיוחדת בזמן הצאר. חלק של הרופאים הלך, מטעמים

68. למשל: אל שר הבריאות ד"ר י' בורג מאת ד"ר ז' אביגדורי, יושב־ראש הר"י, 18.12.1951; אל הכינוס העולמי השלישי של הר"י, מאת ח"ש הלוי, סמנכ"ל משרד הבריאות, 10.3.1955; אל הנהלת משרד הבריאות מאת ד"ר י' איטצקוביטש, הר"י, 13.5.1955 — ג"מ, משרד הבריאות, ג 128/16; תכנית פרלמינרית של הכינוס העולמי השלישי של הר"י, 10–20 באוגוסט 1955, ג"מ, משרד המסחר והתעשייה, גל 14834/9; אל מרכז התיירות מאת ד"ר מ' שרמן, הר"י, 15.10.1953; אל ד"ר מ' שרמן הר"י, מאת ג' אחיטוב, מחלקת הפיתוח משרד המסחר והתעשייה, 25.10.1953 — שם, גל 7303/10.

69. למשל: אל א"מ למבטר, המחלקה למוסדות בין־לאומיים במשרד החוץ, מאת ד"ר י' ביקלס, הר"י, 26.1.1958; אל מזא"ר מא' למברט, או"ם, 30.6.1958; אל ד"ר ביקלס מאת א' למברט, 30.6.1958; אל משרד החוץ מאת מ' סטמרי מזכיר הכינוס העולמי הרביעי של הר"י, 24.7.1958; סקירה על הכנוס העולמי הרביעי של ההסתדרות הרפואית, 12–14 באוגוסט 1958— ג"מ, משרד החוץ, חצ 2098/15; פרטיכל מישיבת המועצה הציבורית של הכינוס העולמי השלישי של הר"י, 27.12.1954, ג"מ, משרד הבריאות, ג 128/16; אל שר הבריאות י' ברזילי, מד"ר י' ביקלס, הר"י, 8.1.1958, ג"מ, משרד הבריאות, ג 4288/9.

70. ישי, 'מדינה וארגוני־משנה בתקופת כינון הריבונות' (לעיל הערה 28), עמ' 109.

71. Bareli and Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party during the 1950s in Israel' (above note 43)

סוציאליסטים, לעם לשרת אותו. זה היה מוסד סימפטי ביותר. הרופא היה תמיד מסור לאכרים. אם כן, גם אני [י]שבתי שם במשך שנים [...] מצב הרופא היה טוב. לרופא נתנו דירה, אוכל, 100 דונמים אדמה ומשכורת טובה. פשוט, היה כדאי לנו לעבוד בתנאים כאלה [...] בכלל נתנו כל האפשרויות שהרופא יהיה שבע רצון. אנו יכולנו לעשות כסף למען השתלם. התנאים האלה היו בזמן הצאר, לא כן הדברים עכשיו בארצנו.[72]

בטענות הרופאים, או במקצתן לפחות, היתה מידה של היגיון, בייחוד בכל הקשור לתנאי העבודה של רופאי המדינה. כך לדוגמה כאשר נידון חוק שירות המדינה (גמלאות) טענה הר״י כי רופאים נכנסים לשוק העבודה מאוחר מכל פקיד ממשלה אחר בשל הכשרתם הממושכת, ומשום כך גיל הפנסיה המוקדם — 65 — אינו מאפשר להם לצבור די זכויות פנסיוניות. לכן דרשה להתיר לרופאים להישאר בשירות גם לאחר גיל זה. הם גם מחו על שרופאים עובדי המדינה יוכלו להיות מיוצגים רק על־ידי ארגון עובדי המדינה ולא על־ידי הר״י, וטענו שצעד זה הוא בבחינת פגיעה בזכויות הדמוקרטיות של העובד.[73]

הר״י בעיתונות התקופה

כאמור, מקצת מאמציה של הר״י לבסס את מעמדה עברו דרך כלי התקשורת. ננסה עתה לבחון בקצרה כיצד פעלה הר״י לעיצוב דימויה בעיתונות של סוף שנות הארבעים ושנות החמישים בקשר לסוגיות שונות שעמדו על סדר היום הציבורי.

מקום מרכזי בכלי התקשורת ובתודעה הציבורית היה באותן שנים לעליית ההמונים ולקשיי הקליטה. לתנאי החיים של העולים היתה הן משמעות פיזית, השלכות על שיעורי התחלואה והתמותה וכן ההפצה של מחלות מידבקות, והן משמעות סימבולית. לאחר שהצליח הממסד הרפואי הציוני בתקופת המנדט להוריד את שיעורי תמותת התינוקות ושיעורי תחלואה במחלות זיהומיות שונות כמו מלריה, דיזנטריה, גרענת וגזזת, עלו שיעורי התחלואה בשנות החמישים עלייה ניכרת. הממסד הרפואי אכן האמין כי כל הישגיו עלולים להתפוגג וכי המצב יביא לקריסת מערכת הבריאות ולסכנה אמיתית לבריאות הציבור.[74] דימויים שונים — כמו ׳ישיבה על פתחו של הר געש העומד להתפרץ׳ — המחישו את תחושת הדחיפות הן בקרב רופאים הן בקרב דעת הקהל ומקבלי ההחלטות.

72. פרוטוקול ישיבת ועדת הכספים של הכנסת, 17.5.1954, ג״מ כ 79/6.
73. אל חברי הכנסת מאת ד״ר א׳ דרויאן, מזכ״ל הר״י, 8.6.1955, ג״מ, משרד התעשייה והמסחר, ג 4497/9.
74. העולים עצמם לא תמיד ראו עין בעין את הפעולות שננקטו: ריסוס ב־DDT בעת ההגעה לשערי הארץ, בדיקות רפואיות והקרנות נגד גזזת, ובכלל זה הפרדה של הילדים מהוריהם לכמה שבועות, נתפסו לעתים כטראומטיים. על המתח הזה שבין העולים ובין הממסד הרפואי ראו: Davidovitch & Shvarts, 'Health and Hegemony' (above note 60), pp. 152-155; רוזין, ׳תנאים של סלידה׳ (לעיל הערה 48), עמ׳ 219.

תחושת דחיפות זו אפיינה גם את פעולותיה של הר"י. כמו שראינו, הר"י פעלה בשטח וכן הוציאה ידיעות לעיתונות על אודות פעולותיה. לדוגמה: במרס 1949, בעקבות מסיבת עיתונאים שכינסה הר"י, התפרסמו ידיעות שהצביעו על הדאגה המופלגת של ציבור הרופאים לבריאות הציבור. בידיעות צוין כי בשל המצב העגום דורשת הר"י מן הממשלה: ייסודו של ביטוח בריאות שייתן מענה לצרכים של השכבות החלשות של האוכלוסייה; הקמת לשכת רופאים שכל הרופאים יחויבו להשתייך אליה כדי שזו תבטיח את הרמה המוסרית והמקצועית של הרופאים; והקמה של מועצת בריאות שתייעץ לממשלה בענייני בריאות. הרופאים שהופיעו בפני העיתונאים הוסיפו ושטחו את טענותיהם בתחומים שונים: ד"ר שרמן, ממייסדי ההסתדרות הרפואית עוד ב־1912, ציין את תחומי הבריאות המוזנחים במדינה, ונדרש לקיצוץ בתקציב משרד הבריאות. ד"ר קריגר סיפר על מצב התברואה הירוד בלוד ובשאר מקומות היישוב של העולים החדשים והצביע על מיעוט הרופאים העומדים לשירות העולים החדשים. הוא הזהיר שמצב זה עלול להוביל להתפרצות של מגפות. ד"ר ביקלס סיפר על הוועדה לקליטת רופאים עולים הפועלת ליד ההסתדרות הרפואית ועל חלוקת עבודה בין רופאים ותיקים ובין רופאים עולים.[75]

התלונות על אודות תחומי הבריאות המוזנחים במדינה החדשה אינם ייחודיים להר"י. כמעט כל כתבה בעיתון בשנים האלה, אשר עסקה בתחום הבריאות, זעקה כי הרפואה והתברואה נמצאות במשבר חמור שאחריתו מי ישורנה. את מסיבת העיתונאים הזאת שכינסה הר"י ייחד רצונו של הארגון להראות שהאינטרסים שלו ו'הטוב הכללי' חד הם. בסיקור החדשות בולטת העובדה שעיתונים שונים הציגו באופן שונה את אותה מסיבת עיתונאים. **בהארץ** הובלטה דרישת הרופאים 'לשים קץ לשיקולים המפלגתיים בשטח הרפואה', שנועדה למעשה להציג את הר"י כאליטת מומחים לא פוליטית (ולמעשה לגלגל אל מתחת לשטיח את מאבקם של כמה מחבריה לפחות בעניין המעמדות). **בעל המשמר** הודגש הזלזול של הממשלה הזמנית בצורכי הבריאות ודרישתה של הר"י לביטוח רפואי לכל העם (הר"י דרשה זאת עבור השכבות הנמוכות בלבד). ב־*Palestine Post* הודגשה הרמה הרפואית הנמוכה שהרפואה הידרדרה אליה באזורים כמו חיפה ויפו לאחר תום המנדט, ושלושה עיתונים מתוך ארבעה (למעט **דבר**) הדגישו את חשיבות קליטתם של עולים רופאים במקצועם.

העיתונות המפלגתית והפרטית השתמשה אפוא שימוש מושכל במסיבת העיתונאים בשקפה אינטרסים המתאימים לקהל היעד של כל עיתון בנפרד. עם זאת, הצליחה הר"י להעביר מסר חשוב שלפיו היא גורם רב־חשיבות בתחום הבריאות, ויש לה סמכות מתוקף היותם של חבריה מומחים בתחום. בתוך כך היא פנתה למקבלי ההחלטות בקריאה בעלת

75. 'תוגבר הדאגה לשרותי הבריאות', **הארץ**, 10.3.1949; 'יתר דאגה לבריאות העם תובעת הסתדרות הרופאים מהממשלה', **על המשמר**, 8.3.1949; 'ביטוח רפואי לכל אזרח תובעת ההסתדרות הרפואית העברית', **דבר**, 9.3.1949; 'Doctors Accuse Government of Neglect', *Palestine Post*, 8 March 1949 (**אצ"מ** S71/415).

גוון מוסרי רחב, קריאה המציגה אותה כמי שניצבת מעבר לאופק הפוליטי־מעמדי והאינטרסנטי. היא הציגה את מאמציהם של הרופאים לעמוד בפרץ כמאבק למען ה'טוב' הכללי[76] ומנגד, פעלה לחיזוק מעמדם של הרופאים ומעמדה היא תוך כדי הצגתה כגוף מדעי אובייקטיבי האמון על תחום ידע המאפשר לה לקבוע עמדה 'ניטרלית' מבחינה פוליטית ועמדה פרוגרסיבית מבחינה מדעית. מהלך זה התקיים בחסותו ובהשראתו של תהליך כלל־מערבי של התעצמות מעמד המומחים המדעיים בכלל[77] ותהליכי המדיקליזציה בפרט.[78]

דימוי זה של אליטת מומחים לא היה תקף כמובן כל הזמן, שכן בשעת מאבק רווחו גם ידיעות שערערו על התפיסה העצמית של הר"י כגוף אובייקטיבי הפועל למען רווחת הכלל,[79] אולם בשעה שלא עסקו הידיעות בנושאים הקשורים ישירות למעמד הרופאים, הובילו הזהות העצמית של הרופאים כמומחים וההתבוננות הפרופסיונלית שלהם במציאות האובייקטיבית המשקפת משבר בריאות חמור העומד בפתח ליצירת דימוי תואם בעיתונות.[80]

אם כן, מבחינת עיתונות התקופה עולה כי בצד הודעות שהעבירה העיתונות בשירות משרד הבריאות ואשר שיקפו לעתים משאלת לב יותר ממציאות, ביקשה הר"י להציב את עצמה כגוף אחראי הניצב לצד הממשלה ועומד לשירות האוכלוסייה. כך למשל כאשר במאי 1949 הודיעה העיתונות על מבצע חיסון מפני טיפוס המעיים, וכאשר **בדבר** התבקש הציבור לקראת קיץ 1949 להקפיד על שמירת הניקיון[81] פרסמה הר"י גילוי דעת המסכם את הישיבה של הוועד המרכזי של ההסתדרות הרפואית ב־9 במאי. הר"י הודיעה לציבור כי הרופאים חרדים מפני התפרצותן של מחלות מידבקות, ובעיקר הביע ציבור הרופאים דאגה מתנאי החיים של העולים החדשים ביישובים ה'נטושים'. בידיעה קטנה שפורסמה **בהארץ** נכתב כי הרופאים אינם יודעים מה משרד הבריאות עומד לעשות כדי למנוע את התפרצות המגפות, אך ציבור הרופאים ניצב מוכן לסייע.[82]

76. ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ' 140–141; רוזין, 'תנאים של סלידה' (לעיל הערה 48), עמ' 214.
77. כהן, 'האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי־עדתי בעשור הראשון', בתוך: בראלי, גוטוויין ופרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל**, א, עמ' 233.
78. בפועל, כמו שהראו מחקרים היסטוריים וסוציולוגיים שונים בתחום הבריאות, למרות חשיבות הרפואה בשמירה על בריאות הציבור, קיימות בתוכה תמיד גם הנחות יסוד חברתיות ותרבותיות ההופכות את הרפואה והעוסקים בה לשחקנים חשובים בביסוס כוחה של ההגמוניה במדינה המודרנית. על המדיקליזציה של היום־יום ראו: Peter Conrad, *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Medical Disorders*, Baltimore, MD 2007; Nancy Tomes, *The Gospel of Germs*, Cambridge, MA 1998
79. למשל: 'תביעות רופאי המדינה חותרות תחת הביטוח הממלכתי', **דבר**, 14.6.1950.
80. 'הרופאים קוראים לתקון מצב הבריאות במקומות הנטושים', **על המשמר**, 21.7.1949; 'דיון במצב הבריאות הלקוי במקומות נטושים', **הארץ**, 22.7.1949.
81. 'שמרו על הנקיון!', **דבר**, 11.5.1949 (אצ"מ S71/402, התאריך אינו ברור).
82. 'נוכח סכנת התפשטות מחלות מדבקות', **הארץ**, 18.5.1949.

הר"י שאפה אפוא להשיג, ומבחינת הדימוי שלה לפחות גם השיגה, מעמד של ארגון מומחים המייצג עניין ציבורי חסר פניות העומד מעל המפלגתיות המפלחת את הציבור הישראלי. עם זאת, המומחיות האובייקטיבית של הרופאים לבשה לעתים בגד פוליטי. כך למשל התנהל עימות מתוקשר בין איגוד רופאי הילדים, שהוא חלק מהר"י, ובין דב יוסף, שר האספקה והקיצוב, בעקבות חוות דעת שהעביר האיגוד לעיתונות בנובמבר 1949. בחוות הדעת של האיגוד קבעו מומחיו כי התזונה שתוכנית הצנע מספקת גורמת נזקי בריאות בקרב ילדי ישראל. בטאון הימין **חרות** פרסם מאמר בשם: 'תוצאות משטר הרעב של שר האספקה: תמותת תינוקות גדולה סכנת שחפת למבוגרים גיליויים מרעישים בכינוס רופאי הילדים'.[83] **והבקר** דיווח בכותרת: 'ד"ר יוסף משמיץ את רופאי הילדים באספה סוערת של אמהות עובדות'. בגוף הכתבה דווח כי יוסף טען נגד הרופאים שגילוי הדעת שלהם נועד לצרכים מפלגתיים.[84] הר"י, כך דווח במאמר אחר בעיתון זה — שכותרתו 'בל ינהג שר בשררה!' — השיבה להתקפה של יוסף וקבעה שמשרד האספקה 'היה מחויב להוועץ עם רופאי הילדים בדבר הזנת תינוקות וילדים והם לא עשו זאת. משום כך היו תקלות'.[85]

עשרה חודשים בערך לאחר מאבק מתוקשר זה הגיש איגוד רופאי הילדים תזכיר מפורט למשרד האספקה והקיצוב. הרופאים תבעו הגדלת המנות של מוצרי מזון שונים, כדי לשפר את מצב התזונה של ילדי ישראל. עניין זה זכה להבלטה רבה בעיתונות המפלגתית גם בשל סמיכות האירוע למועד הבחירות לרשויות המקומיות, שעמדו להיערך ב־14 בנובמבר 1950.[86]

אם כן, מאבקים בתחום מדיניות התזונה בתקופת הצנע לבשו ממד פוליטי. בעניין זה עלתה הר"י על מסלול של התנגשות מול הממשלה, אך זכתה לאמון רב מצד מפלגות האופוזיציה מימין[87] ומצד הציבור הרחב. איננו מעריכים כי המהלך שנקטה היה מהלך ציני, אך יש מקום לשער שמאבק זה שימש מנוף אשר סייע לה ללחוץ על ההסתדרות ועל הממשלה להעניק לה את המעמד המייצג שהיא שאפה לו. לאחר שהושג מעמד זה ניכר שיתוף־הפעולה של הר"י עם הממשלה וחוסר הרצון שלה ושל איגודי המשנה שלה להמשיך ולהתעמת אתה בשאלת התזונה. בכינוס איגוד רופאי הילדים בתחילת ינואר 1952 דיווח מ' מייזלס, כתב **מעריב**: 'רופאי הילדים התכנסו והחליטו [...] לשתוק' (ההדגשה במקור). כמו שמצביעה כותרת זו של המאמר, העדיפו רופאי הילדים שלא לבקר

83. **חרות**, 11.11.1949.
84. **הבקר**, 20.11.1949.
85. **שם**, 8.12.1949.
86. 'הרופאים תובעים בתזכיר אמצעים דחופים להטבת התזונה לילדים', **על המשמר**, 29.9.1950; 'סכנת דלדול גופני ורוחני צפויה לילדי ישראל מתריעים רופאי הילדים במדינה', **חרות**, 1.10.1950; 'הרופאים תובעים "העוסקים בפוליטיקה"', **חרות**, 1.10.1950.
87. 'ה"אגרת" ושוברה', **הבקר**, 8.11.50.

בפומבי את הממשלה. עם זאת, בשיחה פרטית הם הצביעו על ליקויי תזונה, מקרים של תת־משקל, מחלות מעיים ומצב אספקה מדאיג של מצרכי מזון.[88] נראה אפוא שהן את הדיבור בתקשורת הן את השתיקה אפשר לתלות בהקשרים פוליטיים ובאינטרסים, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם ההשקפה המקצועית של הרופאים.[89]

בעבודה של הר״י מול התקשורת ניכרת גישה אקטיבית ויוזמת. הר״י ניסתה, וגם הצליחה לגייס את העיתונות לצרכיה, בשם הדאגה לבריאות הציבור. הר״י לא הסתפקה בתפקידה כשומרת בריאות הציבור, אלא גם השמיעה את קולה בעניינים מקצועיים בעלי גוון לאומי. בכך המשיכה את הקו ששרטטה הר״ע לפניה. היא גם הפגינה דאגה לגורל האומה וכן זיקה אידאולוגית לאומית קונצנזואלית. כך למשל כאשר התפרסמה עלילת הדם על הרופאים היהודים במוסקבה ב־1953 פרסמה הר״י בעיתונים גילוי דעת, ובו דיווחה כי פנתה לרופאים ולהסתדרויות רפואיות בכל העולם בתביעה לערוך חקירה בין־לאומית בניהול פורום רפואי בין־לאומי בהאשמות שהעלתה מוסקבה.[90]

אף שביטאה הר״י — כאיגוד מקצועי — אינטרסים של המעמד הבינוני, היא הצליחה לגשר על הפערים שבין חבריה ואף ליצור תדמית של ארגון מומחים פרופסיונלי, מלוכד ולא מפלגתי. כך, נכתבו על הר״י **בקול העם**, בטאון המפלגה הקומוניסטית, הדברים האלה:

> אפשר לומר לשבחם שעל אף ההבדלים בין רופא פרטי לבין רופא שכיר, בין רופא שכיר בקו״ח לבין רופא שכיר במדינה, בין רופא פרטי מומחה לבין רופא פרטי כללי על אף ההבדלים האלה, קיימת אחדות דעות בהסתדרות הרופאים הכללית; כולם עבדו ופעלו מתוך הבנה הדדית והדבר הזה נתאפשר הודות לכך, שהרופאים לא נתנו למפלגה מסוימת להשתלט על הסתדרותם ושמרו על האופי הבלתי־מפלגתי של ההסתדרות הרפואית המאגדת בתוכה את כל רופאי הארץ ללא הבדלי השקפות פוליטיות.[91]

88. **מעריב**, 15.1.1952. ראו גם: ׳רופאי הילדים החליטו החלטות סודיות׳, **חרות**, 27.12.1951.
89. כחודשיים לאחר מכן נמנע פרסום חוות דעת של המועצה הרפואית ובה הבעת דאגה רבה על הירידה במצב התזונה ביישוב, בשל התנגדות של רופאים חברי מפא״י. ראו: ׳ועדה רפואית: ״סכנה גדולה נובעת מליקויי־ההזנה בארץ״׳, **הארץ**, 8.4.1952.
90. ׳רופאי ישראל קוראים לחקירה בהאשמות מוסקבה על־ידי ועדה רפואית בינלאומית׳, **הארץ**, 15.1.1953.
91. א׳ וורצל, ׳לאחר ועידת הרופאים׳, **קול העם**, 15.11.1954. הרקע לשבחים קשור בנושאים שהועלו לדיון בוועידה הארצית של הר״י שהתקיימה בחיפה ב־4-6 בנובמבר: בכלל זאת המחויבות של כלל הרופאים לשכרם של הרופאים השכירים וכן העובדה שהארגון הצטייר כמי שאכן מסור לבריאות העם כולו. בייחוד התפעל הכותב מהעמדה הלוחמנית של הרופאים שהסתייגו מהתביעה של שר הבריאות סרלין (מהציונים־הכלליים) להימנע משביתה בתואנה ׳שאיננה הולמת את מעמד הרופאים׳.

שנות השבעים והשמונים: שנות המפנה

הר"י הוסיפה לבסס את מעמדה כגוף המייצג את הרופאים, הן מקצועית־מדעית הן כארגון עובדים. בתיקון לפקודת הרופאים ב־1976 זכתה הר"י לשינוי מסוים במעמדה, שעה שקיבלה מעמד מוכר כגוף מייעץ לשר הבריאות. בתיקון לחוק ב־1987 היא היתה לארגון המפקח מטעם המדינה על הסטנדרטים בתחום הבריאות. שינוי זה בחוק עיגן לראשונה את מעמדה הסטטוטורי. בין שאר הסמכויות, הר"י היא הגוף שהסמיך משרד הבריאות כדי שיקבע את הסטנדרטים לקבלת רישיון לעסוק ברפואה וכן לשם מיון וקבלה של רופאים להתמחויות בתחומי הרפואה השונים.[92] מעמד זה חידד עוד את ניגוד האינטרסים המובנה בפעולתה של הר"י, שכן היא אחראית לקריטריונים המדעיים של הכשרת הרופאים, ובכללם הסמכה של מחלקות רפואיות, כמחלקות הראויות להכשרת מתמחים. בהתאם לכך החלטותיה של הר"י משפיעות על מעמדם של בתי־חולים ואף על נושאים כמו תקני מיטות ורופאים (שהם לעתים חלק מדרישות ההכרה בהתמחות). מנגד, הר"י נהיתה אחראית יותר ויותר לפן המקצועי־כלכלי ולשמירת הזכויות הפרופסיונליות של העובדים החברים בה. הר"י השכילה להיות הגוף המנהל משא־ומתן עם מעסיקי הרופאים, והחותם בשמם על הסדרים ועל הסכמים קיבוציים. עם השנים היתה הר"י פעילה יותר ויותר בתחום זה, ובכלל זה בשביתות הרופאים השונות.[93] שביתת הרופאים ב־1983, שכמעט הובילה לפיצול הר"י (בין רופאי בתי־החולים ובין הרופאים בקהילה),[94] הביאה עם סיומה למצב שהרופאים עמדו בראש סולם השכר של העובדים במגזר הציבורי.[95]

מלבד חלקה ומעורבותה של הר"י בעיצוב פניה של מערכת הבריאות, יש להפנות את המבט גם אל השינויים והתהליכים הגורפים בחברה הישראלית ובמערכת הבריאות בשנים אלו. למעשה, משנות השבעים ספגו מערכת הבריאות והפרופסיה הרפואית סדרה של זעזועים ושינויים. בשנות השבעים והשמונים לא זו בלבד שלא הצטמצמו הפערים בין המרכז ובין הפריפריה הן במדדי בריאות הן בנגישות לשירותי בריאות, אלא שהם אף הלכו וגדלו.[96] בעקבות העליות השונות של הרופאים לאחר קום המדינה, בעיקר מדרום אמריקה, מרומניה ומפולין, נוצר מצב של קיטוב בין רופאים עולים ובין רופאים בוגרי אוניברסיטאות בישראל, שכן רוב הרופאים העולים היו חסרי התמחות, וחלק ניכר מהם פתח בקריירה בישראל בגיל מבוגר (מעל גיל חמישים). העולים נקלטו בעיקר במרפאות של

92. פקודת הרופאים (נוסח חדש), תשל"ז־1976, חוק לתיקון פקודת הרופאים — התשמ"ז־1987.
93. על פעילות הר"י בשביתות הרופאים השונות, ראו: מוטי נצר, 'התפתחות תנאי השכר ותנאי העבודה של רופאי בתי החולים הכלליים־ציבוריים בישראל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 2001.
94. רם ישי, **שביתת הרופאים**, תל־אביב 1986, עמ' 271.
95. שם, עמ' 276.
96. Judith T. Shuval, 'Health in Israel: Patterns of Equality and Inequality', *Social Science and Medicine*, 31, 3 (1990), pp. 291-303

קופת־חולים, ואילו הבוגרים המקומיים נקלטו בבתי־החולים, שם גם ניתן היה להתמחות, להיות מעורב במחקר אקדמי,[97] ועל כן להשתייך לאליטה של הפרופסיה הרפואית. מרבית בתי־החולים מרוכזים במרכז הארץ ושם נקלטה (ונקלטת עד היום) מרבית האליטה של הפרופסיה. בפריפריה לעומת זאת נוצר מחסור בכוח אדם רפואי, ובכלל זה ברופאים.[98]

נוסף על כך, ההשפעה של הרפואה האמריקנית התגברה בשנים אלו — הן בהשפעתה על החינוך והמחקר הרפואי והן בדרישות הגוברות בקרב הציבור לרפואה ברמה גבוהה יותר.[99] מגמות אלו התעצמו גם בזכות השיפור במצב הכלכלי בישראל לאחר תקופת המיתון של שנות השישים. כמו כן יש להצביע על כך שההתקדמות הטכנולוגית יצרה מצב שהרפואה עולה כסף רב יותר, אך בעיני הרופאים והציבור כאחד לא היה קצב ההתעדכנות של מערכת הבריאות הציבורית מהיר מספיק. מלבד כל אלה, בשל מרכזיותה של קופת־החולים הכללית בשדה הרפואה הישראלי, הארגון החל לצבור חובות. לאחר עליית הליכוד לשלטון ב־1977 נמצא מקור עוצמתה הפוליטית בירידה.[100]

בתקופה ההיא החל תהליך עמוק ומתמשך של הפרטת מערכת הבריאות בישראל, כחלק מתפיסת העולם הכלכלית־חברתית הכוללת של ממשלות ישראל, שביקשו לצמצם את מעורבות הממשלה במשק. בו בזמן, ולאחר השביתה הגדולה של הרופאים, מאז שנות השמונים, נרשמו גידול של 124 אחוזים במספר בתי־החולים שנמצאו בידיו של המגזר השלישי וגידול של 23 אחוזים במספר בתי־החולים שבבעלות פרטית. לעומת זאת, חלה ירידה במספר בתי־החולים שבבעלות ממשלתית מ־35 בתי־חולים ל־26 בלבד ב־1999.[101]

97. כך גם כיום, ראו: מנחם פרידמן, 'קהילה ללא תואר', בתוך: אורנה כהן (עורכת), **זמן הרפואה: מאמרים נבחרים 2002–2004, גיליון מיוחד לקראת הוועידה ה־40 של הר"י**, רמת־גן פברואר 2005, עמ' 21–22.

98. הקמת בית־הספר לרפואה של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב ב־1973 נועדה לתת מענה למחסור ברופאים בפריפריה וליצירתו של מודל חדש של הכשרת רופאים לעבודה בקהילה, להבדיל מן הדגם של רופא חוקר המחובר בעיקר לבית־החולים האוניברסיטאי, שיוצג בעיקר על־ידי האוניברסיטה העברית ו'הדסה'. ראו: חיים דורון, שפרה שורץ, **הרפואה בקהילה: משירות לעולים בנגב ועד לתחייתה של רפואת המשפחה**, באר־שבע 2004, עמ' 46–72. על הפערים בנגישות לשירותי בריאות בין הפריפריה למרכז ראו: נורית ניראל ואחרים, 'נגישות לשירותי הבריאות בדרום וזמינותם; האם נסגרו פערים לרעת הדרום לעומת אזורים אחרים בעקבות חוק ביטוח בריאות ממלכתי?', **ביטחון סוציאלי**, 59 (2001), עמ' 76–95.

99. על ההשפעה הגוברת של הרפואה האמריקנית על הרפואה בישראל ראו כרך טז של כתב העת **קורות: שנתון לתולדות הרפואה ומדעי הטבע** אשר יצא בשנת 2002 ויוחד לנושא.

100. ברוך מודן, **רפואה במצור**, [ח"מ] 1986, עמ' 174–175. לניתוח מוסדי של יחסי הכוח שבין קופת־חולים כללית, משרד הבריאות והממשלה, ובכלל זה השינויים שחלו ביחסי גומלין אלו עד שנות התשעים של המאה שעברה, ראו: Yair Zalmanovitch, *Policy Making at the Margins of Government: The Case of the Israeli Health Care System*, SUNY Series in Israeli Studies, New York 2002

101. בנימין גדרון, מיכל בר, חגי כץ, **המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית**, תל־אביב 2003, עמ' 183.

ההוצאה הפרטית על בריאות עלתה מאוד, והגיעה בראשית שנות האלפיים לכ־35 אחוזים, לעומת 20 אחוזים בלבד בשנות השמונים.[102]

מפרספקטיבה של שנות השמונים, היה הלקח של רם ישי, אשר עמד בראש הר"י משנת 1971, ושל ברוך מודן, שהיה מנכ"ל משרד הבריאות בשנים 1979–1984, לאחר שביתת הרופאים, דומה: שניהם סברו שאי־אפשר להמשיך לנהל את מערכת הבריאות במצבה הנוכחי, והצביעו על כך שהציבור מוכן לשלם (כשאין לו בֵּרה, ולכן בעצם צריך לגבות ממנו יותר) ושהממשלה שוגה אם היא חושבת כי עדיף לקצץ בשירותי הבריאות מלגבות יותר כסף מהציבור. הם העריכו כי יש לגבות יותר כסף מן הציבור, שכן השינויים הטכנולוגיים ייקרו את מתן השירות הרפואי. כמו כן סברו כי רופאים נוטים יותר ויותר לפנות לפרקטיקה פרטית, ועל כן לדעתם צריך לאפשר אותה באופן מושכל כחלק מהמערכת הציבורית.[103]

לדעת מודן, חוק ביטוח בריאות ממלכתי היה עשוי לתת פתרון טוב לבעיות שהיתה נתונה בהן מערכת הבריאות בישראל בשנות השמונים תוך כדי איזון בין הצרכים של הרופאים לאלו של החולים. לדעתו, היה ראוי למסד את הרפואה הפרטית ליד הרפואה הציבורית או בתוכה גם מפני שהעוצמה הקלינית והאקדמית מצויה בבתי־החולים הציבוריים וגם מפני שהציבור עצמו לא יוכל לעמוד בעלות של רפואה פרטית נפרדת. מלבד זה, מודן יצא נגד קופת־החולים וההסתדרות גם בגלל העוצמה הרבה מדי אשר היתה נתונה להערכתו בידי מוסדות אלו וגם בשל היותה של קופת־חולים כללית אז חלק מהסתדרות העובדים, שתפקדה כאיגוד מקצועי וכמעסיק בו בזמן.[104]

אין להתעלם מן ההקשר של קיום דיונים אלה בישראל בשנות השמונים. בשנים אלה חוו מערכות בריאות רבות במערב משבר. הגידול הניכר בעלויות של טכנולוגיות רפואיות חדשות כדוגמת כניסתה של הדיאליזה, בדיקות הדמיה או ניתוחים מורכבים, הובילו לעלייה עצומה בהוצאות המדינות המפותחות בתחום הבריאות.[105] מנגד, לא תמיד הביאה עלייה זו בהוצאות לשיפור במדדי הבריאות. הדוגמה הבולטת היא ארצות־הברית, אשר עד היום היא המדינה שההוצאה לבריאות לנפש בה היא מהגבוהות בעולם, אך מדדי הבריאות שלה, כדוגמת תוחלת חיים ותמותת תינוקות, בינוניים יחסית.[106] בשנים אלו

102. **ההוצאה הלאומית לבריאות, 1962–2000**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסום מיוחד 1171, ירושלים 2001.

103. רם ישי, **שביתת הרופאים**, תל־אביב 1986, עמ' 276–277; מודן, **רפואה במצור**, עמ' 173–174.

104. שם, עמ' 174–175.

105. על התפתחות משבר זה במחצית השנייה של המאה ה־20 ראו: Dorothy Porter, *Health, Civilization and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times*, London 1999, pp. 231-272

106. להשוואה בין מדדי בריאות של מדינות OECD בנוגע להוצאות לבריאות של כל מדינה ראו: OECD Health Data 2007: Statistics and Indicators for 30 Countries. ארצות־הברית הוציאה 16.3 אחוזים מהתוצר הלאומי הגולמי שלה לבריאות בשנת 2004 (כמעט פי שניים

נכנסו לתחום הבריאות אנשי כלכלה שטענו כי בתחום הבריאות ישנם כשלי שוק הדורשים התערבות, אך עיקרה של התערבות זו צריך להוביל לריסון ההוצאות הציבוריות לבריאות תוך כדי התייעלות ופיקוח. בשנות השמונים חוו הרופאים, אשר התרגלו בעשורים שלפני כן לאוטונומיה יחסית, את חדירתה של החשיבה הכלכלית אל תהליך קבלת ההחלטות הרפואי. רופאים רבים ראו בעלייתה של הרפואה המנוהלת (Managed Care) בשנים אלו פלישה גסה של חשיבה כלכלית זרה לתוך קודש הקודשים של יחסי רופא-חולה. מנגד, החולים עצמם החלו לראות בעצמם פחות חולים — ביטוי אשר לדעת רבים מתאים ליחסים הפטרנליסטיים שבין הרופא למטופל — ויותר צרכנים בעלי זכויות.[107] איומים אלו על הפרופסיה הרפואית נתמכו על־ידי תהליכים נוספים שכרסמו באוטונומיה הרפואית: הביקורת על מדע בכלל ועל המדיקליזציה של החיים בפרט עלתה כחלק מביקורת פוסט־מודרנית, אך גם מתוך עולם הרפואה האלטרנטיבית.[108] החשיבה המשפטית החלה גם היא לנגוס ביחסי רופא-חולה ובאוטונומיה הרפואית, וקצב התביעות הרפואיות הלך ועלה והוביל לייקור נוסף של הטיפול הרפואי. הביקורת על הרופאים לא נעצרה כאן. חשיפות שונות בעיתונות ובאקדמיה של ניצול לרעה של הרופאים את מעמדם — לצורך ביצוע ניסויים בבני־אדם ללא הסכמתם (פעמים רבות על ילדים, חיילים או אוכלוסיות 'שבויות' אחרות), התפרסמו והביאו בהדרגה לפריחתו של שדה הביו־אתיקה.[109] גם בישראל נתנו 'מתקפות' אלו על עולם הרפואה את אותותיהם. אם נוסיף לכל אלה את השינוי הפוליטי שהתחולל בחברה הישראלית מזה ואת המשבר בתחום הבריאות הישראלי מזה, יהיה

מהממוצע במדינות OECD), ואילו תמותת התינוקות, הנחשבת אחד המדדים הרגישים לאיכות מערכת בריאות במדינה, גבוהה בארצות־הברית יותר מהממוצע במדינות OECD (6.9 מקרי מוות לאלף לידות חי לעומת ממוצע של 5.7). המאפיין הנוסף של מערכת הבריאות בארצות־הברית הוא היותה מערכת הממומנת בעיקר על־ידי המגזר הפרטי: המימון הציבורי בה הוא 45 אחוזים בערך לעומת ממוצע של 73 אחוזים במדינות OECD.

107. על פלישתה של החשיבה הכלכלית לעולם הרפואה בכלל ובישראל בפרט ראו: Dani Filc, 'Post-Fordism's Contradictory Trends: The Case of the Israeli Health Care System', *Journal of Social Policy*, 33 (2004), pp. 417-436

108. על הביקורות השונות על הרפואה הקונבנציונלית בעשורים האחרונים ועל תגובותיהם של הרופאים לאיומים אלו ראו: Nadav Davidovitch, Dani Filc, 'Reconstructing Data: Evidence-based Medicine and Evidence-based Public Health in Context', *Dynamis*, 26 (2006), pp. 287-306; John C. Burnham, 'American Medicine's Golden Age: What Happened to it?', in: Judith Walzer Leavitte & Ronald L. Numbers (eds.), *Sickness & Health in America: Readings in the History of Medicine and Public Health*, Madison, WI 1997, pp. 284-294

109. על 'פלישת' המשפט והביו־אתיקה למיטת החולה ראו: David Rothman, *Strangers at the Bedside: A History of How Law and Bioethics Transformed Medical Decision Making*, New York 1992. על הרפואה האלטרנטיבית ראו: Robert D. Johnston (ed.), *The Politics of Healing: Histories of Alternative Medicine in Twentieth-Century North America*, New York 2004

אפשר להבחין שהר"י נדרשה לגבש תפיסת עולם כוללת בדבר מעמד הרופא ותפקידו, מתוך תחושה של משבר. תוצאתה של תחושה זו היתה עלייתו המחודשת של פתרון חדש-ישן בדמותו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי. חוק זה שינה את כללי המשחק במשק הישראלי בכלל ובזירת הבריאות בפרט.

שנות התשעים והאלפיים – חוק ביטוח בריאות ממלכתי

בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים נערכו שינויים מבניים במערכות בריאות רבות במערב. ממשלות בריטניה, ניו־זילנד, נורבגיה, דנמרק, שוודיה, קנדה וארצות־הברית אישרו כמה רפורמות בתחום שירותי הבריאות הלאומיים.[110] גם בישראל עמדו שנות התשעים בסימן רפורמה במערכת הבריאות. המשבר במערכת הבריאות הוביל להקמתה של ועדה ממלכתית בראשותה של השופטת שושנה נתניהו, וזו פרסמה ב־1990 את מסקנותיה, ובכללן המלצה לחוקק חוק ביטוח בריאות ממלכתי.[111]

אין מטרתנו לעסוק במאמר זה בתנאים שהביאו לחקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי, אם כי חקיקת החוק היתה ללא ספק נקודת מפנה דרמטית במבנה מערכת הבריאות בישראל. יתרונו המרכזי של החוק הוא הבטחת ביטוח בריאות לכל תושב על־פי עקרונות של 'צדק, שוויון ועזרה הדדית'. אכן, בשנים הראשונות לאחר חקיקת החוק קטן אי־השוויון בהוצאה הפרטית לבריאות, ככל הנראה בשל שינויים שחלו במערכת הבריאות לאחר החלת החוק. ייתכן שיש לייחס זאת גם לגישתה של ממשלת רבין (ולאחריו פרס) השנייה (1992–1996), אשר נקטה כמה צעדים לצמצום פערים חברתיים, כגון השוואת קצבאות, הגדלת תקציב החינוך וחקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי.[112] לעומת זאת, בשנים 1997–2002 חל גידול באי־השוויון. סבירסקי טענה שהחוק אינו ממומן כראוי בשל מימון חסר הולך וגדל שבא לידי ביטוי בחוקי ההסדרים אשר נחקקו בשנים שלאחר חקיקת החוק.[113]

אם כן, בפועל למרות חקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי, נמשך תהליך הקומודיפיקציה של שירותי הבריאות ואף התעצם, והדבר הוביל לגידול באי־השוויון בבריאות.[114] למעשה

110. **תיאגוד בתי החולים — הזדמנויות ודרכים לניטרול הסכנות**, נייר עמדה של ההסתדרות הרפואית בישראל, הוגש לוועדה לבחינת התפעול, הניהול, התקצוב והבעלות על בתי־החולים הממשלתיים, דצמבר 2003, עמ' 7.

111. יורם בלשר, 'ציון דרך בתחום הבריאות בישראל', **זמן הרפואה**, 2, 9 (אפריל–מאי 2003), עמ' 6.

112. נתונים ומסקנות בנוגע לתקציב החינוך בתקופת ממשלת רבין ראו: יוסף זעירא ומישל סטרבצ'ינסקי, 'מה קובע את הוצאות החינוך בישראל?', **סקר בנק ישראל**, 74, אלול התשס"ב–אוגוסט 2002, עמ' 99–129, http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/seker74/surv74_3.pdf

113. ברברה סבירסקי, 'בריאות', בתוך: רם וברקוביץ', **אי־שוויון**, עמ' 69.

114. על ההחמצה שביישום חוק ביטוח בריאות ממלכתי מבחינת שוויוניות בבריאות ראו: דב צ'רניחובסקי ואחרים, **שוויוניות ומערכת הבריאות בישראל: עוני יחסי כגורם סיכון לבריאות**, ירושלים 2003.

שתי קבוצות אוכלוסייה עיקריות נהנו מהחוק: קבוצות חולים בעיקר ממעמד חברתי נמוך: אלה שהיו חסרי ביטוח לפניו, אשר אינם רבים יחסית היות שגם לפני חקיקת החוק היו 95 אחוזים בערך מאוכלוסיית ישראל מבוטחים באופן וולונטרי,[115] וכן ששת העשירונים הנמוכים, אשר לאחר חקיקת החוק שילמו מס בריאות נמוך ממס החבר ששילמו קודם לכן.[116] מנגד עומדים יזמים בתחום הבריאות, ובכללם רופאים בכירים, המנצלים את מגבלותיו לטובת עשיית רווחים בתחום הרפואה הפרטית. אפשר לומר שהחוק הגשים למעשה כמה מהמטרות של הר"י בשנות החמישים, שנוסחו מחדש בשנות השמונים בעבודות של ברוך מודן ורם ישי. למרות מטרותיו המוצהרות של החוק בדבר 'צדק, שוויון ועזרה הדדית', בפועל הוא חיזק את הזליגה לרפואה הפרטית ולביטוחים משלימים של בעלי יכולת. למעשה הוא ביטוח כללי לשכבות הנמוכות, ומאפשר רווחים נאים לקופות־החולים באמצעות הביטוחים המשלימים וכן לעוסקים ברפואה פרטית.[117]

משום כך מתעוררת השאלה אם לילד הזה פיללה הר"י, שכן פרדוקס הוא כי דווקא בשנות האלפיים פתחה הר"י במסע ציבורי נגד הפרטת מערכת הבריאות הציבורית. מעיון בעמדת הר"י אפשר לראות שלמעשה מדובר במאבק שיש בו סתירה פנימית: צד אחד פועל להגדלת סל הבריאות הבסיסי (הכלול בתוספת השנייה העוסקת בשירותים הקורטיביים שקופות־החולים נותנות ולחיזוק מה שמכונה 'התוספת השלישית לחוק', דהיינו שירותי בריאות הציבור, גריאטריה ובריאות הנפש,[118] ומנגד הר"י תובעת לאפשר רפואה פרטית בצד הרפואה הציבורית במתקנים הציבוריים כמו שהציע מודן בשנות השמונים — מודל בעייתי שאינו מקובל במדינות שקיימת בהן מערכת בריאות ציבורית.[119]

115. ראו: Shifra Shvarts, 'Health Reform in Israel: Some Aspects of Seventy Years of Struggle (1925-1995)', *Journal for the Social History of Medicine*, 11 (1998), pp. 73-88

116. כמו כן, לפני חקיקת החוק היה הפער בהוצאה לנפש בין מכבי לכללית כ־20% ופער זה הצטמצם לכ־1% לאחר החקיקה. ראו: גבי בן־נון, יצחק ברלוביץ, מרדכי שני, **מערכת הבריאות בישראל**, תל־אביב 2005, עמ' 65–85.

117. ברברה סבירסקי, 'ההפרטה במערכת הבריאות הציבורית בישראל: ביטוייה והשלכותיה', נייר עמדה, מרכז אדווה: http://www.adva.org/UserFiles/File/healthprivatizationreport.pdf נצפה באתר בתאריך 18.4.2009.

118. חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד–1994. לנתונים על שחיקת סל הבריאות עם השנים ראו בדוח השנתי של מרכז אדווה: שלמה סבירסקי ואתי קונור־אטיאס, **תמונת מצב חברתית 2007**, http://www.adva.org/UserFiles/File/tmunatmazav2007final.pdf, עמ' 26–27. נצפה באתר בתאריך 4.2.2008.

119. ראו דיון בנושא המתח שבין רפואה פרטית לרפואה הציבורית, בהשוואה בין מדינות שונות כאנגליה, גרמניה, צרפת וארצות־הברית: Porter, *Health, Civilization and the State*, pp. 231-272

עיצוב דיוקנה של הר"י בתקשורת בשנות האלפיים

כאמור, בשנים האחרונות הר"י משתתפת במאבקים שונים נגד הפרטת שירותי בריאות הציבור בטיפות החלב והשירות הרפואי לתלמיד וכן מפעילה לחץ ציבורי, שנועד להגדיל את תקציבו של סל הבריאות. היא פונה לציבור הרחב באמצעים שונים: דרך ראיונות בעיתונות, דרך אתר האינטרנט שלה, שזכה ל'מתיחת פנים' נמרצת, דרך פרסום סקר שנתי מוזמן בנושאי פערים בבריאות, הזוכה להד תקשורתי,[120] וכן לאחרונה פתחה במסע פרסום בתשלום.

כך לדוגמה ההחלטה ב־2003 שלא להרחיב את סל הבריאות הובילה לראשונה להתארגנות משותפת של האגודה לזכויות החולה, ההסתדרות הרפואית וארגון צב"י (צרכני בריאות בישראל), לפעול נגד ההחלטה. אלה פנו במכתב לראש הממשלה אז אריאל שרון, לשר הבריאות נסים דהן ולשר האוצר סילבן שלום (המכתב הועבר גם לידיעת כלי התקשורת), והודיעו להם שמכתב זה נשלח לפני שיגישו עתירה לבג"ץ כדי להביא לשינוי ההחלטה.[121] יושב־ראש הר"י, ד"ר יורם בלשר, טען בריאיון עמו (ביומון הנפוץ בשפה הרוסית **וסטי**) כי הממשלה שינתה את חוק ביטוח בריאות ממלכתי מיסודו כשנתיים לאחר שנחקק, ועל כן מערכת הבריאות נאלצת לקבץ נדבות ממשרד האוצר. עוד טען אז, כמו הטענות שהשמיעו גם ארגונים חברתיים שונים, כי הממשלה ומשרד האוצר עיקרו למעשה את מהותו של החוק וכי הדבר מרחיב את הפערים החברתיים.[122] ב־2005 פורסם שוב מכתב גלוי אל ראש הממשלה מטעמם של יושב־ראש הר"י ומנהלי המחלקות הפנימיות בבתי־החולים. במכתב הם קראו לראש הממשלה אריאל שרון להתערב מיד

120. לאחרונה ההסתדרות הרפואית אף מינתה ועדה בראשות פרופסור ליאון אפשטיין, לשעבר מנהל בית־הספר לבריאות הציבור באוניברסיטה העברית, כדי לדון באי־השוויון במערכת הבריאות בישראל ולחפש דרכים להקטין מגמה זו. ראו: יובל אזולאי, 'סקר בריאות', **הארץ**, 1.8.2007. ראו גם לדוגמה: אבי דגני ורינה דגני, **עמדות הציבור כלפי מערכת הבריאות בישראל**, המחקר נערך עבור ההסתדרות הרפואית, [תל־אביב] דצמבר 2004; הנ"ל, **תפיסות ועמדות ביחס לרופא המשפחה בציבור הישראלי**, המחקר נערך עבור ההסתדרות הרפואית, [תל־אביב] פברואר 2005; הנ"ל, **השלכות הנטל הכלכלי על ההוצאות בנושא בריאות**, המחקר נערך עבור ההסתדרות הרפואית, [תל־אביב] דצמבר 2003.

121. חיים שדמי, 'אירגונים מאיימים בבג"ץ אם לא יורחב סל הבריאות', **הארץ**, 3.1.2003; אל בנימין נתניהו, שר האוצר, דני נווה שר הבריאות, מאת עורך הדין דורי ספיבק מהתכנית לזכויות אדם באוניברסיטת תל־אביב, בשם האגודה לזכויות האזרח, הר"י וצב"י, 18.12.2003, בתוך: קלסר 'סל בריאות', במשרדי הר"י.

122. **וסטי** (מוסף: 'אופטימה'), פברואר 2005, עמ' 24, 31. הר"י הצטרפה למאבק החולים למען הגדלת סל הבריאות, וניהלה מערכה מרשימה ב־2005. ראו למשל: יורם בלשר, 'הממשלה מפקירה את החולים', **הארץ**, 21.2.2005; ריאיון עם יורם בלשר בתוכנית 'משעל על הבוקר', רדיו ללא הפסקה, 23.3.2005, שעה 8:18; מ' חברוני, 'סל הבריאות המחורר', **יתד נאמן**, 22.3.2005; ריאיון עם יורם בלשר, בתוכנית 'נכון להבוקר', גלי צה"ל, 21.3.2005, שעה 8:20.

במשבר האשפוז 'ולמצוא פתרון למחלה הקשה של הרפואה בישראל'. עוד טענו במכתבם שמערכת הבריאות התייעלה ביותר בשנים האחרונות, אבל כעת מחיר ההתייעלות הוא חיי אדם. הרופאים דרשו לבטל את הקיצוץ בתקני הרופאים ולהגדיל את מצבת כוח האדם ברופאים ובאחיות. הרופאים הדגישו במכתבם: 'זו שעתם העלובה והמשפילה של המבוגרים והקשישים החולים, דווקא אלה שכוחם לא עומד להם לזעוק על הבושה, על כך שאנו נאלצים להשליכם לפרוזדורים ולחדרי האוכל'.[123] כמו שאפשר לראות מציטוטים אלה ודומיהם, אותה אסטרטגיה ששירתה את הר"י בשנות החמישים ממשיכה לשרת אותה גם כיום. הר"י עדיין נתפסת כאליטת מומחים ומקפידה להציג את עצמה כמי שקוראת קריאה מוסרית למען הקשישים והחולים, כמי שניצבת מעבר לכל אינטרס ומציגה את צורכי הרופאים כזהים לצורכי הציבור.

יותר מכך, הר"י הוסיפה ופיתחה יכולות בתחום יחסי הציבור והעלאת קרנו של הרופא בישראל. כך למשל בעיצומו של אותו משבר האשפוז בבתי־החולים בפברואר 2005 הזמינה הר"י סקר דעת קהל שנועד לבחון את מעמדו של הרופא ואת יחס הציבור אליו ולשכרו. תוצאות הסקר פורסמו במסיבת עיתונאים שערכה הר"י לרגל כינוס הוועידה הארבעים של הרופאים. סקר זה, שהוצג באופן אוהד למדי בתקשורת, נועד לסייע להר"י לגייס את אהדת הציבור באופן כללי וכן כדי ללחוץ על הממשלה להיענות, ולו במידת־מה, לתביעותיה.[124] נראה אפוא שהר"י ממצבת את עצמה כמגנה על בריאות הציבור וכמי שחרדה מהשפעות ההפרטה על החברה הישראלית. מנגד, הר"י ממשיכה כאמור לדאוג לצורכי הרופאים. למרות מצג זה, אפשר לראות שהר"י גם מקדמת את סדר היום הכלכלי הנאו־ליברלי בכל הקשור לתֶאגוד בתי־החולים ולהכנסת שירותי הרפואה הפרטיים אל תוך המערכת הציבורית.[125] העובדה שצורכי הציבור וצורכי הרופאים דומים לעתים

123. מ' כספי, 'קול החולים זועק אליך מפרודורי המחלקות', **המודיע**, 3.2.2005. ראו גם: 'הרופאים: "יש צורך בטיפול שורש לפתרון מצוקת האשפוז"', **יתד נאמן**, 10.2.2005; 'יו"ר ההסתדרות הרפואית: "ניאבק במצוקה בבתי החולים"', **הצופה**, 10.2.2005; 'ד"ר יורם בלשר, על הידרדרות נוספת במערכת האשפוז', שודר בתוכנית הטלוויזיה 'סדר עולמי' (ערוץ 2), 6.2.2005.

124. אבי דגני ורינה דגני, **תפיסות ועמדות ביחס לרופא המשפחה בציבור הישראלי**; חדשות גלי צה"ל, 21.2.2005, שודר בשעה 14:03, בדיווח נאמר: 'שליש מהציבור סבור כי מקצוע הרפואה הוא היוקרתי ביותר, כך עולה מסקר חדש שפרסמה ההסתדרות הרפואית. במקום השני מדורגים עורכי הדין, אחריהם אנשי מחשבים ובמקום האחרון הפוליטיקאים. כתבתנו עירית לבנה מציינת כי כשלושים וארבעה אחוזים מהנשאלים אמרו כי שכרם של הרופאים נמוך מדי'. הידיעה שודרה שוב בחדשות גלי צה"ל, 21.2.2005, בשעה 15:05; ידיעה דומה שודרה ביומן הכלכלה של רשת ב' 'צבע הכסף', 21.2.2005, בשעה 16:26; במשדר 'היום הזה' ברשת ב', בשעה 17:56; בחדשות קול ישראל, 21.2.2005, בשעה 19:02.

125. 4 **שנים: ציוני דרך, אתגרים, התמודדויות** (דוח פעילות 2001–2004), נדפס לרגל הוועידה הארבעים של ההסתדרות הרפואית בישראל, הר"י, פברואר 2005, עמ' 14, 19. באותו היום דיווח יורם בלשר על מחסור צפוי ברופאים, גם מפני הגידול הצפוי באוכלוסייה וגם מפני ששכרם של הרופאים נמוך מדי. ראו למשל: ענת שיחור־אהרונסון, 'מחסור ברופאים בתוך עשור', אתר nrg,

קרובות מאפשרת להר"י להצטייר כמי שמונעת אך ורק מהרצון לדאוג לרפואה הציבורית ולהגן עליה, ובה בעת לפעול גם למען אינטרסים אחרים וסותרים.

דוח אמוראי

גישה דואלית זו נוסחה במפורש בדוח שהגישה ההסתדרות הרפואית לוועדת אמוראי. ועדה ציבורית זו, בראשות עדי אמוראי, הוקמה בחודש יוני 2000 על־ידי ראש הממשלה אז אהוד ברק. מטרתה היתה לבחון את 'הרפואה הציבורית ומעמד הרופא בה'. הוועדה הוקמה כחלק מהסכם קיבוצי שנחתם בין ממשלת ישראל לשירותי בריאות כללית, להסתדרות מדיצינית הדסה ולהסתדרות הרפואית, הסכם אשר אִפשר את סיומה של שביתת רופאים שנמשכה יותר מארבעה חודשים, בשנת 2000.

כחלק מהדיון הציבורי הגישה ההסתדרות הרפואית דוח מפורט לוועדה, אשר הציג את עמדתה בנושאים המרכזיים הקשורים בעתיד הרפואה הציבורית בישראל. מסמך זה מאפשר לחלץ מתוכו את הנחות היסוד של הר"י ולברר מה הן האסטרטגיות שהר"י נוקטת כדי לשכנע את השחקנים השונים המעורבים בתהליך הרפורמה במערכת הבריאות. כמו כן אפשר לאתר את השינויים שחלו בעמדת הר"י ואף לאתר סתירות פנימיות. מתוך מודעות למתחים הללו הר"י מציינת במסמך כי יש לה 'תחומי פעילות רבים מורכבים וממבט ראשון אף סותרים'.[126]

הר"י טוענת במסמך כי היא היתה זו שדחפה לכינון הוועדה הציבורית, שכן לדעת הר"י: 'כל נסיון לקדם את מערכת הבריאות הציבורית מחייב התייחסות מקיפה למעמד הרופא בה, וכי מעמד הרופא במערכת הציבורית קשור קשר הדוק לרמת התפקוד שלה'.[127] כמו שהראינו, אסטרטגיה זו של האחדת האינטרסים של כלל הציבור עם אלו של הפרופסיה הרפואית והצגתם כמשלימים זה את זה שימשה את הר"י גם לפני שנות דור. עוד הר"י מציינת במסמך:

> ממגוון הפעילות שבה עוסקת הר"י משתקפת בבירור מחויבותה לקידום מערכת הבריאות והרפואה הציבורית, מתוך אחריות וראיה לאומית רחבה. הייצוגיות שלה ותפקידיה הרבים והמורכבים מאפשרים לה, ובה בעת מחייבים אותה, להתבונן על המערכת כמכלול ולהוביל מדיניות מאוזנת תוך קיום דיאלוג עם כל השותפים במערכת.[128]

21.2.2005; יבגניה למיחובה, 'רופא (לא) מכובד', **וסטי**, 24.2.2005; Judy Siegel, 'IMA says doctor shortage imminent', *Jerusalem Post*, 23.2.2005

126. **דין וחשבון הרפואה הציבורית בישראל ומעמד הרופא בה**, תל־אביב 2002, עמ' 23.

127. שם, עמ' 22.

128. שם עמ' 25.

ראוי לציין כי לגיבוש העמדה של הר״י קדם דיון מעמיק, ובכללו הקמת שמונה קבוצות עבודה אשר דנו בהיבטים השונים של מערכת הבריאות ושל מעמד הרופא. בקבוצות אלו השתתפו רופאים ממגזרים שונים, נציגי ארגוני חולים ומומחים מהאקדמיה בתחומי הניהול, הכלכלה, הבריאות, הסוציולוגיה ועוד, ואף נשכרה חברת ייעוץ בין־לאומית לסייע בביצוע מחקר השוואתי עם מדינות שונות בעולם. הר״י אף ביצעה לפני כן סקר צרכים ועמדות בקרב הציבור הרחב.[129]

הר״י ביססה את עמדתה על ערכי יסוד כמו זכות האדם לשירותי בריאות, הבריאות כחלק מהאמנה החברתית, צדק, שוויון וסולידריות. מנגד, הר״י מפרטת פירוט רב את העקרונות הכלכליים שמערכת בריאות מודרנית צריכה להיות מושתתת עליהם. בסיכומו של הפרק העוסק בהיבט הכלכלי נכתב:

> יחודיות מערכת הבריאות ניכרת בדינמיקה כלכלית, אשר אינה מתישבת עם הנחות הכלכלה החופשית. הסרת הנחות אלו מעקרת את יכולת הגורמים המעורבים להגיש עצמאית שירותי רפואה באופן איכותי, צודק ויעיל, ולפיכך מחייבת, במרבית המקרים, התערבות ציבורית אשר תסדיר את מימון שירותי הבריאות ואספקתם.[130]

בכל המסמך הדגישה הר״י את חשיבותה ואת יתרונותיה של מערכת בריאות ציבורית, אם כי היא ציינה במפורש בפרק העוסק במקומה של המערכת הפרטית:

> בחברה מערבית מודרנית לא נוכל לחסום את כלל הלחצים: הן לצרוך שירותי רפואה פרטיים הן לספקם. לדעתנו אין מקום לנסות ולדכא בכוח יוזמה פרטית, ויש לאפשר קיום מבוקר ומוסדר שייענה על צרכים אלו כי אם באמנה החברתית אנו עוסקים, הרי חופש הבחירה וחופש העיסוק גם הם חלק ממנה. יתרה מכך, יש לנתב את העיסוק הפרטי כך — שאם כבר קיים — לא רק שלא יפגע במערכת הציבורית, אלא אף יחזק אותה.[131]

הדוח של הר״י אינו תמים. עקרונות שונים וסותרים דרים בו בכפיפה אחת — הר״י עברה דרך ארוכה מאז שנות החמישים. בעולם הרפואה וכן בחברה הישראלית חלו שינויים ניכרים. עם זאת, שייכותה של הר״י למרות כל השינויים לתפיסת העולם של המעמד הבינוני בעינה עומדת, ולפיכך אפשר לטעון שהר״י הזדעקה כדי למנוע את המשך הפרטתה של מערכת הבריאות גם משום שתהליכי ההפרטה שהתחוללו במשק הישראלי, בייחוד באמצע שנות האלפיים, החלו לפגוע פגיעה של ממש במעמד זה.[132]

129. ראו שם בהקדמה, עמ׳ 2.
130. שם, עמ׳ 36.
131. שם, עמ׳ 42.
132. מנחם פרידמן, ׳התשלום על טעות כה גורלית עלול להיות דרמטי׳ (ריאיון עם פרופסור אברהם פרידמן, לשעבר הממונה על השכר באוצר), בתוך: אורנה כהן (עורכת), **זמן הרפואה**, עמ׳ 103–108, בייחוד ראו עמ׳ 103. כותרת גיליון 10 של **זמן הרפואה**, 2 (יולי־אוגוסט 2003),

סיכום

הר"י פעלה בכל שנות פעילותה מתוך ניגוד אינטרסים, והיא היתה מודעת אליו. הר"י שימשה ומשמשת איגוד מקצועי, ועל כן ניצלה, ככל פרופסיה אקדמית, את המומחיות של חבריה ואת המעורבות הציבורית שלה ושלהם כדי לקדם את המעמד החברתי שלה ושל חבריה. בתקופה שנסקרה חלו שינויים רבים, ותחום הבריאות הציבורית שינה את פניו. בשנות החמישים דאגו הרופאים להפרשיות בשכר כדי לבדל את עצמם משאר העובדים במשק הציבורי, מתוך תקווה שהדבר יעניק להם לא רק שכר הולם אלא גם יוקרה. כיום, כאשר רופאים מועסקים בחברות כוח אדם,[133] וכשהרפואה הממוסדת מתפקדת כאפשרות אחת מתוך רבות בשוק שהשימוש ברפואה אלטרנטיבית נמצא בו במגמת עלייה, ומנגד, כאשר נהיו רופאים רבים יזמים בתחום הרפואה, הר"י נאלצת להתמודד עם עולם צרכים ורעיונות מורכב הרבה יותר מבעבר.

מ־1949, אז פרצה שביתת הרופאים הראשונה, עד המחצית הראשונה של שנת 2000 שבתו הרופאים 43 פעמים, ושביתות אלה היו הממושכות ביותר במשק.[134] מלבד התפתחות שכר הרופאים — אשר מקורו בתקופה שלפני הקמת המדינה, בהסכמים של ארגון הדסה עם רופאיו, ולאחר מכן של קופת־חולים כללית עם רופאיה (שני אלה היו הגופים הרפואיים המרכזיים שפעלו ביישוב היהודי בתקופת המנדט) — כמרכיב חשוב בהבנת מאבקי השכר של הרופאים, להר"י היה תפקיד חשוב בשביתות אלו ובביצור מעמדה לא רק כארגון מדעי מזה וכארגון בעל אופי לאומי־ציוני מזה, אלא גם, ואף בעיקר, כארגון עובדים.[135]

בשל תהליכי הפרטה מקיפים שחלו במערכת הבריאות בישראל, אפשר לראות שבעמדותיה של הר"י חל שינוי מסוים. עם זאת, כיום הר"י מיטלטלת בין עמדות קוטביות: מצד אחד היא מונעת על־ידי רצון לשמור על מערכת רפואית־ציבורית חזקה, שגם המעמד הבינוני זקוק לה, ומצד אחר היא רואה צורך מרכזי להגן על טובת הפרופסיה, ובתוך כך בעיקר גם על אינטרסים של הרפואה הפרטית בכלל ושל רופאים־יזמים בפרט. ההצעות

היא: 'מדינת הרווחה קורסת'; דני גוטוויין, 'מדינת הרווחה וצמיחה כלכלית', אתר יסו"ד: http://www.yesod.net/yesod/archives/2006/03/post_222.html, 3.3.2006, נצפה לאחרונה ב־4.2.2008.

133. ראו למשל: http://www.ima.org.il/imahebnew/T1.asp?p=6&n=5996, נצפה לאחרונה בתאריך 3.3.2008.

134. בשנת 1983 שבתו הרופאים 117 ימים, בשנת 1987 שבתו 122 ימים, ובשנת 2000 — 127 ימים. ראו: מוטי נצר, 'התפתחות תנאי השכר ותנאי העבודה של רופאי בתי החולים הכלליים־ציבוריים בישראל', עמ' 337.

135. ראו גם: Shifra Shvarts, 'From Socialist Principles to Motorcycle Maintenance: The Origin and Development of the Salaried Physician Model in the Israeli Public Health Services, 1918 to 1998', *American Journal of Public Health*, 89 (1999), pp. 248-253

שהר״י מציעה וסדר היום שלה משקפים שניוּת זו ויוצרים שעטנז מסוכן, אשר אמנם הר״י מודעת אליו, אך בכל זאת היא מתפתה להאמין שאפשר ליישמו.

למרות השינוי שחל בעמדותיה, עקב הכרסום הניכר שחל בחוק ביטוח הבריאות היא ממשיכה למעשה (בכלליות) את הקווים שהתוותה בשנות החמישים: דאגה לרפואה פרטית בצד הרפואה הציבורית. את המאבק הזה היא מנהלת מעמדה נוחה הרבה יותר מבעבר, שכן ההסתדרות אינה מאיימת עליה עוד. אחת הסיבות המרכזיות לשניוּת הבעייתית המשתקפת בעמדותיה של הר״י (למרות הכרתה בנזקי ההפרטה) נעוצה בעובדה שהיא מייצגת למעשה אוכלוסייה הטרוגנית מאוד: גם מבחינת קיומם של איגודי רופאים שונים בתוכה, המבטאים סדרי יום שונים וגם בשל ההטרוגניות החברתית־כלכלית של חבריה, שכן כמה מחברי הר״י נהנים ממצב שבו יש קומודיפיקציה של שירותי בריאות, וזו מאפשרת לרופאים־יזמים ליהנות מן הפֵּרות הכלכליים. מנגד, יש רופאים המועסקים רק כשכירים וכן רופאים המועסקים באמצעות חברות כוח אדם, שרופאים אחרים מנצלים אותם בתפקידם כיזמים בתחום הרפואה (ב־1950 היו שישה רופאים מעבידים בלבד).[136] כדי להמשיך לייצג את כלל הרופאים ולמנוע פילוג, מדיניותה של הר״י גמישה ומלאה סתירות. למעשה נראה כי הגמישות של הר״י היא זו המאפשרת את המשך קיומה.[137]

המאבק הציבורי למען מטרות חשובות כמו הרחבת סל הבריאות ושמירה על מעמדן של אחיות טיפת החלב מסייע לקדם את מעמד הרופאים כמו שפעילות אחרת למען מטרות ציבוריות ראויות סייעה לקידומם בשנות החמישים. מנגד, אפשר לטעון שהצלת הרפואה הציבורית היא כיום אינטרס מובהק גם של המעמד הבינוני, שרבים מחברי הר״י נמנים עמו. עם זאת, אפשר להניח כי המשך רצונה של הר״י להתערב בזירה הציבורית ולפעול גם למען מה שבעיניה הם אינטרסים של הציבור הרחב, נובע גם מתפיסתה העצמית כאליטה משרתת אומה. אף שהר״י מצטיירת במחקר זה כאליטה המשרתת קודם כול את עצמה, אין אנו מייחסים לכלל הפעילות שלה מניעים ציניים בלבד, שכן קשה לטעון כי הדרישה להגדלת מצבת הרופאים בבתי־החולים או להגדלת תקציבו של סל הבריאות או להמשך פעולתה של רפואת בריאות הציבור בחסות המדינה אינה עולה בקנה אחד עם טובת הציבור.

עמדתה של הר״י בשאלת הרפואה הציבורית והזיקה בינה ובין הרפואה הפרטית היא עמדה מורכבת ורבת־סתירות. עם זאת, במחקר זה ביקשנו לחשוף לא רק את עמדותיה של הר״י כי אם גם את אופני הפעילות שלה. הראינו שהר״י ממסכת לעתים קרובות את האינטרסים שלה ומסתירה אותם מאחורי נימוקים מוסריים ותביעות להצלת מערכת הבריאות וציבור החולים. מיסוך זה וכן הצלחת מדיניות הדברור של הר״י בכלי

136. ג״מ, פרוטוקול הוועדה לשירותים ציבוריים, כ 25/4, 13.6.1950.

137. על פערי שכר בין רופאים ותיקים לרופאים צעירים ראו: צבי זוסמן, דן זכאי, **פערי שכר בשירות הציבורי בישראל בשנות התשעים, מדיניות או זחילה?** (סדרת מאמרים לדיון, מחלקת המחקר, בנק ישראל), ירושלים 2004, עמ׳ 31–32. ראו גם: ישי, **כוחה של מומחיות**, עמ׳ 37–38.

התקשורת, בייחוד בזכות שיתוף־הפעולה בין הר״י ובין ארגונים לזכויות אדם ולזכויות החולה, מקשים על הציבור הניזון מאמצעים אלה להבין אל־נכון את מפת האינטרסים והמניעים שלה ולהציב מולם את האינטרסים שלו. חשיפת מפת האינטרסים של הר״י והגברת המודעות למחירים החברתיים של מדיניות הבריאות כך אנו מקווים, הן שתיים מן התרומות של מחקר זה.

האוניברסיטה העברית ושלוחותיה בתל־אביב, 1950–1970

נחום גרוס

מבוא

בראשית ימי המדינה נחלשה האוניברסיטה העברית מבחינה תקציבית עקב הצטמצמות זרם התרומות מחוץ־לארץ ואובדן קמפוס הר הצופים, והיתה סמוכה על שולחן הממשלה. לכן — ובעקבות נסיונותיו של דוד בן־גוריון להכפיף את מערך ההשכלה הגבוהה והמחקר האקדמי למרותו המוחלטת של ראש ממשלת ישראל, כמתבטא בהצעת החוק למוסדות ההשכלה הגבוהה משנת 1952 — נאבקה האוניברסיטה נוסף על עצמאותה ועל ביסוס תקציבה גם על ההכרה בהיותה האוניברסיטה היחידה במדינה, שמקומה בירושלים.[1]

בפן אחד של המאבק הזה היא השיגה את מטרותיה, על־ידי סיכול הצעות חוק מהסוג 'המסוכן' לאקדמיה כולה ועל־ידי מינוי נשיא-רקטור לפי העדפת ראש הממשלה. משקיבל חבר הנאמנים במושב ינואר 1952 את התפטרותו של נשיא האוניברסיטה פרופסור זליג ברודצקי, נערכו בישראל ובארצות־הברית חיפושים נמרצים למציאת מועמד לתפקיד הנשיא. כמו כן נערכו גישושים והתייעצויות לבירור עמדת הממשלה והעומד בראשה בנושא, כנראה עוד מקיץ 1951. אלה הביאו להעדפתו של בנימין מייזלר־מזר לתפקיד ולאיחוד תפקידי הנשיא והרקטור — בוודאי למען יתר יעילות בקידום האינטרסים של

* מחקר זה צמח בתוך פרויקט תולדות המחלקה לכלכלה בירושלים, ממנו פורסמו עד כה: חלק א' בתוך הפרק 'מדעי החברה באוניברסיטה העברית עד 1948/49' בספר: חגית לבסקי (עורכת), **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה**, א, ירושלים 2005, עמ' 503–541; חלק ב' כ'מאמר לדיון' (מס' 04.06) של מכון פאלק באוקטובר 2004. תודתי לעמיתי שהעירו הערות מועילות לטיוטה הראשונה, ובפרט לרות קלינוב, ליעקב מצר, ליעקב לנדאו, לחגית לבסקי, לנחום קרלינסקי וליאיר עברון. תודתי לארכיונים ההיסטוריים של עיריית תל־אביב ושל עיריית חיפה על עזרתם האדיבה, ולמר עופר צמח, מנהל ארכיון האוניברסיטה, וחבר עובדיו על עזרתם היוצאת מן הכלל.

1. הטכניון בחיפה היה בעת הקמת המדינה בית־ספר גבוה להנדסה בלבד, ובמכון ויצמן לא התנהלו לימודים.

האוניברסיטה.[2] הכוונה היתה להימנע ממצב של עימותים וחילוקי דעות פוליטיים כמו ששרר בתקופת יהודה מאגנס ואף בתקופת ברודצקי.

ביוני 1952 בחר הסנט בבנימין מזר לרקטור, ובמרס 1953 מינהו חבר הנאמנים לנשיא האוניברסיטה העברית. בתוך עשר שנים בערך הצליח מזר בהמשך התאמתה של האוניברסיטה לעידן החדש: ביסוס תקציבה, הנחת היסודות לקמפוס החדש בגבעת רם (ולא בעין כרם ככוונתו המקורית של בן־גוריון) ועוד,[3] אולם בנושא בלעדיותה של האוניברסיטה שבירושלים לא עלתה יפה דרכו של מזר.[4]

הטענה העיקרית במאבק על בלעדיותה של האוניברסיטה ועל מיקומה בירושלים היתה טענתם של ראשיה שרק ביכולתה להבטיח רמת מחקר והוראה נאותה בתחומים שאינם בסמכות הטכניון ומכון ויצמן, ולכן אין לאפשר הקמת מוסדות אוניברסיטאיים מלאים נוספים בישראל, ואילו 'קולג'ים' שיסתפקו בהענקת תואר ראשון יהיו כפופים לפיקוחה האקדמי המלא ולהדרכתה. בין הדוגלים בגישה 'אימפריאליסטית' זו היו מי שהזכירו כדוגמה ומופת את השיטה של האוניברסיטה של קליפורניה, שאמנם היו בה אוניברסיטאות מספר וקולג'ים רבים, אך בראש המערכת עמדה אוניברסיטת ברקלי, אשר על בכורתה לא היו עוררין.[5] עם הפעילים ביותר בנושא והמסתמכים על מופת UC נמנה הפרופסור לכלכלה דן פטינקין; והחזית העיקרית במאבקה של האוניברסיטה בעניין האמור היתה מאמציה למנוע את כינונה של אוניברסיטה מלאה ועצמאית בתל־אביב.[6]

אמנם לא חסרו ספקנים ומסתייגים, שאולי הראשון בהם היה המזכיר האקדמי, אי"י פוזננסקי, אשר חזר והביע את דעתו זו בשנות החמישים. אפילו פרופסור משה שוובה, שטרח רבות — גם לאחר סיום כהונתו כרקטור בסוף ספטמבר 1952 — למען הסכם עם עיריית תל־אביב ברוח תביעותיה של האוניברסיטה העברית, הדגיש בנובמבר 1952 את 'הגורמים האובייקטיביים' של גידולה והתפתחותה של תל־אביב רבתי ואת מיעוט

2. לפי דברי חיים כהן לאורי כהן (אורי כהן, **ההר והגבעה**, תל־אביב 2006, עמ' 172), היה מזר מקובל מאוד על בן־גוריון. על איחוד התפקידים 'לשנתיים' לניסיון הוחלט רשמית, לאחר ויכוח במושב חבר הנאמנים, במרס 1953.
3. לבד מתיקים וספרי פרוטוקולים שבארכיון האוניברסיטה העברית (א"ע), נסמך כאן הדיון (התמציתי) בהתפתחויות האמורות על עבודת הדוקטור של אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים בעשור הראשון של מדינת ישראל', האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ב, ועל ספרו **ההר והגבעה** ובפרט על הפרקים ה–ו. מחקריו של כהן מכסים כמה מהנושאים של דיוננו זה, ואמנע בו מכפילויות במידת האפשר.
4. דברי סיכום והערכה לפועלו של מזר בתוך: כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 183–184, 192–193.
5. עד אשר נבחר רונלד רייגן למושל המדינה והעביר את הבכורה התקציבית ללוס־אנג'לס. נדמה שבדיונים בירושלים לא תוארו נכון מבנה האוניברסיטה של קליפורניה והיחסים בין מרכיביה השונים.
6. אוניברסיטת בר־אילן ברמת־גן, שכוננה בשנת 1955, הדאיגה את אנשי ירושלים הרבה פחות; הם האמינו שהיא תישאר במסגרת מעין־עדתית צרה של אנשי הציונות הדתית ותסתפק בהענקת תואר ראשון. בדיעבד נתגלה כי תחזית האוניברסיטה בנושא זה היתה אשליה.

הבניינים והשיכונים לקליטת תלמידים רבים בירושלים. לימים כתב ד"ר דוד עמירן מהחוג לגאוגרפיה אל הרקטור (מזר) שאין לאוניברסיטה העברית משאבים מספיקים בכוח אדם (אקדמי ומנהלי) ובציוד בסיסי להוראה בתל־אביב, והדבר יפגום במחקרם של העוסקים בה. מסקנת עמירן היתה שהבְּרֵרה היא בין הגדלת משאבים שתאפשר את קליטת הביקוש הנוסף בירושלים ובין התהוותה של אוניברסיטה עצמאית בתל־אביב.

ב־4 בינואר 1953 החל בסנט דיון בהצעות ועדה 'לבירור בעיות בית־ספר גבוה בתל־אביב' שמינו הנהלת האוניברסיטה והנהלת עיריית תל־אביב. עיקר ההצעות: בסתיו 1953–1954 יוקם מוסד משותף בשם 'הקולג' התל־אביבי', שתלמידיו ילמדו לתואר ראשון במדעי הרוח (ובכלל זה במתמטיקה), ושמרבית מוריו יהיו תושבי קבע בתל־אביב, ומיעוטם — מאנשי ירושלים. סדרי המינוי יהיו בדיוק כמו בירושלים. האחריות הכספית תהיה כולה של העירייה, 'ואילו מבחינה אקדמית יהיה הקולג' חלק של האוניברסיטה העברית', עד דיון נוסף לפי התפתחותו בעתיד. הוויכוח בסנט היה קשה וארוך, הוא נמשך בשתי ישיבות נוספות בתחילת פברואר, והסתכם בשתי החלטות: 'אם עיריית תל־אביב־יפו סבורה שניתן להקים בת"א קולג' לשם לימודים בכיוון תואר ראשון ולהעמידו על רמה אקדמית, יהיה הסינט מוכן לסייע לעירייה מתוך עין יפה בעצתו ובניסיונו' (25 בעד, 1 נגד); וכן 'במסיבות הקיימות אין האוניברסיטה יכולה לקבל עליה את האחריות להנהלת מוסד כזה' (24 בעד, 16 בעד הצעה חלופית. בזאת נסתם הגולל על הניסיון לשיתוף־פעולה עם תל־אביב בכינון מוסד להשכלה גבוהה, אף שהיה לאמיתו של דבר מבוסס על הצעתה של האוניברסיטה העברית עצמה.

בדיון אמר הפרופסור למתמטיקה אברהם הלוי פרנקל: 'יש להבין את שאיפתה של תל־אביב ליצור מרכז להשכלה גבוהה' דוגמת הקיים בירושלים ובחיפה. 'מטעם זה אין להטיל ספק בדבר שמוסד כזה יקום, עם עזרתנו או בלי עזרתנו'. אם יקום בעזרתנו, 'יהיה פחות גרוע'. כאמור, דעתו נדחתה בידי הרוב, וכמה מהטוענים נגד ההצעה הנדונה הסתמכו על הסיפא של דבריו לחיזוק טיעונם (אם גרוע, לא כדאי).

גם ד"ר יהושע פראוור מהחוג להיסטוריה טען, בתזכיר מתחילת פברואר 1953, לקיום 'רזרבואר עצום של כוח אדם בלתי מנוצל' בתל־אביב ובאזור המרכז. בשל האחריות לחינוך הקאדר הרוחני של היישוב והכשרת בעלי מקצוע בהוראה ובמחקר יש למצוא פתרון שיאפשר לימודים לתואר ראשון בתל־אביב ובו בזמן ימנע 'התהוות מתחרה שיחלק תארים [שנגזרים מהם משרות ומעמד] במחיר זול'.

ברור וראוי להדגשה שרשויות האוניברסיטה בירושלים לא עמדו כהלכה על עובדת היסוד — שאנשי תל־אביב לא רצו מוסד אקדמי כלשהו ונספח ל'אימפריה' של ירושלים אלא שאפו לכינון 'מוסד מדעי עליון'[7] מלא ועצמאי, כראוי לעיר שהיתה החשובה בישראל מבחינות רבות.

7. כנאמר בכנס אשר נערך בנושא באפריל 1953 — 'כנס אנשי רוח, מדע, וב"כ הציבוריות והכלכלה' — ואשר הוביל ביוני של אותה שנה להקמת 'המועצה הציבורית למען האוניברסיטה בתל־אביב'.

אכן, במשך שנים מספר הקשו מגבלות התקציב של עיריית תל־אביב על הגשמת חזונה האקדמי. מגבלות אלה נבעו בין השאר ממאמציה ומשתדלנותה של האוניברסיטה העברית אצל הממשלה והסוכנות היהודית, כדי למנוע הקצבת כספים והרשאה לעריכת מגביות בחוץ־לארץ להקמת האוניברסיטה התל־אביבית.[8]

כאן המקום להזכיר שעוד בשנות השלושים של המאה ה־20 העלו החוגים האזרחיים בתל־אביב וכן ראשיה של אגודת שוחרי האוניברסיטה את הדרישה ללימודים אקדמיים ראויים בעירם, ובייחוד ברפואה, במשפטים ובמדעי החברה, אולם ראשי האוניברסיטה לא התייחסו לדרישה ברצינות יתרה, והסתפקו בקיום שיעורי ערב לא מחייבים בתל־אביב.[9] כאשר במרס 1935 נוסד בתל־אביב 'בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה', התייחסו אליו בירושלים בזלזול ובהסתייגות.[10]

תוך כדי משיכת המשא־ומתן עם עיריית תל־אביב היתה לאוניברסיטה הצלחה בחיפה: התנהלו מגעים עם רשויות עיריית חיפה בדבר הקמת 'בית־ספר גבוה למדעי הרוח [והחברה]' בחיפה כסניף של האוניברסיטה העברית. תלמידים שיסיימו תוכנית של שנתיים לקראת קבלת התואר הראשון (בשלוש שנים לפחות של לימודי ערב) יהיו זכאים להמשיך בירושלים בלימודי שנה ג' ובבחינות לקבלת התואר הראשון. מורים מירושלים יבואו פעם בשבוע, וילמדו גם מורים תושבי חיפה שתאשר האוניברסיטה. הלימודים בחיפה החלו בשנה האקדמית 1953–1954. בו בזמן החל לפעול שם מכון ללימודי ראיית חשבון ארבע־שנתיים שנוסד בשיתוף אגודת רואי החשבון. בשנת 1954 הקימה עיריית חיפה בניין לבתי־הספר הגבוהים בעיר, וזה כונה 'בית ארדשתין'.[11]

באותו הזמן פחות או יותר הוסכם עם המרכז לתרבות של הסתדרות העובדים הכללית על שיתוף־פעולה בקיום 'בית־ספר גבוה למדעי החברה' בתל־אביב, עם חבר מורים שכולו מירושלים. הפעולה נועדה לאפשר למסיימי שלוש שנות לימוד במסגרת זו לקבל 'זכויות מתאימות' להמשך לימודיהם בירושלים, ודבר זה נתגשם כעבור זמן לא רב. הלימודים החלו גם הם בשנת 1953–1954.[12]

8. רמזים על פעילות זו וכן על חששה של האוניברסיטה שהקצבות כאלה יהיו על חשבון ההקצבות לה עצמה מפוזרים בחומר הארכיוני. ראו גם: כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 218–220, וכן דברי צבי יעבץ על התנגדותו והתבטאויותיו המזלזלות של פרופסור בן־ציון דינור, שהיה שר החינוך והתרבות בשנים 1950–1955: צבי יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות', **אלפיים**, 11 (1995), עמ' 101–128, ובעיקר עמ' 109–110.
9. ראו את חלק א' של תולדות המחלקה לכלכלה (לעיל כוכבית), עמ' 516–517.
10. ראו: שם, עמ' 517 ואילך. לעניין 'בית־הספר הגבוה' אשוב להלן.
11. ראו כתבה בעיתון **הארץ**, 15.10.1956 (נשמרה בתיק של ארכיון העיר חיפה) והתכתובת מיולי–אוגוסט 1953, א"ע, תיק 1000. המשך הפרשה במחצית הראשונה של שנות השישים.
12. מידע מועט בנושא מצוי בא"ע, תיק 1000 (מכתב מרדכי נמיר אל מזר מיולי 1953 וכן דיון ב־19.1.1958) ובזכרונות מיכה מיכאלי על 'ימי בראשית' של החוג לכלכלה 'מזווית אישית' (שכפול פרטי, מאי 2005). מיכאלי לימד שם מבוא לכלכלה ארבע שנים, משנת תשט"ז; נדב הלוי לימד שם תורת המחירים, עד המיזוג עם האוניברסיטה העברית (מידע בעל פה).

מכל מקום, אנשי תל־אביב, בהנהגת ראש העירייה חיים לבנון, לא קפאו על שמריהם. כדי לשפר את המכון הביולוגי, שהיה קיים שנים מספר ועסק בעיקר בהשתלמות למורים, הוכרז ב־1953 על כינונו של 'מכון אוניברסיטאי למדעי הטבע'. בשנת 1954 הוכרז על כינון 'מכון אוניברסיטאי לתרבות ישראל' בראשותו של פרופסור ישראל אפרת, שהוזמן מארצות־הברית.[13] גם מכון זה כוון במידה רבה להכשרת מורים בעלי השכלה אקדמית. עוד קודם לכן ניהלה העירייה משא־ומתן עם הנהלת 'בית־הספר הגבוה למשפט וכלכלה' (להלן בית־הספר הגבוה), שהוביל בשנת 1952 להסכמה על 'שילובו במסגרת המוסד האוניברסיטאי' ולהקמת ועדות ביצוע (כולל ועדת בניין). ב־6 ביוני נחתם הסכם לשילוב אקדמי (בלבד), שלא אושרר במועצת העירייה.[14] כל הצעדים האלה אפשרו לעיריית תל־אביב להכריז ביוני 1956 על הקמת 'האוניברסיטה של תל־אביב', שמורכבת ('לפי שעה') משני המכונים האלה ומבית־הספר הגבוה.[15]

כינון שלוחות בתל־אביב – אקדמיה ופוליטיקה

פרשת שלוחותיה של האוניברסיטה העברית בתל־אביב היא סיפור של פוליטיקה ואקדמיה במובן כפול – הן פוליטיקה של האוניברסיטה לעומת עיריית תל־אביב והן השפעות הפוליטיקה של ממשלות ישראל ומפלגותיה על ההתפתחויות בירושלים ועל הקמת אוניברסיטת תל־אביב. על מאבקי ירושלים על עצמאותה עמדתי למעלה. לעניין המאבק על בלעדיותה היתה גם רלוונטיות רבה ליריבות בין מפלגת פועלי ארץ־ישראל (מפא"י) ובין מפלגת הציונים־הכלליים, ששאפה לכונן אוניברסיטה בתל־אביב, ולמאבק על השלטון בעיריית תל־אביב, אשר הוביל למעין אירוניה היסטורית: שנת הלימודים הראשונה בשלוחות נפתחה באוקטובר 1959, בהרגשה שהוקם גוף שיאריך ימים, אך בנובמבר של אותה שנה ניצחה מפא"י בבחירות לעיריית תל־אביב, ומהפך זה הביא לאחר זמן גם להתפתחותה של אוניברסיטת תל־אביב ולחיסול השלוחות.

באוקטובר 1956 מינתה האוניברסיטה העברית, לפי בקשת עיריית תל־אביב, שלוש ועדות סקר מקצועיות לבדיקת המצב בשלושת חלקיה של אוניברסיטת תל־אביב המתהווה. שני הדוחות שנדונו בסֶנט בינואר 1957 הסתכמו בפסימיות מסויגת בנוגע למכון הביולוגי, בשלילה גמורה של המכון לתרבות ישראל ובהצעות לשינוי הספרייה לאוניברסיטאית. הפרופסור לפילוסופיה יהושע בר־הלל הביע את דעתו – שמהדוחות

13. אפרת הוחלף בתפקיד ראש המכון בקיץ 1959, בלחץ, ועזב את הארץ כעבור זמן־מה. ראו: יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב – זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 111–112.
14. מכתב פלתיאל דייקן אל ראש העירייה חיים לבנון מיום 8.6.1958, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל־אביב (עת"א), חטיבה 4, תיק 1827 ב'.
15. למשל, מכתב מיום 18.12.1956 של ד"ר אוגוסטו יואל לוי אל מזר, נכתב בנייר מכתבים של 'האוניברסיטה של תל־אביב, בית־הספר הגבוה למשפט וכלכלה, ראש הנשיאות האקדמית'.

ברור כי תל־אביב ׳לא תוכל לפתח בכוחות עצמה אוניברסיטה ראויה לשמה׳, אך יש ציבור גדול של לומדים שאינם יכולים לעלות לירושלים, וחובה לענות על הצרכים האלה.

אשר לבית־הספר הגבוה יש לציין כי לאחר הקמת המדינה הוא נהנה מפריחה ניכרת. עקב סיום קיומו של בית־הספר למשפטים של ממשלת ארץ־ישראל בירושלים, ׳השיעורים למשפט׳, אישר משרד המשפטים של ישראל לבוגרי הפקולטה למשפטים של בית־הספר הגבוה לגשת לבחינות שיועדו לעורכי דין עולים לשם קבלת הסמכה כעורך דין. אישור זה בוטל בהמשך שנות החמישים, עם התפתחות הפקולטה בירושלים, אך תחילה קידם את התפתחותם של לימודים אלה. נדמה שבית־הספר הצליח בגיוס מורים בעלי רמה נאותה בלימודי המשפטים וראיית החשבון יותר מאשר בכלכלה, ואילו בקבלת תלמידים לא הקפיד על התנאי לתעודת בגרות מלאה. בשנת הלימודים 1955–1956 כבר למדו בבית־הספר הגבוה 1100 תלמידים בערך, כמה מהם בחיפה, בפקולטות לכלכלה, למשפטים ולמדעי המדינה ובמכון ללימודי ביקורת חשבונות.[16]

לפי דוח הוועדה לסקירת בית־הספר הגבוה, היו ברשימת המורים 106 שמות, אך מספרם של בעלי הקביעות היה פחות משלושים, ושבעה מהם בלבד עסקו בהוראה כתפקיד מרכזי. בעיקרו של דבר מצאה הוועדה שאין הרמה האקדמית של המוסד ראויה, אם כי הרמה במחלקותיו שונה ונעשים בכולן מאמצי שיפור ניכרים. הודגש מיעוט המורים שלימדו במשרה מלאה וכן ניהול הלימודים בערב, מכיוון שגם לתלמידים הלימודים הם עיסוק צדדי ליד פרנסתם. הובעה דעה אופטימית מסויגת — אופטימית יותר בנוגע לפקולטה למשפטים — שבעזרת ייעוץ והדרכה מירושלים, במדיניות המינויים ובתוכניות ההוראה ושיטותיה, אפשר לשפר את הרמה ולאפשר לתלמידים לאחר שלוש שנות לימודי ערב לסיים בירושלים שנה ג׳ לקבלת תואר ראשון במדעי החברה או לקבלת תואר ׳מוסמך למשפטים׳ לאחר שש שנות לימודים (כולן בתל־אביב או שתי האחרונות בירושלים). מכל מקום, הוועדה המליצה לפתח שיתוף־פעולה עם בית־הספר הגבוה, וגם הנהלת בית־הספר גילתה עניין רב בצעד זה.[17]

למנהיגי בית־הספר הגבוה התברר עד מהרה שההסכם מיוני 1956 בדבר שילובו לתוך האוניברסיטה של תל־אביב אינו פותר את בעיותיו. אמנם היו לראש העירייה כוונות

16. אורי כהן רואה בבית־הספר הגבוה דגם מוקדם של שיטת המכללות — בהדגשת הכיוונים המעשיים־אקדמיים, בנכונות לקבל תלמידים חסרי ׳בגרות מלאה׳ ובלימודי הערב — והוא מצר על חיסולו של המוסד בלחץ האקדמיזציה של הלימודים הגבוהים בישראל. ראו: ׳בית־הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל־אביב 1948–1956: דגם המכללה המקצועית אקדמית בין הצלחה לכישלון׳, הרצאתו של אורי כהן בכנס השנתי של הארגון הישראלי להיסטוריה ומשפט, 26.9.2006, ביד יצחק בן־צבי.

17. במכתבו של ד״ר אוגוסטו לוי (לעיל הערה 15), זאת אומרת עוד לפני דוח ועדת הסקר מינואר 1957, הוא כתב אל נשיא האוניברסיטה העברית מזר: ׳ראשי מוסדנו יהיו שמחים ומאושרים על צעדים לקראת שיתוף פעולה בינינו לבין האוניברסיטה העברית בירושלים, צעד שהיה צריך להיעשות זה כבר׳, א״ע, תיק 189 ישן.

טובות ביותר, אך ידיו היו כבולות בשל מגבלות תקציבו הדל וההתנגדויות במועצת העירייה מימין (של כמה מנציגי הציונים־הכלליים וחרות) ומשמאל.[18] מלכתחילה הוחלפו בין העירייה ומוסדות בית־הספר הגבוה מכתבי תלונה, תרעומת ואפילו קנטור. הם נסבו על ענייני הכספים — בית־הספר טען לקיפוח אפילו באוניברסיטת תל־אביב, שכן היו לו בשנת 1956–1957 יותר מאלף תלמידים, לעומת 180 תלמידים בשני המכונים גם יחד — על היעדר הסכם פורמלי מאושרר, על פניות הצדדים לעיתונות וכיוצא באלה. עיריית תל־אביב לא פעלה לשילוב מלא של בית־הספר הגבוה באוניברסיטה. לדוגמה, בחוברת סטנסיל מפברואר 1957 מטעם המחלקה לחינוך ולתרבות של העירייה ציינה האוניברסיטה שתי פקולטות בלבד — למדעי הטבע ולתרבות ישראל ומדעי הרוח.

מעורבות רבה בענייני בית־הספר הגבוה גילה השופט המחוזי זאב צלטנר, שרכש בו את ההשפעה המכרעת מאז יזם את הקמת הפקולטה למדעי המדינה בראשית שנות החמישים. במאי 1957 הוא נבחר ליושב־ראש הנשיאות האקדמית, שעם חבריה נמנו עורכי הדין ישראל בר־שירה ואהרון פולונסקי נאמניו והמשפטן הוותיק פלטיאל דייקן־דיקשטיין (שנבחר כעבור כשנה לרקטור בית־הספר).[19]

אפשר לטעון שההצלחה הגדולה האחת של בית־הספר הגבוה ביחסיו עם עיריית תל־אביב היתה בעניין הבניין לבית־הספר. במשא־ומתן לשילוב בית־הספר באוניברסיטה שבהקמה, שהחל בינואר 1954, הוקצה לבית־הספר הגבוה במרס של אותה שנה, בהשתדלות העירייה, מגרש ברחוב דיזנגוף פינת רחוב חבצלת, ורצו להתחיל לבנות שם, אולם משהתברר כי האוניברסיטה תיבנה 'מעבר לירקון' באזור שיח' מוניס (כיום רמת אביב) ביקשו ראשי בית־הספר לבנות גם את ביתו שם. לאחר דיונים ממושכים הסכימה העירייה במאי 1955 לחילופי מגרשים, ואף הוסיפה לקרן הבניין של בית־הספר סך של חמישים אלף ל"י בגלל ערכו הגבוה יותר של המגרש ברחוב דיזנגוף,[20] אולם הישג זה של הקצאת המגרש והתוספת לקרן הבניין לא מנעו את ראשי בית־הספר מלחפש פתרון חלופי לשילוב — בכיוון האוניברסיטה העברית. אולי מכך נבעה העובדה שבמשך שנת 1958 החריפו והלכו מכתבי התלונות ההדדיות בין בית־הספר ובין העירייה (שהוזכרו לעיל).[21]

המשא־ומתן החשאי עם בית־הספר הגבוה בשאלת היחסים עם האוניברסיטה העברית החל באוקטובר 1958 ונמשך ארבעה חדשים בערך. ב־17 בפברואר 1959 מסר מזר

18. לדוגמה: 'אנשי תנועת העבודה יורדים לחייו של לבנון [...] המוני הפועלים זקוקים, לדעתם, לחינוך עממי ותיכוני. אוניברסיטה היא בגדר מותרות'. יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 108. אותו היחס של סיעת העבודה היה עתיד להקשות גם על מרדכי נמיר, ראש העיר חבר מפא"י.
19. מכתב בית־הספר אל מזר מיום 30.5.1957, א"ע, תיק 1940.
20. מכתב לבנון אל י כץ, 25.5.1955; שם גם מוזכר 'רחוב חבצלת', אשר אינו קיים היום באזור הנדון, א"ע, תיק 065.
21. עת"א, חטיבה 4, תיק 1827 ב' (השוו הערה 14 לעיל); לדוגמה מכתבו החריף הזה של דייקן אל ראש העירייה מ־8 ביוני, ותשובת א' בואר, ממלא מקום ראש העירייה, מיום 2 ביולי.

לוועדת הקבע (של הוועד הפועל): 'לפני כמה חדשים יזם מר יעקב שפירא[22] הקמת ועדה' שישתתפו בה נציגים של שני הצדדים לדיון זה. הוא ציין כי מטעם האוניברסיטה מונו הפרופסורים רוברטו בקי (זה הוחלף לאחר מכן במיכאל אבן־ארי), יעקב כ"ץ ואביגדור לבונטין, ומצד בית־הספר הגבוה — בר־שירה, פולונסקי וצלטנר. 'מר שפירא נתבקש להיות ראש הוועדה. [...] המשא־ומתן שהתנהל בקצב מזורז הסתכם אמש בזיכרון דברים'. בשעת הדיון צויין שבית־הספר 'איזן עד כה את תקציבו'.

בישיבת הוועד הפועל ממרס 1959 לאישור הנחות היסוד לביצוע המיזוג[23] הוסיף מזר שהמשא־ומתן נפתח מחדש לאחר חקיקת חוק המועצה להשכלה גבוהה (באוגוסט 1958) ולאחר מינוי מועצה לדון בשאלת ההכרה במוסדות. שפירא עצמו ציין בישיבה: 'ביה"ס בתל־אביב מנסה להעלות את רמתו, כדי להתאים עצמו לדרישות שהוצגו על־ידי המועצה להשכלה גבוהה'. רבים מתלמידיו 'נושאים משרות חשובות בחיים הכלכליים והחברתיים' וזקוקים להשכלה. בעשור השני למדינה מקווים שיוחל בפיתוח המשפט הישראלי ויהיה צורך במשפטנים רבים. כמו כן הביע שפירא תקווה כי 'הממשלה אשר צידדה בהשגת ההסכם' ודאי גם תעזור תקציבית.[24] מעורבותו הרבה של עורך הדין שפירא במשא־ומתן מובלטת גם על־ידי העובדה שעל אמנת המיזוג חתום גם הוא — ללא ציון תפקיד — ליד חתימות נציגי הצדדים.[25]

מתברר שסוד המגעים החשאיים לא נשמר ביעילות מרבית. לפי זכרונות יעבץ, 'בסוף שנת 1958 או בראשית 1959 נודע ממקורות לא מוסמכים' לקבוצת המרצים שראתה את עצמה כמקדמת את הקמת אוניברסיטת תל־אביב 'כי בית־הספר הגבוה למשפט וכלכלה מנהל משא ומתן סודי עם האוניברסיטה העברית בירושלים. [...] בית־הספר הגבוה [...] יוותר על רעיון הקמתה של אוניברסיטה עצמאית בתל־אביב'.[26] באביב 1959 התארגנה משלחת של שישה מרצים מתל־אביב, לפי המלצת יעבץ 'לערוך מאמץ אחרון', לפגישה עם נציגי בית־הספר הגבוה. במשרדו של עורך הדין פולונסקי השתתפו גם פרופסור יצחק גלפט מכלכלה, ד"ר גוואלטיירו פרוקצ'יה, עורך הדין בר־שירה, 'וכמובן צלטנר, שניהל למעשה את הישיבה'. את נאומו הנלהב של צבי יעבץ על עתידה המזהיר של 'אוניברסיטה

22. מדובר בעורך הדין יעקב שמשון שפירא (1902–1993), מהוותיקים והחשובים בעורכי הדין בישראל, היועץ המשפטי הראשון של מדינת ישראל וחבר הכנסת השנייה והשלישית מטעם מפא"י; היה חבר בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית, ולימים חבר גם בוועד הפועל.
23. א"ע, תיק 1940; כנראה עיבוד זכרון הדברים מיום 16.2.1959. באותה ישיבה ציין פרופסור בקי כי הוא התנגד בעבר להקמת קולג' בתל־אביב, אבל עכשיו מדובר במוסד קיים שמחובתה של האוניברסיטה העברית להעלות את רמתו.
24. שם.
25. על ה'אמנה' מיום 4.5.1959 חתומים אביגדור לבונטין, יעקב כ"ץ ומיכאל אבן־ארי בשם האוניברסיטה, זאב צלטנר, ישראל בר־שירה ואהרון פולונסקי בשם בית־הספר הגבוה ומר י"ש שפירא.
26. יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 111.

צעירה, רעננה ועצמאית בתל־אביב׳ קטע צלטנר בחוסר סבלנות, ושאל כיצד יעבץ מציע להשיג הכרה לתארים שיעניקו לסטודנטים שלהם. להצעות ששמע השיב: ׳ועדת ההכרה מורכבת על טוהרת אנשי ירושלים, ואתם לא תקבלו שום דבר׳, וסיכם בערך כך: ׳ירושלים רוצה מונופול. אנחנו רוצים הכרה, אנחנו מוכנים לתת להם מונופול והם ייתנו לנו הכרה׳.[27] אין ספק שקטע זכרונות זה משתלב יפה עם דברי י״ש שפירא האלה. הוא גם מסביר — חלקית לפחות — את התהוות המיזוג, שנשכרו ממנו בעיקר המשפטנים של בית־הספר הגבוה, שגם היו הדוחפים העיקריים לביצועו, ונפגעו מרבית המרצים במדעי החברה, שכמעט כולם לא היו ברמה הנאותה.[28]

בדיון המכריע בסנט במרס 1959 פירטו מזר והדקנים כ״ץ ולבונטין את הרקע והנימוקים למיזוג המוצע של בית־הספר הגבוה לתוך האוניברסיטה ואת הנחות היסוד: הפקולטות של בית־הספר יהיו שתי שלוחות של מדעי החברה ושל משפטים, שבראשן שני דקני משנה; תוכניות הלימודים והבחינות יהיו זהות לאלה שבירושלים; ׳מספר מורים המכהנים כיום בבית־הספר יוצעו למינוי׳ בהתאם להליך המקובל בירושלים;[29] למורי תל־אביב תהיה נציגות במועצות הפקולטות בירושלים ובסנט; ייעשה כל מאמץ להבטיח את זכויות התלמידים שהתחילו את לימודיהם בתל־אביב. הגיעה השעה לביצוע, ׳לאו דווקא על ידי ייעוץ והושטת עזרה בלבד, כי נתברר שדרכים אלו אינן מובילות למטרה הרצויה, אלא על ידי קבלת אחריות מלאה מכל הבחינות׳. מסקנה זו חלה בינתיים רק על בית־הספר הגבוה, ׳מוסד שקיים כבר כחצי יובל [...]׳. ההסכם המוצע היה משביע רצון ביסודו, אולם שלושת הפותחים בדיון הצביעו גם על החשש שבלעדי המיזוג יוכרו תוארי בית־הספר הגבוה בידי הממשלה בלי שהגיע לרמה הנדרשת, ויַזכו את בעליהם במעמד ובמשכורת מתאימים. יש כאן ׳סכנות, אשר יכולות לצמוח לאוניברסיטה ולעניין ההשכלה הגבוהה במדינה׳, ולכן עלינו, ׳כמוסד עליון להשכלה גבוהה׳, לקבל את המשימה.

הדיון בסנט היה ממושך למדי, ובסופו הוחלט (ברוב של 42 נגד שניים, ושלושה נמנעים) לחייב את המיזוג המוצע ולבקש מהוועד הפועל להתחשב בהערות שהושמעו בדיון. יש להזכיר גם את דברי פרופסור דן פטינקין, שנדרש לשאלה בדבר המורים האמורים ללמד בשלוחות: בכלכלה ׳יש לנו כבר גרעין בתל־אביב׳ בבית־הספר ההסתדרותי, שייכלל בעתידה.[30] באפריל 1959 אישר חבר הנאמנים את ההסכם המוצע, וביום 4 במאי 1959 נחתמה אמנה למיזוג בית־הספר הגבוה לתוך האוניברסיטה העברית.[31]

27. שם, מצוטט בידי יעבץ לפי הזיכרון.
28. עובדות אלה משתקפות גם בתזכיר מלא מרירות (סעיפו האחרון מתוך הכותרת ׳הפולשים והמנושלים׳) שכתב הסוציולוג צבי רודי בשם ׳מיזוג אוניברסיטאי או שחיתות אקדמית׳, שהוא סקר בו את תולדות בית־הספר הגבוה מייסודו ועד השילוב ותוצאותיו (הארכיון ההיסטורי, עת״א, תיק 1827 ב׳). רודי היה בעל משרה מלאה, שלא כמרבית עמיתיו במדעי החברה.
29. משתמע מכאן שכל האחרים יפוטרו. למרות זאת הושג ההסכם.
30. לניסיון שנרכש בבית־הספר ההסתדרותי היתה לימים חשיבות בתכנון לימודי הכלכלה בשלוחה (מידע מפי מיכה מיכאלי, שהיה ראש החוג לכלכלה בשנים 1961–1965).
31. באמנה 11 סעיפים ושני נספחים, שעסקו בהצעות בנוגע למינויים, לפנסיה או לפיצויים, בהמשך העסקת מורים ועובדי מנהל ובהשלמת הבניין.

אשר להמשך מאמצי עיריית תל־אביב להקים אוניברסיטה ראויה בעירה, כבר הוזכר שהאוניברסיטה העברית השקיעה מאמצים ושתדלנות לשם חבלה בגיוסי הכספים למטרה זו ולמניעת הכרה רשמית במוסד המוצע. עזר רב היא קיבלה בעניין זה מפרופסור בן־ציון דינור, אשר כיהן בתפקיד שר החינוך והתרבות בממשלת ישראל בשנים 1950–1955, וכן מקשריה עם בכירים נוספים בממשלה ובסוכנות היהודית. זה מהצד התקציבי; ואילו מהצד האקדמי נלחמו נציגי האוניברסיטה העברית בכל ועדה ומסגרת מתאימה בנסיונות להכיר בצורך של תל־אביב באוניברסיטה משלה. בין השאר הצליחו להשפיע בכיוון זה על הצעת חוק ההשכלה הגבוהה שגיבש דינור בשנת 1955, הצעה שנפלה עקב הביקורת שנמתחה עליה בוועדות הכנסת.

הדברים הגיעו לשיא מסוים בדיוני ועדת הורוביץ, שמינה במאי 1956 זלמן ארן, שר החינוך מנובמבר 1955. זו היתה ועדת מומחים לבדיקת צורכי ההשכלה הגבוהה בישראל והיבטם התקציבי, והדוח שלה מפברואר 1957 שימש גם בסיס לחוק ההשכלה הגבוהה שנתקבל בשנת 1958. ההיבט הפיסקלי היה אולי הסיבה למינויו של דוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל ומנכ״ל משרד האוצר לשעבר, לעמוד בראשה. הורוביץ היה גם יושב־ראש חבר הנאמנים של בית־ספר קפלן, הוא הפקולטה למדעי החברה בירושלים, אך לא ברור באיזו מידה השפיעה עובדה זו על עמדותיו בדיוני הוועדה. חבריה האחרים היו, בעיקר לפי מפתח מפלגתי, השרים יוסף בורג, פרץ נפתלי ופנחס רוזן, וכן רב־אלוף (במילואים) יעקב דורי, נשיא הטכניון, פרופסור מזר מהאוניברסיטה וד״ר משה אבידור ממשרד החינוך. הוועדה קבעה בדוח שלה שהמוסדות הוותיקים אינם מספיקים כדי לענות על צורכי המדינה בהכשרת כוח אדם אקדמי, שאין נגישות להשכלה גבוהה לבני עולים חדשים ושריבוי מוסדות אינו חייב לפגוע ברמה האקדמית של ההוראה ושל המחקר. עם זאת נמנעה הוועדה מלהביע דעה על רמת המוסדות החדשים הקיימים (אוניברסיטאות בר־אילן ותל־אביב), מלבדוק את נושא המחקר השימושי, ומלהביע דעה על הארגון הארצי הרצוי — בטענה שנושאים אלה חורגים מסמכויותיה.[32]

ועדת הורוביץ וחוק ההשכלה הגבוהה לא הועילו לאוניברסיטת תל־אביב במישרין ומיד, אבל היה בהם משום מפנה. מנגד, ברור שהדוח לא היה בו כדי להשביע את רצון אנשי ירושלים, אף שכך טען מזר בדיונים הפנימיים, ובתוך כך הוא הדגיש את הנושאים שהוועדה נמנעה מהבעת דעה בהם בדוח. מכל מקום, בציבור הרחב נתקבל דוח זה כהכרעה נגד השמירה על בלעדיותה של האוניברסיטה העברית. הכותרת בעיתון **מעריב** מיום 11 במרס 1957 לדוגמה היתה: ׳ממליצים להקים מוסדות אקדמאיים נוסף לאוניברסיטה ולטכניון׳.[33] מסתבר אפוא שעוד לפני המשא־ומתן המכריע בין האוניברסיטה העברית

32. על ועדת הורוביץ, הרקע, דיוניה והדוח ראו: כהן, ׳האוניברסיטה העברית בירושלים בעשור הראשון של מדינת ישראל׳; כהן, **ההר והגבעה**; מנחם קליין, **בר־אילן: אקדמיה, דת ופוליטיקה**, ירושלים תשנ״ח, עמ׳ 45 ואילך. שם גם פרטים על מדיניותו של דינור.

33. הכתבה ב**מעריב** שמורה בארכיון חיפה, תיק 1581/12–32390.

ובית־הספר הגבוה הפסידה האוניברסיטה בקרב על מעמדה הבלעדי. אילו עמדה על כך כראוי אולי היתה מנהלת את ענייניה אחרת.

הפעלת השלוחות בתל־אביב (1959–1965)

לאחר אישור המיזוג בכל מוסדות האוניברסיטה וחתימת האמנה התגלגלו העניינים במהירות:

1. במאי־יוני 1959 החליטה מועצת הפקולטה למשפטים על הקמת ועדה למטרות ההתמזגות ועל הנהגת תואר ראשון (בוגר במשפטים) בפקולטה משנת הלימודים תש"ך (1959–1960) הלימודים לתואר זה יימשכו שלוש שנים ועוד שני טרימסטרים, בין השאר כדי להכין את הבוגרים כראוי למקצוע עריכת הדין. הוכנה תוכנית לימודים מפורטת לשלוחה, דומה מאוד לנהוגה בירושלים, אבל נמשכת שנה אחת יותר.[34]
2. ביוני החליטה גם מועצת הפקולטה למדעי החברה על סדרי הלימודים בשלוחה שלה בתל־אביב. הודגשה חובת הפקולטה לדאוג להוראה בשלוחה, לאחר שבדיון הוזכרו הקשיים בה. פורטה רשימת המורים שיוצעו למינוי באוניברסיטה.
3. ב־5 ביולי נערכה בתל־אביב מסיבה פומבית 'לרגל מיזוג האוניברסיטה של תל־אביב — בית־הספר הגבוה למשפט וכלכלה לתוך האוניברסיטה העברית'.[35] כבר הוזכר שלאחר הסכם השילוב משנת 1956 היה השם 'האוניברסיטה של תל־אביב' חלק משמו הרשמי של בית־הספר הגבוה.[36] על כן היתה תוצאת הלוואי של המיזוג החדש, שהיה צורך לשנות את שם המוסד התל־אביבי כשלעצמו ל'אוניברסיטת תל־אביב', לשביעות רצונם של הלשונאים.[37]
4. בסתיו של שנת 1959 נערכו גם מאמצים לסיכום ההסדרים הפרסונליים של סגל בית־הספר הגבוה, ובכלל זה הצעת הסכם שכר בשלוחות ופיצויים או פנסיה לעוזבים. סוכמו ענייני התקציב, ובכללם שכר הלימוד בשלוחות וכן הצורך בטיפול משפטי ברישום הקרקע לבניין ובתאגיד שהיה הבעלים של בית־הספר — עניינים שחורגים מדיוננו. אציין רק שלפי תכתובת פנימית מתחילת אוגוסט התברר כי התקציב השוטף של השלוחות לא יטיל מעמסה על ירושלים, אולם הבנייה 'מבוצעת ללא בסיס כספי נאות', ויש לטפל בכך.[38]

34. את ההחלטות בנושא הנהגת תואר ראשון למשפטים אישר הסנט ביולי 1959. הנימוקים פורטו במכתב הדקן (לבונטין) לרקטור (מזר) מיום 22 ביוני, שנכלל בנספחים לישיבת הסנט האמורה. בדצמבר 1963 החליטה מועצת הפקולטה להאריך את הלימודים לתואר לארבע (בשלוחה חמש) שנים מלאות.
35. א"ע, תיק 1940.
36. ראו לעיל הערה 15.
37. השוו: יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 113.
38. א"ע, תיק 1940.

5. בחודש אוקטובר נוהל משא־ומתן עם מחלקת החינוך של עיריית תל־אביב בדבר המשך השימוש בכיתות ובאולמות של בית־הספר שבח בשעות הערב, וזה הסתיים — לאחר קשיים רבים — פחות או יותר לפי צורכי השלוחות. הדיון הבליט את הדחיפות בהקמת הבניין ומימונו.

6. ביום 9 בנובמבר 1959, בשעה 17:00 אחר הצהריים, נערך טקס הפתיחה של שנת הלימודים תש״ך בשלוחות, ובו הרצה פרופסור פטינקין על ׳התקדמות כלכלית במשק הישראלי׳.

מבין מורי בית־הספר הגבוה החלקיים המשיכו מר נחום אייגס, ד״ר נפתלי גרינבאום וד״ר א׳ קוסט להורות במכון לראיית חשבון; אחרים הועסקו בשלוחת מדעי החברה כמורי שנים ג–ד לפי התוכנית הישנה, למשך תקופת המעבר: נ׳ בן־נתן, י׳ בק, פני גינור, אברהם דורות, אשר פושטר, ולטר פרויס וגרשון צידרוביץ. הוותיקים אייגס, גינור, דורות, פושטר ופרויס קיבלו מיד מינוי כחברי הוראה, וגלפט — כפרופסור אורח, עד מינוים הקבוע. בשלוחת הפקולטה למשפטים נמשכה העסקתם של ישראל בר־שירה, א׳ מלחי, אהרון פולונסקי, גוואלטיירו פרוקצ׳יה וזאב צלטנר.[39] המשפטנים שמואל אייזנשטדט ופלטיאל דייקן־דיקשטיין, ממייסדי בית־הספר הגבוה, פרשו לפנסיה.[40] בשלהי 1959 בחרו מועצות מורי השלוחות בד״ר ולטר פרויס לתפקיד דקן משנה במדעי החברה, ובד״ר זאב צלטנר לדקן משנה במשפטים.

מספר התלמידים בשלוחת מדעי החברה גדל במהירות. לפי דוחות סטטיסטיים שהוכנו בפקולטה בשנת 1964, גדל מספר התלמידים במדעי החברה בשלוחה מראשיתה עד 1963/64 פי שניים, לעומת גידול ב־38 אחוזים בערך בירושלים, ומספר התלמידים החדשים גדל בשלוחה כמעט פי שלושה, הרבה יותר משיעור גידולם בפקולטה בירושלים.[41] גם אם יחושבו תלמידי המכון הארבע שנתי לראיית חשבון, תלמידים של קורסים דו־שנתיים מבית־הספר הגבוה והממשיכים לפי תוכנית הלימודים הישנה, גדל מספר התלמידים בשלוחה מראשיתה עד תשכ״ד (ובכלל זה תלמידי ראיית חשבון ומנהל עסקים) בחמישים אחוזים. שלוחת הפקולטה למשפטים גדלה מ־346 תלמידים בתש״ך ל־865 בתשכ״ד ולאומדן של 930 בתשכ״ה.[42]

גידול האוכלוסייה המהיר יצר בעיות מספר, והחמורה בהן היתה בעיית המקום. כזכור, נעתרה מחלקת החינוך של עיריית תל־אביב, בקושי, לאפשר את המשך השימוש בכיתות

39. שם. כמה מאלה קיבלו לאחר מכן דרגת מרצה. מהמשפטנים נמצאו כולם ראויים למעמד מרצה.
40. דייקן היה גם פרופסור למשפט עברי באוניברסיטה העברית בשנות החמישים. קיבל פרס ישראל למדעי החברה והמשפט בשנת 1957. עליו ועל אייזנשטדט ראו את חלק א׳ של תולדות המחלקה לכלכלה (לעיל כוכבית), עמ׳ 517.
41. נתונים אלה והנוספים להלן א״ע, תיק 2644: דוח סטטיסטי שהוכן לקראת ישיבת הוועדה המתמדת ביום 21.2.1964 ומכתב לוואי של פטינקין (דקן) אל רקח (רקטור) מיום 16.2.1964; ודוח שהוכן לישיבת הוועד הפועל ביום 19.11.1964.
42. נספח לפרוטוקול מועצת הפקולטה למשפטים מנובמבר 1964, א״ע.

ואולמות בית־ספר שבח גם בשנת הלימודים תש״ך, על אף שינוי השתייכותו של בית־הספר הגבוה. לשנת תשכ״א הצליחה הנהלת האוניברסיטה, לאחר משא־ומתן קשה עם גורמי כי״ח בתל־אביב, בירושלים ובפריז, לקבל זכות שימוש בכיתות של בית־הספר התיכון של כי״ח ברמת אביב. הסדר זה לא כלל מקום לספרייה, ולכן נשכרה בדצמבר 1960 דירה בקרבת מקום לצורכי הספרייה.

לכאורה נפתרה בעיית המקום עם סיום הקמתו של הבניין על שם טרובוביץ, בן ארבע הקומות, לקראת שנת הלימודים תשכ״ב. הקמת שלד הבניין הוחלה עוד על־ידי בית־הספר הגבוה והושלמה על־ידי האוניברסיטה העברית, על שטח של עשרה דונם בערך,[43] אך מפאת גידול הצרכים נזקקו השלוחות להמשך שכירת חדרים בבניין בית־הספר התיכון כי״ח בשנים תשכ״ב-תשכ״ג. לקראת תשכ״ד סירב הוועד המנהל של חברת בית־הספר להמשיך בהסדר; ומסוף 1963 פתחה הנהלת האוניברסיטה במשא־ומתן מחודש לקראת שנת תשכ״ה.

בדצמבר 1963 קיבלה מועצת הפקולטה למדעי החברה, ברוח דברי הדקן פטינקין, החלטה בדבר ׳הצורך לגשת בכל ההקדם להקמת בניין נוסף בתל־אביב׳. לאחר החלטות דומות בפורומים נוספים שוחח נשיא האוניברסיטה אליהו אילת בנושא עם ראש עיריית תל־אביב, ודיווח בוועדה המתמדת במרס 1964: ׳מסיבות שונות אין מר נמיר רואה אפשרות לקיים את שני המוסדות [אוניברסיטת תל־אביב והשלוחות] בקמפוס אחד [ברמת אביב]׳.

אולם עלו גם קשיים נוספים. המחלקה לסטטיסטיקה למשל ציינה בשנה הראשונה שאין לה כוח אדם מספיק להוראה ראויה בשלוחה. בישיבת מועצת הפקולטה הזאת חזר וציין ראובן גבריאל, ראש החוג, שבסטטיסטיקה אין מורים ללימודי יום בשלוחה; וכן: ׳מן ההכרח, לדעתו, להגביל את מספר התלמידים בשלוחה במסגרת כוח־קיבולו של הבניין; [...] ספק אם היה זה נכון לפתוח בלימודי־יום בכלל׳. גם המחלקה לאנגלית, שסיפקה תחילה את שיעורי המכינה הדרושים לתלמידי השלוחות ומשנת תשכ״ג נדרשה לקיים שם לימודי חוג, התלוננה כל העת על מחסור בכוח אדם. בישיבת הוועדה המתמדת במאי 1964 הצביע פרופסור אברהם מנדילוב, ראש המחלקה, על הקשיים החמורים באיוש משרות ההוראה בתל־אביב, והציע להפסיק לרשום מחזורים חדשים לחוג שבשלוחה. פראוור, דקן מדעי הרוח, תמך בהצעה, ואילו פטינקין טען שהפסקת רישום זו ׳תהווה את הצעד הראשון לחיסול השלוחה בכלל׳. הוחלט שלא לרשום תלמידים לחוג לשנת תשכ״ה, ולהתאמץ — ובכלל זה למנות ועדת חיפוש לכוחות הוראה — למען חידושה לקראת תשכ״ו. דרישתו

43. חנוכת הבניין החגיגית נערכה ביום 21.6.1962, בהשתתפות מרדכי נמיר, ראש עיריית תל־אביב, ונכבדים אחרים (א״ע, תיקים 065 ו־1940). ביולי 1961 העריכה ועדת הפיתוח כי סך ההשקעה בבניין, ובכלל זה פיתוח השטח — מיליון ו־800 אלף ל״י (תיק 065). השלמתו נתאפשרה על־ידי תרומות של יצחק טרובוביץ ורעייתו בסך חצי מיליון ל״י ותרומה מכספי עזבון ריימונד ליטווינסקי בסך 400 אלף ל״י (תיק 1940). הבניין (׳בניין הלבנים האדומות׳) משמש עד היום את אוניברסיטת תל־אביב בשינויי ייעוד.

של פטינקין, שעד פתרון הבעיה בתל־אביב לא תורחב הוראת האנגלית בחיפה, נתקבלה. נדמה שהקושי החמור ביותר להתנהלות השלוחות נבע מהתפתחות אוניברסיטת תל־אביב ומחילוקי הדעות החריפים שהיא עוררה במוסדות ניהולה של האוניברסיטה העברית.

התבססותה של אוניברסיטת תל־אביב והשפעותיה

כאמור, בנובמבר 1959 חל שינוי דרסטי בעיריית תל־אביב, עם נצחון מפא״י בבחירות למועצת העירייה ובחירתו של מרדכי נמיר לראש העירייה.[44] בכך גם השתנה מקצה אל קצה המערך הפוליטי בנושא אוניברסיטת תל־אביב: למפא״י לא היה עוד תמריץ למנוע את התפתחותה, בהתאם לגודלה ולמעמדה של תל־אביב בחיי הכלכלה והתרבות של ישראל. אמנם התוצאות לא הורגשו מיד. בשנת 1959–1960 עוד האטו קשיי התקציב את צמיחת האוניברסיטה, על אף המאמצים לגיוס סגל נוסף, אך כבר בפברואר 1960 מינה נמיר ועדה ציבורית ׳לבדיקת מצב המוסדות לחינוך גבוה בעיר ובעיותיהם [...] וכן לבדוק את המבנה של המוסדות הללו ושאלת הקשר לאוניברסיטה העברית בירושלים׳.[45] הרכב הוועדה שיקף את העדפותיו של נמיר בנוגע לתוצאות[46] ואת רצונו לקבל דוח מהיר: שלושה חברים בלבד, ובראשם חבר הכנסת משה שרת (לשעבר ראש הממשלה ושר החוץ) ועמו חיים לבנון, שכראש העירייה עד הבחירות האחרונות פעל נמרצות למען כינון אוניברסיטה, וד״ר משה אבידור מנכ״ל הסוכנות היהודית, שכיהן שנים רבות בתפקיד מנכ״ל משרד החינוך.[47]

דוח ועדת שרת מסוף אוגוסט 1960 הסתכם בהמלצות העיקריות האלה: יש לקיים ולפתח בתל־אביב אוניברסיטה מסועפת ובעלת רמה, אשר תגיע למלוא התפתחותה שלבים־שלבים; בתל־אביב צריכה לקום אוניברסיטה אחת, אשר יהיו מכונסים בה כל

44. מרדכי נמיר (נמירובסקי, 1897–1975) היה מראשי תנועת הפועלים מאז עלייתו בשנת 1924 ומראשי ׳ההגנה׳; היה ציר ישראל במוסקבה (1949–1950); כיהן בתפקיד מזכ״ל ההסתדרות (1950–1956) ושר העבודה (1956–1959). העמדתו בראש רשימת מפא״י היתה גורם מכריע בבחירות בתל־אביב. כיהן בתפקיד ראש העירייה במשך תשע שנים.
45. פירוט על ועדת שרת ראו בתוך: כהן, **ההר והגבעה**, עמ׳ 221–223. לנוסח הדוח של הוועדה: א״ע, תיקים 1943 ו־1950.
46. לדעת צבי יעבץ רצה נמיר דוח מוועדה בעלת יוקרה כדי להרשים את חברי מפא״י במועצת העירייה, שהיו נגד הקצאת כספים לאוניברסיטה: יעבץ, ׳על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות׳ (לעיל הערה 8), עמ׳ 118. עם זאת, אציין שנמיר פעל גם רבות לפינוי תושבי שכונות ומעברות לשיכונים חדשים.
47. תשתית פוליטית וציבורית לדיוני ׳ועדת שרת׳ הונחה חמש שנים קודם לכן על־ידי דוח ׳ועדת הורוביץ׳.

מוסדות החינוך הגבוה שבעיר; האוניברסיטה של תל־אביב חייבת להיות עצמאית.[48] כל המסקנות וההמלצות נתקבלו פה אחד.[49]

ברור מכך שלא נתקבלה עמדתה של האוניברסיטה העברית, שראשיה — מזר וסגן הנשיא אריה דבורצקי — טענו בפני הוועדה: 'עצמאותה של האוניברסיטה בתל־אביב לאלתר עלולה לפגום באיכותו של החינוך הגבוה בארץ, אם לא תקוים בה אותה מידת ההקפדה לגבי רמת ההוראה והענקת התארים האקדמיים'. נדחתה אפוא הצעת ירושלים לקבל עליה את האחריות לקיומו ולפיתוחו של המוסד בתל־אביב.[50] יתר־על־כן, היא נדרשה לסייע לביסוסה ולעיצובה של אוניברסיטת תל־אביב במתן עצה והדרכה 'ובהעמדת כוח־אדם לרשותה', על בסיס 'הסדר מיוחד'.[51]

מובנות הן אכזבתה המרה של האוניברסיטה העברית מהדוח והן הרגשתם של אנשי תל־אביב כי 'מסמך חשוב זה הפך, למעשה, להיות הצ'רטר של אוניברסיטת תל־אביב והוא שגרם להתפתחותה המפליגה בשנים לאחר מכן', כדברי יעקב רברבי, שהיה מזכירה האקדמי הראשון.[52] ואכן, החלה במהרה צמיחה מהירה של אוניברסיטת תל־אביב, בתלמידים ובכוחות הוראה, בזכות הקצבות כספיות נאותות מהממשלה ומהעירייה והסיוע בבניית הקמפוס ברמת אביב.[53] אין ספק שתמיכת נמיר סייעה ביחסים עם משרד האוצר ועם משרד החינוך, אך גם כוחות ציבוריים נוספים וועדות הכנסת תרמו לכך. הועלתה המחשבה לבטל את הפלייתן לרעה של אוניברסיטאות בר־אילן ותל־אביב לעומת המוסדות הוותיקים על־ידי שיטה של הקצאת תקציב לפי מספר התלמידים: ביום 21 במרס 1961 הודיע חבר הכנסת ישראל גורי, יושב־ראש ועדת הכספים, מעל דוכן המליאה שהוועדה הביעה פה אחד משאלה (המכוונת לשר האוצר) לשינוי זה בשיטת ההקצבה.[54] אין ספק שהציבור ורבים מבין חברי הכנסת וחברי המועצה להשכלה גבוהה לא ראו בעין יפה את תביעת ירושלים לבלעדיות או לבכורה אקדמית.

48. דוח הוועדה, עמ' 10, מצוטט אצל אורי כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 243.
49. מכתב לוואי, שרת אל נמיר, 28.8.1960, א"ע, תיק 1943.
50. דוח הוועדה, עמ' 5–6, 242. בשנים הבאות נמתחה באוניברסיטה העברית לא פעם ביקורת על רמתם האקדמית של מורים מסוימים באוניברסיטת תל־אביב.
51. המלצה ד, דוח הוועדה, עמ' 11. אורי כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 376, הערה 59, מביע השערה כי פגיעה זו ביוקרתה ובשאיפותיה של האוניברסיטה העברית גרמה לפרופסור מזר להתפטר מתפקידיו כנשיא ורקטור (מסיבה בריאותית דחופה, הודעה לסנט 8.3.1961) בתור 'האיש שהוביל את המאבק שנים ארוכות, ונכשל בו'.
52. בריאיון עם אורי כהן, שם, עמ' 412, הערה 65. יעקב רברבי (לימים רבראי, 1919–1996), שירת בצבא קבע עד ספטמבר 1956 ונתמנה למזכיר אקדמי של אוניברסיטת תל־אביב מנובמבר. 'דקן לעניינים אקדמיים' מאפריל 1973 עד פרישתו ביוני 1976 (באדיבות ארכיון את"א).
53. בעקבות דוח שרת קיבלה אוניברסיטת תל־אביב תרומה מעזבון התעשיין אריה שנקר בעבור בניין למחלקות פיזיקה וכימיה, והעירייה מינתה אדריכלים להכנת תוכנית־אב לקמפוס ברמת אביב, שעד אז עמד בו רק השלד של בניין השלוחות.
54. אורי כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 224, ונוסח הדברים המלא בעמ' 376, הערה 61.

עוד באוקטובר 1960 העניקה המועצה להשכלה גבוהה הכרה חלקית לאוניברסיטת תל־אביב שבראשה עמד אז פרופסור אלפרד קלופשטוק, רופא ומיקרוביולוג: שבעה חוגים הוכרו כרשאים להעניק תואר 'בוגר', והחוג למיקרוביולוגיה — תואר 'מוסמך'.[55] בשנת 1962 צוינו ברשימה 14 חוגים הזכאים להעניק תואר ראשון בתל־אביב ו־16 באוניברסיטת בר־אילן.[56]

כל אותה עת שררו יחסים מתוחים בין אוניברסיטת תל־אביב והעירייה ובין האוניברסיטה העברית. הדברים התבטאו גם בניסוחיו הדו־משמעיים של נמיר בנושא הקצאת קרקע לבניין שני לשלוחות ובנושא הקצבות העירייה לתקציב השלוחות באמצעות אגודת השוחרים. בדרגים הנמוכים יותר היו הדברים בוטים יותר.[57]

בתחום האקדמי נקטו שני המוסדות צעדים שהצד האחר ראה בהם צעדים תוקפניים או פולשניים לפחות, ונסיונות לתיאום מפויס עלו על שרטון. כך הקימה תל־אביב בשנת 1963 בית־ספר ללימודי המשך ברפואה (עבור תלמידים שכבר למדו כמה שנים רפואה בחוץ־לארץ), ובירושלים ראו בצעד זה צעד של התחרות תוקפנית. לא ברור אם ראו זאת כך בתל־אביב, אולם מאז נתמנה ד"ר ג'ורג' ס' וייז לנשיא אוניברסיטת תל־אביב בנובמבר 1963, לאחר שלא נבחר לנשיא האוניברסיטה העברית במרס 1962,[58] נהיה היחס מצד תל־אביב תוקפני במפורש ובמכוון.

ב־29 בינואר 1964 פורסם בעיתון **הארץ** ריאיון עם פרופסור בנציון כ"ץ, סגן הרקטור בתל־אביב, ובו נכללה דעתו: 'הגיעה השעה שהאוניברסיטה העברית תעביר לנו את השלוחה התל־אביבית שלה'. בישיבת הוועדה המתמדת ב־31 בינואר שאל פטינקין אם תהיה תגובה לאמירה זו, וציין שאם כן, עליה להיות מידית. הרקטור השיב שההנהלה סבורה כי אין מקום לתגובה רשמית; ואף שהיה דיון נוסף לפי בקשת הוועדה ובהתאם להערות שהושמעו בה, חזר על תשובה זו בישיבה שלאחר מכן.[59]

55. לפי יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 112, 121.
56. מכתב ש' סמילן, מזכיר המל"ג, אל פוזננסקי (לפי בקשתו) מיום 11.4.1962, א"ע, תיק 1940. באותה שנה למדו באוניברסיטת תל־אביב 1450 תלמידים בערך, מעט יותר מאשר בשלוחות האוניברסיטה העברית. המועצה להשכלה גבוהה הכירה באוניברסיטת תל־אביב הכרה מלאה בשנת 1969.
57. דוגמה לגישה אנטי־ירושלמית במכתב י' שול אל יוסף ג' ליבס, סגן נשיא האוניברסיטה העברית, מיום 19.3.1962, א"ע, תיק 065.
58. ג'ורג' ס' וייז (George S. Wise, 1906-1987), תעשיין עשיר בארצות־הברית, נדבן ופעיל ציוני, היה יושב־ראש חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית בשנים 1953–1962. ב־1962 (בעקבות התפטרותו של מזר ב־1961) רצה להיבחר לנשיא האוניברסיטה ולא עלה בידו (נבחר אליהו אילת), ומאז נטר טינה לאוניברסיטה העברית.
59. א"ע, תיק 2644 והפרוטוקולים של הוועדה המתמדת (אולי זה היה סימן שבהנהלת האוניברסיטה העברית התחילה לנשוב רוח אחרת).

וייז נתן תנופה רבתי להתפתחות האוניברסיטה, כגון הרחבת המחלקות לפיזיקה ולמתמטיקה לתחומים נוספים (פיזיקה גרעינית, מדעי המחשב), הסבת בית־הספר האמור לפקולטה מלאה לרפואה והקמת פקולטה למדעי החברה בשנת 1964 — מעין הכרזת מלחמה גלויה 'להשבת השלוחות'. באותה שנה התקין וייז את ארגונה האקדמי והמנהלי של האוניברסיטה והשיג את רישומה כעמותה (אז 'אגודה עות'מאנית') עצמאית. בשנת הלימודים תשכ"ו (1965–1966) כבר למדו באוניברסיטת תל־אביב 4500 תלמידים. וייז כיהן בתפקיד נשיא בתל־אביב עד 1971; הישגיו באו לו בזכות 'קשריו הענפים עם הצמרת הכלכלית והפוליטית של ישראל, וכן מרצו הרב'.[60]

הדיונים והמחלוקות באוניברסיטה העברית

לעיל הוזכרו הקשיים שנבעו מהגידול הנמרץ במספר תלמידי השלוחות, הן במציאת די מורים מתאימים והן מבחינת הצפיפות בבניין, והיו לכך גם השפעות תקציביות מובנות. בעקבות התפתחותה של אוניברסיטת תל־אביב עוררו קשיים אלה מחלוקת מחריפה והולכת בקרב ראשי האוניברסיטה בנושא עתיד השלוחות. הסתמנו שתי גישות עיקריות: של הממשיכים לדגול במדיניות 'האימפריאליסטית' של ביצור מעמדה של ירושלים כאוניברסיטה של כל מדינת ישראל, שמכללות המעניקות תואר ראשון בלבד כפופות לה אקדמית (צד א'); וגישת הרוצים לסגת ממדיניות זו ולהסתפק בראיית האוניברסיטה העברית כגוף מדריך ומייעץ לאוניברסיטאות נוספות בהתהוותן, תוך כדי ניהולן האקדמי בראשית דרכן (צד ב').

הקווים הסתמנו עוד בקיץ 1962, כשהציעו הדקנים של מדעי החברה ושל מדעי הרוח להנהיג בשלוחה לימודי אנגלית במתכונת של חוג משני. זה היה ניסיון ברור של צד א' להנהיג בשלוחות גם לימודים של מדעי הרוח, בטענה שתלמידי מדעי החברה שם מקופחים מבחינת אפשרויותיהם לבחור חוג שני. צד ב' ראה בצעד זה — שאושר בוועדת הקבע של הוועד הפועל — 'אימפריאליזם אקדמי' שפוגע בקידום ההוראה והמחקר בירושלים (פרופסור נתן פיינברג בדיון בוועדה) ומעשה של 'השגת גבול' שהדהים את אנשי תל־אביב (פרופסור שמואל הוגו ברגמן במכתב לנשיא).

בסתיו 1962 ובשלהי אותה שנה נערך דיון בוועדה המתמדת של הסנט על 'מעמדה של האוניברסיטה במערכת החינוך הגבוה במדינה', שעקב חילוקי הדעות נמשך שלוש ישיבות. נדונו למעשה שני נושאים: המשך הפעילות בשלוחות; ופנייתה של עיריית חיפה בעניין פתיחת קולג' בעיר במקום בית־הספר הגבוה של ערב שהוקם ב־1953.[61] בנושא

60. הציטוט לפי 'דעת רבים, כולל פרופ' בנימין מזר [ב־1990]', כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 178, 367 הערה 32.
61. לקראת דיון זה התכנסו דוברי 'צד א'' ('ש שפירא, אוגוסטו לוי, פראוור, פטינקין, צלטנר ובקי) עם הנשיא אילת והרקטור רקח לגיבוש עמדה תקיפה למען פיתוחן וחיזוקן של השלוחות. סיכום הפגישה כנספח בא"ע, תיק 1940.

השלוחות תבע צד א׳ הנהגת מדעי רוח ׳קרובים׳ למדעי החברה עבור תלמידי מדעי החברה, בהדגשת היסטוריה ופילוסופיה. הפרופסורים אפרים אורבך וצלטנר דרשו לשלוח לשלוחה מורים בכירים בהיסטוריה, כדי ׳להראות את כוחנו׳, אולם אורבך גם הסתייג באמרו: ׳יתכן שלא הכל צריך להיות מסונף לירושלים׳. צד ב׳ הדגיש שוב את צורכי ירושלים והעלה את השאלה ׳ההגיע הזמן במצב כזה לצאת להתחרות גלויה עם אוניברסיטת תל־אביב?׳ (פוזננסקי).

הוויכוח נמשך בסנט בשתי ישיבות — בדצמבר 1962 ובינואר 1963. כאן בלטו דוברי צד ב׳; כך למשל הצביע רוטנשטרייך על הסכנות הגדולות מיצירת מעמד של ׳מלומדים על גלגלים׳, וטען שבלי ביטחון כי תוצע בשלוחה רמה גבוהה יותר ׳אין אנו צריכים להיכנס להתחרות׳. ׳מאחורי תל־אביב עומדים כיום כוחות ציבוריים ומלומדים׳. בר־הלל תבע להשקיע יותר במדעי הטבע בירושלים, שמצבם ׳בניגוד משווע׳ לארצות אחרות ולצורכי התיעוש והביטחון של ישראל. אורבך המשיך בנסיונו לפשר בין הקצוות, ופתח באמירה: ׳ברור כיום שיש להצטער על החלטת הסינט מ־1952׳.[62] אין להחריף את חילוקי הדעות ולפתוח חוגים שכבר קיימים בתל־אביב; אפשר ללמד קורסים במדעי הרוח בלי מסגרת של חוגים. לעומתו אמר פראוור שאמנם נעשתה ׳שגיאה [...] ב־1952׳ אבל עתה תובע ראש עיריית תל־אביב ׳להחזיר לו את השלוחות׳ שלא היא בנתה.

סיכום ארעי הושג בדיוני הוועדה המתמדת במאי 1963, שהונחו לפניה המלצות ועדת תל־אביב.[63] אושרה הנהגת מסלול לקבלת תואר ראשון במדעי החברה בלימודי יום (שלוש שנים). צוין שיש ביקוש להם בשלוחה ושכבר בתשכ״ד ניתן להתחיל בלימודי יום לשנה א׳ של כלכלה, סוציולוגיה ומדע המדינה ללא תוספת כוחות הוראה. כמו כן אושרה עקרונית הנהגת צירוף לימודים בין־חוגי במדעי החברה, לבחירה כחוג לימודים שני. לצורכי החוג המצורף אישר הסנט ב־16 ביוני הנהגת לימודי גאוגרפיה בשלוחה.

בנושא חיפה פתח הרקטור פרופ׳ יואל רקח בישיבת הסנט הזאת וציין: ׳לאור הניסיון שהיה לנו עם [אוניברסיטת] תל־אביב מצאנו כי חשוב ביותר שנקבל על עצמנו את ארגון המוסד [בחיפה] מהתחלה׳; העירייה תיתן תמיכה מלאה ואחריות תקציבית, והטכניון מברך על היוזמה ויוכל לשלוח תלמידים למוסד החדש לצורך השלמת לימודי יסוד במדעי הרוח; ואכן, הסנט אישר עקרונית את הצעות הוועדה המתמדת בעניין חיפה — הקמת ׳מוסד אוניברסיטאי׳ בחיפה, בשליטה אקדמית מלאה מירושלים, שיספק הוראה לקראת תואר ראשון ותעודת הוראה. בשל התנגדותם של צלטנר ופטינקין (שביקש להזכיר כי ׳מטרתנו׳ היתה לפי דוגמת קליפורניה) הושמט ציון העצמאות העתידה בחוזה, תוך כדי הוספת קביעה שבשנת תשכ״ט יחזרו הצדדים לדון בעתיד המוסד. לאחר תיקונים אלה אושר

62. בפברואר 1953, לאמיתו של דבר, החליט הסנט שהאוניברסיטה העברית לא תקבל אחריות להנהלת מוסד מחוץ לירושלים, ובכך נסתם הגולל על שיתוף־הפעולה עם עיריית תל־אביב (ראו לעיל עמ׳ 95).

63. שחבריה היו אורבך, ליבס, פטינקין, פראוור וצלטנר. את הוועדה מינתה הוועדה המתמדת בסוף 1962. להצעתה המפורטת: בא״ע, תיק 1940, ללא תאריך.

ההסכם. ד"ר יהושע אריאלי מהחוג להיסטוריה מונה היועץ האקדמי (הראשון) למוסד בחיפה.

פטינקין המשיך במדיניות הלחצים שלו. בנובמבר 1963 שלח מכתב ארוך לאילת, נשיא האוניברסיטה. בין השאר הזכיר את התסיסה הגוברת בין מורי השלוחות בנוגע לעתיד המוסד שם ולעתידם הם. דרושה תוספת מורים, ובפרט בכירים, ובעיקר — יש לפתור את 'הצורך המשווע לבניין נוסף'.[64] בינואר 1964 כתב פטינקין לאילת שעדיין לא השתנה מאומה בנושאים אשר העלה במכתבו הזה, ושמתחזקת ההרגשה כי 'אין לאוניברסיטה מדיניות ברורה' בעניין השלוחה בתל־אביב.

בסוף נובמבר ביקש פוזננסקי, המזכיר האקדמי, מן הדקנים של מדעי החברה והפקולטה למשפטים להכין סקירה מפורטת על השלוחות בשנים 1959–1963 ועל צורכיהן הדחופים, לקראת דיון מקיף. בדיווח המבוקש שלח פטינקין דוח סטטיסטי מפורט שמשווה בין שני חלקי בית־הספר קפלן — בירושלים ובתל־אביב. במכתב ההסבר המופנה לרקטור הודגש במיוחד שתוצאות בחינות הגמר במסלול לקבלת תואר ראשון של תלמידי השלוחה דומות למדי לאלה של תלמידי ירושלים.[65]

בפברואר 1964 תבעה הוועדה המתמדת הקמת בניין שני בתל־אביב בהקדם, שהוא הכרחי לחיזוק השלוחות, תגבור המנהל שם, והגדלת נציגות מורי השלוחות בסנט. היא המליצה על הנהגת חטיבה בהיסטוריה לצורכי החוג המצורף במדעי החברה ועל הכנת הצעה בדבר בית־ספר לעיתונאות.

אין ספק שהקשיים בניהול השלוחות ובמימונן גדלו והלכו. לא היה כל סיכוי לקבל שטח לבניין שני בתוך הקריה ברמת אביב, והצעתה של עיריית תל־אביב להקצות לבניין שטח באזור אחר לא קסמה לראשי ירושלים, הגם שמצב התקציב שם לא היה משביע רצון. בו בזמן רבו הצעדים העוינים וההתחרות מצד תל־אביב, כמו שתואר בסעיף הקודם. התמיכה הרשמית והציבורית שנהנתה ממנה אוניברסיטת תל־אביב השאירה את רישומה גם היא. על רקע זה יש להבין את הפרט בזכרונות יעבץ, שבפגישה 'בשנת 1964' (אשר הוא נכח בה) של אשכול — אז כבר ראש הממשלה — וג'ורג' וייז הבטיח אשכול כי 'יעזור בשכנוע הירושלמים לוותר על השלוחה התל־אביבית באורח הדרגתי', כי כמה מהפרופסורים בירושלים סבורים שהשלוחה אינה אלא מעמסה 'וכי בסופו של דבר יצטרף גם נשיא האוניברסיטה העברית, אליהו אילת, לשוחרי עצמאותה של תל־אביב'.[66]

ואכן, בישיבת הוועד הפועל[67] ב־19 בנובמבר 1964 זרק אילת את הפצצה, כביכול, בהכריזו בין השאר: 'לאוניברסיטה העברית לא הייתה מעולם ולא יכולה להיות הזכות

64. שם, תיק 2644. ייתכן שהמכתב נתן את הדחיפה לנשיא לגבש מחדש את דעתו בנושא.
65. שם, תיק 1940.
66. יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 102–103.
67. הוועד הפועל היה הגוף המנהלי העליון של האוניברסיטה העברית, והורכב מצד אחד מהרקטור, הפרו־רקטור ושישה נבחרי הסנט, ומהצד האחר מהנשיא, סגנו, שישה נציגי הממשלה ו־14 ממונים

הבלעדית על ההשכלה הגבוהה בישראל'. יושב־הראש, השופט חיים כהן, פתח בציינו שנושא השלוחות 'אינו סובל דיחוי. [...] הגיעה השעה שהוועד הפועל יקבל החלטה מחייבת וסופית [...] נבצר מאתנו למלא התחייבותנו כלפי המורים והתלמידים', בשל הצפיפות הגדולה בבניין והחיכוכים עם שלטונות העירייה, שמונעים התעסקות פרודוקטיבית יותר. 'גורל השלוחות עשוי לקבוע את דרכה העתידה של האוניברסיטה בכלל'.

הנשיא קרא את הצעתו, מסמך ארוך ומפורט. הוא ציין שבהקמת השלוחות תרמה האוניברסיטה 'להשכלה הגבוהה בתל־אביב והסביבה', אך תוך כדי מסירת פרטים סטטיסטיים ציין שעלות השלוחות בשנים 1962–1964 נאמדת בשלושה מיליון ו־175 אלף שקלים, ואילו ההכנסות משכר לימוד היו מיליון ו־885 אלף שקלים בלבד. למרות הנטל הכבד והמאמץ להשוות את רמת הלימודים לזאת שבירושלים, לא היתה האוניברסיטה העברית גורם רציני ומשפיע בחיי הרוח והתרבות של תל־אביב ולא השתלבה במסגרתה הציבורית. מאז נבחר ד"ר וייז לנשיא אוניברסיטת תל־אביב הוא דחה בהחלטיות תיאום ושיתוף־פעולה, בתמיכתו של ראש העירייה נמיר ושל 'דעת הציבור הרחבה במדינה ובעיתונות' לגווניה. כמו כן עמד אילת על ההבדלים בין החזקת השלוחות ובין הסיוע בהקמת מכללה בחיפה, וטען שהשוחרים בחוץ־לארץ מתקשים להבין את הצורך שלהם לתמוך בשלוחות כשקיימת אוניברסיטה בתל־אביב. יש לחזק את המצב הכספי, בפרט לצורכי מדעי הטבע ולהרחבת היכולת לקלוט תלמידים מישראל ומחוץ־לארץ. בסיכומו של דבר הוא הציע להחליט עקרונית על פתיחת משא־ומתן עם הנהלת אוניברסיטת תל־אביב בדבר העברת השלוחות לידיה, בכפיפות לחמישה תנאים בנוגע לתהליך המעבר ושמירת הזכויות שפירט. עוד הדגיש שהזמן דוחק: 'היום יכולים אנו עוד לצאת בכבוד מהמיצר ולהפוך את הנסיגה לניצחון מוסרי ומעשי'. מובן שהדיון היה ארוך וסוער, ונמשך בישיבה נוספת. הרקטור, פרופסור רקח, הזהיר שהקצבת הממשלה לאוניברסיטה העברית תושפע מהירידה הגדולה במספר הסטודנטים שלה. כמו כן הדגיש: 'ההתחייבויות שנטלנו עלינו עם קבלת ביה"ס הגבוה תחת כנפינו שרירות וקיימות'.

עורך הדין י"ש שפירא, שהיה כזכור השושבין של הסכם המיזוג, מתח ביקורת נוקבת על אילת וטען בין השאר שבמשך שנתיים לא עשה הנשיא דבר 'לקירוב השלוחות' וכעת הוא אומר שעלינו להיכנע ללחץ העיתונות ועיריית תל־אביב. ד"ר רענן וייץ, מנציגי הציבור, והפרופסורים בקי וכ"ץ התנגדו גם הם להצעה, בנימוקיהם השונים. מי שעמדו בראש האוניברסיטה בעת המיזוג, הפרופסורים מזר ודבורצקי, התנגדו כמובן בתוקף, והציעו להקים קמפוס נפרד.[68] בישיבה זו תמך למעשה אורבך בלבד בדעת הנשיא, בהצביעו על הצורך לרכז את הכוחות ואת האמצעים בפיתוח מדעי הטבע ולימודי ההמשך בכל הפקולטות.

בכל שנה על־ידי חבר הנאמנים (מחציתם חבריו), תושבי קבע בישראל. כמו כן בוחר חבר הנאמנים בכל שנה יושב־ראש וסגן יושב־ראש לוועד הפועל מבין חבריו בו.

68. אוגוסטו לוי הזכיר בין דבריו שהעירייה מציעה בין 20 ל־25 דונם מתאימים לבנייה במקום אחר.

בתחילת ישיבת המשך, ב־22 בנובמבר, קרא היושב־ראש מברק של מורים בשלוחות, שעיקרו כי אין לאוניברסיטה רשות להפר את אמנת המיזוג. בדיון חזרו רבים מהמשתתפים על טיעוניהם. חיים כהן, בהתייחס ללימודי המשפטים, ציין שרמת ההוראה גבוהה, אבל הסטודנטים עייפים — אין אוניברסיטה בלימודי ערב. 'לחיזוק השלוחות' אין לנו כוח אדם. לאחר דברי תשובה ארוכים של הנשיא נערכה הצבעה על הצעתו לפתוח במשא־ומתן לקראת מסירה הדרגתית של השלוחות לאוניברסיטת תל־אביב — והיא נדחתה (תשעה בעד, 13 נגד, ארבעה נמנעים).

עוד לפני הישיבה השנייה הזאת כינס הרקטור ב־22 בנובמבר את הוועדה המתמדת לדיון דחוף על מצב השלוחות. הוא סקר את עיקר הבעיות ואת תמצית הצעת הנשיא לוועד הפועל וניימוקיו. פטינקין השמיע את דעתו הידועה, והוסיף כי לפי תחזית מספר התלמידים יש מקום לשתי אוניברסיטאות בתל־אביב. החלטת הרוב בוועדה המתמדת היתה לחזק ולפתח את השלוחות. הרקטור דיווח עליה באותו ערב בוועד הפועל, ואולי תרם בכך לתוצאות ההצבעה שם.

אולם הדיון בסנט ב־2 בדצמבר 1964 הסתיים בתוצאה שונה בתכלית. המחלוקת העיקרית היתה על הדרך הנכונה למלא את תפקיד האוניברסיטה העברית בהבטחת רמתה של ההשכלה הגבוהה בישראל ובפיתוחה. מזר, דבורצקי, פטינקין וצלטנר נלחמו מלחמת מאסף נמרצת. מהפקולטה למשפטים הושמעו דעות תומכות ונוגדות. אורבך, שגם ניסח הצעת החלטה, אוריאל הד, יעקב טלמון וישעיהו תשבי תמכו בהצעת הנשיא. הנשיא עצמו טען כאן כי שיקולו העיקרי הוא ביסוס ופיתוח בירושלים וברחובות, גם מבחינה כספית. הסנט קיבל את הצעת אורבך למצוא פתרון ללא דיחוי על־ידי משא־ומתן עם גורמי תל־אביב: 46 בעד, 36 נגד, שבעה נמנעים.

במצב עניינים זה עברה ההכרעה לידי חבר הנאמנים, שהתכנס ב־30 במרס 1965 בירושלים. ראוי לציון שגם בחבר הנאמנים חל מפנה קיצוני בהכרעה — תוך כדי ויכוח נוקב — לעומת ועידתו במרס 1964. אז אושרה פה אחד (ובכלל זה קולו של מרדכי נמיר, לפי פרוטוקול 1965) המלצתה של ועדה מיוחדת, שעיקריה היו: (א) החבר סומך ידו על שאיפת שלטונות האוניברסיטה 'לקיים שיתוף פעולה הדוק ומסייע עם המוסדות [האחרים], גם ותיקים גם חדשים'. (ב) החבר 'מאשר את מדיניות שלטונות האוניברסיטה לגבי הפקולטות בתל־אביב [המשך הפיתוח]. החבר תומך במאמצי האוניברסיטה לכונן יחסי הבנה הדדיים עם אוניברסיטת תל־אביב'. (ג) החבר קורא לעיריית תל־אביב 'להושיט כל עזרה כדי להבטיח פעולה תקינה והתפתחות של פקולטות אלו'.[69]

בהתכנס חבר הנאמנים במרס 1965 כבר היה ידוע, גם מהחומר שהופץ לקראת הוועידה, כי נתקבלו בוועד הפועל ובסנט החלטות סותרות בנושא השלוחות וכי חילוקי הדעות חוצים גם בין הנשיא לרקטור. לפיכך החליט יושב־ראש חבר הנאמנים, השופט לואי לווינטל (Levinthal), לכנס ועדה מיוחדת, בהרכב מורחב, כבר יומיים לפני הוועידה, כדי

69. נספח 4 להחלטות חבר הנאמנים משנת 1964, א"ע.

לדון בנושא ולהכין הצעת החלטה למליאת חבר הנאמנים. הוועדה אכן דנה במשך 15 שעות, הזמינה גם את הדקנים דן פטינקין ושלו גנוסר ואת הפרופסורים זאב צלטנר ואפרים אורבך להשמיע את דעותיהם, וקיבלה החלטה ברוב מכריע זמן קצר לאחר חצות.[70]

הצעת ההחלטה שהובאה לפני מליאת חבר הנאמנים היתה, 'ברוח המלצתו של הסינט, שעל האוניברסיטה לנקוט בצעדים כדי להשתחרר מן האחריות האקדמית והמנהלית לשלוחות התל־אביביות' בתנאים האלה: ההעברה תיעשה בהדרגה, במשך ארבע עד חמש שנים, כדי לאפשר לכל התלמידים שכבר לומדים בשלוחות לסיים את לימודיהם במסגרת האוניברסיטה העברית; תל־אביב תעמיד לרשות השלוחות את המקום הדרוש להן; אוניברסיטת תל־אביב או עיריית תל־אביב יפצו את האוניברסיטה העברית על כל השקעותיה והוצאותיה בבניין ובציודו; ויובטחו זכויות המורים הקבועים (עם אפשרות מעבר לירושלים); כמו כן, חבר הנאמנים מייפה את כוחו של הנשיא לנהל משא־ומתן עם תל־אביב, וההסכם יובא בפני הוועד הפועל והסנט לאישור. מיום חתימת ההסכם עד העברת השלוחות תעשה ועדת מינויים פריטטית את כל המינויים וההעלאות, לפי ההליך המקובל בירושלים. לבסוף, חבר הנאמנים מציין לשבח את הפעולה החשובה שנעשתה בהוראת מדעי חברה ומשפטים בתל־אביב, ומודה לכל חברי הסגל האקדמי והמנהלי שתרמו לכך.[71]

הוויכוח במליאה היה נוקב וממושך, בישיבת אחר הצהריים ובישיבת הערב של 30 במרס — בסך הכול שש שעות ו־173 עמודי פרוטוקול, ונסב על שתי שאלות עיקריות: האם הכרחי לקבל הכרעה ברורה ומידית; והאם אכן נחוץ ומוסרי להפר את האמנה ולסגת מתל־אביב, והאם זה נכון מבחינת צורכי המדינה.

כמה מהמתנגדים לנסיגה הציעו להקים בתל־אביב קמפוס חדש. פרופסור דבורצקי התריע שנסיגה 'תהיה אסון', כי ירד מספר התלמידים ועמו תקטן הקצאת הממשלה, שתהיה בעתיד לפי מספרי תלמידים. התומכים בהצעת הוועדה המיוחדת הדגישו את הצורך לרכז את הכוחות בפיתוח האוניברסיטה בירושלים גופא וכן שאחריות האוניברסיטה העברית לרמת החינוך הגבוה בישראל תתבטא בשמשה מופת למוסדות האחרים.

מרדכי נמיר, ראש עיריית תל־אביב (וחבר חבר הנאמנים) אז, דיבר בעד קבלת ההצעה, אבל עורר בעיקר תרעומת: בקמפוס בתל־אביב הסניף הירושלמי הוא מקור של בלבול ואובסטרוקציה; אין מקום לשתי אוניברסיטאות באותו קמפוס; והעיר תל־אביב אינה זקוקה לשתי אוניברסיטאות. לעומתו, היתה לדברי שר החינוך והתרבות זלמן ארן השפעה על רבים משומעיו: האוניברסיטה העברית ייחודית מכל הבחינות, ותלמידים ימשיכו לבוא לירושלים מכל מקום; 'מבחינת השכל הבריא', אם תל־אביב — עיר בת חצי מיליון תושבים — מבקשת לקבל את השלוחות, שהן בבחינת פצע פתוח, הוויכוח צריך להסתיים

70. הפרוטוקול מצוי באנגלית בלבד; דברי המעטים שדיברו עברית נרשמו לפי התרגום הסימולטני (צלטנר הועלה לדרגת פרופסור־חבר ב־1964), א"ע.

71. שם, נספח 4 להחלטות חבר הנאמנים משנת 1965.

בכך. אחרון הדוברים היה פרופסור אורבך; הוא הסביר את הנימוקים להחלטת הסנט וכן טען כי הקמת אוניברסיטת תל־אביב כמוסד עצמאי הכשילה את התפיסה המקורית של אוניברסיטה אחת בישראל עם סניפים לפי הצורך.

הדיון נסתיים בעייפות כללית 45 דקות לאחר חצות. בהצבעה נתקבלה הצעת ההחלטה הזאת ב־43 קולות; 14 הצביעו נגדה וארבעה נמנעו (בהם מרדכי נמיר). בזאת נסתיים למעשה קיומן הסדיר של השלוחות בתל־אביב.

תהליך חיסול השלוחות (1966–1970)

עוד ב־23 בדצמבר 1964 דנה מועצת הפקולטה למדעי החברה בתוצאות הצפויות של החלטת הסנט מה־2 בחודש, וסיכמה רשימת 'הערות להנהלת האוניברסיטה' בנוגע לתקופת המעבר.[72] ב־29 בחודש שלח פטינקין, הדקן, את סיכומי הפקולטה ליאיר ארן, ראש האדמיניסטרציה, וציין ששוררת 'מבוכה קשה' בין העובדים המנהליים בשלוחות, ולכן הכרחי להסדיר את דירוגם ולהודיע להם על עתידם ועל זכויותיהם, ולא — יהיה קשה ביותר להמשיך בהוראה בשלוחה.

לא היה באפשרות המנהלה לפעול במהירות המבוקשת, שכן רק במרס 1965 אושרה החלטת הסנט בחבר הנאמנים, והמשא־ומתן עם תל־אביב נמשך זמן, אף כי שיחות מקדימות בין אילת לווייז נערכו עוד בינואר 1965. לכן הוחלט בקיץ 1965 לרשום תלמידים ללימודי ערב ובוקר בשלוחה לשנת תשכ"ו (1965–1966). ב־2 בפברואר 1966 כתב אילת אל נמיר שד"ר וייז הודיע כי הוא 'מחייב פיצוי מלא' עבור הבניין. התמנו שמאים וועדות משני הצדדים לניהול המשא־ומתן ולקביעת הסידורים להעברת השלוחות.[73]

ב־16 במרס 1966 נדונה ואושרה עקרונית בסנט הצעת הסכם עם אוניברסיטת תל־אביב, לאחר שזו כבר אושרה בסנט של תל־אביב. הוצעו שינויים אחדים, ונראה שהעיכוב העיקרי לגיבוש הסופי של ההסכם היה במיקוח על אודות הפיצוי הכספי עבור בניין טרובוביץ. בטיוטה כבר צוינו תאריכי הסיום — לתקופת המעבר 1 באוקטובר 1970, לפעולת ועדת המינויים המשותפת שנה אחת לפני כן, ולהודעות מורים על רצונם לעבור מהשלוחות לאוניברסיטת תל־אביב 1 ביולי 1968. בנוגע לסדרי המעבר בלימודים נקבע שהשלוחות יפסיקו לקבל תלמידים משנת 1966–1967, ומשנה זו ואילך תרשום תל־אביב תלמידים לפקולטות למשפטים ולמדעי החברה, כך שבכל שנה אקדמית ילמדו מחזור נוסף באוניברסיטת תל־אביב ואחד פחות בשלוחות.[74]

72. א"ע, תיק 2644. מועצת הפקולטה למשפטים ערכה דיון דומה ב־24.2.1965, והחלטתה נדונה בסנט ביום 3 במרס של אותה שנה.
73. שם, תיק 1950.
74. כזכור, נפתחה הפקולטה למדעי החברה ב־1964 והפקולטה למשפטים ב־1966.

אף כי המשא־ומתן התנהל ברוח טובה, הוא הגיע לסיומו רק ביולי 1967;[75] בינתיים התנהלו העניינים המעשיים בשלוחות לפי טיוטת ההסכם. ב־3 ביולי נשלח מכתב מיהושע רבינוביץ, סגן ראש עיריית תל־אביב, וי׳ אורן, גזבר העירייה, אל הנהלת האוניברסיטה העברית, ובו אושר תשלום בסך כולל של שני מיליון ו־250 אלף ל״י עבור בניין טרובוביץ וההשקעות בו; הסכום ישולם בתשלומים חודשיים של שלושים אלף ל״י כל אחד,[76] כלומר במשך יותר משש שנים. כעבור זמן הוסכם שהתשלומים יהיו צמודים למדד יוקר הבנייה; וב־11 ביולי 1967 נחתם ההסכם הכולל בין האוניברסיטאות, ובו, מלבד העניינים שכבר הוזכרו לעיל, הסדרים בנוגע להעברה הדרגתית של אולמות וחדרים, בנוגע לשותפות בעלות השירותים (ניקיון, טלפון, מסים, וכיוצא באלה), ובנוגע לכיבוד ההתחייבויות כלפי תורמים שהובטחה להם הנצחת יקיריהם בצורות שונות.[77] כמו כן הוסכם על שמירת זכויות העובדים לסוגיהם. לא הושגה הסכמה על גובה הפיצוי הכספי עבור ספריית השלוחות, וסוכם על ועדה בראשות ד״ר תוניה גלדשטיין, מנהל ספריית הטכניון, בצירוף נציג אחד מכל צד, שתכריע ברוב דעות.[78] בנובמבר 1967 כתב גלדשטיין אל האוניברסיטה העברית, שהוסכם על תשלום עבור הספרים בסך 196,500 ל״י, אף זה בתשלומים חודשיים.[79]

בינואר 1968 סוכם בירושלים על תשלום פיצויים, כחוק, למורים החלקיים בשלוחה שלא עברו בזמנו מבית־הספר הגבוה. ב־20 במרס נחתם הסכם בין האוניברסיטאות בדבר זכויות העובדים האקדמיים המועברים מהשלוחות לאוניברסיטת תל־אביב. כתאריך ההעברה לצורך חישוב הזכויות נקבע יום 1 באפריל 1968. נדמה שמורי המשפטים בשלוחה עברו ככלל לאוניברסיטת תל־אביב, ואילו מורי מדעי החברה במינוי מלא עברו כמעט כולם לירושלים. במחצית השנייה של 1968 נשלחו גם רשימות של עובדי מִנהל ומשק שנועדו לעבור מהשלוחה לאוניברסיטה, בעיקר לשם חישוב זכויות הפנסיה שלהם.

בד בבד עם האירועים שנסקרו בסעיף זה התנהלה תכתובת ערה בין שני המוסדות: בין נשיא האוניברסיטה העברית (אליהו אילת ולאחר מכן אברהם הרמן) וד״ר אוגוסטו לוי, בשם אגודת השוחרים, עם ראש עיריית תל־אביב בדבר המשך התמיכה בשוחרים והגדלתה — ללא הצלחה ראויה לשמה, וכן בין פקידים בכירים משני הצדדים להעברת

75. תכתובת ממושכת מצויה בא״ע, תיק 1943.
76. שם, תיק 1950.
77. צורפה רשימה של עשרה תורמים, אישים וגופים, שייעדו בניין, אולם, מבואה, חדר או הרצאה שנתית להנצחה. שם, תיק 1943.
78. שם, תיק 2618 (ההמשך של 2644). ד״ר תוניה גלדשטיין (1905–1970) ניהל את ספריית הטכניון משנת 1954.
79. ספרים שמקורם היה באוסף הכפולים של הספרייה הלאומית נחשבו תרומה לשלוחה, ולכן הועברו חינם. ספרי המשפטים חושבו לפי עלות רכישתם, ואילו ספרי מדעי החברה חושבו לפי שלושים אחוזים בלבד מעלות רכישתם בנימוק של התיישנות תוכנם (מתברר שהיו ספרי לימוד בלבד), שם, תיק 1943. לפי מסמך מ־14.3.1969 תוקן הסכום ל־198,800 ל״י, שם, תיק 194.

מידע על אודות נהגים, כללי תעסוקה, ונושאים דומים הן בתחום האקדמי הן בתחום המנהלי. התכתובת התנהלה ברוח טובה ובנכונות לעזרה הדדית.

בהתאם להסכם, לא היתה עוד הוראה בשלוחת מדעי החברה בשנת הלימודים תש״ל (1969–1970), והיתה זו שנת ההוראה האחרונה בשלוחת המשפטים ובמכון לראיית חשבון. בזאת באה לקִצה פרשת השלוחות של האוניברסיטה העברית בתל־אביב.[80]

לסיכום

אפשר לטעון שמדיניות האוניברסיטה העברית שנדונה במחקר זה התבססה על שתי טעויות עקרוניות. האחת היתה השאיפה לבלעדיותה של האוניברסיטה, תוך כדי התעלמות מההתפתחויות — הדמוגרפיות, הכלכליות והתרבותיות — שחלו בשני העשורים הראשונים לקיום מדינת ישראל. עצם הרעיון של רשת מכללות הפרוסה בארץ והכפופה לאוניברסיטה אחת היתה בו מידה של יוהרה לא מבוססת. הטעות השנייה היתה המחשבה שרק כינונה של אוניברסיטה בתל־אביב מאיים על הבלעדיות המבוקשת. בעניין זה לא עמדו ראשי האוניברסיטה על מידת הנחישות של ראשי עיריית תל־אביב — רוקח ואחריו לבנון — למען כינון אוניברסיטה שלמה ואיכותית בעירם.

ראינו שחשש זה מכינון אוניברסיטה בתל־אביב, אשר שורשיו בשנות השלושים, הכתיב את מעשיה של האוניברסיטה העברית בנוגע לתל־אביב בלבד. לעומת זאת, כלפי אוניברסיטת בר־אילן נשארו הירושלמים אדישים למדי, בבטחונם שזו תישאר קולג׳ מעין עדתי. זאת ועוד, בנוגע להנהגת לימודים גבוהים בחיפה ולאחר מכן גם בבאר־שבע — במסגרת עירונית שהיתה צפויה להתרחב עם הזמן — האוניברסיטה העברית לא ראתה באלה סיכון מעמדה, ולא זו בלבד אלא שהיא היתה מוכנה לקבל עליה אחריות אקדמית לקידום הלימודים שם במקצועות הרלוונטיים. יחס זה למתהווה בחיפה ובבאר־שבע נבע מהלקחים שהוסקו מהחמצת ההזדמנויות להגיע להסכם עם עיריית תל־אביב, ובוודאי גם משיקולים של משקל כלכלי ודמוגרפי יחסי.

אולם גם מבחינה פוליטית לא השכילו ראשי האוניברסיטה לקרוא את המפה נכונה. אמנם מפא״י, אשר בשנים הנדונות כאן שלטה בממשלה ובסוכנות, היתה מעוניינת להצר את צעדיה של עיריית תל־אביב, שנשלטה על־ידי הציונים־הכלליים, ובכלל זה את הצעדים להקמת אוניברסיטה בתל־אביב, אולם אלה היו שיקולים מפלגתיים צרים, אשר עודדו את אנשי ירושלים להשלות את עצמם שממשלת ישראל מכירה עקרונית במעמדה

80. בתש״ל נסתיים גם קיומה של שלוחת בית־הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית בתל־אביב, לאחר משא־ומתן ממושך עם אוניברסיטת תל־אביב, אך נושא זה איננו מעניינו. תכתובת ממושכת בא״ע, תיקים 1940 ו־1943.

הבלעדי של האוניברסיטה העברית. לא ניסו לברר את כוונות בן־גוריון וחבר מקורביו בנושא בראייה ארוכת טווח.

אמנם נכון שמנהיגי מפא"י היו צריכים להיות מרוצים (אם לא מעורבים ממש) ממיזוג בית־הספר הגבוה לתורה עם האוניברסיטה, שכן צעד זה הביא להחלשתו הניכרת של מפעל עיריית תל־אביב. אכן, מצויים רמזים מפורשים אחדים לכך שאמנם זה היה הלך הרוח. צוטט לעיל מדברי עורך הדין י"ש שפירא בישיבת הוועד הפועל של האוניברסיטה כי הממשלה 'צידדה בהשגת ההסכם' עם בית־הספר. מבין ההדים בעיתונות נזכיר כתבה של שלמה נקדימון בעיתון **חרות** מ־3 באוגוסט 1960,[81] ולפיה נתמך המיזוג 'מאחורי הקלעים' על־ידי מזכיר מפא"י אז, ד"ר גיורא יוספטל, לשם 'מתן "נוק־אאוט" לעיריית תל־אביב בעלת השלטון האזרחי'. הפעולה נעשתה לדבריו בעזרת השופט צלטנר ועורך הדין שפירא. לעניין רלוונטי גם מכתבו של ד"ר פרץ נפתלי, לשעבר מרצה בבית־הספר הגבוה ובאותה עת שר הסעד בממשלת ישראל, מיום 24 ביוני 1959. במכתב התנצל נפתלי על שנבצר ממנו להשתתף במסיבה (ביום 5 ביולי) 'לרגל המיזוג של האוניברסיטה של תל־אביב לתוך האוניברסיטה העברית. [...] למיזוג זה חיכיתי שנים רבות'. אזכיר גם את זכרונות צבי יעבץ, שלפיהם עמדו יזמי אוניברסיטת תל־אביב 'מול ממסד פוליטי עוין'.[82] אין חשיבות לדיוקם של הפרטים שהוזכרו ולמידת מעורבותם הממשית של האישים האמורים. חשובה היא התמונה הכללית המתקבלת מצירוף הרמזים ופירורי המידע הללו, שהיא לדעתי תמונה ברורה. באותו כיוון מסכם אורי כהן את סקירתו על נושא זה במילים 'הקמתה של האוניברסיטה החדשה [...] לא פעלה [1953–1959] בחסותו של המרכז הפוליטי, אלא של גורם אופוזיציוני ששלט במישור המוניציפלי'.[83] גם בהמשך סיפורה של אוניברסיטת תל־אביב ניכרים סימנים ברורים של מעורבות פוליטית.

רוח חדשה החלה לנשוב בממשלה עם חילופי שר החינוך והתרבות בנובמבר 1955. יצא פרופסור בן־ציון דינור, פרופסור באוניברסיטה העברית, שהצעתו לחוק השכלה גבוהה נפלה בכנסת קורבן לביקורת מעברים שונים, ונכנס לתפקיד זלמן ארן, מראשי מפא"י. השינוי בא לידי ביטוי ברור בדוח ועדת הורוביץ מפברואר 1957, שקבע ברורות כי המוסדות הוותיקים להשכלה גבוהה אינם מספיקים לענות על צורכי המדינה, וקליטת העלייה בכללם. זו היתה ועדת מומחים, אבל הרכבה נקבע במידה רבה לפי המפתח המפלגתי, ובן־גוריון היה מיוצג בה, כביכול, על־ידי פרץ נפתלי ורב־אלוף (במילואים) יעקב דורי, נאמנו בנושאי אקדמיה. העובדה שהוועדה לא הביעה דעה על המוסדות הקיימים (בר־אילן ותל־אביב) גרמה לראשי האוניברסיטה העברית להשלות את עצמם שאין הכרעה ברורה נגד מעמדה 'המונופוליסטי' — אף שכך נתפרש הדוח בציבור הרחב. גם מעיריית חיפה ומהמרכז לתרבות של ההסתדרות הכללית כתבו (במשותף) אל מזר

81. א"ע, תיק 1940 עם קטעי עיתונות אחרים.
82. יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 115.
83. כהן, **ההר והגבעה**, עמ' 228, וראו גם את הסיכום בעמוד 220.

באפריל 1957 כי אין לחכות לחוק להשכלה גבוהה — שהיה אמור להתבסס על דוח 'ועדת הורוביץ' — ויש לפעול להגדרה חדשה של מעמד מוסדותיהם בחיפה ובתל־אביב מתוך חשש לעתידם.[84] מסתבר אפוא שעוד לפני המשא־ומתן עם בית־הספר הגבוה הפסידה האוניברסיטה העברית בקרב על מעמדה הבלעדי;[85] ואילו עמדה על כך כראוי היה עליה לנהל את ענייניה אחרת.

ראינו שבפועל הושלם המיזוג עם בית־הספר הגבוה ממש בזמן שחל המהפך הפוליטי בעיריית תל־אביב, עם היבחרו של מרדכי נמיר לראש העירייה בנובמבר 1959. על סדר יומה של מפא"י עמד אז קידום התפתחותה של אוניברסיטת תל־אביב בהתאמה לגודל העיר ומעמדה בחיי הכלכלה והתרבות של ישראל. דוח ועדת שרת מאוגוסט 1960 נשען למעשה על דוח ועדת הורוביץ, ואשרר בדיעבד את מאמציה של עיריית תל־אביב בנושא ההשכלה הגבוהה. תמיכתם של נמיר ושל חוגים נרחבים בפוליטיקה ובציבוריות קידמו את התפתחות אוניברסיטת תל־אביב, כמו שגם השתקף בהחלטת ועדת הכספים של הכנסת ממרס 1961. המועצה להשכלה גבוהה, שהוקמה לפי החוק מאוגוסט 1958, הכירה עוד ב־1960 בחוגים מסוימים של אוניברסיטת תל־אביב כרשאים להעניק תואר 'בוגר'.

יש מקום לסברה שגם מינויו של ד"ר ג'ורג' ס' וייז לנשיא האוניברסיטה הזאת — מינוי שהועיל במידה יוצאת מן הכלל להתפתחות המוסד — היה פרי פועלם של ראשי מפא"י. כאמור, וייז עזב את הארץ ברוגזה משלא נבחר לנשיא האוניברסיטה העברית במרס 1962, ואולם בסתיו 1963 שב ארצה ונתמנה לנשיא בתל־אביב. לפי זכרונות צבי יעבץ — מקור לא רשמי אבל מוסמך ורב־ערך — פעלו אשכול וספיר בתמיכת בן־גוריון להחזיר את וייז לארץ ולקבל את המינוי האמור.[86] לחצם המשותף של נמיר ווייז, עם התמיכה בעמדתם בעיתונות ובקרב הציבור, גרמו בסופו של דבר לראשי האוניברסיטה העברית לסגת מאחיזתם בשלוחותיה בתל־אביב ולהתפקח מחלומם על עמדתה הבלעדית והמונופולית.[87]

מצער שאנשים ממיטב מדעניה של ירושלים שגו בראיית התמונה לאשורה, וכמה מהם לפחות האמינו עד סוף הפרשה שרק הקמת אוניברסיטת תל־אביב הכשילה את התפיסה המקורית של אוניברסיטה יחידה בישראל עם סניפים לפי הצורך (דברי פרופסור אורבך בדיון האחרון בחבר הנאמנים). הם הקדישו ממרצם ומזמנם לרדיפה עקשנית אחרי חזיון השווא של אוניברסיטת קליפורניה כביכול במדינת ישראל.

84. העתק המכתב בארכיון חיפה, תיק 1581/12-32390.
85. ראוי לציין שהערכה דומה של דוח ועדת הורוביץ הציג פרופסור חנוך גוטפרוינד בערב עיון על ההשכלה הגבוהה ב־21.5.2007.
86. יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל־אביב — זיכרונות' (לעיל הערה 8), עמ' 102.
87. את תרומתה החשובה להוראת המשפטים ומדעי החברה בתל־אביב יכלה האוניברסיטה לתרום גם בלי שליטה מלאה, כמו מה שעשתה בעצמה בחיפה.

'קהלת יעקב': הניסיון לרכישת אדמות הרטוב 1882–1883

יוסי בן־ארצי

פרשת ההתיישבות היהודית בהרטוב היא פרק מרתק בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בעת החדשה, שזכה להתייחסות מעטה למדי בספרות המחקר.[1] המושבה העברית הרטוב נוסדה בתרנ"ו (דצמבר 1895) על יסודותיה של מושבה אחרת, ארטוף, שהקים בקיץ 1883 המיסיון האנגלי בעבור יהודים מירושלים.[2] הרטוב העברית התפתחה בקשיים רבים ובייסורי התבססות משקית, וכשהגיעה לרווחה נעזבה בעת מאורעות תרפ"ט ונהרסה עד היסוד. המושבה נבנתה מחדש ושיקמה את משקיה, אך שבה ונעזבה בפקודת מפקדת 'ההגנה' במחוז ירושלים ערב ההכרזה על הקמת המדינה. שוב היו שדותיה ובתיה למשיסה, אך חלק מבניה ניסו לשוב ולהיאחז בה כאשר שוחררה בידי כוחות צה"ל בקיץ 1948. כוחם עמד להם רק שנים מעט, ומשעזבוה לא נותר עוד יישוב בשם זה על מפת ההתיישבות. על מקומה שוכנים מוסדות המועצה האזורית מטה יהודה, ורק חלק משרידי מבנים שלה מצויים בצד הדרך המוליכה לעיר בית שמש. תולדות המושבה הרטוב והסאגה שלה עוד ממתינים למחקר מקיף ולתיאור שיטתי ומלא. ברם רק מעטים יודעים שלפני הפרקים של הרטוב העברית וארטוף של המיסיון התרחשה דרמה אחרת על האדמות האלה, והיא הניסיון לרכישת האדמות ולכינון מושבה עברית בשם 'קהלת יעקב'.

הפרשה נסבה סביב אדמות הכפר הערבי ערטוף, הנזכר לעתים גם בשמות אחרים.[3] ערטוף נמנה עם הכפרים הקטנים והדלים באזור הגבעי והטרשי שלמרגלות הרי ירושלים, והוא נזכר ברשימות המִסים של ראשית התקופה העות'מאנית במאה ה־16.[4] כבר אז היו

1. יוסי בן־ארצי, 'הרטוב — מושבה נשכחה בהרי יהודה', **אופקים בגיאוגרפיה**, 3 (1977), עמ' 123–139; הנ"ל, 'הרטוב — לתולדותיה של מושבה עברית', בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ב, ירושלים 1984, עמ' 351–358.
2. יוסי בן־ארצי, 'מושבת המסיתים: נסיונו של המיסיון להקים מושבה עברית בהרטוב', **דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות**, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 312–318; ירון פרי, **נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ־ישראל במאה התשע־עשרה**, תל־אביב 2001, עמ' 168–176.
3. ערטוף — שם הכפר הערבי; ארטוף — בפי המיסיון; הר־טוב או הרטוב — בפי היהודים.
4. Wolf-Dieter Huetteroth, Kamal Abdoulfattah, *Historical-Geography of Palestine and Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 152

לכפר שטחים גדולים שהעלו מסים גבוהים למושל נפת רמלה, אך דומה שבמאה ה־19 עבר למִנהל נפת חברון ושטח אדמותיו נאמד בכמה אלפי דונמים. השטח השתרע על השלוחות המערביות של הרכס הצפוני של נחל שורק, ונכללו בו גם עמקי הנחל הרחבים שלו ושל נחל כסלון הזורם אליו מצפון־מזרח — לאורכו סלול בימינו כביש שער הגיא־בית שמש — וכן חלק מהמדרונות המזרחיים של רכס צרעה. הכפר עצמו שכן על הקצה הצפוני־המזרחי של שלוחה נמוכה שגובהה כ־220 מ' מעל פני הים (כיום אתר המושב נחם). נראה שלקראת סוף שנות השבעים של המאה ה־19, ובעקבות חוק הקרקעות העות'מאני וחובת רישום הקרקעות על שם בעליהן בספרי הטאפו (טאבו), נאלצו תושבי ערטוף להעמיד חלק מאדמותיהם למכירה משום שלא עמדו בתשלומי המסים שהושתו עליהם. ככל הנראה נקנו מחצית מן הקרקעות ונרשמו על שמו של סגן הקונסול של ספרד בירושלים, הנזכר בשם אלכסנדר (איסכנדר) אפנדי.[5] כפריי ערטוף המשיכו לעבד את הקרקעות ולשלם לבעליהן ביבולים עוד שנים מספר, אך מטעמים לא ברורים העמיד איסכנדר אפנדי בראשית שנת 1882 את רכושו למכירה. על הקרקעות הללו ניטש בשנים 1882–1883 מאבק מרתק בין שני צדדים שלטשו עינם אל המקום: מצד אחד בעלי יוזמה יהודים, ומן הצד האחר חברת המיסיון האנגלי. מטרת המאמר הזה לתאר את היוזמה היהודית להקמת יישוב על האדמות האלה, הוא 'קהלת יעקב'.

א. הניסיון לרכישת הקרקעות

שנות השמונים הראשונות של המאה ה־19 היו שנות פעילות נמרצת למדי בשוקי המקרקעין של ארץ־ישראל. ההתפתחויות בשוק זה קשורות לרפורמות בחוקים שעשתה האימפריה העות'מאנית (תקופת התנט'ימאת) ובייחוד בחוקי המקרקעין. באמצע שנות השבעים של המאה ה־19 נרשמה פעילות ערה של רישום מקרקעין על שם בעליהן או על שם קונים גדולים, שנהפכו אגב כך ל'אפנדים' בעלי אחוזות גדולות בארץ־ישראל.[6]

5. חיים דרומי, 'תולדות המושבה הרטוב', **הד המזרח**, ה (1943), עמ' 7. דרומי הוא היחיד המזכיר קניית 'מחצית הכפר', טעות שהשתרשה במחקר (לעיל הערות 1 ו־2). עיון במקורות מאוחרים יותר מלמד, שבתקופת המנדט הבריטי לא היו לכפר הערבי ערטוף אלא דונמים ספורים בלבד, מה שמחזק את דברי קונרד שיק משנת 1883, ש'ארטוף ואדמותיה נקנו' בידי חברת המיסיון האנגלי, שבשירותה מדד את הקרקעות. ראו: Conrad Schick, 'Artuf und seine Umgebung', *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Verein*, 10 (1883), p. 133; Government of Palestine, *The Village Statistics*, Jerusalem 1945, Sheet 24

6. על יחסי המקרקעין בתקופה זו ראו: אברהם נ. פולק, **תולדות היחסים האגרריים, ירושלים 1940**, עמ' 86–87; אברהם גרנובסקי, **המשטר הקרקעי בארץ־ישראל**, תל־אביב תש"ט; Ruth Kark, 'Changing Patterns of Land Ownership in Nineteenth Century Palestine: The European Influence', *Journal of Historical Geography*, 10, 4 (October 1984), pp. 357-384

בעלי האחוזות ראו במקרקעין מקור כלכלי בר חליפין והעמידו מפעם לפעם למכירה קרקעות בגדלים שונים. אל אדמותיו של סגן הקונסול של ספרד בירושלים, איסכנדר בן חנא ספניולי, נישאו אפוא עיני הצדדים המעוניינים ביישובן, כל אחד מטעמו הוא: היזמים היהודים ראו את ההתעוררות הגדולה בקרב יהודי הגולה, את השליחים של אגודות חובבי־ציון התרות את הארץ ואת האפשרויות הגלומות בשוק המקרקעין. המיסיון חיפש הזדמנות להעתיק את פעולתו אל מחוץ לירושלים, שבה עקבו אחר פעולותיו מקרוב והצרו את צעדיו.

בעלי היוזמה, שנמנו עם חצרות 'הכוללים' בירושלים, היו ככל הנראה שניים: יצחק יעקב בן יהושע סופר, ודב (בר) בן מיכאל יהודה.[7] הם היו מודעים היטב לשאיפות הגוברות בקרב חובבי־ציון ברוסיה להתיישבות מחוץ לערים, הכירו את פעולות השליחים מטעמם וככל הנראה גם נועצו ביחיאל מיכל פינס, שעמד בראש 'קרן מזכרת משה ויהודית מונטיפיורי' והיה מעין כתובת וסמכות מוכרת בקרב הפעילים למען התיישבות בענייני רכישת קרקעות ופיתוח יוזמות ומלאכה.[8] השניים באו בדברים עם אסכנדר אפנדי וחתמו אתו על הסכם לרכישת הקרקעות בערטוף. העתק ההסכם, שנמצא בארכיונו של פינס, מעיד על אופי פעולתם, אך גם על רוח הדברים בעת ההיא, והרי הוא בשלמותו:

> הן כהיום ע"י [על־ידי] העדים הח"מ [החתומים מטה] הי' [היו] הקשר וההשתוות בין כל אחד מהאדון אסכנדר בן חנה איפענדי [אפנדי] איספאניילו ממלא מקום ציר ממשלת ספרד הנאורה בירושלים העורב את עצמו והאפיטרופוס על בניו חנה וענריקו [הנריקו] טרם הגיעו למדריגתם [בגרותם?] [...] ובין כל אחד מהאדון יעקב בן ישועה סופר ודב בער [בר] בן מיכאל יאודה [יהודה] [קאש?] שניהם מכוללות האשכנזים ומילידי ממשלת רוסיה הנאורה בירושלים אודות כל שדות חרבות עארטוף הסרה למשמעת עיר חברון אשר המה אחוזת אסכנדר א"ס [איספניולי] ובניו הנ"ל ועומדים תחת שמם לרשותם בכח [הדת?] ואשר הגיעו להם באמצעות המקנה לפום [ופום?] 68 שטרי מקנה נושאים חותם המלכות ומונחים תחת ידו מהם 35 שטרות מנומר [ממספר] 1 ועד 25 כתובים ביום 5 מחרם שנת 95 [יוני 1878/9] ושלש ושלושים שטרות מנומר [מספר] 1 ועד 33 כתובים ביום 3 רג'ב 94 [יוני 1877/8]. המצרים [הגבולות] המה, מצד דרום שדות דיר אבאן [בית שמש בימינו] מצד מזרח שדות כיסלה [כסלון בימינו] ושדות דיר אלהווא [נס הרים בימינו] ושדות אשווע [אשתאול] ומצד צפון שדות אשווע ושדות צרעה

7. לא הצלחתי לעמוד על זהותם של השניים האלה. יעקב סופר אחד נזכר אצל אריה־לייב פרומקין, **ספר תולדות חכמי ירושלים** (עם הוספות של אליעזר ריבלין), תל־אביב תשכ"ט (ירושלים תרפ"ט), עמ' 280, אך ספק בעיני אם הוא קשור ליזם של הרטוב.
8. יחיאל מיכל פינס (1843–1913), סופר והוגה דעות חרדי; נרתם לעניין יישובה של ארץ־ישראל ועלה בשנת 1878 כנציג 'קרן מזכרת משה ויהודית מונטיפיורי', ושימש בתפקיד זה עד שנת 1885; פעל לעידוד הפרודוקטיביזציה בקרב 'היישוב הישן', בפיתוח ענפי תעשייה, מלאכה, חקלאות ובהחייאת הלשון העברית.

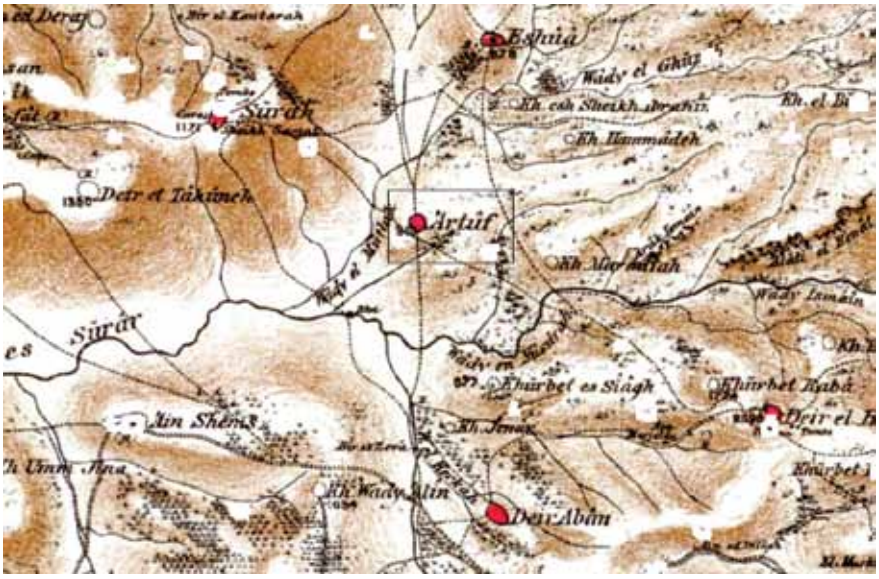

סביבות הכפר הערבי ערטוף במפת ה־PEF, 1878

Palestine Exploration Fund = PEF – הקרן [הבריטית] לחקר ארץ־ישראל [והלבנט], הוקמה בלונדון ב־1865.

מקור המפה: http://amudanan.co.il

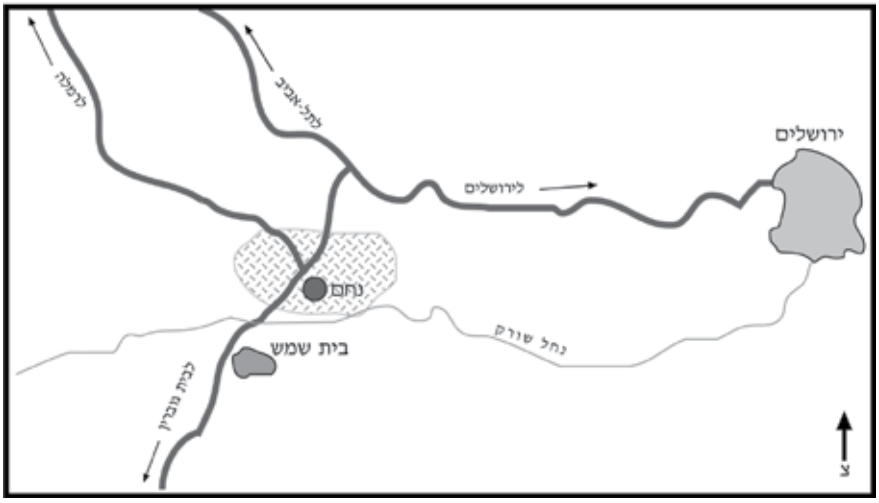

מפת התמצאות: מרחב ההתייחסויות של פרשת 'קהלת יעקב' בימינו

נייר מכתבים וחותם האגודה להקמת המושבה 'קהלת יעקב'

בחותם 3 חלקים:

א. שם המושבה בגרמנית: 'מושבה חקלאית יהודית בערטוף בין צרעה ואשתאול בארץ־ישראל', אף כי המונח ארץ־ישראל מופיע בתצורה האנגלית Palestine ולא בגרמנית – Palaestina.

ב. פסוקי עיטור החותם: 'עוד יקנו בתים ושדות וכרמים בארץ הזאת' (ירמיה ל"ב ט"ו).

ג. חותם הקאמיטיי של קאלאנייע 'קהלת יעקב' בכפר הר־טוב אשר בין צרעה ובין אשתאל.

[צרעה הערבית — יער הנשיא בימינו] ומצד מערב שדות צרעה ושדות דיר־אבאן ונלוה אליהם כל הבית הנבנה וחדר [או חצר?] באחד משדות החרבה הנ"ל המסתעפים לתחתיות ועליות [ועיליות] מהם חדר א' [אחד] עליון ושנים תחתיים וחצר בלתי מכוסה ושלשה בורות ומרתף בבית הנועד לאוצר התבן ורפת אל הבהמות וחדר קטן עם מכתש וחדר לכתוש הזיתים ואיזה בורות ישנים עם כל זכויותיהם ותועלותיהם [רווחיהם] המגיעות עפ"י הדת וכל הנלווה אליהם הי' [היתה] ההשתוות ביניהם כי האדון אסכנדר אפענדי הנ"ל ימכור אותם אל יצחק ודוב הקונים הנ"ל בערך כל דונם א' [אחד] רביע [רבע?] נאפ' [נאפוליאון] ערך [?] והמוכר אסכנדר אפענדי הנ"ל גבה מיד הקונים בתש' [בתשלום] מוקדם סך 400 נפא' ערך ונתחייבו הקונים הנ"ל לשלם מיתר המחיר אל הנ"ל אחר עבור שנה וחצי מהיום בעת אשר ימודו את שטח השדות וכל הנ"ל עפ"י האופנים המבוארים מטה [:]

א. בהיות שמדידת שטח גבול השדות ותשלום מותר המחיר ימשך עד הזמן המוגבל למעלה המוכר יזכה בפירות ותועלת השדות הנ"ל במשך הזמן המוגבל וכמו כן נתחייבו כל הצדדים שאם בתוך הזמן המוגבל ימצא קונה לכל השדות הנ"ל או לאיזה מהם במחיר אשר יצמח ממנו תועלת, הפרות אשר יצא מזה אחר נכות המחיר הראשי דהיינו ע"פ דונאם רביע נא"פ [רבע נאפוליאון] הסך אשר יותיר מזה יחלק לחצאין החצי לאסכנדר אפענדי והחצי הב' [השני] אל יצחק ודוב הנ"ל והמוכר יחויב לעשות המכר עפ"י הדת והנימוס לשם הקונה אשר ימצא והמחיר יושלש תחת ידי אסכנדר אעפ' [אפנדי] הנ"ל ואח"כ יעשו עמו חשבון.

ב. גם אם לא ימצא מי שיחפוץ לקנות את השדות כלם ונמכרו איזה מהם והגיע זמן המוגבל אשר בשטרי המקנה הנ"ל מפורש יוצא גודל שטח השדות, לא יבצר שימדוד מחשש כי השדות הנזרעים ואינם נזרעים ומקום הבנין עד גבולי השדות הכפרים הקרובים [לקנייה/לקנות?] להם הנ"ל ויעשה החש' [חשבון] עפ"י המדידה הזאת וערך כל דונאם רבע נא"פ כאמור ואחר תשלום מותר המחיר יותר להם שטחי מקנה מלשכת ספרי הנחלות עפ"י הנימוס לכל אחד מהקונים הנ"ל החצי.

ג. הוצאות המדידה בין אם נמצא קונה חדש או בעת אשר יעשה המדידה למען הקונים הנ"ל בסוף הזמן המוגבל כל אשר יעלו אלה ההוצאות הידועות מההוצאות הנהוגות ללשכת ספרי הנחלות ישולם מב' [משני] הצדדים היינו ישלם החצי ישלם אסכנדר אעפ' [אפנדי] והחצי יצחק ודוב הנ"ל.

ד. ואחרי איזה מב' [משני] הצדדים אשר יגיע ממנו איזה בטול אף היותר מצער [קטן] מנגש/ד [?] [מנוגד] להאופנים הנ"ל וליותר ביאור אם המוכר הנ"ל נמנע לעשות המוכר [המכר] וכל הנדרש ממנו כאמור מחויב לשלם 400 נא"פ אל הקונים הנ"ל ומלאשר ההפרש וההוצאות והנזק מלבד הארבע מאות נאפ' אשר גבה בתש' [בתשלום] מוקדם אשר הוא מחויב להחזירם לבעליהם וכמו כן אם נעשית [?] איזה בטול מנגד/ש [מנוגד] להאופנים הנ"ל מצד הקונים הנ"ל וליותר ביאור אם ימנעו לשלם מותר המחיר ולמלאות את האמור בעתו ובזמנו ישאר הסך הנ"ל אשר יפרע בתש' [בתשלום] מוקדם

ביד המוכר למלאות נזקו והפסדו והוצאותיו עפ״י האופנים האלה הנ״ל [היו] הקשר וההשתוות בין כל אחד מהמוכר והקונים הנ״ל וזה הקשר נעשה ברצון וחפץ גמור ולזה יכתב זה הקאנטראקט [חוזה] ב׳ [שתי] נוסחאות [העתקים] למען יהי׳ [יהיה] לעשה ביד כל אחד מב׳ [שני] הצדדים נוסח אחד.

חתום אסכנדר איספאנייעלי ביום 13 ראדזאב (רג׳ב) 299 שהוא 18 מאיוס 98

וחותמיו

N=57 עפ״י בקשת הח״מ [חתומים מטה] בהקאנטראקט הזה אסכנדר אעפ׳ [אפנדי] איספאנייעלי תושב ירושלים וממלא מקום ציר ממשלת ספרד בירושלים הנני מקים חתימתי וחותמו וכמו כן הנני מאשר חתימת העדים הח״מ מתושבי ירושלים ומבני כוללות האשכנזים ה״ה שלמה בן יצחק ראזענטהאל [רוזנטל] והמתרגמן אהרן כהן ולראיה באעה״ח [באנו על החתום] ביום 18 ראדזשב [רג׳ב] 299 שהוא יום 18 מאיוס 298 (חותם הנאוטאריוס).

N=198 קבלתי 50 גרוש הוצאות קיום החתימות

חותם רושם השטרות הירש כהן שלמה בן יצחק ה״ר [או: פר׳][9]

הנה כי כן, טיוטת החוזה מלמדת הרבה על דרכי רכישת המקרקעין בשנים ההן, על הניסוח הכמו־משפטי של התנאים, על מחירי הקרקעות ועל טיבה של נחלת ארטוף. על־פי המתואר בהסכם השתרעה נחלתו של אסכנדר אפנדי על שטח שגבל בשדות הכפרים דיר אבאן, אשווע, צרעה, כסלה ודיר אל־הווא. דיר אבאן שמדרום מזוהה עם בית שמש, צרעה עם שטחי יער הנשיא, אשווע עם אשתאול ואילו כסלה (כיסלון) ודיר אל־הווא (נס הרים) נמצאו בהרי ירושלים הרחק ממזרח לארטוף. יש להניח ששדות הכפרים הללו היו מרוחקים משטחי הכפרים משום שבהר עצמו לא עמדה לרשותם מספיק קרקע פורייה — החוזה איננו מציין במפורש את שטח הקרקע שנקנה, ומותיר זאת למדידה המדויקת שאמורה להיעשות לאחר זמן.

על קרקעות ׳חרבות ארטוף׳, כפי שמכונה השטח בהסכם זה, עמדו גם שלושה מבנים, אחד בחלקה העליון של הנחלה ושניים בחלקה הנמוך יותר, חצר (ללא כיסוי גג), שלושה בורות מים, מרתף (מאגורה) לאיסוף היבול, פרת (גדרות?), חצר עם מכתש לריסוק זיתים וכן בורות ישנים בשטח. המחיר שנקבע לדונם היה רבע נפוליאון — ויש לזכור שבעת ההיא היה הדונם התורכי יחידת מידה השווה ל־919 מ״ר, וערך ׳נפוליאון זהב׳ (Napoleon d'or) היה שווה כ־20 פרנק צרפתי, או 109 גרוש תורכי בשוקי ירושלים.[10] מכאן שאדמות

9. ארכיון ציוני מרכזי (אצ״מ) A109/25.

10. מידות, משקלות וערכי מטבע רוכזו במגוון מקורות ויש שונות ביניהם. למשל: שמואל אביצור, **חיי יום־יום בארץ־ישראל במאה הי״ט**, ירושלים תשל״ו; שמעון רובינשטיין, **מטבעות, מידות ומשקלות מראשית המאה ה־19 ועד לתקופת המעבר מהשלטון התורכי לבריטי בארץ־ישראל**, ירושלים 1997.

ארטוף הוערכו בכ־5 פרנק לדונם תורכי או כ־25 גרוש תורכי לדונם. מחיר זה היה נמוך לעומת מחירי אדמות המושבות שקמו בעת ההיא בשפלת יהודה — למשל בראשון־לציון, שמייסדיה שילמו ככל הנראה 13.75 פרנק לדונם — ואילו בזכרון־יעקב שילמו כ־8 פרנק לדונם.

תנאי העִסקה היו פשוטים. הקונים התחייבו לשלם מקדמה של 400 נפוליאון, והיתרה בתוך פרק זמן קבוע לאחר מדידת השטח. מן ההסכם עולה בבירור שהקונים התכוונו לחלק את האדמה לאחר מדידתה ולמכור את הנחלות שייוצרו בה, כך שיוכלו להחזיר את השקעתם הראשונית ולשלם את יתרת החוב בתוך שנה וחצי. ליתר ביטחון נקבעו תנאים שיחולו במקרה שאחד הצדדים יבטל את העסקה.

תאריך חתימת החוזה מוזכר בשם החודש הערבי רג'ב 299 (שהוא מאיוס 298); על־פי השוואת לוח השנה ההג'רי־גרגוריאני מדובר ביום שני, 5 ביוני 1882, שכן שנת 1299 להג'רה היתה שנת 1882–1883 שהתחילה במרס 1882.[11] תאריך זה מתאים לפרק הזמן שבו המתה ארץ־ישראל משליחים של אגודות התיישבות, ורבו בה עסקאות שעשו בחפשם קרקע להתיישבות. בעת ההיא רבו גם העולים והמהגרים לארץ מרחבי רוסיה, רומניה ופולין, ושוק המקרקעין רתח ורגש.

ב. 'אני עם לבבי ליסד קולונייא': הכרזת הקנייה והניסיון למצוא קונים

החתימה על טיוטת ההסכם עם איסכנדר אפנדי חייבה עתה את הרוכשים למצוא במהרה קונים לקרקע כדי שיוכלו להחזיר את השקעתם, להשלים את התחייבותם הכספית המלאה בתוך פרק זמן קצוב, ואולי גם ליהנות מפרי יוזמתם. אשר על כן מיהר יצחק יעקב סופר לפרסם את דבר רכישתה של נחלת 'הר־טוב' וחורבת ירמות (מרמיטה) בעיתון **החבצלת**.[12] תעודה זו תובא במלואה להלן משום שהיא משקפת את רוח הזמן ואת טיבן של רבות מן העסקאות שנעשו בתקופה ההיא, שרובן הגדול הסתיים במפח נפש ובכישלון, ואף הביא לידי עצירת תהליך ההתיישבות היהודית במהלך שנת תרנ"ג (חורף 1883).

מהכרזתו המליצית, אך העניינית והעסקית של סופר, אפשר ללמוד כמה עיקרים על היוזמה, על טיבה של הר־טוב המיועדת להיבנות על־ידי קוניה, על מושגים מעולם התכנון, הבנייה והחוק של הזמן ההוא. יצחק יעקב סופר מתגלה לקוראיו כאיש מקצוע בתחום החקלאות ('עבודת האדמה'), שאותו למד בבית־ספר מקצועי בשנות נעוריו, ואף עמד בהצלחה בבחינות בשנת תר"ז (1847) בעיירה גורי־גורצקה במחוז מוהילוב

11. על השוואת לוחות השנה המוסלמיים והאחרים ראו: Andreas Birken, *Die Zeitrechnung Handbuch der türkischen Philatelie*, 1, London 1995. תודתי לחברי ד"ר יהושע פרנקל על עצתו בעניין הזה.
12. **החבצלת**, 32–33, ו' בתמוז תרמ"ב (23.6.1882).

מודיעים בטעיג פיום 12 יוני כי הוסר הנראף א י נ ב א ם יע ו ו ם פ ק ו ד ת ו ומשרתו ניתנה על שכם הנראף טולסטוי.

שמעוני ארץ ועמי.

אני עם לבבי ליסד קולוניא נהדרה בהכפר „הר־טוב“ ותורבת ירושה, אשר קניתי לנחלה לאחוזת עולם, לי ולזרעי הרב רי דוב בער שוב מקאשוליא — אשר היה ימים רבים ראש השוהמים בפאסקוא — תכונת הכפר והתוכנה הזאת. בין צרעה ובין אשתאול, ועיר שמש. רחוקה מירושלם בחמשה שעות רגלי, פדלך אדם כיעני כארבעה שעות בדרך המלך (שאסטע) ובשעה אחת בן הדרך לשמאל, כלכת איש מירושלם ליפו. ובכל כחי הביעותי רוחי ונפשי מאודי ורעותי למטרה הזאת. לבנות התרחת ולנטוע הנשמה. להושיב בה אנשים ישרי לב תמימי דרך מיודעי ומכירי, אשר נבמפה נפשם לקנות להם נחלת שדות וכרם בעירי יהודה ובחצרות אלקינו.

והנה בשבעת הימים אשר ישבתי „בהר־טוב“ לתור את הארץ מה היא, מדדתי בקנה המדה את הכפר והתורבה הזאת לגבולותיה מכיב, שדותיה, הרחיה, נחליה ומעיניותיה; ולפי ידיעתי הנשגבה בעניני עבודת האדמה, אשר ביסי נעוריי — בשנת תרין — השלמתי את חוק הלימוד בבתי גאדעצקאה אציליטציע, במחוז מאהלוו, אשר ברייסין המדינה, ועמדתי שמח על המבחן (עגזאמען). חלקתי את הארץ לנחמשרין לא גדולים בפדר ישר ונבון; ועל פי הפדרים האלה יוכל כל איש ישר הולך לקנות ממני נחשר אחד או יותר, או אפילו חצי נחשר, וחביע נחשר בכל אות נפשו.

א) וחקתי את המקום החזא ליותר ממאתים נחמשרין, כל נחשר הוא ארבעים דונאם מדקי (היינו קריב לארבעה דיסיאטינעם חוסים). בכל נחעי יהן חמשה דונאם מקום אבנים וסלעים, אשר על המקום החזא יבני הבתים. ומשם יקח כל אחד מחלקי אבנים לבנין הבית והחצר, ודיר ופפר, ולמשריפת סיד, ולנטוע כרם ואילנות; ובכל נחשר יהן עשרה דונאם חלק בהר הנבעה אשר שם, למרעה לפרים לאילים ולכבשים, ולעצים להסק. וכעשרה הדונאם ויותר יהן לכל אחד פישור טוב מול ביתו לזרוע ירעיני נינה, למען אשר כל אחד מהחברים גם בשבתו בביתו, יהי לנגד עיניו כל נגו גן היקר. וכחמשה עשר דונאם יהן לכל אחד הרחק מרבע או חצי שעה מביתו, פישור טוב להרוש ולזחוע שמה תבואת השדה חמים ושעורים ובדומה.

ב) הנחמשרין יפברו בפדרן. הבא ראשון יקנה נחשר 1 והבא אחריו יקנה נחשר 2, וכן בולם. מאחר כל דונאם מעשרה עד שנים עשר פראנק (היינו מארבעים עד חמשים רובים דיסאטינע רוסים). הכסף יביאו לעיר ליד הגאון מוהר"ש סלאנט, או למאן מוהריר משה נחמי כהנוי, או להרהיב מוהריר מאיר אניקסטער ני, עד אשר יתקבצו פחמשים קנים, ואז אקבל את הכסף ואתן שטרי מקנה מבית משפט הממשלה לכל אחד ואחד על חלקו בפדר הנחמערין, על הוצאות הקונים. והרשות ביד כל אחד מהחברים לעשות על חלקו כפוב בעיניו, לבנות ולנטוע, וליתן בחכירות ובאריסות, כרצון איש ואיש.

ג) אנשים אשר אין מבוד להם פת עיהק ולא יביאו כתבי העדה (רעקאמענדאציאן) על תום לבבם וישר התנהגותם לא יקובלו להחברה. וכן איש אשר פפלאבתו יוכל לקלקל את הטוב או להפסיד את האויר לשבנו, לא יקובלו להחברה. גם נשים ישרות יוכלו לקנות נחשרין כרצונם, להיות להם חלק ונחלה בתוך בעיי אלקינו.

ד) הקולניא תקרא בשפת קהלת יעקב, והקהלה יבחרו להם שנה שבעה פובי העיר אשר ינהלו את העיר כיד ה' עליהם השביעי ועליהם להתאסף יחדו אחת בחדש לפקח על ענייני הקהלה ותיקוני העיר, ועליהם לעשות עפיי רוב דיעות בהחריהם, וכל אנשי הקהלה יחיו באהבה ואחוה יחד, והאיש אשר יהיי לו דיעד על שבעיי יביש משפטו לפני הזמרת, וכל האיש אשר ישיניע את שלום הקהל, יחוחק, כפי ראות עיני הזמרת, ורוב דיעות בוחריהם.

ה) האיש אשר יעשה בזדון, לבלתי שפוע אל התורה והמצות אשר נבלו לנו פוסקים ראשונים ואחרונים בהלכות כלאים תרומות ומעשרות ושביעית וכרומה, והיעד בו שלש פעמים ולא ישוב ירוחק פן הקהלה.

ו) כל אנשי הקהלה יקבלו עליהם לתת א נרוש פוחקי (שרך שבעת קאם הזמים) להודש לקופת הקהל ליה הסיכן אשר יבואר מאת הקהל להצטרכות העיר, לבנות ביהכנים ליסד תלמוד תורה, לכונן בקר חולים ובית מרחץ ובית המבולה ותיקון הדרכים וכרומה, ולבנין אם יפסד אחיך ומטה יד עמך והחזקת בו אשר מקופת הקהל הזאת.

ז) כל אנשי הקהלה יקבלו עליהם להביא אל בית האוצר אשר יבנו להם הקהל אחד מטאה מכל תבואות האדמה וחיעינים המתקיימים ופירות האילן. (אחרי הפרשות התרומה והמעשר) והיה האוכל לפקרון לארץ לשנות היוקר והמצן, ולא תברת הארץ ברעב הלילה.

ח) כל איש מהקהלה אשר ירצה לעשות מסחר וקנין חנות, פאברוק או בית מלאכת יד עליו לתת לקופת הקהל איזה סך כפי ראות עיני הזמרת, ורוב דיעות בוחריהם.

והנני נותן לכל החשוה והמשה אנשים בית לחור ודיר ופפר להבקר אשר יקנו, על שני ירחים. סיום יונמר שטרי המקנה מבית משפט הממשלה אשר בשני ירחים האלו יבנו להם בית מעונם וגדרות צאן לפקניהם.

מעתה כל הרוצה לקנות עפיי הפרשים האלה, יבוא לבית מעיני אחר חצות היום משעה 7 עד שעה 10 (ערבי).

אלה דברי עבד נאמן לשרתם ידיד נפש כל בית ישראל
יצחק יעקב סופר השד"ר.

Directeur J. R. FRUMKIN. Imprimerie de FRUMKIN

ברוסיה.[13] מתוקף 'סמכות' זו שהה סופר שבוע ימים בנחלה שרכש עם שותפו דב בער מקפולייה, ראש שוחטי מוסקבה. הוא מתאר במדויק את האתר ואת מקומו הגאוגרפי: בין צרעה ואשתאול (צרעה ואישווע) ועיר שמש (דיר אבאן — בית שמש). המרחק מירושלים חמש שעות ברגל לאדם ממוצע, מהן ארבע בדרך המלך (דרך ירושלים-יפו) ושעה אחת 'שמאלה' (דרומה). בימים ששהה ב'הר־טוב' הספיק לתור את אדמתה, לעמוד על טיבה ולמדוד אותה (באמצעות מִכשור — 'קנה המידה'). בזמן הזה גם הכין מפת תכנון וחלוקת קרקעות לנחלות ממוספרות ('ניומערין'), שאותן יוכלו לרכוש המתעניינים בכך, מי נחלה שלמה ומי חלק ממנה. בסך הכול 'חילק' סופר את אדמת 'הר־טוב' ל־200 נחלות, כל אחת מהן 40 דונם תורכי, שהם ארבעה דיסיאטין רוסיים, ובכל אחת מהן כמה סוגי קרקע: חמישה דונם באזור הטרשי — אתר היישוב, שם יימצאו גם אבני בנייה. על חלקה זו מתוך הנחלה יבנה כל אחד את ביתו, ייטע גן ויקים דיר ורפת; עשרה דונם יהיו בשטח הגבעי למרעה ('לפרים, לאיילים ולכבשים') ולעצי הסקה; עשרה דונם שטח צמוד לבית למזרע ירק; 15 דונם בחלקה רחוקה יותר לגידולי השדה. דומה שהיה לסופר מושג מה בתכנון ובמדידה ובהקצאת שימושי קרקע על־פי טיבה של האדמה, והוא התאים את ידיעותיו לאתרה של 'הר־טוב' שלו.

ההיבט העסקי מפורט גם הוא: הנחלות תקבלנה מספר סידורי מ־1 ועד 200, והשיטה תהא: ראשון קונה, ראשון מקבל את נחלה מס' 1 וכך הלאה. המחיר שנקבע היה אחיד, ללמדנו שכל הנחלות היו שוות בגודלן ובטיב אדמתן: 10–12 פרנק לדונם (שהם בין 40 ל־50 רובל רוסי), דהיינו מחיר נחלה שלמה נקבע ל־400–480 פרנק. הקונים יפקידו את הכסף אצל נכבדי ירושלים: הרב שמואל סלנט, הרב משה נחמיה כהנוב או הרב מאיר אניקסטר,[14] עד שייאספו 50 קונים שהפקידו כספים. אז יימסר לו הכסף והוא יעניק תמורתו את שטר המקנה הרשום כחוק.

סופר הרחיק מעבר לעסקי רכישה ומדידה, והגדיר גם תקנות חברתיות וקהילתיות ברורות: רק מי שבידו המלצה או מכיר מקרב אנשי ירושלים יוכל לרכוש קרקע ולהתקבל לחברה. מי שיפגע במעשיו במים או באוויר(!) של שכנו, לא יתקבל. 'נשים ישרות' תוכלנה לקנות קרקע באופן חופשי ושוויוני. שמה של המושבה יהא 'קהלת יעקב', והיא תנוהל על־ידי ועד שיבחרו חברי הקהילה בכל שנה. שבעת אנשי הוועד יטפלו בכל ענייני הקהילה, יתקינו תקנות, ישפטו בין הניצים ויפקחו על הנעשה ביישוב. כל אדם יידרש להפריש גרוש תורכי אחד לחודש ליצירת קופה ציבורית, וממנה ייבנו בית־כנסת, תלמוד תורה, ביקור חולים ובית־מרחץ, תיסללנה דרכים ותופעל עזרה הדדית לנתמכים. לשנים

13. גורי־גורקי היה מרכז יישובי נפתי במחוז מוהילב, שנוסד בו בשנת 1840 בית־ספר לחקלאות, וזה היה לימים למוסד להשכלה גבוהה והועבר לפטרבורג. תודתי למר בנימין לוקין מהארכיון לתולדות העם היהודי על מסירת מידע זה.

14. שמואל סלנט, מראשי היישוב האשכנזי ונשיא 'הוועד הכללי' של כוללות האשכנזים; משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת 'עץ חיים'; מאיר אניקסטר, גם הוא מראשי העדה האשכנזית. ראו עליהם אצל פרומקין, **ספר תולדות חכמי ירושלים**, עמ' 280.

הקשות ייאגר בכל שנה אחוז אחד מן התבואה והפרי, מעין 'משביר מרכזי' לעת צרה. מי שיפר את כללי התורה ומצוות עבודת האדמה יוזהר, ולאחר שלוש אזהרות יורחק מן הקהילה. סופר אף היה מוכן לממן מגורים זמניים של רוכשים שיעלו על אדמתם: כל חמישה מהם יקבלו ממנו בית לדור בו, דיר ורפת למשך חודשיים מיום רכישת הקרקע וקבלת שטר המקנה, ובמהלכם יצטרכו לבנות את ביתם וחצרם.

הנה כי כן מלאכה ראויה להתכבד בה עשה סופר בשבתו ב'הר־טוב', ומרכולתו הוצגה באופן מושך ומשכנע למדי בעיתון מרכזי שקהל קוראיו הוא זה שאליו כיוון את תוכניתו — מחד גיסא קהל 'היישוב הישן' המתקדם בירושלים, זה המתעורר למהלכי התיישבות, פרודוקטיביזציה ובניית שכונות חדשות, ומאידך גיסא קהל חובבי־ציון מן המעמד הבינוני ברחבי רוסיה, המחפש דרכיו אל מחוצה לה, אל ארץ־ישראל.

ג. יזמים או ספקולנטים? הביקורת על עסקת ארטוף

בזמן שנעשתה עסקת הרכישה של ארטוף מידי ספניולי, ונעשו נסיונות המכירה והקריאה לקניית אדמות ולהקמת קהילה במקום, נלוו אליה קולות ביקורתיים חריפים ונוקבים. היו שהתריעו וקראו בקול שמדובר בעניין ספקולטיבי העומד על כרעי תרנגולת, והזהירו רבים בארץ ובחו"ל שלא יניחו את כספם על קרן הצבי בדמותם של יצחק יעקב סופר ושותפיו. הללו אמנם מתנאים בשמות מכובדים כנאמני היוזמה והפקדת הכספים, אבל למעשה אדמתם אינה בידיהם כלל וכלל, והמחירים הנדרשים כפולים ומכופלים מכפי ערכה. ראשון ועיקרי לאלה היה יעקב בכרך מביאליסטוק במחברתו **ספר המסע לארץ הקדושה**, שהופיעה בתרמ"ד.[15] בכרך סייר בארץ־ישראל בקיץ 1882, בין סוף תמוז תרמ"ב לאמצע אלול, משמע בשיאן של הפעולות לרכישת קרקעות על־ידי 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ביפו ולהתיישבות יהודי רומניה בזמארין ובראש פינה. בכרך תיאר בביקורתיות את ההמולה סביב רכישת הקרקעות ואת מעשי ידי 'הוועדים' להתיישבות, והחריף מאוד את ביקורתו בכל הקשור לספסרות שאפיינה את עסקי המקרקעין, שגרמה לדעתו להתייקרות לא סבירה של מחיריהן, מה שהקשה על האגודות להשיג אדמות ראויות להתיישבות במחיר סביר, והכשיל את גל ההגירה כולו.

פרשת ארטוף זוכה אצלו לתיאורים קשים במיוחד. סופר ושותפו, שהוא מכנה אותם 'אנשים פרטים הלובשים אדרת שער למען כחש', נמנו לדעתו עם כל אותם סוחרים זריזים שניצלו את הבהלה לקרקע בקרב העולים היהודים, ופעלו בצד נציגי האגודות ואנשי

15. יעקב בכרך, **ספר המסע לארץ הקדושה**, ורשה תרמ"ד. יעקב בכרך (1824–1896) נודע בחקר הניקוד העברי ומאמרי חז"ל, במחשבת ישראל ובחקר הקראים. הצטרף ל'חיבת־ציון' בביאליסטוק והיה מזכירו של הרב מוהליבר. ביוגרפיה קצרה עליו אצל יצחק רפאל (עורך), **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 291–293 (נכתב בידי ישראל קלויזנר).

'הועד' ביפו במרדף אחר קרקעות לספסר במחיריהן. תחרות זו גרמה להאמרת המחירים 'עד כי כמעט השתגע המוכר למשמע אזניו'.[16] אנשים אלה, 'אשר התפארו והתהללו בכתבי העתים [בעיתונים], כי אין נפשם ורוחם עינם ולבם, רק לטובת הכלל ולישוב הארץ', חברו ל'אחד הצירים [ספניולי] והתפשרו עמו על מחיר של 4 פרנק לאדמות המישור שבידיו באחוזתו ששמה "הר־טוב" '. בכרך מספר שכאשר נודע ל'ועד' [כוונתו כנראה ל'ועד חלוצי יסוד המעלה'] מן 'המציאה' הזאת, העלו לפני אסכנדר ספניולי את המחיר לשישה פרנק לדונם, ומיהר והודיע לקונים הראשונים שלא יוכל לעמוד בהסכם עמם משום ש'הונו' אותו. הללו, סופר ושותפיו, מיהרו ושילשו את המחיר הראשון והציעו לספניולי שישה פרנק, אך הסכימו עמו שיישאר 'שותף', ומכל מכירה שתיעשה במקום יקבל מחצית מסכומה. כך 'הפליאו הערומים האלה בערמתם', כי מעתה יהיה מעוניין גם הוא במכירה במחיר גבוה, כדי להגדיל את חלקו ברווחים. לא זאת בלבד, אלא שלא יתפתה למצוא קונים אחרים, והם עצמם הופכים כך ל'מתווכים' בלבד, והוא עצמו המוכר. ברם, ממשיך ומספר בכרך, לא הכול נתפתו לעסקה המוצעת להם. קונה אחד, למשל, בירר ומצא בטרם קנה אדמה ב'הר־טוב' שהוצעה לו במחיר 12 פרנק לדונם, שלמוכר הנכבד אין שטרי מקנה המעידים על בעלותו המלאה על הקרקע. גם יהודי רומניה שהתעניינו בקרקע לא שוכנעו שהוא אכן הבעלים, ושלא יקומו מערערים על הבעלות מיד כשתעבור מידו של הקונסול המוגן בחוקי הקפיטולציות לידי יהודים עולים חדשים בארץ.

מאחר שבירושלים כבר נודע שיש חשש לחזקה על אדמות 'הר־טוב', פנו עתה סופר ושותפיו לעיתון **שערי־ציון** היוצא לאור בירושלים.[17] בעשותם כן, כיחשו היזמים לקוראי העיתון בספרם כי אדמות 'הר־טוב' מתאימות ליישובן של לא פחות מ־150 משפחות וכ־50 כבר התיישבו בה. יתר־על־כן, יש עוד כ־100 משפחות מתעניינות במקום, אך כספן מועט מכדי לשלם את מלוא המחיר. היזמים קוראים לנדב להם נדבות ומי שיעשה כן, תמורת תשלום מסוים יתפללו בעבורו על קבר רחל, במערת המכפלה ובכותל המערבי. 'הוי, גם תפילות במחיר ימכרו ובכסף יקנו!', מקונן בכרך.[18] הוא מוסיף ומספר שפנה לי"מ פינס בתהייה כיצד הוא ואנשיו אינם מכחישים פרסום כזה **בשערי־ציון**, אך לא זכה למענה ענייני. הוא טמן אפוא את העיתון בין כליו, אך לטענתו הוא נגנב ממנו בעת שעלה על האונייה ביפו בדרכו חזרה לביתו. הגנב הצדיק את מעשהו בכך שאין לחלל את כבוד ירושלים בדברים כאלה, קרע את העיתון והשליכו הימה.[19]

16. בכרך, **ספר המסע לארץ הקדושה**, עמ' 66–67.
17. **שערי־ציון** הופיע בירושלים בשנים תרל"ו–תרמ"ה בבית־הדפוס של יצחק גשציני, ועורכו חיים פרס, חברם של י"ד פרומקין וא"מ לונץ, נקט קו מתון ופשרני ותמך בתהליכי הפרודוקטיביזציה וברעיון יישוב ארץ־ישראל ועבודת האדמה: גליה ירדני, **העיתונות העברית בארץ־ישראל בשנים 1863–1904**, תל־אביב תשכ"ט, עמ' 87–94; גצל קרסל, **תולדות העתונות העברית בארץ־ישראל**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 55–60.
18. בכרך, **ספר המסע לארץ הקדושה**, עמ' 70.
19. שם, עמ' 72.

כתבה דומה ראה בכרך בעיתון **הצפירה**, והוא מקדיש בספרו ארבעה עמודים לנתח את המשפטים המופיעים בה, המאחזים לדידו את עיני הקוראים במצג השווא של היזמים על אודות גודל השטח, טיב הקרקע והבעלות עליה, כפי שפרסמו שם. ובעוד בכרך מלין על מעשי אחיזת עיניים אלה של היזמים, וקובל על הרבנים ועל עורכי העיתונים שהתירו להם להשתמש בשמם בכתבות האלה בעיתונות, המשיכו סופר ושותפיו בהפצת דברה של קהלת יעקב, שרצו למכור את אדמותיה ולעמוד בחובם למוכר (השותף?) אסכנדר ספניולי. הם שיגרו מכתבים לגדולים ולרבנים ברחבי הגולה עם חותמת 'ועד המושבה קהלת יעקב אשר בין צרעה לאשתאול'. אחת הפניות הללו ראויה לציטוט:

דה"ש ז' תשרי תרמ"ג
גמר כוח"ט [כתיבה וחתימה טובה] למעת' [למעלת] הרב החשוב, חכם השלם כבוד מוהר"ר [מורנו הרב רבי] בצלאל גדלי'[הו] כתריאלסאהן נ"י [נרו יאיר]
שנים רבות חלפו עברו למן היום אשר החל רוח האל לפעמנו לייסד קאלאניעס [קולוניות, מושבות] בארצנו הק' [הקדושה] אהבתנו לראות את ארץ הק' כפורחת עולה היתה כאש עצור בעצמותינו. אך נסיבות שונות התייצבו כנד [קיר] מול מאויי נפשנו. עד אשר רוח ה' לבשה את ידידנו הרב החה"ש [החכם החשוב] מוהר"ר יצחק יעקב סופר נ"י. ויקן מקום גדול ורחב ידים אשר יכיל בקרבו שתי מאות משפחות. וכראותם כי המקום הזה נחמד למראה וטוב לישוב אחים. גם עינות ותהומות יוצאים בו בבקעה ובהר ועומד על יד דרך המלך ההולכת מיפו לירושלם. אוירו צך ונקי. ורב טוב צפון לכל אשר יקח לו חלק ונחלה במקום הזה העומד בין צרעה ובין אשתאול. אשר בו החל רוח ה' לפעמנו בעוז ותעצומות ורשפי אש אשר היו עד כה ספונים וטמונים בקרבנו. בהריחם הרוח החזק הזה היו לשלהבת יה — ונתן יד להקונה הנז' [הנזכר]. ושלובי זרוע ואחוזי יד נלכה להוציא הדבר הנשגב הזה לפעולת אדם בעז"ה [בעזרת השם]. להסיר מעט מעט את מעטה התהלה מבני ציון. ולחכמם ולחנכם לעבודת השדה. להבדות ולשקף בעיניהם את לחם העצבים אשר הסכינו בו ולעוררם לשלח יד במלאכה ועבודה.
ואולם! רבים הם מבני ציון היקרים ומפליטי רוסיא אשר נפשם חפצה לעבוד את האדמה ולאכול מיגיע כפיהם. אבל אין ידם משגת לבא למטרתם. הה! בחרף נפש יאבו לגשת אל המלאכה הזאת. אבל ידם קצרה מלהשיג חפץ לבבם — לכן! קמנו ונתעודד! ונייסד קאמיטיי [ועד] בהנהגות ישרות וסדרים נכונים. ונעמיס על שכמנו לבא לעזרתם בכל יכלתנו. ומה הם כחותינו? הלא רק בפינו ובלבבינו. לעורר רחמיכם אחים יקרים אשר יקר בעיניכם הרעיון היקר הזה, שתקומו לעזרת האומללים האלה החפצים לעבוד את האדמה בהקאלאניע הזה הנקרא בשם 'קהלת יעקב'. וכלם אנשים אשר כח למו לעבוד את האדמה ורוח תשוקה סוערת בקרבם — קומו! אחים נאמנים! לעזרת ארצנו הק' [הקדושה] ולתמיכת אחיכם האובדים, איש איש כמתנת ידו, ודעו נא כי אין מצוה גדולה הימנה להחזיק בחיים נפשות רבות ונענות [מעונות?] ולהחיות את ארצנו הק' מערימת העפר, ולהשיבנה אל כבודה הראשון — בטחוננו חזק — באהבת

עם — התקועה בלבבכם שתשימו מקום לדברינו אלה, ופתח תפתחו את לבבכם וידכם ככל אשר לאל ידכם. לאחיכם האובדים — והנה לפניכם תקנות הקהלה. ואיש איש מכם יבור לו באחת התקנות אשר ייטב בעיניו.
וקבלו חי׳ש [חתימת שמם] מאנה׳ש [מאנשי השם] בנה״ר [בני הארץ?] ונפשות [?] ראשי הקאמיטיי לקהלת יעקב, המברכים אתכם בכט״ס [כל טוב סלה] ותכתבו ותחתמו לאלתר בספר הצדיקים לאוי׳ [לאורך ימים] ובנוא׳ [נוסח אחר?] לשנה טובה ומבורכת —

נאום יצחק יעקב סופר	ונאום הקטן אברהם צבי לעווי
ונאום זאב וולף מקאוונא	ונאום יצחק קאשצ׳יני (מו״ל שערי־ציון)
ונאום [אליהו] ברוך בר״מ.. [בן רבי משה] ועניקזאהן	ונאום ירחמיאל בהרה״ג [בן הרב הגאון] אברהם
ונאום אברהם זוסמאן	איזענשטיין נ״ו [נכבדהו ונזכרהו]

(חותמת המושבה!) אדרעסא [כתובת] אלינו
ע״ש הרב הגאון ר׳ חיים קרלין נ״ו — במאסקווא
עבור הקאלאניע קהלת יעקב אצל ירושלם[20]

פנייה זו נעשתה על רקע הלחץ הגובר על היוזמים למצוא קונים לאדמתם, ולשם כך הם השתמשו בגורם שהעיק על הציבוריות היהודית בירושלים, ביפו וברוסיה גם יחד — הפליטים הרבים שבאו ארצה בשנת 1882, ולקראת תום הקיץ של השנה ההיא נקלעו למצוקה קשה. מחד גיסא לא אבו 'הכוללים' האשכנזיים לחלק את חלוקתם לפיות נוספים, ומאידך גיסא היעדר ארגון מסודר ומרכזי של חובבי־ציון שיטפל בעולים וברוצים להיקלט בארץ דחק משפחות רבות למצבי עוני, מחלות ותנאי מגורים ארעיים. זעקתם וקריאותיהם הגיעו גם לחו״ל, אך חוץ מפעילות מסוימת של חברת 'עזרת נידחים' בירושלים לא ניכרה יד מטפלת במצוקה. לא מעטים מבעלי המשפחות האלה הטו אוזן למושבות המיסיון האנגלי, שניצל את שעת הכושר, וגם אל אדמות ארטוף כבר נשא את עיניו.

בסתיו 1882 (ראשית תרמ״ג) האיצו סופר ושותפיו את דברה של 'קהלת יעקב' פרי רוחם. בגליון **הצפירה** בשלהי נובמבר 1882 שבו והפיצו את תקנותיה של המושבה, וניצלו את פעילות המיסיון האנגלי בירושלים לגיוס תרומות בקרב נדבנים באירופה. תקנות הקהילה, שנוסדה לכאורה בי״ט בסיוון תרמ״ד, מכילות עשרה 'מאמרות':

20. מכון לתצלומי כתבי־יד עבריים, בית המדרש לרבנים, ניו־יורק, mic6056/Rab.186 Acc 8933. תודתי לד״ר אברהם דוד על שהעמיד לרשותי תצלום זה.

א. בכל שנה בתאריך הזה מתקיימות בחירות לוועד הפרנסים והמשגיחים, ואין לסרב להיבחר.
ב. ישיבות הפרנסים מתקיימות פעמיים בחודש — בראשו ובמחציתו, והחלטות מתקבלות ברוב קולות.
ג. בסוף כל שנה נותנים הפרנסים דין וחשבון על מעשיהם.
ד. כסף הבא מחו״ל נמסר לגזבר הממונה, ואין הוא רשאי לפעול לבדו ללא ידיעת הפרנסים.
ה. בכסף הזה בונים בתים, קונים בהמות וצאן, כלי עבודה לחברים, ובנותר מקבלים חברים חדשים.
ו. כל חבר תורם בכל שבוע גראס (גרוש) תורכי לקופת צדקה.
ז. ייקבע מקום (מחסן) לתבואות ופרות ששם ישמרו אחוז אחד מן הנותר לאחר המכירה, המעשר והתרומה — לשנות בצורת.
ח. מי שמעוניין להקים בית מסחר, מלאכה או אמנות חייב לקבל אישור ולשלם ארנונות[!]
ט. ריב ומדון יישפטו על־ידי הפרנסים. אין לקלקל את האוויר והמים במלאכה [מזהמת] כגון בורסקאות וכדומה.
י. חובת שמיעת דרשה בשבתות ובחגים חלה על כל הגברים — ומי שעובר על איסורי מצוות הארץ, כגון כלאיים, מעשר ושביעיות (שמיטה) — מוזהר שלוש פעמים ומורחק מן המושבה.[21]

נוסף על התקנות האלה פנה הוועד הנזכר של המושבה לרב הד״ר אדולף סאלבנדי בדורקהיים (גרמניה), שעסק באיסוף תרומות לארץ־ישראל, ותיאר לו את קנייתה של אדמת ארטוף.[22] בעיקר כוונו דבריו לכך שהמקום יכול לקלוט 200 משפחות, רבות מהן מן הפליטים ׳האומללים׳ המבקשים להיספח למושבה, להינצל מעוניים ולהימנע מליפול לעול על כלל מקבלי ה׳חלוקה׳. עורך **הצפירה** הוסיף שבקשה זו לרב המפורסם עשתה לה כנפיים ורושם רב בקהילות אשכנז, ונודע אפילו על תורם שנידב 10,000 מרק גרמני לטובת יישוב ארץ־ישראל.

בינואר 1883 הגבירו סופר וחבריו את השימוש באימת המיסיון המשחר לטרף בקרב העולים הפליטים בחוצות ירושלים. בי׳ בטבת ׳צום העשירי, יהפוך ה׳ לששון ולשמחה, תרמ״ג׳, שבו וכתבו חברי הוועד לעורך **הצפירה** ח״ז (חיים זליג) סלונימסקי, שישמיע את

21. **הצפירה**, 43, י׳ בכסלו תרמ״ג (21.11.1882).
22. הרב ד״ר אדולף (יעקב אריה) סאלבנדי (1837–1914) יליד סלובקיה, היה הרב הראשי של נפת דורקהיים (Duerkheim) גרמניה, ריכז תרומות וצדקות ליישוב הישן והחדש בארץ־ישראל ופרסמן ב׳רשימות התורמים׳ שהופיעו בשנים 1877–1912 בנספח לעיתונים יהודיים בגרמניה. התמנה חבר כבוד בוועידת קטוביץ אף שלא השתתף בה ממש. דברי הספד עליו: *Ost und West*, 2 (February1914), pp. 139-142; שם (אפריל 1907), עמ׳ 289–292, כתבה ותמונה שלו. מופיע במקורות באיות שונה, כגון סאלוונדי, סלפנדי ועוד.

קולו בין קוראיו, למען ייאסף כסף מספיק ליישובם של העולים האומללים. הללו באו לארץ־ישראל באמונה שהוכנו בעבורם 'קולוניות', אך עיניהם נפקחו בראותם שלא יוכלו להתיישב בארץ וגם לא לחזור לבתיהם, שאותם עזבו ומכרו את כל רכושם, והם נפלו בידי המיסיון המעסיקם ומשחר לפרוש רשתו ללכדם. והנה, לפני שבעה חודשים כבר קנה הוועד של קהלת יעקב נחלה גדולה, אך לא מיהרו לפרסמה ברבים פן יטעו גם הם את נפש הפליטים. אך עתה, כשהד"ר הרב סאלבנדי פרסם את דבר קהלת יעקב ברבים, פונים הם אליו שייתן לה פומבי גם כן כדי להציל נפשות רבות מישראל 'ולהושיע גם לבני ציון תשועת עולמים' ולהושיבם על אדמת הארץ. את הכסף ישלחו לרב משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת 'עץ חיים', הנאמן מטעמם על איסוף התרומות.[23]

פניותיהם של סופר וחבריו לרבנים ולמכובדים בחו"ל, שנחשבו אמינים והיו מקובלים על המוני העם ועל תורמים ל'חלוקה' ולצרכים אחרים, עוררו את חמתם של רבים בירושלים ולא רק בה. כתבו הנמרץ של **הצפירה** בירושלים, יעקב גולדמן, מיהר ושיגר לעיתונו מאמר בשם 'הבריח התיכון', שהוא 'ארץ הצבי', המושכת אליה את לבות העם ומלכדת כבריח התיכון, כמשאת נפש עם העברים.[24] ברם בשמה של הארץ, יישובה וגאולתה, עושה עם ישראל מעשי כשל מרובים, מפזר כספו ללא ארגון ומטרה, ומצמיח מדי פעם בפעם מי שמנצלים את אהבת הארץ לרעה. 'צחוק מכאיב לב עשו לנו אתה המתיימרים על פני מכה"ע [מכתבי העתים־עיתונים] לראשי חברת "קהלת יעקב" אשר כוננו להם ברוח דמיונם ויוליכו שולל את אחינו יושבי חו"ל להאמין, כי כבר הוכנה המושבה ובעזר אחיהם יעשו חיל, אם לא הצחוק הוא בידענו כי אין כאן לא אגודה ולא מושבה ולא קהלת יעקב'.[25] גולדמן הוקיע את הסוחרים שנתנו פיקדון על נחלת השדה שקנו, שלא תצלח לעיבוד ולמזרע, ועתה הם תרים אחר גורמים שיאפשרו להם להשלים את העסקה שרקחו. תמימים אלה השולחים כספם בעבור חבורה זו נפלו ברשתם, אך למזלם הטוב של התורמים שלח הנאמן (הרב כהנוב) את הכסף חזרה כי 'מינוהו שלא על דעתו'. הסכנה הנובעת מכך, לדברי גולדמן, היא שהמיסיון הרואה את כל זה פורש רשתו לצוד את הנפשות האומללות של המהגרים הממתינים לתרומות ליישובם במקום ההוא.

מסתו של גולדמן לא עברה בשתיקה, שכן סופר ושותפיו המקורבים לאחדים מראשי היישוב, כגון פרומקין עורך **החבצלת**, דרשו וקיבלו ממנו התנצלות מעל דפי העיתון הזה. 'טעות לעולם חוזר', כתב, שכן הזדמן לנחלה, דיבר עם הכפריים הדרים בה, ושוכנע כי דווקא אדמה ראויה היא, וכי כוונת היוזמים היא 'באמת להיטיב את ארץ הצבי'.[26] בעוד התנצלותו של גולדמן מתפרסמת שלוש פעמים ברציפות בגליונות **החבצלת** של מאי 1883, הופיע בוורשה ספרו של בכרך הנזכר לעיל, והפעם הזדרז עורך **המליץ** לפרסם בהרחבה

23. **הצפירה**, 50, א' בשבט תרמ"ג (9.1.1883).
24. שם, 9, ד' באדר ב' תרמ"ג (13.3.1883).
25. שם.
26. שם, 17, כ"ז בניסן תרמ"ג (5.5.1883); וכן בגליונות 18 ו־19 בשבועות שלאחר מכן.

קטעים ממנו. לכתבה ניתנה הכותרת 'מפני תיקון העולם', וכותבה, יעקב סאפירשטיין, שהדפיס את ספרו של בכרך, מזהיר מפניהם של 'העושים עושר ולא במשפט'.[27] מה שעורר את כעסו של **המליץ** היו הן ספרו של בכרך וטענותיו כלפי יוזמי קהלת יעקב, והן שליחותו של אברהם קופלמן מטעמו של י"מ פינס לליטא ולפולין כדי להשיג קונים לאדמות האלה. כדי 'לתקן עולם' ולהרתיע את הקוראים מפני שלוחים ומשלחים כאלה, פרסם את דברי בכרך מילה במילה על אודות 'הסרסרים מ"הר־טוב"'.

אכן בעת ההיא כבר תלו הסרסורים־היזמים של קהלת יעקב את תוחלתם בגורמים משמעותיים יותר מהמוני בית ישראל בגולה או מהפליטים הסובבים בחוצות ירושלים. אלה היו חובבי־ציון בשיתוף הברון רוטשילד וחברת 'כל ישראל חברים' (כי"ח), שניסו לממש יחד רעיון של 'מושבה לדוגמא' בקרבת יפו, וי"מ פינס שהיה להוט למצוא פתרון של קבע בעבור חבורת הביל"ויים שהגיעה לארץ־ישראל.

ד. 'המושבה לדוגמא' באדמות ארטוף

בקיץ תרמ"ב נרקמו בה בעת, ובלי קשר זו לזו, שתי תוכניות ליישובם של פליטים ועולים יהודים בארץ־ישראל. האחת בקרב חובבי־ציון, האחרת ככל הנראה בין קרל נטר, מייסד מקווה־ישראל, לברון אדמונד דה־רוטשילד. בקרב חובבי־ציון זה היה חלק משיח פומבי שהתנהל בקהילות ובאגודות השונות, והוא נחשף בעיתונות התקופה כמעט בכל שבוע. המצב ברוסיה, השאלות לאן לעודד הגירה והתיישבות, כיצד לרכוש קרקע ולהקים מושבות בארץ־ישראל, מצב הפליטים והעולים ביפו ובירושלים, והפעילות של חובבי־ציון בארץ־ישראל באמצעות שליחים ו'ועד חלוצי יסוד המעלה' שהוקם ביפו — כל אלה הביאו מבול של כתבות, דיווחים, הצעות ורעיונות. אחד הרעיונות שהלך וכבש לו עמדה חזקה היה, שהכשלונות הראשונים ברכישת קרקעות ובנסיונות ההיאחזות בג'עוני, בפתח־תקווה, בראשון־לציון, מקורם בחוסר הניסיון של העוסקים במלאכה. על כן ראוי שהעולים להתיישב בארץ יהיו בעלי ידע מוקדם בעבודת האדמה, ולכן יצליחו מלכתחילה להבחין בטיב הקרקע, להשתמש בכלים חקלאיים ולחיות מפרי אדמתם בלי צורך בהסתגלות ארוכה המביאה לידי כישלון ולנטישה. אחד מבעלי הדעה הזאת ומי שנתן לה פומבי

27. **המליץ**, 39, כ"ח באייר תרמ"ג (23.5.1883).
28. יחיאל מיכל ברייל (1836–1887), יליד טולצ'ין באוקראינה, עלה ארצה בשנת 1855 ופעל בה להקמת בית־הדפוס ומערכת **הלבנון** (1863). על פעלו כעורך **הלבנון** ראו: ירדני, **העיתונות העברית בארץ־ישראל בשנים 1863–1904**, עמ' 87–94; קרסל, **תולדות העתונות העברית בארץ־ישראל**, עמ' 55–60. הוא הרבה לעסוק בענייני יישוב ארץ־ישראל והתקרב לראשי 'חיבת־ציון' ובעיקר לרב מוהליבר. על פעלו בענייני יישוב ארץ־ישראל הרחיב קרסל בדברי ההקדמה שלו לי' ברייל, **יסוד המעלה: פרשת העלאת אחד עשר האיכרים מרוסיה בשנת 1883**, ירושלים תשל"ח, עמ' ז–כג (מהדורה מצולמת).

פעמים רבות היה יחיאל בריל, עורך **הלבנון**.[28] דעתו זו התקבלה על דעת אחדים מראשי חובבי־ציון ובראשם הרב שמואל מוהליבר מראדום. בספטמבר 1882 (תשרי תרמ"ג) נפגש מוהליבר עם הברון רוטשילד בפריז, והוסכם ביניהם שחובבי־ציון יבחרו בעשרה איכרים יהודים בעלי ניסיון ואלה יישלחו למקווה־ישראל לתקופת ניסיון. לכשיימצאו מתאימים ידאג הברון לרכישת קרקע ולצרכים ראשוניים להתיישבות, וזאת בעזרת מנהלי מקווה־ישראל ובאמצעות חברת כי"ח.[29]

משסוכם העניין התברר שהברון כבר היה שקוע בתוכנית דומה של הושבת איכרים באמצעות כי"ח באופן סדור ומתוכנן. התוכנית נרקמה ככל הנראה בינו לבין קרל נטר, שהיה בדרכו לארץ־ישראל לאחר החגים של שנת תרמ"ג. בתוכניתו של נטר, המיועדת למימון הברון ולביצוע בידי אנשי כי"ח במקווה־ישראל, נכללה רכישת קרקע, בניית בתים, תוספת מים, פיתוח חקלאות כרמים, זיתים ופרחי בושם. הכוונה היתה ליישב איכרים בעלי ניסיון או כאלה שיהיו לדוגמה לאחרים לעתיד, וייתכן שאף ראו את חברי ביל"ו מתאימים לכך. לאחר תקופת ניסיון במקווה־ישראל התחייב הברון לרכוש קרקעות ליישוב בסביבה, אולי בפתח־תקווה ובסביבת הירקון, ולעזור להם להתיישב במקום החדש.[30]

נטר החל ככל הנראה לממש את התוכנית כבר בקיץ תרמ"ב, אך מותו הפתאומי בראשית אוקטובר 1882 שיבש אותה. בה בעת התלכדה תוכנית זו עם הסכמתו של הברון לשתף את חובבי־ציון בבחירת האיכרים המיועדים ל'מושבה לדוגמא' הראשונה. בהמלצת הרב מוהליבר יצא יחיאל בריל לליטא, וליד העיירה רוז'ינוי (פלך גורדנה) איתר בכפר נובו פבלובקה עשרה איכרים בעלי ידע וניסיון, שהיו נכונים לממש את שאיפת ההתיישבות בארץ־ישראל. כך התלכדו תוכניות נטר־רוטשילד עם רעיונותיהם של בריל ואחרים בנוגע לדרך הראויה להתיישבות בארץ־ישראל, ובסוף כסלו תרמ"ג (דצמבר 1882) נחתו ביפו לאחר תלאות הדרך בריל ו־11 ראשי המשפחות המיועדות למימוש הניסיון המרתק הזה.

את פרשת עלייתם תיאר בהרחבה בריל עצמו בספר הנודע **יסוד המעלה**. עדותו היא כמובן אישית, נוטה להבליט את עמדותיו ולשפוט בחריפות את מי שעמד בדרכו, בעיקר את מנהלה החדש של מקווה־ישראל ('הדירקטור') שמואל הירש. ברם ברי הוא שכמה וכמה תקלות ואי־תיאום בין כלל הגורמים הביאו לידי כך שיותר מעשרה חודשים נמשכו העיכובים באיתור קרקע מתאימה לניסוי היישובי הזה, מה ששחק את הרעיון להפוך אותו לדוגמה ולמופת לרבים. בריל עצמו שב מאוכזב לגרמניה כבר באביב תרמ"ג, ורק בראשית חשוון תרמ"ד (אוקטובר 1883) נרכשו לבסוף אדמות עקיר, והונחו היסודות ל'מושבה לדוגמא' עקרון — לימים מזכרת בתיה.[31]

29. שם, עמ' 7–10.
30. על תוכנית נטר־רוטשילד: רן אהרנסון, 'תכנית נטר־רוטשילד: תחילת פעולתו היישובית של הבארון בארץ־ישראל', **קתדרה**, 44 (1987), עמ' 55–80.
31. על המושבה והתפתחותה ראו: דוד ניימן, **מזכרת־בתיה (היתה עקרון)**, תל־אביב 1968. מבט ביקורתי על ראשיתה: אליהו שייד, **זכרונות, 1883–1889**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 54–57.

פרקים רבים בספרו של בריל מתארים את החיפושים אחר אתר מתאים להתיישבות ה׳ראדומים׳ (כך כונו בשל מקום מושבו של הרב מוהליבר — ראדום). לדברי בריל סימן אהרנסון 19 מקומות שבהקשרם עלו הצעות לרכישת קרקע, רובם בשפלת יהודה, ואחד מהם היה ארטוף.[32]

מתברר שבמרס 1883 פגש בריל את י״מ פינס ביפו, שם היה טרוד בעת ההיא ביחד עם משה יואל סלומון בעניין מכירת אדמות בפתח־תקווה, ופינס המליץ לו לעניין את הירש ברכישת אדמת ארטוף. עד אז סירב הירש לשמוע על האדמות האלה, ׳כי היהודי בעל ארטוף קנה את הנחלה הזאת על־מנת שירויח בה הרבה במכרו אותה לחלקים בדמים יקרים לאלה שיעפילו לאה״ק׳.[33] שמעה של יוזמת סופר יצא אפוא לרעה כיוזמה ספקולטיבית, שגורמים רציניים כמו הירש וכי״ח לא אבו להתעניין בה, ו׳ארטוף נבזה בעיניו׳. פינס ובריל חיפשו דרך לשכנע את הירש שייתן את עינו בארטוף, שמא תמצא האדמה חן בעיניו. במקום לנקוב בשמה של ארטוף, סיפר בריל להירש על אדמות ׳מארמיט׳ (ירמות?), היא חורבת מרמיטה שבקצה תחום ארטוף. גם הפעם סירב הירש, שכבר מזמן מאס בבריל ובמעורבותו, אך נעתר לשלוח עמו את עוזריו. בתענית אסתר תרמ״ג (22.3.1883) יצאו בריל, בן־שימול והמומחה לחקלאות ז׳וסטין דיגור (Duguard) לארטוף,[34] ותרו בה כ־4500 דונם אדמת מזרע וכ־80 דונם מטע זיתים. בגבעה שליד הכפר היה גם מכלול של חצר המקיפה שלושה בתים חדשים ורפת, שני בורות מלאים מי גשם ובור תבואות (מאגורה). כמו כן תיאר בריל חצר גדולה עם תקרת עץ שאפשר לשפץ, בורות רבים שאפשר לטייח ולהפוך למקווי מים, בית־בד, מעיין עונתי בשולי הגבעה ובאר מים בנחל הסמוך. במרחב הכפר והחורבה יש אבני גזית בשפע לצורכי בנייה, והגבעות מסביב ראויות למרעה ולעצי הסקה. לאחר הסיור נועץ בריל בבני לווייתו, שטענו כי בין באב אל־ואד לארטוף אין דרך ראויה לעגלות, ודיגור הוסיף שאם תוקם מושבת ה׳ראדומים׳ בארטוף לא יוכל לפקח עליה ועל ראשון־לציון גם יחד בשל המרחק הגדול ממקווה־ישראל.

אף־על־פי־כן דומה שהירש הסכים לבדוק את האפשרות לרכישת ארטוף, ובשיחה עם בריל אף ידע לנקוב מחיר של 30,000 פרנק שבעל הקרקע הסכים לקבל ממנו תמורת המכירה. הוא הציע שהאיכרים עצמם יבחנו את הקרקע, ואם תמצא חן בעיניהם ייתכן שירכשנה בעבורם. ב־27 במרס 1883 עלו אפוא תשעה מן האיכרים לעגלות ששכר בריל ואלה הוליכום אל באב אל־ואד. משם רכבו בריל (ואולי פינס עצמו) על סוסים. האיכרים שירכו דרכם ברגל, וכבר ידעו להתלונן על מצבה ועל נגישותה של ארטוף. ככל שסבבו בנחלה, ובריל עומד על טיבה ועל סיכוייה, כן גברו תלונותיהם על אדמת הרים זו: ׳המעט לבריל כי העלינו מארץ זבת חלב ודבש(!) להמיתנו בעבודה קשה [...] כי ישתרר עלינו

32. אהרנסון (לעיל הערה 30), עמ׳ 70.
33. בריל, **יסוד המעלה**, עמ׳ 62–63.
34. על פקידי הברון ובהם בן־שימול ודיגור: רן אהרנסון, **הבארון והמושבות**, ירושלים 1990, עמ׳ 103–120.

גם ישתרר ויכפה עלינו ההרים הרמים האלה'.[35] בריל הבין שהאיכרים ניאותו לבוא עמו אף שבינם לבין עצמם לא רצו להתרחק כלל ממקווה־ישראל, וכי הם משתמשים באותם הנימוקים שהעלו הירש, בן־שימול ודיגור על המרחק הרב מיפו ומירושלים, ללא דרך ראויה לעגלות, ואולי אף תיאמו את עמדותיהם עם הירש, שחפץ בעת ההיא להיפטר מבריל, הפוסל כל נחלה שהוא (הירש) מציע: 'איכה נשב בארטוף הרחוק מירושלם ומיפו כשש שעות, ואם ימות עלינו מת איפה נקברהו?'. אבל דווקא על זה נתן בריל את דעתו — וכי יש מקום ראוי יותר להיקבר בו מאשר בין צרעה לאשתאול בקבר מנוח אבי שמשון?

דומה שהביקור בארטוף ותגובת האיכרים על האפשרות להתיישב באתר שברה את רוחו של בריל, ובשובו ליפו החליט לחזור לעירו מיינץ ולבני ביתו, שהחלו לסבול מצוקת דיור ומזון משנותרו כמעט בלי אמצעים בשל נסיעתו. ב־1 ביוני 1883 הוא עלה על האונייה ביפו בדרכו לפריז ולגרמניה, והתחיל להעלות על הכתב את פרשת המסע עם האיכרים.[36] חלפו עוד ארבעה חודשים והירש רכש את אדמות עקיר בעבור האיכרים שהביא, וארטוף עדיין נשארה בידי הקונה המחפש נואשות דרך למימון העסקה שרקח.

ה. הביל"ויים לארטוף?

בכל העת שתרו בריל ואיכריו אחר קרקע ראויה ל'מושבה לדוגמא', היה גם י"מ פינס עסוק באיתור קרקעות ליישוב חבורה קטנה מאנשי ביל"ו, שעדיין לא מימשו את חזון ההתיישבות שטוו ורצו שישמש דוגמה לחובבי־ציון כולם. לא כאן המקום לדון בכברת הדרך שעשו הביל"ויים מאגודה של מאות חברים לגרעין קטן של מגשימים, שהתפצל גם הוא לקבוצות קטנות בקושטא, בירושלים, בראשון־לציון ובמקווה־ישראל. כבר עסקו בכך במחקרים מפורטים, ובעיקר העמיקה בהצגת הסאגה הארוכה הזאת שולמית לסקוב.[37] בחורף תרמ"ג (שלהי 1882 וראשית 1883) לחץ פינס על הביל"ויים להוכיח את עצמם כחלוצים וכמגשימים ולא להמתין לבואם של חבריהם הרבים מחו"ל, וזאת על־ידי הקמת מושבה קטנה בכוחות עצמם ובעזרת חובבי־ציון.

בעת ההיא, באפריל 1883, קיבלו עליהם הביל"ויים את הנהגתו של פינס, שאותו העדיפו על פני מרותם של פקידי הברון, והוא שכנע אותם לחזור למקווה־ישראל ולהמתין לרכישת קרקע ליישוב משל עצמם. גם חובבי־ציון בחרו לראות בו צינור להעברת התמיכה לביל"ויים, ושזו לא תעבור ישירות אליהם. המרכז בקושטא הועבר לירושלים, ונגוז החלום לקבל פירמאן (רשיון מטעם הסולטן) שבעזרתו יוגשם רעיון הביל"ויים לעמוד בראש תנועת הגירה המונית ולגאלית לארץ־ישראל.[38] עיקר המאמץ שריכז פינס

35. בריל, **יסוד המעלה**, עמ' 25, 68–69.
36. שם, עמ' 69–70.
37. שולמית לסקוב, **הבילויים**, ירושלים תשמ"א.
38. יוסף שלמון, 'תנועת הביל"ויים', בתוך: מרדכי' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130–131.

היה אפוא במציאת אתר התיישבות ראוי, ובקיבוץ תרומות מאגודות חובבי־ציון שיאפשרו את רכישתו ואת הנחלת הביל״ויים על אדמתם. אחד האתרים שנתן בהם פינס את עינו היה ארטוף, שדבר ההסכם על רכישתה בין סופר וחבריו לבין סגן הקונסול הספרדי בירושלים היה ידוע ומוכר לו היטב.

כדי לרכוש את הקרקע הוא שלח לקהילות פולין וליטא את איש אמונו אברהם קופלמן.[39] קופלמן היה מן המצטרפים לפתח־תקווה כבר בגלגולה הראשון, בעת שרכש בה חלקת קרקע והתיישב עליה בשנת תרמ״א בעזרתו של פינס. הוא היה סוחר מן העיר סלונים, בעל יוזמה וחלקת לשון. משהחלו פינס ויואל משה סלומון בניסיון למצוא קונים לחידוש היישוב בפתח־תקווה במהלך שנת תרמ״ב, ומשעמדו על עוצמתו של גל העלייה שהחל באביב של השנה ההיא, שלח פינס את קופלמן לשליחותו הראשונה, שנועדה למכירת אדמות בפתח־תקווה. הוא הצליח לשכנע יהודים בביאליסטוק לרכוש קרקעות במושבה המתחדשת, שאותן תיאר בהתלהבות ובכשרון שיווק ניכר. לרועץ היתה לו העובדה שאנשי ׳חברת יסוד המעלה׳ מסובאלק סברו שהוא מוליך שולל את הרוכשים, והם תקפו את שליחותו ברבים. אנשי ביאליסטוק שלחו לארץ את יעקב בכרך הנזכר, והוא דווקא חיזק את דברי קופלמן והמליץ על רכישת האדמות בפתח־תקווה.[40] הצלחתו הראשונה הביאה את שליחותו השנייה מטעם פינס, והפעם למכירת אדמות ׳הרבע׳ בפתח־תקווה, שהועמדו למכירה פומבית. על האונייה בדרכו לאירופה פגש קופלמן את בכרך, וזה טען אחר־כך בספרו שקופלמן גנב ממנו את גליון **שערי־ציון** המהלל את אדמות ארטוף, לבל יוציא דיבת הארץ רעה.[41] גם הפעם עלתה שליחותו יפה, ובאביב תרמ״ג שלח אותו פינס בשלישית, והפעם בניסיון למכור את אדמות ארטוף וליישב עליה את אנשי ביל״ו. קופלמן יצא לדרכו מצויד בייפוי־כוח, שזה כשלעצמו מסמך מרתק על רוחות הזמן ההוא בארץ־ישראל ועל מהות עסקי המקרקעין בה:

> אנחנו הח״מ — נתנו והקנינו לה״ר [הרב] אברהם מ״י [מליץ יושר] ב״ר [בן רבי] ירוחם קאפעלמאן [קופלמן] ארבע אמות קרקע בחצרינו אשר קנינו לאחוזת עולם מאת הוויצע [סגן] קאנסול השר אליעקסאנדר שפנייאלי — ואגב ק״ס [קא סברו] הננו נותנים כח ורשות לה״ר אברהם קאפעלמאן הנ״ז [הנזכר] למכור את הכפר שלנו הנ״ק [הנקרא] בשמו ״ארטוף״ — ~~חלק גדול או קטן כרצון איש ואישה שירצה לקנות לו אחוזת נחלה בארץ האבתינו, והמחיר אשר אמרנו בע״פ למורשינו הלזה — מפני שנוי~~

39. אברהם קופלמן (1821–1924), נולד בואסיליסצ׳ק ליד וולוז׳ין, רוסיה, והתיישב בסלונים. קנה נחלה בפתח־תקווה באמצעות י״מ פינס והתיישב בה בשנת 1880. עם עזיבת המושבה התיישב בירושלים, וניסה להקים בעזרת פינס בית־חרושת לרעפים במוצא, ושב לפתח־תקווה עם הקמתה מחדש בשנת 1883. על קופלמן ודרכו ראו: י׳ יערי (פולסקין), **ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקוה**, תרל״ח–תרפ״ח, תל־אביב תרפ״ט, עמ׳ רט״ז–רכ״ד.
40. בכרך, **ספר המסע לארץ הקדושה**, עמ׳ 67.
41. שם, עמ׳ 72.

~~מדת הקרקעות לפי שנוי המקומות והמדינות~~ אשר קנינו מאת הווייצע קונסול השר אלכסנדר שפאניולי, אותו ואת כל אשר בו וכל השייך לו והנקרא על שמו הן כולו הן מקצתו מתוך כולו, הן בבת אחת והן לאחדים כפי המחיר אשר מסרנו למורשנו הזה בע"פ — ותהא פיו כפינו ומכירתו כמכירתנו — והכסף ישלחו הקונים לפה עה"ק [עיר הקודש] — ע"ש הרה"ג כ"ו כ"ו כבוד מוהר"ר — יחיאל מיכל פינס נ"י [על שם הרב הגאון כתוב וחתום כתוב וגמור מורנו הרב רבנו יחיאל פינס נרו יאיר] — וכבוא הכסף הזה לידי הרימ"פ [הרב יחיאל מיכל פינס] הנ"ל מחוייבים אנחנו הח"מ ליתן להקונים (או למי שיקראום המה או הבא מכחם בשמם:) שטר מקנה (קושאן) בערכאות מבית משפט ממשלת המדינה יר"ה [ירום הודה] — לאשר ולקיים את המקנה ביד הקונים בלי שום פקפוק וערעור כלל! — ושטר הרשאה בו נעשה בלא למיהדר [להוסיף] ביה אפילו קודם מעשה בת"כ [בתקיעת כף] בפ"מ [בפה מלא] וב [...] שקנו אחרים מידינו במידלב [במנא דכשר למקניה ביה] — באוה"מ [באנו על המוגמר] ותיחבל — ולא יופסל ולא יוגרע כחו בשום ריעותא וגריעותא בעולם — רק יהא בתקפו כתוקף כל שטרי הרשאות הנהגין בישראל העשוין כתיקון חז"ל — בלא כ"ו [כתוב וחתום] ובלא כ"ו [כתוב וגמור] בביטול כ"ו [כתוב וחתום] ובפיסול כ"ו לדעת הרשב"א [הרב שמעון בן אליעזר] בללה"ה [בלא לנו הרשות?], ולראות אמו"צ [אמת וצדק] חתמנו שנינו — יום השלישי — בג' לאדר הראשון — משנתינו זאת **בנה ירושלם**[42] לפ"ק [לפרט קטן] פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלם אלקים יכוננה עד עולם סלה — אמן.

ומוסיפים החותמים את התנאים האלה:

אלה המה התנאים אשר על פיהם מסרנו שטר ההרשאה למורשים הר' אברהם [נו] ב"ר ירוחם קאפעלמאן בלא למיהדר ביה

1) הפלחים הדרים בהכפר יסולקו מהכפר ויעקרו דירתם מתוכו מבלי שישאר להם פיסה חוץ מזכותם בהזיתים.

2) לא ישאר להמוכרים בכפר שום שיור הן בקרקע והן בבניינים ובורות והן באבנים והן באילנות הן בפועל ממש והן בזכות ויפוי כח, כי הכל מה ששייך להכפר הן מה ששייך לו בפו"מ [בפועל ממש] והן מה ששייך לו ע"פ חזקה הכל כלול בהמכירה ואם ירצו המוכרים לשייר לעצמם חלק בהכפר יהיו כחם בזה ככח אחד מן הקונים היינו שיקחו חלקם אחר החלוקה הכללית ע"פ גורל, וכל בכל שאר מקנות [תקנות?] הישוב יהיו כאחד מן החברים.

3) שכני המקום יעידו על המצרים [גבולות] ויודו עליהם בכתב בערכאות לבלי יהיו אח"כ שום ערעור. וכן יעידו על המעין אשר בנחל הצרור [נחל צראר — שורק] כי קנין הכפר הוא לו לבדו ואין לאחרים שותפות בו.

42. בנה ירושלם (643) = תרמ"ג.

4) המחיר הוא שני אלפים וארבע מאות נאפאליאן [נפוליאון], וזמן ההרשאה הוא לשני חדשים מיום דלמטה.

על כל אלה באעה״ח [באנו על החתום]

[חתימות]

בעז״ה ה [?][43]

כתב מינוי זה לאברהם קופלמן מוסיף מידע על מחירי הקרקע שביקשו עתה היוזמים של קהלת יעקב. אם בחתימת ההסכם עם אסכנדר ספניולי נקבע המחיר לרבע נפוליון, כלומר חמישה פרנק לדונם, הנה עתה קפץ המחיר לכדי 10–12 פרנק לדונם, כמעט פי שניים וחצי ממחיר הקנייה חודשים ספורים לפני כן. על הסיבות לכך נעמוד בהמשך הדברים, אך ברי הוא כי בשלב זה עדיין היו היוזמים משוכנעים שיוכלו להשלים את יוזמתם ולגרוף רווחים נאים. כנאמן להפקדת הכספים נזכר עתה כמובן י״מ פינס ולא הרב שמואל סלנט, וכך חברו יוזמי קהלת יעקב למאמציו של פינס, שהסכים כנראה להיות הנאמן לרכישה אפשרית של קרקעות שתבוא באמצעות שליחותו של קופלמן. ייפוי־הכוח לקופלמן מנוסח בקפדנות מבחינת מנהגי היהודים ׳כתיקון חז״ל׳, והוא נוגע גם לשאלת תושביו הערבים של הכפר. זהו אחד המסמכים הראשונים בסוגיית ׳פינוי׳ אריסים או דיירים ברכוש שיימכר מבעלי קרקעות גדולים ליהודים, סוגיה שנתגלתה אז בראשיתה גם בזכרון־יעקב (זמארין) ובפתח־תקווה. דומה שהיוזמים לא בררו במילים בכתבם שהפלחים ׳יסולקו מהכפר ויעקרו דירתם מתוכו׳, ורק זכותם בעצי הזית שגידלו תישמר להם.

אולם קופלמן נתקל עתה בהתנגדות עזה. באביב תרמ״ג התנהל ויכוח נוקב על עסקת ארטוף וזכה לפומבי. בוורשה עמד להופיע ספרו המקטרג של יעקב בכרך, שנטר לקופלמן על גנבת גליון **שערי־ציון** והשלכתו הימה ביפו. כדי לגרום לתפוצה גדולה של הספר ולהזהיר את הרוכשים הפוטנציאליים של ארטוף, פרסם המו״ל שלו, יעקב סאפירשטיין, מאמר מקדים גדול ב**המליץ**, שכותרתו ׳מפני תיקון העולם׳.[44] כל כולו של המאמר הוא ציטוט מילותיו של בכרך, העתידות להופיע בספר המצוי במכבש הדפוס. בהקדמה ובסופו של המאמר תוקף סאפירשטיין את יוזמי קהלת יעקב בכנותו אותם ׳העושים עושר ולא במשפט׳, אנשי זדון ותרמית, וסוחרים ערמומיים המנצלים את השעה שמתעורר רעיון יישוב ארץ־ישראל בקרב רבים בגולה, ואילו בירושלים מצויים פליטים חסרי כול. ׳הסרסרים מ״הר־טוב״׳, קרא להם בסיפא של מאמרו, והזהיר את קוראי **המליץ** לשמור נפשם מאנשים כאלה.

פינס הנכלם שיגר תגובה קצרה ובלשון לא חריפה על הדברים הקשים האלה: ׳אין בזה משום תקון העולם׳, קבע, משום שהמציאות שונה מדברי בכרך.[45] אין הוא מתייחס

43. אצ״מ A109/25 — המחיקות בייפוי הכוח מצויות במקור.
44. לעיל הערה 27.
45. **המליץ**, 51, י״א בתמוז תרמ״ג (16.7.1883).

לעצם הרכישה, כותב פינס, אך עתה שינה יעקב סופר את דעתו, והוא נכון למכור את הנחלה בחלקים אחידים ובתנאים הגונים. לפיכך נתרצה גם הוא, פינס, והלך 'הרטובה' [כך במקור] לראות את המקום. את מה שראה בנחלה, מידותיה, מידות שדותיה וטרשיה, עצי הזית ובורות המים, כל אלה פירט ונתן בכתב ההרשאה לאברהם קופלמן. ועוד טעה בכרך באמרו שאין שטרי מקנה תקפים למוכר [כלומר לאספניולי] מפני שיש לו שטרות מאושרים כחוק. יתר־על־כן, הפלחים ייעקרו מהקרקע ולא תהיה להם תביעה, אחרת לא יקבל המוכר את כספו.

מתברר אפוא שפינס הוא שכתב את המסמך המצוטט לעיל, והוא מעיד על כשרותה של השליחות ועל טיבה של הנחלה גם יחד. נראה שקופלמן אכן הצליח מעט במלאכתו, וחלקים קטנים מאדמות ארטוף מכר בחרקוב, במינסק ובמוסקבה. הכסף הגיע לידי הרב כהנוב, וזה מיהר ושלחו בחזרה בטענה שאיש לא שאל להסכמתו לשמש נאמן לכספי הרכישה. אנשי חרקוב ניצלו כסף זה לרכישת נחלתם בגדרה, העתידה לקום כעבור שנה. אף שבדצמבר 1883 כתב הביל"ויי זאב דובנוב לאחיו ההיסטוריון הנודע שמעון דובנוב ש'פינס קנה לנו אדמות הרטוב ב־15,000 פרנק', דומה שאלה היו רק תקוות שווא.[46] מעט החלקות שהצליח קופלמן למכור לא הגיעו מעולם לידי בעליהן, ואנשי ביל"ו המתינו עוד שנה ויותר עד שמצא פינס את אדמות קאטארה, וזו היתה למושבת הביל"ויים גדרה. ארטוף, הר־טוב, קהלת יעקב היו לשמות שנשכחו בשוק המקרקעין של הארץ, ובסתיו 1883 כבר נמצאו להם בעלים חדשים — חברת המיסיון האנגליקני בירושלים.

סיכום

פרשת קהלת יעקב באה אל קִצהּ ונשתכחה עד מהרה בזיכרון ההיסטורי של תולדות ההתיישבות. זו היתה אפיזודה בת 18 חודשים, והיא לא הותירה חותם של ממש בדברי ימי התקופה. בד בבד התרחשו הסערות הגדולות של העלייה הראשונה, נסיונות ההתארגנות בארץ ובחו"ל של חובבי־ציון, עלייתן על הקרקע של ראשון־לציון, זכרון־יעקב, ראש פינה וחידושה של פתח־תקווה, והתעוררה שאלת הפליטים הרבים שהיו שרויים בחוסר כול בערי הארץ.

עם זאת היו בפרשה זו סממנים רבים של רוח התקופה ושל מעשיה. יעקב סופר ושותפיו למעשה הרכישה של ארטוף לא זכו מעולם למקום כלשהו בהיסטוריוגרפיה היישובית, אך הם פעלו בדפוסים שאפיינו אחרים שכן זכו לכך. הם לא נמנו עם חובבי־ציון, אך ניצלו את שעת הכושר שהפיחה תנועתם בארץ ובגולה. כתושבי ירושלים המעורים בחברה האשכנזית של היישוב הישן־חדש המתעורר גם הוא לקולות הפרודוקטיביזציה וההשכלה,

46. ולדימיר (זאב) דובנוב אל שמעון דובנוב, אלתר דרויאנוב (עורך), **כתבים לתולדות חיבת־ציון וישוב ארץ־ישראל**, ג, תל־אביב תרצ"ח, מס' 1174.

ניצלו את יתרונם בכריתת הסכם עם בעל הקרקעות בארטוף, וחשבו לנצלן לעשיית רווחים נאים. דרכיהם הנפתלות הובילו לבסוף למבוי סתום, ועוררו ביקורת קשה שפגעה בהם ובכל מי שנקשר למעשיהם. סופה של יוזמתם היה ככווייה צורבת בעיני בני ירושלים משום שכשלונם הוביל לרכישת ארטוף בידי חברת המיסיון האנגלי, שפרומקין, בן־יהודה והממסד האשכנזי נלחמו בה מלחמת חורמה. ואף־על־פי־כן ראויה היוזמה שלהם לתיאור המפורט משום שהמסמכים הקשורים אליה מלמדים רבות על נושאים רחבים יותר בהיסטוריה היישובית. סיפורה של קהלת יעקב פותח צוהר לתהליכים חשובים שעברו על היישוב היהודי בארץ־ישראל בראשית ימי העלייה הראשונה. עלייה זו הביאה לידי גידול אוכלוסין בקרב יהודי ירושלים בעיקר, והעולים שנקלעו למצוקה כלכלית בהיעדר מוסדות קליטה ותמיכה נדחפו לפתרונות חדשים כדי למצוא מקורות לקיומם. מצוקה זו והלחץ על ה׳כוללים׳ הוותיקים תרמו ככל הנראה לתמיכה של חלק מראשיהם ופרנסיהם בנסיונות למצוא דרכים חדשות לפרנסה ואף לתמיכתם בהתיישבות חקלאית בסביבות העיר. התעוררות הביקוש, הלחצים הפנימיים ועידוד של מקצת המנהיגים הצמיחו מן הסתם גם שכבה דקה של עוסקים ב׳יזמות׳ ובעסקנות התיישבותית ונדל״נית לעת מצוא, והללו ניסו לנצל את הרוחות החדשות ואת האפשרויות שנִקרו בדרכם. יזמים אלה התמצאו בשוק המקרקעין המתעורר של הארץ ועמדו נכונה על שאיפות העולים החדשים להתיישבות חקלאית. פרשה זו גם מאירה היבטים כלליים, הרלוונטיים לא רק לנעשה ביישוב היהודי. אחד מהם הוא ההיבט המורכב של רכישות מקרקעין בארץ־ישראל. מתוך החומר המוצג במאמר אפשר לראות ששוק זה היה תוסס ורב־משתתפים, רבתה בו התחרות בין גורמים מקומיים, תושבים זרים, חברות דת ומיסיון ואגודות התיישבות יהודיות. פרשת קהלת יעקב חושפת פן מגוון זה של תהליכי ההתקשרויות, עריכת הסכמים, תנאי תשלומים, ערבויות ונפתולי משא־ומתן על קרקעות, מה שמאפשר להבין את התופעה הרחבה יותר בעזרת מקרה־חקר כזה. היבט אחר העולה וצף מבין עלילותיהם של היזמים של קהלת יעקב הוא ההיכרות הקרובה של בני היישוב בארץ לא רק עם שוק המקרקעין אלא גם עם כללי הקמתם של יישובים, קביעת תקנות מפורטות, הגדרת זכויות וחובות המתיישבים, הקצאת קרקע לצורכי ציבור ועוד יסודות המלמדים על ההיכרות מקרוב עם מעשה ההתיישבות, היכרות תאורטית לפחות.

הנה כי כן מאירה קהלת יעקב הנשכחת תקופה שלמה, תהליכים חובקי ארץ ומאפיינים של תהליכים היסטוריים רחבים שמעבר לעניינה הצר של ׳קהילה׳ מדומיינת זו, אף־על־פי שחלומם־תקוותם של יזמיה הזריזים נגוזו ונעלמו בין דפי ההיסטוריה. זכות אחת לפחות שמורה להם גם בנוגע למקום, שהרי אף־על־פי שכינו את הקהילה המדומיינת שתכננו באדמות ארטוף בשם קהלת יעקב, נודע המקום מאז בשם ׳הר־טוב׳.

ספרות ואמנות

בין 'צַעַן' לבין 'כְּנַעַן'

הפואמה הגנוזה 'חנה'לי מדורוהוי' ליעקב אורלנד

תמר וולף־מונזון

במחקר יצירתו של יעקב אורלנד שבה ועולה ההנחה כי פנייתו של המשורר לחומרים היסטוריים, המשמשים מקורות השראה ליצירותיו שלו, היא יסוד המאפיין את יצירתו השירית המאוחרת, למן שנות השבעים ואילך. 'אורלנד היה מוכר כליריקן מובהק', כתב צבי לוז,[1] עשרות שנים התבטא בשירים ליריים, והנה יצירתו המאוחרת, שנתגבשה בשלבי סיכום רצופים, מגלה את היסוד האֶפִּי ומרחיבה את יריעותיה, מחדשת פניה בז'אנר הפואמה ומתרעננת בערכיה הצורניים ובערכיה התמטיים. 'מאז שנות השבעים החל ליצור קורפוס שירי חדש', חידד אבידב ליפסקר את הבחנתו של לוז, 'שכולו שירה קיומית־היסטורית ואפית באופיה. חטיבה שירית חדשה זו כוללת את ארבע הכרוניקות הגדולות של אורלנד: **יום תל פאחר** (תל־אביב 1976); **כז שירים: נתן היה אומר** (תל־אביב 1984); **סמטת החבשים** (ירושלים 1986) **וקיֵב** (ירושלים 1991)'.[2] גם דן מירון ראה **ביום תל פאחר** את הקובץ שבו החל אורלנד ב'תרגול השיטתי במימוש אפשרויותיה של השירה הסיפורית', שיהיה לו המשך ופיתוח בספריו הבאים.[3] גם בנימוקי חבר השופטים להענקת פרס ההסתדרות על שם נתן אלתרמן לאורלנד ב־1987 נאמר:

1. צבי לוז, 'יעקב אורלנד: שירה פואמתית', **התגלמויות של מציאויות בשירה העברית המתחדשת** (עורכת ומביאה לדפוס לאה שניר), תל־אביב 2004, עמ' 73. פרק זה הוא פיתוח של מאמרים קודמים של לוז: 'מבט חוזר: על היסוד האפי בשירתו המאוחרת של יעקב אורלנד', **מאזנים**, סא, 1 (תשמ"ז), עמ' 18–22; הנ"ל, 'על היסוד האפי בשירתו המאוחרת של יעקב אורלנד: מבט חוזר', **צפון**, ו (תש"ס), עמ' 267–281.
2. אבידב ליפסקר, 'מולדת הרימון: ארץ־ישראל בשירת יעקב אורלנד', בתוך: **קטלוג התערוכה מולדת הרימון: ארץ־ישראל בציורי שמואל בונה ובשירת יעקב אורלנד**, תפן 1999, עמ' 91–93.
3. דן מירון, 'אילן צומח מאופל: על שירת יעקב אורלנד', בתוך: יעקב אורלנד, **מבחר כתבים** (עורך: דן מירון), ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' 418–419. מירון מעיר על התנסותו המוקדמת של המשורר בנוסח הבלדה והמקאמה, בייחוד **בשירים מארץ עוץ** (תל־אביב תשכ"ג) **ובעיר האובות** (תל־אביב תשל"ח), אך איננו נוגע ביצירתו הדרמטית של אורלנד.

> יצירות אלה של אורלנד מסמנות מהלך חדש ומעורר עניין בכתיבתו של אורלנד [...] אורלנד פונה בטקסטים אלה אל השיר הארוך, המכיל יסודות סיפוריים, השואף לגלם מציאות חברתית קונקרטית [...] ביצירות אלה גילה אורלנד תעוזה רבה: לא רק שהוא נוטש מודלים קודמים שנתקבעו בכתיבתו ומעמיד תחתיהם מודל חדש ושונה, אלא שהוא גם סטה באופן קיצוני מן הנוסח הרווח והשליט היום בשירה העברית: אורלנד נתן לגיטימציה מחודשת למסורת הפואימטית, שהוזנחה לאחרונה, על ידי כך שהוא העמיד מחדש את השיר כמדיום המושתת על חיקוי ריאליסטי, רחב יריעה, של 'עלילה' היסטורית.[4]

סביר כי ההנחה שפנייתו של אורלנד אל המבע האפי היא התפתחות מאוחרת ביצירתו השתרשה בביקורת משום שחלק ניכר מיצירותיו האפיות המוקדמות של אורלנד נותרו בכתב יד או שלא פורסמו בשלמותן. היו מהן שפורסמו בעיתונות, אך לא כונסו בשלושת כרכי **מבחר הכתבים** של יצירתו.[5] מעיון במכלול יצירותיו של אורלנד, ובעיקר בחומר המצוי בארכיון המשורר שבאוניברסיטת בר־אילן, חומר שבחלקו הגדול טרם פורסם, מתברר כי פנייתו של אורלנד לחומרים היסטוריים ותנ"כיים, כמו גם נטייתו לז'אנר הפואמה וליסודות אפיים, באה לידי ביטוי כבר שלושים שנה קודם לכן, והיא קשורה קשר הדוק לכתיבתו הדרמטית ולעבודת התרגום הענפה שלו בתחום המחזאות.

למן ראשית שנות הארבעים, בד בבד עם שירי הזמר ושירתו הלירית, חיבר אורלנד מספר לא מבוטל של מחזות מקור וגם תרגם מחזות, שרבים מהם הועלו על בימות. מדובר בקורפוס רחב היקף שעד כה טרם רוכז ותוארך.[6] המחזות שתרגם היו מגוונים — מחזות קלאסיים ומודרניים, מחזות שכתבו מחזאים אנגלים, אירים ואמריקנים, לצד מחזות שנכתבו במקורם ביידיש, בספרדית או באיטלקית.

בשנת 1940 ראה אור תרגומו של אורלנד למחזהו הנודע של אוסקר ויילד 'שלומית', על־פי הסיפור המופיע בברית החדשה (מרקוס ו) על אודות שלומית, בתה של הרודיה, ועל תשוקתה המוטרפת ליוחנן המטביל.[7] מחזה אחר שתרגם באותם ימים היה 'אב ובנו'

4. 'נימוקי חבר השופטים להענקת פרס ההסתדרות לשנת 1987', ארכיון יעקב אורלנד 24/6ב. פרס ההסתדרות לספרות על שם נתן אלתרמן ניתן לאורלנד על יצירותיו: **כז שירים: נתן היה אומר; סמטת החבשים**, וכן על הפרסום המוקדם של הפואמה 'קֵיִב', בתוך: **אגרא**, 2 (תשמ"ו). בחבר השופטים היו דן לאור, דוד פדהצור וחיים גורי.
5. אורלנד, **מבחר כתבים**.
6. רישום חלקי של תרגומיו של אורלנד הופיע בנספח אצל רחל לקט, 'יעקב אורלנד מתרגם לילדים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב 2002, עמ' 194–197. רישום מפורט של מחזות המקור של אורלנד ושל המחזות שתרגם, בצירוף פרטים כרונולוגיים־ביבליוגרפיים, יופיע בנספח לספרי: **בהיר וגבוה כזמר: מפעלו הספרותי של יעקב אורלנד — פואטיקה, היסטוריה, תרבות** (בדפוס).
7. אוסקר ויילד, **שלומית: טרגדיה במערכה אחת** (תרגם יעקב אורלנד), קרית ספר 1941. על־פי הדברים שכתב אורלנד בשולי תרגומו, ויילד, שמוצאו מאירלנד, בחר לכתוב את המחזה בצרפתית בשל החן הפונטי של הלשון הצרפתית וקלילותה. התרגום האנגלי הוא מעשה ידיו של ויילד עצמו

של שלמה רפופורט, שנודע יותר בפסבדונים ש' אנ־סקי.[8] המחזה, קומדיה במערכה אחת, נכתב במקורו ביידיש, והוא מספר את סיפורם של צעירים יהודים החברים בפעילות מחתרתית נגד השלטון ונדונים למאסר בליטא ב־1905.[9]

באותה עת עבד אורלנד גם על המחזה 'העיר הזאת'.[10] עלילת המחזה מתרחשת בשנים 717–707 לפנה"ס,[11] בתקופה שעלה סנחריב מלך אשור על יהודה, עד לנקודת המפנה ההיסטורית שבה הוכו חייליו בידי מלאך ה', עד כי סנחריב וחייליו הנותרים נאלצו לעזוב את הארץ בלי שפגעו בירושלים ובתושביה.[12]

לימים הסביר אורלנד את פנייתו לחומרים היסטוריים ותנ"כיים. בדברים שנשא על המחזה העברי המקורי אמר אורלנד:

> אני מבין שיש חשש מסוים בגישה אל חומר היסטורי ותנ"כי. ההוד הרב המושקע בו, לשונו המיוחדת, וה'דיסטאנץ' שאנו חשים כלפיו לגבי מציאותנו, אינם מניחים לנו לטפל בו כבחומר רגיל. הוא הפך להיות בשבילנו חומר מקודש שאין לגעת בו, מחשש של חילול הקודש או של מיעוט הדמות. אבל מצד שני אין לך אתגר גדול יותר למחזאי ישראלי, כמו לכל מחזאי גוי המטפל בו, לשאוב ממנו אלף ואחת עלילות ולהחיותן בהארה חדשה ובסגנון אחר.[13]

לצד הדרמות שכתב ותרגם, בשנות הארבעים עסק אורלנד גם בכתיבתן של פואמות דרמטיות שבלט בהן היסוד העלילתי. ניצניו של מהלך זה באו לידי ביטוי בפואמה 'על

ושל ידידו אלפרד דוגלס, אולם אורלנד הסתמך על המקור הצרפתי, ראו: יעקב אורלנד, 'בשולי התרגום', שם, עמ' 53–56.

8. תרגומו של אורלנד פורסם במלואו בחוברת מיוחדת שהקדיש כתב העת **במה** למחזאי שלמה רפופורט (אנ־סקי), במלאות עשרים שנה למותו, ש' אנ־סקי, 'אב ובנו: קומדיה במערכה אחת' (תרגם יעקב אורלנד), **במה**, ב (תש"א), עמ' 10–18. כתב העת ראה אור בהוצאת חוג הבימה בתל־אביב. תרגום המחזה הוזמן אצל אורלנד מחוג הבימה, אך בסופו של דבר לא הוצג.

9. המחזה נתחבר עוד בסוף שנות התשעים של המאה ה־19 והיה הראשון שהועלה ב'במה הפרולטרית היהודית'. על רקע המהפכה שהתחוללה ברוסיה ב־1905, ועוררה גל אנטישמיות ורדיפות כלפי היהודים, נחשב המחזה כדבר נבואה שהתגשם, ראו: י' רבקאי, 'האחידות ב"שני העולמות" של אנסקי', שם, עמ' 8.

10. יעקב אורלנד, '"העיר הזאת": מחזה מימי מלחמת סנחריב מלך אשור ביהודה וירושלים', ארכיון יעקב אורלנד 353/2א־ב. על טיוטת כתב־היד נרשם: 'ירושלים 1941', שם 353/2ב.

11. על־פי כותרת המשנה שרשם אורלנד בכתב־היד של המחזה, שם 353/2א. לדעת בנימין מזר, ב־701 לפנה"ס התרחש המאורע ההיסטורי הגדול שצבא אשור הוכה וסנחריב שב לארצו (כמסופר במלכים ב, יט:לה–לו; דברי הימים ב, לב:כא), ראו: בנימין מזר, 'מסע סנחריב לארץ יהודה', בתוך: **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא**, (ערך יעקב ליוויר), תל־אביב תשכ"ד, עמ' 286–295.

12. יש זיקה בין המחזה ובין שלוש פואמות דרמטיות בשם 'דמויות מן התנ"ך', החותמות את ספר שיריו של אורלנד, **שירים על עיט ועל יונה**, נתניה 1946, עמ' 203–252.

13. הדברים נאמרו בישיבה מיוחדת שכינסה המועצה לתרבות ולאמנות על המחזה המקורי מאז קום המדינה, 29 ביוני 1964, ארכיון יעקב אורלנד.

שני להבים׳, שכתב בשנים 1940–1941. הפואמה מציגה את המאבק בין קין להבל ורואה בו סמל למאבק קמאי שבכל דור לובש צורה אחרת של מאבקים בין עמים ובין תרבויות.[14] המשכו של המהלך הוא בפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳, פואמה דרמטית שכתב במחצית השנייה של שנות הארבעים, שהיא עניינו המרכזי של מאמר זה.

הציר הנרטיבי של הפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳

הפואמה ׳חַנָּה׳לִי מִדּוֹרוֹהוֹי׳ היא יצירה רחבת יריעה המתארת את סיפור חטיפתה של חנה׳לי, בתם היחידה והאהובה של ר׳ מנדל מלמד התינוקות וזוגתו גְּנֶנְדֶל, בידי חבורה של צוענים שפשטו על העיירה דורוהוי. חנה׳לי מתנתקת מעברה וממקורותיה ונודדת עם שיירת הצוענים. בלילה שהיא אמורה להינשא לנסיך השבט הצועני עוברת השיירה בדורוהוי. בחנה׳לי, שמזכרונה נמחק כל עברה ושיוכה הלאומי, ניצת לפתע שביב זיכרון והוא מחזיר אליה את עולם ילדותה. היא נוטשת את שיירת הצוענים וחוזרת לעיירתה.[15]

הפואמה בת שמונת הפרקים כתובה במבנה של בתים קצרים, בני ארבעה טורים, שכולם חרוזים בטטרמטרים טרוכאיים. עם זאת רוחב היריעה של הפואמה (15 עמודים מודפסים כפולים באורכם) מאפשר הבנייתה של יצירה בעלת מאפיינים אֶפיים ודרמטיים, המושתתת על ציר עלילתי מובהק. כתב היד של הפואמה ברובו הגדול איננו מנוקד, שלא כדרכו של אורלנד בכתיבת טקסט, והדבר עשוי להעיד על אופיה האפי של הפואמה.

בגרעינה של העלילה הפואמתית מצוי מעשה שבסיסו היסטורי, ששמע אורלנד מפי ידידו, המתרגם וחוקר הפולקלור עמנואל אולסואנגר,[16] שהשתייך גם הוא בראשית שנות הארבעים לאיגוד הסופרים והמשוררים הירושלמי.[17] על־פי עדותו של אורלנד, בעת שישב עם אולסואנגר בקפה ׳רחביה׳, שמע ממנו את סיפור החטיפה, והוא הותיר בו רושם עז.[18]

14. הפואמה הופיעה בנוסח מורחב, של שלוש חטיבות שיריות, בספרו של אורלנד, **שירים על עיט ועל יונה**, עמ׳ 65–89.
15. אורלנד, ׳חנה׳לי מדורוהוי׳, ארכיון יעקב אורלנד 789/2, מודפס במכונת כתיבה, מנוקד חלקית וללא תאריך (להלן: כתב־יד ׳חנה׳לי׳). חלקה המסיים של הפואמה חסר ואפשר ללמוד עליו רק מהטקסט הנלווה למחזה, שם 789/2א.
16. ד״ר עמנואל אולסואנגר (אולסבנגר, אולסוונגר) היה ידען מופלג בכל התרבויות הקלאסיות של המזרח והמערב. הוא שלט ב־18 שפות על בוריין ותרגם לעברית יצירות מופת קלאסיות משפות רבות, ובהן יפנית, סנסקריט, איטלקית ולטינית. הוא גם היה איש הומור וסאטירה. על הקשרים המיוחדים שנטוו ביניהם העיד אורלנד לפני יצחק לבטוב, בפגישה ביניהם, ובה הזכיר בפירוט את סיפור חנה׳לי מדורוהוי. ראו שכתוב של השיחה מראשית שנות התשעים, שם 41/1.
17. בין חברי איגוד הסופרים והמשוררים הירושלמים נמנו גם הסופר א״א קבק, שהיה מורו של אורלנד בגימנסיה הרצליה, הסופר והמבקר אריה ליפשיץ, הסופרים יהודה יערי ויהושע בר יוסף, והמשוררים ישראל זרחי, יהושע טן־פי, יצחק שנהר ודב חומסקי.
18. עדות נוספת שאולסואנגר היה המקור לסיפור ההיסטורי של חנה׳לי מדורוהוי מופיע בשיר ׳המאסטרו משחק שח׳, בתוך: **כז שירים: נתן היה אומר**, עמ׳ 59.

ה'אתחלתא' של הפואמה הוקדשה לתיאור נסיבות המסירה של סיפור המעשה; אולסואנגר, מוסר הסיפור, איננו מוזכר במפורש בשמו, אך מאופיין באמצעות אזכור הידע הלשוני הנרחב שלו, ומעורבותו בהנחלתה של שפת האספרנטו ('שבע לְשָׁנָא הוא דובר / לולא שח — לא האמנתי ‹מחיקה: ובת"ק אלה הוא כופר› ומקלל באספרנטי) וכן בציון מנהגו 'לסור כל חדש למנזר / ולתרגם יום־יום את דנטי'. מאופיינת גם הסביבה הירושלמית, שבה טיילו השניים, בטרם יישבו בבית־הקפה המדובר. מוסר הסיפור מדגיש בפני אורלנד כי סיפור המעשה 'לא בדוי הוא / כלומר: קרה מקרה כזה', והוא מבקש ממנו 'אם מיטב השיר כזבו — / אל תעש ספורי לזמר', בקשה שמשתמע ממנה הרצון להדגיש את אמיתותו של סיפור המעשה. על כך מעיר אורלנד, באופן המנמק את בחירתו הז'אנרית, אך בד בבד מעורר גם אפשרות של ספק ביחס לאמיתות הסיפור: 'ואני, פוחח קל / הבטחתיו ואף נדרתי, / אך במלוא הַגַי שוב טל / שכחתיו ושיר זמרתי'.

הנדודים, חטיפות הילדים וייחודם התרבותי של הצוענים

על־פי־רוב היו הצוענים נוודים מעצם הגדרתם העצמית ולא מכורח הנסיבות. הנדידה היתה אפוא מרכיב מרכזי בזהותם, באורח חייהם ובתרבותם.[19] בשל העובדה שלא היה להם מקום מגורים קבוע, ובשל היבדלותם התרבותית והלשונית מקבוצות אחרות באוכלוסייה, הם סווגו אֲחֵרים חברתיים, ומשום כך הם הלהיבו את דמיונם של הרוב מצד אחד, אך היו איום תרבותי וקיומי מצד אחר. אחת ההאשמות הנפוצות ביותר, שהאריכה ימים עד המאה ה־20, היתה כי הצוענים חוטפים ילדים ממקומות יישוב, לעתים כדי להטיל בהם מום ולהפכם למקבצי נדבות.

גנבת הילדים נעשתה רכיב דומיננטי בייצוג הצוענים בספרות היפה. על־פי־רוב הדמות הראשית בסיפור חיה בקרב הצוענים בזהות בדויה, ובמהלך היצירה נגלתה זהותה, עקב כך נפתר סבך העלילה והניע אותה אל סופה. שולמית שחר פורשת מגוון רחב של יצירות למן **הצונייה הקטנה** של סרוונטס, דרך **הרפתקאות ג'וזף אנדרוז** להנרי פילדינג **והגיבן מנוטרדם** לוויקטור הוגו עד **הטחנה על נהר הפלוס** לג'ורג' אליוט. בכולן הדמות הראשית נגנבה בילדותה בידי שיירת צוענים, והיצירה עומדת בסימן תחושות המשיכה והפחד שחוות הדמויות בסיפור כלפי הצוענים, וגם רואות בהם אחרים חברתיים ותרבותיים.[20]

בספרות העברית, שמקורה במזרח אירופה, בא לידי ביטוי הפחד מפני הצוענים חוטפי הילדים בספרו של יעקב שטיינברג **הצוענית העבריה** שפורסם בוורשה בתרס"ז. כך גם בסיפור לילדים 'מעשה במשרוקית' מאת מרים ילן־שטקליס, שהופיע לראשונה בתש"ד:

19. שולמית שחר, **הצוענים: עם הנוודים של אירופה**, תל־אביב 2006, עמ' 88–98.
20. שם, עמ' 102–113, 115–116, 133–136.

הצוענים גונבים ילדים קטנים. מוליק סיפר לי זאת. וגם פשה שלנו אמרה הבוקר: ׳שוב נראו צוענים בעיר! היזהרו נא!׳, [...] ולמה גונבים הצוענים ילדים קטנים? זה פשוט מאוד. מוליק סיפר לי. הם גונבים ילדים ומביאים אותם אל המחנה שלהם, ושם מכריחים אותם ללמוד כל מיני קונצים ודברים שונים, ואחר כך צריכים הילדים ללכת העירה ולרקד ברחוב, ולהוביל דב בשרשרת [...] והילדים האלו צריכים לקבץ נדבות.[21]

מבחינת הזמן הסיפורי מתרחשת הפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ בראשית המאה ה־20, בתקופה שבמזרח אירופה שרר הפחד מפני חטיפות של ילדים יהודים בידי הצוענים.[22] הפואמה פורשת לא רק את סיפור הטרגדיה המשפחתית של ר׳ מנדל דרדקי וזוגתו דובריש־גננדל, אלא מנסה לשחזר את ההווי ההיסטורי של החיים היהודיים בעיירה דורוהוי, המצויה בצפון מולדובה על גבול בוקובינה, שהיו בה חיי קהילה יהודיים מלאים ותוססים כבר למן המאה ה־18.[23] בהיסטוריה של יהדות רומניה, דורוהוי נחשבת למקום הראשון שבו התחוללו פרעות נגד היהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, וזאת עוד בטרם נכרתה הברית בין רומניה לגרמניה הנאצית.[24]

במחצית השנייה של שנות הארבעים, על רקע הזיכרון ההיסטורי הצורב של רדיפתם וגירושם של יהודי דורוהוי בידי הנאצים, מבקש אורלנד להחיות מחדש את חיי היום־יום הפשוטים שאפיינו את העיירה היהודית בעברה, לפני המלחמה. באמצעות דמויות בדיוניות, כדמותו של זלג, הבדחן שתום העין, הרבי המזמר בטיש של ליל שבת, ודמויותיהן של רב מנדל דרדקי ושל זוגתו — משחזר אורלנד בנוסח כתב־היד של הפואמה את מרקם החיים בעיירה, את שירתם של תינוקות של בית רבן ב׳חדר׳ ואת הריחות והקולות בשווקים ובירידים.

21. מרים ילן־שטקליס, ׳מעשה במשרוקית׳, **בחלומי: שירים וסיפורים** (ציירה אילה גורדון), תל־אביב תש״ד, עמ׳ 68–69.
22. ניסיון לאתר תיעוד היסטורי של סוגיית חטיפות הילדים בסביבות רומניה בראשית המאה ה־20 מעלה בעיקר שמועות ועדויות לא מבוססות. ההיסטוריון יעקב גלר, שהתמחה בחקר יהדות רומניה במאה ה־20, העיד בשיחה עמי כי שמועות אלה על חטיפות יהודים בידי הצוענים היו נפוצות מאוד ועוררו פחד בקרב היהודים, אך למיטב ידיעתו אין להן תיעוד היסטורי.
23. דוד שלמה, ׳דורוהוי׳, **דורוהוי: דורות של יהדות וציונות**, קריית ביאליק 1992, עמ׳ 9–12. ספר זה הוא כרך ראשון מתוך פרויקט מונומנטלי ששקד עליו המחבר, ובו חמישה כרכים המתעדים את קורותיה של הקהילה היהודית בדורוהוי בעברית וברומנית.
24. הפרעות התחוללו ב־1 ביולי 1940. יחידה צבאית, שנסוגה מבוקובינה לדורוהוי, פרקה את תסכוליה באמצעות רציחתם של קבוצת חיילים יהודים שפעלה בשורותיה, ולאחר מכן פשטה על יהודי העיירה והרגה בהם כמאתיים יהודים ובהם נשים וילדים.

דיגרסיות אקטואליות ומשמעותן

בפרק השני של הפואמה יצר אורלנד דיגרסיות (סטיות) מגוף העלילה לענייני דיומא ולאנקדוטות שמלכתחילה נראות כגלישות אסוציאטיביות שאין להן קשר ישיר לציר העלילה המרכזי.[25] מבחינה פואטית, לגלישות אלה אופי קליל יותר, חצי־פזמוני, בהשוואה לפרק הפותח את הפואמה, ובמידה מסוימת הן עומדות בסתירה לתכנים הטראגיים שבסוף הפואמה. הדיגרסיה הראשונה נוצרת בשעה שהדובר השירי עוקב אחר חיפושיו של האב, מנדל דרדקי, המחפש שם הולם לבתו שזה עתה נולדה, לאחר שנים רבות של ציפייה ועקרות. בחיפוש אחר שם עברי המבטא 'שם ותואר ויִחוסׂ קובל הדובר השירי על הנטייה של זרע־קודש לחפש שמות אירופיים, הזרים לרוח היהדות. בתוך כך הוא גולש באסוציאטיביות לתרומתו של אברהם שלונסקי ולהשפעתו על הכנסתם של יסודות זרים לשפה העברית, ולנסיונו להתרחק מזיקת קשר מחייבת למאגר הקנוני של הספרות העברית לדורותיה:[26]

שְׁלוֹנְסְקִי, שְׁלוֹנְסְקִי — אֲהַבְתִּיךָ!
אַךְ הַרְבֵּה טֶרֶפָּה בְּפִיךָ,
כִּי פָּרַסְתָּ לוֹ לַדְּוֹר
לֶחֶם־חֻסֶד בַּמְּזוֹר.

לֶחֶם עִיר וּבָהּ לֹא גָרְנוּ,
קֶצֶב שִׁיר בּוֹ לֹא שׁוֹרֲרְנוּ,
לֹא גְּבִירוֹל, לֹא הַלֵּוִי
וְכֹהֵן לֹא וְנָבִיא.

כִּי בְמָקוֹם לָשִׁיר לְבֶיאלִיק —
שַׂרְתָּ שִׁיר לְאַנְדְּרֵי בֶּיאלִי[27] —

25. בפואמות שפרסם בשנות השמונים, **כז שירים: נתן היה אומר** ובעיקר **סמטת החבשים** נקט אורלנד שימוש מרובה בדיגרסיות כבטכניקה פואטית. **בסמטת החבשים** הסטיות מגוף העלילה ממלאות פונקציה מבנית ויוצרות עלילת משנה העומדת לעצמה בשולי העלילה הראשית.
26. כבר בראשית שנות העשרים קרא שלונסקי תיגר על אופיה הרפרנטי של הספרות העברית ועל שהמאגר הקנוני של התרבות העברית מקבל את כוח חיותו בכל דור מחדש מתוך הזיקה הבין־טקסטואלית בין היצירות החדשות לקנון העברי. שלונסקי קרא להמיר את 'המליצה', היינו את זיקת הקשר המחייבת למאגר הקנוני של הספרות העברית בנישואין אזרחיים' וב'אהבה חופשית' בין מילים, כלומר ביצירתו של החדש, החד־פעמי, העשוי להימצא בזיקת קשר גם למסורות אסתטיות חלופיות בנות הזמן, א"ש [אברהם שלונסקי], 'המליצה', **הדים**, א (תרפ"ג), עמ' 189–190.
27. הסופר והמשורר המודרניסט אנדרי ביילי מחברו של הרומן הידוע **פטרבורג**, שנכתב על רקע ימי המהפכה של 1905 ברוסיה.

וּבְמָקוֹם לַחֲרוֹז רְנַ״ק —
חָרָזְתָּ בּוֹרִיס פַּסְטֶרְנַק.

לֹא, חָלִילָה, נָס חֵילֶךָ,
לֹא שֻׁנְתְּרוֹקְנוּ כֵלֶיךָ,
רַק שֶׁאֵין בְּךָ הָעֹז
קֶצֶב־עֶבֶר לַחֲרוֹז.[28]

כִּי סוּפַת אוֹקְטוֹבֶּר, אַחַא,
שָׁרְשֶׁךָ עָקְרָה־הָפְכָה
וְנוֹתַרְתָּ יְחִידִי,
זָר, לֹעֵז — וִיהוּדִי...

אַךְ כְּבָר שַׂחְתִּי: אֲהַבְתִּיךְ
אַף שֶׁהַטֵּרְפָּה בְּפִיךְ,
כִּי רוֹאֶה אֲנִי בָךְ
אֵשׁ עוֹמֶמֶת לוֹחֶכָה.[29]

למקרא הדברים מתעורר הרושם כי הסטייה הלירית על שלונסקי, מבחינת היקפה, הופכת מעין מובלעת שירית עצמאית, ויותר משהיא משקפת את רצונו האנושי של אורלנד לנגח את שלונסקי, היא משקפת את תפיסתו הארס־פואטית על מהותה של הלשון העברית ועל זיקתה ההכרחית של השירה העברית למאגר המקורות היהודיים, תפיסה המנוגדת בתכלית למגמה שביקש שלונסקי להוביל בשירה העברית.

באפריל 1944 הקדיש זלמן רובשוב (שזר), עורכו של המוסף הספרותי של **דבר**, שני גליונות רצופים ופרסם חטיבה שירית שלמה מתוך הפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳.[30] נדפסה כמעט כל החטיבה השנייה של הפואמה, שכללה כאמור בכתב־היד שמונה פרקים. בנוסח שנדפס ב**דבר** ערך אורלנד שינויים מעטים, אך עקרוניים, בהשוואה לנוסח המקורי המצוי בכתב־יד, קרוב לוודאי בהשפעתו של העורך. למשל, הטורים: ׳שְׁלוֹנְסְקִי, שְׁלוֹנְסְקִי — אֲהַבְתִּיךְ! / אַךְ הַרְבֵּה טֵרְפָּה בְּפִיךְ׳ הומרו לקביעה: ׳שְׁלוֹנְסְקִי שְׁלוֹנְסְקִי — אֲהַבְתִּיךְ! / אַךְ הַרְבֵּה זָרוּת בְּפִיךְ׳, ובהתאם לכך גם בהמשך, במקום: ׳אַךְ כְּבָר שַׂחְתִּי: אֲהַבְתִּיךְ / אַף שֶׁהַטֵּרְפָּה בְּפִיךְ׳, נדפס **בדבר**: ׳אַךְ כְּבָר שַׂחְתִּי: אֲהַבְתִּיךְ / אַף שֶׁהַזָּרוּת בְּפִיךְ׳.

28. במקור, בכתב־היד, מוקדשים לשלונסקי ולאפיון פועלו השירי תשעה בתי שיר, עמודה 4 בכתב־יד ׳חנה׳לי׳.
29. כתב־יד ׳חנה׳לי׳.
30. יעקב אורלנד, ׳חנה׳לי מדורוהוי׳, **דבר** (המוסף הספרותי), 4 באפריל 1944, עמ׳ 5; שם, 10 באפריל 1944, עמ׳ 5. את נוסח הפואמה שהופיע ב**דבר** ראו בנספח המצורף למאמר זה.

למילה 'טרפה' ערך ריגושי שלילי וטעון בשפה העברית. מטפורית מייצגת המילה 'טרפה' משהו שהוא בבחינת פסול ומוקצה ואין לו לגיטימציה להיכלל במרחב הפיזי והתרבותי. אשר על כן, הנוסח הראשון המצוי בכתב־יד, נקרא ככתב אשמה כלפי שלונסקי, הנושא באחריות לניתוקה של השירה העברית לא רק מהמקורות היהודיים עצמם, אלא גם מהקצב ומהחריזה האופייניים להם. בנוסח המופיע **בדבר** הוצגה האשמה זו באופן מרוכך יותר, ואת מקומה של המילה הטעונה 'טרפה' תפסה המלה 'זרות', היכולה להתפרש גם במובן של שונוּת או אחֵרוּת, ומבחינה רגשית עשויות להילוות לה גם משמעויות חיוביות של ייחוד ושל אקזוטיות. שינוי נוסף המופיע בנוסח **דבר** מרכך את הקביעה כי שלונסקי התנתק ממקורותיו היהודיים. בעוד בנוסח כתב־היד נכתב 'רַק שֶׁאֵין בְּךָ הָעֹז / לֶאֱבֹר־עֶבֶר לַחֲרוֹז', נכתב בנוסח **דבר**: 'נוֹתַרְתָּ, יְחִידִי, / זָר, לֹעֻז — וִיהוּדִי...'.

שלושים שנה אחר־כך שב אורלנד והדפיס את הדיגרסיה על שלונסקי בשיר 'המאסטרו משחק שח', שנכלל בספרו על אלתרמן, **כז שירים: נתן היה אומר**.[31] השיר, המוקדש לשלונסקי וליחסיו עם חבורת **מחברות לספרות**, מתאר אירוע שהתרחש בקפה 'קנקן' בשלהי אפריל 1947, סמוך לפרסומה של הפואמה 'חנה'לי מדורוהוי' מעל דפי **דבר**. אורלנד סוטה מתיאור ההתרחשות בבית־הקפה ומסביר בדרך מטה־פואטית את טכניקת הכתיבה שלו באותה פואמה, כמו גם את מקורות ההשראה שהובילו אותו לגלוש מהציר העלילתי המרכזי של הפואמה ולהרחיב על שלונסקי:

> אָז הִתַּרְתִּי לִי כַּמָּה דִיגְרֶסְיוֹת (קְרִי סְטְיוֹת) מִגּוּף־הָעֲלִילָה אֶל עִנְיְנֵי־דְיוֹמָא שֶׁלָּנוּ,
> וּכְשֵׁם שֶׁאוֹתוֹ בַּיְרוֹן — כִּשְׁרוֹנוֹ לִבָּרָכָה — סָטָה פִּתְאֹם בְּ'דוֹן חוּאַן' שֶׁלּוֹ,[32]
> וְהִתְחִיל לְהַטִּיף דֶּרֶךְ אֶרֶץ לְסוֹפְרֵי דוֹרוֹ, כֵּן גַּם אֲנִי אָז — שִׁכְרוֹנִי לְדָרָאוֹן —
> סָטִיתִי בְּפִתְאֹם מִדַּרְכִּי הַמֶּלֶךְ וְחָרַזְתִּי בְּזוֹ הַלָּשׁוֹן — לְפִצְעִי, וּבְזֶה הַנֶּפֶשׁ —
> לְחַבְּרָתִי.

בהמשך השיר מביא אורלנד רק את המקטע השירי העוסק בשלונסקי, ומתאר כיצד בעת הישיבה המשותפת של החבורה בקפה קנקן הקריא אלתרמן את הקטע הזה בהטעמה רבה. כאן שב אורלנד לנוסח המופיע בכתב־היד, ומדגיש את ה'טרפה' שבפי שלונסקי,[33] להבדיל

31. אורלנד, 'המאסטרו משחק שח', **כז שירים: נתן היה אומר**, עמ' 59–65.
32. יצירתו של הלורד ביירון, 'דון חואן' (1821) היתה פואמה אפית בעלת צביון סאטירי על עלילות האהבים של דון חואן בארצות השונות. ביקורתו של ביירון הופנתה כלפי צביעותה של החברה האנגלית שביקרה את צורת חיי ההוללות של ביירון עצמו. הרמז המשתמע כלפי סופרי דורו של אורלנד ומוסריותם מתבהר בהמשך, על רקע הקשרים הרומנטיים שנטוו בין שלונסקי למירה לוין, אשתו של יעקב הורוביץ, שבגינם עזבה היא את בעלה, ושלונסקי נפרד מליוסה רעייתי, ראו אורלנד, 'המאסטרו משחק שח', **כז שירים: נתן היה אומר**, עמ' 61–62. בהמשך תיאור הסצנה בבית־הקפה מביא אורלנד את תגובתו הנרגשת של הורוביץ, למשמע העקיצה הסאטירית המופנית כלפי שלונסקי, שם, עמ' 62.
33. שם, עמ' 60.

מלשון ה׳זרות׳ שנקט בנוסח שנדפס **בדבר**. בהמשך הוא בוחר להדגיש עוד פעמיים את הטור ׳שלונסקי, שלונסקי אהבתיך — אך הרבה טרפה בפיך׳, מפיו של יעקב הורוביץ הפגוע, תחילה בתור ציטוט,[34] ובהמשך כמעשה של הלעגה. הורוביץ מפזם את טורו של אורלנד על־פי נעימת לְיד נודעת של שוברט,[35] ומנסה לערער את שלוותו של ׳המאסטרו׳, בשעה ששלונסקי מנסה להתעלם מהמתרחש ולהמשיך במשחק השח.

כל אותה עת שותק אלתרמן, ועל רקע שתיקתו זו שואל אותו אורלנד, בסיומו של השיר, אם לדעתו הגזים בכתיבתו, שהרי כתב דברים שהם אמת בעיניו כפי שהם אמת בעיני אלתרמן, שאם לא כן מדוע נתן להם אלתרמן פומבי בקריאתו. ׳שמע אורלנד׳, השיב לו אלתרמן, ׳לא תמיד שוה האמת בנזק המלך [...] כל הדיגרסיה שלך בשיר יפה מאד, אבל לא היתה כדאית / אם גרמה עגמת נפש כזאת. אני אשם. לא הייתי צריך לקרוא. / ואתה אשם. לא היית צריך לכתוב׳.[36] על רקע דבריו אלה של אלתרמן, יש לציין כי בכתב־היד של **כז שירים: נתן היה אומר** מופיעים הדגשים שונים לגמרי מאלה שנדפסו לבסוף בספר:

> כשפרסמתי פרק מ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ **בדבר** הוצגתי את [צ״ל: על] במת השירה העברית באותו זמן בהערכה מובלטת למקומי בה, מיד לאחריו [אחרי אלתרמן]. הוא קרא את השיר ואח״כ בליל שבת, קרא את השיר כולו ב׳קנקן׳ באוזני כל יושביו, כמין קריאת־פיוס בינינו, כמין הודאה במידת בינתי.[37]

הדברים שאמר אורלנד לא מאזכרים כלל את הדיגרסיה הקשורה בשלונסקי ואת האירוע שהתחולל בגינה בקפה קנקן, אלא ממקדים את שימת הלב במתחים סמויים שהתגלעו באותה תקופה בין אורלנד לאלתרמן. את המתחים הסמויים הכרוכים ביחסו של אלתרמן לפואמה ולפרסומה הבולט **בדבר** אפשר אולי לפרש על רקע זיקות בין־טקסטואליות שבין הפואמה של אורלנד ובין שני שירים שפרסם אלתרמן זמן לא רב קודם לכן. אפשר כי בעטיה של זיקה זו יחסו של אלתרמן לאורלנד היה מרוחק ונוקשה משהו.

בין חנה׳לי מדורוהוי לדיוקנה של ה׳עלמה׳ האלתרמנית

בסוף 1944 פרסם אלתרמן **במחברות לספרות** את שירו ׳העלמה׳.[38] במוקד השיר ניצב גיבוש דיוקנה של העלמה העברייה, דיוקן המצוי עדיין בתהליך של התהוות על רקע זהות עבריותה: ׳עַלְמָה הַבַּת הָעִבְרִיָּה, / עוֹד לֹא נִשְׁלָם צַלְמֵךְ עַד קֵבַע. / צָפוֹן וְקֶדֶם וְצִיָּה / אוֹתָךְ

34. שם, עמ׳ 62.
35. שם, עמ׳ 64.
36. שם, עמ׳ 65.
37. שורות אלה נרשמו בכתב־יד, לצד הטקסט המודפס, ללא תאריך, לא מנוקד, ארכיון יעקב אורלנד 139/2.
38. נתן אלתרמן, ׳העלמה׳, **מחברות לספרות**, כרך ג, מחברת ב (דצמבר 1944), עמ׳ 22.

נוֹגְדִים עוֹד בְּמַקֶּבֶת׳ (בית ב). שיר זה היה מעין סקיצה ראשונית לשיר ׳מריבת קיץ׳, המגובש והארוך ממנו (שבו 21 בתים). את ׳מריבת קיץ׳ הדפיס אלתרמן כשנה אחר־כך, ובו התעמת היסטוריוסופית עם תפיסת עולמם התרבותית של ׳העברים הצעירים׳, שבראשם יונתן רטוש.[39] את שני השירים הדפיס אלתרמן כאמור **במחברות לספרות**, שהיתה במת הבית גם של רטוש עצמו.[40] בשיר ׳מְרִיבַת קַיִץ׳ הבליט אלתרמן את זרותה של הנערה לנוף הארץ־ישראלי, משום שחומרי העיצוב שהתגבשה מהם דמותה לקוחים מעולם תרבותי ומנטלי שמקורו מ׳דורות בנכר׳, היינו ממורשת העבר ומהמרחב התרבותי המגוון שהתגבשה בו התרבות היהודית בגולה, בקורדובה, במגנצה ובפראג.

אלתרמן עיצב את דיוקנה של הנערה על יסוד מאפיינים רב־תרבותיים, ואת הסגנונות שהיא מייצגת הציג כמטפורה לסינתזה התרבותית המאפיינת את התרבות הארץ־ישראלית המתהווה. על סף הקמתה של המדינה ניצב הסגנון הארץ־ישראלי, שהיה עדיין בשלבי התגבשות, בתהליך התהוות, ועתידו התרבותי והרוחני טרם הוכרע. אלתרמן עודד אפוא את ההתגוששות התרבותית בין מורשת העבר היהודי, שמייצגת הנערה בדמותה, ובין האפשרויות התרבותיות שמציע המזרח הכנעני, מתוך הנחה כי המאבק הבין־תרבותי ישתית את התרבות העברית המתהווה על סינתזה תרבותית שעדיין אי־אפשר לאמוד את טיבה.

קריאה זהירה בנוסח כתב־היד של ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ מעלה כמה מקבילות עקרוניות בין יצירה זו ובין הטקסט האלתרמני. ככל שמתפתחת דמותה של חנה׳לי, מתגלה בה ממד אסרטיבי ועוצמתי שמקורו בהוד הקדומים המתלווה לה ומשווה לה אצילות וגאווה, אך בה־בעת מתגלה בה גם יסוד מאיים וקורא תיגר, המופנה כלפי חוֹפְרָע, נסיך הצוענים, שבבוא היום היא מיועדת להינשא לו:

אֵי זֶה קֶצֶב פִּיוּטִי לָהּ,
אֵי זֶה עֶצֶב יְהוּדִי לָהּ,
אֵי זֶה נֹעַם בַּהִלּוּךְ,
אֵי זֶה שֹׁהַם בַּחִיּוּךְ.[41] [...]

קוֹמָתָהּ — כַּרְעוּ לָהּ בֶּרֶךְ
שְׁנֵי שָׁדֶיהָ — שְׁנֵי כְּרָמִים,
לְשׁוֹנָהּ — נָחָשׁ עַל דֶּרֶךְ,
רוּם עֵינֶיהָ — רְאֵמִים.

39. נתן אלתרמן, ׳מְרִיבַת קַיִץ׳, **מחברות לספרות**, כרך ג, מחברת ג (יולי 1945), עמ׳ 5–8. דיון מפורט בשני השירים ראו: זיוה שמיר, **להתחיל מאלף: שירת רטוש — מקוריות ומקורותיה**, תל־אביב 1993, עמ׳ 170–178.
40. שמיר, שם, עמ׳ 168–169.
41. כתב־יד ׳חנה׳לי׳, עמ׳ 4. במקור הבית השירי איננו מנוקד.

גֶאֱגֶאָה, יָפָה עַד בֶּכִי,
זֶרַע לְוִיִים קָדְמוֹן,
רִמּוֹנִים לָהּ עֲלֵי לֶחִי,
רִמּוֹנִים שֶׁל נֹא־אָמוֹן.

רִמּוֹנִים לָהּ, צִמְאוֹנִים לָהּ
חֹפֶרָע אֶת חַרְבּוֹ לָפַת:
׳בַּת כָּזֹאת יֵשׁ מַנְעַמִּים לָהּ,
עוּרִי זְרוֹעַ לַמִּשְׁפָּט׳.

אַךְ בָּרָק מֵאִישׁוֹנֶיהָ
בְּהֶבְהוּב סִפּוֹ פָּגַע,
הוּא חָוַר בְּאוֹר פָּנֶיהָ
וְיָדוֹ בָהּ לֹא נָגְעָה.[42]

תיאורה החיצוני של חנה׳לי הוא מעין פיתוח של דיוקן ׳העלמה׳ בשני שיריו המדוברים של אלתרמן. בשניהם מודגשת נוכחותה המתריסה והבולטת של הנערה על רקע הנוף והסביבה האנושית שבתוכם היא מצויה. בשניהם, ובפרט בשיר ׳מְרִיבַת קַיִץ׳, מאופיינת דרך השתלבותה של העלמה במרחב, ככניסה לזירת התגוששות:

מִדְּוֹרוֹת־בַּנְּכָר בָּךְ נִתַּן קֹרֶט־קֹרֶט
זֶה הַחֵן הַמָּרְכָּב, בֶּן תְּמוּרוֹת הָעִתִּים,
הַשּׁוֹרֵף אֶת הַגֶּשֶׁר אֶל פֶּסֶל עַשְׁתֹּרֶת
וְכוֹפֵר בַּקְּרֵבָה אֶל חָטְמֵי הַחִתִּים.

נַעֲרָה עִבְרִיָּה, מְאֹרֶשֶׁת לַחֶרֶב,
נַעֲרָה מִקּוֹרְדוֹבָה, מַגֶּנְצָא וּפְרָג.
תַּמּוּ אֶלֶף שָׁנִים וְשׁוּב כָּאן אַתְּ עִם עֶרֶב,
מְנַקֶּרֶת עֵינַיִם כִּשְׁדֵה הַפָּרָג.

וְאַשְׁרֵי שֶׁרָאָה אֵיךְ אֶל נוֹף הַבַּזֶּלֶת,
אֶל עִגּוּל הָעַקְרָב הַמֶּקֶף לֶהָבוֹת,
אַתְּ נִכְנַסְתְּ בִּפְסִיעָה יוֹמְיוֹמִית וּמֻרְגֶּלֶת
שֶׁחִקְּתָה בְּלֹא־יוֹדְעִים אֶת הִלּוּךְ הָאָבוֹת.

42. שם, עמ׳ 11. במקור בתים אלה אינם מנוקדים. הניקוד על־פי כתב־יד אחר של חלק מהטקסט, ראו ארכיון יעקב אורלנד 789/2ב (ראו להלן הערה 51).

על רקע קווי הדמיון בין דיוקנה של חנה'לי לדיוקן הנערה האלתרמנית, מתעוררת הציפייה כי כשם שאלתרמן עיצב את כניסתה של העלמה לזירה התרבותית, כפרובוקציה שתכליתה ליצור עימות בין הנערה, המייצגת את המסורת היהודית ההיסטורית, ובין המרחב, המייצג את התפיסה התרבותית הכנענית, כך גם יבקש אורלנד לעמת בין חנה'לי ובין התרבות הצוענית הנוכרית ומאפייניה הסימבוליים. אלא שאורלנד חותר במידת־מה תחת הטקסט האלתרמני, ובמקום לעמת בין שתי התרבויות הוא מדגיש דווקא את משיכתה של חנה'לי לעולמם התרבותי של הצוענים — לצבעוניותו העזה, לריחותיו המשכרים ובעיקר לצלילים של הכינור הצועני, הנשמע באוזניה כ'שִׁיר הַצַּעַן הָעִבְרִי'.[43]

הכינוי שנוקט אורלנד לתיאור הצוענים נקשר הן לפועל המקראי 'צען' שפירושו לעקור (אוהל) או לנדוד,[44] הן לעיר המצרית צֹ'ען. עד שלהי המאה ה־18 רווחה הדעה שהצוענים הם קבוצה אתנית שמקורה במצרים, ובלשונות האירופיות נקראו הצוענים גם מצרים.[45] אפשר שבשל כך כינה אורלנד בכתב־היד של הפואמה את נסיך הצוענים 'חפרע', כשמו של פרעה חפרע, מלך מצרים.[46] הצירוף 'שיר הצען העברי' מלמד על קִרבה תרבותית בין מוצאה היהודי של חנה'לי לתרבותם של הצוענים, שאורלנד מתאר אותה במושגים של קִרבה נפשית וגנטית בין שני העמים:

יֵשׁ קִרְבָה כָּזוֹ שֶׁל גַּוִּין
בֵּין דָּמָהּ לְבֵין דָּמָם,
כְּמוֹ הָיוּ חוֹצְבִים עוֹד אֶבֶן
מְקַדְּמוּת אוֹתוֹ הָעָם.

בין 'צען' ל'כנען'

עיצובו של הכינור כסמל לעולמם התרבותי של הצוענים מושתת על אנלוגיה למלכות ישראל ולגילומה בדיוקנו של דוד, שהפליא לנגן בכינור. בין השיטים נבנית עוד אנלוגיה בין הצוענים ובין התנועה הכנענית ומאפייניה, או בלשונו של הטקסט: בין 'צַעַן' ל'כְּנַעַן'.

43. כתב־יד 'חנה'לי', עמ' 8. מופיע בשינויי נוסח קלים גם בהדפסת **דבר**.
44. ישעיה לג:כ: 'ירושלים נוה שאנן אוהל בל יצען'.
45. שחר, **הצוענים**, עמ' 13. על־פי גישות אחרות, המתבססות בעיקר על מחקרים בלשניים, שפת הצוענים, הרומנס, מסווגת בתור שפה הודו־אירופית. מאחר שהשפה הצוענית היא המקור העיקרי ללימוד ההיסטוריה של הצוענים, הם מכונים רומה (Roma ברבים, וביחיד Rom), ראו גלעד מרגלית, 'הצוענים כקבוצה אתנית ייחודית', **ג'נוסייד: גרמניה הנאצית והצוענים**, רעננה 2006, עמ' 17.
46. פרעה חפרע עלה למלוכה במצרים בשנים 589–588 לפנה"ס, ועודד את יהודה למרוד בנבוכדנצר מלך בבל. מידע אודותיו ראו: http://formerthings.com/hophra.htm

אנלוגיה זו מושתתת על מסכת רמזים הקשורים כולם בשמות שיריו ובאישיותו של יונתן רטוש, מנהיג תנועת 'העברים הצעירים' ומחוללה:

רְצוֹנְכֶם — אֵינוֹ בֶּן צַעַן,
רַק בֶּן־בְּרִית נוֹשָׁן, אָחַי,
וּבְלֵילוֹת קְדוּמִים בִּכְנַעַן
כְּבָר צָבַט בּוֹ בֶּן יִשָׁי.

בַּיָּמִים הָהֵם אֵין שֻׁלַּח[47]
דַּוְקָא חֵלֶק גִּבּוֹרִים
וְהָעָם מַמְלִיךְ גַּם מֶלֶךְ
הַמְנַגֵּן עַל כִּנּוֹרִים.

יֵשׁ, רֵעַי, דֵּעָה נִכְבֶּדֶת,
שֶׁמָּזָל לָנוּ מוּזָר,
שֶׁתָּמִיד נִכְבֹּשׁ מוֹלֶדֶת
בְּשִׁירִים עַל הַמֵּיתָר.[48] [...]

הוּא קִדֵּשׁ אֶת בְּנֵי בָנֵינוּ
לְחֶפָּה וּלְהֶרֶג רַב,[49]

47. הטור 'בימים ההם אין שלח רומז לאוריאל הלפרין (יונתן רטוש), שעברת את שם משפחתו מהלפרין לשלח. שלח המקראי היה אביו של עֵבר (בראשית י:כד), ובאמצעות שינוי השם ביקש רטוש להגדיר את מעמדו כאביה של תנועת העברים הצעירים המתגבשת. בה בשעה הוא מביע את מרידתו כלפי אביו, בעצם ייסודה של שושלת חדשה המתלווה לנטישת מסורת בית אביו. שלח הוא גם חרב, וגם מובן זה הלם את דרכו האידאולוגית של רטוש, שהיה מעורב בשלבי התגבשותה של תנועת לח"י. הצירוף 'בימים ההם אין', שבמקורו בספר שופטים, מתאר את היעדר מוסד המלוכה והוא מופיע כמוטיב חוזר בשיר 'בארגמן' לתיאור האנרכיה ששלטה בארץ מבחינה שלטונית בראשית שנות הארבעים. את השיר 'בארגמן', שנכתב בעקבות רצח יאיר שטרן, פרסם רטוש לראשונה **במחברות לספרות**, ב, מחברת א (מאי 1942), עמ' 5–6, ואחר־כך בספרו **חופה שחורה**, תל־אביב 1988, עמ' 55. אורלנד שב ונקט צירוף זה כשתיאר את מקומו הדומיננטי של אלתרמן בקהילה הספרותית, על רקע הופעת **חופה שחורה**: 'וְזֹאת לָרַעַת / בַּיָּמִים הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל, / לְבַד מִנָּתָן. / לֹא עָשָׂה אִישׁ הַיָּשָׁר בְּעֵינָיו, / כִּי אִם בַּעֲצָתוֹ וְעַל פִּיו', אורלנד, 'שמחת עניים', בתוך: **כז שירים: נתן היה אומר**, עמ' 47.

48. יונתן רטוש, 'מיתר', **מחברות לספרות**, א, מחברת א (ינואר 1940), עמ' 72–73. השיר שב ונכלל בספרו **חופה שחורה**, עמ' 37–38.

49. רימוז לשם ספרו של רטוש, **חופה שחורה**, צירוף אוקסימורוני המרמז שהקשר בין המינים הוא רווי מתחים ויצרים ויש בו ממד של כוח ואלימות כבושה.

הוּא קִדֵּשׁ עַל מְעַנֵּינוּ
מַשְׁטֵמָה וְחֶרֶב קָרָב.[50] [...]

מִקַּרְמַת יְמֵי מִצְרָיִם,
מִימֵי גֹּשֶׁן עַל הַיְאוֹר
עֵת עַל גְּדוֹת נְהַר הַמַּיִם
חַי עָם צַעַן הַנָּאוֹר.[51]

הטקסט חותר בעקיבות לאנלוגיה בין ׳כנען׳ ל׳צען׳,[52] שתכליתה להעיר באופן חדש וקוסם את החלופה התרבותית שהציעה התרבות הצוענית לחנה׳לי מדורוהוי, כמו גם את החלופה התרבותית שמציעה התנועה הכנענית לתרבות העברית המתגבשת. אורלנד איננו מבקש לעמת בין התפיסה הכנענית לתפיסה היהודית־מסורתית, אלא לאתֵר דווקא את נקודות המפגש וההשקה ביניהן. הרמיזות לרטוש ולשיריו, שחלקן מוסוות ואינן יוצרות זיקת קשר משמעותית לטקסטים של שירתו, מציבות לצד הקסם הטמון ביצירתו של רטוש גם את הבעייתיות הטמונה בנוכחות האלימה העולה מהן.

קשה לקבוע בבירור מה עורר את רוגזו של אלתרמן על אורלנד בשעה שקרא פרקים מ׳חנה׳לי מדורוהוי׳. אפשר שהיה זה נסיונו של הטקסט לחתור תחת ׳מריבת קיץ׳ שלו ולסדוק במידת־מה את מסכת טיעוניו התרבותיים והאידאולוגיים מול רטוש והכנעניות, ואפשר שהיו אלה האזכורים המרמזים לשיריו שעוררו באלתרמן מחדש את רגשותיו המורכבים אל מול כשרונו של רטוש, רגשות שחברו להם רגשי קנאה, כעס והערכה רבה.[53]

כאמור, באפריל 1944 הדפיס שזר את החטיבה השנייה של הפואמה, בשני גליונות רצופים של המוסף,[54] אולם הפואמה לא פורסמה בשלמותה. על תוכניתו של אורלנד להדפיס את הנוסח השלם בספר עשוי ללמד מכתב המצוי בארכיון, ולפיו על־פי הוראתו

50. רימוז לטענה שהופנתה כלפי תנועת לח״י, שרטוש היה כאמור מקורב לה בשלבי הקמתה, המקדשת את החרב ומעודדת את העימות.

51. בתי שיר אלה מופיעים בעוד כתב־יד חלקי של הפואמה תחת הכותרת: ׳יש דברים גם בכנור׳, קטע מתוך ׳סיפור־פואמה רב־מדות בשם ״חנה׳לי מדורוהוי״׳, ארכיון יעקב אורלנד 789/2ב, עמ׳ 11 (לעיל הערה 42).

52. שוויון הערך שיוצרת החריזה בין כנען לבין צען מופיע בטקסט ארבע פעמים באופנים שונים.

53. בשיר ׳שִׁמְחַת עֲנִיִּים׳, שבתוך: **כז שירים: נתן היה אומר**, ביטא אורלנד מורכבות זו באמצעות הציטוט החוזר מפיו של אלתרמן: ׳אַתְּ יְחִידָה כַּצֵּל / אַתְּ בּוֹגֶדֶת כַּנַּחַל / אַתְּ תִּצְעֲנִי לַכֹּל, לְכָל עוֹבֵר וָשָׁב... תִּשְׁמַע אֵיךְ זֶה מְצַלְצֵל אֶצְלוֹ, כֶּסֶף שֶׁכֻּלּוֹ שֶׁלָּנוּ. עָשִׁיר גָּדוֹל הָאִישׁ הַזֶּה, עָשִׁיר יְהוּדִי גָּדוֹל׳, שם, עמ׳ 49. אפשר שהשימוש החוזר שעושה רטוש בשיר ׳על חטא׳ בפועל ׳תצעני׳, גזור גם מהמילה ׳צועני׳, ואפשר שמילה זו עוררה באורלנד את האסוציאציה שממנה התפתחה האנלוגיה בין ׳כנען׳ ל׳צען׳.

54. על הפרסום המוקדם **בדבר** ראו לעיל הערה 30.

של נשיא המדינה שזר הועברה לאורלנד המחאה על סך 1500 ל״י לעידוד הדפסת ספריו ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ ו׳עיר ואין לה שם׳.[55] צעד זה מתפרש כמחווה פרטית של הנשיא שזר, שיש בו משום סגירתו של מעגל אישי, אלא שבפועל לא נדפס הספר ׳חנה׳לי מדורוהוי׳.[56]

בשנת 1979 פנה אורלנד ללאה פורת, שעמדה בראש המועצה הציבורית לתרבות ולאמנות, בבקשה לקבל מענק עידוד ליצירה מקורית. בבקשתו הוא פרש את תוכניתו להדפיס ספר פואמות גדול, שימנה ׳שש שירות־עלילה רחבות־מצע׳, ש׳חנה׳לי מדורוהוי׳ היא השישית שבהן. כל אחת מהפואמות היא טקסט עצמאי ונפרד, עם זאת כולן מעוגנות ברקע היסטורי קונקרטי, החושף פנים ורבדים ביהדות,[57] באמצעות הסמלה של הדמות המרכזית, שבצדה הקשרים אקטואליים.[58] למרות היענותה החיובית של המועצה, שאישרה לאורלנד מלגת התפנות, לא הגיע ספר זה לכלל השלמה.[59]

גבולות המשיכה אל האחֵר

בעת שכתב מחזות או תרגם מחזות היה אורלנד כותב בדרך־כלל טקסט נלווה, המפרט את סיפור המעשה ואת הרקע שנלווה לו. כך גם נהג בעת כתיבת הפואמה ׳חנה׳לי

55. המכתב נשלח בשם הנשיא, על־ידי מזכירתו האישית שולמית כהנא, 21 באוגוסט 1969, ארכיון יעקב אורלנד 865/1.
56. הספר השני המוזכר במכתב, ׳עיר ואין לה שם׳, הוא קרוב לוודאי **עיר האובות: שירים, תרשומים, שראה אור תשע שנים אחר־כך** (תל־אביב 1978).
57. הפואמה הראשונה, ׳ספור הקשת והחץ׳, היא יוצאת־דופן מכלל זה, בהיותה מבוססת על אגדת פולקלור סינית על רב־הקשתים צ׳י־צ׳אנג מהמאה ה־10 לסה״נ. למוסר ההשכל העולה מאגדה זו כי ׳רק המביטים למטרה בעיני־הנפש הם גם הקולעים אל חוט השערה׳ יש כמובן מקבילות במחשבה היהודית.
58. הפואמה השנייה, ׳שירת אהבתו של פדרו לאינס׳, מבוססת על עלילת אהבתו המקאברית של פדרו הראשון, מלך פורטוגל מן המאה ה־14, לאינס דה קאסטרו, שאותה נשא לאישה שנתיים לאחר שנרצחה, בטקס נורא הוד באימתו. פואמה זו העמידה תשתית למחזה דרמטי מקורי, ׳אהבת קואימברה׳, שאורלנד כתב בשנים 1984–1990. הפואמה השלישית, ׳תשובת ריש לקיש׳, עוסקת בסיפור חייו של האמורא הגדול בן המאה השנייה לסה״נ, שבשל מצבו החומרי הדחוק מכר את עצמו ללודים ונעשה גלדיאטור (ויש אומרים אף ליסטים), עד שהחזירו ר׳ יוחנן למוטב. הפואמה הרביעית, ׳העלמה מלודמיר׳, פורשת את סיפור חייה המסתורי של חנה־רחל ווערבערמאכער, שנולדה בווהלין בראשית המאה ה־19, והיתה בקיאה בש״ס ובפוסקים עד כי החלה לנהל חצר ׳חסידית׳ ולפסוק הלכה. הפואמה החמישית, ׳נסי האר״י׳, נכתבה כדיאלוג היפותטי המתקיים בצפת עיר המקובלים בין האר״י ובין הפילוסוף התייר היהודי מארצות־הברית בן המאה ה־20, הדיאלוג מעמת בין הקוד המוסרי של היהדות במאה ה־16 ובין השקפת עולם מודרניסטית עכשווית.
59. ראו הודעת ועדת המשנה של מדור הספרות לאורלנד כי ׳החליטה להעניק לו מלגת התפנות להכנת ספר הפואמות, בסכום של 40,000 ל״י׳, לאה פורת לאורלנד, 11 ביוני 1979, ארכיון יעקב אורלנד 301/1.

מדורוהוי'.[60] באמצעותו של טקסט זה אפשר לשחזר את דרך התרקמותה של העלילה הפואמתית, ואת השאלות התרבותיות והרוחניות שדחקו באורלנד לכתוב את הפואמה.

ההיגדים המנוסחים באופן נוקב בטקסט הנלווה עשויים להתפרש כהבעת עמדתו של 'המחבר המובלע', המאירה את עלילת הפואמה ואת הדמויות המניעות אותה: מדוע נמשכה חנה'לה היהודית בכל מהותה, במראֶיהָ ובנימי נפשה, אחרי נפלאותיהם ומופתיהם של הצוענים? שמא זו זיקתו של היהודי המסוגר בד' אמותיו, לרוח העולם ושמא זיקתו של האדם באשר הוא לצאת מן המסגרת?[61]

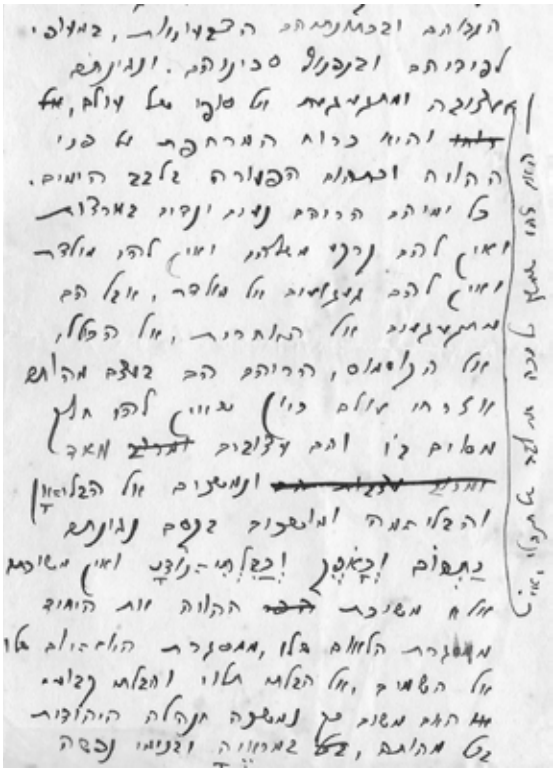

קטע הנלווה לפואמה

60. נספח בכתב־יד, ללא תאריך, שם 2/ 789א. בפתח הטקסט הנלווה מתאר אורלנד את אהבתו הגדולה של ר' מנדל דרדקי לבתו, לאחר שנים רבות של ציפייה ללידתה, וכי הוא 'נושאה עמו אל ה"חדר" ומלמדה קרוא וכתוב כמו היתה בנו, ומשפיע ומאציל מרוח אהבתו אליה ועל יתר תלמידיו', שם.
61. ראו להלן סריקה של קטע הנלווה לפואמה, עמ' 2.

נוכחותם של הצועניים חודרת את גבולות התודעה של חנה׳לי ומשתלטת עליה לגמרי. המפגש עם קיומם, עם סוד קסמם, מאפשר לה, ובמידה מסוימת מאלץ אותה, להגדיר באמצעות משיכתה לצועניים את גבולות זהותה שלה.

אורלנד הִקשה על עצמו, ובטקסט הנלווה לפואמה שאל מדוע נמשכו דווקא הצועניים אל דמותה של חנה׳לי וביקשו לייעד אותה בבוא היום לכלה לנסיכם חופרע — מה טעם ראו לחטוף אותה ילדה יהודייה קטנה, אם לא משום געגועיהם אל אותה רוח משותפת של נדודים המרחפת מעל עם הצועניים ועל ישראל סבא.[62]

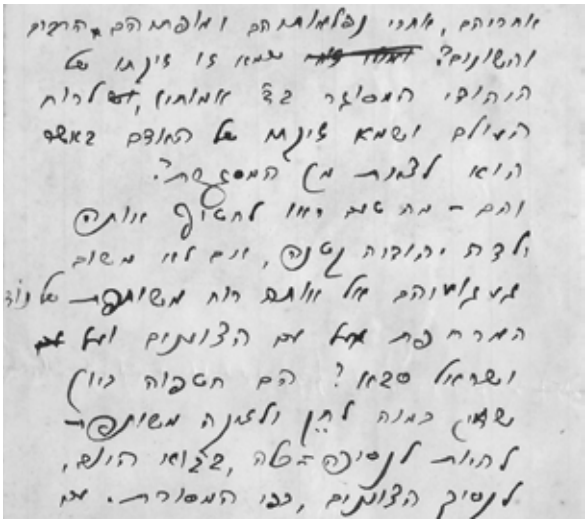

המשך הקטע הנלווה לפואמה

סיום הפואמה מציע התבוננות חדשה לזיקה בין היהדות לתרבות הצועניים, ובהקבלה למתח שבין היהדות לכנעניות. חזרתה של חנה׳לי לחיק היהדות סימלה בעיני אורלנד את ׳כוחה הסטיכי של היהדות, ואת הדינאמיקה המיתית שלה לשוב ולהתגלות בנושאי־בריתה, מעבר לפערי זמן ומקום׳.[63]

הפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳ נכתבה כאמור במחצית השנייה של שנות הארבעים, שנים אחדות בלבד לאחר הרדיפות וההשמדה ההמונית שחוו הן היהודים והן הצועניים מידי

62. ראו להלן המשך הקטע הנלווה לפואמה, שם, עמ׳ 3.
63. את הדברים כתב אורלנד ללאה פורת בשעה שפנה כאמור לבקשת תמיכה מהמועצה הציבורית לתרבות ולאמנות, לצורך הדפסתו של ספר פואמות, שבו ביקש לכלול גם את הפואמה ׳חנה׳לי מדורוהוי׳, אורלנד לפורת, 18 במרס 1979, שם 35/1ב.

הנאצים על רקע גזעני. לשותפות הגורל האיומה בין הצוענים ליהודים כמעט אין ביטוי עברי, לא בסמיכות לסיום המלחמה ולא לאחר הקמת המדינה.[64]

כתיבתה של הפואמה בסמיכות זמנים הדוקה כל־כך למלחמת העולם השנייה מציגה את המשיכה אל האחֵר הצועני, לא רק על רקע שוני דתי ותרבותי ועל רקע קסם חיוניותה של התרבות הצוענית ופניה החושניים, אלא בעיקר כביטוי של קִרבה נפשית וגנטית בין היהודים לצוענים. גילומה הנורא של קִרבה זו בא לידי ביטוי בגורלם המשותף של יהודים וצוענים במלחמת העולם השנייה.

ההכרה כי דווקא ביחס למי שהוא בבחינת אחֵר עשויות להתגלות פנים של דמיון ושל קִרבה, שאינן מבטלות את קיומו של השוני אלא מתקיימות לצדו ומאירות אותו באור חדש ושונה, היא אחד המאפיינים המובהקים של יצירת אורלנד למן שנות הארבעים ואילך. הכרה זו קשורה לפנייתו לחומרים היסטוריים ותנ"כיים, בעיקר ביצירותיו הפואמתיות ובעבודתו הדרמטית. הפואמה 'חנה'לי מדורוהוי' משתלבת אפוא בפרויקט ספרותי רחב יותר שאפשר לכנותו 'פרויקט האחֵרוּת' ביצירתו של אורלנד, וניתן לשייך אליו גם את תרגומיו **לשלומית** לווילד **וליוהנה הקדושה: ז'אן דארק** לג'ורג' ברנרד שאו,[65] ואחר־כך גם את מחזהו 'אהבת קואימברה'.[66] בכל היצירות הללו מתעמת אורלנד עם ההגדרות הרווחות והמקובלות של שייכות ושל אחֵרוּת, ויוצק בהן תכנים חדשים, הנובעים מעולמו הנפשי המורכב, כיהודי וכבן לתרבות־העולם.

64. ראו לעניין זה: יאיר אורון, 'ישראל, היהודים והג'נוסייד של הצוענים', בתוך: מרגלית (עורך), **ג'נוסייד: גרמניה הנאצית והצוענים**, עמ' 114–133.

65. אורלנד עבד על מעשה התרגום של המחזה בשעה שכתב גם את הפואמה 'חנה'לי מדורוהוי'. את המחזה 'יוהנה הקדושה — ז'אן דארק' העלה הקאמרי בבימויו של יוסף (פפו) מילוא ובכיכובה של אורנה פורת וזכה להצלחה יוצאת דופן. תרגומו של אורלנד ראה אור בהוצאת טברסקי, תל־אביב ב־1952.

66. על ההיבטים היהודיים במחזה זה ועל האופן שבו מעמת אורלנד בין האמת ההיסטורית ובין האמת הפואטית שהמחזה חותר אליה, ראו מחקרה של גלית חלילי, שנערך בהנחייתי, 'עיון במחזה "אהבת קואימברה" ליעקב אורלנד — מיתוס, היסטוריה ומציאות עכשווית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשס"ב. נוסח המחזה, המצוי כאמור בכתב־יד בארכיון יעקב אורלנד, מובא בשלמותו בנספח שם.

נספח

הקדמה

הנוסח המובא להלן נדפס בשני חלקים במוסף הספרותי של **דבר**, ב־4 באפריל וב־10 באפריל 1947, תחת הכותרת ׳חנה׳לי מדורוהוי׳. נוסח זה כולל כמעט את כל החטיבה השנייה של הפואמה, בעוד נוסח ׳כתב־היד׳ המצוי בארכיון יעקב אורלנד כולל שמונה פרקים. יש להדגיש כי אורלנד מעולם לא השלים את כתב־היד של הפואמה, חרף תוכניותיו להוציא את הפואמה לאור בשלמותה. את סיפור המעשה המלא ניתן רק לשחזר מתוך הטקסט הנלווה לפואמה, כפי שפורט במאמר לעיל. מסיבה זו מובא להלן נוסח **דבר** כיחידה שלמה, ולא נוסח ׳כתב־היד׳ המצוי בארכיון, על אף שהדיון הטקסטואלי במאמר מתייחס לשני הנוסחים, ואף משווה ביניהם.

דבר, יום ו׳, י״ד בניסן תש״ז, 4.4.1947

יעקב אורלנד

חַנָה׳לִי מִדוֹרוֹהוֹי

קֶטַע מִתּוֹךְ סִפּוּר־מַעֲשֶׂה מְיָמִים רְחוֹקִים, בַּעַל שִׁשָּׁה אוֹ שִׁמוֹנָה פְּרָקִים, חָרוּז קְצַרְצָרִים וְעָשׂוּי דַּקְדֵּקִים, וְאַף שֶׁשִּׁיטָיו בְּמִקְצָת אֲרֻכִּים, עִם כָּל זֹאת רָאוּי בּוֹ לִקְרוֹא לִפְרָקִים.

דּוֹרוֹהוֹי, עִיר ״שֶׁמֶן זַיִת״,
שְׁבִילְבִילֶיהָ דַּקְדַּקִּים
וּבְיַרְכָּתָהּ שְׁלִישׁ בַּיִת —
הוּא בֵּית מֶנְדֶּל דַּרְדַּקִי.

וְאִשְׁתּוֹ שֶׁל זֶה רֶבּ מֶנְדֶּל
כְּמוֹ נִשְׁאָה לוֹ בְּחָרוּז.
הֲלֹא הִיא דוֹבְרִישָׁה־גְּנֶנְדֶּל
בַּת רֶבּ זֶנְדֶּל־יַקְנָהוּז.

כִּי רֶבּ מֶנְדֶּל, עַל פִּי טֶבַע,
דָּר תָּמִיד בִּקְצֵה הַכְּבִישׁ
וּזְקָנוֹ אָנִיץ וָרֶבַע —
אַךְ כְּבָר שַׂחְתִּי בּוֹ בָּאִישׁ.

תָּאֳרָהּ — מִשְׁמָן בְּלִי גֶּמֶר,
אַךְ יָדָהּ יָד חָרוּצָה,
אֵיךְ אֶשְׁקֹל כָּבְדָהּ בַּזֶּמֶר
וְשִׁירַי שׁוֹקְלִים נוֹצָה.

הֲכִי לֹא נוֹצָה אָמַרְתִּי?
כֵּן. דּוֹבְרִישָׁה־גְּנֶנְדֶּל זֹאת,
מַרְכֶּלְתָּהּ מַשְׁמַע לָהּ תַּרְתִּי:
הַמִּשְׁמָן וְהַנּוֹצוֹת.

נוֹצוֹתֶיהָ כַּר וָכֶסֶת
וְשַׁמְנָהּ לִמְרִיחַת־פַּת,
וְאַשְׁרֵי שֶׁתֵּט לוֹ חֶסֶד
וַאֲבוֹי לוֹ תֵּט מִשְׁפָּט.

בַּשְּׁוָקִים תְּכַס כָּל עֵבֶר
וּזְרוֹעָהּ הַנָּחַת פַּטִּישׁ,
דּוֹרוֹהוֹי קוֹרֵאת לָהּ "גֶּבֶר",
וּלְאִישָׁהּ — "דֶּב אֵשֶׁת־אִישׁ".

אַף כִּי "אֵשֶׁת־אִישׁ" חֻלְּכָה
כְּבָר קַיֶּם יֵשׁ לְהַגִּיד,
גַּם "פְּרוּ וּרְבוּ", גַּם "לְזַרְעֲךָ",
כְּבָר קַיֶּם — אַף לֹא הוֹלִיד.

"זַכְרוּתָהּ" — אַף הִיא פִּגּוּמָה הִיא,
כִּי בְּהִיוֹת חֻלְקָהּ נִכְבָּד
לֹא בֵּרְכוּהָ הַשָּׁמַיִם
בִּרְכַּת־דֶּחֶם, בֵּן אוֹ בַּת.

נִמְלְכוּ בֵּינָם הַשָּׁנַיִם
לְהַשְׁכִּיחַ הַסִּבְלוֹת,
הִיא תַּפְרִיחַ נוֹצוֹתַיִם,
הוּא יַפְרִיחַ אוֹתִיּוֹת.

דַּרְדַּקְיו שֶׁל מֶנְדֶּל כַּמָּה —
עֲשָׂרָה, כְּדַת מִנְיָן.
עִלְוִיִּים שֶׁל בָּבָא־קָמָא
מִתְגַּבְּרִים כְּמַעְיָן.

מִלַּמְּדָם הוּא לְתִפְאֶרֶת
וְשׂוֹנֶה לָהֶם: בָּנַי,
הַתּוֹרָה הָרִים עוֹקֶרֶת
וְהָעֵת עוֹקֶרָה שְׁנַיִם.

אִם נָמַשְׁתִּי וְתָשַׁשְׁתִּי,
אִם יָמַי בָּזֶה שְׁקוּלִים,
מִקְווֹת טֶרֶם נוֹאַשְׁתִּי
כְּמִנְהַג הַשַּׁכָּלִים.

נְשָׁאוֹת עֵינָיו שָׁמַיִם
וּלְבָבוֹ נוֹשֵׂא חֲלוֹם
וְשָׂדוֹת שֶׁל בֵּין עַרְבַּיִם
נִשְׁקָפִים לוֹ בַּחֲלוֹן.

"דּוֹינֶה" נוֹשָׁנָה. זַמֵּרִי,
הֵעָנִי לְתַחַן אָב
שֶׁהָלְכוּ עִמּוֹ בְקֶרִי
כָּל שִׁיאֵי מַאֲוַיָּיו.

הֵעָנִי, זַמְּרִי לוֹ לַהַט,
הַצְמִידֵיהוּ לָאֵין סוֹף
כִּי גַּם לוֹ יֵשׁ עֵת לָטַעַת,
כְּדִבְרֵי הַפִּילוֹסוֹף.

כִּי גַּם לוֹ בוֹקַעַת פִּתַּע
שַׁחֲרִית מְלֹא אוֹנָיו
וְשִׁפְעַת זַרְעוֹ שֶׁמָּתָה
מִתְנַחֶשֶׁלֶת בְּמָתְנָיו.

וּכְאָז, הוֹזֶה רֵב מֶנְדֶּל,
כְּמוֹ בְּפָרָשַׁת "וַיֵּרָא",
צוֹחֵקָה בַּפֶּתַח גְּנֶנְדֶּל
וְקוֹרַעַת הַגְּזֵרָה.

אַךְ אָמְרוּ "צַדִּיק וָרָע לוֹ"
וְגַם מֻנְדָּל כְּבָר חָשַׁב:
אִם הַגֶּס טֶרֶם קָרָה לוֹ,
אֲזַי אוֹת הוּא שֶׁלַּשָׁוְא.

אֲזַי אוֹת הוּא מִשָּׁמַיִם
שֶׁהָרַחֲמָן סָבוּר
כִּי בְּצָחוֹק לֹא דַי עֲדַיִן
לְעַבֵּר אֶת הָעִבּוּר.

קַל לַחֲרוֹז בַּמַּחֲרֹזֶת
צַעֲרוֹ שֶׁל הַזּוֹלַת,
אַךְ בְּקַשְׁתִּי רַק לְרַמֵּז אֶת
הַדָּבָר בְּקִצֵּה מִשְׁפָּט.

רַק לְרַמֵּז תּוּגַת רֵב מֻנְדָּל
וּלְבַשֶּׁרְכֶם: בָּא גָּד,
כִּי כָעֵת חַיָּה וּגְנֻנְדָּל,
יְדִידַי, חוֹבֶקֶת בַּת.

כִּלְאַבְרָם אָבִינוּ זַצַ"ל,
שֶׁבְּזָקְנוֹ לוֹ בֵּן נוֹלַד,
כֵּן אֶצְלֵנוּ, כְּלוֹמַר אֵצֶל
רַבִּי מֻנְדָּל — נוֹלְדָה בַת.

בַּת עִם גַּרְעִינֵי עֵינַיִם,
בַּת עִם פְּנִינֵי שִׁנַּיִם,
בַּת שֶׁלְּזַמְּרָה כְּמוֹ —
סָט הַשִּׁיר מִטַּעְמוֹ.

אֲלִילִית הִיא, חֲלִילִית הִיא,
מְאִירָה, גַּחֲלִילִית הִיא,
בְּלִילוֹ שֶׁל מֻנְדָּל־סָב
נִדְלְקָה מְנוֹרַת זָהָב.

בְּאוֹתוֹ לֵיל אִתְעָרוּתָא
בְּמוֹלְדָוִיָּה־גָּלוּתָא,
כְּרוּב בִּרְכָהוּ, כַּמִּפְרָשׁ
בְּפָרָשָׁה מִן הַחֲמָשׁ.

אֵי זֶה קֶצֶב פִּיּוּטִי לָהּ,
אֵי זֶה עֶצֶב יְהוּדִי לָהּ,
אֵי זֶה נֹעַם בַּהִלּוּךְ,
אֵי זֶה שֹׁהַם בַּחִיּוּךְ.

יְדִידַי, הֲלֹא נִזְכָּרָה
אִם נַבִּיט מְעַט אָחוֹרָה,
אֵיךְ נָהַגְנוּ בְּחִפּוּשׂ
שֵׁם וְתֹאַר וְיִחוּס.

הֵן אֶצְלֵנוּ, כַּיָּדוּעַ,
הִשְׁתָּרֵשׁ מִנְהָג קָבוּעַ
לְכַנּוֹת תִּינוֹק וָרָךְ
שֵׁם חָדָשׁ וּמְצֻחְצָח.

שֵׁם שֶׁלֹּא קָרְאוּ לְיֶלֶד
לֹא מֹשֶׁה וְלֹא קֹהֶלֶת,
וְלֹא גִבּוֹר עַל הַמְּצוּדָה
וְלֹא מֶלֶךְ בִּיהוּדָה.

כִּי אֲנַחְנוּ עַם בִּיבְלוֹנִי,
דּוֹר סוֹרֵר, רֶבוֹלוּצְיוֹנִי,
וְלָרֶבוֹלוּצְיָה, אָח,
אֵין שׁוֹנֵא עַז כַּתַּנַ"ךְ.

הַשֵּׁמוֹת בּוֹ כֹּה נָאִיבִים,
חַדְגּוֹנִים, רֻצָּטַטִיבִים,
וּבְכֻלָּם — וְזֶה עִקָּר —
חֵין אֵירֹפָּה לֹא נִכָּר.

אַף כִּי בְאֵירֹפָּה גוּפָא —
אִם נָשׁוּט וְאִם נָצוּפָה —
לֹא נִמְצָא גַם שֵׁם אֶחָד
שֶׁאֵינוֹ בִּיבְּלוֹנִי קְצָת.

אַךְ אֲנַחְנוּ זֶרַע־קֹדֶשׁ,
מְבָרְכֵי שַׁבָּת וָחֹדֶשׁ,
לָנוּ כְיוֹצְאִים מִכְּלָל
טוֹב לִסְטוֹת מִן הַמְקֻבָּל.

שֵׁם בְּנוֹתֵינוּ: לוֹלָה, לִילִי,
וְשָׁרוֹת הֵן: יַא חֲלִילִי,
שֵׁם בָּנֵינוּ: הַנְס וּוִיל
וְשָׁרִים הֵם: לֵיל גָּלִיל.

לִכְאוֹרָה תֹאמְרוּ: בְּסֵדֶר,
אַךְ כָּל עַם דּוֹמֶה לְעֵדֶר
וְאָשֵׁם בּוֹ הָרוֹעֶה,
הַפַּיְטָן וְהָרוֹאֶה.

שְׁלוֹנְסְקִי, שְׁלוֹנְסְקִי — אֲהַבְתִּיךָ!
אַךְ הַרְבֵּה זָרוּת בְּפִיךָ,
כִּי פָרַסְתָּ לוֹ לַדּוֹר
לֶחֶם־חֶסֶד בַּמִּזְמוֹר.

לֶחֶם עִיר וּבָהּ לֹא גָרְנוּ,
קֶצֶב שִׁיר בּוֹ לֹא שׁוֹרַרְנוּ,
לֹא גְבִירוֹל, לֹא הַלֵּוִי,
וְכֹהֵן לֹא וְנָבִיא.

כַּי בִמְקוֹם לָשִׁיר לִבְּיַאלִיק —
שַׁרְתָּ שִׁיר לְאַנְדְּרֵי בְּיֶאלִי —
וּבִמְקוֹם לַחֲרוֹז רְנַ"ק —
חָרַזְתָּ בּוֹרִיס פַּסְטֶרְנַק.

לֹא חָלִילָה, נָס חֵילֶךָ,
לֹא שֶׁנִּתְרוֹקְנוּ כֵלֶיךָ,
נוֹתַרְתָּ יְחִידִי,
זָר, לֹעֵז — וִיהוּדִי...

אַךְ כְּבָר שַׂחְתִּי: אֲהַבְתִּיךָ
אַף שֶׁהַזָּרוּת בְּפִיךָ
כִּי רוֹאֶה אֲנִי בְךָ
אֵשׁ עוֹמֶמֶת לוֹחֵכָה.

שְׁבִיב־מֵאָז, מִימוֹת הַקֶּדֶם,
מִין לֵוִי נָתוּן בְּרֶדֶם,
מִין גַּחֶלֶת וּמִין כְּוִי
שֶׁלּוֹהֵט בָּהּ אוּרִי־צְבִי.

שֶׁגַּם שְׁנֵיאוּר מְעֻגָּב בָּהּ
וְגַם שִׁין־שָׁלוֹם נִשְׂרַף בָּהּ
וּמְצַחְקִים בָּהּ צְחוֹק וּבְכִי —
אַלְתֶּרְמַן וְאָנֹכִי.

- - לֹא סָטִיתִי מִן הַנַּהַג
וְהִרְבֵּיתִי דִבְרֵי לַהַג,
לֹא מִמֶּרִי, שְׁלוֹנְסְקִי־אָח,
רַק שֶׁמִּנְהָגִי הוּא כָּךְ.

מֵעַתָּה אַחַר שֶׁרַבְנוּ
וְהַרְבֵּה שְׁטוּתִים כָּתַבְנוּ,
שֵׁב עִמִּי אֶל הַמְּדוּכָה
וְעָזְרֵנִי בַּמְּבוּכָה.

שֵׁם דָּרוּשׁ לִי, אַךְ מַשְׁמַע הוּא
שֶׁלֹּא סְרִיק אוֹ מִיקִי־מָהוּ,
וְלֹא בֹהוּ וְלֹא בְלִי,
אוֹ פְרוּנְדֶזֶה וֶרְדִּי דֶה פֶּלִין.

שֵׁם פָּשׁוּט, שֶׁל אִמָּא־אַבָּא,
מִן הַתְּנַ״ךְ אוֹ מִדְּרַשׁ־רַבָּה,
וְהָעֵת קְצָרָה, אֲבוֹי —
בַּת נוֹלְדָה בְּדוֹרוֹהוֹי.

עַל כַּרְכֵּי הַשַּׁ״ס נִגַּע נָא,
קוֹנְקוֹרְדַנְצִיּוֹת נִבְלַע נָא,
כְּדַרְכֵּי אָבוֹת לָעַד
שֵׁם נִמְצָא לוֹ לַנּוֹלָד.

- - - סְלַח לִי הַקּוֹרֵא בַּזֶּמֶר,
שֶׁזְּנַחְתִּיךָ בִּשְׁבִי־מֶמֶר,
הַפַּיְטָן הוּא כְּפוּי טוֹבוֹת —
אַךְ הֵן דִּבַּרְנוּ בָּאָבוֹת...

כֵּן הֵם הָאָבוֹת, הוֹרֵעַ,
וְכָל אָב שְׁחָקִים קוֹרֵעַ
וּמְבַקֵּשׁ הוּא בְּקָרְעוֹ
מִין חוֹתֶמֶת לְזַרְעוֹ.

מִין חוֹתָם בְּשֵׁם הַיֶּלֶד
שֶׁיְּסַמֵּל אֶת הַשַּׁלְשֶׁלֶת
וְיַאַחֵד לְזִכָּרוֹן
דּוֹר רִאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן.

אַל, אִפּוֹא, רֵעִי, תִּתְמַהּ נָא,
אִם בַּת מֻנְדָּל — שְׁמָהּ יְהֵא חַנָּה,
חַנָּה, וְדִוְקָא מִלְּעֵיל,
כִּלְפָנִים בְּיִשְׂרָאֵל.

כִּלְפָנִים וּבְעוֹדֵנִי
אִישׁ צָעִיר וְלֹא מוֹדֵרְנִי,
עֵת הָיָה עוֹד סָבָא זַ״ל
שָׂח עִמִּי בִּלְשׁוֹן חֲזַ״ל.

כִּלְפָנִים עֵת בְּמִלְעֵלִים
שָׂרוּ עוֹד אֶת ״אֵלִי אֵלִי״,
וּבַחֹרֶשׁ הַסּוֹעֵר
טְשֶׁרְנִיחוֹבְסְקִי עוֹד זִמֵּר.

וּבַגַּי דָּלְקוּ מִלְיוֹנִים
לִילָכִים וְיַקִּינְתּוֹנִים,
בְּקִצּוּר — בִּ״ימֵי הַשְּׁחוֹר״
שֶׁל עוֹלָם ״נָסוֹג אָחוֹר״.

אַךְ נָשׁוּבָה לְדֶבֶ מֶנְדֶּל
וּלְאִשְׁתּוֹ דּוֹבְרִישָׁה־גְּנֶנְדֶּל
וּלְבִתָּם רַבַּת הַנּוֹי —
חַנָּה׳לִי מִדּוֹרוֹהוֹי.

רַק אַמְעִיט וְלֹא אַכְבִּידָה
וְלֹא עוֹד שְׁבָחִים אַגִּידָה,
כִּי דְבָרַי עַל רֹאשׁ בִּתָּם
כִּרְבִיבִים בְּלֹא עִתָּם.

שֶׁהַכֹּל רוֹאִים בְּמֶנְדֶּל
כִּי הַגַּם שֶׁבָּא לוֹ גָּד,
אֵין לִבּוֹ וְלֵב גְּנֶנְדֶּל
מַשְׁלִימִים עוֹד עִם הַבַּת.

אָמְנָם כֵּן, כָּתוּב אִי־שָׁמָּה:
בַּת תִּחְלָה — אוֹת לְבָנִים,
אַךְ רוּחוֹ הִיא לֹא נִחָמָה
בַּכְּתוּבִים הַנּוֹשָׁנִים.

כִּי בָנִים, בָּנִים נִבָּא הוּא
וּלְבָנִים לִבּוֹ חָרֵד,
אַךְ בָּנִים אֲשֶׁר לֹא בָאוּ —
שֶׁבַע תֵּיף מֵהֶם הַבַּת.

זֶה חָנָּה אֲשֶׁר זָמַרְתִּי,
שִׁיר הָפַךְ לִי וּמָשָׁל,
(אַגַּב, פֹּה שֵׁנִית חָזַרְתִּי,
לְתָחוּמוֹ שֶׁל הַמִּשְׁקָל).

מֶנְדֶּל מֶנְדֶּל, אָב רְחִימָא,
רְגָשֶׁיךָ נוֹאָשִׁים,
מַה־דָּבָר בְּפִי אָשִׁימָה
לְהָגֵן עַל הַנָּשִׁים.

גֶּזַע עַז הֵן, עַם לֹא נַחַת,
לֹא נָתִיב לוֹ וּמִשְׁעוֹל.
אִם בְּנוֹת־אֵל הֵן, אִם בְּנוֹת־שַׁחַת —
בְּכֻלָּן צָרִיךְ לִמְשֹׁל.

אַךְ לִבָּן אֲשֶׁר סָגוּר הוּא,
כְּזָהָב־סָגוּר הוּא, אָח,
וְרוֹזְנִים עָלָיו יָצוּרוּ
וּלְרוֹזְנִים לֹא יִפָּתַח.

כִּי פִקְחוֹת הֵן, כִּי קְשָׁחוֹת הֵן
וְזֶה שִׂיא יַקִּירוּתָן:
שֶׁחוֹלְפוֹת כְּמוֹ עוֹנוֹת הֵן
כְּבָר מֵרֵגַע לְדָתָן.

כֵּן גַּם חָנָּה'לִי קְרָצָה:
זִיו מַלְכוּת לָהּ בַּקְלַסְתֵּר,
כְּמוֹ מ"שִׁיר הַשִּׁירִים" צָצָה,
כְּמוֹ מ"מְגִלַּת אֶסְתֵּר".

אַל, רֵב מֶנְדֶּל, תַּרְבֶּה הֶגֶה
וּבְחַגְוְךָ הַדַּלִיקָה אוֹר,
הוֹ, לוּ חֲבָאתִיךָ רֶגַע
אֶל סוֹפוֹ שֶׁל הַמְּזמוֹר.

וְרָאִיתָ אֵיךְ אַפַּיִם
חֲנָנְךָ, הָאֵל לָרֹב —
אַךְ אֲנַחְנוּ בֵּינָתַיִם
טֶרֶם בָּאנוּ אֶל הַסּוֹף.

כֵּיצַד שָׂר אוֹתוֹ רַב־פַּיִט
בְּרוּחוֹ הָאֻמְלָלָה:
אִם אִשָּׁה, רֵעִי, בַּבַּיִת —
לֹא יִשְׁוֶה כָּל פֶּגַע לָהּ.

הוּא הַדִּין בְּזוּגַת מֶנְדֶּל
שֶׁפָּסְקָה לוֹ בְּמִפְלָפָל:
כָּל אֵימַת שֶׁשְּׁמִי הוּא גְּנָנְדֶּל
לֹא תִּפְרֹשׂ מִן הָעַרְסָל.

כְּבָר קָשַׁרְתִּי לָהּ תִּפְאֶרֶת
וּלְהוֹסִיף לָהּ אֵין מְאוּם,
כִּי אִם גְּנָנְדֶּל כֵּן גּוֹזֶרֶת
פְּרוּשׁוֹ שֶׁכֵּן יָקוּם.

מֶנְדֶּל־קְשִׁישָׁא, אַל תַּחְקוֹר נָא,
כֵּן הוּא דֶּרֶךְ הַנָּשִׁים,
בְּתְחִלָּה לְבָב תִּשְׁבֹּרְנָה
וּלְבַסּוֹף — אֶת הָרָאשִׁים...

שֹׁב לְיַד הָעֲרִיסָלֶת
וְנַדְנֵד וְשִׁיר לָהּ כָּךְ:
"לַשָּׁכְוִי יֶשְׁנָה כַּרְבֹּלֶת
וְלַגְּדִי יֵשׁ צֶמֶר צַח.

וְהַגְּדִי לַשִּׁיר שׁוֹמֵעַ
וְלִבּוֹ, בְּתִּי, הוֹמֶה,
אַךְ לָשִׁיר אֵינוֹ יוֹדֵעַ
וּפוֹעֶה רַק: מֶה, מֶה, מֶה.

וְאִמֵּךְ, בִּתִּי, אִמֵּכִי,
עוֹד תָּשׁוּב מִן הַשָּׁוָקִים
וְתִמְחֶה דִּמְעָתֵךְ מִלֶּחִי
וְתָבִיא לָךְ צְמוּקִים.

וְאַתְּ תְּגִדְּלִי לְתֹאַר
וּלְחָכְמָה וּלְמֻשָּׁק רַב
וְלֹא יַעֲרִיכוּךְ בְּמֹהַר
וְלֹא יְסַלְּאוּךְ זָהָב.

וּבְקֻשׁוּךְ רוֹזְנִים וָמֶלֶךְ
וְאָמְרוּ: מִלְכִי הַבַּת,
אַךְ תִּיקַר לָךְ פַּת בְּמֶלַח,
כִּי סוֹף־סוֹף בַּת מֶנְדֶּל אַתְּ...

אַי. אַי. אַי, שִׁירֵי הָעֶרֶשׁ,
עַצְמוֹתַי תֹּאמַרְנָה בָם,
בְּכֹחָם הָרִים וָאֶרֶז
יַעַקְרוּ בְּנֵי־אָדָם.

בְּכֹחָם — שִׂים לֵב, קוֹרְאֵנוּ,
זֹאת אֲנִי הַחוֹלֶם שָׂח —
בְּכֹחָם גַּם עוֹלָמֵנוּ
עוֹד אֵינוֹ אָיֹם כָּל כָּךְ.

כִּי מַיִם עֲדֵי מְזֻרָחָה
וּמֵרֹאשׁ עַד אַחֲרִית,
כָּל שִׁירֵי הָעֶרֶשׁ, אַחָא,
הֵם בָּנָיו שֶׁל הֶעָתִיד.

עֲלֵיהֶם תֵּבֵל תִּסֹּב עוֹד
וּבָהֶם תִּבָּנֶה עִיר
וְלָהֶם פִּיטָן יִכְתֹּב עוֹד
וְיוּשַׁר גַּם זֶה הַשִּׁיר.

מִשּׁוּם כָּךְ, כְּפִי שֶׁנִּדְמֶה לִי,
נוֹלְדָה חַנָּה׳לִי לְנוֹי
וְנוֹסַף, נוֹסַף עוֹד כֶּלִי
לְמִקְהֶלֶת דּוֹרוֹהוֹי.

אַךְ תָּעֵת, רֵעִי, חוֹלֶפֶת
וּבְעוֹד טֶרֶם תָּנִיד רֹאשׁ
וּבְעוֹד אֵין לָהּ שֵׁן נוֹסֶפֶת —
וּכְבָר מָלְאוּ לָהּ שְׁנוֹת שָׁלֹשׁ.

שְׁנוֹת שָׁלֹשׁ וְהִיא תִּפְאֶרֶת
וַעֲמוֹת לָהּ וְאִישׁוֹן,
לוּ הָיְתָה בִּפְרָס נִשְׁכֶּרֶת
הָיָה וַדַּאי זֶה פְּרָס רִאשׁוֹן.

אֵין לְתָאֳרָהּ עַד גֶּמֶר,
כְּבָר נִסִּיתִי פְּרָט וּכְלָל,
כְּבָר הִטֵּיתִי אֶת הַזֶּמֶר
מִתְּחוּמוֹ שֶׁל הַמִּשְׁקָל.

גַּם הֵצַצְתִּי פֹּה וָאָנָה
מַה שָּׂח בַּיְרוֹן, מַה סְטֶנְדָּהַל?
גַּם בָּדַקְתִּי אֵיךְ עַל חַנָּה
אַלְתֶּרְמַן שָׂר וּמִיכַ״ל.

אַךְ נוֹאַשְׁתִּי מִכֻּלָּנָה
וְאֶלַּצְתִּי לְהַשְׁלִים:
לְמִזְמוֹר יָפְיָהּ שֶׁל חַנָּה
לֹא נוֹצְרוּ עוֹד הַמִּלִּים.

וְגַם מֶנְדֶּל זֹאת יוֹדֵעַ
שֶׁהָאֵל אוֹתוֹ חָנַן
מִין מַתָּת וּמִין קָמַע
הָעוֹלִים עַל כָּל מַתָּן.

וְעֵת רוּחוֹת־חֹם תִּנְשֹׁפְנָה
וּבְטַיְלָם עַל הַ"שָּׁאסֵיי"
(אַגַּב, זֹאת "עִבְרִית" שֶׁל שׁוֹפְמַן
וּזְכַרְתִּיהָ מִנִּיהּ וּבֵיהּ).

וְעָמַד אִישׁ וְתָמַהּ לוֹ
וּבְלִבּוֹ כָּזֹאת מִלְמֵל:
אָהּ, אֵיזוֹ מַלְכוּת נִתְּנָה לוֹ,
לְוַאי, עַל כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל.

חֲסִידִית הִיא, יְהוּדִית הִיא,
דְּבֵקוּתָהּ כִּמְלוֹא הָעִיר,
לוּלֵא גִילָהּ, אוֹתָהּ דִּמִּיתִי
לַבְּתוּלָה זַ"ל מִלּוּדְמִיר.

(סוֹף יָבוֹא)

יום ה', כ' ניסן תש"ז, 10.4.1947

וּמְלַמֵּד אוֹתָהּ רֵב מֶנְדֶל
בְּ"חֶדְרוֹ" עִם הַבָּנִים"
וְשָׁמְעָה בַּפֶּתַח גְּנָנְדֶל
וְצַץ זִיו לָהּ בַּפָּנִים.

וּמְפַלֶּלֶת הִיא בְּשֶׁקֶט
"דִּבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָמְךָ"
וְתוּ לֹא. וְהִיא שׁוֹתֶקֶת
וּמַסְמֶקֶת מִשְּׁמְחָה.

וְרֵב מֶנְדֶל, הוּא לֹא דַי לוֹ,
הוּא לֹא דַי לוֹ מִלַּמְדָהּ,
אִם — שָׁח הוּא — נָתַן אֵל שַׂי לוֹ,
יֵשׁ לִלְמֹד בְּלֹא מִדָּה.

וּכְתֹם "זְמַנִּי" הַ"חֶדֶר"
הוּא פּוֹרֵשׁ עִמָּהּ לַנִּיר,
אֶל בְּקָתָה וְגַי וְגֶדֶר,
אֶל שְׂדוֹת קַיִץ וְקָצִיר.

שְׂדוֹת מוֹלְדָוִיָּה טוֹבִים הֵם
וְקִיצָהּ מַפְרִיחַ נִיב
וְאֵין חֹרֶף וּסְתָוִים אֵין,
רַק שׁוֹלֵט בָּהּ הֶאָבִיב.

"יֵשׁ — סָח מֶנְדֶל שָׁם לְחַנָּה —
יֵשׁ בִּתִּי, שְׁנֵי עוֹלָמוֹת,
הָאֶחָד הוּא פֹּה עִמָּנוּ,
הַשֵּׁנִי — בַּחֲלוֹמוֹת.

וּכְדִין אֵילָן בַּחֹרֶשׁ,
כֵּן דִּין כָּל עוֹלָם שָׁפוּט
וּלְכָל אֶחָד יֵשׁ שֹׁרֶשׁ
וְלַשֹּׁרֶשׁ הוּא כָּפוּת.

וְאֱלֹהִים, בִּתִּי, מַשְׂגִּיחַ
וּפוֹקֵד לֹא לְהָצִיץ,
וּכְשֶׁהַחֲלוֹם מַשְׁכִּיחַ —
מְצַוֶּה הוּא לְהָקִיץ".

וַחֲמֻדָּתֵנוּ חַנָּה
שֶׁמָּלְאוּ לָהּ שְׁנוֹת שָׁלֹשׁ,
אַף שֶׁלֹּא הַכֹּל הִיא בָנָה,
בְּכָל זֹאת הִיא מְנִיעָה רֹאשׁ.

וְנִכָּר, נִכָּר בְּעַיִן,
שֶׁהֲגַם וְהַדְּבָרִים
נְהִירִים אֵינָם עֲדַיִן —
אַךְ בַּלֵּב הֵם נִשְׁמָרִים.

וְיוֹם יוֹם יוֹצֵא עִמָּהּ הוּא
לַ״שָּׁאסֵיי״ — הוּא הוּא הָרְחוֹב
וּמוֹסִיף וּמְלַמְדָהּ הוּא
תּוֹרַת־סֵפֶר, קְרֹא וּכְתֹב.

וְתוֹפֵשׂ הוּא גִיר וַלּוּחַ
וְרוֹשֵׁם הוּא: חֵית, נוּן, הֵא,
וְצוֹלְחָה עַל חַנָּה רוּחַ
וְחוֹזָה הִיא מִנֵּיהּ וּבֵיהּ:

ח — הוּא שַׁעַר רָם פָּתוּחַ,
כַּחֲלוֹם בְּאֵין שִׁבְרוֹ,
עַד שֶׁאִלְמָלֵא הַלּוּחַ
הַיְתָה חָשָׁה לְעָבְרוֹ.

נ — הוּא אַפִּרְיוֹן שֶׁל מֶלֶךְ
עִם מוֹשָׁב וְכִפַּת־גַּג
וּלְבָבָהּ הוֹמֶה הוֹמֶה לוֹ
וּבְיָדָהּ הַגִּיר נִשְׁחָק.

ה — חֻפָּה הִיא תַחְתֶּנָּה
הִיא נִצֶּבֶת הַכַּלָּה,
עוֹד כְּהֶרֶף וַתְּכַלֶּנָּה —
אַךְ פִּתְאֹם הַגִּיר כָּלָה.

חֵית, נוּן, הֵא, לִבְּךָ שִׂים, רֵעַ.
אֵלוּ שְׁלֹשׁ הָאוֹתִיּוֹת —
אַף שֶׁאֵין אַתָּה יוֹדֵעַ —
עוֹד תִּיקַרְנָה מִשְּׂכִיּוֹת.

עוֹד אֶת שִׁבְחֵיהֶן יָגִידוּ
עִיר וָאֵם וּבְנֵי בָנִים
וּבְכוֹחָן דּוֹרוֹת יוֹלִידוּ
עֲלָמוֹת וּבְנֵי־אוֹנִים.

עוֹד שִׂפְתֵּי רָעָב תֹּאמָרְנָה
וְיִלְחְשׁוּ פּוֹשְׁטֵי — עַל־יַד:
טוֹב זִכְרוֹן חַסְדָהּ שֶׁל חַנָּה
מִזִּכְרוֹן חַסְדָהּ שֶׁל פַּת.

אַךְ בֵּינְתַּיִם הֵן עוֹדָהּ
כֹּה רַכָּה וְנַנָּסִית,
שֶׁמִּקְצֵה בְּהוֹנוֹתֶיהָ,
אֵין רוֹאִים אֶת הֶעָתִיד.

רַק רוֹאִים נִירִים וַיַּעַר
וְשַׁדְמוֹת שֶׁל לֶחֶם רַב,
אֶרֶץ יֵשׁ בָּהּ צֵל וְנָהָר
אֶרֶץ דְּבַשׁ בָּהּ וְחָלָב.

וּבַתָּוֶךְ, בִּשְׂדוֹתַיִם
הַנָּהָר מֵשִׁיט מֵימָיו
וְשָׁטוֹת בּוֹ סְפִינוֹתַיִם
סְפִינוֹתַיִם שֶׁל זָהָב.

וְאֵי הַלְאָה וְאֵי הַלְאָה
אֶרֶץ נִים הִיא וְלֹא נִים
וּבוֹכָה הִיא וּבוֹכָה לָהּ
עַל מֵיתָר שֶׁל צוֹעֲנִים.

הוֹי רֵעִי שֶׁלִּי, הוֹ אַחַא,
דַּק נָא לִי וּמְצֵא נָא לִי:
מַהוּ הַמּוֹשֵׁךְ כָּל־כָּכָה
אֶת לִבָּהּ שֶׁל חַנָּה'לִי?

הַאִם רַחַשׁ הָאַשּׁוּחַ,
אוֹ זַמְזֶמֶת הַדְּבוֹרִים,
אוֹ הָרוּחַ, אוֹ הָרוּחַ
בְּכַנְפֵי הַבְּרֵבוּרִים.

אוֹ שִׁירַת בֵּית־הַמִּדְרָשׁ הִיא
הַפּוֹשֶׁטֶת בַּדָּגָן,
אוֹ אוּלַי זֶה פְּרוּשׁ־רַשׁ״י
בְּפִי אַבָּא מְנֻגָּן.

אוֹ מִזְמוֹר, מִזְמוֹר עַתִּיק הוּא
הַסּוֹעֵר עַל כִּנּוֹרִים,
וּמַדְלִיק הוּא וּמַדְלִיק הוּא
בְּעֵינֶיהָ זְהוֹרִים.

עוֹד אֶזְכֹּר אֵיךְ הִצִּיגַנִי
עַל עָמְדִי מִדֵּי עֲבֹר,
אוֹתוֹ לַחַן הַצִּיגָנִים
הַנָּכְרִי וְהַשָּׁכוֹר.

הוֹ, הַגִּידוּ לִי, שָׁמַיִם,
מַהוּ סוֹד כֹּחָם־הַזֶּה,
הַמַּכֶּה מַכַּת אַפַּיִם
מִי שֶׁלֵּב לוֹ בֶּחָזֶה.

הַמְטַלְטֵל אוֹתוֹ טַלְטֶלֶת
עַל מֵימוֹת וִישִׁימוֹנִים
וְזוֹרֶה לוֹ אוֹר וּתְכֵלֶת
בִּדְרָכָיו הַנּוֹשָׁנִים.

וּמֵשִׁיב לוֹ שַׁעַל שַׁעַל
אֶת לֵילוֹת הָאַהֲבָה,
אֶת רִפְרוּף אוֹתָהּ הַנַּעַל
עַל שִׂיחֵי הָעֲרָבָה.

מִי יָצַר אוֹתָם כְּלִי־יֶתֶר
מִי נָשַׁף בָּהֶם אִשּׁוּף
מִי הִכְתִּיר אוֹתָם בְּכֶתֶר
הַשְּׁרָפָה וְהַטֶּרוּף.

מִי צִוָּה לָהֶם לִפְרֹעַ
אֶת הַסֵּתֶר וּלְפָרְשׁוֹ,
מִי פָּקַד לָהֶם לִקְרֹעַ
אֶת הַיֵּצֶר מִשָּׁרְשׁוֹ.

סְטְרַדִּיבָרִיוּס אַנְתּוֹנִי
וְדָוִד נְעִים־זְמִירוֹת,
הֲמֵעֶשֶׂר אוֹ מֵעֹנִי
נִבְרְאוּ הַכִּנּוֹרוֹת?

הֲיָצַר אוֹתָם הַצַּעַר
אִם יָלְדָה אוֹתָם שִׂמְחָה,
אִם כִּצְמֹחַ עֵץ בַּיַּעַר
צָצוּ אַף הֵם בִּצְמִיחָה.

אוֹ אוּלַי בִּשְׁעוֹת עֲרָבַיִם,
בֵּין עוֹלָם הוֹלֵךְ וּבָא,
עֵת נָפַל לִבְּכֶם אַפַּיִם
וְאוֹרוֹ בָּכֶם כָּבָה.

אוּלַי אָז, בְּרִגְעֵי בֶלַע
בְּאֵין חֹשֶׁךְ וּבְאֵין אוֹר,
יְצַרְתֶּם אֶת כְּלִי הַפֶּלֶא,
הַנּוֹצַחַ — הַכִּנּוֹר.

אַךְ הִנֵּה שֵׁנִית סָטִינוּ
וְשֵׁנִית סִלְחָה־נָא לִי,
הַקּוֹרֵא, עִם מִי הָיִינוּ?
אַה, אֶזְכֹּר — עִם חַנָּה׳לִי.

בַּשָּׂדוֹת טִיַּלְנוּ טַיִל
וְהִקְשַׁבְנוּ שִׁיר עָרֵב,
הַנִּשָּׂא עַד קְצֵה הַלַּיִל
וּמוֹשֵׁךְ עַד קְצֵה הַלֵּב.

הוּא מִזְמוֹר בְּנֵי־צַעַן
שֵׁבֶט־לֶכֶד, עַם־יוֹקֵשׁ,
מַשְׁקֵיהֶם יוּבְלֵי הָאָחוּ
וּנְזִידָם כַּנְפוֹת הָאֵשׁ.

אֵשׁ עַרְבַּיִם בַּכִּירַיִם,
שֶׁבֶר־חֶרֶשׂ, חֹפֶן־גְּרִיס,
נֶתַח גְּדִי דַל־אֲחֹרַיִם
וְלֹג יַיִן שֶׁהִקְרִיס.

לִפְעָמִים בָּא צָרִי־בָּשִׁי[1]
וּבְחָצְנוֹ תַּרְיַג צְרוֹרוֹת,
חֲטָפָן, שָׂח פֵּרוּשׁ רַשִׁ״י,
מֵחָצְנֵי הָאִכָּרוֹת.

אוֹ אֶרְדֶּנְקוֹ בֶּן־הַנֶּשֶׁר,
הַחוֹגֵר חַרְבוֹת קַוְקָז,
בָּא, דּוֹלֵג מֵעַל לַגֶּשֶׁר
וּפוֹרֵשׂ מְלוֹא אַרְגָּז.

שֵׁשׁ וּמֶשִׁי, שְׁחוֹר וָאֹדֶם,
אוֹצְרוֹת־בַּנְג אֲבִישָׂטָן,
הֵי, הָקֵצְנָה מִנִּי רֹדֶם,
בְּנוֹת קִרְגִּיז וְדַרְדֶּסְטַן.

יְחֵפוֹת עַל־פְּנֵי הַדֶּשֶׁא,
צְאֶינָה, צְאֶינָה לְרִשְׁתּוֹ:
זֹאת אֶרְדֶּנְקוֹ צָד בַּקֶּשֶׁת,
צַד בְּמַחֲצִית קַשְׁתּוֹ.

צַ׳רְדַּשׁ רַק צָבַט עַל יֶתֶר
וְחִיֵּךְ בִּקְצֵה שְׂפָמוֹ,
וְ...תוּ לֹא. וְאֶת הַיֶּתֶר
עַל הַסּוּס הֵנִיס עִמּוֹ.

עוּרִי שַׁטְרֵה[2] וְכַתֵּרִי
אֶת אַחַיִךְ הַמָּכִים,
וְגִיטָר לָהֶם גַּטֵּרִי
בְּמִזְמוֹר הַמַּלְקוֹחִים:

גִּ׳ירִי־גִ׳ירִי־דָם
וְגִ׳ירִי־גִ׳ירִי־טֶרֶף,
כָּל בְּנֵי הָאָדָם
חַיִּים עַל פִּי הַחֶרֶב;

גִּ׳ירִי־גִ׳ירִי־רִים
וְגִ׳ירִי־גִ׳ירִרָנִי,
אַךְ עַל כִּנּוֹרִים
חַיִּים רַק הַצִּיגָנִים.

1 נְסִיךְ שֶׁל צוֹעֲנִים.
2 קְהִלָּה צוֹעֲנִית.

צַ׳נְג׳[3] — קוֹלוֹ חָנֵף,
הוֹ, צַ׳נְג — קַשְׁתּוֹ מַמְזֵרֶת,
כָּל הָאָדָם גּוֹנֵב
אִם כָּךְ וְאִם אַחֶרֶת;

אִם כְּמוֹ תָּמִים
וְאִם כְּמוֹ בְּלִיַּעַל,
אִם גְּנֻבָתוֹ עַמִּים
וְאִם גְּנֻבָתוֹ שְׁרוֹךְ־נַעַל.

שְׂרֹט מֵיתָר וּשְׂרֹט
מֵרוּס וְעַד אַלְבָּנִי,
לַעֲשֶׂרֶת הַדִּבְּרוֹת
לֹא יִשָּׁבְעוּ צִיָּנִים;

אַךְ עֵת הַכֹּל רוֹוְחִים
עַל גְּנֻבָתָם בְּלִי מֶמֶר,
רַק הֵמָּה הַהוֹפְכִים
אֶת הַגְּנֵבָה לְזֶמֶר.

זֶה שִׁירָם וַאֲזַמֶּרֶהוּ
וּנְזִידָם — חֵי הוֹרָתִי,
נָכוֹן הָיִיתִי בַּעֲבוּרֵהוּ
גַּם לִמְכֹּר בְּכוֹרָתִי.

כֵּן גַּם מֻנְדָּל חָשׁ — סְבָרָה הִיא —
אַךְ מַסֹּרֶת בְּיָדָיו:
כָּל קִנְיָה, לוּ גַּם בְּכוֹרָה הִיא,
אֵין קוֹנִים מִיַּד עֲשָׂו.

וְרַק חַנָּה׳לִי שֶׁלָּנוּ,
נֵצֶר הַשּׁוּלוּלַמִּית,
קַשׁוּבָה רַב מִכֻּלָּנוּ
לַנִּגּוּן וְלַהֲמִית.

מֻבָּטָה — אַשְׁרֵי חוֹזֶיהָ —
גּוֹמֶא אֶרֶץ רְחָבָה,
וְצַמָּה לָהּ עַל חָזֶהָ
וְצַמָּה לָהּ עַל גַּבָּהּ.

יְהוּדִית הִיא, חֲסִידִית הִיא,
וּכְבָר שַׂחְתִּי בָהּ אִי־אָז,
אַךְ הַגִּידוּ, מֶה עָוִיתִי
אִם יָפְיָהּ עָלַי כֹּה עָז.

אִם רוֹאֶה אֲנִי בָהּ בֶּתֶר
לִלְוִיִּים וְכֹהֲנִים
הַנּוֹשְׂאִים אוֹתוֹ הַכֶּתֶר
שְׁנוֹשְׂאִים הַצּוֹעֲנִים.

יֵשׁ קִרְבָה כָּזוֹ שֶׁל גֶּזַע
בֵּין דָּמָהּ לְבֵין דָּמָם,
כְּמוֹ הָיוּ גּוֹזְרִים עוֹד גֶּזֶר
מִקֶּדְמוּת אוֹתוֹ הָעָם.

הֲלָכֵן הוּא, הַהִלְכָּה
מְגַנֶּבֶת לָהּ הָעוּגָב
וּמוֹשֵׁךְ אוֹתָהּ מִזָּרָחָה
אֶל שְׁדוֹת הִיּוּדוּ וַעֲרָב?

3 כִּנּוֹר צוֹעֲנִי.

אוֹ אוּלַי הִקְשִׁיבָה חַנָּה
אֶל קוֹלָהּ הָעֲרִירִי
וְאֶת שִׁיר עַצְמָהּ לָחָנָה,
שִׁיר הַצַּעַן הָעִבְרִי.

יֵשׁ דְּבָרִים, רֵעִי, בַּשַּׁחַק —
זֹאת כְּבָר הַמִּלֶּט אָץ לֵאמֹר —
אַךְ אֲנִי אוֹמֵר בְּלִי שַׂחַק:
יֵשׁ דְּבָרִים גַּם בַּכִּנּוֹר.

הָעוֹלָם — מִקְהֶלֶת־פֶּלִי,
מִין אוֹרְקֶסְטֶר נֶאְדָּר
וּלְכֹל לְאֹם יֵשׁ כֶּלִי
וּבַכֶּלִי הוּא נִקָּר.

בַּטַּנְבּוּר מִגְדּוֹת הַקּוֹנְגָּה
וּבְהֵדוֹ הֵד קַדְמוֹנִים,
בְּקַרְנֵי הַנִּיבֶּלוּנְגָּה
שֶׁל אֲבוֹת הַגֶּרְמָנִים.

אוֹ בָּעוּד וּבְתוֹךְ־הַחֶרֶשׁ
מִקְצֵה מֶכָּה וְתֵימָן,
אוֹ בַּגֶּבֶל עַב הַכֶּרֶשׁ
לִידוּתוֹן וּלְהֵימָן.

אוֹ בַּטַּלְהַרְפּ שֶׁל הַפִּיּוֹרְדִים
הַמַּדְבִּיר סוּפוֹת צָפוֹן,
אוֹ בְּאֶשֶׁד הָאַקּוֹרְדִים
מִמּוֹלְדוֹת הַקּוֹרְדוֹפוֹן.

אוֹ בַּקִּין מֵאֶרֶץ כִּינָה
וּבְגִיטָר מִגְּבוּל הִישְׁפָּן,
אוֹ בַּקּוֹטוֹ אוֹ בַּוִּינָא
שֶׁמֵּהֹדוּ וְיַפָּן.

בַּחֲצֹצְרוֹת יְמֵי־בֵינַיִם
וּבְעוּגְבֵי הָרֶנֶסַנְס
אוֹ בְּקֶלַוִילִירִים שְׁנַיִם
שֶׁל לַה־סְטָלָה וְלַה־פְּרַנְס.

וְכֻלָּם, רֵעִי, כְּלֵהֶם
נְצִיגֵי כָּל דּוֹר וָדוֹר,
שֶׁעִתִּים הִכָּה בּוֹ רַעַם
וְעִתִּים נָגַהּ בּוֹ אוֹר.

אַךְ עוֹבֵר בָּם כִּצְמַרְמֹרֶת
וּכְתִקְוַת חוּט הַשָּׁנִי,
הַנָּסִיךְ שֶׁבַּתְּזַמֹּרֶת —
הַכִּנּוֹר הַצּוֹעֲנִי.

רְצוֹנְכֶם — אֵינוֹ בֶּן צַעַן,
רַק בֶּן־בְּרִית נוֹשָׁן, אֶחָי,
וּבְלֵילוֹת קֶדוּמִים שֶׁל כְּנַעַן
כְּבָר צָבַט בּוֹ בֶּן־יִשָׁי.

וּבְעָמְדוֹ אֶל מוּל מַכֵּינוּ
לֹא נָסוֹג קַשְׁתּוֹ אָחוֹר,
כִּי יָדַע לִדְרֹךְ מַלְכֵּנוּ,
אֶת קַשְׁתּוֹ גַּם עַל כִּנּוֹר.

בַּיָּמִים הָהֵם אֵין שֶׁלַח
דָּוְקָא חֵלֶק גִּבּוֹרִים
וְהָעָם מַמְלִיךְ גַּם מֶלֶךְ
הַמְנַגֵּן עַל כִּנּוֹרִים.

יֵשׁ, רֵעִי, דֵּעָה נִכְבֶּדֶת,
שֶׁמַּזָּל לָנוּ מִוָּזָר,
שֶׁתָּמִיד נִכְבָּשׁ מוֹלֶדֶת
בְּשִׁירִים עַל הַמִּיתָר.

הֵן פָּרַצְנוּ גְּבוּל דָּרוֹמָה
וְעַל פְּרָת שַׂמְנוּ מוֹשְׁלִים,
לֹא כָּל־כָּךְ בִּזְכוּת הָרַמַּח
כְּבִזְכוּת הַתְּהִלִּים...

וְלָכֵן, רֵעִי, נָשָׂאנוּ
אֶת כְּנוֹר הַגּוֹלָלוֹת,
גַּם בְּצָרוֹר הַמֹּר שֶׁלָּנוּ,
גַּם בְּצָרוֹר הַתַּרְעֵלוֹת.

גַּם בִּפְרֹשׂ שְׁלֹמֹה מֶמְשֶׁלֶת
עַל בַּת מֶלֶךְ הַמִּצְרִים,
לֹא פָּרַשׂ בִּגְלַל קֹהֶלֶת
כְּמוֹ בִּגְלַל שִׁיר־הַשִּׁירִים.

הוּא הֵעֵנִי בִּנְתִיב הָעֲנִי
אֶת בָּרוּךְ אִישׁ אַמְסְטֶרְדַּל,
אֶת זְמִירֵי הַמֶּנְדֶּלְסוֹנִים,
אֶת בַּדָּיו שֶׁל מַרְק שַׁגַּל.

זֶה כֹּחוֹ שֶׁל עַם הַסֵּפֶר,
שֶׁבְּצוּר חֵילוֹ עַל עִיר —
הוּא מוּכָן לִלְחֹם עַד אֶפֶר
כְּדֵי לִכְתֹּב עָלֶיהָ שִׁיר.

הוּא רִקֵּד לָנוּ "מַה־יָּפִיס"
וְחָזַן עַל הַשְּׁחִיטוֹת
וְהִקִּיף זַיִן הַקָּפוֹת
בַּעֲבוּר זַיִן פְּרוּטוֹת.

זֶה גַּם כֹּחַ כִּנּוֹרֵנוּ
בּוֹ מָסַכְנוּ, יְדִידִים,
גַּם אֶת דָּמַע תַּמְרוֹרֵינוּ,
גַּם אֶת יֵין הַהֵיכָלִים.

הוּא קִדֵּשׁ אֶת בְּנֵי בָּנֵינוּ
לְחֶפָּה וּלְהֶרֶג רַב.
הוּא קִדֵּשׁ עַל מְעַנֵּינוּ
מַשְׁטֵמָה וְחֶרֶב קְרָב.

לְצָלִילָיו יֵשׁ מִין טְרַדִּיצְיָה
כְּלֵי־זְמָרִים עָלָיו צָרָדוּ
הַמְחַלְחֶלֶת לִבְלִי חָת
וְכַלּוֹת חֲוֹרוֹת צַוָּאר
עוֹד מִימֵי הָאִינְקְוִיזִיצְיָה,
לְשִׁמְעוֹ הָרוּ־יָלָדוּ
עוֹד מֵהֶרֶג תַּ"ח וְתַ"ט.
"פַּטִישִׁים" וְ"עוֹקְרֵי־הָר".

וּמִדְּמֵי וָרַמַּי זָא־קַרְתָּא
וּמִקִּישִׁינֶב עִיר־אֵם,
וְאוֹתָהּ, אָח, הֵן הִכָּרְתָּ,
אַף קָרָאתָ לָהּ בְּשֵׁם.

וּבְלֶכְתּוֹ תַּרְמִיל עַל שֶׁכֶם
וּבְשִׁבְתּוֹ שֻׁלְחַן הַגְּבִיר,
הוּא עִמָּנוּ מֵת לְלֶחֶם
וְעִמָּנוּ הֶעֱשִׁיר.

הִיא שַׁוְעַת הַ"שְׁמַע" מוּל רֶצַח,
הִיא נִגּוּן מִפִּי הַכְּאֵב:
שֶׁאָדָם כּוֹבֵשׁ לָנֶצַח
רַק מַה שֶּׁכָּבַשׁ בַּלֵּב.

וְעַל כֵּן, רֵעִי, וּבְיַעַן
בְּעָנְיֵנוּ יַעֲטֹף —
הִפְקַדְנוּהוּ שַׂר הַצַּעַן
לִנְדוּדָיו שֶׁל יַעֲקֹב.

אַךְ מֵרִבּוֹת עִתֵּי פְּזוּרֵהוּ
וְנוּדוֹ כָּל הַיָּמִים,
מְזְדַּמְּרִים בְּצִלִּיל יִתְרֵהוּ
נְגוּנֵי כָּל הָעַמִּים.

מְשׁוּם כָּךְ מָסְרוּ מַסֹּרֶת
וּשְׁמָרוּהָ כְּאִישׁוֹן:
הַכְּנוֹר בְּכָל תִּזְמֹרֶת
הוּא לָנֶצַח כְּלִי רִאשׁוֹן.

מִנִּי אָז נָהִיר־וַדַּאי לִי,
(תַּלְמוּד לוֹמַר: לִי לְבַדִּי),
שֶׁאֲפִילוּ גּוֹי שָׁר וַי לִי —
כְּנוֹרוֹ הוּא יְהוּדִי.

הוּא רוֹדְפֵנִי בַּטְּרַקְלִינִים
וּבְחָרְבוֹת בָּתֵּי־מִדְרָשׁ,
בְּגֶאוֹנוֹ שֶׁל פַּגָּנִינִי,
בְּיִגּוֹנוֹ שֶׁל אִיצִיק בַּאשׁ.

אִיצִיק בַּאשׁ, כַּנָּר־אֵין חֻפָּץ,
חַי חַיָּיו בְּלַהֲ־מִינוֹר,
אַךְ גַּם הוּבֶּרְמַן, גַּם חֻפָּץ
בִּזְכוּתוֹ מוֹשְׁכִים כִּנּוֹר.

בִּזְכוּתְךָ, נַגָּן חֲלֶכָה,
שְׁמַע וְהַאֲמֵן־נָא לִי,
הִתְחַיֵּךְ שָׁלוֹם־עֲלֵיכֶם
וְהִדְמִיעַ מֶנֶּדֶלִי.

וְעַל מֵיתָרֶיךָ, אִיצֶ׳ה,
הִתְנַצְּחוּ בַּאֲמָרוֹת
לֶוִי־יִצְחָק מִבֶּרְדִּיטְשֶׁב
וְיוֹצֵר הַמְּאוֹרוֹת.

לִזְמִירָךְ נָשְׁקָה שָׁמַיִם
צְפַת־קַדִּישָׁא, עִיר־וִיטַאל,
וְנָשְׁאוּ לַקֵּץ עֵינַיִם —
מוֹלְכוֹ, שַׁבְּתַי־צְבִי, רַמְחַ״ל.

הַשְּׁמוֹת רַבִּים רַבִּים הֵם,
מִי יְמְנֶה אוֹתָם עַד סוֹף,
כְּמִנְיַן הַמַּלְאָכִים הֵם
בַּסֶּלֶם שֶׁל יַעֲקֹב.

אַל תִּתְמַהּ, אִפּוֹא, קוֹרְאֵנוּ,
שֶׁמָּנִינוּ מִקְצָתָם,
כִּי הֵם־הֵם דִּבְרֵי יָמֵינוּ
וְזֹאת־זֹאת מַנְגִּינָתָם.

'בְּרִית בְּתָרִים בֵּין הַשּׁוּרוֹת':
דמותו של נתן אלתרמן ביצירות משוררים

חיה שחם

פתיחה

בחייו של נתן אלתרמן וגם לאחר מותו התפרסמו לא מעט שירים שהוא נושאם הגלוי או המובלע. לכאורה מדובר בתת־הסוגה המוכרת של שירי דיוקן, שרכיבים קבועים הניתנים לניבוי קיימים בהם, כמו שכבר ציינה נורית גוברין בדיון שלה בשירי דיוקן על ברנר (1995).

בין המובהקים שברכיבים הקבועים אשר הזכירה גוברין: שמה של הדמות שעליה נכתב השיר, יצירותיה, ובכלל זה גיבוריה הספרותיים וכן מובאות מתוך היצירות הללו, פרטים מזהים מתחנות שונות בחיי הדמות ומאירועים וממקומות הקשורים בחייה וכן מאורעות התקופה והאווירה בה ואף תדמיתה של הדמות, כמו שנרשמה בזיכרון הקולקטיבי בדורה ובדורות אחרים. גם אישיותם של הכותבים בגילוייה השונים היא מן היסודות הבונים את הדגם של שיר הדיוקן, לדברי נורית גוברין. לפיכך עשויים להיות בשיר מעין זה פרטים מתוך הביוגרפיה של הכותבים, בתנאי שהם בעלי זיקה לדמות שבמרכז השיר. הכותבים עשויים להצביע על הדמות כעל מקור השראה לכתיבתם, להסביר את הסיבות הקושרות אותם אל הדמות ואת התפקיד שמילאה בחייהם וכן לרמוז על חשיבותה לא רק בחייהם כפרטים אלא לחברה כולה ועל היותה מעין מופת שיש רצון להזדהות עמו, ללמוד ממנו או לשאוב ממנו עידוד ונחמה.[1]

אולם בחינה מקרוב של קורפוס השירים שנכתבו על אלתרמן מגלה תמונה מורכבת יותר ממה שאפשר לצייר על־פי הידוע על שירים מתת־הסוגה האמורה — הן באשר למערך הזיקות בין המועצים לנמענם או למושא כתיבתם והן באשר להבניית הדמות.

בשתי עבודות קודמות עסקתי בשירים של בני דורו וחבורתו הספרותית של אלתרמן, שהוקדשו לו במפורש, ובכאלה שהוא נמענם הסמוי או מושאם הפנימי, ללא ציון מפורש.[2]

1. ראו: גוברין, 1995, עמ' 18–19. אף כי יש אמת בהכללות אלו, נראה כי הן מושפעות בעיקר מן הדגם של שירים שהוקדשו לברנר כדמות מופת.
2. ראו: שחם, תשנ"ד; שחם, 2004.

שירים אלה של יעקב אורלנד, רפאל אליעז, אליהו טסלר ואברהם חלפי נכתבו זמן־מה לאחר פרסום ספר ביכוריו של אלתרמן **כוכבים בחוץ** (1938), שזיכה אותו בהכרה גורפת בחוגי המודרנה וביסס את מעמדו כמשורר מרכזי בתוך החבורה הספרותית שלו ומחוצה לה.[3] לא כאן המקום לחזור על פרטי העיונים הללו, אך לצורך העניין אתאר בקצרה את הממצאים העולים מהם.

השירים האמורים, שנכתבו בידי אנשי החבורה הספרותית אשר הקיפה את אלתרמן, חושפים מערכות יחסים מורכבות בין הכותבים ובינו, והם רצופים רמיזות מוצפנות המכוונות אליו כנמען הפנימי, אולי מתוך אמונה שהוא יפענח ויבין נסתרות. באמצעות האמירות המוצפנות הכותבים מביאים לידי ביטוי רגשות אמביוולנטיים כלפי המנהיג הלא מוכתר של החבורה: הערצה, הערכה ואהבה, אך גם כעס, התחשבנות ותחושות פגיעה ועלבון. שירים אלה הם עדות מעניינת לאינטנסיביות של הקשרים בתוך החבורה הספרותית שהקיפה את אלתרמן, ובעיקר בין המועניים ובין אלתרמן וכן עדות לחשיבות המקום שתפס בחייהם. מן השירים עולה כי מדובר בקשרים היודעים עליות ומורדות, התקרבות והתרחקות, נאמנות ובגידה ולא מעט מתיחות. ברקעם צפים עלבונות ישנים, קנאות, חילוקי דעות אידאולוגיים ואמנותיים. אלתרמן מצטייר בשירים האמורים כאח, כרֵע, כידיד שמשחרים לפתחו, אך גם כמי שנתבע במובלע על התנהגות לא חברית וכמי שנדרש להכיר בערך הכותבים ולאשֵר את דרכיהם, להתמיד בקשרים עמם ולחזקם. כמה מן הכותבים אף מצהירים על היפרדות אידאולוגית או על יציאה לדרך אמנותית שונה כדי להיבדל מנמענם, שהם באים אתו חשבון.

בכל השירים הללו הכותבים מציבים את עצמם בעמדה השוואתית מול אלתרמן ובודקים נקודות של דמיון ושוני ומצבים של קִרבה וריחוק בינם ובינו. המכנה המשותף של קבוצת השירים הזאת מצביע על כך שאף לא אחד מן השירים האמורים (ובהם אלה שהוקדשו לאלתרמן במפורש) הוא שיר תהילה נקי ממשקעים ומחשבונות אישיים. על אף ההערכה הגדולה והוודאית כלפי אלתרמן הנשקפת מהשירים, אין הם נושאים סממני מיתיזציה של דמות המשורר או העצָמה מכוונת של ממדיה.

המאמר שלפנינו נועד לבחון את אופן עיצוב דמותו של אלתרמן בקבוצת שירים נוספת, אך הפעם לא רק בשירים מפרי עטם של בני דורו, אלא בשיריהם של בני שלושה דורות ספרותיים (אם כי עקרון הדורות אינו משמש כאן עיקרון מבני). עיון זה מתחקה אחר התנודות בעיצוב דמותו של המשורר הדומיננטי לאורך ציר זמן של כחמישים שנה,

3. מדובר בשבעה שירים לפי החלוקה הבאה: יעקב אורלנד (שלושה שירים: ׳בּוֹא נֵצֵא מִכָּאן׳ [לא כותרת], מתוך: **אילן ברוח**, תרצ״ט; ׳שִׁיר קִנָּאוֹת׳, מתוך: **שירים על עיט ועל יונה**, 1946; ׳שִׁיר יְדִידוּת׳, שם); רפאל אליעז (שני שירים: ׳אַתָּה אוּלַי אֲנִי׳ [ללא כותרת], מתוך: **שמש בדרכים**, תרצ״ט; ׳דּוּ־שִׂיחַ בְּמַרְחֵף הַיַּיִן׳, מתוך: **אהבה במדבר**, 1946); אליהו טסלר (שיר אחד: ׳הַקַּיִץ — גִּבּוֹר לֹא מוּבָן׳, מתוך: **גבעול במרחבים**, 1960. השיר פורסם **בטורים** בשלהי שנות השלושים של המאה ה־20); אברהם חלפי (שיר אחד: ׳יֵשׁ לַיְלָה לָבָן׳ [ללא כותרת], מתוך: **שירי האני העני**, 1951. שירי הספר נכתבו בשנות הארבעים של אותה מאה).

מראשית שנות החמישים של המאה העשרים (1951) עד ראשית שנות האלפיים (2002). הדיון ערוך אפוא על־פי העיקרון הכרונולוגי,[4] שבעזרתו יהיה אפשר לעקוב אחר מהלכים ומנגנונים של שינוי בעיצוב דמותו של אלתרמן בשירים, ויהיה אפשר לראותם גם בתוך הקשרים תקופתיים ולא רק אישיים.

מיתיזציה של דמות המשורר בחייו ובמותו

על רקע האמור לעיל בעניין 'שירי החשבון' של המשוררים בני דורו של אלתרמן, מעניין לבחון את השיר 'אַךְ יֵשׁ עוֹד מִפְגָּשׁ',[5] המוקדש לנתן אלתרמן, שיר שמחברו, יחיאל מַר (מוהר) (1921–1969), נמנה לא עם בני דורו של המשורר הבכיר, אלא עם בני דור הפלמ"ח. כמה מן הטכניקות המוכרות משיריהם של המשוררים שהוזכרו למעלה משמשות גם בשיר זה, אולם קיימים גם הבדלים ברורים בין גישתו של יחיאל מר לגישתם של המשוררים בני דורו של אלתרמן.

השיר בוחן שני סוגים של משוררים, שאפשר לכנותם — על־פי המשתמע ממנו — 'המשורר האומניפוטנטי' ו'המשורר האימפוטנטי'. פתיחת השיר עוסקת במשורר מן הסוג הראשון:

לַעֲמֹד כָּךְ אִיתָן עִם כָּל הַכֵּלִים,
עִם כָּל הַמַּרְאוֹת בְּעֵתָם, וּבְשֶׁפַע;
עִם סוֹד הַדְּרָכִים הָעוֹלוֹת לָאֵלִים,
עִם מֶתֶק הַדְּבַשׁ וְעִם אֶרֶס הַצֶּפַע —

עִם לֵב מְיֻתָּם הַנִּשְׂרָף בְּמַכְאוֹב
וּפוֹרֵץ מִסְגְּרוֹת הַתְּבוּנָה וְהַפִּיט,
וְיָד שֶׁמַּדְלֶקֶת בַּלֵּב וּבָרְחוֹב
כּוֹכָבִים בַּחוּץ וּבַבַּיִת.

הראשון מתואר כמי שזוכה לשלוט בכלי השיר ואף להסתייע במראות המזינים את שירתו בשפע; חיי הרגש שלו אינם ניתנים לַהַצָּנָה ולשליטה בתוך המסגרות הפיוטיות, וידו הכותבת בוראת מציאות חדשה ומוארת בהדליקה 'כּוֹכָבִים בַּחוּץ וּבַבַּיִת'. זהו בעצם משורר בחסד אלוהי, היודע את 'סוֹד הַדְּרָכִים הָעוֹלוֹת לָאֵלִים'. אמנם שמו של אלתרמן אינו ננקב במפורש, אך הרמיזה לספרו הראשון והמשפיע **כוכבים בחוץ** ברורה, וחושפת אפוא את זהותו בבתי הפתיחה של השיר.

4. להוציא סטייה אחת מתבקשת בראשית הפרק האחרון.
5. מתוך: יחיאל מר, **מלב ונוף: שירים**, 1951, עמ' 77.

לעומת הדמות הפוטנטית המתוארת בשני הבתים הראשונים, הכותב מעמיד בבית השלישי (בגוף ראשון) דמות מנוגדת של משורר:

– – אוֹ אֵלֶם כָּבֵד כְּאִלְמֵי הַלּוֹהֵב
וְרָצוֹן כִּי נִשְׁלַח — וְהַזְּרוֹעַ אֵינֶנָּה!
כֶּאֱמֹר הָרוֹאֶה לָעִוֵּר הָרָעֵב:
הַקָּמָה נְכוֹנָה, לֵךְ קָצֵרְנָה!

דמות זו מבוססת על המתח שבין רצון להעדר יכולת, המתואר בדרך סמלית כאימפוטנציה (׳וְרָצוֹן כִּי נִשְׁלַח — וְהַזְּרוֹעַ אֵינֶנָּה!׳), וכן על מתח בין החומרים השופעים המציפים את הדובר ובין האֵלם הכבד שלו. ההשוואה בין שתי הדמויות אינה נמנעת וברורה בתכלית. ההתכתבות עם שירת אלתרמן מעצימה את ההבדלים שבין שני המשוררים ומחדדת אותם. בבית הרביעי הדובר מעיד על עצמו לנוכח שפע המראות: ׳וְאֶחָד מְרַדֶּה כְּאַשָּׁף וְעַכּוּם / וְאֵינֶנּוּ יָכוֹל בָּם לִנְגֹּעַ׳. הגדרת הדובר את עצמו כעובד כוכבים ומזלות מעוררת כמובן אסוציאציה **לכוכבים בחוץ**, האובייקט שהוא ׳עובד׳. ואכן, מתנהל כאן דיאלוג מעניין עם שיר מפתח מתוך **כוכבים בחוץ**.[6] בשיר (׳הִנֵּה הָעֵצִים בְּמִלְמוּל עֲלֵיהֶם׳) הדובר האלתרמני מצביע על מראות העולם ומצהיר על תשוקתו למגע ממשי עמם במקום לשקפם ביצירה השירית: ׳אֵינֶנִּי רוֹצֶה / לִכְתֹּב אֲלֵיהֶם./ רוֹצֶה בְּלִבָּם לִנְגֹּעַ׳. גם הדובר בשירו של יחיאל מר רוצה לגעת במראות, אך לדבריו: ׳איננו יכול בם לנגֹּע׳. על־פי הקשריו הפנימיים של השיר, כאן אין מדובר במגע הבלתי־אמצעי בנוסח שירו של אלתרמן, אלא אולי בקוצר היד האמנותי שנזכר קודם לכן. במשתמע הדובר מעיד אפוא על עצמו כי להבדיל מהמשורר האחר, זה המתואר בראשית השיר, הוא איננו מסוגל לגעת במראות דרך כתיבתו.

לאורך השיר מועצמת אפוא דמות המשורר האחר, שאפשר לזהותו עם אלתרמן, ומפוחתת דמותו של הדובר לעומתו. לפיכך הניסיון ליישב את ההבדלים הבלתי־נגשרים בין השניים, שנראה כמשהו לא אפשרי במציאות, מועתק אל ׳מֶרְחַב הַזְּמַנִּים / שָׁם עוֹרְכִים הַמִּשְׁתֶּה לַנְּשָׁמָה הַמְשׁוֹרֶרֶת׳ ושם, רק שם, במשתה המשוררים לעתיד לבוא, ׳ו[אִם יְחִידָה וְאַחַת לַבָּנִים / אֶת חִידַת בְּדִידוּתָם פּוֹתֶרֶת׳.

יחיאל מר נוקט כאן טקטיקה דומה לזו של המשוררים בני דורו של אלתרמן: לאחר מְנִיית תכונותיו הנשגבות של המשורר הנערץ הוא מנסה ליישב את ההבדלים הבלתי־נגשרים ביניהם באמצעות הכרזת אחאות (׳אֵם יחידה ואחת לַבנים׳),[7] שתבטל מיניה וביה

6. השיר ׳הִנֵּה הָעֵצִים בְּמִלְמוּל עֲלֵיהֶם׳ (ללא כותרת) פותח את החלק הרביעי והאחרון של **כוכבים בחוץ** (תשכ״א, עמ׳ 110). החלק שעובר האורח, הדובר־המשורר, נפרד בו מתבל ומראותיה. חלק זה הוא פנורמה של מראות, ה׳מסכמים׳ למעשה את שלושת החלקים הקודמים. מיקומו של השיר בפתיחת חלק ד׳ הוא בעל משמעות, כמו מיקומם של שאר השירים הפותחים את החלקים השונים בספר: הוא מסמן את הנושא העיקרי ואת הטון השירי שיאפיינו את החלק שהוא עומד בראשו.

7. באופן דומה מתנסחים גם יעקב אורלנד בשיר: ׳בּוֹא נִסַּע מִכָּאן׳ (ללא כותרת) ורפאל אליעז בשיר: ׳אַתָּה אוּלַי אֲנִי׳ (ללא כותרת). לפרטים ביבליוגרפיים על השירים ראו הערה 3 לעיל. לניתוח השירים ראו: שחם, תשנ״ד; שחם, 2004.

את עדיפותו של האחד לעומת 'נחיתותו' של האחר, אף כי דבר זה לא יתרחש לא כאן ולא עכשיו. לשון הרמזים והצפנים בשיר חוזרת ומזכירה את השימוש המוצפן בלשון בשירים שבני דורו של אלתרמן הפנו אליו בשנות השלושים והארבעים, אך להבדיל מאלה, לא זו בלבד שהשיר אינו מרמז על התחשבנות נוקבת כלשהי עם אלתרמן אלא שהוא דובר מעמדת הערצה ומעצים את דמותו לממדים מיתיים, היוצרים בידול ברור בינו ובין הדובר.

מבחינת הפואטיקה של שירו של מר, הוא ממשיך את הקו של שירים המוקדשים במפורש לאלתרמן ומצפינים בקרבם אמירות חסויות. עם זאת, הוא מסמן גם את תחילתה של המגמה המתאפיינת בנטייה להבלטה מועצמת של תכונות חיוביות בלבד המיוחסות לדמותו של אלתרמן בשירים ובשימוש גלוי באלמנטים התורמים להשגבתה. בשירים מן הסוג הזה דמות המשורר עוברת תהליך ברור של מיתיזציה.

לסוג האמור שייך גם המחזור 'שִׁירֵי יְדִידוּת' של חיים גורי,[8] בן דורו של יחיאל מר. מחזור זה ממשיך קו של שירים שאינם מפרשים בשמו של אלתרמן בהקדשה או בכותרת,[9] אך כוללים רמיזות שפיענוחן מצביע עליו כמושאם. הרמיזות השזורות בשירי המחזור הן מסוגים שונים. סימני היכר חיצוניים: מראה פניו, תיק העור הפשוט שהיה מוכר לידידיו ובו נשא את ניירותיו,[10] תיאורו כמהסס, כנכלם וככותב בקושי. בשיר ב' ובפתיחת שיר ג' נשזר שוב ושוב — כמין מילה מנחה — השורש נת"נ, ששמו הפרטי של אלתרמן גזור ממנו, ובשיר י' מובא רמז עקיף לשכרותו ('אֲבָל סוּפַת הָעֵת הַחֲדָשָׁה / נוֹשֵׂאת אוֹתוֹ בָּרְחוֹבוֹת כְּמוֹ שִׁכּוֹר'); מוטיבים ומילות מפתח משירת אלתרמן: 'משתה', 'מועד', 'יריד החלפנים' ועוד; אזכורם של סממנים פואטיים המאפיינים את יצירתו:חוכמת ההפכים (הרומזת לעקרון האוקסימורון), פגישת המשחקים והחוכמה, קלות הדעת הרצינית (כזכור, אלתרמן הוא זה שכתב בשנות הארבעים את 'שִׁבְחֵי קַלּוּת הַדַּעַת' בשירתו ה'רצינית' דווקא). נרמזת גם שירת העת והעיתון שלו: 'הוּא מֵהַמְלַוִּים דִּבְרֵי יָמֵינוּ עֲלֵי אֶרֶץ / וְנִצָּבִים לִמְרַאֲשׁוֹתֵי הַתַּאֲרִיךְ / וְהַחוֹתְמִים בְּקֶלֶף אֶת הַמַּזְכֶּרֶת / צֵידָה לְדַרְכּוֹ הַקּוֹרוֹת וְהַדְּבָרִים' (שיר ז'). כללו של דבר, הרמיזות מוליכות בדרך פתלתלה אך עקיבה אל דמותו של אלתרמן, המשורר הנערץ על גורי.

משוררים אחדים מאלה שכתבו על אלתרמן ואליו (אורלנד, אליעז, מר) הצהירו כלפיו בשיריהם, כזכור, הצהרת אחאות מתוך רצון ליצור כעין קרבת משפחה בין יצירתם ליצירתו. גורי לעומתם מכנה את מושא שירו לא בשם 'אח', כי אם בשם 'ידיד', ולמעשה הוא מתאר את עצמו כבן, הנושא את המטען הגנטי־השירי של אביו: 'עִתִּים נִדְמֶה לִי כִּי

8. ראה אור לראשונה **בדבר**, 22.5.1953, כונס **בשירי חותם** (1954), עמ' 61–72.
9. כגון: 'שִׁיר יְדִידוּת' ו'שִׁיר קָנָאוּת' מאת יעקב אורלנד ו'דּוּ־שִׂיחַ בְּמַרְתֵּף הַיַּיִן' מאת רפאל אליעז. ראו הערה 3 לעיל.
10. את התיק הנישא ביד אלתרמן מזכיר גם אבות ישורון בקטע ממואריו של פרוזה שירית: 'מסורק לצד, הולך בצעד מהיר עם תיק ומהורהר, בלי להביט'. ישורון, תשמ"ה [תשמ"א], עמ' 65.

תָּמִיד, / מִיּוֹם עָמְדִי עַל דַּעְתִּי, / אֲנִי נוֹשֵׂא בְּתוֹךְ דָּמִי / אֶת שִׁירָתוֹ שֶׁל יְדִידִי׳ (שיר ו׳). השיר עצמו מצביע על התנודדות בין ידידות ובין קִרבה ׳משפחתית׳ ממש, תוך כדי טשטוש הגבולות ביניהן: ׳וְיֵשׁ פֹּה מַשֶּׁהוּ קָרוֹב / לְיֵין הַיְּדִידוּת הֶחָם, / לִבְרִית בְּתָרִים בֵּין הַשּׁוּרוֹת, / וּלְקִנְאַת הַמִּשְׁפָּחָה׳ (שיר ו׳).

גורי מתעניין בדמותו של המשורר גיבור השיר כפנומן־כותב, ותוהה בשיר על סודה של יצירתו (שיר ה׳), אך לאחר התהייה מסקנתו הלא נמנעת היא כי אי־אפשר בעצם להנהיר סוד זה:

אֵין כָּאן קֶנֶה־מִדָּה שֶׁל אֹרֶךְ וְשֶׁל שֶׁטַח
פֹּה נוֹפְלִים הַמִּסְפָּרִים הָרְגִילִים.
כָּאן נוֹלָד, כְּאוֹר־אֵימִים, לְפֶתַע,
לִבּוֹ שֶׁל הַמִּשְׁקָל הַסְּגֻלִּי.

לצד השגבת היצירה של מושאו, הדובר מספק גם הערכות ותובנות המשגיבות את מושא השיר עצמו ומְנַשְּׂאוֹת אותו לדרגת נבחר בידי שמים (׳הוּא אֲשֶׁר טֹרַף בְּכָתָנְתוֹ / עֵת בָּחֲרוּ בּוֹ הַשָּׁמַיִם׳ — שיר ט׳), משרת בקודש (׳וְהוּא הַנַּעַר הַמְשַׁמֵּשׁ אֶת הַמִּזְבֵּחַ. / הַכֹּהֵן הַמְקַדֵּשׁ אֶת הַקָּרְבָּן׳ — שיר ז׳) ובעל כוחות עילאיים, מי שדבריו עשויים לדובב אפילו אבנים (׳אַךְ בְּאָמְרוֹ דְּבָרוֹ אֲנִי שׁוֹמֵעַ / אֵיךְ אֲבָנִים עוֹנוֹת מִן הַכְּתָלִים׳ — שיר י׳).

אין ספק כי מבין המשוררים הכותבים על אלתרמן גורי הוא המרחיק לכת ביותר בתהליך המיתיזציה של דמותו. כחלק מן המהלך האמור הוא מייחד שיר שלם בתוך ׳שירי ידידות׳ (שיר ח׳) גם לתיאורו המעין מיתי של כוחה האפל וההרסני של הקנאה, ובעיקר קנאת סופרים: ׳הִיא מְהַלֶּכֶת בַּשּׁוּרוֹת וּבַבָּתִּים / וּמְחַלְחֶלֶת בַּמִּלִּים כְּסַף הָרַעַל׳, ׳הִיא הַחַיִן הַנִּצָּב בֵּין הָרֵעִים׳, ובסיום השיר היא מוגדרת ׳נִקְמָתָם שֶׁל נְדוֹנֵי הַחֲשֵׁכָה׳, משמע של אלה שאולי להבדיל מגיבור השיר, לא זרח עליהם אור התהילה. גורי שוזר את השיר על הקנאה בין שירי השבח על אלתרמן, בלי ליצור זיקה ישירה ביניהם, אולם הזיקה נוצרת כך או כך, ויש בה כדי להזכיר דברים שכבר עלו בשירים על אלתרמן ואליו מאת בני דורו, אך הפעם לא בהכרח מצד המקנא, אלא מצד המתעד, המתבונן בתופעה ומְתַארה.[11]

רבים מבתי השיר מהדהדים את הסגנון, את הרטוריקה ואת שימושי הלשון האלתרמניים; שזורים בו אוקסימורונים ואמירות בעלות אופי מכתמי, ובחלקים ניכרים שלו הוא מזכיר את הכתיבה האלתרמנית הלא לירית דווקא. השיר מדגים אפוא — הדגמה מעניינת, בהתנודדות שלו בין סגנונו העצמי לזה השאול — את האמירה הגלויה של הדובר

11. מעניין להזכיר בהקשר זה כי ׳שיר ידידות׳ ו׳שיר קנאות׳ הם שמות שני שירים של אורלנד, שהדמות הנרמזת בהם היא דמותו של אלתרמן. אין ספק כי ׳שירי ידידות׳ של גורי מבטאים עמדה שונה מ׳שיר ידידות׳ של אורלנד, שאינו נעדר רמזי התחשבנות עם אלתרמן, ואילו תיאור הקִנאה אצל גורי, להבדיל מזה של אורלנד, נעדר ממד אישי אקוטי וכאוב, מעין זה הנמצא בשירו של אורלנד.

בנוגע ל'קרבת הדם' היצירתית בינו ובין מושאו בשיר: 'אֲנִי נוֹשֵׂא בְּתוֹךְ דָּמִי / אֶת שִׁדָּתוֹ שֶׁל יְדִידִי' (שיר ו').

שבע שנים לאחר פרסום מחזור שיריו האמור של גורי פורסם במדור הספרות של **דבר**, שהוקדש לאלתרמן במלאות לו חמישים, שיר מאת עזרא זוסמן (עם הקדשה מפורשת לאלתרמן) בשם 'צַעַד מְכֻנָּף' (5 באוגוסט 1960). התקופה היא סמוך לפרסום מאמרו האיקונוקלסטי של נתן זך 'הרהורים על שירת אלתרמן' (1959), אשר כידוע, נחשב ראשיתו של ה'מרד' הפואטי נגד אלתרמן ועורר סערה לא קטנה בקרב חסידיו של המשורר המותקף.

עם זאת, לדעת זוסמן, הבוגר מאלתרמן בעשור ואינו רואה את עצמו כמי ששייך לזרם הסימבוליסטי כאלתרמן, 'כל שירה היא סמלית, מפני שאחרת אין טעם לשיר'. בריאיון עם ש' שפרה, שפורסם במשא ב־1973 אמר: 'בשירי אני חי את הסמל, כמו שאני חי את הפשט. זה עובר לתחומו של זה'; ואכן, כך הוא פתח את שירו המוקדש לאלתרמן: 'וְכִי נָבוֹא לְאַט דֶּרֶךְ שַׁעַר פְּשָׁט / סוֹד הַפַּרְדֵּס בְּאַפְּלוּלִית רוֹגַע'. 'סוֹד הַפַּרְדֵּס' רומז כמובן על אופיה הסימבולי של השירה,[12] והאפלולית בהקשר זה היא סינונים לסתימותה, ומאחר שהשיר פונה לדיבור בגוף שני ומוקדש במפורש לאלתרמן אין לקורא אלא להסיק כי אכן מדובר כאן באפיוניה של שירתו.

שירה זו, שמבקשים לפענח אותה ב'בָּתֵּי מִדָּשׁ', כלשון השיר, ולדידו של זוסמן עושים זאת בדרך אקדמית מלומדת ('שָׁם יֶדְרְשׁוּ סְתוּמוֹת שִׁדֶּיךָ'), מסרבת בעצם להגדרות הכולאות אותה בתוכן ומתאפיינת בחֵירותה דווקא:

מֵאֵימַת מַדֵּאֵי מְקוֹמוֹת, מוּבָאוֹת
הַכָּלוּא יַעֲקֹר גְּדֵדֵי נְסוּחַ
יַשְׁאִיר אַחֲרָיו בֶּן תַּעֲרוּבוֹת —
יַשְׁאִיר מֵאַחֲרָיו חַלּוֹן פָּתוּחַ.

יֵלֵךְ חָפְשִׁי וְאַחֲרָיו הָעִיר
כְּאָז נַרְעֶשֶׁת מִמַּרְאוֹת, מִגֹּדֶל
נְבוּאָתוֹ הָרְאשׁוֹנָה שֶׁל הַזָּמִיר,
עַמָּהּ הִטִּיחַ אֶת רֹאשׁוֹ בַּכֹּתֶל.[13]

12. 'סוד הפרדס' מַפנה לראשי התיבות של המידות שהתורה נדרשת בהן: **פ**שט, **ר**מז, **ד**רש, **ס**וד.
13. החרוז: 'מִגֹּדֶל-בַּכֹּתֶל' מהדהד את החרוז האלתרמני 'וְאֶל גֹּדֶל-'אֶל כֹּתֶל', המובא בבית שלפני האחרון בשירו הארס־פואטי של אלתרמן 'הַשִּׁיר הַזָּר', המנסה להגדיר את שירתו של אלתרמן בידי עצמו: 'זֶה הַשִּׁיר, אֶל בֵּינָה נְשָׂאתִיו וְאֶל גֹּדֶל, / בְּנִתְיבַת הַנְּדוּדִים הַיְשָׁנָה, / מִשֶּׁלְחָן אֶל חַלּוֹן וּמִכֹּתֶל אֶל כֹּתֶל, / בֵּין תְּמוּנוֹת וְעֵינַיִם כְּלוֹת לַשָּׁנָה' (אלתרמן, תשכ"א, עמ' 47). השיר הנרמז מתפקד אפוא כמין מטונימיה לשירת **כוכבים בחוץ** כולה.

בהמשכו של השיר שָׂם זוסמן את הדגש על **עיר היונה**, ספרו המושמץ ביותר של אלתרמן דווקא, שראה אור שלוש שנים קודם לכן (1957), ושהוא רומז אליו באמצעות אִזכורי שירים ונושאים מן המוכרים ביותר בספר.[14] מתוך דברי הסנגוריה מוצפני הלשון של זוסמן עולה כי מבקריו של אלתרמן קוראים את ספרו על־פי פשטו, אף שלפי הקריאה שהוא מציע מדובר בריבוד של גלוי ונסתר ובהנחת תשתית למיתוס, ובמשתמע — מיתוס הגאולה של העם בארצו.

בחלקו האחרון של השיר נדרש הכותב למהפכה הפואטית מבית־מדרשו של זך, ׳עֵת צַוּוּ הַפְּרוֹזָה׳, בלשונו. זוסמן נוקט עמדה ברורה בפולמוס: ׳שִׁירָה עִבְרִית בְּעַפְרוּרִית יוֹם חֹל / לְגַל הַצְּעָדִים הַבָּא רוֹגֶשֶׁת / סוֹדָהּ הַכָּמוּס גָּלוּי הֲרֵי לַכֹּל: / פְּסוּק שִׁירֵךְ בְּאַהֲבָה לוֹחֶשֶׁת׳.[15]

בשירו של זוסמן תהליך המיתיזציה מטונימי: לא אלתרמן האיש זוכה להעצמה ולהשגבה, כי אם שירתו, שהיא בבחינת ייצוג שלו. אולם שירת אלתרמן, המותקפת הן על־ידי הביקורת על הספר **עיר היונה** והן על־ידי ביקורתו הנוקבת של זך, זוכָה להגנתו הפומבית של זוסמן לא רק בשל היותה ביטוי אישי של אלתרמן אלא גם משום שהיא מגלמת את הפואטיקה של דור ספרותי שלם, המנהל באותה שעה קרב מאסף. באקורד הסיום של השיר עזרא זוסמן נוקט אפוא מהלך חתרני, בהכריזו על תקומתה, על שיבתה ועל הישארותה של שירת אלתרמן, למרות המהלכים האיקונוקלסטיים המאיימים עליה. אם כן, זוסמן — בחסות הגנתו על שירת אלתרמן והשגבתה — מנסה לשמֵר משהו ממעמדם האבוד של בני הדור שאלתרמן הוא סמלו.

בשנים שלאחר פטירתו של אלתרמן התפרסמו שירים אחדים שכתבו עליו ולזִכרו מקורבים מחבורתו הספרותית — ישראל זמורה ויוכבד בת־מרים — ומשוררים בני דור הפלמ״ח, אשר שירתו היתה להם למופת — שלמה טנאי וחיים גורי.[16] להבדיל מן השירים שנכתבו על אלתרמן ואליו בעודו בחיים, והצפינו בתחבולות מגוונות את מושאם או נמענם, כמה מן השירים שנכתבו לאחר מותו נוקבים בשמו המפורש. השיח סביב אלתרמן בשירים אלה עושה אותו במוצהר איקונה תרבותית, והא מונצח בהם תוך כדי פירוט תכונותיו התרומיות כאדם וכמשורר. מן השירים אפשר לחלץ דמות שתכונותיה האנושיות מותמרות בתכונות על־אנושיות, ההופכות אותה לאגדה נושקת למיתוס.

ישראל זמורה,[17] מקורבו של אלתרמן ומעריצו, מציין בסונטה שלו ׳נָתָן אַלְתֶּרְמַן׳

14. כך נזכרים כאן ׳קוֹל הָאֵשׁ, קוֹל הַדְּמָמָה, קוֹל אֹהֶל / הַסְּיָרִים, חָצֵר שֶׁל הַקִּבּוּץ, הָאַחִים בַּסָּף [...]׳, המרמזים לשני מחזורים בולטים בספר **עיר היונה**: ׳שִׁירֵי נוֹכְחִים׳ ו׳שִׁיר עֲשָׂרָה אַחִים׳.
15. הציטוט כאן הוא על־פי הנוסח הראשון **שבדבר**, השונה מעט מן הנוסח שכונס בספר.
16. שיר נוסף שנכתב ׳לְאַחַר מוֹת׳ הוא בעצם פזמון מאת יוסי גמזו (שהולחן בידי יוסף ולד) בשם: ׳הָיָה אִישׁ...׳. ההקדשה בראש השיר היא כדלהלן: ׳לזכרו של אבי הפזמון העממי הטוב: נתן אלתרמן ז״ל — פייטן, מורה וָרַב וידיד־נפש׳. ראו: גמזו, 1972.
17. זמורה היה המייסד והעורך הראשי של כתב העת **מחברות לספרות** שאלתרמן פרסם בו משיריו, וגם המייסד והעורך של ההוצאה לאור ׳מחברות לספרות׳, שראו בה אור אחדים מספרי השירה של אלתרמן.

(1971)[18] בעיקר את מידות האנוש שלו: חוכמת הלב, הענווה האצילית והיותו מכיל ייסורי עמו ופֶה לתקוותיו ולחזונו. בהתייחסו לשירתו של אלתרמן הוא מאפיין אותה בדרך אוקסימורונית והיפרבולית, המעצימה גם את דמותו של המשורר ומצביעה על תכונותיו התרומיות:

> אֶת שִׁירָתְךָ רְווּיַת גּוֹרָלִיּוּת כְּבֵדָה — נָשָׂאתָ עַל כַּנְפֵי קְלִילוּתוֹ שֶׁל הָאוֹר
> בֵּינָתְךָ חָדְרָה אֶל מִסְתּוֹרִין גַּדְלוּת שֶׁל אַבְהוּת,
> גִּילִיתָ לָנוּ תְּהוֹמוֹתֶיהָ וְהוֹסַפְתָּ מִטַּעְמְךָ שִׁעוּר שֶׁל גַּבְהוּת.

יוכבד בת־מרים היתה מן היוצרים הראשונים שהגיבו בחיוב ובהתלהבות על ספרו הראשון של אלתרמן הצעיר **כוכבים בחוץ**. יחסי ידידות והערכה הדדיים שררו בין השניים במשך השנים. כידוע, הפסיקה בת־מרים לפרסם משיריה לאחר נפילת בנה במלחמת העצמאות. השיר 'לְנָתָן אַלְתֶּרְמַן' (1971) הוא הראשון שהיא פרסמה לאחר שתיקה של עשרים ושלוש שנים.[19] אפשר לומר כי השיר נושא סממנים 'פוסט־טראומטיים', המעידים על הכותבת כי טרם הפנימה את עובדת מותו של אלתרמן. למעשה, השיר משרטט את אלתרמן כמעין מת־חי, כמי שחוצה את הקו שבין חיים למוות פעם הלוך ופעם חזור:

> בְּבֵית־הַחוֹלִים — בֵּין יָמִים צְפוּפִים מְתוּחִים וְנִשְׁמָתָם עֲצוּבָה.
> דָּלְקָה בִּי אֱמוּנָה
> עֲצוּמַת־עֵינַיִם
> כִּי יָשׁוּב!
> עוֹד יָשׁוּב.
> נָתָן!
> נָתָן אַלְתֶּרְמַן!
>
> בְּעֶרֶב יוֹם־הַכִּפּוּרִים הוֹפִיעוּ שְׁנֵי שִׁירִים מֵעֵזְבוֹנוֹ.
> רֶגַע!
> רֶגַע!
> קָרָאתִי. —
> הִנֵּה!
> הִנֵּה, שִׁירָיו הוּא שׁוֹלֵחַ!
> מִשָּׁם —
>
> אַךְ לֹא.

18. השיר מובא בספרו של זמורה, **ל' סוניטות**. הסונטות מוקדשות לתיאורם של יוצרים ואישים שונים.
19. ראו את דברי רות קרטון־בלום בריאיון עם בתה של בת־מרים, **ידיעות אחרונות**, 19.1.1990.

השעיית עובדת המוות וההתכחשות לה יוצרות מעין מיתיזציה של הדמות המדוברת, המתוארת כחוצה את הקו התוחם ומבדיל בין עולם החיים לעולם המתים, אולם השיר אינו נסחף אחר האשליה אלא במידה מוגבלת. כל התהליך הזה מועצם עם תיאור גִרסה אחרת של הסתלקותו, בהצטיירו לא כמת־חי (החוזר מ׳שם׳), אלא הפעם כחי־מת:

בְּעוֹד הוּא פּוֹגֵשׁ אוֹתָנוּ,
בְּעוֹד הוּא שׁוֹאֵל וּמֵשִׁיב,
[...] כְּבָר עָמַד עַל הַסַּף
מַפְנֶה פָּנָיו לְאָחוֹר
וְצוֹפֶה צוֹפֶה
וְצִלּוֹ הוֹלֵךְ וְנֶאֱסָף, עוֹלֶה וְרוֹטֵט עַל אַדְמַת לֹא־מְכָאן.

בת־מרים מכתירה את אלתרמן בשיר בתואר ׳נסיך׳, ומאפיינת אותו באמצעות התארים ׳צַח וְחָכָם, נָגִיד וְעָנָו׳. החוכמה והענווה הן תכונות שחוזרות ומוזכרות כמִבנה אוקסימורוני בשירים נוספים שעיקרם שבחו של אלתרמן, שנכתבו הן בחייו והן לאחר מותו. תהליך האידאליזציה וההשגבה של דמות המשורר האהוב הוא גלוי לגמרי בשיר זה, כמו שעולה במפורש מסיומו:

שִׁירוֹ זָרוּעַ כּוֹכָבִים, דְּרָכִים וָרוּחַ
וְרוּחַ אֱלוֹהִים גְּדוֹלִים
בָּהֶם כָּבַשׁ וְעָטַף נַפְשׁוֹ וּמְאֹדוֹ שֶׁל גּוּף חַיֵּינוּ
וַיְהִי חַג
וְאַגָּדָה.
שְׁמָהּ נָתָן אַלְתֶּרְמָן.

בשיר נוסף, הנושא את הכותרת ׳נָתָן אַלְתֶּרְמָן׳ (1972),[20] בת־מרים משרטטת את דמותו של אלתרמן הן באמצעות תווי היכר חיצוניים (׳טְפִיפַת הַגָּמָל׳ שלו)[21] והן באמצעות התחקות אחר תכונותיהן של שירתו ולשונו (המכונה כאן, בעקבות אלתרמן, בשם ׳שׁוּלַמִּית׳).[22]

הסופרלטיבים המכוונים אל השירה מתפקדים בעצם כמטונימיות, הרומזות אל דמות המשורר (לדוגמה: ׳הַאִם לֹא עַל כֵּן שִׁירוֹ גַּם חָכָם / כְּאֶבֶן־חֵן עַל בְּרָקָהּ מְלֻטֶּשֶׁת׳. ההדגשה שלי), ואילו תיאור הילוכו של המשורר מזכיר את אחת מתכונותיה הדומיננטיות של שירתו:

20. על הקדמת תיארוך השיר ראו: שניר, 1993, עמ׳ 4, ובעיקר הערה 4, שם, עמ׳ 6.
21. ׳גַּם הַצַּעַד עוֹלֶה [...] / לִטְפִיפַת הַגָּמָל תְּדַמֶּהוּ׳ (בת־מרים, 1972, עמ׳ 290). על הילוכו המיוחד של אלתרמן כותב גם אורלנד (1985, עמ׳ 11): ׳הָיָה לוֹ הִלּוּךְ גָּמִישׁ, גּוֹאֶה וְשׁוֹקֵעַ מִדֵּי צַעַד׳ (׳אֲפִלּוּ הָרֵעוּת׳, שם, עמ׳ 11, ו׳הִלּוּךְ בֵּינַיִם׳, שם, עמ׳ 12).
22. בסיום שירו הידוע ׳מְרִיבַת קַיִץ׳ (**עיר היונה**) כותב אלתרמן: ׳מִי יָקוּם לְנַבֵּא מַה יִּהְיוּ דְמוּת וָתֹאַר / [...] / לְחֻקֵּי הַדִּקְדּוּק? לְצִלְצוּל הָעִבְרִית? // [...] אֲבָל הַס מִפִּלְפּוּל. / שׁוּלַמִּית שֶׁל מָחָר בְּחַדְרָהּ מִתְלַבֶּשֶׁת / וְאָסוּר לְהַבִּיט דֶּרֶךְ חֹר־הַמַּנְעוּל׳.

'חָצוּב / כְּמִדָּה וּמִשְׁקָל לַקֶּשֶׁב'. בת־מרים חותמת את השיר בביטוי אוקסימורוני מופלא, המגדיר את שירת אלתרמן. בהגדרות אוקסימורוניות השתמשו גם גורי, זמורה וכותבים אחרים, אולם התוכן האוקסימורוני כאן ייחודי לבת־מרים. בסיום השיר מתוארת שירת אלתרמן כגלגול חיוכו של 'אֶל זַעַם־חָרוֹן, / בְּשִׁעַת רָצוֹן וָשֶׁקֶט'. גם בשיר זה בת־מרים מחברת אפוא את הנשגב והטרנסצנדנטי עם הארצי ויוצרת הוויה מוגבהת, כחלק מתהליך המיתיזציה שעוברת דמותו של אלתרמן בכתביה.

גם שלמה טנאי מקדיש לאלתרמן שני שירים (1972). כותרתו של האחד, 'מְשׁוֹרֵר חֲדָרֵי עָם', אינה מסגירה את מושאו, אולם השיר הצמוד אליו בספרו של טנאי נושא את הכותרת המפורשת 'אַלְתֶּרְמַן', ולא בלי קשר אל השיר הקודם. לאיש המילים המתואר בשיר הראשון מיוחסים בשירו של טנאי כוחות נפש ותודעה על־אנושיים: כך, הוא, היושב יום־יום בבית־קפה ברחוב דיזנגוף וצמוד כל חייו לרחוב תל־אביבי אחד, מכיר מרחוק לא רק את כל מסתרי הארץ ואת נקיקיה, אלא גם יודע את כל מאוויי האנשים בכל הערים והרחובות. ברור שהשיר יוצר כאן דמות כעין פלאית, ועם זאת בעלת מידות אנושיות, כמו שהן נחשפות בשני בתיו האחרונים ('הָאִישׁ שֶׁאָהַב בְּכָל הָרָגָעִים, בְּלִי לְהַחְסִיר, / אֶת שִׂמְחַת הַחַיִּים הַפְּשׁוּטִים, [...] / בְּחֶבֶר רֵעִים, בְּחֶפַּת אוֹהֲבִים / [...]'; '[...] יָדַע אֶת כָּל פַּחְדֵי הַשָּׁאוֹל / אֶת יְחִידוּת הָאָדָם, הַנִּשְׁגָּבָה, הָאֻמְלָלָה'). ממילא נוצרת כאן דמות אוקסימורונית במהותה, שתכונותיה אנושיות ועל־אנושיות בעת ובעונה אחת.

אין זה מפתיע אפוא כי בשירו של טנאי בעל הכותרת המפורשת 'אלתרמן' הדובר מתאר את עצם הקושי להגדיר בכלל את אלתרמן, שכן לפרש את הווייתו, 'זֶה כְּאִלּוּ, / לוֹמַר אֶת הַיָּם, אֶת הַיַּעַר' או 'לְהַצִּית אֶת הָאֵשׁ, אֶת הַשֶּׁמֶשׁ' או 'לִבְרֹא אֶת הַשִּׂמְחָה, הַהִתְהַוּוּת'; והרי כל ההוויות האלה, כגרסת השיר, מתבטאות בכוח עצמן, על־פי דרכן ובהתאם למהותן. עצם ההשוואה לטבע ולאיתניו מציבה את דמותו של אלתרמן במעמד רם ונישא, הרחק מעבר לממדי אנוש.

תהליך של מיתיזציה מאפיין גם את שירו של חיים גורי 'הִשְׁתַּנּוּת' (1974),[23] הנוגע במותו של אלתרמן. גורי נאמן לדרכו ב'שירי ידידות' המוקדמים, ואינו נוקב בשמו של גיבור השיר, אך הוא נותן בו סימנים: תאריך הפטירה — הלילה שבין כ' לכ"א באדר ב' [תש"ל], המוסווה כאן במספרים עשרים ועשרים ואחד; וכן הרמז על המתים־החיים ביצירתו ('גַּם הַמֵּתִים אֲשֶׁר קָמוּ לִתְחִיָּה / כָּל עוֹד נָעָה יָדוֹ הַכּוֹתֶבֶת [...]'). מותה של הדמות הנרמזת מתואר במונחים של אירוע קוסמי משנה סדרי עולם, ומכאן במשתמע מועצמים גם ממדיה: 'חַשְׁתִּי בְּכָךְ לְפִי כַּמּוּת נִכֶּרֶת, בִּלְתִּי־צְפוּיָה, שֶׁל כְּאֵב / אֲשֶׁר נוֹסְפָה לְאַחַר חֲצוֹת לַאֲוִיר הַקַּיִץ'; 'לִפְנוֹת־בֹּקֶר חָלְתָה הָאָרֶץ. / הַנֶּאֱמָר נִפְרַד מִן הַקּוֹרֶה כְּמוֹ בְּהִשְׁתַּבְּשׁוּת בִּלְתִּי־מוּבָנֶת'. כותרת השיר — 'הִשתנוּת' — מרמזת מצד אחד על מעברו של הנפטר ממצב למצב ומצד אחר משתמע ממנה גם שינוי הנגרם במעבר מתקופה לתקופה, ובכך היא מסמנת את אירוע מותו של אלתרמן כסוף עידן.

23. השיר פורסם לראשונה בספר **מראות גיחזי** (1974). הציטוטים כאן מתוך **חשבון עובר** (1988), שבו כונס.

מהלכים שיריים איקונוקְלַסְטיים לאחר מות המשורר

רק תריסר שנים וחצי לאחר פטירתו של אלתרמן התיר לעצמו גורי, מי שתרם תרומה משמעותית להשגבת דמותו של המשורר, התבוננות מנפצת מיתוס באלתרמן. בשירו ׳מְשׁוֹרֵר לְאוּמִי׳ (1988), בעל הכותרת הטעונה, הוא מתאר את שנותיו האחרונות של אלתרמן כשנים קשות, מרות ומכאיבות לו ולסובבים אותו, שנות התכנסות עצמית, מחלה והתפוררות, ולא פחות מכל אלה — שנים שהודח בהן ממעמדו הרם ברפובליקה הספרותית: ׳רָאִיתִי מַמְלָכָה שֶׁקָּמָה עַל הֲרִיסוֹתָיו׳. גרוע מכך: גורי, אולי אחרון נאמניו ומעריציו של אלתרמן מקרב דור היוצרים שהתחילו דרכם בהשראת יצירתו, נתפס אף הוא לפואטיקה המדיחה, תרתי משמע, ומתאר אותה באלה המילים: ׳לִפְי מְשֻׁנֶּה כְּמוֹ שָׂפָה זָרָה אָחַז בְּרִיתְמוּס אַחֵר, / בְּצֵרוּפִים שֶׁלֹּא עָלוּ בְּדַעְתּוֹ כַּמָּה שָׁנִים לִפְנֵי מוֹתוֹ. / הָיְתָה סְפִירָה אַחֶרֶת. חֲגִיגַת הַמּוּמָרִים׳. עם זאת, שורתו האחרונה של השיר מחזירה לא מחזירה את הדמות המיתית אל מקומה הקבוע משכבר (כנראה בקפה ׳כסית׳) ובה בעת מטעימה את מלוא המשמעות של היעדרה באמצעות שלוש מטונימיות המרמזות אליה: ׳וְשָׁם כִּסֵּא פָּנוּי, עָשָׁן וְשַׁחֲרִית׳.

שלוש שנים לפני פרסום שירו הנזכר של גורי התפרסם קטע ממואריו הכתוב במעֵין פרוזה שירית בשם ׳חוֹזֵר עַל הַפְּתָחִים׳, מאת אבות ישורון בספר שיריו **הומוגרף**.[24] הקטע נטוע במדור שכותרתו ׳אֶדֶן הַמְשׁוֹרְרִים׳. לכאורה אין בכותרת זו אלא לרמוז בדרך עמומה על הרכבו של המדור, ובו שירים שעניינם אכן דמויות של משוררים נודעים, אולם למעשה הכותרת מרמזת על משורר אחד, שאבות ישורון הקדיש לו לא פחות מארבעה שירים בפתח מדור זה — אורי צבי גרינברג, שהוא מכנה אותו ׳גדל המשׁוררים אחרי ירמיהו׳.[25] את זכרונותיו על אלתרמן, לעומת זאת, ישורון ממקם לאחר השיר המוקדש לנתן זך. מיקום זה אינו מקרי ככל הנראה.

בביוגרפיה שכתבה אידה צורית על אבות ישורון מובאים דברים שאמר לה על אלתרמן, ובין השאר הדברים האלה:

> אלתרמן אהב אותי, אבל הוא שיקר לי. היה חבר טוב. היה שואל אותי שאלות אינטימיות. אבל היה איזה כיסוי שהתכסה בו, של לעג, של אי־אמונה. זה היה יחסו אל כולם. זה היה אופיו. וזה אכל אותי. פגם ביחסי אליו. בכל זאת אהבתי אותו. תאמיני לי. איש נעים היה, חכם, אך היה לו צורך במחיאות־כפיים מיידיות: שחכמתו תתקבל מיד. זה היה מלאכותי. עם כל זאת, אני מלא געגועים אליו ואני שרוי בצער רב על שלא הגיע ביחד אתי לימינו אלה.[26]

24. בשוליו של הקטע רשום תאריך הכתיבה: ט״ו בכסלו תשמ״א, 23 בנובמבר 1980. משמע, כחמש שנים לפני פרסום הספר ועשור לאחר פטירת אלתרמן.
25. בשיר ׳בָּאָזְנֵי יֶלֶד אֲסַפֵּר: אִישׁ הָיָה׳ (ישורון, 1985, עמ׳ 57).
26. צורית, 1995, עמ׳ 108.

ב'חוזר על הפתחים' ישורון חושף אפיזודות אחדות, השופכות אור הן על מערכת היחסים המיוחדת, האמביוולנטית, שבינו ובין אלתרמן, הנרמזת בקטע המצוטט לעיל, והן על נקודות לא ידועות בדמותו של האיש, כמו שנתקבעו בזכרונו.

האפיזודות הנוגעות באלתרמן משובצות בתוך רצף זכרונות אסוציאטיבי של ישורון, הנושא אופי של שיחה מונולוגית באוזני מאזין עלום. ישורון מזכיר בקצרה התנפלות של אלתרמן עליו בשל אחת מנשות הסופרים, שהיו כרוכות אחר החבורה שהוציאה לאור את **מחברות לספרות**.[27] האפיזודה אינה מרובת פרטים, אך מובלט בה קו יצרי ולא מאופק של אלתרמן, כמו שישורון זוכרו ('התנפל עלי אלתרמן ועשה לי חבלה בגרביים'), וכן מצוטט באותו הקשר המשפט שקרא אלתרמן לעבר ישורון: 'אתה מתנשא למלוך?'.[28]

כסיפור אנלוגי לקטע הממוארי משנות השלושים ישורון מגולל מעשה שהיה ב־1948, בנגב, בהיות שניהם עם גַּיס השריון. זיכרון זה נמסר בצורה מפותחת מעט יותר ומשרטט את שני פניו של אלתרמן: מצד אחד כחבר הדואג לרעהו דאגת אח גדול (אלתרמן היה צעיר מישורון בשש שנים!), מרפדו בחום ומכסה את ישורון בשמיכותיו שלו, ומצד אחר כאיש המתפרץ על חברו באותו מעמד 'מתוך קשיות זעזוע עצום' בשאלה: 'אתה כותב יומן?' ואינו נרגע עד שחברו מבטיחו כי איננו כותב.

הזכרונות הולכים ולובשים אופי אינטימי יותר עם סיפורו של ישורון על החלפת מעיליהם זה עם זה ועל חיבוק חברי של אלתרמן, זרוע על כתף, בעת טיול ברחוב דיזנגוף. עם זאת, החלפת המעילים בנוסח 'בן המלך והעני' אינה מאותתת על שינוי של ממש במעמדם של השניים, שכן שיאה של האפיזודה המסופרת חושף — על רקע הידידות הקרובה — דווקא פן דמוני משהו ושתלטני־קנאתני של אלתרמן: 'פעם אמר לי ברגע של התפלצות: — "אתה יפה כגרוויורה.[29] אתה צריך לאבד את עצמך לדעת"'.

27. אידה צורית מציינת בספרה כי האישה שבגינה התנפל אלתרמן על ישורון היתה שושנה טסלר, אשתו של המשורר אליהו טסלר, שצורית מתארת אותה 'אשה נמרצת ויפהפיה נודעת, שנהנתה מחיזורים של סופרי החבורה כולם' (שם, עמ' 114). היא קושרת את שמה מפורשות לסצנה דלעיל המתוארת אצל ישורון.

28. בשיר 'אַחֲרִימָן', שנכתב ביוני 1973, כלומר שלוש שנים לאחר מותו של אלתרמן (ופורסם בספר **השבר הסורי אפריקני**, 1974), יוצר ישורון קשר בין 'אחרימן' ל'אלתרמן' בלי לנקוב בשם המפורש. בשיר זה מובאת אמירתו של זה המכונה 'עני', הבא אל בית היין: 'אַתָּה מִתְנַשֵּׂא לִמְלֹךְ? אוֹי שׁוֹשַׁנָּה שׁוֹשַׁנָּה שׁוֹשַׁנָּה. צֵא מִן הַשֶּׁלְחָן' (הציטוט הוא מתוך **השבר הסורי אפריקני** בתוך: אבות ישורון, **כל שיריו**, ב, 1997, עמ' 95). צורית כותבת בהקשר זה: 'מעורבותה של שושנה טסלר ביריבות גררה אחריה אסוציאציה עם הפזמון הפלמ"חי הפופולארי "שושנה שושנה שושנה", אשר אלתרמן הרבה לפזמו כטוב עליו לבו ביין [...] יש בשיר הזה התייחסות לחרם הדו־סיטרי שהחרימו אבות ואלתרמן זה את זה' (שם, עמ' 193). ב'חוזר על הפתחים' מיוחס המשפט 'אתה מתנשא למלוך?' באופן מפורש לאלתרמן, ואילו שמה של שושנה טסלר מושמט. העדויות העולות מתוך השיר המוקדם 'אחרימן' מחזקות אפוא את תחושת המורכבות של יחסי ישורון-אלתרמן.

29. 'גְּרַוויוּרה' ברוסית — 'תגליף'.

באפיזודה משמעותית נוספת, הקשורה בטיול לילי באותו רחוב, ישורון מגולל את סיפור הליכתם ביחד, ותוך־כדי־כך הוא מוצא את עצמו בגינה של אחד הבתים, בעוד אלתרמן על המדרכה מטיח בו בחֵמה: 'כאן תישאר! לא תעבור אלי את התחום'.[30] מילים מפתיעות אלה, הנשלפות מזכרונו של ישורון, מסמנות לא רק את הגבולות הפיזיים שניסה אלתרמן לתחום בעת הטיול הלילי, אלא אף את ההיררכיה ואת הגבולות התוך־חבורתיים, המבטאים זרמי מעמקים, מתחים ומאבקים.

אמנם ישורון ואלתרמן הם בני אותו דור ספרותי, אך דרכיהם הפואטיות היו שונות בתכלית וכך גם מעמדם בקרב החבורה הספרותית. אלתרמן, ממרומי מעמדו הלא מעורער בשלהי שנות השלושים ובשנות הארבעים, לא היסס לעתים, בעיקר בהיותו בגילופין, לפגוע בקרובים ובידידים, ובהם גם באבות ישורון.[31] קטעי הזכרונות של ישורון על אלתרמן, המובאים ב'חוזר על הפתחים' שנים לאחר האירועים ואף לאחר פטירתו של אלתרמן, מתארים בעקביות — על אף האפיזודאליות שלהם — ידידות מיוחדת, מעוטת מילים ומרובת מחוות. עם זאת, אין ישורון מטשטש את התנשאותו של אלתרמן, את קנאותו למעמדו המיוחד, את מזגו הסוער, את התמכרותו לטיפה המרה ואת קנאתו ביופיו של ישורון והליכתו הגמלונית ('שדרך הילוכו כמו עולה מרגלי גבעה'). האמביוולנטיות בתיאור אלתרמן ובתיאור יחסיהם ההדדיים ברורה: הערצה כלפי האישיות היוצרת מצד אחד (למשל התפעלות מפורשת מן העובדה שאלתרמן לא כלל **בכוכבים בחוץ** את השיר 'מַשֶּׁהוּ כָּחֹל, מְאֹד כָּחֹל', שפורסם **בטורים** וזכה כנראה להערכתו של ישורון), וחשיפתם של רגעים אינטימיים מביכים בין השניים מצד אחר. התחשבנות גלויה עם אלתרמן אין כאן אפוא, שכן צד הזכות אינו ניתן לערעור, אבל יש אולי התחשבנות מאוחרת סמויה, הבאה לידי ביטוי בבוטות החשופה שבתיאור התפרצויותיו של אלתרמן, ובעיקר בהדגמתן באמצעות ציטוטים 'מפיו', הנמסרים מתוך הזיכרון.

באותה שנה שראה אור ספרו של אבות ישורון פורסם גם ספרו של יעקב אורלנד **כז שירים: נתן היה אומר** (1985).[32] אורלנד, בן דורו וידידו הקרוב של אלתרמן, מציין

30. האפיזודה מסתיימת בשני משפטים נוספים המוחלפים בין השניים. אפשר להבין כי ישורון הוא השואל בתגובה על המשפט שצוטט: 'האם לא מפריע לך היקף כזה של אנשים?' ותשובתו של אלתרמן: 'אבל אתה אינך יודע מתי אני עם עצמי' (ישורון, 1985, עמ' 69).

31. אורלנד מביא מזכרונו את הדברים האלה מפי אלתרמן: 'למה תוקע פרלמוטר סְפוֹת־נשים בשערותיו? שְׁאל אותו, שְׁאל אותו...' (אורלנד, 1985, עמ' 15). שמו המקורי של אבות ישורון היה, כידוע, יחיאל פרלמוטר, וכך נקרא בפי אנשי החבורה הספרותית שסביב אלתרמן.

32. על ספרו זה (וכן על הספר **סמטת החבשים** ועל הפואמה 'קייב') הוענק לאורלנד בכ"ח בטבת תשמ"ז (29.1.1987) פרס ההסתדרות לספרות על שם אלתרמן. חבר השופטים כתב בנימוקיו בין השאר: 'יצירות אלה מסמנות מהלך חדש ומעורר עניין בכתיבתו של יעקב אורלנד [...]. אורלנד פונה בטקסטים אלה אל השיר הארוך, המכיל יסודות סיפוריים, השואף לגלם מציאות חברתית קונקרטית, תוך שימוש בחומרים אוטוביוגרפיים ובפרטי ריאליה שלהם אופי מקומי מובהק. [...] "נתן היה אומר" הוא מחזור שירים, המעמיד במרכזו את דמות המשורר נתן אלתרמן,

בהקדמה לספר כי השירים 'נתקבצו לסירוגין, לאורך שבע־עשרה שנים בקירוב', כלומר כמה מהם נתחברו עוד בחייו של אלתרמן, ולדברי המחבר, אחד או שניים מהם אף הושמעו באוזניו חודשים לפני מותו. לדברי אורלנד, השירים נכתבו מתוך געגועים עזים לערכיו של הדור המופלא, 'שאלתרמן שימש לו טריבון אציל ונאמן'. 'דורו של נתן היה זה', קבע אורלנד בפסקנות. לדברי אורלנד, 'ככל שהפכו מורשתו הספרותית והגותו החברתית של אלתרמן אמות־מידה ואבני משקל למבחן נכסי־הרוח המפרנסים את צרכיהם של נותני־הטון ומיטיבי־הטעם בישראל, כן גדֵל ומעמיק העניין [...] לא רק ביצירתו של אלתרמן, אלא גם באישיותו הסבוכה ורבת הפנים';[33] ואכן, ספרו של אורלנד מגלה באלתרמן לא רק את הפנים, אלא גם את הסתר הפנים. אגב, אורלנד עצמו נוקט ביטוי זה, המשמש בדרך־כלל לתיאור ההתנהגות האלוהית, בנוגע לאלתרמן, בדברי ההקדמה שלו. אכן, העיון בספר מגלה היטלטלות והתרוצצות בין שתי מגמות סותרות: השגבה ומיתיזציה של הדמות מצד אחד, וניפוצו של המיתוס הבנוי על תדמיתו הציבורית של אלתרמן מצד אחר.

לא נדיר למצוא בספרו של אורלנד ביטויים המפליגים בשבח חוכמתו, רגישותו, כנותו ואנושיותו של אלתרמן, ואפילו ביטויי 'האלהה', כגון 'הוּא גִּלָּה סְפִירַת תִּפְאֶרֶת שֶׁהִיא מֵעֵבֶר לְעַצְמָהּ' (עמ' 10), 'דּוֹמֶיָה מִן הָאֱלֹהִי שָׂרְתָה בּוֹ' (עמ' 19) או 'מֶגֶד־גֶּרֶשׁ כְּשָׁרוֹנוֹ, שֶׁרָאִינוּ בָּם זִיו מֵאִיקוֹנִין שֶׁל שְׁכִינָה' (עמ' 47). לא פחות! אולם רישומו של ספרו של אורלנד לא נשען על אלה. דומה שספר זה הוא מצבור האפיזודות האיקונוקלסטיות הגדול ביותר שנכתב על אלתרמן לאחר מותו. כנגד כל שבח המועתר עליו בספר ניצבת גנות, וזו זוכה לסיפור מפורט וחושפת את חולשותיו של אלתרמן כאדם ברגעיו האינטימיים ביותר. שתיינותו, ששתקו עליה קודמיו של אורלנד, נעשית עניין גלוי, הנפרס בכתוב על כל פרטיו הדוחים. ברגעי השתייה, בהיפוך מרגעים אחרים, אורלנד מכתיר אותו כאיש ריב ומדון, אכזר ומתעלל נפשית בחבריו ובקרוביו. מן הכוס השישית ואילך, כותב אורלנד, 'הֵחֵל הַשָּׂטָן נוֹטֵל מֶמְשָׁלָה בְּתוֹכוֹ / וְכוֹבֵשׁ כָּל חֶלְקָה טוֹבָה' (עמ' 14).

האומנם רק כדי שעדותו 'יהא בה משום עזר־מה להבנת מניעים סתומים וחבויים בכתיבתו [של אלתרמן]', כמו שאורלנד אומר בהקדמה, הוא פורס את הצדדים האפלים והבעייתיים של אלתרמן האדם, ומעיד עליו כי 'בַּיָּמִים הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל / לְבַד מִנָּתָן' (עמ' 47)? או אולי יש לראות בכך התחשבנות מאוחרת עם מי שבחייו הטיל צל ענקי, שמשוררים דוגמת אורלנד לא יכלו אלא לחסות תחתיו או לקמול?.[34] מתוך דבריו של אורלנד בספר עולה בבירור תערובת של הערצה כמעט ללא גבול כלפי מושא שיריו, עם

המוצג על רקע החיים הספרותיים בארץ־ישראל מאז שלהי שנות השלושים. [...] אורלנד נתן לגיטימציה מחודשת למסורת הפואימטית, [...] על־ידי כך שהוא העמיד מחדש את השיר כמדיום המושתת על חיקוי ריאליסטי רחב יריעה של "עלילה" היסטורית' (ההדגשות שלי, ח"ש). הפרטים באדיבות ארכיון אורלנד באוניברסיטת בר־אילן, מסמך 6/4 ב. תודתי לד"ר תמר וולף־מונזון על העברת הפרטים הללו לידי.

33. אורלנד, 1985, עמ' 7.

34. לעניין זה בהרחבה ראו: שחם, תשנ"ד; ובשינויים מסוימים: שחם, 2004.

התחשבנות לא סולחת בעליל, מעין ׳שיבת המודחק׳ בתהליך של חשבון נפש מאוחר. כמו אבות ישורון, גם אורלנד משעין את דבריו על ציטוטים מפי אלתרמן, שנרשמו בזכרונו ובמחברתו של המחבר. ׳עדותו׳ של בעל הדבר (אלתרמן) על עצמו, כשהיא מובאת בתוך מירכאות, כוחה הרטורי גדול מכל עדות אחרת. תחבולה זו משמשת את אורלנד שוב ושוב, אבל אין דינו של משפט קצר, כגון ׳אַגַּב, מַה שֶּׁאָמַרְתִּי לְךָ אֶתְמוֹל — שְׂכַח אֶת זֶה, / כְּלוֹמַר, כְּאִלּוּ לֹא אָמַרְתִּי [...]׳ (עמ׳ 13), שאלתרמן חוזר בו מדברי הביטול שאמר על רחל המשוררת, כדינם של הדברים המצוטטים מפיו בעניין כוחו לקיים הבטחות, שיש בהם מעדותו של ׳בעל הדבר׳ על פגמי אופי מהותיים באישיותו:

וְהָיָה אוֹמֵר לִי: ׳אַל תִּסְמֹךְ עָלַי לְעוֹלָם, אֲפִלּוּ אַבְטִיחַ לְךָ הָרִים וּגְבָעוֹת,
אֵין בִּי, כְּאָדָם, הַכֹּחַ לְקַיֵּם אֶת שְׁבוּעוֹת הָרֵעוּת הַטְּהוֹרָה
בְּמִלּוֹא לַהַט נְדָרֶיהָ,
אֵין לִי וְאֵין לְשׁוּם אִישׁ בַּר־דַּעַת כֹּשֶׁר הַשְׁלֵמוּת הַזֹּאת׳ (עמ׳ 20. ההדגשות במקור).

הבאת הדברים הללו כלשונם אמורה לדבר בעד עצמה ולהעיד על תכונת אי־הנאמנות ואי־האמינות של אלתרמן בתוך מסכת הדֵּעוּת, תכונה שאורלנד מרמז עליה בדרכים שונות בספר.[35]

המהלך המסתמן בספרו של אורלנד בשל כך הוא מהלך כפול: בה בשעה שההילה סביב אלתרמן כמו הולכת ומתפוגגת, דמותו של הדובר הולכת וצוברת עוצמה כידידו ודֵעו, כאח לו וכאיש סודו הנבחר, ובכל זאת, גם מבעד לסיפורים האיקונוקלסטיים הדמות הלא נשכחת והטרגית בספר, המתבלטת בעוצמות נסיקתה ונפילתה ובעוצמות הרגש שלה, היא ללא ספק דמותו של אלתרמן ולא אחר, לטוב ולרע.

שבע עשרה שנים חלפו בין פרסום ספרו של אורלנד ובין פרסום הפואמה המפתיעה ׳עִם אלתרמן בחולות׳ מאת נתן זך (2002). כמעט כל מי שכתב על אלתרמן, בחייו או לאחר מותו, סגר כך מעגל כזה או אחר, אך הפואמה של זך בעלת מעמד מיוחד, שכן זך הוא מי שהמרד באלתרמן רשום בפירוש על שמו, בעקבות מאמרו הידוע מ־1959, ׳הרהורים על שירת אלתרמן׳, שהתחיל את מהלך ההדחה של הפואטיקה האלתרמנית ממעמדה המרכזי בשירה העברית בת הזמן.

בשיר ׳חָכְמָה נַעֲלָמָה׳ שבספר כז שירים: נתן היה אומר כתב אורלנד בין השאר כך:

אָכֵן, הוּא הָיָה צִפּוֹר רַבַּת־יִפְי,
מִי שֶׁרָאָה אוֹתָהּ בִּמְעוּפָהּ
שׁוּב אֵין לוֹ מָנוֹחַ

35. ובשיר הנדון, ׳אִישׁ רֵעִים לְהִתְרוֹעֵעַ׳, באופן הברור ביותר: ׳הַאִם אָכֵן הָיָה רַע? אוֹ שֶׁמָּא רַק אִישׁ־רֵעִים? שֶׁמָּא רַק לְהִתְרוֹעֵעַ? / וְאִם הָיָה, הַאִם רַע נֶאֱמָן הָיָה? / וְאִם נֶאֱמָן, עַד כַּמָּה הָיָה נֶאֱמָן, / וּמַה סּוֹד "שְׁנֵי רֵעִים יָצְאוּ לַדֶּרֶךְ, מִי מֵהֶם יָשׁוּב בּוֹגֵד?"׳ (עמ׳ 19–20). בדברים האחרונים רומז אורלנד לשירו של אלתרמן ׳דֶּרֶךְ, דֶּרֶךְ נְתִיבָה׳, שהציטוט לקוח מתוכו (ההדגשות במקור).

לֹא תַחַת הַשֶּׁמֶשׁ
וְלֹא בְּצֵל מִצְנְפוֹת הָאַקָדֶמְיָה.
צְפָּרִים בָּרֹאשׁ יֵשׁ לוֹ
עַד יוֹם מוֹתוֹ.

הכתוב מכוון כמעט בלא הסוואה אל נתן זך, משורר ופרופסור, ששירו 'צִפּוֹר שְׁנִיָּה' נפתח במילים הלא נשכחות: רָאִיתִי צִפּוֹר רַבַּת יִפְי'. אורלנד מנכס משפט שירי מפורסם זה ומחֵילוֹ על אלתרמן, ומכאן מגלגל את הדברים בשיר אל המסקנה הלא נמנעת שבציטוט לעיל; והנה, הפואמה המאוחרת של זך היא כמעט בבחינת התגשמות הנבואה משירו של אורלנד.

מקץ שלושים ואחת שנים הדובר בפואמה של זך 'פוגש' את אלתרמן המת בחולות ומנהל עמו דיאלוג. כמו בספרו המאוחר של אורלנד, גם כאן כל האפשרויות הן בידי הכותב, שמושא שירו אינו עוד בין החיים, אך להבדיל מאורלנד, לזך אין כל יומרה לתעד, להעיד או לשמֵר את דבריו ואת מעשיו של אלתרמן בחייו. היצירה היא כולה בְּדִיוֹן, דרמה של התודעה, שהיוצר חופשי בה לביים, להמציא את הדיאלוג ולנהל אותו ביד רמה, וכך בדיוק הוא עושה. לאחר שיחת גישוש כביכול, שאלתרמן משמיע בה דברים נחרצים על המציאות שהשתנתה מאוד מאז מותו, השיחה הולכת וקרבה אל מה שיתברר כַּלֵּב הפועם של השיר: חזרה אל עניינים ישנים ולא סגורים ובירור מאוחר של מערכת היחסים בין שני המשוררים.

עוד בטרם 'יתפתחו' חילופי דברים, שֹם זך בפי אלתרמן את שורות הסליחה והמחילה של המשורר המת כלפיו, המשורר החי, שפגע בו והדיחו ממעמדו:

הֲרֵי זוֹ הִזְדַמְּנוּת לוֹמַר לְךָ, אֵין בְּלִבִּי
עָלֶיךָ, מִחוּץ לְמַה שֶּׁיֵּשׁ. כְּבָר דִּבַּרְנוּ עַל כָּךְ.
תִּשְׁאַל אֶת אוֹרְלַנְד. הוּא עוֹד חַי? [עמ' 10].[36]

רק למראית עין נִגשרים כאן גשרים בין השניים, בשעה שזך מבקר — מפיו של אלתרמן — את היום־יום הישראלי מנקודת ראותו, שהוא מטיל אותה על אלתרמן, אך בעניינים פואטיים ההתנצחות לא דעכה: אלתרמן, המדוּכָּב על־ידי זך, תולה את חוסר ההבנה של זך את שירתו (שירת אלתרמן) בזרותו של זך למקום ולגדולתה של השעה ההיסטורית אז (שבאה לידי ביטוי בספרו הדחוי והמותקף ביותר של אלתרמן — גם על־ידי הצעירים — **עיר היונה**, העוסק בתקומת עם ישראל במדינתו). בכך אלתרמן 'מחטיא'

36. זך מרמז כאן לשיר 'מִפְגָּשׁ בְּ"כָסִית"' בספרו של אורלנד **כז שירים: נתן היה אומר** (עמ' 71–74), המתעד מנקודת ראותו של אורלנד ומעדות שמיעה שלו את המפגש בין אלתרמן לזך ב־1959, זמן־מה לאחר פרסום מאמרו הנודע והמתגרה של זך על שירת אלתרמן. בשירו של אורלנד מקבל זך 'הכשר' של מבין בשירה מאלתרמן עצמו: 'מבין, מבין... [...] זאת כל הצרה' (עמ' 73).

כביכול את עיקר העניין מבחינתו של זך, המאשימו כאן בהעמדת פנים, שכן בעיניו אין הוא אלא אירופי המתחפש ביצירתו לבן המזרח:[37]

וְאַתָּה, מַר קִפּוֹדִי, מַה לְּךָ וְלַגָּמָל? חֲרֵי הַדֹּב
אָרָה אֶת הַדֶּבַשׁ בְּסִפּוּרֵי יַלְדוּתְךָ, הָעוֹרֵב הַשָּׁחוֹר
עָמַד עַל צַמֶּרֶת אֹרֶן מֻשְׁלָג וְהַשּׁוּעָל הֶחְנִיף לוֹ
בַּחֲרוּזִים. מַה לְּךָ כִּי תָלִין. לֹא בָּאנוּ לְכָאן לְסַמֵּל וּלְהִתְגַּמֵּל [עמ׳ 11].[38]

הנה כי כן, מרכז הוויכוח בין השניים, הנערך כביכול ברוח טובה, הועתק אל מקום אחר לגמרי משהיה במקורו, המקום שזך עדיין מרגיש בו בטוח בטיעוניו, ואילו אלתרמן פגיע פחות, להרגשת זך: דַּבֵּר דַּבֵּר [...] לִי אַתָּה כְּבָר לֹא מַפְרִיעַ׳ אומר אלתרמן לדובר בשלווה אולימפית, ׳אוּלַי אֲנִי עוֹד מַפְרִיעַ לְךָ?׳.

ואכן, אין ספק שהפואמה הארוכה והמתוחכמת של זך מעידה כל כולה על ה׳הפרעה׳, על החשבון הפתוח, הלא מיושב, שבינו ובין אלתרמן. אמנם זך מנסה לבטל חלק מן המרחק ביניהם בכך שהוא שם בפי אלתרמן דיבור בלשון רבים המתייחס לשניהם: ׳הֲרֵי כְּבָר אֵיננוּ מִי שֶׁהָיינוּ / כִּי אִם מַה שֶּׁנִּהְיֶה אוֹ, גָּרוּעַ מִזֶּה, / מַה שֶּׁעוֹשִׂים וְיַעֲשׂוּ מֵאָתָּנוּ׳ (עמ׳ 8), אך זך יודע גם יודע, כדבריו בשיר: ׳הַמֶּרְחָק אֵינוֹ נֶעְלָם, עִקֵּשׁ. / מֶרְחָק לְעוֹלָם אֵינוֹ נֶעְלָם׳ (עמ׳ 7). בסופו של דבר אין השיר מסלק את רגש האשמה של זך ומסתיים בידיעה

37. בהאשמה דומה נגד אלתרמן יצא, כידוע, יונתן רטוש. רטוש, מייסד תנועת העברים הצעירים, שהעלתה על נס את הילידיות הארץ־ישראלית, טען שאלתרמן מתבונן בטבע הארץ בעיניו של מהגר, של ׳חדש זה מקרוב בא׳. ראו: יונתן רטוש, ׳מנגד לארץ׳, **אלף**, ינואר 1950. כונס בספרו: **ספרות יהודית בלשון העברית**, 1982, עמ׳ 75–82. המאמר עוסק בשירו של אלתרמן ׳מריבת קיץ׳, המתפלמס עם תפישותיה של תנועת הכנענים. בין השאר כותב שם רטוש: ׳אלתרמן איננו בן הארץ. הוא הובא הנה בנעוריו, בגיל ההתבגרות. בעיית ההתערות בארץ, בלשון פשוטה יותר בעיית ההתבוללות בה, ובפרט בגיל הזה, היא בעייה אישית מאוד, ובמידה שהאישיות של הבא מפותחת יותר, מעוצבת, מגובשה, כן יקשה עליה הדבר. כמו המשוררים בני הדור הקודם גדל גם אלתרמן בנוף אחר, ונוף הארץ נשאר בעיקרו של דבר זר לשירת היחיד שלו׳ (שם, עמ׳ 81). להרחבה בעניין הפולמוס רטוש-אלתרמן ראו את הפרק ״מריבת קיץ״ תחילת המרד בסמכותו של אלתרמן׳, בתוך: שמיר, 1993, עמ׳ 167–178. הפרק פורסם בספר מאוחר יותר של המחברת בכותרת: ״מריבת קיץ״ — תשובת אלתרמן ל״כנענים״׳ (שמיר, 1999, עמ׳ 235–250).

38. זך מכנה את אלתרמן ׳מר קיפודי׳ על שם אחד מגיבורי ספרו הסאטירי המאוחר של אלתרמן **המסכה** האחרונה (1968). אזכור הגמל רומז לרשימתו המוקדמת של אלתרמן ׳לגמל׳ (1938). מתוך רשימה זו מביא זך חלקי משפטים המשובצים בקטע המצוטט. כך כותב אלתרמן על הגמל: ׳לא אתה היית הגיבור בספרי האגדות הראשונים שלנו. הדב החום ארה את הדבש בסיפורינו [...]׳; ׳ידענו תמיד כי רב מאוד המרחק בינינו, כי בדרך אליך צומח עדיין אותו אורן מושלג והעורב על צמרתו׳ (ההדגשות שלי. ח״ש). זך משתמש אפוא בטיעוניו של אלתרמן עצמו כדי ׳לחשוף׳ את מה שלתפיסתו הוא העמדת פנים בכתיבתו השירית של אלתרמן.

שאלתרמן היה ונותר פגוע אנושות על־ידו לעולם: 'מֵנִיף שׁוּב אֶת יָדוֹ? לֹא. לֹא אֵלַי! כִּי / הוּא נוֹשֵׂא בְּלִבּוֹ / כַּדּוּר עוֹפֶרֶת' (עמ' 13).[39]

* * *

עדויות השיר שנידונו כאן בקו כרונולוגי מלמדות על תנודות בעיצוב ובהַבְנָיָה של דמותו של אלתרמן ביצירותיהם של משוררים לאורך התקופות. מדמות של אנטגוניסט ב'דרמות' של ידידות נכזבת וקנאת סופרים בשירי בני דורו, מתגלגל אלתרמן בהמשך לדמותו של פרוטגוניסט, בעל הילה של משורר בחסד עליון, שהתברך במגע עם הנשגב ובהכרה מצד עמיתיו, ואילו סמוך לאחר מותו הוא נהיה בשירים דמות אגדית־פלאית־מיתית ללא הסתייגות כמעט. אלא שכאן, שלא כמצופה, לא נעצר המהלך. לא 'אחרי מות קדושים אמור', אלא הסתמנות תחילתו של מהלך איקונוקלסטי ככל שהולך ומתרחק תאריך פטירתו.

אילו גלגולים צפויים עוד לדמותו של המשורר הלא נשכח? אין לדעת. אולי רנסאנס, אולי רה־מיתיזציה.[40] נוכל לומר רק בנוסח ברנר — וכמעט בוודאות — 'כל החשבון עוד לא נגמר'.

ביבליוגרפיה

א. רשימת היצירות שנידונו במאמר

אורלנד יעקב, 1985. **כז שירים: נתן היה אומר**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב].

בת־מרים יוכבד, 1972. 'נתן אלתרמן', **שירים**, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, עמ' 290–291.

בת־מרים יוכבד, 1972. 'לנתן אלתרמן', **שירים**, עמ' 315–316.

גורי חיים, 1954. 'שירי ידידות', **שירי חותם**, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב, עמ' 61–72 (פורסם לראשונה: **דבר**, 22.5.1953).

גורי חיים, 1988 [1974]. 'הִשתנוּת', **חשבון עובר**, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב, עמ' 189 (פורסם לראשונה בתוך: **מראות גיחזי**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב] 1974.

גורי חיים, 1988. 'משורר לאֻמי', **חשבון עובר**, עמ' 334–335.

39. כידוע, משפט זה הוא ציטטה מתוך דברי האם השנייה בשירו של אלתרמן 'הָאֵם הַשְּׁלִישִׁית'. רק האם השנייה מתוך השלוש מתנבאת על שובו של הבן המת אליה: 'הוּא הוֹלֵךְ בַּשָּׁדוֹת. הוּא יַגִּיעַ עַד כָּאן. / הוּא נוֹשֵׂא בְּלִבּוֹ כַּדּוּר עוֹפֶרֶת' (אלתרמן, תשכ"א, עמ' 123). זך 'נכנס' אל תוך השיר האלתרמני כאילו הוא הפוצע, שבגללו המשורר המת נושא 'בלבו כדור עופרת', מטפורי כמובן.

40. שני התהליכים הללו מסתמנים בערבוביה למשל בסרטו של אלי כהן 'אלתרמניה', מ־2001.

זוסמן עזרא, 1972. ׳צעד מכְנף׳, **עצי תמיד**, ספרית פועלים, מרחביה ותל־אביב, עמ׳ 16–18 [פורסם לראשונה: דבר, 5.8.1960].
זך נתן, 2002. ׳עם אלתרמן בחולות׳, **חדרים**, גלריה גורדון, תל־אביב, עמ׳ 7–13.
זמורה ישראל, 1971. ׳נתן אלתרמן׳, **ל׳ סוניטות**, הוצאת ענף, תל־אביב, עמ׳ 19.
טנאי שלמה, 1972. ׳משורר חדֵי עַם׳, **שירי שלמה טנאי**, עקד, תל־אביב, עמ׳ 243–244.
טנאי שלמה, 1972. ׳אלתרמן׳, **שירי שלמה טנאי**, עמ׳ 244.
ישורון אבות, 1985. ׳חוזר על הפתחים׳, **הומוגרף**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב], עמ׳ 64–69.
מר יחיאל, 1951. ׳אך יש עוד מפגש׳, **מלב ונוף**, הוצאת ספרים נ. טברסקי, תל־אביב, עמ׳ 77.

ב. ספרים ומאמרים

אורלנד יעקב, 1985. ׳אבני־שפה בשולי דרך׳, **כז שירים: נתן היה אומר**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב], עמ׳ 7–8.
אלתרמן נתן, 1938. ׳לגמל׳, **טורים**, 15 באפריל.
אלתרמן נתן, תשכ״א. **שירים שמכבר: כוכבים בחוץ**, הקיבוץ המאוחד, מחברות לספרות, [תל־אביב].
אלתרמן נתן, 1968. **המסכה האחרונה**, ספרית מעריב, תל־אביב.
אלתרמן נתן, 1972 [1957]. **עיר היונה**, הקיבוץ המאוחד, מחברות לספרות [תל־אביב].
גוברין נורית, 1995. **צריבה — שירת־התמיד לברנר**, משרד הביטחון ההוצאה לאור, בית הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל־אביב.
גמזו יוסי, 1972. ׳היה איש...׳, בתוך: **סימן שאתה צעיר!...** סובר — הוצאת דברי מוסיקה, תל־אביב, עמ׳ 94.
זך נתן, 1959. ׳הרהורים על שירת אלתרמן׳, **עכשיו**, 3–4, עמ׳ 109–122.
ישורון אבות, 1997 [1974]. ׳אַחְרֵימָן׳, **השבר הסורי אפריקני**, בתוך: אבות ישורון, **כל שיריו**, הקיבוץ המאוחד / סימן קריאה, [תל־אביב], עמ׳ 93–96.
צורית אידה, 1995. **שירת הפרא האציל: ביוגרפיה של אבות ישורון**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב].
קרטון־בלום רות, 1990. ׳אמי, יוכבד בת־מרים׳ — [ריאיון עם בתה של המשוררת], **ידיעות אחרונות** (תרבות, ספרות, אמנות), 19.1.1990.
רטוש יונתן, 1982. **ספרות יהודית בלשון העברית**, הוצאת הדר, תל־אביב, עמ׳ 75–82 [פורסם לראשונה: ׳מנגד לארץ׳, אלף, ינואר 1950].
ש. שפרה, 1973. ריאיון עם עזרא זוסמן: ׳הכתיבה כהשגחה פרטית׳, **דבר** (משא), 9 (65), 2.3.1973.
שחם חיה, תשנ״ד. ׳״כי ככה דומים מראינו״: שירת יעקב אורלנד בזיקת־אח לשירת אלתרמן׳, **דפים למחקר בספרות**, 9, אוניברסיטת חיפה, עמ׳ 75–100 [פורסם בשינויים מסוימים: שחם, 2004, עמ׳ 114–141].

שחם חיה, 2004. 'אחד ושלושה — בין־טקסטואליות, פואטיקה ויחסים בין־אישיים: מקרה אלתרמן', **קרובים רחוקים: בין־טקסטואליות, מגעים ומאבקים בספרות העברית החדשה**, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע, עמ' 142–153.

שמיר זיוה, 1993. '"מריבת קיץ" תחילת המרד בסמכותו של אלתרמן', **להתחיל מאלף**, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב, עמ' 167–178.

שמיר זיוה, 1999. '"מריבת קיץ" — תשובת אלתרמן ל"כנענים"', **על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן**, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב, עמ' 235–250.

שניר חיים, 1993. 'בת־מרים כותבת על אלתרמן', **מאזניים**, סז (9), 3, עמ' 3–6.

פולני ויהודי: מאוריצי גוטליב בין שני עולמות

דליה מנור

ספרו של עזרא מנדלסון על מאוריצי גוטליב[1] מצטרף לרשימה לא קצרה של פרסומים על אודות הצייר, ובהם מאמרי עיתונות, מחקרים, קטלוגים, ביוגרפיות וסרטים, בעברית, בפולנית, ביידיש, בגרמנית ובאנגלית, הנזכרים בביבליוגרפיה המקיפה ששימשה את המחבר. פרסומים כאלה החלו להופיע כבר בשנות השמונים של המאה ה־19, שנים אחדות אחרי מותו של האמן, והם ממשיכים להתפרסם עד היום. אחד החשובים שבהם הוא קטלוג מאת נחמה גורלניק שראה אור ב־1991 לרגל תערוכה מקיפה של מאוריצי גוטליב ב׳מוזיאון תל אביב לאמנות׳, פרי מחקר ממושך ושיתוף־פעולה ישראלי־פולני, ראשון מסוגו באותן שנים.[2] תשומת הלב הרבה, הן הפופולרית הן המחקרית, לאמן שהקריירה שלו היתה כה קצרה — בן 23 היה גוטליב במותו — מעניינת כשלעצמה. המחבר מקדיש אמנם פרק לתולדות התקבלותו של גוטליב והפיכתו דמות מופת בהיסטוריה היהודית.

מונוגרפיות אמנותיות, המספרות את קורות חייו ויצירתו של אמן, הן מתכונת מוכרת, שבדרך־כלל מטרתה להציג את מפעלו האמנותי של האמן ולראות במפעל זה יצירה של היחיד והמיוחד. על־פי־רוב בסוגה זו משמשים פרטים ביוגרפיים מסוימים, כגון היכן למד האמן ואצל מי, הרקע המשפחתי שלו וכן אזכור של אירועים היסטוריים כלליים, כגון מלחמה או הגירה, שהם בבחינת הרקע להופעתו. לעתים יש בפרטים אלה ובסיפור קורות חייו של האמן כדי להסביר היבטים שונים ביצירתו. כאלה הן למשל מרבית המונוגרפיות על אמנים ישראלים, המאופיינות בדרך־כלל בעיסוק מועט במציאות ההיסטורית שמחוץ לאמן וליצירתו.[3] על־פי־רוב הפרטים הביוגרפיים נועדו לשרת את מהלך סיפורו של היוצר,

1. המאמר דן בספרו של עזרא מנדלסון, **מאוריצי גוטליב: אמנות, היסטוריה, זיכרון** (תרגמה מאנגלית: אורי שפיר), ירושלים 2006.
2. נחמה גורלניק, **בדמי ימיו: מאוריצי גוטליב**, תל־אביב 1991.
3. דוגמאות אופייניות, גם אם שונות זו מזו, ראו: מרדכי עומר, **יצחק דנציגר**, תפן 1996; יונה פישר, **שטרייכמן**, [תל־אביב] 1997. ההקדמה בספרו של מרדכי עומר מתארת את מהלכי חייו של דנציגר ומשפחתו, לימודיו ונסיעותיו של האמן בהקשר לעבודותיו. ספרו של פישר פותח בתיאור הוריו ומשפחתו של שטרייכמן ומסתיים במותו. גליה בר אור, בספרה **אביבה אורי** (עין חרוד 2002), חורגת מפורמט זה הן בפירוט ביוגרפי מורחב של המשפחה הן בתיאור מפורט של הסביבה

לא פעם אלו הם פרטים נבחרים כפי שסיפר האמן עצמו.[4] כפי שטוענת קתרין סוסלוף, ביוגרפיה של האמן — שבה החיים והיצירה, האמן והאמנות, שלובים זה בזה — היא סוגה האחראית במידה רבה לתפיסה הרווחת הרואה בעבודת האמנות ביטוי 'טבעי' לכוונת האמן ואת הכוונה כמסתתרת בתוך היצירה.[5] גם ספרו של מנדלסון על גוטליב מבקש להתחקות על עולמו הפנימי של האמן, מתוך ניסיון לחשוף לבטים ומורכבות פסיכולוגית, אך בכללותו נוקט המחבר גישה מרחיבה לביוגרפיה בהעניקו משקל נכבד למציאות ההיסטורית והתרבותית רבת־הרבדים שמתוכה צמח ובתוכה יצר. לאמיתו של דבר אין זו מונוגרפיה, וכפי שגם מעידה הכותרת אין הספר סובב אך ורק סביב האמן ויצירתו, אלא מציע עיון בהיסטוריה התרבותית של יהודים ופולנים במאה ה־19 באמצעות דמותו של גוטליב ויצירתו. על רקע התרחשויות פוליטיות מורכבות באזור, מנדלסון בוחן שאלות של זהות לאומית שעלו באותה העת, ומתוך כך הוא דן בצמיחתה של האמנות היהודית, נושא שהוא נדרש לו בספר כמה פעמים (בגרסה האנגלית של הספר שפורסמה קודם לכן קושרת הכותרת מפורשות את גוטליב לאמנות היהודית).[6] הספר, המודפס בפורמט אלבומי ועתיר רפרודוקציות, חורג אפוא מסוגת המונוגרפיה, ואף שעיקרו מוקדש לתקופת יצירתו של האמן הוא גם מרחיק את דיונו לזמנים אחרים עד לשלהי המאה ה־20.

בפרק הראשון של הספר משרטט המחבר תמונה מעניינת ופוקחת עיניים של המרחב הגאו־תרבותי שלתוכו נולד גוטליב ב־1856, אזור גליציה שבמזרח אירופה. חבל ארץ בעל אוכלוסייה מעורבת שבו "פולנים", "אוקראינים" ו"יהודים" לא היו קבוצות נפרדות לגמרי, ולפעמים טושטשו הקווים המבחינים ביניהן' (עמ' 20). למציאות רב־תרבותית ורב־לשונית זו, על רקע צמיחת הלאומיות ובכלל זה הלאומיות הפולנית יש משמעות רבה באשר למעמדם ולזהותם העצמית של היהודים, ובייחוד של היהודים המשכילים שעזבו את אורח החיים הדתי, כמו גוטליב. על מנת להמחיש את מורכבות המציאות, המחבר מביא מידע היסטורי רב על גליציה ועל יהודיה ואף עוסק במפורט במשפחתו של האמן, בשפות שהשתמש בהן, בשם הפרטי הפולני 'מאוריצי', שנתנו לו הוריו, וביחסו לשם זה. בהמשך מתאר מנדלסון את דרכו של גוטליב באמנות, שאת רובה עשה בהיותו תלמיד: בשנת 1872 (בהיותו בן 16) נכנס לאקדמיה לאמנות של וינה, אך כעבור כשנה עזב את בירת האימפריה לטובת קראקוב על מנת ללמוד שם אצל הצייר הפולני הנודע יאן מַטֵייקו.

התרבותית והחברתית שבתוכה התפתחה האמנית, וזאת כדי להעמיד את יצירת האמנית בהקשר רחב יותר.

4. דוגמה אופיינית סיפק האמן רפי לביא. בכל המאמרים והספרים שנכתבו על אודותיו מסופרים קורות חייו מפיו ובסלקטיביות. על תפקיד הביוגרפיה במיתוס של האמן ראו: דליה מנור, 'יוסף זריצקי ורפי לביא: אמנים כמנהיגים', **ישראל**, 15 (2009), עמ' 33–66.

5. Catherine M. Soussloff, *The Absolute Artist: The Historiography of a Concept*, Minneapolis and London 1997, pp. 6-7, 138-139

6. Ezra Mendelsohn, *Painting a People: Maurycy Gottlieb and Jewish Art*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2002

גם שם לא החזיק מעמד זמן רב, ככל הנראה על רקע אנטישמי, והוא נסע שוב לווינה, שם למד זמן־מה ומשם עבר למינכן. בשנת 1876 נרשם לאקדמיה לאמנות שבמינכן. בשנים 1877–1878 כבר היה גוטליב אמן מצליח ומוכר. בקיץ 1879, בעת שהותו בקראקוב, מת לאחר מחלה.

חרף הקריירה הקצרה של גוטליב, והעובדה שכמה מציוריו לא שרדו ואחרים נותרו לא גמורים, אפשר לשרטט דיוקן אמנותי מובהק למדי של יצירתו: וזה, כפי שמראה מנדלסון, טבוע היטב במסורת הציור המזרח־אירופי של התקופה, שעיקרה ציורים עלילתיים גדולי ממדים על נושאים היסטוריים או על נושאים דתיים, וכן ציורים אוריינטליסטיים, מסורת שהמחבר מקדיש לה דיון מפורט בפרק השני של הספר. מנדלסון שב ומדגיש עד כמה היה גוטליב בן־זמנו בכל הנוגע לאמנות, ושהנושאים שצייר היו מקובלים בתקופתו. בספר מספר רב של דוגמאות, רבות מהן ברפרודוקציות צבע, והן משמשות הקשר ובסיס להשוואה בדיון בציוריו של גוטליב, שלו מוקדש הפרק השלישי. בנוגע לרפרטואר הנושאים של גוטליב תוהה מנדלסון מדוע לא מצא גוטליב עניין בציורי נוף או בטבע דומם 'בעיקר נוכח להיטותו אחר נושאים וסוגות פופולריים בתקופתו. האם נבע הדבר מחוסר שורשיות באדמת אירופה ומהעדר יכולת להעריך את הטבע, כמיוחס גם ליהודים?' (עמ' 97). אף שהמחבר מזדרז כמובן לדחות השערה זו, מפליא שהוא מעלה את אחת מאותן קלישאות שנאמרו, ועדיין נאמרות, על יהודים בנוגע להיעדר שורשיות או יחס לטבע. יתרה מזו, דומה שמנדלסון מוותר על ההסבר הפשוט לשאלת היעדר ציור נוף ודומם אצל גוטליב: הז'אנרים הללו נחשבו נחותים במדרג האקדמיה לאמנות, כפי שניסחה עוד במאה ה־17 האקדמיה המלכותית הצרפתית, ששימשה מודל לאקדמיות לאמנות ברחבי אירופה. בראש סולם הז'אנרים של הציור האקדמי ניצב הציור ההיסטורי, ציור עלילתי רב־דמויות המבוסס על אירוע היסטורי ממשי או מדומיין, וכן על כתבי הקודש והמיתולוגיה הקלאסית. בפולין של המאה ה־19, הציור ההיסטורי בעל התכנים הספרותיים והלאומיים נחשב פסגת האמנות, והאמן הגדול בז'אנר זה היה מטייקו. גוטליב היה מעריצו ותלמידו של מטייקו, והדבר משתקף אפוא גם בבחירת הז'אנרים שצייר. ציור הנוף והדומם זכה למעמד מרכזי במערב אירופה, ובעיקר בצרפת, שבה אמנים מודרנים נטשו זה מכבר את הציור ההיסטורי וציירים בני דורו של מטייקו, כמו מונה וסזאן, העדיפו להתעמק בשאלות חדשות בציור, זאת באמצעות הנוף והדומם. מנדלסון מוסיף ומביע השערה — כמעט משאלה — כי לו היה גוטליב מאריך ימים היה 'מצייר גם יערות ומישורים, בדומה לצייר הרוסי הגדול בן זמנו איזק לוויטן, יליד ליטא היהודית' (עמ' 99). שוב חמקה מעיני הכותב המסורת המבוססת של ציור נוף רוסי שמתוכה יצא לוויטן ובתוכה יצר. הוא נולד אמנם בליטא, אך גדל ולמד במוסקבה. לו היה גוטליב נשאר בווינה או במינכן או נוסע לפריז ייתכן שהיה נענה למגמות המודרניות של מערב אירופה ומן הסתם היה גם מתנסה בנושאים אחרים. אלא שגוטליב, שמושא שאיפותיו היה להיות 'מטייקו היהודי', לא היה אמן מודרני, בעיקר משום שהאמנות הפולנית של זמנו היתה רחוקה מההתפתחויות המודרניות שהיו פרי המהפכות החברתיות, התעשייתיות והאורבניות שאפיינו את מערב אירופה. עם זאת, כפי

שמנדלסון שב ומדגיש, גוטליב היה יהודי מודרני, שָׁאף להשתלבות יהודית בפולין וראה את עצמו יהודי ופולני במידה שווה.

תפיסתו של גוטליב את עצמו, פולני ויהודי גם יחד, היא המנסחת, על־פי מנדלסון, את יצירתו בתור 'אמנות יהודית'. מנדלסון דן בהרחבה בשאלת היהודים והאמנות, כשהוא נוגע הן באיסור המקראי על הדימוי החזותי ופירושיו של איסור זה, והן בנוכחות המתמדת של אמנות חזותית בקרב יהודים חרף האיסור. במחצית השנייה של המאה ה־19 כבר היו לא מעט אמנים אירופים נודעים ממוצא יהודי, ומכאן עולה השאלה האם יש משהו משותף שאפשר לראות בו אמנות יהודית? מנדלסון טוען, ובצדק, שלא די בכך שאמן יהיה ממוצא יהודי כדי להגדיר את אמנותו אמנות יהודית. לעומת זאת גם ציור של נושאים יהודיים אינו מונופול של יהודים. היסטוריון האמנות הפולני יוֹזֶף מאלינובסקי, במאמרו על גוטליב מנקודת מבט פולנית, מונה שורה של אמנים פולנים נודעים ממוצא יהודי כבר במאה ה־18 ודן גם באמנים פולנים שהתעניינו בנושאים יהודיים.[7] מנדלסון מביא כמה וכמה דוגמאות של אמנים אירופים נוצרים, ובכללם פולנים, שטיפלו בדמויות של יהודים ותיארו טקסים דתיים ואורחות חיים של יהודים, נושאים שהיו לגיטימיים ואף פופולריים ביצירה הפולנית בזמנו של גוטליב (עמ' 85). מכאן שהבחירה של גוטליב לצייר יהודים מתפללים בבית־הכנסת ביום הכיפורים — נושא ציורו הנודע ביותר — לא היתה יוצאת דופן כשהיא לעצמה. מנדלסון מציע אפוא פתרון אחר לשאלה החשובה מיהו אמן יהודי. לדידו אמן יהודי הוא מי שביקש לקדם 'סדר יום יהודי', דהיינו 'השקפה מסוימת ביחס לעבר ולהווה ולעתיד של היהודים', ושיצירותיו מטפלות בנושאים יהודיים 'ומאירות פנים שונות בהיסטוריה היהודית ובחיים היהודיים באותה תקופה' (עמ' 100). מבין הדוגמאות של מנדלסון: מוריץ אופנהיים, איש המאה ה־19 בגרמניה, והאמן האמריקני בן זמננו רון ב' קיטאי. בעניין זה יש להעיר שלא רק שהמושג 'סדר יום יהודי' מעמיד פרספקטיבה צרה למדי לאפשרות של אמנות יהודית, אלא שגם הפרשנות המצומצמת למושג זה, שמציע המחבר, הנשענת ברובה על גישות היסטוריות, מוציאה מן הכלל אפשרויות שונות ומגוונות למושג 'אמנות יהודית', הנשענות על גישות תרבותיות או מטפיזיות. למשל, הצעתו של המבקר האמריקני רוברט פינקוס־ויטן, שהאמנות היהודית היא במהותה אמנות מופשטת, היא הצעה שנודעה לה השפעה לא מבוטלת גם בישראל.[8] לשיטתו של מנדלסון,

7. יוֹזֶף מאלינובסקי, 'מאוריצי גוטליב, מנקודת מבט פולנית', בתוך: גורלניק, **בדמי ימיו**, עמ' 77, הערה 1, 86–87.

8. רוברט פינקוס־ויטן, 'אמנות יהודית שש הנחות', **מושג**, 10 (1976), עמ' 55–57. במאמר זה מבקר פינקוס־ויטן את גישתו של אברהם קאמפף לנושא בתערוכה שאצר 'החוויה היהודית באמנות המאה העשרים', שהוצגה במוזאון היהודי בניו־יורק ב־1975. לפי תפיסתו של פינקוס־ויטן, באמנות היהודית יש ממד מהותני שאינו נטול בעיות, מה גם שהוא מוציא מכלל היהדות אפשרות של אמנות פיגורטיבית. עם השנים חזר בו פינקוס־ויטן מכמה מעמדותיו, ראו: רוברט פינקוס־ויטן, 'מחשבות על זהות יהודית באמנויות', **הבעה יהודית באמנות ובעיצוב מהי?**, ירושלים 2007, עמ' 49–51.

גוטליב הוא דוגמה מובהקת לאמן בעל סדר יום יהודי, ועיקרו: תוכנית שילובם של היהודים ללא בדלנות פוליטית או תרבותית מצד אחד, אך גם ללא המרת דת והתבוללות מצד אחר. אציין עוד שלדברי יז׳ מאלינובסקי הפולנים רואים בגוטליב ׳נציג בולט של אמנות הציור הפולני׳.[9]

לאחר ששרטט את הרקע ההיסטורי־מדיני ואת הרקע התרבותי והאמנותי לקורותיו וליצירתו של גוטליב ניגש מנדלסון בפרק השלישי לדון במפעלו האמנותי של הצייר. לא תמיד המאמץ עולה יפה. המחבר, היסטוריון בעל שם המתמחה בתולדות יהודי מזרח אירופה, מתוודה בענווה בהקדמתו על מגבלותיו בחקר האמנות. הוא מזמין את הקוראים להסיק את מסקנותיהם ומוסיף במעין התנצלות: ׳תקוותי שלא עיוותתי יותר מדי את כוונותיו של אמן זה הנערץ עלי׳ (עמ׳ 7). ייתכן שעצם הציפייה של המחבר לאתר את כוונת האמן ולפרשה ׳נכון׳ מגבילה את הדיון האמנותי. בסופו של דבר, יותר משהכותב חושף את כוונת האמן נחשפת כאן כוונת הפרשן: מנדלסון מפענח את ציוריו של גוטליב מתוך הפרספקטיבה של אותו סדר יום יהודי שהוא מייחס לו. למשל, בדיוקנים העצמיים של גוטליב הוא רואה לבטי זהות טראגיים (עמ׳ 117), או אף עיסוק כפייתי בחזות החיצונית (עמ׳ 106). זאת על אף שלא פעם דיוקנים אלה הם וריאציות מובהקות ודי שגורות למסורות הז׳אנר, כמו למשל תחפושות ומשחק תפקידים. הדיוקנים האחרים זוכים לאזכור קצרצר שעיקרו הוא אותו קו מנחה. בדיוקנאות של אישים יהודים ׳מתוארות דמויות מבוססות מן הבורגנות האימפריאלית, אך הן אינן נינוחות במקומן׳, קובע מנדלסון. השקפתו מנחה אותו לזהות תשישות במראה פניהם של שני דיוקנים, ואפילו למצוא הסבר למקורה: ׳כלום אין פניו החרבות של קורנדה וקבלת הדין ואולי אף המלנכוליה הנסוכה על פניו של וארמן מעידים כי אלה קלסתריהם של אנשים שהתפקחו מאשליית השילוב?׳ (עמ׳ 120).

הציורים המציגים דמויות יהודיות היסטוריות או ספרותיות, דוגמת אוריאל דה קוסטה או שיילוק, זוכים לדיון נרחב וכך גם הציורים האוריינטליסטיים והתמונות העוסקות בישו הנוצרי, מה שמנדלסון מכנה ׳הפנתיאון היהודי של גוטליב׳ (עמ׳ 12). כאמור, לפענוח הציורים מגמה ברורה והוא נשען גם על הסברה כי האמנות משקפת ישירות את עולמו ואת קורותיו של האמן עד כדי זיהוי בין האמן ובין מושאיו: ׳כמו גוטליב עצמו, גם הדמויות שכלל בפנתיאון היהודי שלו ניהלו אורח חיים מסוכן שנע בין שני עולמות, וכמותו שילמו על כך מחיר כבד׳ (עמ׳ 142).

פרשנות פסיכולוגית לציוריו של גוטליב אינה יוצאת דופן בהיסטוריה שלו. במידה מסוימת סוד קסמו ומעמדו המיוחד של ציורו הנודע ביותר, ׳יהודים מתפללים בבית הכנסת ביום הכיפורים׳, השמור באוסף מוזיאון תל־אביב, קשור בפרטים ביוגרפיים מסתוריים ורומנטיים. בראש ובראשונה הכתובת על גבי ספר התורה שמחזיק יהודי קשיש בחזית התמונה ובה הקדשה לזכרו של האמן עצמו, כאילו כבר מת, בשעה שגוטליב עצמו נראה עומד מהורהר לצד ספר התורה בלבוש פסים ססגוני (לבוש מזרחי). נופך

9. מאלינובסקי, ׳מאוריצי גוטליב׳ (לעיל הערה 7), עמ׳ 76.

1. מאוריצי גוטליב, דיוקן עצמי, 1878, שמן על בד, 64x80 ס"מ, מכון ויצמן למדע, רחובות
מתנת הקרן על־שם מיכאל ודורה זאגייסקי
צילום: אברהם חי

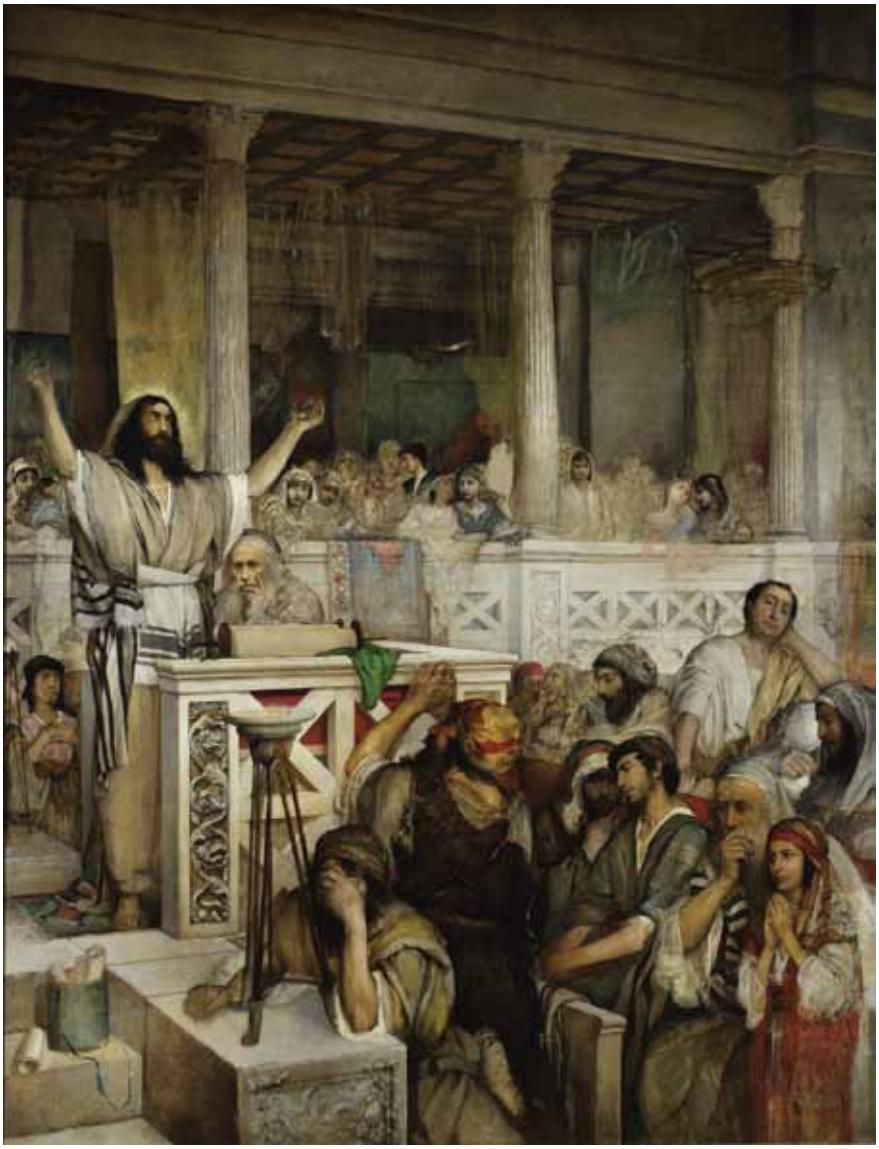

2. מאוריצי גוטליב, ישו דורש בכפר נחום, 1878–1879, שמן על בד, 208x270 ס"מ,
המוזאון הלאומי, ורשה (Warsaw, National Museum)
צילום: תרזה ז'ולטובסקה־הושצ'ה (Teresa Żołtowska-Huszcza)

רומנטי וטראגי מוסיפה הדמות הכפולה של אהובת הצייר שדחתה אותו, לאורה רוזנפלד, הנראית מאחור בעזרת הנשים. כיוון ששנה לאחר שצייר תמונה זו מת גוטליב, ההשערות הקשורות לנסיבות מותו מאפשרות פרשנויות שונות הנשענות על סיפורו האישי. ואולם בממדיו ובקומפוזיציה מרובת הדמויות, ציור זה הוא ללא ספק הרבה יותר מביטוי של סיפור אישי. אך מהי בדיוק כוונת האמן? הדבר פתוח לפרשנויות. מאלינובסקי, בעקבות פרשנים פולנים אחרים, צירף את ציור יום הכיפורים לציורים אחרים של גוטליב ׳ישו נושא דרשה בכפר־נחום׳ ו׳ישו לפני שופטיו׳, שבהם תואר ישו כיהודי, והוא מפרשם יחד כסדרה היסטוריוסופית, הניצבת על הגבול שבין הציור הדתי לציור ההיסטורי.[10] לעומתו מנדלסון רואה בציור זה את היבדלותו של גוטליב מסביבתו הפולנית: ׳אם יאן מטייקו ואמנים פולנים רבים כמוהו שאפו להציג את האומה הפולנית בכלי מלחמה, הרי שגוטליב צייר כאן את האומה היהודית בעבודת האלוהים׳ (עמ׳ 151). בפרק החמישי, המוקדש ברובו לציוריו של מטייקו, מנדלסון מחדד את הניגוד הזה. הציור של יום הכיפורים מבטא לדעתו מציאות יהודית מובהקת של אמן המציג מבחוץ את העולם היהודי־דתי שהוא מכיר מבפנים, אך כבר אינו שייך אליו. לשיטתו של מנדלסון ציור זה משקף את הטבע הכפול של היהדות: דת ודרך חיים, הלכה והשקפה אוניברסלית. וגוטליב, הנותן לכך ביטוי, הוא המייצג האותנטי של היהדות (עמ׳ 152). לא ניתן אמנם להתווכח על תפיסת היהדות כפי שמציג אותה מנדלסון, אך יש לציין שבכל הנוגע לפרשנותו זו לציור אין הוא מביא ראיות שיתמכו בה, או לכל הפחות טיעון נגד לעמדה שמציג מאלינובסקי.

היחס לגוטליב בפולין הנוצרית מצד אחד, והתקבלותו בקרב יהודים, ׳הלאמתו׳ בקרב הציונים וכן השפעת השואה על אופן התקבלותו בישראל מצד אחר, כל אלה הם נושאים מעניינים וחשובים שמנדלסון מקדיש להם את הפרק הרביעי. את פסגת הקנוניזציה של גוטליב בישראל רואה המחבר בתערוכה במוזיאון תל־אביב ב־1991. התערוכה הוצגה בשיתוף־פעולה מקצועי ומדיני עם פולין. על מנת להדגים את התקבלותו של גוטליב בארץ מביא מנדלסון מבחר תגובות לתערוכה של מבקרי אמנות בישראל, וחבל שאין הוא מביא גם תגובות של מבקרים פולנים מן התערוכה כשזו הוצגה באותה השנה בוורשה. ניכר שמנדלסון אינו שבע רצון מהקונצנזוס הישראלי הציוני, שלדבריו ׳קנה לו חזקה על חייו ועל אמנותו׳ של גוטליב (עמ׳ 191), והוא מעדיף כנגד זה לראות בו ׳אמן האוניברסליות היהודית׳, נושא שהוא מקדיש לו את הפרק האחרון בספר. האופן שבו מנדלסון מציג את מושג האוניברסליזם, ומדגים בעזרת אוסף אקלקטי של יצירות אמנות פיגורטיביות — מנורמן רוקוֶל ועד נחום גוטמן, משאגאל עד אַרט שפיגלמן — המציגות דמויות של יהודים וערבים, לא־יהודים, שחורים ואחרים, ביחסי אחווה ושלום, מעלה הרהורים על סדר היום הסמוי של מנדלסון עצמו. הספר ראה אור לראשונה באנגלית וקרוב לוודאי שיועד לקהל היהודי־אמריקני. רעיונות כגון תוכנית השילוב של גוטליב (׳פולני הנני ויהודי, ומשתוקק אני לפעול למען השניים׳, כפי שצוטט פעמים רבות) עם מושג

10. שם, עמ׳ 83.

האוניברסליזם היהודי של מי שהמחבר מכנה 'בניו של גוטליב', עשויים לדבר אל לִבו של קהל קוראים כזה.

בהיותו היסטוריון המתמחה ביהודי מזרח אירופה, מיטיב מנדלסון לתאר את ההטרוגניות האתנית, התרבותית והרעיונית שבתוכה צמחו והתגבשו אידאולוגיות קוסמופוליטיות לצד זהויות לאומיות בדלניות. המחבר אינו מסתיר את העדפתו לגישה אחת על פני האחרת בתפיסתו את היהדות, ובעקבות תפיסתו זו הוא מציג את גוטליב ואת יצירתו האמנותית. זוהי פרשנות לגיטימית הנשענת על השקפת עולמו של המחבר, וככזאת אין היא עולה על פרשנויות אחרות או נופלת מהן, ובכלל זה מפרשנויות כאלה שאימצו את גוטליב בישראל או בפולין בשם אידאולוגיה כזו או אחרת.

אולם אם נתבונן אל מעבר למרחב הגאוגרפי וההיסטורי שבו עוסק הספר, או זה של קוראיו בקרב יהודי התפוצות או בישראל, נוכל לגלות בסיפורו של גוטליב משמעות אוניברסלית עכשווית ורלוונטית בהקשר אחר לגמרי: בראש ובראשונה המציאות המתמשכת של אמנים שנולדו 'זרים' בארצם והם נאבקים באפליה ובדעות קדומות. כאלה הם למשל האמנים השחורים וההיספנים בארצות־הברית המבקשים לתת ביטוי לתרבותם, לחזותם החיצונית ואף לקורות אבות אבותיהם, לא פחות משעשה זאת גוטליב בשעתו. הדילמות התרבותיות של גוטליב חוזרות ומעסיקות כיום גם אמנים דיאספוריים אחרים, כמו המהגרים מאסיה, מהמזרח התיכון או מאפריקה, המתיישבים באירופה ובצפון אמריקה ומבקשים לשמור על זהות ייחודית ועל יצירה שתהיה משמעותית עבור תרבות המקור שלהם, ובה בעת הם מבקשים להשתלב ולהתקבל לזרם המרכזי של תרבות המערב. ממש כמו גוטליב, ככל שאמנים אלה מצליחים יותר, כך מתרבים הגורמים המבקשים לנכס לעצמם את הצלחתם זו ולהביע את גאוותם עליה. אם כן, לסיפור חייו ולאמנותו של גוטליב יש משמעות שהיא יותר משאלת האמנות היהודית, והוא עשוי לשמש נקודת מוצא חשובה לדיון חדש ועדכני ביצירתם של אמנים שריבוי זהויות הוא מצבם. פוליטיקת הזהויות המאפיינת את השיח הציבורי ואת המחקר האקדמי של העשורים האחרונים מתחילה לפנות מקום לתמונה מורכבת יותר של זהות אישית וקולקטיבית שבה יש מקום ליותר ממוקד הזדהות אחד. נראה אפוא כי שאיפתו של גוטליב להיות בעת ובעונה אחת, ובמידה שווה, גם פולני וגם יהודי אולי אינה כה חריגה ואין היא בהכרח ביטוי לסדר יום יהודי, אלא הצעה שאולי הקדימה את זמנה, לריבוי זהויות ולהיברידיות תרבותית שהם בסיס לגיטימי ליצירה של אמנות גבוהה.

ספרו של מנדלסון הוא תרומה מעניינת לחקר האמנות היהודית בעת החדשה שכן הוא חושף את מגוון הבעיות הכרוכות במושג הזה ומציע קו פרשני מסוים, גם אם לא נטול בעיות. בהשוואה למחקרים אחרים שהוקדשו לאמנותו של גוטליב, יותר משיש בספר הזה גילויים חדשים יש בו מידע רב ממגוון מקורות, אך חשיבותו העיקרית של הספר טמונה בהצגת המעשה האמנותי בהקשר תרבותי מורכב ורב־רבדים ובדיון היסטורי רחב יריעה סביב אמן וסביב יצירת אמנות.

הסכסוך במזרח התיכון

מדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון: זרז לפרוץ מלחמת יום הכיפורים

בעז וונטיק וזכי שלום

'לאורך ההיסטוריה כולה, ללא הבדל מקום ותקופה, אפשר להבחין בתופעה של ממשלות הנוקטות מדיניות המנוגדת לאינטרס שלהן־עצמן. נראה כי כושר הביצוע של האנושות בתחום הממשל גרוע מכושר הביצוע שלה כמעט בכל תחום אחר; והחוכמה, שאפשר להגדירה כשימוש בשיפוט בהסתמך על הניסיון, מופעלת בו פחות מן הראוי והשימוש בה קטן מן הנדרש'.
(ברברה טוכמן, **מצעד האיוולת**, תל־אביב 1986, עמ' 11)

מבוא

ההיסטוריוגרפיה העוסקת ביחסים בין ישראל למצרים בשנים 1967–1977 מגדירה תקופה זו כ'עשור של החלטות'. מקצת החוקרים הדנים ביחסי שתי המדינות במהלך אותו עשור נדרשים לשלושה אירועים מרכזיים שהתרחשו בו ועיצבו את יחסי ישראל–מצרים:

א. ההשפלה שספגה מצרים ביוני 1967 (מלחמת ששת הימים) כאשר חיל האוויר שלה הושמד בתוך שעות ספורות, צבאה הוכה קשות והיא איבדה את שליטתה על שטחי חצי האי סיני.

ב. מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 (מלחמת אוקטובר או 'מלחמת ראמאדאן' בפי המצרים), שהעניקה למצרים תחושה של ניצחון אסטרטגי ואפשרה להם להניע תהליכים מדיניים מעמדה של שוויון.

ג. יוזמתו המדינית של הנשיא אנואר סאדאת מסתיו 1977, שסללה את הדרך להתנעתו של התהליך המדיני בין שתי המדינות ולחתימת הסכמי קמפ־דיוויד על מדשאת הבית הלבן בשנת 1979.[1]

1. Yoram Meital, *Egypt's Struggle for Peace Continuity and Change*, 1967-1977, Gainesville, FL 1997

חוקרים אחרים של התקופה מדגישים את המאמצים הבין־לאומיים שהוקדשו בשנים 1967–1973 להתנעתו של התהליך המדיני במזרח התיכון ולנסיונות למנוע את פריצתה של מלחמה באזור. חוקרים אלה מונים בראש ובראשונה את מאמציו של שליח האו״ם גונאר יארינג (בשנים 1968–1971) לכונן הסדר ישראלי־מצרי, את תוכניותיו של מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג׳רס (בשנים 1969–1971) ואת יוזמתו של הנשיא סאדאת מראשית 1971, שבמידה רבה תאמה את הנוסח שהציע שר הביטחון הישראלי דיין כמה חודשים קודם לכן בעניין קידום ההסדר החלקי בין שתי המדינות בתעלת סואץ. יש המציינים גם את הצעתו של הנשיא סאדאת ליישוב הסכסוך הישראלי־ערבי, שהגיש יועצו לביטחון לאומי, חאפז איסמאעיל, בחודש פברואר 1973 ליועץ לביטחון לאומי של הנשיא ניקסון, הנרי קיסינג׳ר.[2]

השאלה מדוע לא הושג הסדר מדיני בתקופה שבין הסכם הפסקת האש ב־1970 לתחילת מלחמת יום הכיפורים ב־1973 העסיקה חוקרים רבים. היו שתלו את האשם בישראל, והיו שתלו אותו בצד הערבי ובעיקר במדיניותה של מצרים, שסירבה לכרות שלום מלא עם ישראל באותן שנים.[3] אחדים מן החוקרים העוסקים במאמצים להתנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים בתקופה הנדונה תולים את כשלונן של יוזמות השלום דאז ואת פרוץ מלחמת יום הכיפורים בראש ובראשונה בעמדות שנקטה ממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר. לטענתם, למרות הצהרות השלום הנמלצות שהשמיעה ישראל באותם ימים, בפועל היא אימצה מדיניות שמנעה הנעה אינטנסיבית של התהליך המדיני לקראת הסדר עם מצרים. לגרסתם, ישראל נקטה מדיניות קשוחה זו בשל חששותיה שמא תוצאות המשא־ומתן יחייבו אותה לסגת מן השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים ובעיקר מחצי האי סיני.[4]

2. Uri Bar-Joseph, 'Last Chance to Avoid War: Sadat's Peace Initiative of February 1973 and its Failure', *Journal of Contemporary History*, 41, 3 (July 2006), pp. 545-556

3. גולדה מאיר, **חיי**, תל־אביב 1975, עמ׳ 289–291; מרדכי גזית, **תהליך השלום: 1969–1973**, תל־אביב 1984; מנחם מאיר, ׳סאדאת דחה את ידה המושטת של גולדה לשלום׳, מכתב למערכת, **הארץ**, 5 ביולי 2001; הנ״ל, ׳סאדאת לא רצה שלום׳, **הארץ**, 16 באוקטובר 2006; שמחה דיניץ, ׳הדיאלוג הישראלי־אמריקאי במהלך המלחמה׳, בתוך: חיים אופז ויעקב בר־סימן־טוב (עורכים), **מלחמת יום הכיפורים: מבט מחדש. מבחר הרצאות מיום עיון לציון 25 שנה למלחמת יום הכיפורים, שנערך בבניין אלפרד דיוויס (טרומן), קמפוס הר הצופים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 27 באוקטובר 1998**, ירושלים 1999, עמ׳ 153–156. יש לציין כי שמחה דיניץ ומרדכי גזית נשאו בזה אחר זה בתפקיד מנכ״ל משרד ראש הממשלה בתקופת כהונתה של גולדה מאיר וכי מנחם מאיר הוא נכדה.

4. ויליאם קוונדט, **עשור של החלטות: המדיניות האמריקנית כלפי הסכסוך הישראלי־ערבי, 1967–1976**, תל־אביב 1980; יוסי ביילין, **מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים**, רמת־גן 1985; אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, לוד 2001; גד יעקבי, **כחוט השערה: איך הוחמץ הסדר בין ישראל למצרים ולא נמנעה מלחמת יום הכיפורים**, תל־אביב 1989; שרון מנקוביץ, ׳תגובת מדינות ליוזמות שלום: מדיניות ישראל כלפי מצרים בשנים 1969–1973׳, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2005.

במאמר זה ננסה למקד את הדיון בחלקו של הממשל האמריקני ובעיקר בזה של היועץ לביטחון לאומי, הנרי קיסינג׳ר, בכשלון המאמצים לכונן הסדר ישראלי־מצרי בשנת 1973, השנה שבה פרצה מלחמת יום הכיפורים.[5] בהקשר הזה נעסוק אך במעט במהלכיה של מחלקת המדינה במזרח התיכון באותה עת — זאת משום שבמהלך שנת 1973 חל כרסום של ממש במעמדו של מזכיר המדינה רוג׳רס, ופחתה מאוד השפעתו על עיצוב המדיניות האמריקנית במזרח התיכון וגם בזירות אחרות. הכרסום הזה במעמדו של מזכיר המדינה התחולל ביוזמת הנשיא ניקסון ובעידודו של יועצו לביטחון לאומי קיסינג׳ר, שמשלהי 1972 ואילך ניהל ועיצב למעשה את המהלכים המרכזיים הקשורים למדיניות האמריקנית במזרח התיכון ובזירות אחרות. זאת ועוד, ישראל, שחשדנותה כלפי מחלקת המדינה בכלל וכלפי מזכיר המדינה בפרט התעוררה כבר ב־1969 — לאחר פרסומה של ׳תוכנית רוג׳רס׳, שהיתה לצנינים בעיני ירושלים — נמנעה ככל יכולתה מניהול התייעצויות מדיניות עם מחלקת המדינה בנוגע לדרך קידומו של התהליך המדיני במזרח התיכון בחודשים שלפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים. את ההתייעצויות עם מחלקת המדינה ניהלה ירושלים בדרך־כלל ׳לשם הפרוטוקול׳ בלבד, בעוד ההתייעצויות החשובות מתנהלות בין השגריר הישראלי (רבין, ולאחר מכן יורשו, דיניץ) לבין קיסינג׳ר, שזכה לאמון רב מצדה של ראש הממשלה מאיר. לישראל (וגם לברית־המועצות ולמצרים) היה ברור כי מעמדו של רוג׳רס במחלקת המדינה רופף עד מאוד, וכי ׳בעל־הבית׳ האמיתי בכל הנוגע למדיניות החוץ הוא קיסינג׳ר.[6]

מכיוון שמוקד הדיון במחקר זה הוא מדיניות הבית הלבן בנושא התהליך המדיני בין ישראל למצרים במהלך שנת 1973, מצאנו לנכון לעשות שימוש נרחב במסמכי הארכיון האמריקני ובעיקר במסמכי המועצה לביטחון לאומי, שבראשה עמד באותה עת אדריכל מדיניות החוץ האמריקנית, הנרי קיסינג׳ר. השימוש במסמכי גנזך המדינה של ישראל מצומצם יחסית בעבודה זו, שכן רוב התיקים הדנים ביחסי ישראל־ארצות־הברית בתקופה

5. ההיסטוריוגרפיה הקיימת אינה מדגישה מספיק את אחריותה של ארצות־הברית, ובמיוחד את אחריותו של הבית הלבן, לפרוץ מלחמת יום הכיפורים. זאת ועוד, העיסוק המועט בנושא זה, הכולל עמודים ספורים בלבד, הוא לקוני ונמנע כמעט כליל משימוש במסמכים ארכיוניים. ראו למשל: Steven L. Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Truman to Reagan*, Chicago & London 1985; Janice Stein Gross & Richard Lebow Ned, *We All Lost the Cold War*, Princeton, NJ 1994; Jussi Hanhimäki, *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy*, New York 2004

6. כך למשל דיווח אברהם ליף לשגריר ישראל בוושינגטון שמחה דיניץ בראשית יוני 1973: ׳איש בסגל ה־N.S.C. [המועצה לביטחון לאומי] סיפר לי שמתהלכות שוב שמועות בבית הלבן כי תוך שנה עשוי קיסינג׳ר להחליף את רוג׳רס כמזכיר המדינה. האיש טען כי מתייחסים בזלזול אל רוג׳רס ולמרות שכמה מסגניו הם אנשים מביני דבר, זקוקה מחלקת המדינה להתנערות ובודאי יראו שם בשמחה חילופין מסוג זה׳. ראו: אברהם ליף לשגריר דיניץ, 2.6.1973, גנזך המדינה (ג״מ) חצ 5295/9.

הנדונה, אף שהם פתוחים לעיון החוקרים, אינם כוללים תמיד תיעוד מלא של המהלכים העיקריים של ארצות־הברית בכל הנוגע לתהליך המדיני במזרח התיכון, ולא אחת כוללים סיכומים קצרים ופרשנויות בלבד.

תוכנם של המסמכים שנפתחו לאחרונה לעיון החוקרים בארצות־הברית ובישראל מחזק, להערכתנו, את הסברה כי דרך ההתנהלות של הבית הלבן ובמיוחד של יועצו רב־ההשפעה של ניקסון לענייני ביטחון לאומי, הנרי קיסינג׳ר, בזירה המזרח־תיכונית בשנה שבה פרצה מלחמת יום הכיפורים בהחלט לא מנעה את המלחמה, ולא זו בלבד אלא שבמידה רבה היא אף החישה את פריצתה. ככלל עולה הרושם כי במהלך התקופה הנדונה הוביל היועץ קיסינג׳ר ׳מדיניות קיפאון׳, שמשמעותה המעשית היתה טרפוד כל יוזמה מדינית שלא תאמה בבסיסה את עמדתה של ישראל בסוגיית ההסדר. להערכתנו, מדיניות זו הובילה את המצרים למסקנה שהסטטוס־קוו שהשתרר בין ישראל למצרים לאחר שהושגה הפסקת האש באוגוסט 1970 הוא נוח מאוד לממשל האמריקני: מצרים קיבלה עליה להפסיק את האש לאורך התעלה, בעוד ישראל ממשיכה להחזיק שם את כוחותיה. מכל בחינה שהיא משמעות הדבר היתה שמצרים, בעלת־בריתה של ברית־המועצות, היא שיצאה כשידה על התחתונה ממלחמת ההתשה שבה פתחה מיד לאחר מלחמת ששת הימים. ישראל, בעלת־בריתה של ארצות־הברית, יצאה מן המערכה כשידה על העליונה, לפחות לעת־עתה. עמדתה הבסיסית, ולפיה לא תהיה כל נסיגה מקווי הפסקת האש בלי הסדר שלום, קובעה בשטח הלכה למעשה.

מנקודת מבטה של ארצות־הברית זו היתה תוצאה חיובית ביותר, שכן בכך הוכח לכל מדינות האזור שכדאי להן לחסות תחת כנפיה שלה ולא של ברית־המועצות. על רקע זה הסיק הממשל המצרי כי לארצות־הברית לא יהיה אינטרס ממשי להניע תהליך מדיני שבמסגרתו יופעל על ישראל לחץ לסגת מסיני ואולי גם משטחים אחרים שנכבשו במלחמת ששת הימים. הערכת מצב זו, כך אפשר להתרשם, חיזקה את נטייתם של המצרים לזנוח את האפיק המדיני ולתקוף (עם סוריה) את ישראל באוקטובר 1973. הנחת היסוד שלהם היתה שצעד זה יוביל את הבית הלבן למעורבות ישירה בתהליך המדיני במזרח התיכון ולהשבת שטחי מצרים שנכבשו בידי ישראל במלחמת ששת הימים.

מדיניות הקיפאון של קיסינג׳ר ו׳הכתף הקרה׳ שהפנה הנשיא ניקסון למאמצים הדיפלומטיים של מחלקת המדינה במזרח התיכון בשנים 1969–1972

כבר עם כינון ממשלו של ניקסון בינואר 1969 בלטה המחלוקת הגלויה בין הבית הלבן לבין מחלקת המדינה בשאלת האסטרטגיה הרצויה לפתרון הסכסוך הישראלי־ערבי בכלל והסכסוך הישראלי־מצרי בפרט; למחלקת המדינה האמריקנית בראשותו של המזכיר רוג׳רס ועוזרו לענייני המזרח התיכון ג׳וזף סיסקו אצה הדרך לגיבושו של הסדר מדיני שיביא לסיומו של הסכסוך הישראלי־ערבי. מחלקת המדינה גרסה כי פתרון מדיני של

הסכסוך במזרח התיכון מחייב בראש ובראשונה השגת הבנות עם ברית־המועצות באשר לטיב ההסדר, וכי שיתוף־פעולה בין־מעצמתי ופתרון הסכסוך, או לפחות מניעת הסלמתו, יסייעו בשיקום מעמדה של ארצות־הברית בקרב מדינות ערב, ובהן בעיקר מצרים וירדן. לכן האמינו רוג׳רס וסיסקו כי יש לאמץ ׳מדיניות שקולה ומאוזנת׳ ביחסה של ארצות־הברית כלפי הצדדים הניצים, קרי ישראל ומצרים. בהתאם למדיניות זו גרסה מחלקת המדינה כי תמורת הסדר שלום על ישראל לוותר על רוב השטחים הערביים שנכבשו ב־1967. היו אף גורמים במחלקת המדינה שהרחיקו לכת וביקשו להתנות את אספקתו של הסיוע הצבאי לישראל בנכונותה לגלות ׳גמישות מדינית׳, קרי להסכים לוויתורים טריטוריאליים למדינות ערב ובייחוד למצרים.[7]

בעיני היועץ לביטחון לאומי הנרי קיסינג׳ר, דרך התנהלות זו של מחלקת המדינה במזרח התיכון היתה שגויה. קיסינג׳ר נטה להאמין כי כל הסדר שיושג בחסות מוסקבה יושתת, מן הסתם, על עמדות העולם הערבי וממילא ימסד את האחיזה הסובייטית באזור. היועץ לביטחון לאומי טען כי מטרתו הסופית של הקרמלין היא לסלק את ארצות־הברית מן האזור. הלכה למעשה הובילו אותו הערכותיו אלה לאמץ דרכי פעולה שביסודן תמכו בהתמשכותו של הסטטוס קוו במזרח התיכון. לכן התנגד קיסינג׳ר לפעילותה של מחלקת המדינה, שדחקה בישראל להגיע להסדר מתוך נכונות לוויתורים טריטוריאליים מפליגים. הוא האמין כי המשך ׳הקיפאון המדיני׳ משרת לא רק את האינטרסים של ישראל אלא גם את אלה של ארצות־הברית. הקיפאון, טען קיסינג׳ר, ימחיש למדינות ערב שהסובייטים אינם מסוגלים לקדם כל יוזמה במזרח התיכון, ולכן יגרום להן לפנות לארצות־הברית בבקשה שתתווך בינן לבין ישראל. מצב זה, גרס קיסינג׳ר, יערער את מעמדה של ברית־המועצות בקרב מדינות ערב בכלל, ובקרב המצרים בפרט.[8]

הבדלים מהותיים אלה בין גישת מחלקת המדינה לגישת היועץ לביטחון לאומי בעניין האסטרטגיה הרצויה לפתרון הסכסוך בין ישראל למצרים מנעו כל אפשרות לניהול מדיניות אמריקנית אחידה ועקבית במזרח התיכון. בישראל ובמצרים היו מודעים היטב ליחסים המעורערים שבין הבית הלבן לבין מחלקת המדינה, ואט־אט הבינו כי בהיעדר מדיניות אמריקנית ברורה ועקבית במזרח התיכון קלושים הסיכויים להגיע להסדר מדיני בחסות ארצות־הברית. זאת ועוד, בשנים 1969–1973 עשה קיסינג׳ר כל שהיה לאל ידו כדי לטרפד את יוזמות מחלקת המדינה במזרח התיכון, בידיעתו ובתמיכתו של הנשיא ניקסון.

7. Salim Yaqub, 'The Politics of Stalemate: The Nixon Administration and the Arab-Israeli Conflict', in: Nigel J. Ashton (ed.), *The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers 1967-73*, London & New York 2007, p. 35

8. בעניין דעתו של קיסינג׳ר על האסטרטגיה הרצויה בניהול התהליך המדיני במזרח התיכון ויתרונותיה מבחינת האינטרסים האמריקניים ראו בהרחבה: Henry A. Kissinger, *White House Years*, Boston, MA 1979, pp. 341-379. ניתן לרשום כאן, לשם האחידות, את הנוסח העברי של הספר – הנרי קיסינג׳ר, **שנותי בבית הלבן**, תל־אביב 1980, עמ׳ 365–403.

כך, למשל, הכשילו ניקסון וקיסינג׳ר את תוכניתו של מזכיר המדינה רוג׳רס מ־9 בדצמבר 1969, שנועדה להביא ליישובו הכולל של הסכסוך בין ישראל למצרים. התוכנית לא הציעה לכונן בין מצרים לישראל שלום מלא, הכולל נורמליזציה מלאה וחילופי שגרירים, אלא ביקשה רק להביא לקצו את מצב הלוחמה בין שתי המדינות, וזאת על יסוד נסיגה כוללת (למעט תיקוני גבול קלים) של ישראל לקווי 4 ביוני 1967 תמורת הבטחת בטחונה באמצעות ערבויות בין־לאומיות. עוד הובטח לישראל כי תזכה לחופש שיט במצרי טיראן ובתעלת סואץ, וכי אזור שארם א־שייח ואזורים נוספים בסיני יפורזו.[9]

בתגובה על תוכנית רוג׳רס ניסח קיסינג׳ר את ׳דוקטרינת הקיפאון׳ שלו, שתמלא תפקיד מכריע במדיניות האמריקנית במזרח התיכון עד לפרוץ מלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973. כבר למחרת היום שבו הציג רוג׳רס את תוכניתו, ב־10 בדצמבר 1969, ניסח היועץ לביטחון לאומי את עיקרי תפיסתו בעניין המדיניות האמריקנית הרצויה במזרח התיכון, המצטיירת כמדיניות הנוגדת כל ניסיון של ממש לפעול להשגת הסדר באזור זה: ׳ככל שתמשיך ישראל להחזיק בשטחים הערביים הכבושים׳, הוא קבע, ׳כך יתמשך המצב שהסובייטים אינם יכולים לספק לערבים את מה שהם רוצים. ככל שהזמן נמשך, הערבים יתחילו בהכרח להגיע למסקנה שהידידות עם ברית־המועצות לא מועילה להם במיוחד — שהיא הובילה לשתי תבוסות, שמאחת מהן חילצה את הערבים ארצות־הברית, ולחוסר אונים מתמשך לזכות מחדש במה שהם הפסידו׳.[10]

מזכיר המדינה האמריקני כלל לא היה מודע לטרפוד תוכניתו בידי הבית הלבן. אף שהבית הלבן מעולם לא הצהיר כי הוא מושך ידו מתוכנית רוג׳רס, ואף שהמשיך להציגה כתוכניתה הרשמית של ארצות־הברית להשגת הסדר שלום בין ישראל למצרים עד אוקטובר 1973, בפועל הוא הסתלק מן היוזמה כבר בשלהי 1971. מעיון במסמכים שנחשפו לאחרונה עולה כי כבר בדצמבר 1971, במפגש בוושינגטון בין גולדה מאיר לבין ניקסון וקיסינג׳ר, הוסכם בחשאי וללא ידיעתו של מזכיר המדינה האמריקני על הסרתה של תוכנית רוג׳רס מסדר היום. בדיווח על מפגש זה נמסר שראש הממשלה מאיר אמרה במהלכו כי ׳עמדת ארה״ב חייבת להשתנות, תוכנית רוג׳רס חייבת להיות מוזזת הצדה [...] רה״מ הסבירה לנשיא [ניקסון] שאין היא מתכוונת שעל ארה״ב להודיע בפומבי על שינוי מדיניותה אך על ארה״ב לאמץ מדיניות שלא תאפשר החלשת ישראל צבאית ומדינית אפילו אם לא נסכים לעמדותיה של ארה״ב׳. עוד נמסר כי ראש הממשלה מאיר תבעה

9. לפרטים על תוכניתו של רוג׳רס מדצמבר 1969 ועל תגובות ישראל ומדינות ערב לתוכנית זו ראו: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 106–109. לפרטים על הפעולות שנקטו הנשיא ניקסון והיועץ לביטחון לאומי על מנת לחבל בתוכנית רוג׳רס מדצמבר 1969 ראו: Yakub, 'The Politics of Stalemate' (above note 7), pp. 39-40

10. Memorandum of the National Security Council Meeting, December 10, 1969, National Archives [hereafter NA], Nixon Presidential Materials Project [hereafter NPMP], National Security Council Files [hereafter NSCF], Box 109

ש׳ארה״ב לא תלחץ עלינו לקבל עמדתה ושארה״ב לא תגיע להסכם עם בריה״מ על בסיס תוכנית רוג׳רס׳, וכי ניקסון וקיסינג׳ר הסכימו לדרישתה זו.[11]

תוכנית שדווקא זכתה לתמיכתו הפומבית של הנשיא ניקסון היתה תוכניתו של רוג׳רס להפסקת האש במלחמת ההתשה בין ישראל למצרים — תוכנית שהושקה רשמית ביוני 1970 ונכנסה לתוקפה באוגוסט 1970. התוכנית קראה להפסקת אש למשך 90 יום ולחידוש השיחות הלא־ישירות בין ישראל למצרים בתיווכו של גונאר יארינג, שמונה מטעם מועצת הביטחון של האו״ם למתווך מיוחד לשם יישומה של החלטת 242 מנובמבר 1967.[12] עם זאת, ניקסון וקיסינג׳ר סירבו להביע בפומבי את תמיכתם בתוכנית רוג׳רס מאביב 1971, שנועדה להביא להסדר ביניים בין ישראל למצרים בתעלת סואץ. תוכנית זו להסדר ביניים חלקי בין ישראל למצרים גובשה במחלקת המדינה באביב 1971 על יסוד יוזמתו של הנשיא המצרי סאדאת מ־5 בפברואר 1971; התוכנית קראה לנסיגה ישראלית מוגבלת וחד־צדדית מתעלת סואץ כצעד ראשון בתהליך, שהיה אמור להניב הסדר מדיני לאחר שישראל תשלים את נסיגתה המלאה מחצי האי סיני בהתאם ללוח זמנים מוגדר מראש.[13]

אפשר להבין את סירובם של ניקסון וקיסינג׳ר לתמוך במאמצי מחלקת המדינה לקדם את התהליך המדיני בין ישראל למצרים כל עוד קהיר סמוכה באופן מוחלט על שולחנה של מוסקבה; הבית הלבן סירב להתערב ישירות בתהליך המדיני במזרח התיכון, בהבינו כי במצב עניינים זה כל הסדר שיושג יחזק את האחיזה הסובייטית במצרים ובמקומות נוספים באזור וישפיע על זירות נוספות, כמו וייטנאם ואירופה, בכל הנוגע ליחסים הבין־מעצמתיים. עם זאת, ממסמכים שנפתחו לעיון החוקרים בשנים האחרונות עולה כי גם כאשר העבירה מצרים לוושינגטון מסרים ברורים בדבר רצונה להשתחרר מאחיזתה של מוסקבה ולהתניע את התהליך המדיני עם ישראל בחסותה של וושינגטון — גם אז המשיך הבית הלבן לדבוק ב׳מדיניות הקיפאון׳, נמנע מלערב עצמו באופן אישי בתהליך וכלל לא ניסה לשכנע את ישראל לגלות גמישות מדינית. התנהלות זו של הבית הלבן בזירה הישראלית־מצרית מעת סיומה של מלחמת ההתשה ועד פרוץ מלחמת יום הכיפורים נבעה משלוש הנחות יסוד שאימצו קיסינג׳ר והנשיא ניקסון, הנחות שהתבררו כהרות אסון באוקטובר 1973:

11. דו״ח פגישת רה״מ מאיר עם הנשיא ניקסון, 2.12.1971, ג״מ חצ 5973/1. הערות בסוגריים מרובעים — כאן ובהמשך המאמר — שלנו, ב״ו וז״ש.
12. על תוכנית רוג׳רס להפסקת האש במלחמת ההתשה בין ישראל למצרים, על מאמצי מחלקת המדינה להביא להפסקת אש בין הצדדים בחודשי האביב והקיץ של 1970 ועל התנהלותו של הבית הלבן בעניין זה ראו בהרחבה: David A. Korn, *Stalemate: The War of Attrition and Great Power Diplomacy in the Middle East, 1967-1970*, Boulder, CO 1992, pp. 235-263
13. על מאמצי מחלקת המדינה לקדם את הסדר הביניים בתעלה בשנת 1971 ועל גישת הבית הלבן כלפי תוכנית זו ראו בהרחבה: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 154–165.

א. מכיוון שהמצב אינו בגדר משבר קריטי, אזי מבחינה מדינית אפשר לשמור על הסטטוס־קוו שבו ישראל נהנית מהמשך הפסקת האש באזור תעלת סואץ ובה־בעת ממשיכה להחזיק בשליטתה את שטחי סיני;[14]
ב. מצרים לא תעז לתקוף את ישראל כל עוד זו האחרונה נהנית מעליונות צבאית ברורה, ומצרים מודעת היטב לעליונות צבאית זו. דברים ברוח זו אמר קיסינג׳ר לחאפז איסמאעיל, יועצו של סאדאת לענייני ביטחון לאומי, במאי 1973;[15]
ג. נסיגה ישראלית מן התעלה בלא הסדר שלום תתפרש בהכרח כניצחון של מצרים, בת־בריתה של ברית־המועצות באזור, וכתבוסה של ישראל, בת־בריתה של ארצות־הברית. לממשל אין אינטרס לתמוך בתוכנית כזאת.

מפגשי קיסינג׳ר ואיסמאעיל בחודשים פברואר–מאי 1973 ותגובת הבית הלבן

כבר בחודשים הראשונים שלאחר מינוי סאדאת ליורשו של נאצר השכיל הנשיא המצרי להבין כי הדרך להחזרת האדמות שאיבדה מצרים לישראל עוברת בוושינגטון ולא במוסקבה. על מנת לרתום את הבית הלבן למטרה זו הוא אף היה מוכן לצמצם במידה ניכרת את הנוכחות הצבאית הסובייטית במצרים. במאי 1971, במהלך ביקורו של מזכיר המדינה רוג׳רס במצרים, ביקור שנועד לנסות לקדם את הסדר הביניים באזור תעלת סואץ, אמר לו סאדאת בשיחה בארבע עיניים דברים ברוח זו:

> אם נוכל לעבד [יחד] הסדר חלקי [באזור התעלה] ... אני מבטיח לך, אני נותן לך את הבטחתי האישית, כי כל כוחות היבשה הרוסים יצאו מארצי בתוך שישה חודשים [מיום חתימת ההסדר בתעלה]. אני אשאיר טייסים רוסים במטרה לאמן את טייסי שלי מכיוון שזוהי הדרך היחידה שטייסי יכולים ללמוד כיצד לטוס [...] בין עשרת אלפים עד שנים עשר אלף מומחים סובייטים יהיו מחוץ למצרים בתוך שישה חודשים, אם תסייע ארצות־הברית למצרים בעניין השגתו של ההסדר החלקי בתעלה.

את המסר הזה מיהר רוג׳רס להעביר לנשיא האמריקני בפגישה שערכו ׳בארבע עיניים׳ ב־19 במאי 1971.[16] ואולם, למרות הבטחתו זו של סאדאת לרוג׳רס, הנשיא ניקסון ועוזרו לביטחון לאומי קיסינג׳ר לא מצאו לנכון לתמוך בפומבי במאמצי מחלקת המדינה

14. קנת שטיין, **מדינאות אמיצה: סאדאת, קיסינג׳ר, קרטר ובגין והחתירה לשלום ערבי־ישראלי**, תל־אביב 2003, עמ׳ 94.
15. Mohamed Abdel Ghani El-Gamasy, *The October War: Memoirs of Marshal El-Gamasy of Egypt*, Cairo 1993, p. 176
16. **מצוטט אצל:** Craig A. Daigle, ‘The Russians are Going: Sadat, Nixon and the Soviet Presence in Egypt, 1970-1971’, in: *Middle East Review of International Affairs*, 8, 1 (March 2004), p. 6

לקדם את ההסדר החלקי בתעלה. גם צעדו הנועז של הנשיא סאדאת — גירוש היועצים הסובייטים ביולי 1972 — לא היה בו כדי להוביל לשינוי 'מדיניות הקיפאון' של הבית הלבן.[17]

למרות אכזבת המצרים מתגובתו זו של הבית הלבן המשיכה קהיר במאמציה הגלויים להתנעתו של התהליך המדיני, בהתאם למתווה שלה, באמצעות הבית הלבן. המצרים היו מודעים לאדישותו של הבית הלבן לנוכח נסיונותיה של מחלקת המדינה בראשותם של רוג'רס וסיסקו לקדם את ההסדר החלקי בתעלה. עם זאת, סאדאת הבין כי בלא יוזמה של הבית הלבן, של קיסינג'ר או של הנשיא ניקסון עצמו לא תחול כל התקדמות לקראת הסדר עם הישראלים שיאפשר את החזרת סיני. לכן החליט הנשיא המצרי לשלוח את יועצו לביטחון לאומי ואיש אמונו, חאפז איסמאעיל, להיפגש עם קיסינג'ר כדי לנסות לרתום את הבית הלבן להתנעתו של התהליך המדיני עם ישראל. ואולם, נראה כי האמריקנים לא הקנו לפתיחת ערוץ זה את מידת החשיבות והדחיפות שהקנו לה המצרים. סאדאת היה מעוניין לפתוח את הדיאלוג בין איסמאעיל לקיסינג'ר כבר במהלך אוקטובר 1972, אך קיסינג'ר דחה אותו שוב ושוב. בזכרונותיו טוען קיסינג'ר כי נאלץ לדחות את המפגש עם איסמאעיל משום שהיה שקוע באותה עת במשא־ומתן לשלום בווייטנאם, אך נראה שהעדיף לדחותו כי מעייניו לא היו נתונים באותה עת לקידום התהליך המדיני בין ישראל למצרים. בסופו של דבר התקיימו השיחות רק בשלהי פברואר 1973.[18]

קיסינג'ר, כך נראה, לא הקנה חשיבות מיוחדת למפגש עם איסמאעיל. הוא ראה בשיחותיו עמו אמצעי נוסף להמשיך את 'אסטרטגיית הקיפאון' שלו. עדות לציפיותיו של קיסינג'ר מן המפגש עולה משיחה שניהל שלושה ימים קודם לכן עם שגריר ישראל בארצות־הברית, יצחק רבין. רבין הביע את חששו מקיומו של המפגש עם איסמאעיל שבוע ימים בלבד לפני הגעתה של ראש הממשלה גולדה מאיר לסדרת שיחות עם בכירי הממשל האמריקני, ובהם הנשיא ניקסון. הוא סיפר לקיסינג'ר כי במפגש שערך לפני כן עם סיסקו נמסר לו כי מטרת ביקורו של איסמאעיל היא בראש ובראשונה להניא את ניקסון מלהתחייב לפני ראש הממשלה מאיר לספק נשק נוסף לישראל, ובכלל זה מטוסי פנטום, וכי איסמאעיל יתנה כל התקדמות בדיאלוג בין מצרים לארצות־הברית בהתחייבות אמריקנית מסוג זה. עמדה כזאת של מצרים היא תמוהה־משהו, שהרי לפי כל הסימנים מטרתה היתה לשכנע את הממשל האמריקני להניע את המהלך המדיני לפי המתווה שלה. בנסיבות שנוצרו לא היו המצרים במעמד שאִפשר להם להציג תביעות נחרצות לממשל האמריקני.[19]

17. בעניין גירוש היועצים הסובייטים ממצרים ביולי 1972 ראו למשל: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ' 167–171; הנרי קיסינג'ר, **שנותי בבית הלבן**, עמ' 1331–1333; בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 92–93.

18. ראו: קיסינג'ר, **שנותי בבית הלבן**, עמ' 1336.

19. לפרטים על מפגש זה בין רבין לקיסינג'ר ביום 22 בפברואר, מפגש שנכח בו גם חבר המועצה לביטחון לאומי פיטר רודמן, ראו: Memorandum of conversation between Ambassador

מכל מקום, קיסינג׳ר הרגיע את רבין והשיב לו כי אין בכוונתו של הבית הלבן להסכים לדרישות אלה, וכי הוא עצמו אינו מתכוון לפעול להתנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים כל עוד זו האחרונה דבקה בעמדותיה המסורתיות בשאלת פתרון הסכסוך. עמדות אלה, סבר קיסינג׳ר, אין בהן כדי להביא לפריצת דרך בקונפליקט הישראלי־ערבי. מצרים חייבת להבין, כך טען, כי בנסיבות הקיימות, המאמצים של מחלקת המדינה או של ארגונים בין־לאומיים ובהם האו״ם לפתור את הסכסוך לא יכולים להביא לתוצאות מעשיות. רק מעורבות ממשית של נשיא ארצות־הברית והיועץ לביטחון לאומי יכולה לחולל את המפנה המתבקש. ואולם, מעורבות כזאת לא תתחולל בהיעדר שינוי מהותי בעמדה המצרית: ׳הקו שלי [בשיחתי עם איסמאעיל]׳, אמר קיסינג׳ר לרבין, ׳יהיה [...] שאין לי בהחלט כל אפשרות לתרום רעיונות חדשים לקידום ההסדר בין ישראל למצרים כל עוד אין למצרים הצעות חדשות. אני אבהיר [לאיסמאעיל] שאם אין הצעה חדשה [למצרים] הם יכולים להמשיך ולדבר עם מחלקת המדינה ובאו״ם [...] האסטרטגיה שלי עם איסמאעיל תהיה כמעט לא לומר לו דבר, או לדבר במונחים כל־כך כלליים שאינם אומרים דבר׳.[20]

כדי להסיר מלבו של רבין ספקות כלשהם באשר לכוונותיו טרח היועץ לביטחון לאומי להציג לו בדיוק את נוסח הדברים שעמד להשמיע לאיסמאעיל. נוסח זה מעיד על הגישה החמקנית שנקט קיסינג׳ר ואפילו על הזלזול שהפגין כלפי הנציג המצרי הבכיר: ׳אני אתחיל [את השיחה עם איסמאעיל] כך:׳, הדגיש קיסינג׳ר, ׳אני מעוניין לשוחח עמך ברצינות, אינני יודע דבר, לא עסקתי במזרח התיכון לאחרונה. הייתי טרוד בווייטנאם כפי שידוע לך [...] אם אתה חושב שאני יכול לחולל נסים [בהתקדמות מהירה לקראת הסדר בין ישראל למצרים] אני מזכיר לך כי כל מו״מ שבו הייתי מעורב נמשך שנים. המו״מ בווייטנאם נמשך ארבע שנים. שיחות סאל״ט [לצמצום כמות הנשק הגרעיני של ברית־המועצות וארצות־הברית] נמשכו שלוש שנים. שנית, אינני מבטיח דבר שאיני יכול לקיים, ועל כן אין ביכולתי להציע דבר [בכל הקשור בהסדר בין ישראל למצרים]׳.[21]

בסיום המפגש שב והבטיח קיסינג׳ר לרבין כי בנסיבות הקיימות אין לו כל תוכנית לקידום התהליך המדיני בין ישראל למצרים, וכי לעולם לא יציע תוכנית מדינית שלא תואמה מראש עם ישראל ולא זכתה להסכמתה. קיסינג׳ר סיים את דבריו בהבטיחו כי אין בכוונתו לשבור את הקיפאון המדיני בשיחותיו עם איסמאעיל. אגב אורחא הוא טרח להביע את הבוז שרכש למחלקת המדינה ולמאמציה הנלעגים־משהו להניע את המהלכים המדיניים לקראת הסדר: ׳דבר לא יצא משיחות אלה אלא אם כן הם [המצרים] יבואו בהצעה חדשה. ואם הם יבואו [בהצעה חדשה], אני אומר להם שאני צריך ללמוד את פרטיה [...] בניגוד לרוג׳רס וסיסקו, אני מאמין שעלי להציע את מעורבותי רק בתמורה למשהו מהם

Rabin and Henry Kissinger, February 22, 1973, NA, NPMP, NSCF, Henry Alfred Kissinger [thereafter HAK] Office Files, Box 135, Rabin/Dinitz Sensitive Memcons

20. Ibid., pp. 2, 5-6

21. Ibid.

[מהמצרים]. במפגש זה [עם איסמאעיל] אני צריך לתת להם [למצרים] את ההרגשה שאנו מתייחסים להצעותיהם ברצינות; אחרת לא נוכל למשוך זמן במשך שעתיים ולא כל שכן במשך יומיים [הזמן שהוקצב למפגש קיסינג׳ר־איסמאעיל]׳.[22]

לעומת גישתו זו של קיסינג׳ר, כוונותיו של המצרי וציפיותיו ממפגש זה היו שונות בתכלית; מעיון בסטנוגרמות המתארות את הדיונים שהתקיימו בין השניים ב־25–26 בפברואר 1973 עולה כי במהלכם פרס איסמאעיל לפני קיסינג׳ר את ההצעה מרחיקת־הלכת ביותר שהגישו המצרים עד אז במסגרת המשא־ומתן להשגת הסדר עם ישראל. עיקרה היה פתרון הסכסוך המצרי־ישראלי בכמה שלבים במסגרת הסכם כולל. איסמעיל הדגיש שוב ושוב כי הזמן דוחק למצרים; הוא ציין כי תהליך מדיני אטי בין מצרים לישראל יפגע במעמדה של מצרים בעולם הערבי ולפיכך יש להשלים את רוב שלביו של ההסדר כבר במהלך 1973, ועד סוף 1973 על ישראל לסגת מכל שטחי סיני. הצעתו של איסמאעיל כללה את הנקודות העיקריות הבאות:

א. מצרים מוכנה לקבל כל הסדר בין ישראל לבין ירדן והפלסטינים בגדה המערבית המקובל על כל הצדדים לסכסוך והמבוסס על זכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים ברצועת עזה, שפירושה הקמת אוטונומיה פלסטינית באזור זה בפיקוח האו״ם.

ב. בהקשר של הסכסוך הישראלי־מצרי הבהיר איסמאעיל כי המרכיב החשוב ביותר בהסדר הוא כיצד ליישב את שאלת הריבונות המצרית בסיני עם דרישותיה של ישראל לקבל ערובות שיבטיחו את בטחונה בגבול המצרי. הוא הביע הבנה באשר לדאגותיה הבטחוניות של ישראל והגדיר אותן ׳לגיטימיות וסבירות׳ (legitimate and reasonable).

ג. תמורת נסיגה ישראלית מלאה מסיני התחייבה מצרים להכיר בקיומה, בעצמאותה, בריבונותה ובשלמותה הטריטוריאלית של ישראל [בגבולות 1967]; לסיים את מצב הלוחמה עם ישראל; להימנע מהתערבות בענייניה הפנימיים של ישראל מכל סיבה שהיא; לאפשר לישראל מעבר חופשי בנתיבי מים בין־לאומיים במצרי טיראן ובתעלת סואץ, ולהסכים לנוכחות כוחות בין־לאומיים בנקודה אסטרטגית אחת או שתיים בסיני, ובהן גם שארם א־שייח. כמו כן הביעה מצרים מחויבות לסיום החרם הערבי על מדינות הסוחרות עם ישראל.

ד. מצרים התחייבה לדאוג לכך ששטחה לא ישמש ׳בסיס לפעולות חבלה של ארגונים או של בודדים נגד אזרחים או רכוש ישראלי׳.

ה. שטחים מסוימים בסיני (קיסינג׳ר דיבר על אזורים שנמצאים ממזרח למעברי המתלה והגידי) יוכרזו מפורזים.

ו. איסמאעיל אף לא שלל נורמליזציה מלאה עם ישראל, הכוללת חילופי שגרירים והסדרים שיאפשרו קשרי תיירות ומסחר חופשי בין שתי המדינות. עם זאת, הוא

22. Ibid., p. 6

הדגיש כי מצרים תהיה מוכנה לכך רק כשייפתר הסכסוך הישראלי־ערבי כולו, ובכללו גם בעיית הפלסטינים.[23]

על־פי עדותו של שר הביטחון דאז, משה דיין, כללו 'הצעותיו' של איסמאעיל גם תביעות מרחיקות לכת מישראל באשר לאופיה ולזהותה כמדינה יהודית. לדברי דיין, איסמאעיל פסק שעל ישראל 'להיות מדינה מזרח־תיכונית, לא להסתמך על עזרת מדינות זרות, להפסיק את העלייה, להתנתק מן התנועה הציונית ולא להתיר אזרחות כפולה לתושביה — כל זה, כמובן, מלבד נסיגה לגבולות שקדמו למלחמת ששת הימים'. אמירות אלה אינן מופיעות בסטנוגרמה של השיחה המצויה בידינו. ייתכן — אם כי אין לנו ראיה כלשהי לכך — שהדברים נאמרו בעל־פה, והמצרים או האמריקנים ביקשו שלא לתת להם ביטוי רשמי בפרוטוקול.[24]

על־פי דיווח שפרסם עיתון **הארץ** מפי מקורות מדיניים בכירים בישראל, חאפז איסמאעיל הגיש למנהיגי המערב הצעה להסדר דו־שלבי עם ישראל: בשלב הראשון דובר על הסדר פוליטי מוגבל שבמסגרתו תיסוג ישראל נסיגה מלאה מסיני (מהותו של הסדר פוליטי זה לא הובהרה — ככל הנראה היה מדובר בהסדר של אי־לוחמה); בשלב השני, כך הוצע, תידון האופציה של הסכם שלום מלא, הכולל גבולות פתוחים, רק לאחר שישראל תגיע להסדר שיספק את הפלסטינים. ישראל הודיעה כי היא דוחה לחלוטין תוכנית מצרית זו. על־פי הדיווח הנ"ל, שר הביטחון משה דיין הבהיר כי ישראל חייבת להחזיק בשליטה על נקודות אסטרטגיות בסיני (וגם בגדה המערבית ובגולן), ובכללן מסדרון בין שארם־א־שייח לאילת, בכל מסגרת של הסדרים מדיניים כדי להבטיח את בטחונה למשך שנים. חוגים שונים בהנהגה בישראל סברו כי בנסיבות שנוצרו על ישראל לשוב לרעיון הסדר הביניים על־פי ההבנות שסוכמו בין גולדה מאיר לבין הממשל האמריקני בביקורה בוושינגטון בדצמבר 1971.[25]

בשיחות שניהל איסמאעיל עם אישים צרפתים ובהם נשיא צרפת, ג'ורג' פומפידו, הוא הבהיר להם כי עמדת מצרים בשאלת ההסדר מבוססת על נסיגה של ישראל מכל השטחים שנכבשו ב־1967, וכי זה תנאי מוקדם (precondition) לשיחות על הסדר. מצרים, הוא

23. עד לאחרונה, המקורות העיקריים לתיאור המפגש בין קיסינג'ר לאיסמאעיל היו ספר הזכרונות שכתב קיסינג'ר, Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston 1982, pp. 213-216, וספרו של יצחק רבין **פנקס שירות**, תל־אביב 1979, עמ' 383-391. בשנת 2001 חשף הארכיון הלאומי של ארצות־הברית את הסטנוגרמות המתארות את מפגשי קיסינג'ר-איסמאעיל בחודשים פברואר ומאי 1973. לסטנוגרמות של השיחות שניהלו קיסינג'ר ואיסמאעיל בשלהי פברואר 1973 ראו:Memorandum of conversations with Hafiz Ismail in New York, February 25-26 1973, NA, Record Group 59, Department of State Records, Records of Henry Kissinger, 1973-1977, Box 25, cat 'C', Kissinger Shuttle 1974-1975

24. משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, ירושלים 1976, עמ' 529.

25. דיווח שגרירות ארצות־הברית בישראל אל מחלקת המדינה על מאמר של דן מרגלית **בהארץ**, 6.4.1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=17491&dt=1573&dl=823

הדגיש, קיבלה את תוכנית רוג׳רס רק על יסוד ההנחה שהסדרים דומים יתממשו גם כלפי מדינות אחרות שישראל כבשה את שטחיהן ב־1967. בכל מקרה, ציין איסמאעיל, הסדר כזה חייב להיות בחסות האו״ם. בה־בעת, הוא הבהיר, המערכת הבין־לאומית חייבת לשים קץ למדיניות ׳יצירת העובדות׳ בשטחים, שישראל נוקטת מאז 1967. איסמאעיל הדגיש כי מצרים כבר ויתרה ויתורים חשובים, ובהם נכונותה לחתום על הסדר שלום והסכמתה לתהליך הדרגתי של מימוש ההסכם, כל זאת בהניחה כי יינתנו לה מראש בטחונות לנסיגה ישראלית מלאה מכל השטחים בסיומו של התהליך. איסמאעיל הוסיף עוד הבהרה חשובה שאת טיבה הוא לא פירט: מצרים תהיה מוכנה להתחשב בצורכי הביטחון של ישראל, כל זאת במסגרת של ריבונות מצרית על כל סיני. ייתכן שכוונתו היתה להסכמה מצרית לנוכחות כלשהי של ישראל בנקודות אסטרטגיות בסיני, ובראשן המִצרים.[26]

לאחר ששמע קיסינג׳ר את עיקרי התוכנית שהציג לו איסמאעיל, סיכם אותה כך:

> אם אני מבין זאת, אתה אומר שיש כאן למעשה שני הסדרים נפרדים שאתה מציע כאן: האחד הוא הסדר בין כל המדינות באזור [המזרח התיכון], כולל ישראל, הנוגע לאירועים הצבאיים שנוצרו בעקבות מלחמת 1967. זאת אומרת, נסיגת ישראל [מכל השטחים שכבשה ב־1967 ולא רק משטחי סיני], מספר ערובות ביטחון [לבטחונה של ישראל ושל כל אומות האזור], ואני מבין שמספר אזורי ביטחון שעליהם אפשר יהיה לדון. ואתה מגדיר את המרכיב המרכזי שהוא חזרה לגבולות המנדטוריים של פלסטין [נסיגת ישראל לגבול המנדטורי בין ישראל למצרים — נסיגה מכל סיני].[27]

נראה כי הצעותיו של איסמאעיל לא הרשימו במיוחד את קיסינג׳ר, והוא הגיב עליהן בקרירות מופגנת. יש להניח כי מנקודת מבטה של מצרים היו אלה הצעות מרחיקות לכת בכל הנוגע לעיצוב יחסיה עם מדינת ישראל. מאז תום מלחמת העצמאות לא השמיעה מצרים הצעות כה ׳נדיבות׳ להסדר עם ישראל. עם זאת, בנסיבות של אותה עת לא היה בהן כדי להביא לפריצת דרך כלשהי לקראת הסדר. ישראל פעלה מתוך תחושה מובהקת של עליונות על־פני מצרים ומתוך אמונה עזה שהפעם, לאחר מלחמת ששת הימים, אסור לה לוותר על מימוש האופציה של הסדר שלום מלא עם העולם הערבי, שרק במסגרתו תיתכן נסיגה ישראלית. הצעותיו של איסמאעיל דיברו למעשה על נסיגה ישראלית מלאה מסיני תמורת הסכם של אי־לוחמה, וכינונו של הסדר שלום מלא רק לאחר פתרון הבעיה המרכזית ביחסים בין ישראל לעולם הערבי — הבעיה הפלסטינית. אין ספק שאיסמאעיל היה מודע לכך שאופציה של הסדר כזה אינה ראלית בעתיד הנראה לעין.

26. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בפריז אל מחלקת המדינה, 18.5.1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=23339&dt=1573&dl=823. לאחר מכן ביקר איסמאעיל גם בספרד, שם נפגש עם המלך פרנקו ועם ראשי המדינה. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בספרד אל מחלקת המדינה, 22.5.1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=2479&dt=1573&dl=823

27. Ibid., p. 16

על רקע זה יש לבחון את תגובותיו הפושרות, ולאמיתו של דבר אף צוננות, של קיסינג׳ר להצעותיו של איסמאעיל. בפועל לא היתה טמונה בהן שום בשורה לפריצת דרך לקראת הסדר. קיסינג׳ר, כדרכו, לא סבר שיש צורך לעדן את דבריו. הוא בחר להציג לאורחו את תמונת המצב במלוא ׳אכזריותה׳, מנקודת מבטה של מצרים: הוא הבהיר לאורח המצרי כי הזמן פועל לטובת ישראל, כי ארצות־הברית לעולם לא תנטוש את ישראל וכי אין בכוונת האמריקנים ללחוץ על ישראל לאמץ את הדרישות המצריות במלואן ולגרום לבידודה בעולם. קיסינג׳ר טען כי העמדה המצרית שהוצגה לו לא תתקבל בישראל, העומדת על כך שלא תסכים להתחייב לנסיגה ללא תנאי מסיני לפני שיחל משא־ומתן ישיר בין הצדדים. הוא הוסיף וציין כי המשך הקיפאון המדיני, המתבטא בהחזקת שטחי סיני בידי ישראל, הוא מצב אידאלי מנקודת מבטה. לפיכך, הבהיר קיסינג׳ר, אם אכן חפצה מצרים בשינוי הסטטוס־קוו, עליה לאמץ עמדות מציאותיות יותר.[28]

תגובותיה של ישראל על ההצעות שהציג איסמאעיל לקיסינג׳ר היו נלהבות יותר מתגובתו הצוננת של היועץ לביטחון לאומי האמריקני; בזכרונותיו הגדיר קיסינג׳ר את הצעותיו של איסמאעיל ׳מרחיקות לכת אך חד־צדדיות׳, ואילו שגריר ישראל בוושינגטון, יצחק רבין, שקיבל מקיסינג׳ר דיווח על שיחותיו עם איסמאעיל, הגיב באופן חיובי יותר להצעותיו של המצרי והודה כי היו בהן ׳התבטאויות מעניינות׳. רבין ראה בחיוב אפשרות של המשך מגעים בין קיסינג׳ר לאיסמאעיל על יסוד הכרה ישראלית בריבונות מצרית על כל סיני לצד הסכמה מצרית לנוכחות צבאית ישראלית (אולי מוסווית כאזרחית) בנקודות מסוימות בסיני. איסמאעיל לא שלל אפשרות כזאת בשיחותיו עם קיסינג׳ר, ונראה כי נוצרה הזדמנות של ממש להתנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים, לאחר שהיה שרוי בקיפאון זמן רב. רבין אף הציג את הצעותיו של איסמאעיל לראש הממשלה מאיר, והיא עצמה הסמיכה אותו להודיע לקיסינג׳ר כי היא מוכנה לדון ברעיון זה. אולם היועץ לביטחון לאומי עצמו לא שקל בכובד ראש את הרעיון ולא עשה דבר כדי לקדמו במפגשיו עם איסמאעיל.[29]

התגובה האמריקנית הקרה על הצעותיו של איסמאעיל היתה בבחינת אכזבה קשה ביותר לסאדאת. נראה כי הערך שגם הממשל האמריקני יראה בהצעותיו ביטוי של גמישות מדינית מרחיקת לכת שנוקטת מצרים כדי להביא להסדר מדיני עם ישראל. הוא סבר כי בתמורה תיאות ארצות־הברית להפעיל לחצים על ישראל כדי שגם היא תגמיש את עמדותיה בסוגיית ההסדר. סילוק היועצים הסובייטים מארצו אף הוא היה בעיניו צעד המעיד על נכונותו להשתחרר מן ׳החיבוק הסובייטי׳. בתמורה, כך קיווה, יהיה הממשל מוכן ללכת לקראתו בכל הנוגע להמשך התהליך המדיני. בהדרגה הלכו ונגוזו תקוותיו של סאדאת והתבססו הערכות המצרים כי ארצות־הברית נגררת אחר עמדותיה של

28. Ibid., pp. 27, 42, 44, 46

29. על תגובות של יצחק רבין להצעות של איסמאעיל ראו: Kissinger, *Years of Upheaval*, p. 216; רבין, **פנקס שירות**, עמ׳ 384. על תגובת ראש הממשלה גולדה מאיר על ההצעות ראו: מירון מדזיני, **היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל**, תל־אביב 1990, עמ׳ 407.

ישראל, שגמרה אומר ׳לשמור לעצמה לאורך זמן מאחזים בסיני תחת הכותרת של סידורי ביטחון׳.[30]

מבחינת המצרים, עמדת המוצא שאימצה ארצות־הברית בהציגה למעשה את עמדותיה של ישראל — היינו העמדה שלפיה על ישראל להמשיך ולקיים נוכחות כלשהי בסיני גם במסגרת הסדר מדיני — לא יכלה להיות בסיס מתאים להתנעתו של התהליך המדיני במזרח התיכון; שהרי עמדתה העקרונית של מצרים התבססה על התביעה לנסיגה מלאה של ישראל מסיני. את העמדה הזאת ביטא סאדאת באופן חד־משמעי כבר במאי 1971, כשהבהיר למזכיר המדינה רוג׳רס ולעוזרו סיסקו כי החזרת כל שטחי סיני למצרים היא תנאי להסדר סופי בין ישראל למצרים, תנאי שהמצרים לא יסכימו להתפשר עליו לעולם. סאדאת גרס כי ׳אין מקום להתפשר גם על גרגר אדמה אחד מאדמות סיני׳. דובר ממשלת מצרים שב וביטא עמדה זו אף ביתר חריפות, בהבהירו כי מצרים אינה מוכנה לשום משא־ומתן עם ישראל, וכי היא לא תוותר אף על סנטימטר אחד של אדמה ערבית ולא על שום זכות מזכויות הפלסטינים.[31]

נראה אפוא שלמצרים לא היה מקום לספק באשר למסרים שהעבירה להם ארצות־הברית, ואם אלה לא היו ברורים דיים באו דבריו הבוטים של קיסינג׳ר לאיסמאעיל בסיום השיחות והאירו את העמדה האמריקנית באור זרקורים בוהק; על־פי עדותו של הגנרל המצרי גמאסי אמר קיסינג׳ר לאיסמאעיל:

> עצתי לסאדאת היא כי יהא ראליסט. אנו חיים בעולם של עובדות ואיננו יכולים לבנות על תקוות ואשליות. העובדה היא כי אתם [המצרים] הובסתם [במלחמה נגד ישראל] ולכן אל לכם לבקש את שלל המנצחים. כדי שאמריקה תעזור לכם חייבים להיות ויתורים מצדכם [...] כיצד אפשרי הדבר, כאשר אתם מובסים, לכפות תנאים על הצד האחר [על ישראל]. או שתשנו את המצב, וכתוצאה מכך באופן טבעי תשתנה תפיסתנו לגבי הפתרון, או שאינכם יכולים לשנות את המצב, ובמקרה כזה יהיה צורך למצוא פתרונות שונים מאלה שאתם מציעים כדי שיתאימו לנסיבות שבהן אתם נמצאים. אני מקווה כי דברי הם ברורים. ודאי שאינני מציע כי סאדאת ישנה את המצב הצבאי. אם ינסה לעשות זאת, ישראל תזכה פעם נוספת ויותר מאשר ב־1967. במצב כזה יהיה לנו [לארצות־הברית] מאוד קשה לעשות דבר־מה [...] האבדות של מצרים ושל סאדאת אישית יהיו איומות. הוא אדם שאתו ארצה לעשות עסקים באחד הימים.[32]

30. Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, New York 1981, p. 237. וראו גם: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 142–143.

31. Meital, *Egypt's Struggle for Peace Continuity and Change*, 1967-1977, p. 96. על הודעת דובר ממשלת מצרים ראו: דיווח נציגות ארצות־הברית בקהיר אל מחלקת המדינה, 12.3.1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=7988&dt=1573&dl=823

32. El-Gamasy, *The October War*, p. 176. מתיאורו זה של גאמסי לא ברור אם הדברים נאמרו במהלך פגישתו של קיסינג׳ר עם איסמאעיל בפברואר 1973 או שמא בפגישתם במאי באותה שנה.

מדבריו אלה של קיסינג׳ר הסיק סאדאת מסקנה ברורה אחת — בעתיד הנראה לעין אין כל סיכוי שהבית הלבן ידחוק בישראל להגמיש את עמדותיה בשאלת ההסדר ברוח עמדותיה של מצרים:

> אמרתי לעצמי כי מהאמריקנים אין כל תקווה. ישראל העבירה את האמריקנים לצדה ומדיניותו של ג׳ונסון [כך נכתב במקור — אך ברור שהכוונה היא לנשיא ניקסון] עדיין מציבה את האינטרסים הישראליים מעל האינטרסים של ארצות־הברית. כמו שאומר המצרי ברחוב, ישראל היא מגן האינטרס האמריקני במזרח התיכון. ישראל יצרה תפקיד זה עבור עצמה — או שאמריקה יצרה אותו עבור ישראל. בכל מקרה, התוצאה זהה. אין מקום לתקווה לשלום באמצעות ארצות־הברית כל עוד ישראל אינה רוצה בשלום.[33]

ראש הממשלה מאיר הגיעה לביקור רשמי בארצות־הברית בשלהי פברואר 1973, מיד לאחר המפגש בין איסמאעיל לקיסינג׳ר. הפעם, שלא כמו בביקורים קודמים, חשה גולדה נינוחה יותר לקראת פגישתה עם הנשיא ניקסון. היא העריכה, ובצדק, כי אין בכוונתו להפעיל לחץ של ממש על ישראל כדי להגמיש את עמדותיה המדיניות ולהביא להתנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים. בריאיון לעיתון **על המשמר** ב־16 באפריל 1973 ציינה ראש ממשלת ישראל כי ׳מבחינה מדינית היה זה אולי הסיור הקל ביותר [מבין ביקוריה בארצות־הברית]. כולם [בממשל האמריקני] בוכים מדוע לא נעשה דבר [להתנעתו של התהליך המדיני עם מצרים] אבל אין טענה לישראל׳. גולדה החמיאה לנשיא ניקסון על שקיים את כל ההבטחות שהבטיח לה, והבהירה כי לא הבחינה בכל סימן לכך שהאמריקנים דוחקים בישראל לנקוט ויתורים או לגלות גמישות רבה יותר.[34]

הפגישה בין הנשיא ניקסון לבין ראש הממשלה מאיר ב־1 במרס 1973 ארכה כעשרים דקות בלבד ורובה עסקה באספקת נשק לישראל ובמצבם של אסירי ציון בברית־המועצות. הנשיא ניקסון והיועץ לביטחון לאומי קיסינג׳ר הבהירו לראש הממשלה מאיר כי איומי מדינות ערב להפעיל נגד ארצות־הברית את נשק הנפט אם לא תלחץ על ישראל ולא

הפרוטוקולים של השיחות המתארים את מפגשיו של איסמאעיל עם קיסינג׳ר בפברואר ובמאי 1973 אינם זהים לחלוטין לטקסט זה של גאמסי, אך יש לשער כי דבריו אלה של הגנרל המצרי משקפים נאמנה את התרשמותו של איסמאעיל מגישתם של האמריקנים. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שנוסח זה של הגנרל המצרי אינו משקף נאמנה את התרשמותו המדויקת של איסמאעיל משיחותיו עם קיסינג׳ר אלא נועד להצדיק את יציאתה של מצרים למלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973, בנימוק כי ההחלטה לכך התקבלה בקרב המצרים רק לאחר שהבינו מהאמריקנים כי אפסו סיכוייהם להשיב את שטחי סיני לשליטתם באמצעות התהליך המדיני.

33. Ibid.

34. פרוטוקול סטנוגרפי של ריאיון ראש הממשלה גולדה מאיר בעיתון **על המשמר**, 16.4.1973, ג״מ ח׳ 106, מספר תיק 828/2. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 16 באפריל 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=13631&dt=1573&dl=823

תקדם את התהליך המדיני במזרח התיכון, וכמותם גם דעת הקהל בארצות־הברית — כל אלה מחייבים את ישראל להשמיע הצהרות המוכיחות כי היא אינה מעוניינת בהמשך הקיפאון המדיני. עם זאת הדגישו השניים כי אין בכוונת ארצות־הברית לדחוק בישראל להגמיש את עמדותיה המדיניות.[35] ניקסון וקיסינג׳ר אמנם ציינו באוזני ראש הממשלה כי ארצות־הברית מעוניינת לפתור את בעיית הקיפאון המדיני במזרח התיכון, אך נראה כי הדברים נאמרו ׳לצורך הפרוטוקול׳ ולא שיקפו בפועל את עמדת הממשל האמריקני בתקופה הנדונה. לשני המדינאים הבכירים ביותר של הממשל היה ברור כי בהיעדר נכונות ממשית להעניק לאמירות אלה תוקף מעשי, הן תישארנה בהכרח בגדר ׳אות מתה׳; וכאילו כדי להבהיר את אופיה הרופס של הצהרתם טרחו השניים לציין באוזני ראש הממשלה כי אין בכוונתם להתנות את המשך אספקת הנשק לישראל בהתקדמות התהליך המדיני בין ישראל למצרים, בידעם היטב שבהיעדר מנופי לחץ לא תהיה שום משמעות לשאיפותיהם הערטילאיות. הם היו מוכנים להסתפק בהצהרה פומבית של ישראל בדבר רצונה בהתנעתו של התהליך המדיני במזרח התיכון בלא שתתחייב לצעדים של ממש בכיוון זה. קיסינג׳ר אף הבהיר לראש הממשלה מאיר כי אין הוא רואה בהצעותיו של איסמאעיל גילוי של גמישות מדינית מצד מצרים.[36]

נראה שדווקא ראש הממשלה מאיר היתה מוכנה, במפגש זה לפחות, לגלות גמישות רבה למדי כדי לבחון את רצינות הצעותיו של איסמאעיל ולנסות לקדם לפחות את ההסדר החלקי בתעלה. היא אף היתה מוכנה ליטול על עצמה סיכונים ויתורים לא מבוטלים על מנת לקדם צעד זה. היא הביעה את הסכמתה לכך שהנסיגה באזור התעלה תהיה זמנית וכי עניין המשך הנסיגה הישראלית מסיני יהיה פתוח למשא־ומתן עתידי. ראש הממשלה גם הביעה לראשונה את נכונותה להימצאותם של כוחות שיטור מצריים, בהיקפים מצומצמים, באזור התעלה, וציינה כי ישראל אמנם עומדת על זכותה למעבר אוניותיה בתעלת סואץ, אך אין בכוונתה להתעקש על מימוש זכות זו במסגרת ההסדר החלקי בתעלה. זאת ועוד, ראש הממשלה אף הביעה את נכונותה של ישראל לסגת במסגרת ההסדר החלקי בתעלה עד למעברי המתלה והגידי, ואת הסכמתה לכך שארצות־הברית תמשיך לנהל מגעים עם ברית־המועצות ועם מצרים לקראת הסדר כולל.[37]

מדוע נקטה ראש הממשלה מאיר גמישות מפתיעה זו בשיחתה עם ניקסון וקיסינג׳ר, אף שהיתה מודעת לכך שהממשל האמריקני למעשה מעניק לישראל גיבוי להמשך מדיניות ׳הקיפאון׳? תיתכנה כמה תשובות לשאלה זו:

35. Memorandum of conversation between President Nixon and Golda Meir, Prime Minister of Israel, March 1, 1973, NA, NPMP, NSCF, Box 1026

36. Ibid.

37. Ibid.

א. ראש הממשלה באמת רצתה לקדם אפשרות של הסדר חלקי עם מצרים. הסדר כזה היה מחייב את ישראל לסגת באורח מינימלי מגדות התעלה, אך למעשה היה מעניק לה שליטה במרחבי סיני למשך שנים. היה מקום להעריך שפתיחת התעלה לשיט ושיקום ערי התעלה ישללו הלכה למעשה את האפשרות של מלחמה יזומה מצד מצרים למשך שנים רבות.

ב. ראש הממשלה חששה שהיעדר פעילות למען הסדר מדיני תדרבן את מצרים לחדש את האש לאורך התעלה. מלחמת ההתשה שהתנהלה לאורך התעלה במשך שנים גבתה מישראל מחיר כבד ביותר: לצה"ל לא היה מענה של ממש להפגזות היומיומיות מן הצד המצרי, והיקף הנפגעים בקרב חיילי צה"ל הלך וגדל. פעילות חיל האוויר שובשה באורח חמור באמצעות הפעולה האפקטיבית של מערכות טילי קרקע-אוויר שהיו בידי מצרים ובשל המעורבות ההולכת וגדלה של חיל האוויר הסובייטי בלחימה. מבית הלכה וגברה המחאה לנוכח המלחמה הבלתי־פוסקת, והאמון במערכת הביטחון ואף בדרג הצבאי הלך וקטן. הסכם הפסקת האש היה לישראל כאוויר לנשימה, ולפיכך היה לה אינטרס ממשי למנוע את חידוש האש בתעלה.

ג. ייתכן שגולדה מאיר האמינה כי הפגנת גמישות מדינית במפגשיה עם ראשי הממשל תעצים את הדימוי החיובי שלה בדעת הקהל העולמית ובארץ וגם בעיני אישים שונים בממשל האמריקני, ובכלל זה בקונגרס. שנים 'סבלה' מאיר מדימוי שלילי בדעת הקהל. רבים ראו בה מנהיגה עיקשת וחסרת פשרות. עתה נזדמן לה להוכיח שדימוי זה אינו מבוסס כלל, וכי היא חפצה באמת ובתמים בהסדר שלום עם מדינות ערב. דימוי זה, כמובן, גם היה עשוי להקל על אישור משלוחי נשק מתקדמים נוספים לישראל.

מכל מקום, לגילויי גמישות אלה מצד ראש הממשלה מאיר לא היה המשך. עיון במסמכים אמריקניים וישראליים לא העלה עדויות לכך שראש הממשלה ניסתה לקדם את הצעותיה אלה. ייתכן שהבינה כי בהיעדר לחץ מצד הבית הלבן עדיף לה לישראל לשמור על הסטטוס־קוו שבו הפסקת האש בתעלה נמשכת וישראל ממשיכה להחזיק בכל שטחי סיני.

ניקסון וקיסינג'ר הופתעו מן הגמישות שגילתה ראש הממשלה מאיר. נראה כי הנשיא ניקסון חשש שהתבטאויות פומביות של ישראל המרמזות על גמישות מדינית כלפי מצרים עשויות לתת בידי מחלקת המדינה עילה לפתוח בנסיונות מחודשים להתנעתו של התהליך המדיני הרדום במזרח התיכון; על כן ביקש מראש הממשלה שתימנע מלמסור למחלקת המדינה פרטים על נכונותה לוויתורים כאלה. ראש הממשלה מאיר הסכימה לכך, והציעה כי לצד הניסיון הפומבי לקדם את הסדר הביניים בין ישראל למצרים ימשיך קיסינג'ר, בערוץ החשאי עם איסמאעיל, לבחון עקרונות כלליים להסדר כולל, ובלבד שיעדכן את ישראל בפרטי התהליך ויתאם עמה את עמדותיה של ארצות־הברית.[38]

גם לאחר שנוכח בנכונותה של ראש הממשלה מאיר לעשות ויתורים לא מבוטלים למען קידום ההסדר החלקי בין ישראל למצרים לא שינה היועץ לביטחון לאומי את הערכתו כי

38. Ibid.

קלושים הסיכויים להתקדמות של ממש בתהליך המדיני בין ישראל למצרים. את כוונותיו להמשיך ב׳אסטרטגיית הקיפאון׳ פרש קיסינג׳ר לפני השגריר הישראלי החדש שמחה דיניץ בשלהי מרס 1973:

> אנו ממשיכים לנקוט את האסטרטגיה שהסברתי לראש ממשלתך [במהלך ביקורה בארצות־הברית בראשית מרס 1973]. איננו מנסים לקדם דבר. אנו מבזבזים [׳מושכים׳] זמן. אנו משתמשים ב[שיחות עם] מצרים על מנת להרוג את השיחות עם הרוסים [הכוונה לדיונים שניהל קיסינג׳ר באותה עת עם שר החוץ הסובייטי גרומיקו ועם השגריר הסובייטי בוושינגטון דוברינין בניסיון לגבש הסכמות אמריקניות וסובייטיות בעניין קידומו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים, כל זאת לקראת ועידת הפסגה בין ארצות־הברית לברית־המועצות שהיתה עתידה להתקיים ביוני 1973]. המצרים גם הם אמרו להם [לסובייטים] שלא להתערב [בדיונים המתנהלים בין ארצות־הברית למצרים בעניין הדרכים לקידומו של התהליך המדיני במזרח התיכון], על כן אנו לא נמצאים כעת תחת לחץ כבד מהם [מהסובייטים] להמשיך בתהליך המדיני.[39]

נראה אפוא שקיסינג׳ר השתמש בשני נתיבים אלה — הסובייטי והמצרי — כדי לעקר כל אחד מהם באמצעות משנהו ולמשוך זמן. זאת ועוד, קיסינג׳ר הבהיר לדיניץ כי אין בכוונתו להיפגש עם איסמאעיל במהלך חודש אפריל 1973, כפי שנקבע בתום מפגשם האחרון; הוא הבהיר כי המפגש הבא ביניהם יתקיים לכל המוקדם במאי 1973, וכי גם אז אין הוא צופה התקדמות ממשית בהידברות המצרית־אמריקנית. אגב כך מסתבר כי קיסינג׳ר לא תלה תקוות כלשהן בהצעות מצריות חדשות — במידה שתועלינה כאלה — כמנוף להנעת התהליך המדיני: ׳אמרתי להם [למצרים] שלא אדבר עמם אלא אם כן יש להם משהו חדש ושונה מעמדתם הרשמית׳, אמר לדיניץ, והעיר כי ׳אם הם יציעו לי דבר מה חדש גם זה לא יוביל לשום מקום׳.[40]

בהזדמנות זו הוסיף קיסינג׳ר ו׳הרגיע׳ את דיניץ בהבטיחו לו כי אין לצפות להסכמות כלשהן עם ברית־המועצות בעניין המזרח התיכון, לא בדיונים שלפני הפסגה ולא במהלכה: ׳עם הרוסים׳, הוא הבהיר, ׳למעשה לא קורה דבר [...] אין בכוונתי לצאת ביוזמה כלשהי. אני אגיב באופן אטי להצעותיהם. אם הדבר [הדיונים בנושא] יתנהל בעצלתיים וייגרר במהלך ועידת הפסגה, זאת הבעיה שלהם [...] אני אמתין להם [...] אין בכוונתי להציע מפגש [עם הסובייטים כדי לדון בעניין לפני הפסגה]. עליהם להציע תאריך למפגש. אנו לא נסכים למועד שהם יציעו. וברז׳נייב נוסע לגרמניה. הדבר יגזול את זמנו [כך שלא יוכל להתפנות לדיונים בקשר למזרח התיכון]׳.[41]

39. Memorandum of conversation between Ambassador Simcha Dinitz and Henry Kissinger, March 30, 1973, NA, NPMP, NSCF, HAK Office Files, Box 135, Rabin/Dinitz Sensitive Memcons, p. 3
40. Ibid.
41. Ibid., pp. 3-4

עם כל זאת ציין קיסינג׳ר באוזני השגריר הישראלי כי אינו יודע עוד כמה זמן יהיה אפשר להמשיך ב׳אסטרטגיית הקיפאון׳, וכי המצב במזרח התיכון יכול להתלקח בקלות בכל רגע. הערה זו של קיסינג׳ר היא בעלת חשיבות רבה, שכן היא מעידה שהיועץ לביטחון לאומי היה מודע לעומק התסכול המצרי מחוסר ההתקדמות בתהליך המדיני וממצב הקיפאון שהוא עצמו היה אחראי לו במידה רבה. ואולם, אף שהיה מודע לכך שהתסכול הערבי בכלל, וזה המצרי בפרט, עלול להתלקח לכדי עימות כולל בין ישראל לבין מדינות ערב, המשיך קיסינג׳ר להלך על חבל דק כלוליין בקרקס, ולא זנח את ׳מדיניות הקיפאון׳, בהניחו כי המצרים, למרות תסכולם, לא יעזו לתקוף את ישראל[42] — הנחה שהתגלתה עד מהרה כהרת אסון.

השפלה נוספת נגרמה למצרים כמה שבועות לאחר שאיסמאעיל עזב את וושינגטון, עת הגיעה גולדה מאיר לבירה האמריקנית. ב־14 במרס 1973 חשף **ניו־יורק פוסט** כי בשיחות ניקסון-מאיר, שנערכו מיד בתום ביקורו של איסמאעיל, סוכם על עסקת נשק חדשה בין ארצות־הברית לישראל, שכללה גם מכירת מטוסים. ואכן, עיון במסמכים אמריקניים שנפתחו לאחרונה מגלה כי בפגישה שהתקיימה בין ראש הממשלה מאיר לבין הנשיא ניקסון ב־1 במרס 1973 סוכם כי ארצות־הברית תספק לישראל לפחות 100 מטוסי פנטום בשנים הבאות, וכי העסקה תתנהל באופן חשאי. הנשיא ניקסון עצמו דרש מראש הממשלה מאיר כי המידע על־אודות עסקת המטוסים לא ידלוף לתקשורת.[43] בפגישה עם דיפלומט אמריקני בקהיר מחה איסמאעיל על מכירת המטוסים לישראל וטען כי העסקה גורמת נזק רציני לאווירה המלווה את התהליך המדיני (‘serious damage to atmosphere for future peace efforts’). על־פי דיווחו של עוזר מזכיר המדינה, אלפרד את׳רטון, תגובת הממשל היתה שאינו דן בסוגיית הרכש בין ישראל לארצות־הברית עם ׳גורמים אחרים׳. בה־בעת, באותה פגישה בקהיר הביע הדיפלומט האמריקני את מחאת הממשל על תמיכת ממשלות ערב, ובכללן מצרים, בפעולות הטרור של פתח. איסמאעיל, על־פי הדיווח, הביע רוגז על ה׳אולטימטום׳ האמריקני והבהיר כי מצרים לא תתכחש לפלסטינים. הוא הוסיף כי ארצו כבר רגילה לתקופות של ׳עליות ומורדות׳ ביחסיה עם ארצות־הברית, וכי היא ערוכה לקראת תקופה של שפל ביחסים באותה עת. בתדרוך לעיתונאים זרים שערך יועצו של הנשיא סאדאת, אשרף ע׳ורבאל (ashraf ghorbal), הוא הגדיר את ההודעה על מכירת המטוסים לישראל כ׳סטירה בפני המצרים׳. לדבריו, כשניסו המצרים לברר עם האמריקנים את נכונות הידיעה נמסר להם כי הממשל סבור שׁאין צורך בהסברׂ (‘no explanation was considered necessary’).[44]

42. Ibid., p. 4

43. Memorandum of conversation between President Nixon and Golda Meir, Prime Minister of Israel, March 1, 1973, NA, NPMP, NSCF, Box 1026. על עסקת המטוסים ראו: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 173, הערה 46.

44. על פגישת איסמאעיל עם דיפלומט אמריקני בקהיר ראו: דיווח מחלקת המדינה אל שגרירות ארצות־הברית בישראל, 27 במרס 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=2653&dt=1573&dl=823. ראו גם: דיווח מחלקת המדינה אל שגרירות ארצות־הברית בהאג, 24 במרס

ב־20 במרס 1973 שיגר איסמאעיל איגרת לקיסינג׳ר ובה התלונן על עסקת המטוסים בין ארצות־הברית לישראל. מטבע הדברים ביטא איסמאעיל את תחושת האכזבה שחשה ההנהגה המצרית על רקע ציפיותיה לתמורה מדינית בגין מה שנראה בעיניה כ׳גמישות מדינית מרחיקת לכת׳ בסוגיית ההסדר המדיני. קיסינג׳ר, בעזות פנים שאפיינה את התנהגותו בדרך־כלל, מיהר להכחיש באוזני איסמאעיל את קיומה של הסכמה מסוג זה בין ארצות־הברית לישראל, אולם המצרים לא האמינו להכחשה זו. מבחינתו של סאדאת, תשובת ארצות־הברית לגמישות המדינית שהציג איסמאעיל היתה שלילית מיסודה. ההחלטה על מכירת מטוסי פנטום נוספים לישראל ביטאה זאת באורח חד־משמעי.[45]

כשלון השיחות בין איסמאעיל לקיסינג׳ר והידיעה על עסקת המטוסים שנרקחה בין ארצות־הברית לישראל הובילו את סאדאת למסקנה כי הדרך היחידה לשבירת הקיפאון המדיני בין ישראל למצרים ולהתנעתו של התהליך המדיני היא חידוש הלחימה. ואכן, בחודשי האביב של 1973 החל הנשיא המצרי לגבש תמיכה פוליטית רחבה מבית ליציאה למלחמה. ב־6 במרס 1973 ערך סאדאת פגישה סודית עם הוועד המרכזי של האיחוד הערבי הסוציאליסטי ועם כמה נציגים ממועצת העם המצרית, ובה הודיע להם כי החלטתו לצאת למלחמה נגד ישראל היא סופית ולא ניתן לערער עליה. את מטרת המלחמה, שתוכננה להתנהל בשיתוף פעולה עם סוריה, הגדיר סאדאת כ׳שבירת הפסקת האש׳. כחודש ימים לאחר מכן, ב־5 באפריל 1973, כינס הנשיא המצרי ישיבת ממשלה ובה הודיע כי לנוכח המדיניות האמריקנית, הכופה על הערבים את תפיסת ארצות־הברית בעניין פתרון הסכסוך (ניסוח שנשמע בו הד ברור למסקנתו מהמפגש האחרון עם קיסינג׳ר), אין מנוס ממלחמה.[46]

במחצית אפריל 1973 נראה היה שגם קיסינג׳ר עצמו מבין שהסטטוס־קוו במזרח התיכון לא יוכל להימשך עוד זמן רב. בפגישתו עם השגריר הישראלי דיניץ ב־11 באפריל

1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=3257&dt=1573&dl=823. על התדרוך שערך אשרף ע׳ורבאל לעיתונאים ראו: דיווח נציגות ארצות־הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 4 באפריל 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=18864&dt=1573&dl=823

45. ראו בעניין זה נספח B [Tab B] בשיחתו של קיסינג׳ר עם השגריר הישראלי דיניץ מיום 11.4.1973: Memorandum of Conversation between Kissinger and Ambassador Simcha Dinitz of Israel, April 11, 1973, NA, NPMP, NSCF, HAK Office Files, Box 135. על פגישת איסמאעיל עם דיפלומט אמריקני בקהיר ראו: דיווח מחלקת המדינה אל שגרירות ארצות־הברית בישראל, 27 במרס 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=2653&dt=1573&dl=823

46. בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 146–147. רוב שרי הממשלה המצרית הביעו תמיכה בהחלטתו של סאדאת לצאת למלחמה כדי לשבור את הקיפאון המדיני במזרח התיכון, אף שהובהר למשתתפים כי מצרים אינה יוצאת למלחמה בתנאים אידאליים, כי אין התלהבות כלל־ערבית לקראת מלחמה נוספת עם ישראל לאור התבוסה המוחצת ב־1967 וכי רק סוריה מתכוונת להשתתף בה במלוא עוצמתה. ראו בעניין זה: יורם מיטל, **התפתחות מדיניותה של מצרים ביחס לסכסוך עם ישראל: 1967–1977**, חיפה 1991, עמ׳ 263–264.

1973 הבהיר לו קיסינג׳ר כי על ישראל לגבש בהקדם האפשרי עקרונות בסיסיים להסדר ביניים עם המצרים, כדי לצמצם את המעורבות הסובייטית בתהליך המדיני במזרח התיכון ולסכל את נסיונותיהן של מדינות ערב להפעיל את נשק הנפט על מנת לאלץ את ארצות־הברית לפעול לקידום התהליך המדיני בין ישראל למצרים. ואולם, דיפלומט שנון ומנוסה כקיסינג׳ר חייב היה לדעת כי אמירות כלליות בנוסח הזה אינן מנוף ממשי להנעת התהליך המדיני, וכי נדרשת מעורבות רבה יותר מצד הממשל כדי לעורר תהליך זה מן התרדמת העמוקה ששקע בה. זאת ועוד, יש לשים לב לכך שקיסינג׳ר לא הביע חשש שהימנעות מתהליך מדיני תוביל לעימות מזוין, אלא ביטא בעיקר חששות שנגעו לאפשרות של חרם נפט ערבי ושל הגברת הנוכחות הסובייטית במזרח התיכון.[47]

בהמשך השיחה הסגיר קיסינג׳ר את תחושותיו בנוגע לחידוש התהליך המדיני. הוא הבהיר כי לא יהיו לחצים על ישראל ולא תהיה מעורבות ישירה של הבית הלבן בנושא. קיסינג׳ר הבהיר לדיניץ כי עד כה עלה בידו להרוויח זמן בניהול משא־ומתן עקר אל מול הסובייטים והמצרים בעניין ההסדר הישראלי־מצרי, אך אין ביכולתו להבטיח לישראל כי יצליח להתמיד בטקטיקה זו יותר מחודשים ספורים. קיסינג׳ר הוסיף וציין כי אם אכן יחליטו הערבים להפעיל את נשק הנפט נגד ארצות־הברית עשויה ישראל למצוא עצמה במצב עדין ביותר, שכן דעת הקהל האמריקנית תדרוש מהממשל בתוקף להפעיל על ישראל לחצים כבדים כדי לאלצה לנקוט ויתורים מפליגים למצרים. עם זאת הבהיר קיסינג׳ר כי לעת־עתה אין בכוונתו להפעיל לחצים מכל סוג שהוא על ישראל; אמנם, למרות ספקותיו הכבדים באשר לאפשרות להגיע להסדר כלשהו בין ישראל למצרים בשלב זה הוא דרש מישראל שתצהיר בפומבי כי היא אינה מעוניינת בהמשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון ושתציע הצעות משלה להתנעתו של התהליך המדיני. ואולם, למרות דרישותיו אלה הוא הבהיר לדיניץ כי אין בכוונתו להתחייב לפני המצרים או הסובייטים שהבית הלבן יהיה מעורב ישירות בקידומו של ההסדר המדיני בין ישראל למצרים.[48]

על העקרונות המרכזיים שהנחו את מדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון בתקופה הנדונה אפשר ללמוד מתזכיר של מחלקת המדינה מחודש מרס 1973. נקבע בו כי הממשל סבור שאל להם לצדדים להשלים עם המצב הנוכחי, אך עמדות הצדדים בשלב הנוכחי אינן מאפשרות פריצת דרך כלשהי. עוד צוין כי הממשל היה שמח לו הציעו הצדדים רעיונות משלהם שיכלו להביא לפריצת דרך, אך רעיונות כאלה לא הוצגו. הממשל, כך נקבע, מודע לכך שמצפים ממנו להשתמש ביחסיו הקרובים עם ישראל ובתלותה של זו האחרונה בארצות־הברית כדי לאלצה להגמיש את עמדותיה בשאלת ההסדר. אכן, נטען בתזכיר, ארצות־הברית יכולה ללחוץ על ישראל, אך היא אינה רואה טעם להפעיל לחצים במצב של ואקום פוליטי: ללחצים כאלה תהיה משמעות רק כשיחל משא־ומתן ממשי להסדר

47. Memorandum of Conversation between Kissinger and Ambassador Simcha Dinitz of Israel, April 11, 1973, NA, NPMP, NSCF, HAK Office Files, Box 135

48. Ibid.

בין הצדדים. הצדדים צריכים להתנער מן האשליה שפתרונות שיציעו גורמים חיצוניים הם אופציה רצינית להסדר ביניהם. הממשל סבור כי בנסיבות הנוכחיות הדרך הטובה ביותר להתקדם לקראת הסדר היא דרך פעולה הדרגתית, שתחילתה הסדר ביניים הכולל את פתיחת תעלת סואץ לשיט וסופה הסדר קבע שיושתת על החלטת מועצת הביטחון 242. צוין כי ישראל מוכנה להיכנס למשא־ומתן ללא תנאים בסוגיה זו, וכי מצרים מצדה חוששת כי הסדר הביניים יהפוך להסדר של קבע, והיא תובעת מישראל התחייבות לנסיגה מכל סיני.[49]

למחרת השיחה בין קיסינג׳ר לדיניץ הודיע הלה לקיסינג׳ר כי ימסור את דבריו לראש הממשלה מאיר כדי לאפשר לה לבחון את הצעותיו של איסמאעיל מחודש פברואר ולנסות להתניע באמצעותן את התהליך המדיני עם מצרים.[50] ב־18 באפריל 1973 התכנסה בחשאי צמרת מקבלי ההחלטות של ישראל בביתה של ראש הממשלה גולדה מאיר. בישיבה זו נכחו מלבד ראש הממשלה מאיר גם שר הביטחון משה דיין, השר ללא תיק ויועצה הפוליטי הקרוב ביותר של ראש הממשלה, ישראל גלילי, הרמטכ״ל רב־אלוף דוד אלעזר, ראש אמ״ן האלוף אלי זעירא וראש המוסד צבי זמיר. כמו כן נכחו בישיבה מנכ״ל משרד ראש הממשלה ואיש סודה של גולדה מרדכי גזית, ועוזריהם של כמה מהמשתתפים. מטרת הפורום היתה לדון בסבירות פריצתה של מלחמה נוספת עם המצרים בחודשים הקרובים ולבחון את החלופות העומדות לפני ישראל במקרה זה.[51] הדיון נערך על רקע ההתרעות שהחלו להצטבר בקהילת המודיעין של ישראל בשבוע השני של חודש אפריל 1973 בדבר כוונותיה של מצרים לצאת למלחמה נגד ישראל. התרעות אלה הגיעו ממקורות שונים, אך המוטיב המרכזי של כולן היה דומה: הן הצביעו על כך שהמצרים נואשו מקידום הפתרון למבוי הסתום באמצעות הערוץ של קיסינג׳ר ושסאדאת נחוש בדעתו עתה ללכת למלחמה. בידיעות ננקבו כמה תאריכים אפשריים לפרוץ המלחמה, ומקורות ישראליים מסרו על שניים כאלה: 15 ו־19 במאי.[52]

חלקה הראשון של הישיבה הוקדש להערכת גורמי הביטחון בעניין הסבירות לפרוץ מלחמה בחודשים הקרובים. ראש המוסד זמיר והרמטכ״ל דוד אלעזר העריכו שניהם כי הסיכויים לפרוץ מלחמה הם רבים. לעומתם העריך ראש אמ״ן אלי זעירא כי הסיכוי

49. תזכיר מחלקת המדינה, 10 במרס 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=8360&dt=1573&dl=823

50. Memorandum of Conversation between Kissinger and Ambassador Simcha Dinitz of Israel, April 12, 1973, NA, NPMP, NSCF, HAK Office Files, Box 135

51. הדיון בתוכנה של ישיבה חשובה זו מבוסס על מחקריו של אורי בר־יוסף ומובא בספרו **הצופה שנרדם**, עמ׳ 172–190. וראו גם: Bar-Josef, 'Last Chance to Avoid War' (above note 2), pp. 545-556. מקור נוסף העוסק בדיון זה, וגם הוא מתבסס על מחקריו של בר־יוסף: מנקוביץ, ׳תגובת מדינות ליוזמות שלום׳ (לעיל הערה 4), עמ׳ 148–154.

52. בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 168. וראו גם: Bar-Joseph, 'Last Chance to Avoid War' (above note 2), p. 552

שהמצרים יפתחו במלחמה 'נמוכים מחמישים אחוז ואפילו עשרים אחוז'. שר הביטחון דיין היה תמים דעים עם ראש המוסד ועם הרמטכ"ל והעריך אף הוא כי פני המצרים למלחמה. בנתחו את המצב האסטרטגי שישראל נתונה בו העריך דיין כי המצרים יודעים שאין להם סיכוי לנצח במלחמה נגד ישראל, אך בה־בעת מבינים כי היציאה למלחמה היא הדרך היחידה להתנעתו של התהליך המדיני. השר גלילי העריך אף הוא כי לישראל שתי בררות עיקריות: קבלת היוזמה של איסמאעיל או חידוש הקרבות.[53]

מדברי הנוכחים במפגש עולה כי כמעט לכולם היה ברור שדחיית יוזמתו של איסמאעיל פירושה מלחמה. למרות זאת, איש מן הנוכחים לא העלה לדיון את האפשרות לקבל הצעות אלה. ישראל, כך מסתבר, היתה נחושה בדעתה לממש את עקרונותיה המדיניים כפי שנוסחו לאחר מלחמת ששת הימים גם במחיר הידרדרות לעימות מלחמתי. בהמשך הדיון נועצו הנוכחים בשאלה כיצד ליידע את האמריקנים בדבר החשש הישראלי ממלחמה בלא לגרום לממשל להפעיל על ישראל לחץ כבד כדי שתפגין גמישות בתחום המדיני. ראש הממשלה מאיר הדגישה כי אמנם יש ליידע את האמריקנים בדבר סכנת המלחמה כדי שיפעלו למנוע אותה, אך ציינה כי 'מה שחשוב, מה שלא יהיה — לא ליצור רושם שאנו נבהלנו, ושיבינו — שלא זה העניין. אנו די בטוחים בעצמנו, אבל לא היינו רוצים שזה [מלחמה] יקרה'.[54] שר הביטחון דיין המליץ למסור לאמריקנים את המידע על סכנת המלחמה עם מצרים, אך בה־בעת להדגיש כי ההליכה למלחמה אינה ודאית ולא לבקש מהם שיפעלו למנוע אותה. שר הביטחון חשש כי אם תבקש ישראל מארצות־הברית למנוע את המלחמה עם מצרים יפעילו האמריקנים לחץ כבד על ישראל כדי שתגמיש את עמדותיה בתחום המדיני ויאלצוה לקבל הסדר כפוי; לפיכך המליץ 'לא לבקש מהם [האמריקנים] שידאגו שלא יקרה [מלחמה], כי אתם מכירים את החברים שם: הם ידאגו קודם כל על חשבוננו'. ראש הממשלה סיכמה את הדיון בסוגיה זו באמרה: 'אני מציעה שנגיד להם הכל: יש ידיעות כאלה [בדבר הכנות המצרים לקראת יציאה למלחמה]; בשטח עדיין אין מבחינים בשום דבר; אנו די חזקים; נעמוד איתם בקשר'. דברים אלה מצביעים בעליל על תחושת הביטחון העצמי ששררה בקרב הנהגת המדינה באותה עת. ההנהגה חששה ממלחמה וראתה בה סיכון לאינטרסים של ישראל, אך העריכה כי ישראל תוכל לעמוד בה במחיר סביר ולא ראתה בה איום שבגללו על ישראל לסגת מעמדותיה המסורתיות בסוגיית ההסדר.[55]

במבט לאחור אפשר לקבוע כי חששותיו של דיין מפני לחץ אמריקני על ישראל היו מוגזמים למדי. ב־23 באפריל 1973 העבירה ישראל לנציגי הביון האמריקני את המידע

53. בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 173–178.
54. מצוטט בתוך בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 178. על מאפייניה של עמדת ישראל ראו פירוט שיחת רבין עם קיסינג'ר ב־18 בפברואר 1971, בתוך: רבין, **פנקס שירות**, עמ' 335. וראו גם מנקוביץ, 'תגובת מדינות ליוזמות שלום' (לעיל הערה 4), עמ' 152.
55. מצוטט בתוך בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 179.

שברשותה על ההכנות המצריות למתקפה על ישראל. מנכ״ל משרד ראש הממשלה מרדכי גזית הורה לשגריר דיניץ למסור את המידע לקיסינג׳ר באופן אישי. על סמך הידיעות הללו חיברה המועצה לביטחון לאומי בראשית מאי 1973 הערכת מצב בעניין הסבירות לפרוץ מלחמה במזרח התיכון בחודשים הבאים.[56] מן המסמך עולה כי בראשית מאי 1973 הצטברו בידי זרועות הביון האמריקני נתונים המאשרים כי במהלך חודשי האביב של שנת 1973 ביצעו המצרים ומדינות ערביות אחרות תזוזות צבאיות בשטח שיכלו להתפרש כהכנות ליציאה למלחמה נגד ישראל. עם אלה נמנו, בין השאר, קידומם של טילי קרקע־אוויר מדגם SAM-2 ו־SAM-6 לאזור הגדה המערבית של תעלת סואץ; העברתם של שלושים מטוסי מיראז׳ (Mirage) מלוב לשטח מצרים והטסתם בידי טייסים מצרים בטיסות מבצעיות בשטחי מצרים; העברתם של שישה־עשר מטוסי קרב מדגם ׳Hawker Hunter מעיראק למצרים; העברתם של שישה־עשר מפציצים מדגם TU-16 מאזור אסואן לאזור קהיר והעלאת הכוננות בחיל האוויר המצרי ב־20 באפריל 1973.[57] עם זאת צוין כי זרועות הביון האמריקני אינן בטוחות שצעדים אלה של המצרים מעידים על כוונותיהם לצאת למלחמה נגד ישראל בחודשים הקרובים, וכי ייתכן שמטרתם להפעיל לחץ פסיכולוגי על ישראל ועל ארצות־הברית ולאלץ את זו האחרונה לצאת ביוזמה מדינית לקידומו של התהליך המדיני במזרח התיכון. אפשרות אחרת שצוינה היתה שמצרים נוקטת צעדי הגנה לקראת אפשרות של מתקפה ישראלית. עוד נאמר במסמך כי בשלב זה אין למצרים ולמדינות ערב סיבה הגיונית לצאת למלחמה בהיותן מודעות היטב לכך שישראל נהנית מעליונות צבאית מוחלטת במזרח התיכון. בסיכומם של הדברים התגבשה ההערכה שככל הנראה אין בכוונתו של סאדאת לצאת למלחמה ׳בששת השבועות הקרובים, ונראה שגם לא לפני שיראה את תוצאות הדיונים באו״ם בשאלת המזרח התיכון׳ (דיונים שהיו אמורים להיפתח בשלהי חודש מאי 1973).[58]

בראשית מאי 1973 העריכה אפוא המועצה לביטחון לאומי כי אין בכוונת המצרים לצאת למלחמה נגד ישראל בחודשים הקרובים. בכך בחרה המועצה להתעלם מהתבטאויותיו הפומביות של הנשיא סאדאת, שהדגיש לא אחת כי בהיעדר אפיק מדיני במזרח התיכון מתכוונת מצרים לצאת בקרוב למלחמה כדי לאלץ את אירופה ואת ארצות־הברית להניע את גלגלי התהליך המדיני באזור. כך, למשל, בריאיון שהעניק לכתב ניוזוויק ב־9 באפריל 1973 אמר סאדאת:

> הגיע הזמן להכות את העולם בהלם. הדיפלומטיה תימשך לפני הקרבות, במהלכם ואחריהם. המערב־אירופאים אומרים לנו כולם, שהמשבר במזרח התיכון אינו מעניין

56. Memorandum from National Security Council Staff, ‘Indications of Arab Intentions to Initiate Hostilities’, no dated [early May 1973], NA, NPMP, HAK Office Files, Box 135, Kissinger/Rabin (Dinitz), 1973 Jan-July (2 of 3)
57. ibid.
58. ibid.

איש. אך הם יתעוררו בקרוב לנוכח העובדה שארצות־הברית לא הותירה בידינו כל דרך אחרת. חידוש מעשי האיבה הוא הדרך היחידה לצאת מהמשבר הנוכחי [של הקיפאון המדיני המתמשך במזרח התיכון]. כל האמצעים מגויסים כעת, כדי לאפשר את חידוש המלחמה הבלתי־נמנעת.[59]

כחודש לאחר מכן שב סאדאת והבהיר את עמדותיו לעם המצרי. הוא הסביר כי המאבק נגד ישראל אינו יכול להצטמצם לזירה הצבאית בלבד אלא חייב להתנהל במישורים רחבים, ובהם מישור נשק האנרגיה, המישור המדיני, המישור הערבי ועוד. מצרים, טען סאדאת, צריכה להיות ערוכה למאבק בכל המישורים האלה. עם זאת, הדגיש, אם ידחה את העימות עם אויביה של מצרים ל־1974 ייחשב בעיני עצמו לבוגד בארצו. אין ספק שזהו ניסוח קיצוני מאוד של מחויבות הנשיא המצרי לפעול עוד בשנת 1973 כדי להניע תהליך מדיני ברוח העמדה המצרית.[60]

האמריקנים לא הקנו חשיבות של ממש גם לאיומים של אישים מצרים אחרים שנמסרו להם בחשאי. כך, למשל, באמצע מאי 1973 הבהיר מוחמד חאפז ראנם, מזכיר מפלגת השלטון במצרים, לדיפלומט אמריקני בקהיר כי מדיניותה של ארצות־הברית, המותירה את הפעילות בזירה המדינית בידי הצדדים, פירושה הליכה למלחמה; הוא אמר כי לאחר שש שנים שבהן הניחו למצרים להאמין כי החזרת השטחים בדרכים מדיניות היא אפשרות ממשית, מצרים מאוכזבת לשמוע כי אין ביכולתו של הממשל לכפות על הצדדים, קרי ישראל, הסדר ברוח העמדה המצרית. בנסיבות אלה, הסביר ראנם, מצרים חייבת לנקוט פעולה כלשהי כדי לממש את זכויותיה על השטחים. הוא הוסיף וציין כי היא מוכנה להמתין זמן נוסף למימוש זכויותיה, אך אם יימשך הקיפאון לא תהיה לה ברירה אלא ללכת למלחמה.[61]

נראה כי בקרב האמריקנים, כמו בישראל, רווחה הסברה שמדובר באיומי סרק, איומים שלסאדאת אין כוונה אמיתית לממשם. קיסינג׳ר עצמו, אף שהיה מודע היטב למידע שהגיע בעניין כוונות המלחמה של מצרים, המשיך במדיניות הקיפאון במזרח התיכון ולא

59. מצוטט אצל שטיין, **מדינאות אמיצה**, עמ׳ 96, מתוך ריאיון שהעניק סאדאת לעיתונאי ארנו דה־בורצ׳גריב (Arnaud de Borchegrave) מהירחון האמריקני **ניוזוויק**, ריאיון שפורסם ב־23 באפריל 1973. קוונדט מוסיף בעניין זה כי מיד עם סיום הריאיון עם סאדאת אץ דה־בורצ׳גריב למסור את נוסח הדברים לקיסינג׳ר. ראו: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 174, הערה 48.

60. דיווח נציגות ארצות־הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 16 במאי 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=25754&dt=1573&dl=823

61. דיווח נציגות ארצות־הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 17 במאי 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=24544&dt=1573&dl=823. לידי הממשל הגיע דיווח של שר החוץ הסובייטי אנדרי גרומיקו על שיחות שקיים עם חאפז איסמאעיל במוסקבה. גרומיקו דיווח לשר החוץ הצרפתי שומאן כי התרשם שאם לא יהיה הסדר מדיני תצא מצרים לפעילות מלחמתית. ראו דיווח שגרירות ארצות־הברית במוסקבה אל מחלקת המדינה, 9 במרס 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=8740&dt=1573&dl=823

מיהר לרתום עצמו להתנעתו של התהליך המדיני. במפגש שערך איסמאעיל עם קיסינג׳ר ב־20 במאי 1973 לא היה בכוונתו של המצרי להציע הצעות חדשות להתנעת התהליך המדיני, אלא רק לברר את כוונות הבית הלבן בזירה המזרח־תיכונית. כאמור, כבר באפריל 1973 היה סאדאת נחוש בדעתו לצאת למלחמה, ולכן לא הסמיך את איסמאעיל להציע לקיסינג׳ר הצעות חדשות. מסתבר אפוא כי המצרים לא תלו כל תקוות בפגישה זו, וכפי שנראה להלן, קיסינג׳ר לא עשה דבר כדי להפריך את תחושתם.

בפגישתו עם קיסינג׳ר ביקש איסמאעיל להגיע להסכמות על עקרונות ברורים וחד־משמעיים באשר לטיב ההסדר הסופי בין ישראל למצרים. ואולם, קיסינג׳ר סירב להתחייב בכל הנוגע לעמדותיה של ארצות־הברית בעניין זה. הוא הבהיר לאיסמאעיל כי אין לצפות להתקדמות של ממש בתהליך המדיני בין ישראל למצרים עד לאחר הבחירות בישראל, שהיו צפויות להיערך בסוף אוקטובר 1973, והציע לאיסמאעיל כי מפגשם הבא יתקיים רק לאחר מועד זה.[62]

כבר בראשית המפגש ניסה קיסינג׳ר להנמיך את רף ציפיותיו של איסמאעיל, בהדגישו כי הסכסוך הערבי־ישראלי הוא סכסוך שקשה מאוד לפתרו, ובציינו כי מידת ההשפעה שיש לארצות־הברית על ישראל אינה כה רבה כפי שהמצרים סבורים ולכן אין בכוונתו להבטיח הבטחות שלא יוכל לקיים. איסמאעיל ציין כי מצרים התאכזבה מאוד מגישתם של האמריקנים לאחר סבב השיחות שהתקיים בפברואר 1973, שכן המצרים ציפו שהצעותיהם לפתרון הסכסוך עם ישראל יובילו לפריצת דרך של ממש ולהתנעתו של התהליך המדיני במזרח התיכון בסיוע אמריקני, ולא כך אירע.[63] הוא הביע את אכזבתו מעמדתה החד־צדדית של ארצות־הברית, המצדדת לחלוטין בעמדותיה המדיניות של ישראל, וטען נגדה כי בשמרה על עליונותה הצבאית של ישראל היא מסייעת לה להמשיך ולהחזיק בשטחים שכבשה ב־1967, ולפיכך היא האחראית לסירובה של ישראל להגמיש את עמדותיה המדיניות. עוד ציין כי לאחר גירוש היועצים הסובייטים ממצרים ביולי 1972 האמינו המצרים כי ארצות־הברית תאמץ גישה מאוזנת יותר כלפי הצדדים הניצים במזרח התיכון, אך נוכחו לדעת שאין בכוונתה לשנות את מדיניותה באזור.[64]

בהמשך השיחה שב איסמאעיל והביע באוזני קיסינג׳ר את אכזבתה של קהיר ממדיניות הבית הלבן במזרח התיכון. הוא ציין כי למצרים כלל לא ברור אם היוזע לביטחון לאומי האמריקני וכמוהו גם הנשיא ניקסון עצמו מעוניינים להתערב באופן אישי בקידומו של המשא־ומתן בין ישראל למצרים, או שמא יש בכוונתם להניח למחלקת המדינה להתמודד

62. לסטנוגרמה של מפגש זה בין קיסינג׳ר לאיסמאעיל, שנערך במהלך ביקורו של קיסינג׳ר בפריז, ראו: Memorandum of conversations with Hafiz Ismail in New York, May 20, 1973, National Archives, Record Group 59, Department of State Records, Records of Henry Kissinger, 1973-1977, Box 25, cat 'C', Kissinger Shuttle 1974-1975

63. Ibid., pp. 2, 7, 17

64. Ibid.

עם בעיה זו. איסמאעיל לא חסך שבטו גם מהנשיא ניקסון עצמו בציינו כי בנאומו לפני הקונגרס האמריקני הודה הלה שאינו יודע כיצד יכולה ארצות־הברית לקדם את התהליך המדיני בין ישראל למצרים. היועץ לביטחון לאומי המצרי הדגיש כי מצרים רוצה באמת ובתמים בשלום עם ישראל, אך עמד על כך שהקיפאון המדיני במזרח התיכון לא יוכל להימשך עוד זמן רב ורמז כי בכוונת מצרים לצאת למלחמה אם לא תחול התקדמות מהירה באפיק זה.[65]

גם פרוטוקול זה מעיד בבירור כי קיסינג׳ר היה מודע היטב הן לתסכול המצרי העז מהמשכו של הקיפאון המדיני במזרח התיכון, הן לכוונות המצרים לפתוח במלחמה נגד ישראל אם לא תחול התקדמות של ממש באפיק המדיני בחודשים הקרובים; ואולם, נראה שהוא לא נבהל מאיומים אלה. הוא הבהיר לאיסמאעיל כי אין בכוונתו לשמש למצרים שעיר לעזאזל בהאשימם אותו בהמשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון, וכי אף שהוא מעוניין בקידום התהליך המדיני במזרח התיכון, ייתכן שבמפגש הנוכחי לא יהיה אפשר להגיע להבנות של ממש באשר לאופן המעורבות של הבית הלבן בתהליך זה.[66] עוד הבהיר קיסינג׳ר לאיסמאעיל כי הוא עצמו איננו אופטימי באשר לסיכויים לקדם את התהליך במהירות, שכן המצב הנוכחי הוא הנוח ביותר לישראל ולפיכך אין לצפות ממנה להסכים לוויתורים מפליגים לפני שיחל המשא־ומתן בין הצדדים. משיחה זו עם קיסינג׳ר הבין איסמאעיל כי אין לצפות ליישומו של ההסדר החלקי בתעלה לפני 1974 וכי קלושים הסיכויים להתקדמות של ממש לקראת ההסדר הכולל בין ישראל למצרים לפני 1975. לכך לא יכלו המצרים להסכים, שהרי, כפי שראינו, בשיחותיו בחודש פברואר הבהיר איסמאעיל לקיסינג׳ר כי סאדאת דורש התקדמות של ממש בתהליך המדיני עד סוף שנת 1973.[67]

בתזכיר שנשלח לנשיא ניקסון ב־2 ביוני 1973 דיווח קיסינג׳ר כי במהלך השיחה עם איסמאעיל בחודש מאי הוא התרשם כי המצרי היה מסופק ביותר באשר למידת רצונו של הבית הלבן לנקוט פעולה ממשית לקידומו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים ובאשר לכנות מאמציו להשיג שלום בין שתי המדינות. ואכן, איסמעיל יצא מן הפגישה בתחושה של תסכול עמוק; הוא הטיל ספק ביכולתה של ארצות־הברית למלא תפקיד של מתווך הוגן בין ישראל למצרים, וטען כי בתמיכתה הבלתי־מסויגת בישראל היא אחראית לקיפאון המדיני שהשתרר במזרח התיכון. בשיחה עם דיפלומט אמריקני בקהיר הוא הבהיר כי ארצות־הברית תהיה אחראית ל׳אפוקליפסה׳ ההולכת ומתרגשת על המזרח התיכון.[68]

65. Ibid., pp. 4-5

66. Memorandum of conversations with Hafiz Ismail in New York, May 20 1973, National Archives, Record Group 59, Department of State Records, Records of Henry Kissinger, 1973-1977, Box 25, cat 'C', Kissinger Shuttle 1974-1975, pp. 6, 12, 28

67. Ibid.

68. Memorandum for the President: Meeting with Hafiz Ismail on May 20, NPMP, HAK Office Files, box 132, Egypt/Ismail Vol. 7, June 2, 1973. על פגישתו עם דיפלומט אמריקני בקהיר ראו: דיווח נציגות ארצות־הברית בקהיר אל מחלקת המדינה, 8 ביוני 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=35421&dt=1573&dl=823

במחצית יולי 1973 יצא איסמאעיל למוסקבה בתקווה לזכות שם בתמיכה בהנעת התהליך המדיני. על־פי דיווחים שונים הסובייטים כלל לא רצו בביקור זה וניסו לדחותו, אך לבסוף נעתרו לבקשת המצרים. פגישותיו עם צמרת ההנהגה במוסקבה הנחילו לאיסמאעיל אכזבה קשה. בחוגים דיפלומטיים אף הועלו סברות כי מצרים תבטל באורח חד־צדדי את הסכם הידידות שלה עם ברית־המועצות. בראשית אוגוסט 1973 הגיע איסמאעיל לרומניה; היו דיווחים שקשרו ביקור זה ליוזמת נשיא רומניה, ניקולא צ׳אוצ׳סקו, לתווך בין ישראל למצרים, אך אלה, כך הסתבר, היו בלתי־מבוססים.[69]

ועידת הפסגה הסובייטית־אמריקנית, יוני 1973

הקיפאון שהשתרר בזירה המזרח־תיכונית בא לידי ביטוי גם בדיונים שניהלו האמריקנים עם הסובייטים במהלך שנת 1973.[70] לקראת פסגת ברז׳נייב-ניקסון ביוני 1973 כבר אימצו גם אנשי מחלקת המדינה האמריקנית את הערכתו של קיסינג׳ר כי קלושים הסיכויים להגיע להסכמות של ממש בין שתי המעצמות, כאלה שיאפשרו את התנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים ללא שינוי במדיניות הבית הלבן. אברהם ליף משגרירות ישראל בארצות־הברית דיווח על רשמיו מהאווירה ששררה במחלקת המדינה כחודש ימים לפני פתיחת הפסגה:

> במחמ״ד [מחלקת המדינה] מוכנים קרוב ל־20 ניירות בנושאים שיהיו על סדר היום [בפסגת ניקסון-ברז׳נייב]. בכלל זה נייר על המזה״ת, שהודגש באוזני שאיננו נמנה בין תריסר הניירות הראשונים בסדר הקדימות. בכלל, מתייחסים במחמ״ד לעניין המזה״ת בקונטכסט הפסגה, כנושא שאין מנוס כי יעלה אף ששני הצדדים אינם מעוניינים להתעסק בו יתר על המידה ובנקל יוכלו to brush aside [להסיטו הצדה]. מבחינה אמריקאית, יש עדיפויות רבות אחרות ובראש ובראשונה באירופה. זירת המזה״ת מוגדרת אמנם עדיין כ־worrisome [מדאיגה במידה מסוימת] אך איננה נחשבת עתה כזירה בה שואפים הסובייטים להתמודדות חריפה. מאידך אין רואים כסבירה נכונות

69. על שליחות איסמאעיל במוסקבה ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית במוסקבה אל מחלקת המדינה, 17 ביולי 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=35421&dt=1573&dl=823. על ׳היוזמה הרומנית׳ וביקור איסמאעיל ברומניה ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 17 באוגוסט 1973, http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=58011&dt=1573&dl=823

70. על ׳תרומתה׳ של ברית־המועצות לאי־מניעת מלחמת יום הכיפורים ראו למשל: Vladislav Zubok Martinovich, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill, NC 2007; Janice Stein Gross and Richard Lebow Ned, *We All Lost the Cold War*, Princeton, NJ 1994

סובייטית להגיע להבנה במישור בו מוכנה ארה״ב להידברות, כגון בעיית הגבלת משלוחי הנשק לאזור. באשר לסכסוך הערבי־ישראלי, הרי שהממשל הגיע למידה רבה של ראליזם באשר לאפשרויות ולסיכויים ואיתן בגישתו שתפקיד המעצמות אינו לכפות פתרונות על הצדדים.[71]

מחלקת המדינה לא הסתירה מישראל כי קלושים הסיכויים להגיע להבנות של ממש בין ניקסון לברז׳נייב על דרך חילוצו של התהליך המדיני במזרח התיכון מקפאונו העמוק. כך, למשל, דיווח השגריר דיניץ למשרד החוץ ב־18 ביוני 1973, ערב הפסגה, כי בשיחה טלפונית שניהל עם סיסקו נאמר לו ש׳אין לצפות לתוצאות דרמטיות מהפסגה בנושא המזרח התיכון׳. כאשר שאל אבנר אידן, הציר המדיני של ישראל בוושינגטון, את אלפרד את׳רטון, סגן עוזר שר החוץ לענייני המזרח התיכון, ׳אם המזרח התיכון נדון בפסגה כמתוכנן׳, נאמר לו כי ׳איש בצמרת מחמ״ד [מחלקת המדינה] לא התכונן לשיחות ענייניות [בנושא המזה״ת] כי הרי הפער בין שתי המעצמות בנושא זה הוא כה גדול שלפי שעה אין לגשרו׳.[72]

קיסינג׳ר עצמו לא האמין שאפשר להגיע להסכמות עם הסובייטים בעניין המזרח התיכון לקראת ועידת הפסגה, שנועדה להתקיים במחצית השנייה של חודש יוני 1973 בסאן קלמנטה שבארצות־הברית. ב־4 במאי 1973 הגיע קיסינג׳ר למוסקבה לביקור הכנה לקראת הוועידה, ובמהלכו נועד גם עם שר החוץ הסובייטי גרומיקו ועם ברז׳נייב עצמו כדי לדון עמם בדרכים לקידומו של התהליך המדיני במזרח התיכון. בפגישתו עם ברז׳נייב ב־7 במאי 1973 פרש קיסינג׳ר לפני המנהיג הסובייטי את הידיעות שהגיעו לידי ארצות־הברית בעניין תזוזת הכוחות הערביים בשטח בשבועות שקדמו לכך, וביקש כי ברית־המועצות תפעל לריסון מדינות ערב. קיסינג׳ר אמנם העריך כי מהלכי הערבים נועדו להפעיל לחץ פסיכולוגי על ארצות־הברית כדי לגרום לה לאלץ את ישראל להגמיש את עמדותיה המדיניות; עם זאת, הוא הזהיר את ברז׳נייב כי אין לבטל את האפשרות שהמצרים מתכננים לשבור את הפסקת האש בסמוך למועד הפסגה הבין־מעצמתית כדי לאלץ את ברית־המועצות ואת ארצות־הברית להתערב באופן פעיל בסכסוך.[73]

ברז׳נייב השיב לקיסינג׳ר כי היעדר אופק מדיני במזרח התיכון והמשכו של הקיפאון המדיני בין ישראל למצרים מקשים על ברית־המועצות לרסן את הערבים. הוא העריך כי פריצתה של מלחמה נוספת באזור עשויה לגרור מעורבות של ברית־המועצות ושל ארצות־הברית אף ששתיהן מעוניינות בפתרון מדיני באזור. לפיכך הציע כי שתי המעצמות

71. אברהם ליף אל רמ״ח קש״ח, אמ״ן, 16 במאי 1973, ג״מ חצ 5294/4.
72. ראו: דיניץ אל משרד החוץ, 18 ביוני 1973, ג״מ חצ 5368/4. וראו גם: אבנר אידן אל משרד החוץ, 21 ביוני 1973, ג״מ חצ 5368/48.
73. Memorandum of Conversation between Leonid Brezhnev, General Secretary of the Central Committee and Dr. Henry Kissinger, Assistant to the President for National Security Affairs, May 7, 1973, NA, NPMP, NSC Files, HAK Office files, Box 75

תגענה ביניהן להבנות בעניין הדרך ליישוב הסכסוך במזרח התיכון ותאלצנה את הצדדים המעורבים בו לקבל את התנאים שיסוכמו במסגרת הבנות אלה.[74] קיסינג׳ר טען כי עמדתה של ברית־המועצות בעניין פתרון הסכסוך בין ישראל לערבים זהה למעשה לעמדות הערבים ולכן אין דרך להגיע להבנות בין שתי המעצמות בעניין זה. הוא הוסיף וטען כי דרישתם של הערבים לנסיגה ישראלית מכל השטחים שכבשה ישראל ב־1967 אינה מציאותית, וכי אם הערבים והסובייטים לא יסכימו להגמיש את עמדתם עתיד הקיפאון המדיני במזרח התיכון להימשך. עוד ציין כי ארצות־הברית לא תוכל לאלץ את ישראל לקבל את דרישות הערבים במלואן. ברז׳נייב, שהיה מתוסכל מכשלון מאמציו לאלץ את האמריקנים להפעיל לחץ על ישראל, הביע את תסכולו זה באוזני קיסינג׳ר: ׳במשך שש שנים אנו [ברית־המועצות וארצות־הברית] דיברנו על עקרונות, עקרונות, עקרונות [להסדר במזרח התיכון], אך לא התקדמנו כלל׳. הוא הבהיר לקיסינג׳ר כי חשוב ששתי המעצמות תפעלנה יחדיו למען התקדמות של ממש בעניין יישובו של הסכסוך במזרח התיכון כבר במהלך ועידת הפסגה ביניהן.[75]

למחרת ניהל קיסינג׳ר דיון ארוך עם שר החוץ הסובייטי אנדריי גרומיקו בנושא. כמו דיונים קודמים בין קיסינג׳ר לסובייטים, גם דיון זה היה עקר, אף שגרומיקו איים במפורש כי חוסר התקדמות בזירה זו בין המעצמות עלול לחבל בהצלחתה של הפסגה כולה. גרומיקו פרש לפני היועץ לביטחון לאומי את ההצעה הסובייטית לפתרון הקונפליקט במזרח התיכון. מסמך זה, ובו תשעה סעיפים, כלל בין השאר דרישה סובייטית לנסיגה מוחלטת של ישראל מכל השטחים שכבשה ב־1967, ושלא כבוועידת הפסגה בשנה שלפני כן, גם דרישה ׳להשבת הזכויות הלגיטימיות של בני העם הפלסטיני׳.[76] גרומיקו האשים את ארצות־הברית בכך שאינה מוכנה להפעיל את מלוא כובד השפעתה על ישראל כדי לאלצה לסגת מכל שטחי סיני כחלק מהסכם עם המצרים, והדגיש כי אין טעם לדון בשום מרכיב בהסדר בין מצרים לישראל לפני ששתי המעצמות יסכימו ביניהן כי על ישראל לסגת נסיגה מוחלטת מסיני. הוא דרש מקיסינג׳ר להסכים לעיקרון זה. בהיותו להוט לשכנע את ארצות־הברית להסכים לדרישות הסובייטיות הוא הבטיח כי ברית־המועצות עצמה תהיה מוכנה לספק ערובות לבטחונה של ישראל ותסכים להוות חלק מהכוחות הבין־לאומיים שיישלחו לסיני כדי להבטיח ששום צד מהצדדים המעורבים לא יפר את ההסדר הישראלי־מצרי.[77]

קיסינג׳ר הבהיר לשר החוץ הסובייטי כי ממשלת ארצות־הברית אמנם אינה שוללת נסיגה מוחלטת של ישראל משטחי סיני תמורת מתן ערובות מתאימות לבטחונה, אך ברור

74. Ibid.
75. Ibid.
76. Memorandum of Conversation between Andrei Gromyko, Minister of Foreign Affairs, and Dr. Henry Kissinger, Assistant to the President for National Security Affairs, May 8, 1973, NA, NPMP, NSC Files, HAK Office files, Box 75
77. Ibid.

לה כי ישראל אינה מתכוונת לסגת מכל שטחי סיני וכי היא עומדת על כך שבחלקים מסוימים של השטח, כמו למשל בשארם א־שייח, תימשך הנוכחות הצבאית שלה גם לאחר שיושג ההסדר הכולל עם מצרים. הוא הוסיף וציין כי אין לצפות מארצות־הברית שתפעיל לחץ על ישראל בשעה שעמדותיה של ברית־המועצות הן למעשה זהות לחלוטין לעמדות הערבים. קיסינג׳ר האשים את מצרים בקיפאון המדיני במזרח התיכון וטען כי עמדותיה אינן מציאותיות וכי עליה להגמישן: ׳אחרי ככלות הכול, מהו המצב הנוכחי? אם הקיפאון יימשך, תהיה מלחמה ומצרים תפסיד׳, כך אמר.[78] עוד טען קיסינג׳ר באוזני גרומיקו כי הדרך היחידה להתקדמות בתהליך המדיני בין ישראל למצרים היא נסיגה ישראלית בשלבים, בלא התחייבות מצד ישראל להסכים מלכתחילה לנסיגה מוחלטת מכל שטחי סיני. קיסינג׳ר כלל לא ניסה להסתיר את דעתו כי לא ניתן ליישב את חילוקי הדעות המהותיים בין שתי המעצמות בעניין הזירה המזרח־תיכונית עד למועד הפסגה; ׳שר החוץ יודע כי לא נוכל ליישב את העניין [כעת]׳, אמר קיסינג׳ר, והציע כי שתי המעצמות ימשיכו לדבוק בהחלטה המשותפת בעניין המזרח התיכון שפורסמה בוועידת הפסגה במוסקבה ב־1972.[79]

ב־15 ביוני 1973, כשבוע לפני תחילת הדיונים בוועידת הפסגה, נפגש השגריר הישראלי שמחה דיניץ עם קיסינג׳ר כדי לתאם עמדות בין ישראל לארצות־הברית בטרם יחלו הדיונים בין ברז׳נייב לניקסון בעניין הדרכים ליישוב הסכסוך במזרח התיכון. מפגישה זו הסיק היועץ לביטחון לאומי כי בשלב זה אי־אפשר לגשר על הפערים בין ישראל למצרים, ומאחר שהסובייטים מייצגים למעשה את העמדות המצריות, קלושים הסיכויים לגיבושם של עקרונות בין שתי המעצמות בנושא זה. בראשית הפגישה חשף השגריר הישראלי את חששותיו בנוגע לעמדות הסובייטים בוועידה; הוא ציין כי בשיחות שערך מרדכי גזית, מנכ״ל משרד ראש הממשלה, עם איש הקג״ב ויקטור לואיס במהלך ביקורו של לואיס בישראל הבהיר לו הלה כי מעמדה של ברית־המועצות בקרב מדינות ערב הוא רופף, וכי המצרים זועמים על הסובייטים, המנסים בלי הרף לרסן את כוונות המלחמה של מצרים בהזכירם שוב ושוב את עליונותה הצבאית של ישראל. לפיכך העריך דיניץ כי ברית־המועצות תפעיל על ארצות־הברית לחץ רב במהלך הפסגה, בנסותה להניע את התהליך המדיני במזרח התיכון ובכך לסייע לשיקום מעמדה הרופף בקרב הערבים ובמיוחד בקרב המצרים.[80]

78. Ibid.

79. Ibid.

80. Memorandum of Conversation between Simcha Dinitz, Ambassador of Israel, and Henry Kissinger, Assistant to the President, June 15, 1973, NA, NPMP, HAK Office Files, Box 135. בשיחתו הטלפונית עם השגריר דיניץ מיום 14 ביוני 1973 הבהיר לו קיסינג׳ר כי אינו רואה כל סיכוי לכך שהמצרים יקבלו את דרישותיה של ישראל לתיקונים במסמך העקרונות שגובש בין שתי המעצמות ב־1972 בעניין המזרח התיכון. ראו: Memorandum of Telephone Conversation between Simcha Dinitz, Ambassador of Israel, and Henry Kissinger, Assistant to the President, June 14, 1973, NA, NPMP, HAK Office Files, Box 135

דיניץ פירט באוזני קיסינג׳ר אחת לאחת את הסתייגויותיה של ישראל ממסמך העקרונות ששתי המעצמות הסכימו עליו בוועידת הפסגה בשנת 1972, וציין כי ישראל מסופקת אם תוכל לסמוך ידיה על מסמך עקרונות כלשהו שיסוכם בין ארצות־הברית לסובייטים בנושא זה. הוא הדגיש במיוחד את התנגדותה של ישראל לכל ניסיון להזכיר במסמך העקרונות המשותף את בעיית הפליטים הפלסטינים ואת הנוכחות הסובייטית בשארם א־שייח כחלק מהכוח הרב־לאומי שיוצב שם לאחר יישומו של ההסדר הכולל עם מצרים. כמו כן הדגיש השגריר את הצורך בקיומו של משא־ומתן ישיר בין ישראל למצרים בשלב כלשהו של התהליך המדיני ביניהן. זאת ועוד, דיניץ הבהיר לקיסינג׳ר כי ראש הממשלה מאיר מסרה לו בשיחה טלפונית שרק תמיכה מפורשת של שתי המעצמות בדרישותיה של ישראל לתיקוני גבול בסיני תחלץ מישראל תגובה אוהדת למסמך עקרונות אמריקני־סובייטי בעניין המזרח התיכון.[81]

בוועידת הפסגה עצמה העדיפו שני הצדדים לדחוק הצדה את נושא המזרח התיכון. הנסיונות לגבש מסמך עקרונות משותף בנושא זה נדחו ליום האחרון של הפסגה, 23 ביוני, לאחר ששאר העניינים כבר לובנו. או־אז החלו קיסינג׳ר וגרומיקו לעמול על גיבושו של מסמך העקרונות המשותף, אך עד מהרה נואש שר החוץ הסובייטי מלהגיע להבנות עם ארצות־הברית, בציינו כי חילוקי הדעות בין הצדדים הם מהותיים וספק רב אם יהיה אפשר להסכים על הצהרה משותפת מכל סוג שהוא בנושא. ואכן, גרומיקו וקיסינג׳ר, שייצגו למעשה במדויק את עמדות מצרים וישראל, הסכימו כי אין כל דרך לגשר על הפער הגדול בין עמדות הצדדים.[82]

נראה כי גם ברז׳נייב ויתר על הניסיון לנסח עם ארצות־הברית עקרונות שיהיו מוסכמים על שתי המעצמות בעניין הזירה המזרח־תיכונית. קיסינג׳ר מספר בזכרונותיו כי ערב סיום הפסגה נערכה ארוחת הערב מוקדם מהמתוכנן, לבקשתו של ברז׳נייב, ולאחריה פרשו שני הנשיאים למנוחתם. לדברי קיסינג׳ר, בסביבות השעה עשר בלילה התדפקו אנשי הביטחון האמריקנים על דלתו והודיעו לו כי ברז׳נייב הקיץ משנתו ודורש להיפגש בדחיפות עם הנשיא ניקסון כדי לדון עמו בעניין הזירה המזרח־תיכונית. בחוסר רצון נאלץ קיסינג׳ר להעיר את ניקסון משנתו.[83] בפגישתם של השניים ניסה ברז׳נייב ברגע האחרון לאלץ את ארצות־הברית להגיע עם הסובייטים להבנה סודית על הסדר כפוי במזרח התיכון בחסות שתי המעצמות, ולפיו תיסוג ישראל מכל השטחים שכבשה ב־1967. הוא ניסה ללחוץ על הנשיא האמריקני להסכים לנסיגה מוחלטת של ישראל מסיני, ואף הבטיח לו כי בתמורה להסכמה זו של ארצות־הברית יגמישו הסובייטים את עמדתם באשר למהותו של ההסדר בווייטנאם.

81. Ibid.

82. Memorandum of Conversation between Andrei Gromyko, Minister of Foreign Affairs, and Dr. Henry Kissinger, Assistant to the President for National Security Affairs, June 23, 1973, NA, NPMP, NSC Files, HAK Office files, Box 75

83. Kissinger, *Years of Upheaval*, pp. 296-297

הנשיא האמריקני הבהיר לעמיתו הסובייטי כי ארצות־הברית איננה מוכנה להתחייב על נסיגה מוחלטת של ישראל מהשטחים שכבשה ב־1967, וכי נסיגה ישראלית מלאה מסיני לא תוביל בהכרח לשלום יציב ובר־קיימא בין ישראל למצרים.[84] גם כאשר הבטיח ברז׳נייב כי בתמורה להסדר שיושג בין ישראל למצרים תחדש ברית־המועצות את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל, ובצר לו אף ניסה לדחוק בניקסון להגיע להבנות לפחות בעניין הצורך בנסיגה ישראלית כוללת מכל השטחים שכבשה ב־1967, עמד ניקסון בסירובו: ׳לא נוכל ליישב עניין זה הערב׳, השיב לברז׳נייב. הנשיא האמריקני ניסה לסיים את המפגש מהר ככל האפשר, בהבטיחו למנהיג הסובייטי כי השגת הסדר במזרח התיכון תעמוד בראש סדר העדיפויות של ארצות־הברית במהלך השנה הקרובה.[85] בזכרונותיו מוסיף ומספר קיסינג׳ר כי משהבין ברז׳נייב שלא יעלה בידו לאלץ את ניקסון להכריז על הסכמתו לנסיגה כוללת של ישראל מסיני, הוא איים כי יסרב לרסן את הערבים, המתכוונים לצאת למלחמה בהיעדר אופק מדיני במזרח התיכון. קיסינג׳ר מציין כי תסכולו של ברז׳נייב ניכר בו היטב במפגש לילי זה עם הנשיא ניקסון, אשר הבהיר כי לדעתו איומי הערבים לפתוח במלחמה נגד ישראל ריקים מתוכן מכיוון ש׳בעלת בריתנו [ישראל] חזקה יותר [מהערבים]׳ וכי ׳בידינו מצוי המפתח הדיפלומטי להסדר [במזרח התיכון]׳.[86]

מפגש זה בין ניקסון לברז׳נייב הסתיים אפוא ללא תוצאות. הודעתן המשותפת של שתי המעצמות בנושא המזרח התיכון מיום 25 ביוני 1973, בסיומה של ועידת הפסגה, היתה סתמית ולא הצליחה להסתיר את חילוקי הדעות ביניהן:

> הצדדים מביעים את דאגתם החמורה מהמצב במזרח התיכון והחליפו ביניהם דעות בנוגע להשגתו של הסדר במזרח התיכון. כל אחד מהצדדים פרש את עמדתו בעניין זה. שני הצדדים הסכימו להמשיך להפעיל את מאמציהם לקידום הסדר מהיר ככל האפשר במזרח התיכון. הסדר זה צריך לתאום את האינטרסים של כל המדינות באזור, לעלות בקנה אחד עם עצמאותן וריבונותן, ולהביא בחשבון את האינטרסים הלגיטימיים של העם הפלשתיני.[87]

ההצהרה המשותפת הבהירה כי שתי המעצמות הסכימו שלא להסכים בעניין הדרך לפתרון מדיני של הסכסוך במזרח התיכון. הסובייטים אפילו התנגדו להזכיר בה את החלטה 242, אלא אם כן ייכלל בה גם מסמך יארינג מפברואר 1971. האמריקנים, שלמעשה יישרו קו

84. Memorandum of meeting between President Nixon and General Secretary Leonid Brezhnev, June 23, 1973, NA, NPMP, NSC Files, HAK Office files, Box 75

85. Ibid.

86. Kissinger, *Years of Upheaval*, p. 298

87. בעניין ׳החלק המזרח־תיכוני בהודעה המשותפת האמריקנית־סובייטית מיום 25.6.1973׳ ראו: מזכר פנימי של מחלקת המחקר במשרד החוץ, 28.6.1973, ג״מ חצ 5368/48, ברה״מ — ביקורי אישים ומשלחות בארצות עולם, וועידת הפסגה בין ברז׳נייב לניקסון.

עם עמדותיה של ישראל, התנגדו בתוקף לאימוץ מתווה יארינג. כך אפוא העניקו שתי המעצמות גושפנקה להמשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון.[88]

הנשיא ניקסון ויחסו למדיניות הקיפאון של קיסינג׳ר

הנשיא ניקסון, כך נראה, לא שבע נחת יתר על המידה מ׳מדיניות הקיפאון׳ של יועצו לביטחון לאומי, ובראשית 1973 אף ניסה לשכנעו לזנוח מדיניות זו או לפחות למתנה. לאחר שנבחר בשנית לנשיאות בנובמבר 1972 ולאחר שבינואר 1973 נחתם סופית ההסדר בווייטנאם תכנן ניקסון להקדיש תשומת לב רבה יותר לזירה המזרח־תיכונית. בפברואר 1973 הביע הנשיא לא אחת דאגה מהמשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון, בתלותו את האחריות לכך בחוסר גמישותם של הישראלים. נראה כי בהיותו משוחרר משיקולי בחירות ומהחשש לאבד את קולות היהודים החליט ניקסון לאמץ קו נוקשה יותר כלפי ישראל בכל הנוגע לתנאי ההסדר עם מצרים. ב־2 בפברואר 1973, במהלך פגישתו עם ראש ממשלת בריטניה, אדוארד הית׳ (Edward Heath), בקמפ־דיוויד עלה לדיון הנושא המזרח־תיכוני. לפי הרישום הבריטי של המפגש ציין ניקסון באוזני ראש הממשלה הבריטי כי עתה הוא משוחרר מכל המגבלות הפנימיות שהטיל עליו מסע הבחירות שניהל במהלך השנה הקודמת, ולכן בכוונתו להפעיל במהלך 1973 לחץ על ישראל כדי להתניע את התהליך המדיני במזרח התיכון.[89] למחרת רשם ניקסון ביומנו כי הפעיל לחצים גדולים על קיסינגר כדי לשכנעו בצורך לפעול בדחיפות מול ישראל ולאלצה לשנות את עמדתה הבלתי־מתפשרת בעניין הנסיגה מסיני. ניקסון אף נדרש לסכנות האורבות לאינטרסים האמריקניים במזרח התיכון לנוכח המשך הקיפאון המדיני: הידרדרות יחסיה של ארצות־הברית עם העולם הערבי, חיזוק הגורמים הרדיקליים בקרבו והידוק האחיזה הסובייטית במזרח התיכון.[90]

היועץ לביטחון לאומי חלק על הערכותיו אלה של הנשיא האמריקני. ב־23 בפברואר 1973, בתזכיר שהעביר לניקסון בתשובה לבקשתו כי יציע חלופות חדשות למדיניות האמריקנית במזרח התיכון, העריך קיסינג׳ר כי דחייתו של התהליך המדיני במזרח התיכון למספר חודשים לא תפגע באינטרסים האמריקניים באזור. ניקסון השיב לקיסינג׳ר

88. Memorandum of Conversation between Andrei Gromyko, Minister of Foreign Affairs, and Dr. Henry Kissinger, Assistant to the President for National Security Affairs, June 23, 1973, NA, NPMP, NSCF, HAK Office files, Box 75

89. Memorandum of conversation between Edward Heath and Richard Nixon, 23 February 1973, Prime Minister Records 15/1764, The National Archives, UK

90. Richard M. Nixon, *RN: The Memoirs of Richard Nixon*, New York 1990, pp. 786-787

כי אינו מסכים עם הערכה זו כלל, וכי אין בכוונתו להמשיך ולדחות את מעורבותה הישירה של ארצות־הברית בתהליך המדיני במזרח התיכון שכן המצב באזור נפיץ ביותר ועלול להתלקח לכדי עימות כולל בכל רגע. ניקסון הוסיף וציין כי אופן התנהלותה של ארצות־הברית במזרח התיכון בשנים האחרונות גרם לישראל להאמין כי תזכה בתמיכת האמריקנים למרות עמדותיה הלא־מציאותיות אל מול הערבים.[91]

במחצית מרס 1973, לאחר ביקוריהם של היועץ לביטחון לאומי של סאדאת, חאפז איסמאעיל, ושל ראש הממשלה מאיר בוושינגטון, גברה דאגתו של הנשיא ניקסון מהמשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון. ניקסון המשיך להטיח בחברי הממשל האמריקני כי ישראל היא האחראית לקיפאון זה. כך, למשל, במפגש של חברי הקבינט ב־18 במרס הסביר ניקסון מדוע לדעתו לא חלה כל תזוזה בתהליך המדיני במזרח התיכון במהלך כהונתו הראשונה:

> הלובי הישראלי [בארצות־הברית] הוא כה חזק עד כי הקונגרס מחזיק בעמדות לא הגיוניות [בהעניקו גיבוי מוחלט למדיניותה של ישראל אל מול הערבים]. כאשר ניסינו לגרום לישראל [להיות] הגיונית, התירוץ היה הבחירות בישראל, הבחירות בארצות־הברית, או משהו אחר [...] עלינו לאמץ מדיניות שלא תאפשר לאובססיה [שיש לקונגרס] עם מדינה אחת לפגוע באינטרסים שלנו במזרח התיכון כולו.[92]

ואולם, למרות התבטאויותיו של הנשיא ניקסון בדבר הצורך הדחוף בהתנעת התהליך המדיני במזרח התיכון וההאשמות שהטיח בישראל על היותה אחראית לקיפאון שהשתרר באזור, בחודשים שלאחר מכן הוא נמנע מלנקוט בפומבי כל יוזמה או מהלך בגיבויו לקידום הנושא והותיר למעשה לקיסינג׳ר את ניהולה המוחלט של המדיניות האמריקנית באזור. הסתעפותה של פרשת ווטרגייט בחודשים מרס־אפריל 1973 גזלה את רוב זמנו של הנשיא, ולא זו בלבד אלא שכרסמה במהירות במעמדו הפוליטי. על רקע זה, בין השאר, נמנע הנשיא מלצאת בעימות פומבי וישיר עם ירושלים בניסיון להגמיש את עמדותיה המדיניות, שכן חשש להתעמת עם גורמים מבית שהעניקו גיבוי בלתי־מסויג לישראל. חברי הקונגרס הביעו התנגדות נחרצת להפעלת לחץ על ישראל, וניקסון נמנע מלהתעמת עם מרכז כוח חשוב זה, שבידיו היה נתון עתידו הפוליטי ושהחל חודשים ספורים לאחר מכן לדון בתהליך הדחתו. הארולד סונדרס מהמועצה לביטחון לאומי הודה ביוני 1973 בשיחתו עם דיפלומט בריטי כי הקיפאון המדיני במזרח התיכון הוא בלתי־נמנע, משום שהנשיא חושש להתעמת עם הלובי היהודי ונציגיו בקונגרס כשמעמדו הפוליטי מעורער עד היסוד.[93]

91. Kissinger, *Years of Upheaval*, pp. 211-212
92. Cabinet meeting, March 18, 1973, NA, NPMP, NSCF, Box 1026
93. Yaqub, 'The Politics of Stalemate' (above note 7), p. 53. לתיאור ממצה של פרשת ווטרגייט ראו: סמיואל אליוט מוריסון, הנרי סטיל קומאג׳ר ווילים א׳ לכטנברג, **ההיסטוריה של ארצות־הברית**, תל־אביב 1984, עמ׳ 793–799.

תוכנית רוג׳רס, יוני 1973

בעוד קיסינג׳ר אינו מוצא לנכון לצאת ביוזמה אמריקנית חדשה במזרח התיכון בהאמינו כי אפשר להמשיך בסטטוס־קוו, והנשיא ניקסון, הטרוד כולו בפרשת ווטרגייט, מעניק ליועצו לביטחון לאומי יד חופשית בניהול ענייני המזרח התיכון, עשה מזכיר המדינה רוג׳רס במהלך חודשי האביב והקיץ של שנת 1973 ניסיון אחרון לקדם את התהליך המדיני בין ישראל למצרים. תוכניתו זו של רוג׳רס לא אוזכרה עד כה כלל בהיסטוריוגרפיה הקיימת, קרוב לוודאי משום שניקסון סיכל אותה בעודה באִבה. ממסמכים שנפתחו לאחרונה בארכיון הלאומי של ארצות־הברית עולה כי גם בימיו האחרונים כמזכיר המדינה, שלושה חודשים בלבד לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, ניסה רוג׳רס לשבור את הקיפאון המדיני במזרח התיכון, אך הבית הלבן סיכל ניסיון זה.

ב־28 ביוני 1973 פרש רוג׳רס את תוכניתו לפני הנשיא ניקסון וביקש את אישורו. רוג׳רס הציע כי ארצות־הברית תפעל כדי לשכנע את ישראל ומצרים לפתוח בשיחות חשאיות ביניהן, בתיווכה של ארצות־הברית, במטרה ליישב את הסכסוך ביניהן על יסוד החלטת מועצת הביטחון 242 ועל יסוד הסכמתן כי אין בהחלטה זו כדי לשלול או לחייב נסיגה ישראלית לגבולות 4 ביוני 1967. רוג׳רס ציין כי ראשית בכוונתו לפנות לשגריר הישראלי שמחה דיניץ ולדון עמו בהצעה זו, ולאחר שישמע את תגובתה של ישראל הוא מתכוון לפנות לנשיא ניקסון ולדון בה עמו בטרם יפרוש את הצעתו לפני המצרים.[94]

מזכיר המדינה האמריקני היה ער לנזקים העלולים להיגרם לאינטרסים האמריקניים אם יימשך הקיפאון המדיני במזרח התיכון. בפנותו לנשיא נימק רוג׳רס בהרחבה מדוע לדעתו בשלו התנאים לצאת ביוזמה אמריקנית חדשה למזרח התיכון ומנה את הסכנות החמורות האורבות לאינטרסים האמריקניים לנוכח המשך הקיפאון המדיני באזור זה:

> ישנם מספר יתרונות בנקיטתו של צעד זה [יוזמתו של רוג׳רס] עתה. ישראל שבעת רצון מתוצאות הדיונים בעניין שהתקיימו בפסגה, מעמדתנו במועצת הביטחון [שבה פעלה ארצות־הברית במרץ כדי לסכל את נסיונותיהן של מדינות ערב להעביר החלטה הקוראת לישראל לסגת מכל השטחים שכבשה ביוני 1967], וממחויבויותינו להמשיך לספק לה נשק. על כן היא צפויה להיות פתוחה יותר מבכל זמן אחר להצעה [אמריקנית להתנעת התהליך המדיני בין ישראל למצרים], אשר אנו נבהיר לה כי היא בעלת חשיבות רבה לאינטרסים הלאומיים שלנו באזור [המזרח התיכון]. בצד המצרי, סאדאת מצפה להיווצרותה של אופציה מדינית [לפתרון הסכסוך עם ישראל] ומכיר בכך שעל ארצות־הברית למלא תפקיד מפתח בעניין זה [...] עשיית מאמץ [מדיני] זה

94. Secretary of State Rogers to Nixon, 'Next Steps on the Middle East', 28 June, 1973, NA, Record Group 59, Department of State Records, RG 59, Subject-Numeric Files 1970-1973, Pol 27-14 Arab-Isr.

עשויה גם לסייע בהפחתת הלחצים המצריים במועצת הביטחון [של האו״ם] לאימוצה של החלטה [הדומה לפירוש הערבי של החלטת 242 — קריאה לישראל לסגת מכל השטחים שכבשה ביוני 1967], אשר תחריף את הפיצול הקיים בין עמדות הצדדים [במזרח התיכון], תפחית עוד יותר את נכונותן של מצרים וישראל לגלות גמישות [מדינית] וכנראה תאלץ אותנו להשתמש בזכות הווטו [כדי לסכל את אימוצה של החלטה זו], דבר שימנע מאתנו לשמש מתווך קונסטרוקטיבי [בין ישראל למצרים] ויגביר את חוסר שביעות הרצון שחשות מדינות ערב [הטוענות כי ארצות־הברית מצדדת באופן חד־צדדי בישראל] לנוכח עמדתה של ארצות־הברית. מאמץ מסוג זה מצדנו ישמש הוכחה לפייצל [מלך סעודיה] כי ארצות־הברית ממשיכה להיות אקטיבית [בעניין התנעת התהליך המדיני במזרח התיכון], דבר שהוא דורש זה זמן רב.[95]

כאמור, יוזמה זו של רוג׳רס סוכלה בידי הנשיא ניקסון בעודה באִבה. וכך תיאר זאת תיאודור אליוט (Theodore L. Eliot jr.), ממלא מקומו של רוג׳רס באותה עת:

גנרל [אלכסנדר] הייג, עוזר הנשיא, טלפן אלי הבוקר ומסר כי הנשיא אינו מעוניין שמזכיר המדינה יתקדם בביצועה של יוזמתו כפי שהוצגה לנשיא ב־28 ביוני. גנרל הייג אמר כי הנשיא ממתין לתגובתו של ברז׳נייב בעקבות הדיונים שניהל עם ברז׳נייב בשבוע שעבר [בוועידת הפסגה] בעניין ואינו מעוניין שדבר־מה ייעשה בעניין זה [קידום יוזמה מדינית במזרח התיכון] עד אשר תתקבל תגובה מברז׳נייב.

את תגובתו זו של הנשיא ליוזמת רוג׳רס מסר אליוט לסיסקו ולמזכיר המדינה עצמו.[96] ואף שבמסמך זה נכתב כי הנשיא ניקסון התנגד ליוזמת רוג׳רס משום שציפה לתגובתו של ברז׳נייב להצעות שהפנה אליו ימים מספר קודם לכן, אפשר להציע הסבר אחר לעמדת הנשיא: בתקופה זו, שבה השתלט קיסינג׳ר למעשה על מדיניות החוץ האמריקנית כולה ומעמדו של רוג׳רס היה רופף לחלוטין, לא הנשיא עצמו וודאי שלא קיסינג׳ר היו מעוניינים שמעמדו של רוג׳רס ישוקם במקרה שיוזמתו אכן תצא לפועל. לא מן הנמנע שקיסינג׳ר עצמו הוא ששכנע את הנשיא ניקסון להטיל וטו על תוכנית רוג׳רס. יש לזכור כי כאשר הציע רוג׳רס את הצעתו לניקסון היו היחסים בין הנשיא למזכיר המדינה שלו מעורערים עד היסוד, והנשיא אף שלח את הגנרל הייג לשכנע את רוג׳רס להגיש את התפטרותו כדי שיוכל למנות תחתיו את קיסינג׳ר.[97]

95. Ibid.

96. Theodore Eliot, Jr., Executive Secretary State Department, Memorandum for the Record, 'Next Steps on the Middle East', 29 June, 1973, NA, Record Group 59, Department of State Records, RG 59, Subject-Numeric Files 1970-1973, Pol 27-14 Arab-Isr.

97. Robert Dallek, *Partners in Power: Nixon and Kissinger*, New York 2007, p. 506

ב־16 באוגוסט 1973 הגיש רוג׳רס את התפטרותו לנשיא ניקסון. התפטרות זו סללה את הדרך למינויו של הנרי קיסינג׳ר לתפקיד שכה חשק בו. ב־22 באוגוסט 1973 הכריז ניקסון על מינויו של קיסינג׳ר למזכיר המדינה האמריקני לצד המשך כהונתו כיועץ לביטחון לאומי. בכך הגיע לקצו עידן מדיניות החוץ הדואלית של ארצות־הברית במזרח התיכון. ׳אסטרטגיית הקיפאון׳ מבית־מדרשו של קיסינג׳ר הביסה את גישתה של מחלקת המדינה ובתוך כך נחלה לא רק ניצחון רעיוני אלא אף ניצחון אישי. בשלב זה היה הנשיא ניקסון טרוד ביותר במאבק הישרדות אישי בעקבות הסתעפותה והסתבכותה של פרשת ווטרגייט, ועניין המזרח התיכון נדחק אצלו לקרן־זווית. קיסינג׳ר, שלזכותו נרשמו זה כבר הישגים מרשימים במדיניות החוץ האמריקנית באסיה ואל מול הסובייטים, המתין לחלון ההזדמנויות המיוחל כדי ליישם את תפיסותיו המדיניות גם במזרח־התיכון. כל שנותר הוא לתהות אם תוכניתו של רוג׳רס — לו רק נתן לה הנשיא אשראי, או לפחות לולא סיכלה בעודה באִבה — היתה עשויה למנוע את פרוץ מלחמת אוקטובר כשלושה חודשים לאחר מכן. זאת ועוד, נראה כי אימוצה של התוכנית היה עשוי למנוע את משבר האנרגיה שפרץ חודשים מספר לאחר מכן והשפיע חמורות על הכלכלה האמריקנית ועל כלכלתן של בעלות־בריתה במערב אירופה.

סיכום

חיזורי המצרים אחר הבית הלבן במהלך 1973 בניסיון לאלצו לזנוח את מדיניות הקיפאון לא נשאו פרי. הבית הלבן עמד במריו וסירב לסייע בהתנעתו של התהליך המדיני בין ישראל למצרים, גם כשהמצרים השמיעו שוב ושוב איומים מפורשים לחדש את מעשי האיבה נגד ישראל. אף שלארגוני הביון האמריקניים הגיע מידע על ההכנות המצריות לחידוש הלחימה נגד ישראל לא ראה קיסינג׳ר בחומרה את איומיו אלה של הנשיא המצרי והמשיך (וכמוהו גם הישראלים) להיות שבוי בתפיסה שהערבים לא יעזו לתקוף את ישראל בגלל עליונותה הצבאית הברורה. במהלך שנת 1973 אמנם החל הנשיא ניקסון לפקפק במדיניות הקיפאון של היועץ לביטחון לאומי, אך העדיף לרכז את מאמציו במאבק על הישרדותו הפוליטית, בהעניקו לקיסינג׳ר יד חופשית בהתוויית המדיניות האמריקנית במזרח התיכון.

דרך התנהלותו של הבית הלבן בזירה המזרח־תיכונית שימשה זרז לפריצתה של מלחמת יום הכיפורים, ולא זו בלבד אלא שפגעה באופן חמור באינטרסים האמריקניים במזרח־התיכון; נוסף על הסכנה של עימות אמריקני־סובייטי ישיר נגרם לאמריקנים ולבעלות־בריתם במערב נזק כלכלי כבד בעקבות מלחמה זו. לאחר פריצתה הפעילו המדינות מפיקות־הנפט בראשותה של סעודיה את נשק הנפט בכל עוזו נגד ארצות־הברית ובעלות־בריתה במערב: בשלהי 1973 ובמהלך שנת 1974 האמירו מחירי הנפט, ולבסוף נאלצו האמריקנים, ובהם גם קיסינג׳ר עצמו, להתנער ממדיניות הקיפאון ולאמץ קו אקטיבי

בדמותם של הסכמי הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים במהלך שנת 1974.[98] קוונדט מציין בספרו כי רק לאחר שהבין קיסינג׳ר את השפעתו של נשק הנפט על ארצות־הברית, וגם זאת רק לאחר סיומה של מלחמת יום הכיפורים ולאחר שהתבררה הסכנה לפרוץ עימות בין שתי מעצמות־העל על רקע מלחמה זו, ׳גמר קיסינג׳ר אומר, במלוא תימוכי ניקסון, להיות עושה השלום, בעל שרביט־המנצח, המתווך והזרז ביוזמה דיפלומטית חדשה, אשר נשאה אותו שוב ושוב אל ארצות שמימיו לא ביקר בהן, כדי להתדיין עם מדינאים אשר עד כה לא ייחס להם חשיבות׳.[99]

ואולם, בקיץ 1973, לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים ולפני משבר הנפט הגדול שבא בעקבותיה, הקל קיסינג׳ר ראש בהערכת כוחו של נשק הנפט ולא מיהר לזנוח את מדיניות הקיפאון מבית־מדרשו. בראשית ספטמבר 1973, בהופיעו לפני ועדת החוץ של הסנאט בדונה באישור מינויו לתפקיד מזכיר המדינה, הדגיש קיסינג׳ר כי לארצות־הברית יחסים מצוינים עם ספקי הנפט העיקריים שלה במזרח התיכון, קרי איראן וערב הסעודית, וכי הוא אינו צופה שום מצב שבו מדינות אלה ירצו להפסיק את אספקת הנפט לארצות־הברית ולבעלות־בריתה באירופה. זאת ועוד, כאשר פנה סנטור יעבץ, מראשי הלובי הפרו־ישראלי בסנאט, אל קיסינג׳ר ושאל אותו אם ארצות־הברית מתכוונת לשנות את מדיניותה במזרח־התיכון בעקבות איומי הסעודים, השיב קיסינג׳ר בשלילה וציין כי אין בכוונת ארצות־הברית לצאת ביוזמה מדינית חדשה במזרח התיכון.[100]

בחודשים שלפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים לא היתה ארצות־הברית מוכנה כלל למלחמה הקרבה ובאה. הערכות המודיעין האמריקני תאמו את ההנחה הישראלית, ולפיה מצרים לא תסתכן בתקיפת תעלת סואץ וביצורי קו בר־לב עד אשר תשיג יתרון אווירי על ישראל.[101] קיסינג׳ר היה בטוח כי התנהלותו בזירה המזרח־תיכונית תביא במוקדם או במאוחר את התוצאות הרצויות: המצרים ינטשו לחלוטין את הסתמכותם על ברית־המועצות, יגמישו את עמדתם בעניין ההסדר הכולל עם ישראל ויעניקו לארצות־הברית בלעדיות כמתווכת בין ישראל למצרים. גם לאחר שירש את רוג׳רס בתפקיד מזכיר המדינה הניח קיסינג׳ר לנושא המזרח־תיכוני ׳להתבשל על אש קטנה׳, בהאמינו כי אין בידי המצרים אופציה נוספת. הוא הופתע מפרוץ מלחמת יום הכיפורים ו׳היה בהלם

98. על הסכמי הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים בתיווכו של הנרי קיסינג׳ר, שכיהן באותה עת בתפקיד מזכיר המדינה האמריקני, ראו בהרחבה: קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 226–271; שטיין, **מדינאות אמיצה**, עמ׳ 130–218. קיסינג׳ר עצמו מספר בפרוטורוט על משבר הנפט שהתרחש לאחר מלחמת יום הכיפורים ועל פעילותו הדיפלומטית במזרח התיכון שהובילה להסכמי הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, אך מסיבות ברורות נמנע מלציין בבירור את הקשר בין שני תהליכים אלה. ראו: Kissinger, *Years of Upheaval*, pp. 799-895

99. קוונדט, **עשור של החלטות**, עמ׳ 226.

100. תשובת קיסינג׳ר על שאלתו של סנטור יעבץ בעת הופעתו לפני ועדת החוץ של הסנאט, מסמך פנימי של מחלקת החקר במשרד החוץ של ישראל מיום 12 בספטמבר 1973, ג״מ חצ 5294/13.

101. Abba Eban, *Personal Witness: Israel Through My Eyes*, New York 1992, p. 523

כשנודע לו על מתקפת הפתע שהנחיתו המצרים והסורים[102] על ישראל ב־6 באוקטובר 1973. מתקפה ערבית זו, שיזם הנשיא סאדאת, נועדה לא רק לאלץ את הישראלים להיכנס למשא־ומתן עם מצרים אלא בראש ובראשונה לאלץ את הבית הלבן לזנוח את מדיניות הקיפאון מבית־מדרשו של קיסינג׳ר ולנקוט יוזמות של ממש להתנעת התהליך המדיני בין ישראל למצרים.

102. שטיין, **מדינאות אמיצה**, עמ׳ 101. תגובתו הראשונית של קיסינג׳ר לפרוץ המלחמה היתה: ׳מה הערבים מצפים להשיג מזה? כל אחד חשב שזו תהיה מלחמה קצרה ביותר שתסתיים בתבוסה ערבית משפילה נוספת, ושאין כל אפשרות שהם יזכו להישגים טריטוריאליים משמעותיים׳. ראו: שטיין, שם, לפי ריאיון שערך עם פיטר רודמן (חבר המועצה לביטחון לאומי) ביום 10 ביוני 1992.

האסטרטגיה של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות', יוני 1967–ספטמבר 1970: הערכה מחדש

משה שמש

לזכרו של יונה בנדמן

מבוא

בפתיחת הפסגה הערבית בח'רטום ב־30 באוגוסט 1967 סיכם נאצר את התבוסה במלחמה כך:

> ניסינו לנוע צבאית אך הובסנו. ניסינו לסגור את מפרץ עקבה לשיט הישראלי אך לא הצלחנו. השקענו עשר שנים בהכנות הצבאיות לשחרור האדמה הגזולה אך לא יכולנו לבסוף להגשים את המטרה ששאפנו אליה. כל אלה אמיתות; לא נתבייש לאזכרן כי אנו לא בגדנו. כל מה שעשינו הוא, שניסינו ונכשלנו. למרות התבוסה עומדים אנו לפניכם ולפני ההיסטוריה ומתחייבים שאנו לא נישא וניתן עם ישראל ולא נוותר על זכויות עם פלסטין.[1]

בנאום ההתפטרות שלו ב־9 ביוני 1967 טבע נאצר בראשונה את הסִסמה 'חיסול תוצאות התוקפנות' כיעד ראשון באסטרטגיה הערבית, כלומר ביטול הישגיה הטריטוריאליים של ישראל במלחמת ששת הימים. באותו נאום גם טבע את הסִסמה 'נַכְסָה' לתיאור התבוסה הצבאית שנחלו הערבים במלחמה. כידוע המונח 'נַכְבָּה' יוחד לתבוסת הערבים במלחמת 1948 ובכלל זה האסון שנפל בחלקם של הפלסטינים והיווצרות בעיית הפליטים.[2]

* סגן־אלוף (בדימוס) יונה בנדמן (1933–2007), ראש ענף מצרים בחטיבת המחקר של אגף המודיעין של צה"ל בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים. לתפקידו זה נתמנה ב־1972. מיוצרי 'הקונצפציה' שלפיה מצרים לא תצא למלחמה. היחיד מבין מעצבי תפיסה זו שהגיש את התפטרותו לראש אמ"ן ביום השני למלחמה, אך התפטרותו נדחתה. שירתתי עם יונה תקופה ארוכה בענף מצרים. ניהלתי אתו התכתבות ענפה במהלך כתיבת הדוקטורט שלי, וכן ניהלתי אתו שיחות רבות על מדיניותו של נאצר בסכסוך, במיוחד לפני ואחרי מלחמת ששת הימים.

1. נאצר, רדיו קהיר, 30.8.1967; **אל־אהראם**, 31.8.1967.
2. נאצר, רדיו קהיר, 9.6.1967. על המושג 'נכסה', שטבע נאצר, ראו: משה שמש, **מהנַכְבָּה לנַכְסָה:**

תוצאות מלחמת יום הכיפורים — 1973 — הקנו היבט היסטורי חדש לתבוסת 1967 ולאירועי התקופה שבין שתי המלחמות. העולם הערבי התעורר למציאות חדשה ומרה — לא זו בלבד שישראל ניצחה צבאות ערביים שהתכוננו למלחמה ומנהיגים שהבטיחו ניצחון מלא על ישראל ושחרור פלסטין, אלא שהיא אף כבשה שטחים ערביים מחוץ לשטחי פלסטין המנדטורית. מרכיבי הסכסוך השתנו לגמרי כשהבעיה הפלסטינית נעשתה יותר מבעבר ללבו של הסכסוך. התבוסה הנוספת העמיקה את האיבה לישראל בציבור הערבי הרחב, אך בד בבד גרם נצחונה של ישראל להרהורים בדבר צדקת הדרך הצבאית 'לשחרור פלסטין'.

אחרי הנכסה היתה נחושה דעתם של מנהיגי העולם הערבי, ובייחוד של נאצר, למחוק את טראומת התבוסות מידי ישראל ולהחזיר את הכבוד הערבי שנפגע קשות במלחמה. ואכן הניצחון האסטרטגי של סאדאת במלחמת יום הכיפורים — אוקטובר 1973, שכונה הניצחון הראשון מאז ניצח צלאח אל־דין את הצלבנים במאה ה־12, שחרר במידה רבה את הטראומה וסלל את הדרך ליוזמת סאדאת בנובמבר 1977. ואמנם בחגיגות 25 שנה ל'מלחמת אוקטובר' תוארה חציית התעלה (אל־עבור) כביטוי לשחרורה של מצרים מרוח הנכאים שאחזה בה מאז הנכסה של 1967. הנכסה של 1967 הוצגה כנקודת מוצא וכתמריץ ודחף לניצחון באוקטובר 1973. טיעונים אלה חזרו בחגיגות 30 השנה ל'מלחמת אוקטובר'.

תוצאות מלחמת 1967 השלימו את התהליך שהתחיל בעשור הקודם, שבו הסכסוך הערבי־ישראלי נעשה יעדה, עניינה ותוכנה של הלאומיות הערבית, וזו נהפכה ל'מאבק בין האומה הערבית בכללותה עם כל מה שיש לה לבין הציונות בכללותה עם כל מה שיש לה'.[3] אין תמה אפוא שבמרכז השיח הפוליטי בעולם הערבי עמדו הסכסוך הערבי־ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית, שהתגלמה בהופעתה של התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה בייצוגם של ארגוני הפדאיון ובראשם פת"ח. הסכסוך היה לחזות הכול הן במדיניות הפנים והן במדיניות החוץ של מדינות ערב בכלל ומדינות העימות בפרט. במצב של ירידת הנאצריזם וכיבוש שטחים ערביים בידי ישראל, החליף הסכסוך את הנאצריזם כרכיב המרכזי ואולי היחיד של הלאומיות הערבית. נאצר קרא לגיוס כל הפוטנציאל הערבי המדיני, הכלכלי והצבאי למלחמה בישראל.[4] סכסוך זה התפתח למה שנודע 'משבר המזרח התיכון'.[5] התוצאה היתה הגברת מעורבותן של ברית־המועצות וארצות־הברית באזור הן מדינית והן צבאית, והבעיה הלאומית הפלסטינית היתה אפוא ללבו של הסכסוך.

הסכסוך הערבי־ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957–1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים, קריית שדה־בוקר 2004, עמ' יא-יב.

3. מחמד חסנין הייכל, סוכנות ידיעות המזרח התיכון (המצרית) (סימז"ת), 6.8.1970. ראו גם: הנ"ל, **אל־אהראם**, 18.1.1968.

4. נאצר, רדיו קהיר, 13.3.68; עבד אל־מג'יד פריד (מנהל הלשכה של נאצר לעניינים ערביים ומזכיר כללי של משרד הנשיאות עד מותו של נאצר), **מן מַחאדִ'ר אג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דַוַלִיָה, 1967–1970**, ביירות 1979, עמ' 190; הייכל, סימז"ת, 6.8.1970.

5. הייכל, סימז"ת, 6.8.1970.

הטראומה של התבוסה הערבית ב־1948, הנכבה, התחזקה, והפעם על רקע ההיסטריה הערבית וההתלהמות ערב המלחמה. היא הקיפה שכבות עממיות רחבות של הציבור הערבי. ההשפלה שספגו הערבים מישראל פגעה ישירות ואישית בכל ערבי. עומק ההשפלה אחרי שלוש תבוסות צבאיות מידי ישראל היה אנטי־תזה לנצחונות הערביים המפוארים שכל ערבי גדל עליהם. המוני הערבים ציפו לצלאח אל־דין חדש שיגאל אותם. קם דור חדש של משכילים, שהתחנך על הנכבה הערבית־הפלסטינית של 1948 והוא עצמו חווה את הנכסה של 1967, שהיתה עוד נדבך בנכבה של 1948; שתיהן עיצבו את עמדת הדור הזה כלפי ישראל, ועמדה זו עברה ממנו גם לדור שאחריו. דור הנכסה הנחיל לדורות הבאים אחריו את העוינות לישראל, שניזונה מהתסכול של העולם הערבי שאינו מצליח להדביק את התקדמותה והישגיה של מדינת ישראל בכל התחומים ולהכריע אותה בקרב. הרי גם הפלסטינים של הגדה המערבית, ובכלל זה הפליטים שביניהם, חוו היטב את הטראומה הכפולה. ונוסף על כל אלה, הספרות הערבית הענפה שפורסמה אחרי המלחמה ניתחה והסבירה את סיבות התבוסה, את תוצאותיה ואת הלקחים שיש להפיק ממנה — כל אלה העמיקו את התהום שנפערה בין ישראל לבין העולם הערבי.[6]

התופעה המדהימה והלא מפתיעה אחרי הנכסה היתה הופעתו של נאצר כמנהיג של מצרים והעולם הערבי למרות אחריותו הישירה להידרדרות למלחמת 1967 ולתבוסה. רק מנהיג בשיעור קומתו של נאצר יכול לשרוד לאחר הנכסה ותוצאותיה ולהוסיף להוביל את העולם הערבי, ולהכתיב לו אסטרטגיה חדשה לפתרון הסכסוך. אחרי התבוסה חיפש העולם הערבי מנהיג שביכולתו להוציאו מהמשבר החמור ביותר שחווה מאז מלחמת 1948. נאצר היה המנהיג היחיד המסוגל לכך בעמדו בראש המדינה הערבית היחידה היכולה להוביל את העולם הערבי לניצחון המיוחל. יציאת ההמונים במצרים ובעולם הערבי בדרישה לחזרתו של נאצר מהתפטרותו ב־9 ביוני[7] העידה על מידת הפופולריות שלו ועל דבקותם של ההמונים במנהיגותו גם אחרי התבוסה. כשלונו של נאצר היה גם כשלונו של הציבור הערבי, שהזדהה אתו לגמרי בזמן המשבר שקדם למלחמה.[8] אדרבה, דבקותם בו באמונה שהוא יכול להוציא אותם מהמשבר הלכה וגברה ככל שהוכיח שהוא ממשיך במאבק בישראל, והפעם באמצעות מלחמת התשה. לנאצר לא היה תחליף, לא בתפקיד מנהיגה של מצרים ולא בתפקיד של מנהיג העולם הערבי.

בהתבסס על מקורות מצריים וערביים ראשוניים תורם מאמר זה להערכה מחדש של כמה סוגיות מרכזיות הקשורות לאסטרטגיה של נאצר ל׳חיסול תוצאות התוקפנות׳:

א. ההשפעה המכרעת שהיתה לברית־המועצות על גיבוש האסטרטגיה של נאצר ודרך הגשמתה.

6. ראו למשל: קָסטַנטין זֶריק, **מַעֲנא אל־נכְּבָּה** מֻג׳דַּן, ביירות 1967.
7. ראו נאום ההתפטרות של נאצר, רדיו קהיר, 9.6.1967; **אל־אהראם**, 10.6.1967.
8. על תגובות העולם הערבי למהלכיו של נאצר בתקופת המשבר שקדם למלחמה ראו: שמש, **מהנַּכְּבָּה לנַּכְּסָה**, עמ׳ 640–647.

ב. הנחישות הכמעט אובססיבית של נאצר לחתור לעימות צבאי עם ישראל.
ג. אי־האמון המלא של נאצר בסיכויים להסדר מדיני, ועמידתו העיקשת על תנאי פסגת ח'רטום לפתרון מדיני.

הנחות היסוד באסטרטגיה של מצרים

מנהיגותו של נאצר בלטה כבר בימים הראשונים לאחר המלחמה. אמנם ב־9 ביוני הודיע על התפטרותו, אך לאחר שהחליט ב־10 ביוני לחזור בו, הוא מיהר לאחוז היטב ברסן השלטון. המהלך הראשון שלו היה למנות את פריק מֶחמד פַּוְזִי למפקד הכוחות המזוינים של מצרים. ב־11 ביוני 1967 הוא נפגש אתו ומסר לו את ההנחיות הראשונות, המדיניות והצבאיות, ואלה שימשו בסיס לאסטרטגיה של מצרים לעתיד. נאצר לקח על עצמו את הטיפול בשלושה תחומים מרכזיים שהיו קשורים קשר הדוק לסכסוך הערבי־ישראלי: הכנת הכוחות המזוינים למלחמה, וכלקח מהמלחמה אוחדו הרשות המדינית והצבאית בהנהגתו; יחסי מצרים־ברית־המועצות; והיחסים הבין־ערביים. אפשר לסכם את הנחות היסוד באסטרטגיה של נאצר בסכסוך כדלקמן:

א. עקרון אי־הכניעה לישראל ושמירת הכבוד הערבי: נאצר התנגד נחרצות לכל צעד מדיני שפירושו ויתור תחת רושם התבוסה. בעיניו כל ויתור כזה פירושו עוד ניצחון לישראל ועוד תבוסה לערבים.[9] המונח 'אי־כניעה' היה שגור בפיו הן בדיונים הפנימיים של הממשל המצרי והן בהצהרותיו הפומביות. הוויתורים פירושם 'סוף המשטר הזה וחיסולו',[10] והוא הדגיש ש'כל עוד ישראל לא חתמה על הסכם שלום עם מצרים הרי היא לא ניצחה במלחמה. אסטרטגיית ישראל מאז ימי בן־גוריון היא לכפות עלינו פתרון, וכל עוד לא נחתום אתה על הסכם, הרי שאין היא מגשימה את מטרותיה'.[11] בישיבת ממשלת מצרים ב־7 באפריל 1968 קבע נאצר: 'אנו דוחים לעולם כל ישיבה עם ישראל וחתימה אתה על הסכם. זה לא יקום לעולם כל עוד אני חי'.[12] הוא חזר והדגיש ש'האסטרטגיה הציונית היא לכפות עלינו פתרון' (הוא אמר זאת באנגלית: To force a settlement).[13]

נאצר קשר באופן הדוק את אי־הכניעה לשמירת הכבוד המצרי או הערבי. ויתורים מדיניים בעטיה של התבוסה הם פגיעה חמורה בכבוד הערבי. וכך אמר: 'הפסדנו מערכה צבאית, אבל לא הפסדנו את המלחמה ולא הפסדנו את כבודנו ואת רצוננו להחזיק מעמד.

9. נאצר, רדיו קהיר, 4.12.1968 , 27.3.1969, 24.3.1970, 1.5.1970.
10. נאצר לפני הוועדה המבצעת של האיחוד הערבי הסוציאליסטי הערבי (אס"ע), 12.11.1968, אצל: **פריד, מן מַחאדְ'ר אִבְ'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 117.
11. נאצר בפגישה עם חוסין, 6.4.1968, פריד, **מן מַחאדְ'ר אִבְ'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 142.
12. פריד, שם, עמ' 153.
13. שם, עמ' 111.

כמו כן לא חתמנו על מסמך כניעה לישראל'.[14] לדעתו: 'השאלה אינה שאלה של פתרון משבר המזרח התיכון, כי אם שאלה של סוג הפתרון, של כבוד הפתרון, של כבודנו, עתידנו וגורלנו';[15] או: 'נסיגת ישראל מהאדמות הכבושות — או לחימה מתמדת [...] זה עניין של אדמה, עניין של מולדת, של כבוד ושל חיים [...] כבודנו וחיינו הם חלק אינטגרלי של חיי האומה הערבית'.[16] לדבריו: 'הפתרון המדיני הוא פתרון פוליטי של כבוד שלא יאפשר לישראל אף לא שעל אחד של אדמה ערבית במדינה ערבית [כלשהי]. עלינו להכריז כי אנו יודעים שהדרך שאנו הולכים בה היא דרך אי־כניעה, [דרך] הכבוד והשמירה על הכבוד הערבי'.[17]

ב. 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח': בנאומו ב־23 בנובמבר 1967 הוא טבע לראשונה את העיקרון הבסיסי 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח'.[18] הוא חזר על עיקרון זה כמעט בכל נאומיו ופגישותיו עם הנהגת מצרים ועם מנהיגי ערב. הוא האמין ונתן לעם המצרי ולעולם הערבי ולמנהיגיו להאמין שאין סיכוי לפתרון מדיני נוכח דרישותיה של ישראל ונוכח עמדתו העקרונית שלא לוותר על אף שעל של אדמה ערבית. נאצר היה נחוש בדעתו להשיג בכוח נסיגה של ישראל. זאת בשונה מהערכתו של יונה בנדמן, שביטאה את ההערכה ששררה באמ"ן מחקר בעת ההיא. להערכתו: 'במרכזה של התפיסה הנאצרית לחיסול תוצאות התוקפנות עמד העיקרון של ניהול המאבק באמצעים משולבים — מדיניים וצבאיים. מלחמת ההתשה היתה הביטוי המלא והנאמן ביותר לתפיסה זו של המאבק המשולב'. בנדמן העריך שנאצר הגיע למסקנה 'כי מלחמת ההתשה נכשלה וכי עליו לחפש הישועה בדרך הטיפול המדיני'.[19]

נאצר ראה בדרכו זו ריפוי של כל תחלואי העולם הערבי ותסכוליו עקב התבוסות הצבאיות מידי ישראל. הוא ראה בה גם אישור ללגיטימיות מנהיגותו לאחר שאיבד את אמונם של כמה מנהיגים ערבים בעקבות התבוסה, אלה שקראו לו 'המנהיגות המובסת'

14. נאצר לפני חברי ההתאחדות הערבית לרוקחים בקהיר, רדיו קהיר, 9.4.1968.
15. נאצר לפני סטודנטים באוניברסיטת קהיר, רדיו קהיר, 25.4.1968.
16. נאצר לפני פועלים בחלואן, רדיו קהיר, 1.5.1969.
17. נאצר במושב הנעילה של כינוס החירום של ועידת אס"ע, רדיו קהיר, 4.12.1969; ובעצרת עם בשובר־אל־ח'ימה, 1.5.1970: 'דחיית הכניעה פירושה שאנו מוכנים לקורבנות ולמלחמה, וכן שאנו מוכנים לעשות למען כבודנו וחירותנו וכן למען כבודה וחירותה של האומה הערבית', רדיו קהיר, 1.5.1970. או 'כבוד האומה הערבית, האדם הערבי והחיים הערביים היקרים — כל אלה נתונים כעת על כף המאזניים', רדיו קהיר, 20.6.1969, בפתיחת מושב מועצת האומה.
18. נאצר, רדיו קהיר, 13.11.1967. ראו גם: מחמוד ריאד, **מַדַּ'כַּראת 1948–1978**, ביירות 1987[2], עמ' 101; נאצר בשיחה עם נשיא אלג'יריה בומדיין ונשיא עיראק עבד אל־רחמן עארף ב־19.7.1967, פריד, **מן מַחאדַ'ר אג'תמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַאל־דֻּוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 78–81; דברי נאצר בוועידת ח'רטום, שם, עמ' 122–123.
19. יונה בנדמן, 'מדיניות המאבק של נאצר', **מערכות**, 223 (יוני 1972), עמ' 30–41.

(אל־קיאדאת אל־מהזומה).[20] הוא גם האמין שפתרון בדרכי שלום, כלומר השגת 'חיסול תוצאות התוקפנות' בדרכים מדיניות, אינו אפשרי בלא ויתורים ניכרים לישראל, ולכך הוא התנגד כמובן. מהלכיו של סאדאת אישרו בדיעבד את הנחותיו של נאצר. בישיבת הממשלה ב־18 בפברואר 1968 חזר נאצר והדגיש: 'כללית אני מרגיש לפניכם ואחזור ואדגיש, שישראל לא תיסוג מאדמתנו עקב לחץ מדיני עליה, ולא בעקבות מאמצי האו"ם. היא תיסוג כאשר נהיה מסוגלים לנקוט פעולה צבאית לגירושה מהאדמה הכבושה'.[21] נאצר סבר שהצבא דוחה את הפתרון המדיני. ועוד: 'בתוך תוכה חשה האומה הערבית כי מה שנלקח בכוח לא יוחזר אלא בכוח. זאת היא דרכה ובדרך זו אנו הולכים מאז היום הראשון אחרי מלחמת 1967'.[22]

ג. חתירה לסולידאריות ערבית וגיבוש אסטרטגיה ערבית מאוחדת: יש לחתור ליצירת חזית ערבית אחת כדי לאלץ את ישראל להילחם ביותר מחזית אחת. לשם השגת שיתוף־פעולה מדיני וצבאי של מדינות ערב המרכזיות וסיוע כספי ממדינות הנפט ובכלל זה סעודיה, יש לבקש ממדינות ערב את האפשרי, ליצור 'סדר חדש' במערכת היחסים הבין־ערביים, שיתבסס על ביטול ההבחנה בין מדינות ערביות מתקדמות ומדינות ראקציוניות או שמרניות. מכאן נגזרה אי־תמיכה ביצירת צירים ערביים, אי־התערבות בענייני הפנים של מדינות ערב והתנגדות לכל מאבק אישי, עדתי או אידאולוגי. יש לפעול להקמת החזית המזרחית נגד ישראל, ועל כל מדינות ערב להשתתף ישירות במאבק, כל אחת בהתאם ליכולתה.[23]

ד. הישענות צבאית ומדינית על ברית־המועצות: אם מצרים רוצה להמשיך במאבק ולהגשים את התפיסה 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח', אין תחליף לסיוע הצבאי של ברית־המועצות. ברית־המועצות היא הגורם המעצמתי היחיד שיכול לסייע למצרים להחזיר את צבאה למצבו התקין שלפני המלחמה, ואף לדאוג להתעצמותו, בעיקר בתחום ההגנה האווירית. לשם כך יש לפעול למעורבות מרבית של ברית־המועצות בהגנה על מצרים, גם במחיר אובדן חלק מעצמאותה. כמו כן צריך להבהיר לה שהיא שותפה לתבוסה כדי שתישא בעול הסיוע בנשק ובציוד מודרניים, ביועצים ובמדריכים. לדבריו: 'אין לְפַנַי בעניין זה דלת פתוחה אלא דלתה של ברית־המועצות, ויחד אתה המדינות הסוציאליסטיות. עלינו לפתוח דלת זו לרווחה כדי שייפתח לפנינו מחסן הנשק המודרני כך שסוג הנשק, איכותו ועוצמתו יהיו שונים מהמצב שהיה לפני 1967'.[24]

20. ראו דבריו של נאצר בפגישתו עם קדאפי לאחר שזה סייר בכמה ממדינות ערב, 10.6.1970, אצל: פריד, **מן מַחאדְ'ר אג'תְמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דְוַלְיָה, 1967–1970**, עמ' 211.
21. פריד, שם, עמ' 110.
22. נאצר בבנגאזי, רדיו קהיר, 29.12.1969.
23. נאצר, **אל־אהראם**, 13.3.1968, 11,16.4.1968, 24.7.1968; פריד, **מן מַחאדְ'ר אג'תְמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דְוַלְיָה, 1967–1970**, עמ' 68, 190; הייכל, סימז"ת, 9.1.1970; מֻחמד חסנין הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, ביירות 1975, עמ' 77 .
24. מחמד פוזי, **חַרב אל־ת'לאת' סַנַואת** (זכרונות פריק אַנְוַוּל מֻחמד פַּוּזי, לשעבר שר המלחמה), ביירות 1983[2], עמ' 188–189, הנחיות מדיניות וצבאיות של נאצר לפַּוּזי.

עקרונות האסטרטגיה של נאצר

בתחום המדיני

על רקע הנחות היסוד האלה אפשר לסכם את עקרונות האסטרטגיה של נאצר בסכסוך כשני קווי פעולה במקביל: הפעילות המדינית לפתרון הסכסוך, ובד בבד הכנות צבאיות אינטנסיביות להפעלת האופציה הצבאית על סמך ההנחה שהדרך המדינית לא תצלח נוכח עקרונות היסוד שקבע לפתרון המדיני ועמדת ישראל בסוגיה הזאת.

בהערכת המצב שלו בוועידת ח׳רטום קבע נאצר במפורש: ׳אין אנו יכולים לתקוף את ישראל היום ולא לאחר תקופה קצרה׳, ו׳אין להתחיל במלחמה לפני שנהיה בטוחים שנוכל לנצח בה׳. עם זאת העריך, שקביעת המלחמה כדרך יחידה ל׳חיסול תוצאות התוקפנות׳ פירושה הקפאת המצב הקיים לשנים, ו׳הפיכת האדמה הכבושה לישראלית׳. משום כך הוא קבע: ׳כאשר אין אנו מסוגלים לפעולה צבאית עלינו להיאבק מדינית, עד שיגיע הזמן המתאים לפעולה צבאית׳. הוא היה מודע לכך שבתנאים הבין־לאומיים של אז פתרון כפוי ׳קרוב ככל האפשר לזה שאירע ב־1957׳ אינו אפשרי. לדעתו: ׳כיום המצב שונה משהיה ב־1956. כיום ארצות־הברית וברית־המועצות מסכימות שתיהן לפתור את הבעיה בדרך מדינית. הדבר התבטא בתוכנית הסובייטית־האמריקנית שהתבססה על סיום מצב המלחמה ונסיגה מהאדמות הכבושות. אנו דחינו את התוכנית באו״ם. שתיהן הסכימו שלישראל הזכות להמשיך להתקיים; שתיהן הסכימו על סיום מצב המלחמה. כך נהפכה הפעולה המדינית קשה יותר ומצריכה מאבק חריף יותר׳.[25] מטרת הפעולה המדינית לדידו היתה להרוויח זמן להתעצמות הצבאית, ׳לשכנוע ברית־המועצות לספק את הנשק הדרוש למצרים [...] ולהגברת מעורבותה בסכסוך׳, ולחתירה לשינוי בעמדת ארצות־הברית לטובת העמדה הערבית.[26]

ואכן, נאצר הצליח מעבר לכל ציפיותיו להכתיב לפסגת ח׳רטום (30 ביוני–1 בספטמבר 1967) את האסטרטגיה שלו לפתרון הסכסוך, ובמרכזה הסכמה לפעולה המדינית או השתלבות בתהליך המדיני שהוכתב מהנסיבות בזירה הבין־לאומית, ובעיקר מעמדת ברית־המועצות וארצות־הברית, כפי שבאה לידי ביטוי בדיוני עצרת האו״ם. הפסגה הערבית אישרה אסטרטגיה ערבית חדשה לפתרון הסכסוך הערבי־ישראלי בשלבים. ואלה עיקרי החלטות הפסגה:

א. הוועידה מחליטה על הצורך לאחד את כל המאמצים כדי לחסל את עקבות (או תוצאות) התוקפנות.

25. פריד, **מן מַחאדְ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 90–94; ריאד, **מד׳כראת 1948–1978**, עמ׳ 122–123; Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, London 1981, pp. 54-55

26. פריד, **מן מַחאדְ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 79–80, 90–108.

ב. המלכים והנשיאים הסכימו לאחד את מאמציהם בפעולה המדינית בזירה הבין־לאומית והדיפלומטית לחיסול עקבות התוקפנות ולהבטיח נסיגת כוחות ישראל התוקפניים מהאדמות הערביות הכבושות לאחר תוקפנות 5 ביוני, וזה במסגרת העקרונות הבסיסיים שמדינות ערב מחויבות להם, והם: לא שלום (צלח) עם ישראל או הכרה בה, לא משא־ומתן אתה, ודבקות בזכות העם הפלסטיני על מולדתו.[27]

הפסגה קבעה אפוא שני שלבים לפתרון הסכסוך הערבי־ישראלי:

א. שחרור השטחים הכבושים שבידי ישראל בעקבות המלחמה, דהיינו 'פתרון בעיית 1967' — בעיני נאצר היתה עדיפות ראשונה לשלב זה.

ב. 'לשמר את הזכות הקדושה של העם הפלסטיני על אדמתו',[28] דהיינו פתרון 'בעיית 1948' או 'שחרור פלסטין' במובנו של לפני המלחמה.

מנקודת מבט היסטורית בחלוף 40 שנה, ולאור פרסום הפרוטוקול של דיוני פסגת ח'רטום כמעט במלואו, אפשר להעריך מחדש את תוצאותיה ואת השפעתה על דרך פתרון הסכסוך:

א. הסכמה ערבית לפעילות מדינית שנועדה להשיג את השלב הראשון של פתרון הסכסוך, דהיינו 'חיסול תוצאות התוקפנות'. פסגת ח'רטום העניקה לנאצר ולחוסין את הגושפנקה לנהל משא־ומתן מדיני כדי להשיג את השלב הראשון בפתרון הסכסוך.

ב. ביוזמתו ובעידודו של נאצר הסמיכה הפסגה את חוסין לנקוט כל צעד מדיני כדי להחזיר לממלכתו את הגדה המערבית ואת ירושלים המזרחית — במגבלות הלאווים של ח'רטום.[29]

בישיבה של הפסגה ב־30 באוגוסט 1967 (נעדרה ממנה סוריה) הוחלט להמשיך בהפקת הנפט, ומדינות הנפט יתמכו כספית במדינות העימות עם ישראל למען ההכנות הצבאיות והעמידה הכלכלית. הוסכם שמדינות הנפט ייתנו סיוע בסך 135 מיליון לירות (כווית 55 מיליון, סעודיה 50 מיליון, לוב 30 מיליון), וסכום זה יחולק כך: 95 מיליון למצרים, 40 מיליון לירדן.[30]

החלטות פסגת ח'רטום, שאישרו כאמור פעולה מדינית, כלומר השתלבות בתהליך המדיני, סללו את הדרך לפני נאצר לקבל את החלטת מועצת הביטחון 242. הסעיפים האופרטיביים של ההחלטה היו:

(א) נסיגת הכוחות המזוינים של ישראל משטחים שנכבשו במהלכו של הקונפליקט האחרון. (ב) ביטול כל מצבי הלחימה; הכרה וכיבוד הריבונות, השלֵמות הטריטוריאלית

27. לנוסח החלטות הפסגה ראו: שפיק אל־חות, **עִשרוּן עאמַן פִּי מְנַזמת אל־תחריר אל־פַלַסטִינִיָה 1964–1984**, ביירות 1986, עמ' 252–253. נוסח ההודעה המשותפת: **אל־אהראם**, 2.9.1967; **אל־גֶ'מהוּרִיָה**, 2.9.1967.

28. שם, שם.

29. פריד, **מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִיָה וַ אל־דַוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 94–106.

30. שם, עמ' 90.

והעצמאות המדינית של כל אחת מהמדינות באזור וזכותן של המדינות לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוסכמים כשהן משוחררות מכל איום או פעילות אלימה. (ג) הבטחת חופש השיט בנתיבי מים בין־לאומיים הנמצאים באזור. (ד) הגשמת פתרון צודק לבעיית הפליטים. (ה) מזכ״ל האו״ם ימנה נציג מיוחד שיצא למזרח התיכון כדי לעודד הסכם, וכדי לעזור במאמצים להגיע לכלל הסדר מוסכם בדרכי שלום בהתאם לסעיפים ולעקרונות של החלטה זו.[31]

לפי החלטה זו מינה המזכ״ל את שגריר שוודיה במוסקבה גונאר יארינג לשליחו למזרח התיכון. לפי פירושו של נאצר, החלטה 242 קובעת את ׳הצורך בנסיגת ישראל מהאדמות הערביות שנכבשו במלחמת יוני 1967׳, ולפיכך היא מספיקה ל׳חיסול עקבות התוקפנות׳, כלומר פתרון בעיית 1967, אולם ׳אינה מספקת לגבי הגורל הפלסטיני׳. ׳אנו דוחים כל פירוש [לפתרון] בעיית הפליטים הפלסטינים, שבאה במסגרת גמילות חסדים ושל הרגש האנושי [כלומר כבעיה אנושית ולא בעיה לאומית לרבות יישובם]. בעיית הפליטים אינה ברמה כזאת בלבד ולא תהיה [כזאת]. זוהי בעיה של עם ובעיה של מולדת׳.[32] ובפגישה עם נשיא עיראק עבד אל־רחמן עארף טען נאצר: ׳מהבחינה המדינית אנו לא דחינו את החלטה 242 כדי להדגיש לעולם שאין אנו עומדים נגד המאמצים הנעשים להחלת השלום באזור׳.[33]

בשיחותיו עם מנהיגים ערבים, מנהיגים מהמערב ומנהיגי הגוש המזרחי וכן עם ממשלתו ועם הוועדה העליונה של האיחוד הסוציאליסטי הערבי (מפלגת השלטון, להלן אס״ע) הביע נאצר את נחישותו שלא לוותר על אף שעל אדמה מהשטחים שכבשה ישראל במלחמה. נאצר שלל כל הסדר נפרד בין מצרים לישראל. נסיגת ישראל מכל השטחים הכבושים היתה בעבורו ׳נקודת יסוד שאינה עומדת לוויכוח ואינה יכולה להיות נושא למשא־ומתן׳. הוא הבהיר שכוונתו לסיני, לרצועת עזה, לגדה המערבית ובכלל זה ירושלים ולרמת הגולן. נאצר דחה ׳נסיונות של ישראל וארצות־הברית לפרק את הבעיה לבעיה מצרית־ישראלית, סורית־ישראלית וירדנית־ישראלית׳. בדבקותו בפתרון כולל הוא ראה ביטוי למחויבותו הלאומית הכלל־ערבית (קַוּמִיה) ולהיותו נושא דגל הלאומיות הערבית.[34] הוא גם חזר על העיקרון של ׳החזרת הזכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני

31. לנוסח ההחלטה ראו: Ruth Lapidoth and Moshe Hirsch (eds.), *The Arab-Israel Conflict and its Solution: Selected Documents*, London 1992, pp. 134-135

32. נאצר, רדיו קהיר, 20.1.1969; סימז״ת, 15.2.1970, 23.7.1970. ראו גם: **אל־אהראם**, 21.1.1969; **פריד, מן מַחאדִ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דַוְלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 194, בשיחה עם המלך פייצל.

33. נאצר בפגישה עם עארף ב־10.2.1968 בקהיר, פריד, שם, עמ׳ 136. על פעילות מצרים באו״ם בעניין החלטה 242 וקבלתה ראו: ריאד, **מד׳כראת 1948–1978**, עמ׳ 131–157; Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, pp. 58-75

34. פריד, **מן מַחאדִ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דַוְלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 163, 181–184, 269; נאצר: רדיו קהיר, 24.3.1970; **אל־אהראם** 24.11.1967, 21.1.1969; הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ׳ 55–56.

בהתאם להחלטות האו"ם כחלק אינטגרלי של הפתרון המדיני',[35] ושב והדגיש שהפתרון המדיני כפוף להחלטת ח'רטום לרבות שלושת הלאווים ו'החזרת הזכויות החוקיות של העם הפלסטיני'. על רקע הנחות היסוד שנסקרו לעיל אפשר גם להבין את נחישותו ואת דבקותו בעמדותיו, שבוטאו בגלוי ולפני ההמונים הערבים.[36]

אשר לחופש השיט של ישראל בתעלת סואץ, חזר נאצר על עמדתו מלפני המלחמה ולפיה: 'אנו לא נרשה לישראל בשום מחיר לעבור בתעלה. המעבר בתעלה הוא חלק בלתי־נפרד מבעיית פלסטין העיקרית ואינו חלק מבעיית חיסול תוצאות התוקפנות. אנו מחויבים בארבעת הקווים שהתוותה ועידת ח'רטום, ולפיהם אין הכרה בישראל, ולא שלום אתה ולא משא־ומתן עמה, ואין לנהוג יד חופשית בבעיית פלסטין משום שהיא קניינו של העם הפלסטיני'.[37]

הסכמת נאצר להחלטה 242 סללה את הדרך לשליחותו של גונאר יארינג, והלה פתח את סבב השיחות הראשון שלו ב־12 בדצמבר 1967. באותה מידה שנאצר היה ספקן כלפי התהליך המדיני בכללו הוא היה ספקן גם כלפי שליחות יארינג. במגעים עם יארינג חזרה מצרים על עמדותיה העקרוניות בעניין התנאים לפתרון המדיני. בישיבת הממשלה ב־7 באפריל 1968 העריך נאצר: 'שליחות יארינג לא תגיע להסכם מכובד מבחינתנו. אני מעריך שנותרו עוד שנה וחצי בערך [לשליחותו], כלומר 18 חודשים, ובסוף יגיע ללא כלום'. התועלת שתפיק מצרים, לדעתו, משליחות יארינג היא זמן להכנותיה הצבאיות.[38] בנושאים שהעלה יארינג בשיחותיו במצרים, תשובת נאצר היתה:

א. מבחינת זכות הקיום של ישראל, אנו במצרים זקוקים לזכות הזאת כמו ישראל.
ב. אשר לגבול, הרי אין בינינו כל בעיית גבול עם ישראל הואיל והגבול מוכר וקבוע זה מאות שנים.
ג. אשר למעבר במפרץ עקבה, אנו שומרים על זכותנו להעלות סוגיה זו לפני בית־משפט בין־לאומי.
ד. לעניין המעבר בתעלת סואץ, אנו מסכימים על המעבר בתעלה בתנאי שישראל תבצע את החלטות האו"ם בעניין הפלסטינים.
ה. שטחים מפורזים, אנו מסכימים בתנאי שיהיו בשני צדי הגבול.
ו. בעניין הצבת כוחות האו"ם, אנו מסכימים בתנאי שיהיו בשני הצדדים.[39]

35. נאצר, רדיו קהיר, 23.7.1970.
36. נאצר לפני חברי הוועידה הלאומית של אס"ע, רדיו קהיר, 23.7.1968.
37. נאצר, נאום במועצת האומה, רדיו קהיר, 23.11.1967; נאצר בריאיון לניו־יורק טיימס, 21.4.1969.
38. פריד, **מן מַחאדָ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דַוְלִיָה, 1967–1970**, עמ' 112–113. על שיחות גונאר יארינג עם שר החוץ מחמוד ריאד ראו: ריאד, **מד'כראת 1948–1978**, עמ' 162–164.
39. פריד, שם.

בישיבת הוועדה העליונה של אס״ע ב־12 בנובמבר 1968 סיכם נאצר את שליחות יארינג: ׳נראה לי שאין תועלת בפעילות מתווך האו״ם יארינג. כבר הערכתי שפעילותו באזור תארך 18 חודשים בהתחשב בכך שמדיניות ישראל היתה ותישאר כפי שתכננו אותה, והיא לכפות עלינו פתרון בהתאם לאינטרסים שלה (To force a settlement). מצדנו עשינו את מרב הוויתורים שאנו יכולים.[40] נאצר דחה פעמיים הצעה של נשיא רומניה צ׳אושסקו לארגן פגישה חשאית לא רשמית עם מי שירצה ממנהיגי ישראל, ברומניה או בכל מקום אחר שיבחר, ׳מתוך מחויבות ערבית שלא לקיים שיחות עם האויב, אפילו חשאיות׳.[41]

בתחום הצבאי

נאצר גרס שהמלחמה היא בלתי־נמנעת.[42] הוא העריך, ׳שהזמן הדרוש לכך שכוחותינו המזוינים יגיעו ליכולת של כניסה למערכת השחרור הוא שלוש שנים בערך, ולכל היותר ארבע שנים׳.[43] לדעתו הפעלת הכוח כלפי ישראל תלחץ עליה להגמיש את עמדותיה. הפעלת הכוח וגרירת ברית־המועצות למעורבות צבאית ילחצו גם על ארצות־הברית לשנות את מדיניותה בסכסוך, או לפחות יגרמו לה להגביל את הסיוע הצבאי לישראל. פַּוזי שרטט בזכרונותיו את דרך הפעולה הצבאית הנגזרת מהמטרה האסטרטגית של ׳חיסול תוצאות התוקפנות׳: ׳שחרור האדמה הכבושה בסיני בכוח והגעה של הכוחות לקו הגבול המצרי־פלסטיני והבטחתו, וניצול מדיני של הצלחה זו להחזרת זכויות העם הפלסטיני. לוח הזמנים להשגת מטרה שלבית זו היה שלוש שנים או לכל היותר ארבע שנים׳.[44] וכך ניסח פוזי את התפיסה שגיבש הפיקוד הצבאי:

> תוכנית המבצעים הצבאיים דיברה על ׳הדרגתיות המבצעים׳ של הכוחות לאורך תעלת סואץ. בשלב הראשון של הארגון מחדש, החימוש והאימון, יגלו הכוחות איפוק ודבקות בהגנה השלילית. תגובתם לאויב תהיה מקומית, ובמקום שבו האויב מנסה להתנגש אתם; זאת כדי שהמבצעים הצבאיים לא יתרחבו. אחר־כך תתפתח ההגנה בהדרגה, בהתאם להגדלת יכולת ההגנה של כוחותינו, לפעולות־נגד חיוביות; אחר־כך תעבור להגנה פעילה ואחר־כך לפעולות התקפיות פשוטות ומכאן לפעולות חזקות המלְוות באש באזורים המשפיעים על האויב. כך ישודרגו הפעולות ההגנתיות עם שדרוג התפתחות יכולותינו ההגנתיות וגידול בעוצמת הכוחות בחזית.[45]

40. שם, עמ׳ 117.
41. שם, עמ׳ 108, 123–124, בישיבת הממשלה ב־29.12.1968.
42. נאצר לכוחות המזוינים, רדיו קהיר, 29.4.1968; לפני סטודנטים במוסקבה, רדיו קהיר, 7.7.1968.
43. נאצר בשיחה עם פוזי, פוזי, **חרב אל־ת׳לאת׳ סנואת**, עמ׳ 190, 199.
44. פוזי, שם, עמ׳ 199.
45. שם, עמ׳ 200–201.

השפעת הגורם הסובייטי

נאצר קבע: 'האסטרטגיה שלנו נשענת באופן בסיסי על ברית־המועצות, אי לכך עלינו להמשיך בהבנה אתה. המשך היחסים אתה הוא עניין יסודי. אם נגיד שנישען על עצמנו בלבד מול דגל ארצות־הברית, הרי אלה דיבורי סרק שמקומם הוא בתיקי הארכיון של משרד התרבות והחינוך'. הוא הגיע למסקנה ש'לא נותר לו אלא להניח לרוסים לנהל את המשא־ומתן [לפתרון הסכסוך]. הם יוכלו לפחות לדבר עם ארצות־הברית כדבר מעצמה אל רעותה'.[46]

לעמדת ברית־המועצות כלפי הסכסוך ואופן פתרונו היתה השפעה מכרעת על גיבוש האסטרטגיה של מצרים בנוגע לפתרון הסכסוך. עבד אל־מג'יד פריד, מזכיר משרד הנשיאות, שליווה את נאצר בתקופה החשובה הזאת, מדגיש שבעקבות הכרזת נאצר על התפטרותו התקשרו ראשי השלטון בברית־המועצות אל נאצר וקראו לו לחזור בו מהתפטרותו בציינם 'שמשלחת סובייטית בדרג גבוה עומדת לבקר בקהיר בקרוב כדי לדון במצב המדיני והצבאי של מצרים אחרי התבוסה'. לדעתו, הודעה זו 'מילאה תפקיד יסודי, אם כי לא מלא, בשכנועו של נאצר לחזור בו מהתפטרותו'.[47]

התבוסה הצבאית המהירה הדאיגה מאוד את הצמרת הסובייטית ולכן היא הזדרזה להדק את הקשרים עם הצמרת המצרית כדי לדון במצב המדיני ובדרכי הסיוע הצבאי המידי. שבועיים לאחר התבוסה, ב־21 ביוני 1967, בא למצרים נשיא ברית־המועצות ניקולאי פודגורני ואתו הרמטכ"ל מרשל זכארוב והם שהו בה עד 24 ביוני. עמדת ברית־המועצות הוצגה גם לנשיאי אלג'יריה ועיראק, בומדיין ועארף, שבאו למוסקבה (17–18 ביוני 1967) בשליחות חשאית של הפסגה זוטא של ראשי המדינות הרדיקליות — נאצר, בומדיין, עארף, אתאסי (נשיא סוריה) וכן אזהרי נשיא סודאן. נאצר ביקש מהם ללחוץ על ברית־המועצות להזדרז בהושטת הסיוע הצבאי למצרים. ב־18 ביולי הם דיווחו לנשיאים על פרטי שיחותיהם. פריד מביא בספרו את הפרוטוקולים של שלושת המפגשים האלה.[48] בהסתמך על פרוטוקולים אלה אפשר לסכם את מדיניותה של ברית־המועצות בסכסוך הערבי־ישראלי ובנוגע לסיוע הצבאי למצרים כפי שהוצגה לנאצר ולשני השליחים הערבים:

א. שמירת המשטרים 'המתקדמים': הדאגה הראשונה של ראשי ברית־המועצות אחרי תבוסת הערבים היתה גורלם של המשטרים 'המתקדמים'. הם הסבירו שיש לתאם

46. נאצר בישיבת הממשלה ב־19.7.1970 (לאחר שובו מברית־המועצות, שם הסכימו על יוזמת רוג'רס), פריד, **מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 219; מוחמד חסנין הייכל, **הספינקס והקומיסר**, תל־אביב 1981, עמ' 190–191.
47. פריד, שם, עמ' 25.
48. שם, עמ' 25–71. על שיחות מנהיגי ברית־המועצות בקהיר ראו גם: ריאד, **מד'כראת 1948–1978**, עמ' 74, 84–112.

את שיתוף־הפעולה בין מצרים וברית־המועצות והזהירו מפני פעולות התגרות שיובילו לפעולות צבאיות גדולות נגד סוריה ומצרים, שפירושן הפלת המשטרים 'המתקדמים'. לטענתם, אם זה יקרה ויעלו משטרים חדשים, הרי אלה 'יסיימו כל דבר ויכירו בישראל וזה פירושו אובדן יוקרתנו פעם נוספת'. ברז'נייב, מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, טען: 'הפתרון העדיף והיחיד לשמירת המשטרים המתקדמים הערביים הוא שננהג בדרך הנשימה הארוכה על־ידי חיזוק מדינות אלה בכל סוגי הסיוע הנחוצים להם, אם צבאית, ואם מדינית או כלכלית, וכן על־ידי סיום מצב המלחמה ונסיגת כוחות ישראל'. יתר־על־כן, 'יש צורך להרוויח זמן לחיזוק ההגנה שלכם ואחר־כך תהיו אכן סכנה בשבילם [הישראלים]'. בשיחות עם השליחים אמר ברז'נייב: 'אם ישראל תנחית מכה חדשה על מצרים, סוריה ועיראק נמצא עצמנו בבעיות חדשות — המשטרים הערביים המתקדמים ייפלו והבעיה תועלה במועצת הביטחון. מצב זה פירושו מלחמה נגד המערב, ופירושו גם שימוש בנשק אטומי, שאף אחד לא יוכל לדעת את תוצאותיה'.

ב. הגברת הסיוע הצבאי: מנהיגי ברית־המועצות הביעו נכונות מלאה לספק את צורכי צבא מצרים ולהיענות לדרישות הצבאיות של מצרים בעקבות ההפסדים במלחמה בכל האמצעים, באוויר ובים. במיוחד הושם דגש, לבקשת מצרים, בחיזוק ההגנה האווירית באזור התעלה ובמצרים כולה. הם גם הסכימו לשלוח 2000 יועצים ומדריכים בכל הרמות. עם זאת גילו מנהיגי ברית־מועצות זהירות מרבית בכל הקשור לנוכחות צבאית סובייטית במצרים והשפעתה על היחסים עם ארצות־הברית. לדברי שני השליחים לנאצר: 'הסובייטים עוררו את האפשרות של מלחמה אטומית במקרה של נוכחות צבאית סובייטית במצרים'.[49]

ג. לחץ לפתרון מדיני: מנהיגי ברית־המועצות, קוסיגין (ראש הממשלה) וברז'נייב (מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית), עשו מאמץ גדול, אגב שימוש במילים חריפות, ובכלל זה לא דיפלומטיות, כדי לשכנע את מנהיגי מצרים ואת שני השליחים בצורך לצעוד לפתרון מדיני. ואולם הם נתקלו בעמדה ערבית נוקשה מאוד שהרגיזה אותם לפעמים. לא היתה לנאצר סַדָּרה אלא ללכת לקראתם לפחות באימוץ פעולה מדינית אם לא הפתרון המדיני כפי שהציעה ברית־המועצות. על הפער בעמדות שני הצדדים העיר פריד: 'בחלק מהשיחות [עם המשלחת] נראָה שהמפגש בין השקפות שני הצדדים הוא כמעט בלתי־אפשרי. הסובייטים מתרכזים בצורך לסיים את מצב המלחמה עם ישראל ואחר־כך ההכנות [הצבאיות]. הם אומרים ששמירת המשטרים המתקדמים צריכה לבוא לפני שחרור האדמה, ואילו המשלחת הערבית סבורה ששחרור האדמה הוא הראשון והאחרון'. משהגיע הוויכוח למבוי סתום הגיב ברז'נייב בזעם: 'אנו יודעים שאתם רגישים בחלק מהבעיות, אך הבעיות לא נפתרות ברגש בלבד'. ראשי ברית־המועצות סברו שאפשר להחליט על סיום מצב

49. פריד, מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דִוַלִיָה, 1967–1970, עמ' 76. בומדיין העיר על כך באמרו: 'אין זה סביר לגמרי פרוץ מלחמה גרעינית בשל עניינים הקשורים לקהיר או לדמשק'.

המלחמה אם תיסוג ישראל מהשטחים הכבושים. לדבריהם, הם התייעצו עם אנשי המשפט הבין־לאומי, ואלה אמרו שסיום מצב המלחמה אין פירושו הכרה במדינה הציונית. הפתרון המדיני ייתן לערבים רווח זמן, שיאפשר למדינות הערביות את ההזדמנות להתאושש צבאית וכלכלית. 'אם נקבל עמדתכם בדבר אי־הסכמה לסיום מצב המלחמה מה נותר? לא נותר אלא להמשיך במלחמה. האם אתם מוכנים למלחמה?' שאל ברז'נייב והוסיף: 'עליכם להתנהג בגמישות הנחוצה. סיום מצב המלחמה אינו חשוב. החשוב הוא רווח הזמן הנחוץ להתעצמות הכוחות המזוינים ולחיזוק המשטר'. קוסיגין המשיך ואמר: 'באמצעים מדיניים תוכלו להשיג תוצאות גדולות. דברו עם האמריקנים ככל שתרצו. הדיבורים אינם חשובים. עליכם לא לשכוח שהמאבק המדיני אין פירושו נסיגה או שהנסיגה סופית. ייתכן שתבוא אחריה התקדמות, המשא־ומתן יכול להתנהל באמצעות האו"ם, ואם לא ייסוגו הרי המלחמה נמשכת'. ברז'נייב התריס כלפי השליחים: 'אם ננתח טוב את רעיונותיכם נמצא אותם או קיצוניים או שהם יובילו לתבוסה חדשה [...] סיום מצב המלחמה אין פירושו הקמת יחסים מדיניים ביניכם לבין ישראל'. מנהיגי ברית־המועצות ניסו לשכנע את נאצר ואת שני חברי המשלחת לקבל את נוסחת הפתרון המדיני, ולפיה תיסוג ישראל מכל השטחים תמורת סיום מצב המלחמה ומתן חופש שיט לישראל בתעלת סואץ. הם הדגישו שבכל התוכניות המועלות באו"ם יש בצורה זו או אחרת סיום מצב המלחמה עם ישראל. לחיזוק עמדתם הם טענו שהצבא המצרי אינו מוכן להתקפה ואפילו לא להגנה. ההגנה האווירית על הערים הגדולות אינה מספקת. ברז'נייב אף הטיח במשלחת הערבית: 'אתם המזרחים מתלהבים (מֻתַחַמְסִין)! יש צורך גם בהיגיון. מה זה חשוב אם יעבור בתעלה דגל ישראל ואם לא? מה משמעותה של הפורמליות לעומת מפעל גדול כמו סכר אסואן? מה זה חשוב אם בנסיבות אלה תתקבל החלטה בדבר סיום מצב המלחמה בתנאי שתקדם לכך נסיגת כוחות ישראל? תנו לישראל לסגת ואחר־כך תפרשו את ההחלטה כפי שאתם רוצים, ולא כפי שרוצה ישראל. כאשר תהיו חזקים תעשו מה שאתם רוצים [...] הבעיות אינן נפתרות על־ידי רגשות בלבד'.

בשובם משיחותיהם עם מנהיגי ברית־המועצות העבירו שני השליחים לנאצר מסר חד־משמעי: ברית־המועצות מעוניינת להעביר באו"ם החלטה על סיום מצב המלחמה ובכלל זה מעבר אוניות הנושאות דגל ישראל בתעלת סואץ ובמפרץ עקבה, וזה כדי שהבעיה תישאר מטופלת בזירה הבין־לאומית; אחרת הבעיה להערכתם תהיה כולה באחריותם ועל כתפיהם. עוד מסרו שהסובייטים הדגישו שאין זה מעשי בעבור מצרים ליזום פעולה צבאית נגד ישראל אלא בעוד שנתיים-שלוש. לכן הם רואים הכרח לפנות לפתרון המדיני, שיקנה מספיק זמן להכנות לפעולה צבאית. הם לא היו רוצים לשמוע בזמן הנוכחי את הביטוי 'המאבק המזוין', ולכן הפתרון המתאים כעת מנקודת מבטם הוא הפתרון המדיני. הם גם נגד חיסולה של מדינת ישראל. הם חזרו כמה פעמים על עמדתם, שהפתרון המדיני ייתן את הזמן הנחוץ להכנות הצבאיות.[50] נאצר סיכם את הדיון עם שני השליחים ששבו ממוסקבה והעריך:

50. שם.

א. ברור שהסובייטים לוחצים להעביר באו"ם החלטה — כל החלטה. ייתכן שיש הסכמה בינם לבין ארצות־הברית בעניין הטיפול בבעיה.
ב. יש הבדל בין הפעולה המדינית לפתרון המדיני. הפתרון המדיני לשיטת הרוסים או האמריקנים איננו אלא כניעה ואף חיסול סופי של הבעיה. עלינו להביא בחשבון שכאשר אומרים פתרון מדיני, פירוש הדבר שעלינו לשלם מחיר כלשהו. לכן הדרך סגורה לפנינו. ואם הדרך סגורה, הרי הדרך היחידה היא המאבק המזוין.
ג. הצעת ההחלטה הסובייטית באו"ם אינה מקובלת משום שאיננו יכולים להסכים לסיום מצב המלחמה, אחרת התבוסה תהיה כפולה. אך אין זה מונע אותנו מלהמשיך בפעולה המדינית, וזו תסתיים עם סיום עצרת האו"ם. כינוס פסגה ערבית יסייע להמשך הפעולה המדינית. שליחות יארינג היא ביטוי לפעולה המדינית בלי להגיע לפתרון המדיני.
ד. יש לפעול בו בזמן למען המאבק המזוין. משיראו מנהיגי ברית־המועצות שאנו מתעקשים מאוד על המאבק המזוין, הם ייאלצו ללכת אתנו למרות פחדם התמידי שמא המאבק המזוין בחזיתות יבעיר את האזור כולו.[51]

במסגרת מאמצי ברית־המועצות לקדם פתרון מדיני ובעקבות שיחותיהם עם האמריקנים מסרו הסובייטים לנאצר בסוף אוקטובר 1968 איגרת בעניינים מדיניים. פרטים ממנה מסר נאצר בישיבת הוועדה המבצעת העליונה של אס"ע ב־28 באוקטובר 1968 והעריך:

> ברור שהסובייטים פוחדים מכך שנדחוף את הכוחות הצבאיים שלנו בזמן הנוכחי לפעולה צבאית חדשה לפני שנהיה מסוגלים לכך מבחינת כוח אדם, רמת האימונים ומורל [הכוחות]; שאם יובסו כוחות אלה פעם נוספת, תהיה אז בעיה גדולה מבחינתם באזור כולו. הרגעתי את הסובייטים בנושא הזה, ואמרתי להם שאנו לא נסתבך במלחמה לפני שנהיה בטוחים לגמרי ביכולתנו הצבאית להיכנס אליה. לכן אנו לוחצים עליהם בהתמדה לחמש אותנו באופן מלא. לדאבוני עדיין לא השלמנו את יכולותינו הצבאיות הממונעות כדי לנוע מזרחה לאחר חציית התעלה.

אשר לנושאים ולהצעות המדיניות שנכללו באיגרת הסובייטית הגיב נאצר במסר שכלל את הרכיבים האלה:

א. אי־אפשר (מֻסְתַחיל) לנהל שיחות או דיונים משותפים עם ישראל.
ב. יש לקשור את המעבר בתעלה לנושא הפלסטינים.
ג. בעניין הגבולות הבטוחים לישראל, מצרים לא תוותר על אף שעל מאדמותיה.
ד. אפשר לדון בשאלת ירושלים ולהתווכח עליה, אך אין לוותר עליה.
ה. סיום מצב המלחמה קשור קשר הדוק לנסיגתה המלאה של ישראל מהשטחים שכבשה (באמירה כללית זו אין מחויבות ברורה לסיום מצב המלחמה אם תיסוג ישראל מכל השטחים).

51. שם, עמ' 79–81.

ו. בנוגע למשאל־עם בקרב הפליטים הנמצאים מחוץ לפלסטין והאפשרות שהם לא ירצו לחזור, לדעת מצרים ההפך הוא הנכון — לדעת נאצר הם ידחו את ההצעה של אי־שיבתם.

נאצר סיכם בזה שהוא ימשיך לעודד את מנהיגי ברית־המועצות להמשיך בשיחות ובדיונים עם הממשל האמריקני בתנאי שתקופת השיחות תנוצל להשלמת ההכנות הצבאיות.[52] בדצמבר 1968 הגיש שר החוץ של ברית־המועצות אנדרה גרומיקו לנאצר תוכנית לפתרון הסכסוך: 'באופן בסיסי התוכנית נוגעת לסיום מצב המלחמה בתנאי שייכנס לתוקפו לאחר סיום נסיגת ישראל מכל האדמות הכבושות. בשלב הראשון של התוכנית תיסוג ישראל 40 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ, ולאחר חודש תסיג ישראל את כוחותיה לקו ה־5 ביוני. לאחר מכן יוסכם על הנושאים הפלסטיניים ועל המעבר בתעלת סואץ ומפרץ עקבה. יודגש שמעבר המים במפרץ עקבה הוא מעבר בין־לאומי פתוח לכול'. גרומיקו מסר לנאצר גם פרטים על השיחות עם האמריקנים. הוא הציע שהסובייטים יקיימו פעילות חדשה במסגרת החלטת מועצת הביטחון בתוספת לוח זמנים לביצועה ולנסיגת ישראל מהשטחים שכבשה.

נאצר הביע את דעתו על תוכן האיגרת בישיבת ממשלתו ב־29 בדצמבר 1968 באמרו שאין חדש בתוכנית, והוסיף כי הסובייטים הציעו שמחמוד ריאד, שר החוץ של מצרים, יגיש את התוכנית החדשה לנציג האו"ם יארינג. אבל נאצר דרש מגרומיקו שהסובייטים ימסרו בעצמם את התוכנית לאמריקנים בטענה שהוא בטוח שישראל תסרב לסגת. נאצר גם הביע את בטחונו שהאמריקנים ידחו גם הם התוכנית, מה שירגיז את ראשי ברית־המועצות והם יספקו למצרים את הנשק הדרוש לה.[53] בסופו של דבר מאמציה של ברית־המועצות לקדם הסדר מדיני לא נשאו פרי, אבל זה לא מנע מהם להגביר את מעורבותה הצבאית במצרים, לבקשתו של נאצר. לעומת זאת נאלץ נאצר להסכים ליוזמה האמריקנית להפסקת אש.

לסיכום, נאצר היה מודע היטב לקשר שבין נכונות ברית־המועצות לספק את הנשק והציוד הדרושים למצרים לבין עמדתה בסוגיית הפתרון המדיני. לכן ראה את עצמו מחויב להוכיח לברית־המועצות שאכן הוא עושה כמיטב יכולתו בסוגיה זו, וישראל היא המעמידה מכשולים בדרך להתקדמות לקראת פתרון. יתר־על־כן, נאצר רצה שברית־המועצות תמשיך בתיאום עמדות עם ארצות־הברית, וזה בהנחה שארצות־הברית מזדהה עם עמדת ישראל, וממילא הרוסים ייווכחו מהר לדעת שישראל היא המכשלה ולכן

52. שם, עמ' 114–115. ראו גם: הייכל, **הספינקס והקומיסר**, עמ' 191.

53. פריד, **מן מַחאדִ'ר אִבּ'תִ'מאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דִוַילִיָה, 1967–1970**, עמ' 125, ושם גם סיכום התוכנית כפי שנאצר הציגה לוועדה המבצעת העליונה של האיחוד הסוציאליסטי ב־30.12.1968. לדברי הייכל, **הספינקס והקומיסר**, עמ' 195, לפני כינוס הוועידה של המפלגות הקומוניסטיות במוסקבה ביוני 1969 'העלה גרומיקו הצעה נוספת לפתרון בעיית המזרח התיכון, והיא דמתה מאוד להצעתם של האמריקנים, שהודלפה לירדן ולממשלות ערב אחרות. נראה כי שתי ההצעות הורו לערבים לנהל משא־ומתן ישיר עם ישראל, לקיים סיורים משותפים עם הישראלים באזורי הגבול וכיוצא באלה דרישות, שבימים ההם היו בלתי־קבילות לחלוטין'.

על ברית־המועצות לספק את דרישות הנשק של מצרים כדי להתכונן לאופציה הצבאית בשעה שהפתרון המדיני יגיע למבוי סתום.

העמדה כלפי ארצות־הברית: כבדהו וחשדהו

עמדתו העקרונית של נאצר כלפי ארצות־הברית היתה בעקיבות 'כבדהו וחשדהו' עם דגש בחשדהו, בייחוד לאחר המלחמה.[54] מצד אחד הביע אי־אמון כמעט מוחלט בכוונותיה של ארצות־הברית כלפי מצרים, עד כדי אמונה שמטרתה היא להפיל את שלטונו תוך כדי ניצול תוצאות התבוסה. באחת מישיבות הממשלה בשנת 1969 הזהיר נאצר מפני 'הקשר האמריקני' באמרו שאמריקה מתעתדת להוציא בשנת 1969 סכום של 15–20 מיליון לירות מצריות על כמה יסודות אופוזיציוניים בפנים למען הפלת המשטר, וכי אמריקה וישראל פועלות בכל כוחן לחיסול בעיית פלסטין. בישיבת הממשלה ב־18 במאי 1969 הוא האשים את ארצות־הברית בקשרים עם קציני צבא למטרה הזאת. בד בבד קיים נאצר את הדיאלוג בין מצרים לארצות־הברית ובכלל זה שיחות עם נציגי הממשל בסוגיית פתרון הסכסוך. נאצר טען 'שלמרות הכרתנו שהיא נמצאת ב־99 אחוז בחיקה של ישראל יש להשאיר זיק של קשר אתה אפילו בגבול האחוז האחד', בדומה לקשר החלש שהיה בעת ההיא בין ישראל לברית־המועצות.[55]

נאצר דחה את נסיונותיה של ארצות־הברית לשפר את יחסיה עם מצרים או לחדש את היחסים ביניהן, שנותקו במהלך המלחמה. הוא טען שחיזורה של ארצות־הברית אחר מצרים נובע מחיזוק מעמדה של ברית־המועצות במזרח התיכון. הוא דחה על הסף את התוכניות האמריקניות לפתרון הסכסוך בטענה שעמדתה תואמת את העמדה הישראלית, בעיקר בכל הקשור למשא־ומתן ישיר עם ישראל: 'כיצד נחזיר את היחסים עם ארצות־הברית בשעה שמטרתה לאלץ אותנו לראות את הבעיה כבעיה מצרית־ישראלית, סורית־ישראלית, וירדנית־ישראלית ולא כבעיה ערבית־ישראלית. או: 'כיצד נחזיר את היחסים עם ארצות־הברית כאשר אין היא מסכימה לעקרון הנסיגה לקווי 5 ביוני'. בישיבת הממשלה ב־7 באפריל 1968 סיכם נאצר את עמדתו כלפי ארצות־הברית ומאמציה באזור.

54. שמש, **מהנַכְבָּה לנַכְסָה**, עמ' 617–623.

55. פריד, **מן מַחאדִ'ר אג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דַוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 108, 164, 168. הערוץ החשאי התמסד בשנת 1968, בעת שהוידי היה ראש המודיעין הכללי, בין המודיעין האמריקני, שהיה לו נציג בשגרירות ארצות־הברית או בנציגות האמריקנית, לבין המודיעין הכללי המצרי (אמין הוידי, **אל־פרץ אל־דאעה**, ביירות 1992[3], עמ' 298, מוסיף: 'נציג ארצות־הברית היה יוג'ין טרון ואחריו נינר [Niner]. צינור זה שימש אחר־כך בין סאדאת לניקסון. פעמים רבות הזכיר קיסינג'ר בזכרונותיו שקציין בכיר מצרי העביר להם השקפה מסוימת, והקציין הבכיר הזה היה למעשה נציג המודיעין הכללי של מצרים').

לדעתו תהום פעורה ביחסים בין שתי המדינות, וקלושים הסיכויים לשיפור היחסים ולגישור על הפער. לדבריו, האמריקנים פועלים בתקופה האחרונה ליצירת אי־יציבות פנימית. לפיכך רצה נאצר שהרוסים ידונו עם האמריקנים ויתווכחו אתם, במקום שחילוקי הדעות יהיו בין מצרים לארצות־הברית, וזאת בהניחו שהשפה בין נציגי המעצמות תהיה שונה מזו שבין מעצמה לבין מדינה קטנה, ובייחוד בנושא הפתרון המדיני.[56]

נאצר הגיב בחריפות על כל גילוי של ספקות שהביעו שרים בממשלתו בנוגע להיגיון ולתועלת בעמדה הנוקשה שלו כלפי ארצות־הברית. בדיון בממשלה ב־12 בנובמבר 1968 שאל שר החוץ מחמוד פַּוזי: 'האם אפשר לחשוב ברצינות על החזרת היחסים בין מצרים לארצות־הברית', ונאצר 'נזף' בו באמרו: 'יא ד"ר פוזי, צריך להיות מחיר מדיני להחזרת היחסים בינינו לבין ארצות־הברית. מאז חודש פברואר הם חוזרים ומבקשים החזרת היחסים. אך באותו זמן הם לא נענו לתנאינו'.[57] בישיבת הממשלה ב־26 ביולי 1969 דיווח נאצר כי שבוע לפני כן הגיש עוזר מזכיר המדינה של ארצות־הברית ג'וזף סיסקו למצרים תוכנית אמריקנית חדשה לבעיית המזרח התיכון ובה 14 סעיפים, ועיקרם:

א. ישראל תיסוג מהשטחים שכבשה, אך לא לקווי ה־5 ביוני אלא למקומות שיוסכם עליהם בינה לבין מצרים.
ב. יפורזו השטחים שישראל תיסוג מהם.
ג. כוחות בין־לאומיים יוצבו בשארם אל־שיח' והסביבה, חצי האי סיני יהיה מפורז מנשק ומְצרי טיראן יהיו בין־לאומיים.
ד. סיום מצב המלחמה בין מצרים וישראל ייכנס לתוקף עם הפקדת ניירות ההסכם במזכירות האו"ם.
ה. הצדדים הנוגעים יסכימו על לוח זמנים לטיהור התעלה ועל לוח זמנים לנסיגת כוחות ישראל.
ו. אזור עזה יפורז מנשק והמַנהל שלה יהיה זמני ובחסות האו"ם.

56. נאצר בישיבת הממשלה, 7.4.1968, פריד, **מן מַחאדַ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דַוַלְיָה, 1967–1970**, עמ' 113–114. ראו גם: נאצר בישיבת הממשלה ב־8.6.1969, שם, עמ' 164–165.

57. שם, עמ' 118. בהגינו על עמדתו אמר בישיבת הוועדה המבצעת ב־4.11.1968: 'יש מי שחושבים שהפתרון בידי האמריקנים. שמעתי שאחד מחברי מועצת ההפיכה שעזבו אותנו אמר דברים אלה. זה דיבור ריק [...] אני רואה צורך לרמוז לאמריקנים כי האינטרסים שלהם במזרח התיכון בסכנה, וכי מדיניותם הנוכחית תכפיל את השפעת הסובייטים באזור', שם, עמ' 155. בישיבה זו שאל חבר הוועדה עבד אל־מחסן: 'מדוע לא נוכל לחיות בדו־קיום (תעאיוש) עם ארצות־הברית ומדוע אנו סוגרים את שער הדו־קיום הזה'. נאצר ענה בהתרגשות [כך במקור]: 'בכלל לא יהיה דו־קיום (תעאיוש)', שם, עמ' 155–156. בישיבה הממשלה ב־8.6.1969, עלה הנושא שוב. נאצר ענה לשאלת השר חלמי מוראד על האפשרות לקשר ישיר עם ארצות־הברית למען שינוי מדיניותה כלפי מצרים: 'יא ד"ר חלמי [לדעתי, בנעימה של נזיפה — מ"ש], הדיאלוג עם האמריקנים כיום לא יועיל לנו, אלא יזיק לנו. הם כבר הגישו לנו תוכנית 13 סעיפים, אך לדאבוני היא מכילה הרבה ויתורים תמורת פיתויים בכמה סוגי מזון ומשלוחי חיטה. ואני לא רואה כל תקווה באמריקנים', שם, עמ' 165.

ז. יובטח חופש השיט לכל הספינות בתעלת סואץ ובמצרי טיראן. לא תהיה כל התייחסות להסכם קושטא [סעיף 10 של הסכם זה מעניק למצרים זכות הגנה עצמית וזכות לסגירת התעלה במצב של מלחמה — מ"ש].

ח. לפליטים הפלסטינים של 1948 תהא זכות שיבה לפלסטין או לישיבת קבע במקומותיהם, וזאת במסגרת הסכם שיגדיר את מספרם של הרשאים לחזור בכל שנה, ובתנאי שיינקטו הצעדים שהקבוצה הראשונה תחזור בתוך שלושה חודשים מהחתימה על ההסכם.

ט. מצרים מבטיחה עם חתימתה על ההסכם לחיות בשלום עם ישראל ולהפסיק את כל צורות האיבה כלפיה.

י. ההסכם הוא מצרי־ישראלי, ובאותו הזמן ייחתמו הסכמים אחרים עם שאר מדינות ערב הקשורות, כלומר הסכם ירדני־ישראלי והסכם סורי־ישראלי.

נאצר דחה את תוכנית סיסקו בטענה שמטרת 14 סעיפיה היא 'שניכנע להם ולישראל'.[58]

הזירה הערבית: כשלון פסגת רבאט

גם בתקופה הנסקרת כאן, כמו לפני המלחמה, התפתחו האירועים באזור סביב מהלכיו של נאצר. הישגו בוועידת ח'רטום היה בין השאר תוצאה של שינוי חשוב במדיניות הבין־ערבית שלו מלפני המלחמה, והתחייבותו המפורשת ליצור סדר חדש במערכת היחסים הבין־ערביים. זמן לא רב אחרי ועידת ח'רטום חזר העולם הערבי למחלוקות האופייניות. נאצר החל להיתקל בקשיים רציניים לשכנע את העולם הערבי לקבל את האסטרטגיה שלו של תהליך מדיני ובמקביל להתכונן לחידוש המאבק המזוין בישראל. לאחר שמצרים קיבלה את החלטה 242, חיפש נאצר הסכמה ערבית למהלכיו.[59]

מכל מדינות ערב רק מצרים וירדן קיבלו את החלטה 242. שלושה ימים אחרי קבלתה במועצת הביטחון ביקשה מצרים ממזכירות הליגה הערבית לטפל בכינוס ועידת פסגה בהקדם האפשרי. היוזמה נתקלה בהתנגדותן של סוריה וסעודיה; סוריה, עיראק ואלג'יריה הסתייגו מיוזמת מצרים לדון בהחלטה 242. כך הוקם 'מחנה הסירוב' הראשון בזירה

58. בישיבת הממשלה, 10.8.1969, שם, עמ' 166–167.

59. כבר למחרת קבלת החלטה 242 במועצת הביטחון אמר נאצר בנאום במועצת האומה (23.11.1967): 'אנו חושבים שהתפתחות המאורעות מחייבת עתה מחשבה על כינוס ערבי בדרג של פסגה. החלטת מועצת הביטחון מהווה התפתחות שאנו חייבים לדון בה יחד. אנו חושבים שאפשרות הפעולה הערבית המאוחדת, שהוכיחה את יעילותה בח'רטום, חייבת להימשך ולמלא את תפקידה עד סיום המשבר. הבעיה המידית, שהיא בעיית חיסול תוצאות התוקפנות, חייבת להיות הנקודה הראשונה בסדר היום של הוועידה המוצעת. מה נעשה בנוגע להחלטת מועצת הביטחון?', **אל־אהראם**, 24.11.1967.

הערבית ובו סעודיה, סוריה, עיראק (לאחר הפיכת הבעת' ביולי 1968) ואלג'יריה. חוסין היה לבעל־הברית 'הנאמן' של נאצר כמעט עד יום מותו ב־28 בספטמבר 1970.

פרוץ מלחמת ההתשה ביולי 1969 לא סייע בידי נאצר לשכנע את סעודיה לסגת מהתנגדותה. ב־6 בנובמבר חזר וטען כי 'המסיבות החדשות שנוצרו בעקבות העובדה שהמערכה [הצבאית] היא בלתי־נמנעת מחייבות החלטה נוספת והשתתפות פעילה יותר [...] נפלו כל התירוצים [...] לדחייה [...] אנו מקווים שמועצת ההגנה הערבית [שעמדה להתכנס] תיווכח לדעת שצורכי העימות מחייבים לקרוא לוועידת פסגה ערבית'.[60] מועצת ההגנה הערבית (שרי חוץ ומלחמה ורמטכ"לים) קיימה את מושבה ה־11 בקהיר ב־8–10 בנובמבר 1969. ואכן כינוס הפסגה התאפשר נוכח הסכמת סעודיה, לאחר שמועצת ההגנה הערבית החליטה כי 'הפתרון בדרכי שלום נכשל [...] אין זה אפשרי לשחרר את השטחים הערביים בדרך הזאת'. מועצת ההגנה המליצה לכנס את הפסגה הערבית ברבאט ב־20 בדצמבר 1969.[61]

במאמץ להבטיח את הצלחת הפסגה זימן נאצר את פייצל לביקור במצרים בדרכו לרבאט. הביקור התקיים ב־18–19 בדצמבר. האווירה בשיחות, כפי שמעיד עליהן פריד, היתה מתוחה וניכר משקע היחסים המעורערים ביניהם מאז פרצה מלחמת תימן בשנת 1962 ולמרות ההסכם בוועידת ח'רטום בדבר הוצאת כוחותיה של מצרים מתימן, מה שאכן נעשה. נאצר ניסה בכל מאודו לשכנעו בכוונותיו הטובות כלפי סעודיה והעולם הערבי וכי פניו לפתרון הצבאי והוא עושה הכנות לשם כך. נאצר הדגיש ש'פעולת המלחמה היא לא קלה ואי־אפשר לקבוע כיום מועד למלחמה משום שקביעה זו תלויה בהתפתחות כוח האוויר אצלנו, וכן הגיוס (חַשְׁד) הצבאי שיוחלט עליו ברבאט הוא שיקבע את יכולתנו להיכנס למלחמה, והוא שיקבע את המועד למלחמה'.[62]

ב־21 בדצמבר 1969 נפתחה ועידת הפסגה הערבית ברבאט. סדר היום שנקבע כבר במועצת ההגנה הכיל סעיפים מיוחדים, כמו 'גיוס מרב המשאבים הערביים הפוליטיים, הצבאיים והכלכליים לשחרור האדמה, תמיכה בהתנגדות הפלסטינית וחיזוק עמדתו האיתנה של העם הפלסטיני באדמה הכבושה'.[63] מדינות ערב ראו בסעיף הראשון בסדר היום סעיף שיש לדון בו רק אם תחליט הוועידה לצאת למלחמה. וכך כשהעלה שר המלחמה פוזי את תוכנית ההתעצמות הצבאית של מצרים והתמיכה הכספית הערבית בה,

60. נאצר, **אל־אהראם**, 7.11.1969. על יחסי מצרים־סעודיה ראו דברי נאצר לנשיא טיטו ב־5.2.1968 באסואן. פריד, **מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דִוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 132.

61. **אל־אהראם**, 11.11.1969.

62. נאצר, אצל פריד, שם, עמ' 196. פריד מוסיף הערת ביניים (עמ' 192), ולפיה בשלב מאוחר יותר, אחרי כשלון ועידת רבאט, תיאר נאצר ב־12.1.1970 את הביקור הזה ואמר: 'אני חושב בנוגע לסעודיה, שביקור המלך פייצל בחודש שעבר היה זריית חול [בעיניים] כי הם עדיין קושרים נגדנו. באחרונה נפלו לידינו תעודות המוכיחות את המשך הקשר שקשרה עלינו המלוכה בסעודיה'.

63. **אל־אהראם**, 12.11.1969.

הועלו הסתייגויות חריפות של המדינות שהתחייבו בוועידת ח׳רטום לתמוך במצרים. הן טענו שאין ביכולתן להוסיף על התמיכה. כך הגיעה הוועידה למבוי סתום, ונאצר פרש מהדיונים באמרו: ׳לדעתי לא נשאה הוועידה באחריות המוטלת עליה׳.[64] ב־23 בדצמבר בערב ננעלה הוועידה בלי הודעה משותפת ובלי החלטות. מלחמת ההתשה שניהלה מצרים עם ישראל לא סייעה לנאצר בדרישתו לקבוע תוכנית לגיוס הפוטנציאל הערבי למלחמה. פייצל דרש החלטה על מלחמה, ונאצר טען: ׳אי־אפשר לקבוע מועד למלחמה׳. מחמד חסנין הייכל תיאר את הפסגה ׳פגישה בין נשיאים ומלכים אשר יד המקרה הביאה אותם לרבאט׳, וסיכם בפסימיות את מאמציה של מצרים בשלוש השנים שחלפו לגייס את הפוטנציאל הערבי: ׳התיאום במישור הכלל־ערבי אינו קיים, פחת התיאום בין מדינות החולקות אותה אוריינטציה חברתית ומדינית, שורר פיצול בין מדינות עשירות לעניות, והתיאום בין הפיקוד המזרחי והפיקוד המערבי לקוי׳.[65]

ניסיון אחר לגייס את הפוטנציאל הערבי למערכה היה של מעמר קדאפי, שהעלה בביקוריו במדינות ערב במאי וביוני 1970 את תוכניתו בדבר ׳כלל־ערביות המערכה׳ (קַוּמִיָּת אל־מַעְרַכַה). בפגישתו עם נאצר ב־10 ביוני 1970 דיווח לו על תוצאות ביקוריו באמרו: ׳באופן כללי יש חוסר אמון בינינו [מדינות ערב]׳; ונאצר התלונן ואמר: ׳נשמעים היום דיבורים על מה שקוראים ״המנהיגים המובסים (אל־קִיאַדַאת אל־מַהְזוּמה) של 1967״, אני מתאר לי שהכוונה היא אלי׳.[66]

נאצר ראה חשיבות רבה בהקמת ׳החזית המזרחית׳ (אל־גַ׳בְּהָה אל־שַׁרְקִיָּה) כחלק מהכנותיו הצבאיות ל׳חיסול תוצאות התוקפנות׳. כלקח מכשלון המפע״מ לפני המלחמה, חתר נאצר להקים שתי מפקדות חזית שיהיו מתואמות ביניהן: החזית המערבית (מצרים) והחזית המזרחית ובה ירדן, סוריה ועיראק. הוא העריך שהקמת החזית המזרחית תאלץ את ישראל לפצל את כוחותיה ללחימה בשתי חזיתות עיקריות, וכך תובטח עליונות צבאית ערבית בכל חזית. ואולם על רקע היחסים הבין־ערביים המעורערים, גורלה של החזית המזרחית היה בסופו של דבר כגורל המפע״מ, דהינו כישלון והיעדר תיאום צבאי בין מדינות ערב ובכלל זה מדינות העימות.[67]

64. **נאצר**, רדיו קהיר, 24.12.1969.

65. ראו: הייכל, **אל־אהראם**, 4.1.1970, 19.6.1970; סימז״ת, 29.1970, 5.1.1970; הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ׳ 74–77. על עמדת סעודיה ראו: פייצל: סימז״ת, 10.4.1968; **אל־סיאסה**, 20.9.1968; **אל־חיאת**, 21.9.1968; סקאף, שר החוץ של סעודיה, **אל־בִּלאד**, ג׳דה, 19.11.1969; **אל־חיאת**, 7.12.1969.

66. נאצר, אצל פרידמן, **מן מַחאדַ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דָּוַלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 211.

67. על הקמת המפע״מ וכשלונה לפני המלחמה ראו: שמש, **מהנַכְּבָּה לנַכְּסָה**, עמ׳ 169–190. על כשלון הנסיונות להקמת החזית המזרחית אחרי מלחמת ששת הימים ראו: הוידי, **אל־פַּרַץ אל־ד׳אאֶעָה**, עמ׳ 226–236.

שינוי חשוב חל בגישתה של מצרים לסוגיית הישות הפלסטינית, לאש"ף ולארגוני הפדאיון שנקראו 'ההתנגדות הפלסטינית (אל־מֻקַאוַמה אל־פִלַסטִינִיָה).[68] מפנה זה, שתאם את האסטרטגיה שגיבש נאצר אחרי המלחמה, התבטא בשני כיוונים:

א. לחץ על אחמד אל־שֻקירי, יושב־ראש אש"ף, להתפטר מתפקידו (הוא התפטר ב־24 בדצמבר 1967) והחלפתו בהנהגה חדשה של ארגוני הפדאיון ובראשם פת"ח. נאצר לחץ על הנהגת פת"ח להשתלב בממסד הפלסטיני הקיים. נאצר ראה ב'התנגדות הפלסטינית' (כפי שנקראו הארגונים) הנהגה פלסטינית לאומית בעלת נאמנות כלל־ערבית (קַוְמִיָה), המייצגת את רצונו של העם הפלסטיני.

ב. הוא העמיד לתמיכה בהנהגה זו 'את כל הפוטנציאל החומרי והצבאי של מצרים ואת כל משקלה המדיני הערבי והבין־לאומי'. בעקבות פגישתו עם מנהיגי פת"ח בראשית אפריל 1968 החליט נאצר למסד את הקשר עם הארגון; הוא הבטיח למנהיגי פת"ח סיוע צבאי בנשק ובאימונים, וקיים את הבטחתו.

פעילות הארגונים ובייחוד של פת"ח השתלבה במאבק המזוין של נאצר ובכלל זה מלחמת ההתשה. הוא ראה בפעילותם גורם הטרדה לישראל. כלי התקשורת במצרים הדגישו שֶהפעולות הפדאיניות מהוות גורם יעיל לערעור היציבות הבטחונית והכלכלית של ישראל'. נאצר העריך (במהלך שנת 1968) ש'הפעילות הפדאינית גורמת בעיות גדולות לישראל', וכי 'היהודים מוטרדים מפעולות אלו, הגורמות להם 15 הרוגים כל שבוע, דבר המכאיב מאוד ליהודים'.[69]

הדרך למלחמת ההתשה ותוצאותיה

מלחמת ההתשה נועדה להיות הביטוי המוחשי ביותר לנחישותו של נאצר להגשים הלכה למעשה את תפיסתו 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח', אך בסופו של דבר התישה ההתשה את צבאו שלו לא פחות משהתישה את צה"ל. כביטוי לנחישותו נהג לשבץ מדי פעם בפעם בנאומיו מעין ציוני דרך שנועדו להבהיר לשומעיו באיזה שלב משלבי המאבק המזוין נמצאת מצרים, וכי בכך הוא מקיים את הבטחתו בדבר שחרור השטחים בכוח. מבחינה זו, מטרת הלחץ הצבאי על ישראל היתה לאלצה להגמיש את עמדותיה המדיניות.

בדבריו ב־10 באפריל 1968 חילק נאצר את הלחימה בתעלה לשלבים המוגדרים והחופפים במידה זו או אחרת את החלוקה של שר המלחמה מחמד פוזי, ואלה הם: שלב

68. על יחסו של נאצר לארגונים ראו: שמש, **מהנַכְבָּה לנַכְסָה**, עמ' 281–312.

69. נאצר בישיבת הממשלה, 7.4.1968, פריד, **מן מַחאדַ'ר אג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 113. על התמיכה המדינית והצבאית של מצרים ב'התנגדות הפלסטינית' ראו: Moshe Shemesh, *The Palestinian Entity, 1959-1974: Arab Politics and the PLO*, London 1988², pp. 55-62, 97-108

העמידה האיתנה; שלב ההרתעה; שלב חיסול התוקפנות (או שלב הדיפת התוקפנות או שלב שחרור האדמה הכבושה) ושלב הניצחון הסופי.[70] בקווים כלליים ובהתחשב במינוחים של נאצר ושל פוזי וההסברה המצרית אפשר לחלק את שלבי הלחימה ורמתה בפועל בין יוני 1967 לאוגוסט 1970 (הפסקת האש) לשלבים הבאים:

שלב ראשון: יוני 1967–אוגוסט 1968 — הגנה ועמידה איתנה

המצרים קראו לחלק הראשון של השלב הזה (יוני 1967–נובמבר 1967) 'ההגנה המוחלטת' (אל־דִּפאע אל־בַּחְת), שבו הקפיד נאצר לשמור על שקט יחסי באזור התעלה. פוזי עצמו הורה בשם נאצר, המפקד העליון של הכוחות המזוינים, שלא ליזום פתיחה באש 'כדי שלא לתת לישראל אמתלה לחידוש הלחימה לפני השלמת הכנותינו ההגנתיות לפחות'.[71] חששה של מצרים היה שמא תנצל ישראל את חולשתה של מצרים כדי לבסס את אחיזתה לאורך התעלה ולקבוע עובדות מוגמרות בשטח, שיסייעו לה בעתיד במיקוח המדיני. במסגרת זו יש לראות את פעולת ראס אל־עיש ביולי 1967. בתקופה זו הצטמצמה פעילותם הצבאית רק לפעילות עקיפה, שבה הפעילו אנשי קומנדו פלסטינים או בדווים תושבי סיני למיקושים, לחבלות, לפיגועים ולפעילות למטרות מודיעין. טיבוע המשחתת 'אילת' באוקטובר 1967 היה בבחינת חריג בשלב ההוא.

סיום השלב הזה אִפשר לנאצר להכריז ב־23 בנובמבר 1967: 'הגענו להשלמת כושרנו ההגנתי'.[72] בפברואר 1968 העריך שר המלחמה פוזי ש'הכוחות המצריים הגיעו ל־70 אחוז מגודלם שלפני 5 ביוני'.[73] ב־30 במרס 1968 הכריז נאצר על סיום שלב בניית הכוחות המזוינים,[74] ועם זאת העריך שהצבא עדיין אינו מוכן לפעולה התקפית בסיני. בתארו את מצב המוכנות הצבאית של מצרים אמר לנשיא עיראק עארף (פברואר 1968): 'אנו יכולים כיום להגן על מצרים, אך איננו יכולים לבצע התקפה בסיני'.[75] ב־15 באפריל 1968 הודיע

70. נאצר, רדיו קהיר, 10.4.1968; פוזי, **חרב אל־ת'לאת' סנואת**, עמ' 202–204; הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ' 49. גרסאות אחרות של קצינים בכירים מצרים ראו: מוצטפא כבהא, **חרב אל־איסְתִנְזאף**, יד טבנקין ואוניברסיטת תל־אביב (ללא תאריך הוצאה), עמ' 35–42.
71. הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ' 56.
72. נאצר, **אל־אהראם**, 24.11.1967.
73. פוזי בישיבת הממשלה, פריד, **מן מַחאדִ'ר אג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דִוַלְיָה, 1967–1970**, עמ' 147.
74. נאצר, רדיו קהיר, 30.3.1968.
75. נאצר בשיחה עם הנשיא עארף, 10.2.1968, פריד, **מן מַחאדִ'ר אג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דִוַלְיָה, 1967–1970**, עמ' 136. על הערכה זו חזר נאצר בישיבת ממשלת מצרים ב־7.4.1968 באמרו: 'כוחותינו במצב טוב כעת אך איננו מסוגלים להתקיף בגלל עליונות ישראל באוויר ובשריון', שם, עמ' 153. ובשיחה עם טיטו ב־5.2.1968: 'באשר לכוחותינו המזוינים כיום אנו במצב המאפשר לנו הגנה על מצרים, אך איננו מסוגלים להתקיף לשחרור האדמה', שם, עמ' 131.

נאצר: 'הגענו לשלב של "העמידה האיתנה"'.[76] בתקופה זו הצטמצמה כאמור הפעילות הצבאית המצרית היזומה בפעולות קומנדו מעבר לתעלה ובחבלות בעומק סיני. כמו כן עשו המצרים פיגוע חבלה באילת ב־5 בינואר 1968 באמצעות חיילים מגדוד הפדאיון המצרי שהועברו לירדן.

שלב שני: ספטמבר 1968–יוני 1969 — ההרתעה הפעילה או ההגנה החיובית הפעילה (אלרַדְעְ אל־פִּעְלי או אל־דִפאע אל־איג'אבי אל־נַשִט)

מפנה ביוזמות של מצרים כביטוי להרגשת ביטחון של כוחותיה בתעלה חל ב־8 בספטמבר 1968, שבו פתחה הארטילריה של מצרים בירי מסיבי שנמשך כמה שעות על כוחות צה"ל בגדה המזרחית של התעלה. ב־14 בספטמבר בישר נאצר לשומעיו: 'תודה לאל, חלף השלב של העמידה האיתנה'.[77] ב־26 באוקטובר חזרו המצרים וירו אש ארטילרית כבדה על כוחות צה"ל. כך נפתח שלב חדש בהגשמת האסטרטגיה של נאצר 'לחיסול תוצאות התוקפנות'. הפשיטה שעשו כוחות מוצנחים של צה"ל ב־31 באוקטובר-1 בנובמבר 1968 על נַגְ'ע חמאדי גרמה להפסקת ירי הארטילריה עד ראשית מרס 1969. הפשיטה חשפה את חולשתו של מערך ההגנה בעומקה של מצרים, וצבא מצרים נזקק לזמן כדי להתארגן שם. ב־12 בנובמבר קבע נאצר, שבתוך חודש יש להתחיל בפעילות הטרדה בעומק סיני: 'אם היהודים יישארו במקומותיהם ללא הפרעה זו תהיה שגיאה. לדעתי בעוד חודש מהיום עלינו לעבוד ברצינות בתוך האדמות הכבושות. עלינו לפעול גם בתוך ישראל. ייכנסו סיורים, יישבו שם יומיים או שלושה ויחזרו. וכך ניכנס לשלב של פעולות התשה מתמשכות'.[78]

שלב חדש זה כונה בפי המצרים בסתיו 1968 'מדיניות ההגנה המונעת' וגם 'שלב ההרתעה'. ב־2 בדצמבר 1968 הודיע נשיא מצרים: 'אנו עוברים שלב זה [שלב ההרתעה] תוך כדי חיזוק כוחותינו המזוינים בכל האמצעים ובכל האפשרויות כדי שנוכל לעבור לשלב השלישי — השלב של שחרור האדמה הערבית שכבשה ישראל'.[79] כביטוי למדיניות זו פורסם ב־16 בדצמבר דבר קיומו של 'ארגון ערביי סיני', המבצע פעילות פדאינית בעומק סיני, וזה ככיסוי לפעילות של יחידות מצבא מצרים. הפרסום נועד להוכיח שמצרים משתלבת מעשית בפעולות הפדאינים, וכדי להניע את סוריה ולבנון לפתוח את גבולן לפעילות כזאת. מדיניות זו השתלבה בקביעת קווים ברורים למדיניותו של נאצר כלפי 'ההתנגדות הפלסטינית'.[80]

76. נאצר, רדיו קהיר, 15.4.1968.
77. נאצר, רדיו קהיר, 14.9.1969.
78. נאצר בישיבת הוועדה העליונה של אס"ע, פריד, **מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָּה וַ אל־דֻוַּלִיָּה, 1967–1970**, עמ' 121–122.
79. נאצר, רדיו קהיר, 2.12.1968.
80. על ארגון ערביי סיני ראו: **אל־אהראם**, 16,17,18.12.1968, 24.5.1969; **אח'ר סאעה**, 8.6.1969.

בישיבת הוועדה העליונה של אס״ע ב־30 בדצמבר 1968 אישר נאצר את התחייבותו להמשך המאבק המזוין ותהה: ׳האם נישאר שקטים בחזית או נתחיל לפעול?׳. מסקנתו היתה: ׳זו תהיה טעות מדינית להישאר שקטים. עלינו להתחיל את המבצעים הצבאיים בצורה מדורגת. לפיכך נתחיל בביצוע פעולות פדאיניות [קומנדו] נגד מטרות חיוניות לאויב. כלומר נעבור מעמדת הגנה שלילית (דִפאע סַלבִּי) לעמדה של הגנה חיובית (דפאע אִיגַ׳אבִי)׳.[81] על דברים אלה חזר בישיבת הממשלה בפברואר 1969: ׳עלינו להחריף את המצב [הצבאי] עם ישראל תוך כדי הגברת הפעולות הפדאיניות בתוך סיני, וזה בשל חשיבותן המיוחדת של פעולות אלו בהתשה מתמדת של כוחות האויב והמורל שלו [...]. עלינו להתמיד בהגברת הפעולות הפדאיניות כל עוד אנו מתבססים על קו הגנה חזק ממערב לתעלה. נתמיד בתוכנית זו עד שנוכל מבחינה צבאית לחצות את התעלה לביצוע הפעולות הגדולות׳.[82]

שלב זה התאפיין, בייחוד במרס 1969, בהרעשות פתע ובפשיטות קומנדו על מעוזי צה״ל בגזרת התעלה ובמפרץ סואץ. בראשיתו, ב־9 במרס, נהרג רמטכ״ל צבא מצרים, עבד אל־מֻנעִם ריאד׳, בהפגזת צה״ל בגזרת התעלה.

מלחמת ההתשה (חרב אל־אִסתִנזאף) והגברת המעורבות הצבאית הרוסית, יולי 1969–אוגוסט 1970

בנאומו ב־23 ביולי 1969 אישר נאצר את קיומה של מלחמת התשה באמרו: ׳אנו נתונים במערכה ממושכת [...] להתשת האויב׳, וטבע מטבע לשון חדש ברטוריקה של המלחמה עם ישראל.[83] מלחמת ההתשה שפתחה בה מצרים החלה אמנם בפועל ביולי 1969, אך ההחלטה התקבלה כבר בישיבת ממשלת מצרים ב־15 באפריל 1969, שבה מסר נאצר: ׳עלינו להמשיך בהכנותינו הצבאיות. התחלנו לפני ימים מעטים במפקדה הכללית של הכוחות המזוינים בהכנת התוכנית המלאה לחיסול תוצאות התוקפנות. ואילו בשבועות הבאים אישרתי לנקוט צעדים צבאיים דחופים (עאגִ׳לה) בחזית׳. פוזי סיכם בישיבה זו את התוכנית הצבאית הדחופה שעיקריה:

א. לפעול להגברת התנגשות הדמים בין כוחותינו לכוחות האויב. עלינו להשתדל תמיד להרוג את המספר הגדול ביותר של אנשי האויב והעדיפות היא לאדם הישראלי ולא לנשק או לציוד, מאחר שהאבדות בנפש גורמות לכאב גדול לפיקוד האויב.

ב. העמקת הסיורים־התצפיות (אִסתִטלאע) בשטח האויב ביבשה, באוויר ובים.

ג. דחיפת סיורינו עמוק לתוך סיני עד כמה שאפשר כדי לזעזע את אמון הכוחות הישראליים בכושרם של ביצורי קו בר לב למנוע את הסיורים המצריים בעורפם.

81. נאצר, אצל: פריד, מן מַחאדִ׳ר אגִ׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻנַלְיָה, 1967–1970, עמ׳ 157.
82. נאצר, שם, עמ׳ 162.
83. נאצר, אל־אהראם, 24.7.1969.

ד. על טייסינו לנצל תמיד את ההזדמנות המתאימה להיכנס לקרב אווירי עם מטוסי האויב.[84]

שיטת הלוחמה העיקרית של מצרים במלחמת ההתשה היתה הנחתת אש מעמדות נייחות. עם זאת נקטו המצרים מדי פעם בפעם גם שיטות פעולה אחרות, והבולטות שבהן היו:

א. פשיטות לילה על מעוזים, על מוצבים בודדים, ומארבים (הבולט שבהם היה ב־30 במאי 1970 בציר התנועה המוליך מקנטרה צפונה, ונהרגו בו 14 חיילי צה"ל).

ב. פיגועים ביעדים בישראל (דוגמת הפיגועים באוניות שעגנו בנמל אילת, שעשו חוליות של אנשי צפרדע מצרים, שהשתמשו בעקבה כבסיס יציאה וחזרה).

ג. הפצצה של יעדים אזרחיים בעומק סיני (אל־עריש — ליל ה־24–25 באפריל 1970; נחל ים — ליל ה־23–24 באפריל 1970).

ד. פעילות בים ומהים (הפגזת אזורי החוף מצפון־מזרח לקנטרה — בלילה של ה־8 בנובמבר 1969; טיבוע ספינת הדיג 'אורית' מצפון־מערב לברדוויל — בלילה של ה־13–14 במאי 1970).

ה. תקיפות מהאוויר במרחב התעלה וירי ממסוקים לאורך חופי הים התיכון וים סוף.[85]

לקראת סוף שנת 1969 החל להתברר לנאצר שמלחמת ההתשה רחוקה מלענות על הציפיות שתלה בה. מבחינתה של מצרים, ראשית הפעלתו של חיל האוויר של ישראל בחזית התעלה ב־20 ביולי 1969 והתחלת ההפצצות השיטתיות בעומק מצרים ב־7 בינואר 1970 היו שתי נקודות מפנה שליליות. מערכת ההגנה האווירית, שעל אמינותה סמך נאצר, התמוטטה ומצרים נחשפה לשליטתו המוחלטת של חיל האוויר של ישראל בשמי מצרים. על ההשפעה שהיתה לפעילות חיל האוויר נוספה השפעתן של כמה פעולות יבשה של כוחות צה"ל, כמו הפשיטה על מוצב המכ"ם הימי בעדביה (ליל ה־21–22 ביוני 1969); הפשיטה על האי גרין והשמדת המתקנים שהיו בו (ליל ה־19–20 ביולי 1969); הפשיטה הגדולה של כוח משוריין בגזרת מפרץ סואץ (9 בספטמבר 1969); הפשיטה על מוצב המכ"ם האווירי בראס ע'ארב והבאת מתקני המכ"ם לישראל (25–26 בדצמבר 1969); כיבוש האי שדואן והחזקתו 32 שעות (22–23 בינואר 1970); הפגזת המחנה בביר־ערי'ד'ה במרגמות (ליל ה־22–23 ביוני 1970).[86] וכך מלחמת ההתשה שנועדה להתיש את ישראל החלה להדאיג את נאצר ואת הפיקוד העליון של צבא מצרים.

84. נאצר ופוזי, אצל: פריד, **מן מַחאדִ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִיָה וַ אל־דִוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 163–164.

85. סא"ל יונה (בנדמן), 'מדיניות המאבק של עבד אל־נאצר', **מערכות**, 223 (יוני 1972), עמ' 30–41.

86. בחודש יולי בלבד איבדה מצרים בקרבות אוויר 19 מטוסים. ראו: תא"ל יצחק ארד (עורך), **1,000 ימים: 12 ביוני 1967–8 באוגוסט 1970**, תל־אביב 1972, עמ' 132. עד כניסת הפסקת האש לתוקפה בלילה של ה־7–8 באוגוסט 1970 איבדה מצרים 86 מטוסים בקרבות אוויר ועוד 25 מטוסים באש נ"מ מן הקרקע. שם, עמ' 132, 198.

בראשית ינואר 1970 התקיים 'מפגש היסטורי', כהגדרת פוזי, של המועצה העליונה של הכוחות המזוינים של מצרים בהשתתפות נאצר כמפקד העליון, ובהשתתפות שר המלחמה והרמטכ"ל. בשלוש פגישות של המועצה (6–10 בינואר) נעשתה הערכת המצב הצבאי. השאלה שהעמיד נאצר לדיון היתה: 'החלטנו לפני שנתיים על מלחמת התשה, האם נוכל להמשיך בה או שהיא הפכה בומרנג [בעל שתי להבות]'? והוסיף: 'האויב הצליח לשתק את גדודי הטילים ואחוז האבדות מההפצצות האוויריות הוא גדול'. נאצר העריך ש'ישראל מאמינה שאנו נחצה את התעלה בקיץ 1970 ומטרתה היא למנוע מהכוחות המזוינים המצריים לחצות את התעלה, וזה בלתי־אפשרי ללא שליטה של ישראל באוויר ופגיעה באמצעי ההגנה האווירית'. נאצר סיכם את הדיון בצורך ללחוץ על ברית־המועצות שתשלים את החסר בהגנה אווירית ובייחוד בטילים, וכן תגדיל את מספר הטייסים. בתום דיונים אלו החליט נאצר לצאת לשם כך לברית־המועצות.[87] הוא ביקר שם ב־22–25 בינואר 1970 וביקש שנסיעתו תהיה חשאית.

נאצר צייר למנהיגי ברית־המועצות תמונת מצב קודרת של ההתפתחויות הצבאיות ושל יכולתו של משטרו להמשיך ולהחזיק מעמד בתנאים הללו. הוא תבע מהם לחוש לעזרתו. לדברי הייכל הדגיש נאצר ש'עתיד המזרח התיכון יוכרע בפס שטח שרוחבו 30 ק"מ בשני צִדי התעלה. מצרים מרגישה שהיא ללא הגנה, כאילו עירומה, וכי מאות מהפועלים, אזרחים, וכמוהם אנשי צבא נהרגו'. הייכל הדגיש ש'נאצר דיבר בתוקף, אך המתח ניכר בו'.[88] נאצר הודה ש'המשך מלחמת ההתשה בשעה שלישראל יש עליונות אווירית מלאה, פירושה שאנו פשוט נתיש את עצמנו'. וכך מסכם פוזי את פגישת הפסגה של נאצר עם ראשי ברית־המועצות:

> זה היה המפגש החשוב ביותר מאז 1967. נאצר מתח בכוונה את האווירה והגביר את המתח לדרגה שבה איים על ההנהגה הסובייטית לעזוב את השלטון לטובת מישהו אחר, שיוכל להגיע להבנה עם האמריקנים. העם המצרי עובר עתה תקופה חמורה — או שניכנע לדרישות ישראל או שנמשיך בלחימה כאשר ההגנה האווירית שלנו אינה מסוגלת למנוע התקפות של ישראל בעומק מצרים. נאצר דרש יחידות שלמות של טילי סאם 3 עם הצוותים הסובייטים שלהם, וכן טייסות מטוסי מיג 21 משופרים עם טייסים רוסים, וכן מתקני מכ"ם משופרים להתראה ומעקב עם צוותים רוסים. את הדרישות האלה נימק נאצר בכך שהזמן אינו לטובת מצרים, ואימון צוותים וטייסים מצרים בנשק החדיש מצריך זמן ארוך. כמו כן דרש מטוס הפצצה שירתיע את ישראל הואיל ומטוסי ההפצצה שיש למצרים אינם מסוגלים להגיע לעומק ישראל, לעומת מטוסי הסקאי הוק והפנטום של ישראל, המפציצים בעומק מצרים.

87. פוזי, **חרב אל־ת'לאת' סנואת**, עמ' 288–289. פוזי מביא נתונים על פעילות חיל האוויר של ישראל ופגיעותיו במצרים בשנת 1969, וכן על פעילות חיל האוויר של מצרים.
88. נאצר בשיחה עם פודגורני, אצל: הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ' 82.

בהיענותו לדרישות נאצר אמר ברז'נייב: 'זאת הפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה שחייל רוסי יוצא מברית־המועצות למדינה ידידותית'. בפגישתם ב־25 בינואר 1970 הודיע ברז'נייב לנאצר על הסיוע הצבאי שאישר הסובייט העליון:

א. דיוויזיה שלמה של טילי סאם 3 עם הצוותים, הציוד והנשק המסייע הנלווה אליהם. הם יבואו בתוך חודש ויהיו תחת פיקוד מצרי לצורכי הגנה אווירית על עומק מצרים.
ב. שלוש חטיבות אוויר ובהן 95 מטוסי מיג 21 משופר עם טייסים וטכנאים רוסים ומתקני המכ"ם הנלווים. הן יהיו בפיקוד מצרי וישתתפו בהגנה אווירית על עומק מצרים, ויבואו בתוך חודש.
ג. 50 מטוסי סוחוי, וכן עשרה מטוסי מיג 21 לאימון.
ד. ארבעה מכשירי מכ"ם מסוג בי 15 לאיתור מטוסים מנמיכי טוס כדי לסייע למערכת ההגנה האווירית של מצרים.
ה. הימצאות החיילים הרוסים תיחשב זמנית עד השלמת אימון החטיבות המצריות בכוחות האוויר וההגנה האווירית של מצרים במחנות האימונים בברית־המועצות ובמצרים; ואז יחזרו החיילים הרוסים למולדתם.

ברז'נייב חזר והדגיש שתפקידי חטיבות ההגנה האווירית וכוחות האוויר יהיו בעומק מצרים.[89] בהעריכו את תוצאות ביקורו של נאצר בברית־המועצות כותב פוזי:

> ביקור זה והישגיו היו נקודת מפנה גדולה לכל הצדדים. יציאת חיילים רוסים בפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה כדי לשתף פעולה עם כוחות מדינה ידידותית היא אירוע היסטורי חשוב בנוגע לברית־המועצות. הימצאות זו עצמה שימשה הרתעה צבאית ומדינית כלפי ישראל וארצות־הברית, והיתה חיזוק של שיתוף־הפעולה והידידות בין מצרים וברית־המועצות, וחיזוק של הנוכחות הסובייטית באזור הערבי בכלל.[90]

הציוד הצבאי מברית־המועצות הגיע לנמל אלכסנדריה ב־25 בפברואר 1970. באותו הזמן באו גם חטיבות האוויר מיג 21 עם טייסיהן. בשלב הראשון שאחרי בואן למצרים נערכו סוללות הטילים סביב שלושה ממרכזיה החיוניים ביותר של מצרים: קהיר, אלכסנדריה ואסואן. מחודש מאי הוצבו סוללות טילים סובייטיות בחלק העורפי של מרחב התעלה, ובמחצית השנייה של חודש יוני ועד הפסקת האש השתלבו החיילים והיועצים הרוסים באופן פעיל בנסיונם של המצרים לקדם מערך של טילים לעבר תעלת סואץ. לקראת

89. פוזי, **חרב אל־ת'לאת' סנואת**, עמ' 311–319; הוידי, **אל־פרץ אל־דאאעה**, עמ' 259.
90. פוזי, **חרב אל־ת'לאת' סנואת**, עמ' 319. פוזי הוסיף לחיזוק דבריו: 'אני זוכר בהזדמנות זו שנסיונות האויב להסתנן אווירית לעומק מצרים הופסקו מ־18.4.1970. בניסיון האחרון שלהם קלטו שיחה ברוסית בין טייסים רוסים באזור עתאקה שמדרום לסואץ. הטייסים הישראלים נמנעו מהתנגשות אתם והם חזרו מהיכן שבאו'. הייכל, **הספינקס והקומיסר**, עמ' 197, תיאר את ביקור נאצר במוסקבה בסוף ינואר 1970: 'נקודת המפנה האמיתית אשר העלתה אחת ולתמיד את הסכסוך המקומי במזרח התיכון לדרג של סכסוך בין־מעצמתי'.

אמצע אפריל החלו טייסים רוסים בטיסות מבצעיות בעמק הנילוס, ולאחר זמן התקרבו יותר ויותר אל התעלה. מעורבותם הצבאית הישירה של הסובייטים לצדה של מצרים לא גרמה לשינוי מהותי במצב הצבאי. אמנם מטוסי חיל האוויר של ישראל הפסיקו מראשית אפריל 1970 את התקפותיהם בעומק מצרים, אולם גברו התקיפות מהאוויר במרחב התעלה. האבדות שנגרמו לכוחות המזוינים של מצרים הלכו וגברו. וכך מסכם פוזי: 'מטוסי האויב החלו להפציץ בצפיפות את בסיסי הטילים שבבנייה. ב־14 וב־15 באפריל התחוללה הפצצה כבדה, והאויב השתמש בכל המטוסים המודרניים שלו מסוג סקאי הוק ופנטום והפציץ את אזור מערב התעלה ארבע הפצצות ביום. ההפצצות נמשכו. והתוצאה היתה אי־יכולת להקים בסיסים חלופיים ממערב לתעלה'.[91]

על רקע זה יצא נאצר לעוד ביקור במוסקבה ב־29 ביוני עד 17 ביולי 1970 'כדי להשיג עוד חיזוק להגנה האווירית על־ידי רשת אלקטרונית להעלאת רמת הלחימה ומניעת עליונות האויב' [וכן כדי לקבל אישור מראשי ברית־המועצות ליוזמת רוג'רס — להלן]. לביקורו של נאצר קדמה הערכת מצב שהכינה ועדה של קציני צבא בכירים, אנשי מודיעין ופקידים ממשרד החוץ. הוועדה הכינה מסמך ששימש בסיס לביקורו של נאצר במוסקבה. לדברי הייכל, המסמך עסק בשלושה נושאים: המצב הצבאי, יחסי מצרים-ברית־המועצות-ארצות־הברית והמצב הפנימי במצרים ובמדינות ערב. הפגישה הראשונה עם הנהגת ברית־המועצות היתה ב־30 ביוני. נאצר הציג את המצב הצבאי בחזית וציין:

> כוחותינו נתונים להתקפות כבדות מאוד של מטוסי הפנטום האמריקניים, המצוידים במכשור האלקטרוני החדיש ביותר; מטרת ישראל, כפי שמנהיגיה מצהירים, היא למנוע מהצבא המצרי להשלים את הכנותיו ההתקפיות לשחרור האדמה הכבושה שלנו. [...] עוצמת הכוחות שלנו מגיעה כיום ל־3/4 מיליון לוחמים, ומספרם יגיע בסוף שנת 1970 למיליון. אך הבעיה הנוכחית היא שארצות־הברית מציידת את ישראל בציוד למלחמה אלקטרונית שאין לנו כמוהו. יתר־על־כן מטוסי המיג אינם מסוגלים לשהות באוויר זמן ארוך כמו הפנטום.

בסוף הישיבה הציג נאצר את דרישותיו המוגדרות לצייד את מצרים בציוד ללוחמה אלקטרונית (ל"א) כדי להעלות את היכולת האווירית שלה. הוא ביקש גם לצייד את מצרים במפציצים כבדים להרתעת ישראל מפני התקפות בעומק מצרים, וכן את השלמת רשת ההגנה האווירית בטילים לאזור מצרים העילית, ובייחוד לאזור אסואן לשמירת סכר אסואן. הישיבה השנייה התקיימה ב־11 ביולי ונדונו בה עניינים מדיניים, ובפגישה האחרונה ב־16 ביולי נמסרו החלטות מנהיגי ברית־המועצות בדבר היענות לדרישות נאצר. ואכן הציוד האלקטרוני הגיע לאזורי הצבתו במצרים באוגוסט 1970, וכן הגיעה באותו החודש חטיבה שלמה של טילים מדגם סאם 6 על כל ציודה ועם צוות רוסי לתפעולה. חטיבה זו

91. פוזי, **חרב אל־ת'לאת'** סנואת, עמ' 321–322.

כולה הוצבה להגנה על סכר אסואן מפני התקפות אוויר של מטוסים מנמיכי טוס. כמו כן הגיעו ארבעה מטוסי מיג 25 חדשים למטרת סיור אווירי אסטרטגי בגובה רב, והוצבו בבסיס מערב קהיר. ברית־המועצות סיפקה מטוסי סיור אסטרטגיים כדי לספק מידע מודיעיני למצרים ולצי הסובייטי בים התיכון ואלה הוצבו במרסי מטרוח. ברית־המועצות גם הקציבה שלוש פריגאטות עם נחתים ועליהן טילי סאם 6, מאלה שהוצבו באסואן, ואלה הוצבו בכניסה לנמל פורט סעיד. סך כל הרוסים, ובכלל זה טכנאים, אנשי צוות ומנהל שבאו למצרים ממרס 1970, ומילאו תפקידי הגנה אווירית בעומק, ולא בחזית, היה 5500 איש.[92]

לפני כניסת הפסקת האש לתוקפה ניסו המצרים, בעזרת הרוסים, לקדם את מערך הטילים עד התעלה. ב־25 ביוני הובחן מערך ביניים של טילים באזור פּוּתמיה־תל אל־כּבּיר [ובו גם יחידות סאם 3 רוסיות]. מ־30 ביוני פעל חיל האוויר של ישראל ברציפות נגד מערך הטילים, ועל אף אבדות כבדות (חמישה מטוסי פנטום) עלה בידו עד הפסקת האש לעכב את הבאתם של הטילים אל התעלה. למצב כזה הכינו המצרים והסובייטים תוכנית חלופית. בעת ביקורו של נאצר במוסקבה נדון עניין קידום הטילים אל התעלה בחסות הפסקת האש הצפויה. תוכנית זו נדונה כנראה שוב כשבאו לקהיר ב־30 ביולי 1970 מפקד כוחות האוויר של ברית־המועצות ומפקד ההגנה האווירית שלה, וזה בעקבות הפלת ארבעה מטוסי מיג 21, שהטיסו טייסים רוסים, בידי טייסים ישראלים.

בלילה שבין 7 ל־8 באוגוסט 1970 נכנסה לתוקף הפסקת אש, וכך הסתיים ללא הישגים של ממש עוד שלב במאבקו של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות'.

יוזמת רוג'רס: תפנית בעמדת נאצר כלפי ארצות־הברית

על רקע מצוקת מצרים שהסתמנה בחודשים הראשונים של 1970, המבוי הסתום בתהליך המדיני והגברת המעורבות הצבאית הסובייטית במצרים, החל תהליך שחיקה בעמדה השלילית של נאצר כלפי ארצות־הברית וכלפי מאמצי הפתרון המדיני שלה. זאת בלי לשנות את עמדתה העקרונית של מצרים בעניין התנאים לפתרון מדיני. מן הצד האחר גרמו התפתחויות אלו לממשל האמריקני להעריך מחדש את מדיניותו באזור.

ב־20 ביוני 1970 נמסרה איגרת בעל־פה לשר החוץ מחמוד ריאד מה־19 ביוני מאת מזכיר המדינה של ארצות־הברית [הלוא היא 'יוזמת רוג'רס'], ובד בבד נמסרה גם לירדן ולישראל. במרכז האיגרת עמדה ההצעה להפסקת אש בין מצרים וישראל לתקופה מוגבלת (שלושה חודשים). הפסקת האש תלֻוה בשמירת הסטטוס־קוו בהיערכות הצבאית ממערב

92. שם, עמ' 353–359. פרטי המסמך שהוכן לקראת ביקור זה ראו אצל הייכל, **הספינקס והקומיסר**, עמ' 198–201.

לתעלה וממזרח לה, ובכלל זה אי־הצבת טילי נ״מ [הכוונה לאי־הזזת טילים ממצרים מזרחה עד תעלת סואץ] ואי־הקמת מתקנים צבאיים חדשים.[93]

ליוזמה זו קדמו כמה מהלכים מדיניים במגעים בין מצרים וארצות־הברית, ואלה אפשרו את העלאת היוזמה ואת הסכמת מצרים. ביקורו של עוזר מזכיר המדינה ג׳וזף סיסקו בקהיר (10–12 באפריל 1970) מסמל את השינוי בעמדתו של נאצר כלפי ארצות־הברית. מעורבותה הצבאית הפעילה של ברית־המועצות בלחימה העמידה לפני הממשל האמריקני סיכון של התגברות המעורבות הסובייטית, שבהתפתחות קיצונית עלולה לחייב תשובה צבאית של ארצות־הברית. יתר־על־כן, פעילותן של טייסות סובייטיות מבסיסים במצרים, שנמסרו לשימושה הבלעדי של ברית־המועצות, ובנייתו של בסיס ליחידות צי סובייטיות במרסי מטרוח חרגו, מנקודת מבטה של ארצות־הברית, מהסכסוך הישיר במזרח התיכון. מדיניותה של ארצות־הברית חתרה אפוא להביא את הצדדים לידי הפסקת אש במועד מוקדם ככל האפשר, ובחסות הפסקת האש לחדש את המגעים המדיניים להשגת הסדר שיצמצם, כך קיווה הממשל האמריקני, את הנוכחות הצבאית של ברית־המועצות במצרים. מבחינה זו הושג אחד מיעדיו של נאצר בהתשה ובהגברת המעורבות הצבאית של ברית־המועצות.

במאמציה להשיג הפסקת אש ולחדש את המגעים המדיניים בין הצדדים, נקטה ארצות־הברית את שיטת הלחצים והפיתויים. מצד אחד חזר הממשל והבהיר למצרים את מחויבותו כלפי ישראל להמשיך ולקיים את מאזן הכוחות באזור, ומן הצד האחר הגביר את המגעים הישירים עם ראשי מצרים, ואנשי הממשל הבהירו לבני שיחם שוב ושוב שהמפתח להסדר של הסכסוך מצוי בוושינגטון, שכן ארצות־הברית היא היחידה המסוגלת לגרום לשינוי בעמדתה ׳הקשוחה׳ של ישראל. אנשי הממשל גם הציעו לשלטונות מצרים להזמין את סיסקו לשיחות עם נאצר. ואמנם במחצית השנייה של מרס 1970 הסכים נאצר להזמין את סיסקו, ובישיבת הממשלה ב־11 באפריל הסביר: ׳הסכמנו באחרונה לפגוש את סיסקו והחלפנו דעות כדי להוכיח לכול שאנו מדברים עם המזרח ומדברים גם עם המערב. סיסקו דרש ממני שהדיאלוג בקשר לבעיה [הסכסוך] יהיה אתם ישירות ולא דרך ברית־המועצות כפי שהיה עד אז׳.[94] ואכן בביקורו בקהיר (10–12 באפריל) מצא סיסקו נכונות עקרונית

93. לנוסח איגרת רוג׳רס לשר החוץ של מצרים ראו: פריד, **מן מַחאדִ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דְוַלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 220–224. לנוסח ההסכמה של מצרים וישראל על הפסקת האש ותנאיה מ־7.8.1970 ראו: Lapidoth and Hirsch, *The Arab-Israel Conflict and its Solution*, p. 142

94. פריד, **מן מַחאדִ׳ר אִג׳תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִּיָה וַ אל־דְוַלִיָה, 1967–1970**, עמ׳ 219. יש לציין שהמאבק שניהל מאז תום המלחמה נועד בין השאר להביא לשינוי בעמדתה של ארצות־הברית. אין ספק שנאצר שאב עידוד לתקוותו שיעלה בידו לגרום לשינוי בעמדתה של ארצות־הברית מהודעתו הפומבית של מזכיר המדינה רוג׳רס מ־23 במרס 1970 על הקפאת העיון בבקשתה של ישראל לעוד מטוסים. ראו: ריאד, **מד׳כראת 1948–1978**, עמ׳ 232, על ביקור סיסקו ופרטי שיחותיו עם נאצר. ריאד טוען שלביקור לא היו תוצאות ממשיות.

לדון באפשרות להפסקת אש. חשיבותו של הביקור היתה בכך שסיסקו הצליח לשכנע את מנהיגי מצרים שיש בוושינגטון אווירה של 'רצון טוב' כלפי קהיר ויש נכונות כנה בממשל לקדם הסדר מדיני. כך הכשיר סיסקו את הקרקע לנאומו של נאצר ב־1 במאי 1970, שבו פנה בפומבי אל הנשיא ניקסון וביקש את עזרתו בקידום הסדר למשבר 1967 בדרכים מדיניות. הקטע הבא מנאומו של נאצר ב־1 במאי מבהיר כיצד ראה נאצר את יחסי ארצות־הברית עם ישראל:

> מכאן, באזור שנמצא בית־החרושת אבו זעבל שהופצץ ממטוסים אמריקניים [...] אני פונה לנשיא ניקסון ואומר לו [...] אם ארצות־הברית רוצה שייכון השלום [במזרח התיכון] עליה להורות לישראל לסגת מהשטחים הכבושים. היא יכולה לעשות כן מכיוון שישראל עושה את דברה וחיה על חשבונה [...] [אולם] אם ארצות־הברית אינה מסוגלת להורות לישראל לסגת, עליה לומר לנו זאת — אנו מוכנים להאמין לה, תהיה דעתנו על כך אשר תהיה. במקרה זה אנו דורשים דבר אחד שהוא באפשרותה של ארצות־הברית: עליה למנוע מישראל סיוע נוסף כלשהו — מדיני, צבאי או כלכלי — כל עוד כובשת ישראל שטחים ערביים.[95]

עצם הקריאה לנשיא ניקסון בבקשת עזרה ונעימת הנאום כולו שיקפו היטב את המבוי הסתום שנקלעה אליו האסטרטגיה של נאצר. נאצר הניח שעצם פנייתו הפומבית אל הנשיא ניקסון עשויה לגרום לסחף בעמדתה של ארצות־הברית, וזו תתקרב לעמדתו שלו. אחרי פנייה זו התקיימו מגעים בין סיסקו ודונלד ברגיס, הממונה על ענייני ארצות־הברית בקהיר, לבין נאצר ושר החוץ מחמוד ריאד.[96] ב־28 ביוני מסר ברגיס לשר החוץ ריאד איגרת מוושינגטון. לפי דיווחו של נאצר על הפגישה הודיע ברגיס לריאד:

> הזמן מתאים מאוד לדיון על פתרון אמיתי של שלום. ארצות־הברית היא המדינה היחידה שתוכל ללחוץ על ישראל. הוא ביקש להשאיר לה את בחירת הדרך המתאימה לכך, והוסיף כי תוכניתם אינה מרחיקה את סוריה. מספיק אם היא תכריז על הסכמתה להחלטה 242 ואזי אפשר לצרפה לסוגיית הפתרון. אשר לזכויות הפלסטינים, הרי אין זה קשה להגיע לתוכנית שתכלול את הפלסטינים בדרך כלשהי. בסוגיית הנסיגה מהאדמות הכבושות, הרי השקפת ארצות־הברית מבוססת על אי־השגת שטחים במלחמה בהתאם להחלטת מועצת הביטחון. בעניין ירושלים, הרי כבר הציעו כי תישאר לא מחולקת, כך שלישראל ולירדן יהיה חלק בניהולה. אשר לגדה המערבית, הם בעד תיקונים קלים בגבולות.[97]

95. נאצר, רדיו קהיר, 1.5.1970.
96. אמין הוידי, **אד'וא עלא אַסבאב נכסַת 1967 ועלא חרב אל־אִסְתִנזאף**, ביירות 1975, עמ' 169–170.
97. נאצר בוועדה העליונה של אס"ע, 18.7.1970, פריד, **מן מַחאדִ'ר אג'תמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרבִיָה וַ אל־דִוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 231. על גרסת שר החוץ מחמוד ריאד ראו: ריאד, **מד'כראת 1948–1978**, עמ' 238, 239–262.

נאצר קיבל את נוסח האיגרת [כלומר יוזמת רוג׳רס מ־19 ביוני] ב־21 ביוני בהיותו בלוב, והעריך שהיוזמה ׳תואמת את האסטרטגיה הכוללת שלו׳. בעת ביקורו במוסקבה לפסגה החמישית עם מנהיגי ברית־המועצות (29 ביוני עד 17 ביולי) תיאם נאצר עם מנהיגי ברית־המועצות את תשובתו ליוזמה, וב־23 ביולי הודיע פומבית על היענותו. בישיבת הוועדה העליונה של אס״ע ב־18 ביולי הסביר נאצר את הסיבות להסכמתו ליוזמה, כפי שהציגן למנהיגי ברית־המועצות. יש חשיבות להסבריו בהיותם כנים ותואמים את המציאות בעת ההיא. היה חשוב לנאצר לקבל את הסכמת ברית־המועצות בשל ההשלכות הברורות על יחסיו עם ההנהגה הסובייטית ועל המצב הצבאי של מצרים בעימות עם ישראל. להלן הסבריו:

א. למעשה אין ביוזמה תנאים חדשים. ואולם מצרים וברית־המועצות נתונות ללחץ בין־לאומי חזק המבוסס על הטענה ששתיהן חותרות רק למלחמה ואילו היהודים רוצים פתרון של שלום. אי לכך הסכמה ליוזמה היא תגובה על מסע הלחצים הזה.
ב. הפסקת אש לשלושה חודשים בלבד פירושה ביטול החלטת הפסקת האש משנת 1967 שלא הוגבלה בזמן, ולכן לאחר שלושה חודשים יהיה חידוש האש בגדר פעולה לגיטימית.
ג. תקופת הפסקת האש תעזור למצרים (ולברית־המועצות) לבנות עמדות חדשות לטילים, שאותן היא מנסה לבנות בלא הצלחה מאז דצמבר 1969 תחת התקפות האוויר של ישראל. מצב זה השאיר את הטילים באזור הקדמי בלי חומת מגן מפני הפצצות.
ד. תקופה של שלושה חודשים שבה תיפסק האש תעזור לנו לשליטה צבאית באזור התעלה הודות למספר הגדול של גדודי הטילים החדשים יחד עם הישארות יחידות ההגנה האווירית הרוסיות בעומק מצרים. אף־על־פי שהיחידות הרוסיות היו אמורות לחזור לארצן בסוף חודש זה עם הגעת הצוות המצרי שהשלים את אימונו שם, דרשתי מהם להשאיר את היחידות הרוסיות בעמדותיהן, ושהצוותים המצריים יקבלו טילים נוספים וינועו בחשאי לחוף התעלה. הרוסים נענו לבקשתי, כך יהיה לנו מספר גדודי טילים כפול ממה שיש לנו כעת. היחידות הרוסיות תישארנה אתנו עוד שישה חודשים. יתר־על־כן, מאחר שלא צפוי פתרון בשנה זו, יתאפשר לנו להחליף את מנועי מטוסי המיג במנועים אחרים חדשים.

על תגובת מנהיגי ברית־המועצות להסכמתו ליוזמה ציין נאצר: ׳כאשר הצגתי את התוכנית לפני הסובייטים, הם התנגדו ואמרו: מדוע אתם מסכימים לתוכנית אמריקנית לאחר שדחיתם תוכנית שלום רוסית שהוצעה לכם בעבר? ואמרו כי פירוש הדבר שהעולם יגיד שאמריקה היא הפועלת למען השלום, וכך תעניק הסכמה מצרית זו לאמריקה מעמד בין־לאומי גדול׳. בסיום הדיון הארוך עם הרוסים אמר נאצר בתקיפות, שהעידה על מצבו הקשה אז: ׳העובדה כעת היא, או שנסכים או שלא נסכים, ואין פתרון ביניים. אין להתעלם מכך שאם נדחה את היוזמה ניתן לאמריקנים סיבה מתאימה לספק לישראל עוד מטוסים ועוד נשק חדיש. הסכמתנו ליוזמה לנוכח העולם כולו תיצור לחץ על ארצות־הברית ועל

ישראל'.[98] בסופו של דבר לא נותר לראשי ברית־המועצות אלא להסכים לעמדתו של נאצר לקבל את היוזמה.

לאחר שהשיג את הסכמת ברית־המועצות נפגש בשובו לקהיר עם הוועדה העליונה של אס"ע (18 ביולי) ועם ממשלתו (19 ביולי) להסביר את שיקוליו ואת נימוקיו. כך גם עשה בפגישותיו עם מנהיגים ערבים אחרים. בפגישות אלה חזר נאצר על נימוקיו. בסכמו את נימוקיו של נאצר כפי שבאו לביטוי בפרוטוקולים של פגישותיו אלו, ובכלל זה עם הצמרת הסובייטית, כותב אמין הוידי:

> שיקוליו היו בראש ובראשונה צבאיים ולא מדיניים. הוא העריך שהסיכויים להצלחת היוזמה אינם עולים על חצי אחוז. נאצר קיבל את היוזמה משום שהגיע למסקנה שההסלמה הצבאית בחזית המצרית מגיעה לדרגה שדרוש לעצרה כדי להצטייד מחדש למלחמה אלקטרונית [...], בשעה שבכל יום ובמשך שבועות נשפכות אלף טון [פצצות] בממוצע, והטייסים המצרים נלחמים כעיוורים. אמנם לישראלים נגרמו פגיעות חסרות תקדים במטוסים, אך גם אנחנו הפסדנו. נאצר הגיע למסקנה שהתוצאה מהעליונות האווירית של ישראל היא שאינו מסוגל להשלים את בניית מערכת טילי סאם באזור התעלה. בסיכום, היינו במצב שאינו מאפשר לנו לעשות מה שאנו רוצים ולא למנוע את האויב מלעשות מה שאין אנו רוצים שיעשה.[99]

ברגע שהחליט, כבר בהיותו בלוב, על קבלת היוזמה, דאגתו העיקרית היתה לקדם את מערך הטילים מזרחה לתחום 30 הקילומטרים מהתעלה, וכן לקדם בתקופת הפסקת האש את מערך הטילים הקדמי אל החוף המערבי של התעלה. בטריפולי הוא סיכם זאת עם שר המלחמה שלו שזומן לשם. בביקורם בברית־המועצות תיאמו נאצר ופוזי עם ראשי המערכת הצבאית הסובייטית את נושא הזזת הטילים בחסות הפסקת האש. בעזרת הרוסים הוכנו גדודי טילים שינועו לעבר התעלה בתקופת הפסקת האש כדי להכפיל את מספר גדודי הטילים באזור התעלה. התכנון הזה הוצא אל הפועל במלואו. קידום מערך הטילים לכיוון התעלה בעזרת הרוסים החל כבר בלילה הראשון של הפסקת האש והוא הושלם באוגוסט 1970. טווח הפעולה של מערך זה הגיע עד עשרה ק"מ בעומק סיני. נאצר דיווח בסיפוק בישיבת הממשלה ב־7 בספטמבר 1970: 'אנו במצב צבאי טוב. ישראל אינה יכולה להתקיף אותנו או לעבור את התעלה. וכמו כן אנו מוכנים לפעולות קומנדו נגד עמדות הטילים'.[100]

98. דיווח של נאצר על שיחותיו במוסקבה ראו: פריד, **מן מַחאדָ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 228–234. ראו גם: הייכל, **אל־טריק אלא רמדאן**, עמ 91–92; הנ"ל, סימז"ת, 30.7.1970, 3.12.1970; הנ"ל, **הספינקס והקומיסר**, עמ' 201 — נאצר מסביר לראשי ברית־המועצות את יתרונות היוזמה.

99. הוידי, **אל־פרץ אל־דאאעה**, עמ' 236–240, 294–296.

100. נאצר, צצל פריד, **מן מַחאדָ'ר אִג'תִמאעאת עבד אל־נאצר אל־עַרַבִּיָה וַ אל־דֻוַלִיָה, 1967–1970**, עמ' 225–226.

לדברי פוזי: 'לפני ההחלטה על הפסקת אש, בלילה אחד הוצאתי הוראות דחופות למפקד ההגנה האווירית לפעול להעברת המערך הראשון של הטילים (קרוב ל־14 גדודים) היישר לחוף המערבי של תעלת סואץ, כך שהביצוע יושלם לפני חצות, וטילים אלו יישארו במקומותיהם החדשים ולא יחזרו למקומם הקודם. ואמנם לפני חצות הלילה של ה־7–8 באוגוסט 1970 הועברו הטילים במהירות, לפני שהחלה הפסקת האש בשעה אחת בבוקר, 8 באוגוסט 1970, זמן מקומי'.[101]

סיכום והערכה

התבוסה במלחמה העלתה באופן טבעי את סוגיית האידאולוגיה הנאצרית או הנאצריזם וגורלה של תפיסת הלאומיות הערבית שאליה הטיף נאצר אחרי מלחמת סיני, שהסכסוך הערבי־ישראלי היה ממרכיביה העיקריים. ה'נַכְסָה' העלתה סימן שאלה על דרכו המדינית של נאצר וספקות בצדקת דרכו בהפיצו את רעיון הלאומיות הערבית המיליטנטית. נאצר שינה את דרכו כדי לרפא את טראומת התבוסות שממנה סבלו הוא ועמו והעולם הערבי. כשלונותיו נסקרו בספרים על תקופתו ובהם קיבלו השנים האחרונות של שלטונו הערכה שלילית.[102] ואולם יש לאזן את התמונה ולהעריך את מורשתו גם בהצלחותיו. בתקופתו ובהשפעתו עבר העולם הערבי שינויים פוליטיים, חברתיים ומדיניים ובהם המאמצים להגיע לעצמאות מלאה תוך כדי סילוק המשטרים ה'ראקציוניים' וההשפעה הקולוניאליסטית של המערב. עם זאת הוא תרם לא מעט להכנסת השפעתה של ברית־המועצות על חשבון עצמאותה של מצרים, אבל לא בדרך של כפייה, אלא מרצון וכדי להתמודד עם האתגר הערבי הגדול מאז 1948, הלוא הוא הסכסוך הערבי־ישראלי ופתרון הבעיה הפלסטינית. בחוגים רבים של משכילים ערבים עדיין מתגעגעים לנאצר, למנהיגותו ולמורשתו. בראייה היסטורית נזקפים לזכותו הישגים חשובים במצרים עצמה ובמרחב הערבי בכלל.

שאלה מתבקשת היא, מה היתה מידת הצלחתה של האסטרטגיה שלו ל'חיסול תוצאות התוקפנות'. מבחינה צבאית, הכרעת המאבק באזור התעלה היתה פועל יוצא של מאזן הכוחות בין מצרים (בסיוע ברית־המועצות) לבין ישראל (בסיוע ארצות־הברית). צעדיו המדיניים, הפסקת האש וקבלת יוזמת רוג'רס היו תוצאה של המצב הצבאי באזור התעלה.

101. פוזי, **חרב אל־ת'לאת' סנואת**, עמ' 324. על הרקע לקבלת יוזמת רוג'רס כותב הוידי, **אל־פרץ אל־דאאעה**, עמ' 238: 'מאז יוני 1967 נהרגו קרוב ל־20,000 אנשי צבא ואזרחים. התקפות האוויר של ישראל, שהחלו ביולי 1969 גרמו ליותר מ־4000 הרוגים בקרב הטכנאים, המהנדסים והפועלים שעסקו בהקמת בסיסי הטילים. לא יכולנו להשלים את הקמת בסיסי הטילים תחת ההפצצות הישראליות האינטנסיביות באזור התעלה, שהיו מרוכזות מאלו האמריקניות בוויטנאם. אנו מנסים להקים בסיסי טילים מדצמבר 1969, אך בלא הצלחה. עקב נסיונות אלו היו פגיעות רבות בטכנאים, בפועלים ובמהנדסים אשר על ההקמה — 4000 שהידים'.

102. ראו למשל: שמעון שמיר (עורך), **ירידת הנאצריזם, 1965–1970**, תל־אביב 1978.

מלחמת ההתשה התישה את מצרים ולא רק את ישראל, והמאבק המזוין לא השיג את מטרתו המדינית. ישראל לא הראתה סימנים לשינוי של ממש בעמדותיה, על אף שהותשה לא פחות ממצרים. סִסמתו של נאצר 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח' לא עמדה במבחן. סאדאת הוא שהגשים אותה בסופו של דבר, אבל בשינוי יסודי ברכיבי האסטרטגיה המדינית והצבאית של נאצר ובהפקת לקחים מנסיונו של קודמו. הישג טקטי היה תוכנית רוג'רס, שנאצר ניצלה בצורה מרבית. המשך השינוי בעמדת ארצות־הברית בא לידי ביטוי ביוזמותיו של קיסינג'ר, ואלה הגיעו לשיאן במהלך מלחמת יום הכיפורים ובהשגת הסכם הפרדת הכוחות והסכם הביניים בין מצרים לישראל.

ראויים לציון הישגיו של נאצר בתחום הצבאי הפנימי, הגם שמלחמת ההתשה לא השיגה את יעדיה. חל שינוי ניכר בהתנהגותו של צבא מצרים. צבא מצרים בסוף תקופה זו היה שונה לגמרי מהצבא שהובס ב־1956 וב־1967. למרות כשלון ההתשה, הוא צבר ניסיון, גילה העזה וכושר לחימה טובים מאלו שבתקופות הקודמות. הצבא השתחרר מהפוליטיזציה שהיה נגוע בה בתקופת המושיר עאמר. אמנם ביצועיו לא היו ברמה של ביצועי צה"ל, אבל היתה התקדמות בעוצמתו בציוד, באימון ובייחוד בחיל האוויר ובהגנה האווירית. סאדאת קצר את הפרי. קשה לתאר את ביצועיו של צבא מצרים במלחמת יום הכיפורים בלא ההכנות של נאצר, שלקח על עצמו להיות המפקח על הצבא ועל הכנתו למלחמה. מבחינה זו הגיע סאדאת אל המוכן. שינוי התפיסה של סאדאת אִפשר לו את הניצחון האסטרטגי במלחמת יום הכיפורים. קשה שלא להתרשם מהרצינות והמסירות שפעלו בהן מפקדי הצבא ליצור צבא מצרי חדש שיכול לבצע את האסטרטגיה של נאצר. הם היו חדורי מוטיבציה למחוק את רושם התבוסה. כשנאצר ושר ההגנה שלו דיברו על התשה ממושכת ועל הכנות לצליחה ולמלחמה, לא היו אלה דיבורים בעלמא. הפיקוד המצרי לדרגיו, בהנחיית נאצר עצמו, עשה כמיטב יכולתו כדי להוכיח שהצבא המצרי השתנה והוא נחוש להיכנס לעימות צבאי עם ישראל. ואכן בפעילותו הצבאית באזור התעלה היה ביטוי לנחישותו של הפיקוד הצבאי המצרי להוכיח הלכה למעשה את אמינות ההצהרות של נאצר 'להחזיר בכוח מה שנלקח בכוח', ולנחישותו להוכיח שנפתח עידן חדש במאבק הצבאי עם ישראל. תגובתה האווירית המסיבית של ישראל נטרלה למעשה את ההישגים האלה של נאצר ונטעה ספק במידת הצלחתה של מדיניות ההתשה, מה שתרם בסופו של דבר להסכמתו של נאצר ליוזמת רוג'רס. סאדאת למד היטב את לקח ההתשה ונמנע מלחזור עליה.

הֶוִידי הגדיר היטב את השיקולים של נאצר אחרי התבוסה ביחסו לברית־המועצות:

> נאצר היה בדילמה אחרי תבוסת 1967, וזו אילצה אותו לוותר על הרבה מהעקרונות שהטיף להם בזמנים שבהם דגלי הנאצריזם הונפו בגאווה ובהתפארות, ורעמי התופים הגיעו לאוזני הערבים מהים ועד המפרץ. אך למרות זאת ניסה לנצל את המצב הרגיש לשירות מטרותיו על־ידי תמרוניו הידועים. הוא שאף לגרור את הסובייטים שיהיו אתו באותה ה'משבצת' שבה מצא את עצמו. הוא אף ניסה לדחוף אותם להילחם לצדו. אבל הסובייטים הבינו את תמרוניו ונמנעו מהסתבכות [או מכניסה למלכודת] כזאת.

ואכן הסובייטים מיהרו לסייע לו, אך בלי שייגררו לעימות ישיר עם המעצמה השנייה. אולם נאצר לא איבד את תקוותו בכך והמשיך במאמציו עד שהצליח להביא לידי כך שכוחות הגנה אווירית של ברית־המועצות ייערכו עם צוותיהם ומטוסיהם וטייסיהם התעמתו עם מטוסים של ישראל.[103]

בסכמו את הנושא כותב הוידי, שנאצר ראה באסטרטגיה שלו, הנשענת על הרחבת הנוכחות הצבאית הסובייטית במצרים, כלי לדחיפת ארצות־הברית לפעול להגשמת 'השלום הצודק' בין מצרים לישראל. לאסטרטגיה זו היו כמה הישגים טקטיים, אף שהיה אפשר להגיע להישגים ניכרים יותר אלמלא מדיניותה הזהירה של ברית־המועצות בסיוע בנשק ובציוד. התוצאות היו טובות יותר למצרים לו הפיקוד הצבאי שלה היה מוכשר יותר בתכנון ניצול האפשרויות הקיימות ללחוץ על האויב כדי לאלץ אותו לשנות את מטרותיו ושיטותיו. מכשולים אלו גרמו למצרים להסכים להפסקת אש חדשה בלי להשיג שינויים של ממש במצב המדיני, וכך חזר המצב למה שהיה בימים הראשונים לאחר ה'נכסה'.[104]

103. הוידי, **אל־פרץ אל־דראעה**, עמ' 257.
104. שם, עמ' 294.

פוליטיקה

מצדה או מודיעין: מנחם בגין ויחסו למרד גטו ורשה

אמיר פלג

פריצתו של מרד גטו ורשה באפריל 1943 עוררה ביישוב היהודי בארץ־ישראל התרגשות רבה. ההתרגשות נבעה מעצם מעשה המרד, אך לְוותה בייסורי מצפון וברגשי אשמה. המורדים לחמו לבדם, בלי כל עזרה מהיישוב בארץ־ישראל ועם תמיכה קטנה מאוד של קבוצות מחתרת פולניות מחוץ לגטו. הצעירים, רבים מהם מתנועות הנוער החלוציות, נותרו לבדם במלחמתם בגרמנים.[1] מרד גטו ורשה השתלב במהרה במערך המיתוסים של היישוב היהודי, שכבר הכיל אירועים היסטוריים מהעבר היהודי הרחוק, כגון מצדה ומרד בר־כוכבא, ואירועים מהעבר הקרוב יותר, כגון הקרב על תל חי. בתוך כך הפך המרד בגטו ורשה לסיפור גבורה ארץ־ישראלי. בן־גוריון אמר על המורדים, שהם למדו את 'תורת המיתה החדשה אשר מגיני תל־חי וסג'רה ציוו עלינו — מות גבורה'. יצחק שדה ראה בלחימה בגטאות את 'שלילת הגלות העקבית ביותר'. ועוד הובלט מיד הקשר בין המורדים לבין התנועה החלוצית בארץ־ישראל.[2]

נוסף על זיהוי המורדים עם תנועות השמאל החלוציות, זיהו אותם אנשי היישוב בארץ־ישראל עם לוחמי מצדה. מצדה היתה אחד המיתוסים החשובים של הלאומיות היהודית המתחדשת וחוברה לשם כך יחד עם מרד החשמונאים. הצורך של ראשי התנועות הציוניות בארץ־ישראל לאמץ את ראשי תנועות הנוער שלהן שנשארו בגולה, ולהבדילם מהיהודים שנרצחו בלא התנגדות, הוביל להשוואת המורדים בוורשה למורדי מצדה. כך גם עשו את מרד גטו ורשה למיתוס מחנך לנוער בארץ־ישראל, מיתוס של מלחמה עד הכדור האחרון אל מול פני האויב.[3]

1. דינה פורת, **הנהגה במלכוד**, תל־אביב 1986, עמ' 440.
2. נעימה ברזל, 'תפיסת הגבורה בשואה: בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט', **דפים לחקר השואה**, טז (2000), עמ' 88–89; אניטה שפירא, **חרב היונה**, תל־אביב 1992, עמ' 454–455.
3. מולי ברוג, 'מראש מצדה עד לב הגטו: המיתוס כהיסטוריה', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים 1996, עמ' 213, 218; Yael Zerubavel, *Recovered Roots*, Chicago and London 1995, pp. 70-79

בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, ובצורה בולטת יותר לאחר קום המדינה, היה סיפורם של מורדי הגטאות לסמל להתנהגות היהודית הראויה בגולה לנוכח השואה. אל מול סמל זה הועמדה, על דרך השלילה, ההתנהגות היהודית הפסיבית, שהוגדרה באמירה שהיהודים הלכו אל מותם כצאן לטבח. שרידי הלוחמים בגטאות נעשו עקב כך לנושאי סמליו של אתוס הגבורה היהודית בשואה. על־פי התפיסה הזאת, שהשתרשה בציבור הישראלי בשנות החמישים, היתה הלחימה בגטאות מופת חלוצי ארץ־ישראלי בהתגשמותו.[4] תגובתו של היהודי הלוחם הושוותה פעמים רבות לתגובת היהודים במצדה. אמנם סופו של הקרב במצדה היה בהתאבדות הלוחמים, אך הם עשו זאת עם נשקם בידם ולאחר קרב הרואי עם שונאיהם. ההתאבדות, שלפני כן קיבלה מקום משני בסיפור ואף הוסתרה, קיבלה כעת משמעות אחרת. היא הוגדרה 'מלחמת התאבדות'. כך הושוותה המלחמה על מצדה למלחמתם של לוחמי הגטאות — מלחמה חסרת סיכוי, אך עם נשק ביד ואפשרות לנקמה.[5]

במרוצת השנים עבר היחס לגבורה היהודית בשואה גלגולים ושינויים. הגבורה הלוחמת, שהודגשה בשנות החמישים, פינתה את מקומה ל'עמידה היהודית', בהדגשת הגבורה שבחיי היום־יום והרצון לשרוד תחת הכיבוש הגרמני.[6] ואולם מרד גטו ורשה והמיתוס שנכרך סביבו הוסיפו לשמור על מקומם במערך המיתוסים של מדינת ישראל. יתרה מכך, מקומם של אנשי תנועות הנוער החלוציות, של ארגונם — 'ארגון יהודי לוחם' (אי"ל) — ושל מפקדי הארגון מרדכי אנילביץ' ואנטק צוקרמן, כמי שקראו למרד, ארגנו אותו ולחמו בו, נשאר איתן בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

בשני העשורים האחרונים החלו להישמע יותר ויותר קולות שהעלו את זכרו של ארגון לוחם אחר בגטו. 'ארגון צבאי יהודי' (אצ"י) היה הארגון של התנועה הרביזיוניסטית ושל תנועת הנוער שלה בית"ר בזמן המרד. השיח בדבר העלמת חלקו של אצ"י במרד גטו ורשה החל זמן קצר לאחר סיום המרד. בדצמבר 1943 כתב עמנואל רינגלבלום ביומנו: 'ומדוע אין נתונים על Ż.Z.W [אצ"י]. בהיסטוריה חייבים להותיר עקבות מהם, על אף שהם לא סימפטיים בעינינו'.[7] בשנת 1946 הוציאה נציבות בית"ר בארץ־ישראל ספרון שכותרתו **האמת על מרד גיטו ורשה**. בחוברת זו מואשמים לוחמי אי"ל שנותרו בחיים ומפלגות

4. נעימה ברזל, 'בין מרד לוחמי הגטאות לניצחון הגורל היהודי', **זמנים**, 81 (חורף 2002–2003), עמ' 76–78; יעל זרובבל, 'מות הזכרון וזכרון המוות: מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות', **אלפיים**, 10 (1995), עמ' 54.
5. יעל זרובבל, שם.
6. ראו בהקשר זה: Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven and London 2001, pp. 119–166; דן מכמן, 'התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה: הערות עיוניות', **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, רמת־גן 1998, עמ' 159–189.
7. עמנואל רינגלבלום, 'מכתבים מן הגניזה: פרסום ראשון', **ילקוט מורשת**, 75 (אפריל 2003), עמ' 83.

השמאל בארץ־ישראל בהשכחה מכוונת של הארגון הלוחם הבית״רי.[8] האשמות דומות המשיכו לעלות בעיקר על דפי עיתונה של תנועת החרות בשנות החמישים והשישים, ובייחוד הואשמו צביה לובטקין ואנטק צוקרמן, גיבורי אי״ל שנותרו בחיים, בהעלמת חלקו של אצ״י במרד.[9] פרשת השכחת אצ״י הוגדרה ׳סילוף היסטורי שלא היה כדוגמתו׳.[10]

במהלך השנים התגבשו שלוש תפיסות מרכזיות המסבירות את הדרתו של אצ״י מההיסטוריוגרפיה של מרד גטו ורשה, ומתוך כך מהכנסת הארגון ולוחמיו למיתוס מרד גטו ורשה: (1) העובדה שכל שדרת הפיקוד של אצ״י נהרגה במרד וגם רבים מלוחמיו. לפיכך לא נותר מי שיספר את סיפור המרד; (2) הפוליטיזציה של השואה והמחקר על אודותיה לאחר המלחמה, הן בישראל והן בפולין; (3) היעדרו של חומר היסטורי מספק על קורותיו של אצ״י שניתן היה לשחזר ממנו את קורותיו של הארגון.[11] הניסיון להכניס את לוחמי אצ״י לפנתאון הסתמך על מחקרים היסטוריים שהראו כי חלקו של הארגון במרד לא היה מבוטל כלל וכלל. לוחמיו ניהלו קרבות כבדים ביותר עם הגרמנים, היו מצוידים טוב יותר מלוחמי אי״ל ועשו את אחד המעשים הסמליים ביותר במהלך המרד — הנפת הדגל הפולני והדגל הציוני (כחול־לבן) מעל עמדת הפיקוד שלהם ברחוב מורנובסקה 7. הנסיונות לשלב את אצ״י בהיסטוריוגרפיה של מרד גטו ורשה גם הסתמכו על דברים שאמר ההיסטוריון המוביל של המרד ישראל גוטמן: ׳חשבונות פוליטיים־אידיאולוגיים מתמשכים ויריבויות על רקע פוליטי גרמו לעיוותים בשחזור התמונה ההיסטורית. המקרה הבולט בהקשר זה הוא הפחתת ערכו או כמעט השכחתו של הז׳.ז.וו., איגוד צבאי יהודי שהקימו הרוויזיוניסטים ואנשי בית״ר בגיטו וארשה, ונטל חלק פעיל בלחימה ובמרד׳.[12]

8. **האמת על מרד גיטו ורשה**, מחלקת ההסברה של שלטון בית״ר בארץ־ישראל, [ח״מ] תש״ו. הספרון מצוי בארכיון ז׳בוטינסקי (א״ז) כ7ב 18/3.

9. לדוגמה: ׳המורדים האלמונים שנשארו בעמדות ונפלו אחד אחד, בעוד הגיבורים הרשמיים ישבו בבטחה בצד הארי וכתבו היסטוריה׳ [רמז לצוקרמן שבזמן המרד נשאר בצד הארי, א״פ], **חרות**, 5.4.1963; דבריה של לוחמת אצ״י פלה שפשיק על צביה לובטקין: ׳אינני יודעת עד היום למה ואיך היא יכלה להעלים את עצם קיומנו׳, **חרות**, 12.4.1963.

10. **חרות**, 26.4.1951, 14.4.1963. בהקשר זה ראו גם: רוני שטאובר, **הלקח לדור**, ירושלים 2000, עמ׳ 106–107. ביקורת חריפה על קשר השתקה פוליטי נגד חלקו של אצ״י במרד גטו ורשה מצויה בספרו של ש.ב. בית־צבי, **הציונות הפוסט־אוגנדית במשבר השואה**, תל־אביב תשל״ז, עמ׳ 406–414.

11. שרה וחיה לזר, ׳אור חדש על ״ז.ז.וו.״ — הארגון הצבאי היהודי במרד גיטו וארשה׳, **האומה**, 144 (2001), עמ׳ 47–55. שני נושאי הדגל העיקריים בנושא זה הם משה ארנס ושרה אוסצקי־לזר (בתם של חיים וחיה לזר, שחקרו נושא זה בשנות החמישים ופרסמו בשנת 1963 את הספר **מצדה של וארשה**). ראו על כך: **הארץ**, 22.4.2003, 4.5.2005, 26.4.2006, 10.4.2007; **מעריב**, 9.4.1999; **הצפה**, 17.4.2004, 27.11.2005; **ידיעות אחרונות**, 11.4.2008.

12. ישראל גוטמן, ׳ההתנגדות היהודית — שאלות והערכות׳, בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה**, ירושלים 1987, עמ׳ 546.

בשנים האחרונות חדר הנושא לסדר היום האקדמי בישראל בעקבות צאתו לאור של ספר העוסק בחלקו של אצ"י במרד גטו ורשה,[13] ובעקבות סדרת מאמרים בנושא שפרסם משה ארנס.[14] במאמר שפורסם בשנת 2006 טענו דריוש ליביונקה ולורנס ויינבאום, שאכן קופח חלקו של אצ"י בהיסטוריוגרפיה הישראלית של מרד גטו ורשה, אבל יש לכך גם סיבות אובייקטיביות. הסיבה העיקרית היא החוסר במקורות על הארגון והסתמכות הכותבים על מקורות היסטוריים בעייתיים. רק על־ידי פירוק והרכבה מחדש של המקורות ההיסטוריים הקיימים ובחינתם בעין ביקורתית יהיה אפשר לקבוע את מקומו של הארגון בהיסטוריה, ומתוך כך גם בזיכרון הקולקטיבי.[15]

בשיח העוסק באצ"י עלו סברות שגם לאנשי 'חרות' ובגין בראשם היה חלק בהדרתו של הארגון מהנרטיב של מרד גטו ורשה. לפי דעה זו היו חברי התנועה ממוקדים בהנצחת זכרו של מרד האצ"ל בבריטים והתעלמו מהמרד הבית"רי בגולה. מחשבות כאלה רחשו גם בקרבם של לוחמי אצ"י שנותרו בחיים וכאבו את כאב השכחתו של ארגונם ושל מקומו בהיסטוריה של מרד גטו ורשה.[16] בהקשר זה אף הועלו השערות ולפיהן פחד מנחם בגין להדגיש את חלקו של אצ"י במרד גטו ורשה מכיוון שכך יופנה לעברו זרקור שיאיר את העובדה שהוא עצמו עזב את ורשה עם פתיחת מלחמת העולם השנייה, הותיר את אנשיו מאחור, לא שב ואף לא שלח שליח מתנועתו לשטחים שכבשו הגרמנים.[17]

מטרתו של מאמר זה היא לבדוק את יחסו של מנחם בגין למרד גטו ורשה. טענתי המרכזית היא, שאילו רצה בכך יכול בגין לצרף את חברי אצ"י לנרטיב המתגבש של 'חרות' ושל מאבק האצ"ל לשחרור ארץ־ישראל. בגין הוא זה שקבע את מערך המיתוסים

13. מריאן אפלבאום, **בחזרה לגטו וארשה: התקוממות האיגוד הצבאי היהודי**, ירושלים 2004. באחרונה הוצב סימן שאלה באשר לאמינות המחקרית של הספר הזה וגם בנוגע לאמיתות קיומו של אחד ממפקדי אצ"י, דוד אפלבאום. ראו: דריוש ליביונקה ולורנס ויינבאום, 'אגדת דוד אפלבאום', **הארץ**, 8.6.2007.

14. משה ארנס, 'מרד גטו ורשה — הערכה מחדש', **יד ושם: קובץ מחקרים**, לג (תשס"ה), עמ' 77–111; משה ארנס, 'הארגון הצבאי היהודי: אצ"י (ŻZW)', **ילקוט מורשת**, 80 (נובמבר 2005), עמ' 27–50; חוי דרייפוס (בן־ששון), 'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע' — גטו ורשה: 22 בספטמבר 1942–17 בינואר 1943', **עיונים בתקומת ישראל**, 18 (2008), עמ' 265–288; משה ארנס, 'לא־מאוחדים במאבק משותף', שם, עמ' 289–306.

15. Dariusz Libionka and Laurence Weinbaum, 'Deconstructing Memory and History: The Jewish Military Union (ŻZW) and the Warsaw Ghetto Uprising', *Jewish Political Studies Review*, 18, 1-2 (Spring 2006), pp. 87-104

16. טוביה פרילינג, 'על עבר ועל ייצוגי עבר: היכן הם "חוגי הימין" בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הישראליים של היישוב והשואה?', **ישראל**, 12 (2007), עמ' 77–78; שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 108–110; לורנס ויינבאום, 'הקדמה למהדורה העברית', בתוך: אפלבאום, **בחזרה לגטו וארשה**, עמ' 19–20; אלי צור, 'תמונות מהגטו הבוער', **הארץ**, 14.4.2004.

17. Libionka and Weinbaum, 'Deconstructing Memory and History' (above note 15), p. 100; פרילינג, 'על עבר ועל ייצוגי עבר' (לעיל הערה 16), עמ' 79.

של תנועת החרות, הוא יכול להחליט איזה מיתוס בית"רי ייזכר ויונצח ואיזה יישלח לתהום הנשייה של ההיסטוריה.[18] כפי שאוכיח בהמשך לא ראה בגין במרד גטו ורשה מיתוס שלאורו יש להתחנך. לעומתו ראה בגין במרד בבריטים מיתוס מחנך, שעליו יש להשתית את המורשת של התנועה הפוליטית שהקים עם קום המדינה, תנועת החרות.[19] טענתי היא, שבבחירתו זו דן מנחם בגין את אצ"י ואת קרב הגבורה שלו ברחובות גטו ורשה לשִׁכחה היסטורית.

בחלקו הראשון של המאמר אתאר את קורותיו של מנחם בגין בעת מלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל; בחלק השני אדון בגישתו של בגין למרד גטו ורשה בשנים שמהכרזת המרד בבריטים ועד הקמת המדינה; בחלקו השלישי של המאמר תידון גישתו של בגין למרד גטו ורשה מקום המדינה ואילך.

1939–1948: מנוסה מפולין, עלייה ומרד[20]

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה היה בגין נציב בית"ר בפולין. התנועה שבראשה עמד היתה אז בתקופה של פריחה ושגשוג. היא מנתה כ־70,000 חניכים ופעילויותיה העיקריות היו העפלה וחינוך צבאי. עם פרוץ המלחמה כינס בגין את נציבות בית"ר והכריז שתנועת בית"ר תעמוד לימין צבא פולין במאמצו המלחמתי.[21] ימים אחדים לאחר הצהרה זו החליט בגין לעזוב את ורשה. ב־6 בספטמבר ארזו הוא ואשתו עליזה את חפציהם ויחד עם נתן פרידמן (ילין־מור) ואשתו יצאו את ורשה. עם בגין עזבו את ורשה כל קציני הנציבות. היחיד שנשאר בעיר היה פרץ לסקר, קצין הנציבות, שהיה קצין בצבא פולין. עזיבתו של בגין לא היתה יוצאת דופן. לפי השמועות שרווחו בעת ההיא, הראשונים להיעצר בידי הגרמנים השועטים לעבר ורשה היו צעירים ובעיקר מנהיגים מוכרים. בדומה לבגין עזבו את העיר גם מנהיגי תנועות הנוער הציוניות האחרות.[22] בגין מנה שתי סיבות מרכזיות לעזיבתו את ורשה. האחת, הרצון להמשיך ולפעול הרחק מהסכנה הגרמנית מתוך אמונה שצבא גרמניה יובס במהרה. הסיבה השנייה היתה החשש האישי שלו כמנהיג מוכר

18. יונתן שפירא, **לשלטון בחרתנו**, תל־אביב 1989, עמ' 9; יחיעם ויץ, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית**, קריית שדה־בוקר 2002, עמ' 12–13, 17.
19. על מאבקיו של בגין להכנסת האצ"ל וחלקו בהקמת המדינה לפנתאון הישראלי ראו: אודי לבל, **הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי**, ירושלים 2007; אמיר גולדשטיין, 'גיבורים מחוץ לפנתיאון', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2003.
20. על נושא זה בהרחבה: אמיר פלג, 'מנחם בגין והשואה: השנים המעצבות, 1939–1948', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 2007, עמ' 17–130.
21. ישראל אלדד, ריאיון ב־6 בדצמבר 1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, גנזך המדינה (ג"מ) גל- 15540/30.
22. רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, תל־אביב 1987, עמ' 47.

להיאסר בידי הגרמנים מיד עם כניסתם לוורשה.[23] לפי עדותו של נתן ילין־מור חיפשו הוא ובגין דרך מעבר לארץ־ישראל מרומניה. לאחר שגבול רומניה נחסם הם החליטו לפנות לווילנה, שבאוקטובר 1939 היתה לעיר חופשית. בווילנה עסקו בגין ואנשי הנציבות בשתי פעולות עיקריות: (1) חיפוש דרכי עלייה לארץ־ישראל; (2) נסיונות לחילוץ חניכי בית״ר שנשארו בשטח הכבוש.[24]

בואו של בגין לווילנה לִווה בביקורת עזה של שלטון בית״ר בלונדון ושל נציבות בית״ר בארץ־ישראל. בגין הואשם שנטש את הספינה הטובעת והשאיר את חניכיו חברי בית״ר מאחור. ביקורת זו הועצמה לאחר שמנהיגי תנועות הנוער החלוציות החלו לשוב טיפין טיפין לשטח הכבוש כדי להיות עם חניכיהם ולארגן מחדש את פעילות התנועה. בגין השיב על הביקורת בכמה וכמה מכתבים. בפברואר 1940 הוא כתב לשמשון יוניצ׳מן: ׳ההשוואה בתנאים אלה, פשוט אבסורדית: אין כאן אנייה טובעת; באנייה יש סירה מיוחדת, העומדת לרשותו של רב החובל, בו בזמן שדווקא בפני ״רב חובל״ שלנו יהיו סגורים כל השערים ו״למלחים״ עוד יהיו פתוחים זמן רב, או בכלל לא יסגרו ועוד ועוד׳.[25]

בגין הגן אפוא על עזיבתו את ורשה. הוא לא ראה בה פגם מוסרי. ואולם הביקורת שהוסיף לספוג גרמה לו לכנס את נציבות בית״ר בווילנה בהצעה שיש לחזור לשטח שכבשו הגרמנים. הצעה זו נפלה ברוב מוחלט. יכולתו של בגין לכפות את דעתו על אנשיו לא עמדה לו הפעם. לטענתו של ישראל אלדד, שהשתתף בישיבה, בגין לא חשב כלל על מעשה כזה לפני שקיבל את מכתב הביקורת מיוניצ׳מן. לדבריו חיפש בגין לגיטימציה להחלטה שלא לחזור לפולין הכבושה, והחלטה כזאת אכן התקבלה.[26] משה ארנס טוען שבגין לא הצליח להעביר את הצעתו מכיוון שהיה בווילנה קצין בלי חיילים. בכירי הנציבות שהיו בווילנה קיבלו את הוראותיהם מהשליחים של תאי האצ״ל שם, ובעת ההיא לא היה בגין חלק מתאי האצ״ל החשאיים. בכל מקרה, ארנס מסכם את אי־חזרתו של בגין בנימה ביקורתית: ׳באותה עת לא נראה היה שדאגתו המרכזית הייתה במיוחד לחברי בית״ר שנשארו בווארשה׳.[27]

23. בגין ליוניצ׳מן, 8.5.1940, ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין (אממ״ב) פ20 2/34/9. בספרו **בלילות לבנים**, תל־אביב 1988, עמ׳ 71, בגין מתאר שיחה שלו עם חוקרו הסובייטי. בגין מסביר לחוקר שברח מוורשה מכיוון ׳שהגרמנים היו מוציאים אותי, בין הראשונים, להורג לו תפסוני בוורשה׳. על החשש בתחילת המלחמה ועל התחושה שרודפים את אנשי בית״ר במיוחד מעידות כתבות שהתפרסמו בעיתון **המשקיף**, העיתון של התנועה הרביזיוניסטית בארץ־ישראל. ב־12 בספטמבר 1939 פורסמה בו כתבה שכותרתה ׳ברלין: האויב מס׳ 1 הוא... ז׳בוטינסקי׳. ב־27 בדצמבר באותה השנה היתה הכותרת הראשית של העיתון: ׳רדיפות אכזריות על בית״ר בשטחי הכיבוש׳.
24. חיים לזר ליטאי, **פרקי בריחה**, תל־אביב 1986, עמ׳ 66; פלג, ׳מנחם בגין והשואה׳, עמ׳ 26.
25. בגין ליוניצ׳מן, 4.2.1940, אממ״ב פ20 2/34/9 (ההדגשות במקור).
26. ישראל אלדד, ריאיון ב־8 בדצמבר 1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, ג״מ גל־15540/30.
27. ארנס, ׳הארגון הצבאי היהודי׳ (לעיל הערה 14), עמ׳ 36.

בתקופת שהייתו בווילנה עמדה בראש מעיניו של בגין ההקמה של צבא עברי שיילחם לצד הבריטים, והעלאת בית"רים לארץ־ישראל. כמו כן המשיך בגין לנסות ולחלץ את הנהגת בית"ר שנותרה בוורשה, ופנה בבקשה לז'בוטינסקי שישלח לו כספים כדי להעבירם לקני בית"ר בשטחים שכבשו הגרמנים.[28] לא ידוע על פעילות כלשהי שמטרתה היתה לשלוח שליחים מהנהגת בית"ר שיישארו בשטח הכבוש, בדומה למה שעשו תנועות הנוער הציוניות האחרות.

במרוצת השנים הוטחה ביקורת בהנהגת בית"ר על עזיבתו של בגין את ורשה ואי־חזרתו אליה ועלו ספקולציות בנוגע להשפעת עזיבתו על המשך חייו. נאמר על בית"רי ורשה שהושארו כצאן בלא רועה ונותרו 'בודדים מול מציאות חדשה ועוינת'.[29] גם אנשי בית"ר שנשארו בוורשה חשו שניטשו. פרץ לסקר, קצין הנציבות היחיד שנשאר בעיר, העיד על תחושותיהם: 'ומחוץ לארץ לא הגיעה בשבילנו כל עזרה, בניגוד לקשר ההדוק והעזרה שהתנועות האחרות נהנו מהם במידה גדולה מאוד'.[30] לסקר נותר בחיים, ומיד לאחר המלחמה סירב לעסוק בפעילות בתנועת בית"ר מכיוון שלא סלח למנהיגי התנועה על נטישתם.[31]

בגין המשיך לעסוק בפעילות תנועתית בווילנה. הרוסים כבשו את העיר, ובקיץ 1940 עצרו השלטונות את בגין בשעה שכבר היו לו המסמכים שאפשרו את עלייתו לארץ־ישראל.[32] ביוני 1941, זמן קצר לפני שכבשו הגרמנים את וילנה, נשלח בגין לגולאג במעמקי סיביר. לא אתעכב כאן על קורותיו בגולאג, ואציין רק שתי נקודות חשובות: (א) אפשר לומר כי בשל דרכו לגולאג ברכבת מסע צפופה, כמעט ללא מזון ומים, וחוויותיו בגולאג עצמו היה בגין המנהיג הישראלי שחווה על בשרו בצורה הקרובה ביותר את שעברו יהודי אירופה בזמן השואה. נקודה זו הובילה אותו להאמין שיהודים יוכלו לשרוד תחת המשטר הנאצי, כפי שהוא עצמו שרד בגולאג. בגין שיער השערות אלו לפני שהבין את מהותו של 'הפתרון הסופי' הגרמני.[33] (ב) בעזיבתו את וילנה השאיר בגין מאחוריו

28. בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940; בגין וגלאזמן לז'בוטינסקי, קובנה, 6.6.1940, א"ז פ־183 12/5.
29. חיים לזר, 'קהילת וארשה — בפריחתה ובכיליונה', בתוך: יוסף אחימאיר (עורך), **הנסיך השחור: יוסף כצנלסון**, תל־אביב תשל"ג, עמ' 385; חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה**, תל־אביב תשמ"ג, עמ' 48. בקטעי יומן שהתפרסמו לאחרונה כותב חיים לזר: 'במיוחד קראתי תגר נגד מנהיגי תנועת הצה"ר ובית"ר אשר צריכים היו יותר מכל מישהו אחר, הודות לחינוך שקיבלו, להבין את המצב לאשורו ולהישאר עם המוני חניכיהם ולא להציל את נפשם בלבד', **הארץ**, 21.12.2007.
30. עדות פרץ לסקר, 15.12.1962, א"ז כ7ב 43/1.
31. לזר ליטאי, **פרקי בריחה**, עמ' 90.
32. פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 50–51.
33. מ. בן־זאב [בגין], 'בימי מבוכה', **המדריך — במת מפקדים**, טו (מאי 1943). במאמר זה כתב בגין: 'יהודים חיים בפולניה — בהמונים. הם חיים בגיטאות; הם חיים במחנות ריכוז; הם חיים על יד בתי־חרושת שונים [...] התמותה ביניהם איומה. רבים ביניהם מוצאים להורג; אחרים מתים בדרך, בקרונות הסגורים; ורבים גוועים במחנות גופא. אך רבים, רבים חיים'. בגין מבסס את הערכתו על

את משפחתו הגרעינית, אביו, אמו ואחיו, שישבו בעיר מוצאו בריסק,[34] את משפחתו התנועתית, חניכי תנועת בית״ר, ואת העם היהודי, שבגין הגדירו לאורך השנים בשר מבשרו ודם מדמו. עזיבה זו תוארה במקומות שונים כסיבות לקיומו של תסביך השואה אצל בגין.[35]

בגין שוחרר מהגולאג בשנת 1942 במסגרת הסכם שיקורסקי-סטלין והקמת צבא אנדרס, והגיע לארץ־ישראל באפריל באותה השנה.[36] עם בואו הוא החל להיות מעורב בענייני תנועת בית״ר. את עיקר מרצו השקיע בתעמולה למען הקמתו של צבא עברי עצמאי שיילחם לצד בעלות־הברית במלחמת העולם השנייה. בגין ראה בצבא כזה יתרון גדול לתנועה הציונית עם סיום המלחמה. עם זאת התנגד בחריפות לכל התגייסות אינדיבידואלית לצבא הבריטי. הוא המשיך להתנגד לכך גם בשמשו נציב בית״ר בארץ־ישראל, תפקיד שנבחר אליו באוגוסט 1942 וכיהן בו חודשים מספר.[37] בהתנגדות זו המשיך בגין את קו מחשבתו מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה. במכתב לשמשון יוניצ׳מן, ממלא מקום נציב בית״ר בארץ־ישראל, במאי 1940 טען בגין, שעל התנועה הרביזיוניסטית להיכנס למצב של המתנה: ׳נזדיין בסבלנות: אולי יבוא שינוי במצב, ואם לאו, לא נועיל. במקרה זה יש לחכות, להבין ולהתכונן. וזה הכל׳.[38] את המלחמה העולמית לא הגדיר בגין כמלחמתם של היהודים וראה בה, נכון לשנת 1940, בעיה של האימפריה הבריטית:

נסיונו האישי: ׳כח ההסתגלות של האדם — אם רק משאירים אותו בחיים — הוא כמעט בלתי מוגבל. תנסו לשוחח עם אחד מאלה, אשר היו במחנה ריכוז רוסי ולא תאמינו, כי אפשר להתקיים בתנאים כאלה שבוע, או חודש. התאמינו, כי גם חודשים ואף שנים רבות מתקיים האדם שם?׳ (ההדגשה במקור).

34. באפריל 1943 עדיין חשב בגין שבני משפחתו נותרו בחיים. כראיה לכך הוא שלח טופס חיפוש קרובים ממשרדי המודיעין של הצ״ח (אממ״ב פ20 5-1). במרס 1943 נולד בנו הבכור של בגין. במכתב לאהרון פרופס, שליח בית״ר בארצות־הברית, כתב שהוא קורא לבנו על שמו של זאב ז׳בוטינסקי. לו היה יודע שאביו, שאותו העריץ, כבר אינו בין החיים, קרוב לוודאי שהיה קורא לבנו הבכור על שמו, זאב־דב. ראו: מנחם בגין לאהרון פרופס, 11.3.1943, א״ז פ183 5/4.

35. **הארץ**, 23.4.1995, 13.8.2003, 19.5.2006; יחיעם ויץ, כנס באוניברסיטת חיפה, 20 במרס 2002; תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, ירושלים 1991, עמ׳ 371; עפר גרוזברד, **מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג**, תל־אביב 2006, עמ׳ 69.

36. בנושא זה ראו: ישראל גוטמן, ״יהודים בצבא אנדרס בברית־המועצות׳, **יד ושם: קובץ מחקרים**, יב (תשל״ח), עמ׳ 172-173; דב לוין, ׳״עלייה ו״: בריחת חיילים יהודים מ״צבא אנדרס״ בארץ־ישראל, 1942-1943׳, **יהדות זמננו**, 9 (תשנ״ה), עמ׳ 149-167.

37. על יחסו של בגין להקמת צבא עברי ועימותו בנושא זה עם אנשי בית״ר בארץ־ישראל שהתגייסו לבריגדה ראו: פלג, ׳מנחם בגין והשואה׳, עמ׳ 81-86; על עימותו עם חניכי בית״ר בארץ־ישראל: פרוטוקול מפגישת חיילים שהתקיימה ב־17 וב־18 באוקטובר 1942 במצודת זאב, א״ז כ7א 1/11/13; אסתר שטיין־אשכנזי, **בית״ר בארץ ישראל, 1925-1948**, ירושלים 1997, עמ׳ 204-206, 208.

38. בגין ליוניצ׳מן, 8.5.1940, אממ״ב פ20 2/34/9 (ההדגשה במקור).

'בסטדיה זאת אין המלחמה המתנהלת עתה, מלחמתנו [...] במה היא 'שלנו'? האם בזה שהצד שכנגד הוא שונא היהדות? והקואליציה היא מצדה שונאה? אין זה עוד מספיק: אתה יודע יפה, כי לא תמיד שונא שונאי הוא באופן אוטומטי ידידי'.[39] בפגישה באוקטובר 1942 עם חניכי בית"ר בארץ־ישראל שהתגייסו לבריגדה, טען בגין שהמאבק האמיתי צריך להיות על אדמת ארץ־ישראל ולא באמצעות לחימה בצבא זר על אדמה זרה. עם זאת לא הציב בגין תאריך יעד שבו יפרוץ המאבק הזה. הוא הדגיש שהמאבק למען צבא עברי עצמאי הוא המאבק החשוב ביותר ונימק זאת בכך שהקמת צבא שכזה תהיה הישג גדול למען הציונות. אשר להתגייסות האינדיבידואלית אמר בגין שהתגייסות כזאת אינה מועילה פוליטית. לעומת זאת יש דרך אחרת, שהוא הגדירה 'מעשה היסטורי גדול כאן'. בשיחתו עם החיילים חזר בגין על דברים שכתב ליוניצ'מן בשנת 1940: יש זמנים שבהם צריך לדעת כיצד להתנהג בפסיביות, כלומר לשבת ולא לעשות דבר. אין הוא חושב כלל שאקטיביות, כלומר התגייסות לצבא הבריטי, היא הדבר הנכון לעשותו בעת ההיא. רק איחוד השורות בתנועה הרביזיוניסטית יוביל לאפשרות להקים 'משהו גדול שלם וחזק, אשר יביא את הניצחון המלא לנו'.[40] באוקטובר 1942 הוא כתב מאמר ובו המשיך את הקו הזה וטען, שכל מאבק בבריטים צריך להידחות עד אחרי המלחמה. גישה זו מתפרשת בכך שהוא עדיין קיווה להסתמך על הבריטים כמי שיקימו צבא עברי שיילחם לימין צבאם, ולא כחלק ממנו.[41]

בשלהי חודש נובמבר 1942 אישרה הסוכנות היהודית באופן רשמי את נכונותן של הידיעות על המתרחש באירופה. היא הדגישה בהודעתה שמדובר בהשמדה שיטתית ומחושבת של יהודי אירופה. לנוכח הידיעות מאירופה ואישורן בידי הגופים המוסמכים בארץ־ישראל הקצינה גישתו של בגין כלפי הבריטים. זמנו של 'המעשה ההיסטורי הגדול כאן', כדבריו של בגין, הלך והתקרב. בפברואר 1943 כתב בגין מאמר ובו טען שהבריטים אשמים במותם של יהודי אירופה יחד עם הגרמנים. את שיתוף־הפעולה ביניהם תיאר כך: 'השמדת יהודי אירופה אינה רק תולדה של זדון הגרמנים אלא גם של סגירת שערי מולדתנו ע"י האנגלים שמונעים ע"י כך את ההצלה והגאולה'. בהמשך טען שהעמים הנאורים ובייחוד בריטניה 'נושאים באחריות ישירה להשמדת היהודים באירופה'.[42] מסקנתו היתה, שהדרך היחידה להציל את היהודים שנמצאים במדינות אירופה שעדיין לא כבשו הגרמנים

39. שם (ההדגשה במקור).
40. פרוטוקול מפגישת חיילים ב'מצודת זאב' ב־17 וב־18 באוקטובר 1942, א"ז כ7א 1/11/13.
41. מ. בן־זאב [בגין], 'שרטוטי תכנית ציונית', **המדריך: במת מפקדים**, אוקטובר 1942. במאמר זה מקציב בגין את הזמן שעד קיץ 1943 להצלחת המערכה למען צבא עברי. לדבריו: 'אם עד אז לא יקום צבא עברי לאומי, הרי נהיה נאלצים להשלים עם הדעה, כי רק בתום המלחמה העולמית יבוא זמננו. יבוא הזמן לקרב ולפעולה המכריעה אשר יגשימו את הציונות' (ההדגשה שלי, א"פ).
42. מנחם בגין, 'כן — אפשר להציל!', **חרות — עתון חפשי**, ז (1 בפברואר 1943).

היא בשחרור ארץ־ישראל מהכובש הבריטי. לדבריו: 'יהודי בולגריה והונגריה ושארית הפליטה מיהודי רומניה מצפים בכליון עיניים לצאת מתחת לחרב המתהפכת ולעלות למולדתם הלאומית. הוצאתם תלויה, אפוא, רק בזה אם נצליח לבטל את הגזירה האוסרת על היהודים לשוב לארצם. וזהו הדבר שאפשר להשיגו — אם נלחם באמת ובאופן ממשי, ונסיק את כל המסקנות מהתנגדותה של אנגליה להצלה'.[43] בגין האמין שהדרך להצלה היא קודם לכול הקמת מדינה עברית, וזו תפתח את שערי הארץ ליהודי אירופה. הכלי לעשות זאת הוא מרד בשלטון הבריטי. את הלגיטימציה למרד כזה שאב בגין מההנחה שזוהי דרך ההצלה היחידה האפשרית. בעיניו הזירה שבה על העם היהודי להילחם, הזירה שבה ייקבע עתידו, היא ארץ־ישראל.[44]

בנובמבר 1943 נבחר בגין לפקד על האצ"ל. כעבור שלושה חודשים פתח האצ"ל במרד בשלטון הבריטי, והסיבות המרכזיות שהציג בגין היו האדמה והדם. האדמה — אדמת ארץ־ישראל שאִפשרה ללוחמי האצ"ל להתחבר לרוחם של הלוחמים היהודים בעבר, יהודה המכבי ובר־כוכבא; הדם — דמם של יהודי הגולה שבשמם יצא האצ"ל למרד. לדבריו נלחמו אנשי האצ"ל כאשר ארבע תחושות מקננות בהם: (1) תחושת המולדת; (2) תחושת החירות; ומעל שתי אלו: (3) תחושת הדם היהודי השפוך; (4) והתחושה שהמלחמה היא על עצם קיומו של עם ישראל.[45] בהכרזת המרד ציין בגין את השואה כרכיב מרכזי בהחלטה למרוד בבריטים: 'אין עוד שביתת נשק בין העם והנוער העברי לבין האדמיניסטרציה הבריטית בארץ־ישראל המסגירה את אחינו בידי היטלר. מלחמה לעם בשלטון הזה, מלחמה עד הסוף'. הלחימה תדרוש קורבנות רבים והיא נעשית מתוך נאמנות 'לאחינו אשר נשחטו ונשחטים, כי למענם הרינו נלחמים ולצוואתם במותם שמרנו אמונים'.[46]

במהלך המרד בבריטים הזכיר בגין שוב ושוב את השואה ולקחיה. הוא שב והזכיר את היהודים שנרצחו באירופה כסיבה למרד וכלקח שיש ללמוד ממנו לעתיד. ואולם הלקח הוצג פעמים רבות על דרך השלילה. בגין ראה בגלות ובאופי היהודי הגלותי את אחד הגורמים המרכזיים שהובילו לשואה. בעטיה של הפסיביות היהודית בגולה, לדעת בגין, הותר דמם של היהודים. בחרתי כאן שני ציטוטים מתוך עשרות: 'מזהיר אתכם אפרם של מיליוני אחינו, שהיו לאפר מפני שהיו קודם לעפר — לעפר נרמס, המתפזר גרגיר גרגיר

43. שם. בגין אף ראה במאבק זה פתח של סיכוי להצלת היהודים במדינות שהגרמנים כבר כבשו: 'ואם נציל את יהודי בולגריה, הונגריה ורומניה, ישתנה מאליו גם מצבם של שאר הקיבוצים היהודיים באירופה [...] [הם] לא יהיו עוד הפקר'.
44. ראו על כך: אריה נאור, 'המרד: לגיטימציה ואתיקה של מלחמת שחרור לפי מנחם בגין', בתוך: יעקב מרקוביצקי (עורך), **המורדים: מאבק האצ"ל בבריטים**, ירושלים 2008, עמ' 95–126.
45. גאולה כהן (מנחה), **מפגש היסטורי: מפקדי ההגנה האצ"ל והלח"י מסביב לשולחן המרובע**, תל־אביב 1986, עמ' 172–173. הספר יצא לאור בשנת 1986, אך הסימפוזיון עצמו התקיים בשנת 1966.
46. מנחם בגין, **במחתרת**, א, תל־אביב תש"ט, עמ' 23.

תחת רגלי רומסו׳.[47] ׳יהודי בגולה, יהודי בלי מולדת, יהודי נטול כוח, יהודי בלי שלטון ממלכתי נחשב בעיני הגויים [...] כטפיל מוצץ דם, שלא רק מותר ואפשר, אלא גם מצווה היא להשמידו׳.[48]

בכתביו יצר בגין סימביוזה בין שלילת הגולה לבין ׳הכבוד היהודי׳, שאותו מייצגת האקטיביות היהודית בארץ־ישראל. מסקנתו היתה שהקיום הגלותי הבלתי־נורמלי והמנטליות הגלותית הפסיבית הם שאפשרו את השואה. את קורבנות השואה הגדיר בגין קורבנות שווא, קורבנות הגלות שלא התקוממו ולא הסתכנו.[49] בגולה ובמנטליות שפיתחו יהודי הגולה ראה בגין את שורש הרע. את הטוב והנשגב הציג בגין בדמותו של היהודי החדש, הארץ־ישראלי, המורד. יהודי זה השיל מעליו את המעיל הגלותי וחזר להתחבר לאבותיו הקדמונים, יהושע, בר־כוכבא והמכבים: ׳אנו ציבור, שכל גבורת ישראל הקדמונית חזרה אליו מתוך מגע ישיר עם אדמת המולדת הרוויה דם גבורים וקדושים מדור לדור׳.[50] במקום אחר, לאחר שהשווה בגין בין מורדי האצ״ל לבין המכבים, הוא ציטט קטע משיר של ז׳בוטינסקי: ׳אל תגידו כי איננו דם אבינו המכבי כי שלוש טיפות ממנו נמזגו בדם לבי׳.[51] לדעת בגין, המגע של בני העם היהודי עם אדמת ארצם חולל שינוי קוסמי באופיים ובמנטליות שלהם. שינוי זה משמעו סוף לפסיביות היהודית וחזרה לאקטיביות יהודית מורדת, שמטרתה הסופית היא שחרור לאומי, ואבותיה ההיסטוריים הם יהושע בן־נון, בר־כוכבא, ויהודה המכבי.

על בסיס הפרדה זו שעשה בגין בין יהודי הגולה והגולה בכלל לבין היהודי החדש הקם בארץ־ישראל אחרי אלפיים שנות גלות, הוא ביסס גם את גישתו למרד גטו ורשה. כפי שאראה בהמשך ראה בגין בשואה את סופו של פרק הגולה בתולדות העם היהודי, פרק שמסמלו העיקרי היה הפסיביות היהודית והפיכתו של העם היהודי לסובייקט היסטורי שאינו שולט בגורלו. מרד גטו ורשה, גם אם היה גילוי גבורה שהציל במעט את כבוד העם היהודי, עדיין שייך לפרק הגולה המקולל. לעומתו הציב בגין נרטיב חדש, נרטיב של שחרור לאומי היונק מהגבורה היהודית של לפני הגלות וממלחמות שחרור לאומי בהיסטוריה של המערב. שחרור לאומי שמטרתו מלחמת שחרור כובשת ושמסמלה העיקרי הוא מרד החשמונאים שפרץ במודיעין. לעומת זאת פסל בגין את המיתוס שזוהה יותר מכול עם מרד גטו ורשה, מיתוס מצדה, שאותו הציג כמלחמת ייאוש חסרת סיכוי ועתיד. בפרקים הבאים אפרט את גישתו.

47. שם, ג, עמ׳ 265. בספרו **המרד**, כתב כמעט את אותם הדברים: ׳לא היו מיליוני יהודים לאפר במותם, אלא לאחר שהפכו אבק בחייהם. המון מבוהל ומפורד, שרצה רק לחיות, רק לחיות ושכח, או לא למד, כי יש והתקווה לחיים היא דווקא בסיכון החיים במלחמה נגד המוות׳ (ההדגשות במקור). מנחם בגין, **המרד**, תל־אביב 2003, עמ׳ 37.
48. בגין, **במחתרת**, א, עמ׳ 288.
49. שם, ג, עמ׳ 72, 87.
50. שם, א, עמ׳ 189.
51. יצחק אלפסי (עורך), **האצ״ל: אוסף מקורות ומסמכים**, ג, תל־אביב 1994, עמ׳ 381.

1944–1948: מודיעין ומצדה – מיתוס מחנך לעומת מיתוס שלילי

התייחסותו הראשונה של בגין למרד גטו ורשה הופיעה במאמר שכתב במאי 1943, ובו ניסה להראות שלא הכול באירופה אבוד, ויש יהודים רבים שאפשר להצילם. בהתקוממות היהודית בוורשה הוא ראה הוכחה לצדקתו: 'ומי שאומר: "הכל אבוד", הרי להתחמק הוא בא מחובת־מצפון, מחובת־מלחמה, לאחר שאנשי הגטו נתנו לנו את הדוגמה המזהירה ביותר'.[52] בהמשך ועד פרוץ המרד בבריטים לא הזכיר עוד בגין את מרד גטו ורשה במאמריו. גם בכרוז הכרזת המרד בשלטון הבריטי לא הזכיר את מורדי גטו ורשה אלא את כלל יהודי אירופה הטבוחים.[53]

בכל תקופת המרד בבריטים הציג בגין את מאבקו של האצ"ל כמאבק לשחרור לאומי. את מרד גטו ורשה הוא לא הגדיר כסוג כזה של מאבק ולא הביא אותו כדוגמה ללוחמיו. בחוברת שהוציא בשנת 1944 הזכיר בגין את מלחמת השחרור של ארצות־הברית, של האירים, של דרום־אפריקה, של אוסטרליה ועוד. מרד גטו ורשה הוצג כהוכחה ליכולתו של הנוער העברי להילחם, אבל מיד הוסיף בגין הסתייגות: 'בארץ־ישראל הוא חי לא על אדמת נכר, אלא על אדמת המולדת. אדמה זו קוראת אליו ממעמקים; בדרכו אליה שומע הוא את פעמי הגדודים של המכבים ושל בר־כּוכבָא'.[54] בגין הזכיר אפוא את מרד גטו ורשה אך מיד הפריד בינו לבין המרד על אדמת ארץ־ישראל. ועם זאת, בשלבים הראשונים של המרד בבריטים השתמש בגין במרד גטו ורשה כאמצעי לביקורת על מנהיגי היישוב ולהצדקת מלחמתו של האצ"ל. את לוחמי האצ"ל השווה ללוחמים בגטו ואת מנהיגי היישוב – לאנשי היודנראט שניסו למנוע את המרידות. במקום אחר הוא תיאר את לוחמי האצ"ל כיחידים שמילאו את צוואתם של מורדי הגטו ביצאם לקרב מזוין נגד הבריטים בעוד אנשי היישוב המשיכו להתנגד לדרך המלחמה שהציג האצ"ל.[55]

כתשעה חודשים לאחר פרוץ המרד כתב בגין מאמר ובו פנה לנוער היהודי בארץ־ישראל בהשוותו את המרידות באירופה למרידות בארץ־ישראל. המִדרג העולה מדבריו ברור. על המרידות באירופה כתב:

> ההיסטוריה שלנו באירופה 'נכתבה' במאידנק, בטריבליאנקה ובאושביינצ'ים. היו, אמנם, אי־אלה גלויים של רצון לאומי רבוני בגולה – ההתקוממות בורשה, ההתנגדות המזוינת בלמברג, בוילנה, בביאליסטוק, בגרודנו

52. מ. בן־זאב [בגין], 'בימי מבוכה', **המדריך – במת מפקדים**, טו (מאי 1943).
53. אריה נאור, בהרצאה בכנס במלאות שישים שנה להכרזת המרד, אוניברסיטת חיפה, אפריל 2004, טוען שבגין ראה במרד של האצ"ל המשך ישיר של המרד בגטאות. גם יעקב שביט, **המיתולוגיות של הימין**, בית ברל 1986, עמ' 144, טען שלמרד גטו ורשה היתה השפעה מכריעה על עיצוב תפיסתו של בגין.
54. בגין, **במחתרת**, א, עמ' 43 (ההדגשה במקור).
55. שם, עמ' 48, 68.

ובבנדין — אך אין הם יכולים לשנות את התמונה הכללית, את העובדה כי מליוני יהודים הובלו לטבח והושמדו לפי החלטת מרצחים.[56]

לדבריו ההתקוממות היהודית בגולה לא יכלה לשנות את ההיסטוריה היהודית, לא יכלה להציל את מיליוני הנרצחים. מכאן גם נובעת פחיתות החשיבות של מרידות אלו לעומת המרד בארץ־ישראל. המרד בארץ־ישראל, שיש לו חשיבות היסטורית, ביכולתו לשנות את עתידו של העם היהודי: 'השנוי ההיסטורי בארץ ישראל חל במחצית השניה של שנת תש"ד. הנוער העברי, אשר זאב ז'בוטינסקי קבע לו את התפקיד של גלגל התנופה במכונת העם, הוציא אותה מנקודת הקפאון, נטל לידיו את היזמה, הבליט את רצון האומה והתחיל במלחמה אקטיבית נגד השעבוד והדיכוי'.[57] ההפרדה בין הייאוש המגולם במלחמה בגטאות לבין התקווה המגולמת במלחמה על אדמת ארץ־ישראל היא הגורם המרכזי המבדיל בין שתי המרידות. בהשוותו את המורדים מצא בגין קווי דמיון לא מעטים: רצון ההקרבה, חוסר הכניעה להנהגה מתרפסת שניסתה למנוע את המרד, הבוז לאויב ולמוות. אך מיד לאחר ההשוואה הקפיד בגין להפריד: 'אחינו בגולה נלחמו מתוך יאוש ולמען הצלת כבוד האומה; אנו נלחמים מתוך אמונה ועינינו נשואות לגאולת העם'.[58]

באפריל 1946, שלוש שנים לאחר פרוץ מרד גטו ורשה, כתב בגין מאמר ובו השווה את המרד בגולה למרד של האצ"ל על אדמת ארץ־ישראל. מרד גטו ורשה הוגדר 'התנגדות מיואשת שהצילה את כבוד ישראל אך סימלה את שקיעת הגולה'. המרד בגטו איננו, בעיני בגין, מעשה ארץ־ישראלי בגולה, כפי שראו בו תנועות השמאל,[59] אלא סימל את סופה של הגלות ואת האסון הגלום בחיים הגלותיים; אסון שהוביל למלחמת ייאוש שסופה מוות. בדברו על המורדים בגטו כתב בגין: 'אין פלא, שמאות אלפי היהודים בווארשה הבירה הובלו לטבח ללא התנגדות; ורק מתי מספר קמו ברגע האחרון, כדי להציל את הדבר היחידי, שהיה עוד לאל ידם להציל: את כבוד העם המושמד'. בעת ההיא הבין בגין שבעבור היישוב בארץ־ישראל היה מרד גטו ורשה לסמל, והוא משבח את המורדים ואת המרד, ואז מגיע לנקודת המפתח והיא הלקח שיש ללמוד ממרד גטו ורשה ומהסיטואציה ההיסטורית שבה הוא התרחש, וזהו לקח שלילי: 'מפעלם הוא נצח; גבורתם עליונה; ובפני זכרם ישתחוו דורות ועמים. אולם מלבד אמת זו, האמת שלהם, קיימת גם האמת שלנו. ואותה נאמר בגלוי: אוי לו לדור, אוי לו לעם, שבניו מגיעים למעמד של גיטו ווארשה'.[60] ומה יש ללמוד מלקח זה: 'יש להילחם לפני שהאויב השלים את ההסגר עלינו. יש להתקיף, כדי להגן על האומה'. בלא ההתקפה, שבגין מגדירה מלחמת שחרור, 'יהפכונו לעבדים, ירמסונו כתולעת וישחטונו כצאן, הן בגולה והן בציון'.[61]

56. שם, עמ' 112 (ההדגשה שלי, א"פ).
57. שם.
58. שם, עמ' 88.
59. על גישתן של תנועות השמאל למרד ראו לעיל הערות 1–4.
60. בגין, **במחתרת**, ב, עמ' 126 (ההדגשה שלי, א"פ).
61. שם, עמ' 126–127.

בגין לא מתח ביקורת על מורדי הגטאות עצמם ואף הדגיש את הגבורה הרבה של מאבקם. הוא גם ציין שהמורדים השיבו את כבודו של העם המושמד, מעשה שבעיניו יש לו חשיבות רבה. אין המורדים אשמים, אשמה המציאות האובייקטיבית שאליה נקלעו. חִצי האשמה של בגין הופנו אל מנהיגי היישוב ומנהיגי הציונות האבולוציונית, שדגלו בגישת ׳עוד עז ועוד דונם׳, ולא הקשיבו לאזהרותיהם של מנהיגי הציונות המדינית — הרצל, נורדאו וז׳בוטינסקי. באפריל 1943 כתב בגין: ׳ובינתיים התקרב בצעדי ענק החורבן. ניחש אותו תיאודור הרצל; לא ראה אותו אחד העם; הכריז עליו מכס נורדוי; לא הרגיש בו חיים ויצמן; הזהיר מפניו ראש בית״ר — אנשי התקציב לא שמו לב. במלחמה זו ניצחו נביאי השקר׳.[62] גם בתקופת המרד בבריטים היתה כתיבתו של בגין רצופה בהאשמות כלפי הנהגת היישוב: ׳מה קטנים היו ראשי הדור ההוא, דור ההשמדה? מה מחריד עוורונם, מה פושעת אדישותם? [...] אין ״מאשימים״ תקופה; אין מקללים דור; אין מטילים דופי בציבור גדול ומהומם. לא הציבור אשם: אשמים מנהיגיו׳.[63] לאחר שהסתיימה מלחמת העולם השנייה כתב בגין, שהתנהגותם של מנהיגי היישוב עלולה להוביל את היישוב היהודי בארץ־ישראל למלחמת ייאוש כמו זאת שנכפתה על המורדים בגטו: ׳שליטינו דנונו לחסד זרים, לשעבוד ולכליה. זוהי החלטתם. ואנו יודעים אותה. כי למודי נסיון אנחנו — בני דור ההשמדה [...] לא נהיה ״משקיפים״ לאסון האומה; לא נחכה עד שיכלאונו סופית בגיטו וניאלץ להלחם, כאחינו בורשה, מלחמת־ייאוש׳.[64] טענותיו של בגין כלפי מנהיגי היישוב היו אפוא שהם לא למדו את הלקח המרכזי שהתגלם במרד הייאוש של גטו ורשה. לקח זה הוא, שעל אנשי היישוב לקום ולהילחם על חירותם לפני שהם מגיעים למצב של ייאוש.

בגין קרא למלחמת שחרור לאומית, מלחמה שאינה מלחמת ייאוש ומוצא אחרון. בדוגמאותיו למלחמות שחרור הוא לא הזכיר את המרד בגטאות. לעומת זאת הזכיר בישיבות של מפקדת האצ״ל את המרידות הלאומיות בוורשה ובפריז. לדבריו, מאוגוסט 1944 חובתו של האצ״ל היא ׳לגולל את חרפת הטבח באירופה על־ידי מלחמה צבאית מתוך התקפה׳. הדוגמאות לסוג כזה של לחימה הן, לדעת בגין, מאבקי השחרור של הפולנים והצרפתים שפרצו בקיץ 1944. את דבריו לחברי המפקדה סיכם: ׳עלינו ללמוד מווארשה ומפאריס׳.[65]

62. מ. בן זאב [בגין], ׳השאלה העיקרית׳, **המדריך — במת מפקדים**, יד (אפריל 1943).
63. בגין, **במחתרת**, א, עמ׳ 217–218. ביקורתו של בגין התמקדה פעמים רבות בחיים וייצמן. במקום אחד, **במחתרת**, ד, עמ׳ 101, כתב בגין: ׳ישכח נא ד״ר וויצמן את ״שמרנותו״ [...] שמרנותו זו כבר המיטה אסונות מחרידים על עם ישראל. הן היא שסיכלה את תכנית נורדוי בשנות העשרים והיא שעמדה לשטן בהגשמת תכנית הפנוי — תכנית ההצלה — של ז׳בוטינסקי בשנות השלושים. והתוצאה היתה: ששה מיליון יהודים שהפכו לאפר׳. במקום אחר, שם, ג, עמ׳ 197, טען שווייצמן ׳צריך היה, ביום השנה למות הרצל, ללכת שמה, לקבר השומם בווינה ולמחנות היסורים שבקרבתו. שם הוא צריך היה להוריד את הראש ב״בושה וכלימה״ ולזעוק בשארית הכוחות: אשמתי, בגדתי — סלחו לי׳.
64. בגין, **במחתרת**, א, עמ׳ 233–234.
65. שלמה לב־עמי, ׳הפרוטוקולים של מפקדת ״הארגון הצבאי הלאומי״, יולי–נובמבר 1944׳, **הציונות**, ד (תשל״ו), עמ׳ 410.

עם ההשוואה למלחמות שחרור ברחבי העולם ראה בגין חשיבות בהשוואת מלחמתו של האצ״ל למרידות בהיסטוריה היהודית בארץ־ישראל. כאמור הוא השווה את לוחמיו פעם אחר פעם לאנשי בר־כוכבא ולמכבים. ועם זאת מצדה היתה בעיניו מיתוס שלילי. לעומתה הוא העמיד את מודיעין, בסיס המוצא של החשמונאים למלחמת שחרור. בספטמבר 1946 הדגיש בגין שמלחמתו של האצ״ל ׳איננה מסדה; היא מודיעין׳.[66] כעבור זמן קצר הוא כתב מאמר שכותרתו ׳לא ווישי, לא מסדה, אלא מודיעין׳.

במצדה ראה בגין פרק של גבורה, אך גבורה שבאה בסיומה של תבוסה צבאית. לדבריו: ׳אנו לא נחלנו עדיין כל תבוסה צבאית, הכוח העברי הלוחם לא נשבר, להיפך: הוא עולה וגובר תוך כדי מלחמה. אין איפוא, כל סיבה אובייקטיבית להרמת ידיים; אין גם כל סיבה להתאבדות׳.[67] מודיעין לעומת זאת מסמלת בצורה המושלמת את המאבק על ארץ־ישראל, מאבק קשוח ומתמשך עם תקווה לעתיד של עצמאות וריבונות:

> ולא אנו יצרנו את שיטת המלחמה הבלתי פוסקת, את שיטת ההתקוממות הכללית; יצרוה אבותינו שיצאו ממודיעין. הם נלחמו בהר ובגיא; נלחמו במשך שנים ולא נלאו; מעולם לא וויתרו על שעל אחד מאדמת המולדת; מעולם לא קבלו את מרותם של ׳ראשי העם׳ המתיוונים; וכך הגיעו, בדרך של קרבות דמים וקורבנות דמים, עד לירושלים. על כן, בפרוס השנה החדשה שנן נשנן לא את התורה השלילית של מר בן־גוריון, כי אם את התורה החיובית, את תורת הנצחון של החשמונאים: מודיעין. זוהי הדרך ובה נלך.[68]

חודשים מספר אחר־כך, במרס 1947, השיב בגין לגורמים ביישוב שטענו שהאצ״ל מוביל למלחמת התאבדות על אדמת ארץ־ישראל. במאמר שכותרתו ׳לא מצדה׳ הוא כתב: ׳לא במסדה אנו רוצים. אנו רוצים, ועל כך הננו חוזרים השכם והערב, במודיעין׳.[69] בעיני בגין השואה היא גורם מרכזי לפרוץ המרד ולא ההתנגדות היהודית באירופה בפני עצמה. שלא כמו מנהיגי היישוב ואנשי תנועות השמאל, לא ראה בגין במרד גטו ורשה דוגמה לחיקוי. הוא ראה במרד זה ובהשוואתו לקרב הייאוש במצדה ניגוד לנרטיב לאומי אופטימי עם מטרה של שחרור בעתיד. כבודו של מרד גטו ורשה במקומו מונח כקרב התאבדות שהשיב חלק מהכבוד היהודי שנעלם במחנות המוות והריכוז הגרמניים, אך אין ללקחיו מקום

66. בגין, **במחתרת**, ב, עמ׳ 244 (ההדגשה במקור).
67. מנחם בגין, ׳לא ווישי, לא מסדה — אלא מודיעין׳, **חרות**, סב, ספטמבר 1946. מאמר זה היה תגובה לדברים שאמר חודש לפני כן בן־גוריון בוועידת מפא״י. בן־גוריון יצא נגד ׳תסמונת הקרב האחרון׳ שנקשרה למצדה והציב סִסמה ׳לא מצדה ולא ווישי׳. כלומר, לא מהלך של התאבדות כוללת ולא מהלך של כניעה מבישה. ראו: טוביה פרילינג, **חץ בערפל: דוד בן־גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה**, קריית שדה בוקר 1998, עמ׳ 152–154. בגין בתגובתו משווה את מעשי בן־גוריון למעשי ממשלת וישי ששיתפה פעולה עם הנאצים.
68. בגין, ׳לא ווישי, לא מסדה — אלא מודיעין׳ (לעיל הערה 67) (ההדגשות במקור).
69. בגין, **במחתרת**, ג, עמ׳ 16.

בנרטיב שרצה בגין לשרטט — נרטיב של מאבק שחרור שבו הניצחון הוא העיקר, ולא התבוסה. סיפור מודיעין היה דוגמה מצוינת למיתוס שישתלב בנרטיב הזה. סיפור מצדה וקרב הייאוש של יהודי ורשה לא.[70]

במאי 1948, ימים ספורים לפני הקמת מדינת ישראל, כתב בגין מאמר שכותרתו 'לקח המרד האבוד': 'המרד, שפרץ בפסח תש"ג בגיטו וארשה, היה מרד של נידונים למיתה. גבורה היתה בו ויאוש. גבורה עילאית ויאוש תהומי. זו היתה מלחמה למות כבוד יותר מאשר לחיי כבוד'.[71] מרד גטו ורשה סימל בעיניו את סופה של הדרך השגויה של יהדות אירופה, אמנם סוף הרואי ומכובד, אך סוף בלא כל עתיד. במרד שפתח בו בגין על אדמת ארץ־ישראל צפון עתידו של העם היהודי, עתיד של עם שילמד מלקחם של היהודים בשואה. עם שיאגור נשק, עם שיראה את המציאות נכוחה ויאמין לגויים המצהירים שהם רוצים להשמידו, עם שיחיה באחווה, אחווה שהיא 'צוו החיים ופרי נסיונם של טבוחי הגולה ומורדי היאוש'.[72] מורדי הגולה וטבוחי הגולה כרוכים אצל בגין אלו באלו. שניהם מייצגים מציאות נוראית שאסור שתחזור על עצמה על אדמת ארץ־ישראל — שניהם כרוכים בלקח אחד שמשמעו שלילת הגלות היהודית וקידוש העתיד על אדמת ארץ־ישראל: 'נלמד מגיטו וורשה. נלמד גם מטבוחיו וגם ממורדיו, כדי שציון לא תהיה לגיטו, כדי שהגיטו לא יהיה לתל־חרבות ולקבר אחים, וכדי שמלחמתנו לא תהיה מלחמה למען המוות, כי אם מלחמה למען החיים, למען החרות'.[73]

בשנים 1944–1948 פיתח בגין מערכת סמלים ששאבה את כוחה משני מוקדים מרכזיים: (1) מרידות בארץ־ישראל בימי בית ראשון ושני, שהחשוב שבהם הוא מרד החשמונאים שפרץ מהעיר מודיעין וכבש את ארץ־ישראל כולה; (2) מרידות לאומיות שפרצו באירופה בזמן מלחמת העולם השנייה ומאבקי שחרור לאומי מההיסטוריה של המאות האחרונות. לוחמיו של בגין באצ"ל הושוו פעם לאלו ופעם לאלו. לעומתם הציב בגין מערכת סמלים שייצגה את הדרך השגויה, ושני הבולטים שבהם היו: (1) גורלם של יהודי הגולה וסופם המר שהוביל למלחמת התאבדות חסרת סיכוי בגטו ורשה; (2) מיתוס מצדה שגם סופו

70. על הסכנה שבהגעה למצב של גטו על אדמת ארץ־ישראל, מצב שהמוצא היחיד ממנו יהיה מלחמת ייאוש חסרת סיכוי, חזר בגין פעמים רבות במהלך תקופת המרד בבריטים. לדוגמה: בגין, **במחתרת**, ג, עמ' 289: 'יזכור עם ישראל את גבוריו־לוחמיו שסללו בפניו, בגופותיהם, את הדרך לחיי חרות וכבוד. יזכור עם ישראל את צוואתם הכתובה בדם לבם: לא להשלים עם השעבוד; לא להכנע לעריץ; לא ללכת לגיטו; לקום ולמרוד בעוד מועד [כאן רומז בגין על מרד גטו ורשה שנפתח באיחור והיה למלחמת התאבדות]; לאגור ברזל; ללמוד קשת; להלחם ולשחרר את המולדת. יזכור עם ישראל את לקח השחיטה בגולה ואת תורת ההתקוממות במולדת — ויגאל וייגאל'. שם, ד, עמ' 27: 'תוכנית האויב [הבריטי] היתה ונשארה: הנצחת השעבוד והפזור של עמנו; גזילת מולדתנו; כליאתנו בגיטו. וברבות הימים — השמדה טוטאלית' (ההדגשות שלי, א"פ).

71. שם, ד, עמ' 323.

72. שם, עמ' 324.

73. שם, עמ' 325.

מלחמת התאבדות, התאבדות שסופה אינו שחרור לאומי אלא כיליון. בדומה לאנשי היישוב ולמנהיגיו הצמיד בגין את מצדה וגטו ורשה לאותו רצף היסטורי. אך בעיניו זה היה רצף היסטורי שלקחו שלילי. מהצבתו של מרד גטו ורשה בצד השלילי של המשוואה נגזר גם יחסו של מנחם בגין אליו. כפי שנראה בהמשך, לאחר שקמה מדינת ישראל לא השתנתה גישתו של בגין. סיכוייו של מרד גטו ורשה ושל הארגון הלוחם הבית״רי להיכנס לפנתאון הגבורה של תנועת החרות לאחר הקמת מדינת ישראל היו קטנים מלכתחילה.

מחוץ לפנתאון: יחסו של בגין למרד גטו ורשה ולאצ״י אחרי קום המדינה

הבחנותיו של בגין בין מרד גטו ורשה לבין המרד של האצ״ל בארץ־ישראל לא השתנו לאחר קום המדינה. בספרו **המרד**, שמהדורתו הראשונה יצאה בשנת 1950, חזר בגין והשווה בין מודיעין, הסמל שאימץ לייצוג מאבקו של האצ״ל, לבין מצדה. כך הוא כתב: ׳המרד נגד השלטון הבריטי לא נסתיים בצורה שבה נגמרה ההתקוממות נגד הרומאים; לא מצדה, כי אם מודיעין מסמלת את המרד העברי האחרון. והסיבה היא פשוטה. המרד התבסס לא רק על רגש טבעי, אלא גם על שכל בריא [...] הרגש הוליד את הגבורה; ההגיון יצר את האיסטרטגיה; האיסטרטגיה הבטיחה את הנצחון׳.[74] בגין המשיך גם בקו של השוואת מרד האצ״ל למאבקי שחרור לאומי של עמים אחרים. בספרו הזכיר את מאבקי השחרור של ההודים, האמריקנים, האירים והצרפתים. כמו כן ציין את מאבקן של המחתרות הלאומיות באירופה בנאצים בהדגישו שמאבקו של האצ״ל היה קשה יותר מכיוון שנעשה בלא כל עזרה חיצונית.[75] מרד גטו ורשה שהיה ראשון המרידות באירופה הכבושה בידי הנאצים, ומחולליו היו קבוצה מסוגרת שלא קיבלה כל עזרה מבחוץ, לא הוזכר בספרו של בגין כלל.

בשנות החמישים היה בגין עסוק במלחמת זיכרון שמטרתה היתה הכנסת לוחמי האצ״ל לפנתאון הגבורה של מדינת ישראל והדגשת חלקו של האצ״ל בהקמת המדינה.[76] בצד מאבק זה עסק בשנים אלו במאבקים ציבוריים שהיו קשורים לשואה, כגון השילומים, היחסים עם גרמניה ופרשת קסטנר. בגין לא ניצל את האפשרות להעלות לתודעה הלאומית בישראל את חלקה של בית״ר בלחימה בגטאות בכלל ובמרד ורשה בפרט. ביומנו של חיים לזר, ממנהיגי הלוחמים והפרטיזנים של תנועת בית״ר, עולה ביקורת על בגין בנושא זה כבר בזמן המאבק נגד השילומים מגרמניה:

> ראוי לציין עד כמה אנשי תנועתנו, ובעיקר מנהיגיה, שוב הפעם החמיצו הזדמנות להוציא את המונופולין על גבורת הגיטאות והפרטיזנים מידי מפ״ם: שעה שבאספות

74. בגין, **המרד**, עמ׳ 64.
75. שם, עמ׳ 80–83, 190.
76. לבל, **הדרך אל הפנתיאון**, עמ׳ 97–258.

> הנערכות מטעם מפ״ם מופיעים כמה וכמה פרטיזנים ולוחמי גיטאות, ועל הכרוז שפרסמו גם כן חתומים הנ״ל [...] הרי מנהיגי תנועתנו לא מצאו לנכון ולנחוץ ולמועיל להזמין לאספות שהיא עורכת כנואמים, אף אחד מלוחמי הגיטאות והפרטיזנים או מיושבי המחנות.[77]

נראה שדבריו של לזר נבעו מתסכול עמוק, ותסכול זה הלך וגבר במהלך שנות החמישים. במאמרים שכתב בגין בשנים אלה ובכנסים שנאם בהם הוא הקפיד להדגיש את גבורת האצ״ל ואת חשיבות מאבקו. במאמר לקראת כנס ׳דור המרד׳, שהתקיים באפריל 1958, מנה בגין כמה וכמה מופתים היסטוריים ובהם עולי הגרדום, לוחמי עכו ואסירי ציון וציין: ׳זכותנו לא תושכח ולא תוכחד. היא תעל ותחיה׳. לכנס ׳דור המרד׳ עצמו הוזמן נציג של המחתרת הצרפתית שלחמה במלחמת העולם השנייה. הוא צעד שלוב זרוע עם בגין ולצדו ותיקי ניל״י, ותיקי המחתרות, קציני מפקדות האצ״ל, כובשי יפו ועוד.[78] מורדי בית״ר בזמן השואה לא לקחו חלק בכנס הזה.

מרד גטו ורשה בכלל ולוחמי אצ״י בפרט לא היו על סדר יומו של מנחם בגין בשנות החמישים.[79] בשנות השישים חזר בגין להתמודד ישירות עם נושא מרד גטו ורשה וחלקה של תנועת בית״ר בו. הגורם העיקרי לכך היה הופעת ספרו של חיים לזר על חלקה של בית״ר במרד גטו ורשה. בספר זה, שבפתיחתו לא נחסכה ביקורת גם ממנהיגי בית״ר שהותירו את חניכיהם בודדים אל מול הכיבוש הגרמני, הובא לראשונה סיפורו של אצ״י והודגשו חלקו המרכזי במרד וראשוניותו של הארגון, שלטענתו של לזר הוקם ופעל לפני אי״ל.[80] שמו של הספר ׳מצדה של וארשה׳ היה סמלי ביותר בזיקה לגישתו של בגין למרד הזה. ואכן בשנת 1963 נאם מנחם בגין בעצרת במלאות עשרים שנה למרד גטו ורשה. בנאום חזר בגין על השוואתו בין מודיעין למצדה, ועל גישתו ולפיה הלקח שנלמד ממצדה שהושוותה למרד גטו ורשה הוא לקח שלילי. כותרת הנאום מדברת בעד עצמה — ׳יש ללמוד ממסדה איך לא להגיע אליה, ממודיעין כיצד לעשותה׳. המרד בארץ־ישראל מוזכר כמרד שתכליתו איננה מוות בכבוד, אלא מרד למען חיי חירות. הלקח המרכזי ממרד גטו ורשה הוא:

> לעולם לא להגיע אליהם. כלומר, לא לגיטו ולא למרד של גיטו. לשון אחרת, היסטורית, הנישאת אלינו מימי קדם ועד עצם היום הזה: מה יש ללמוד ממצדה? —

77. חיים לזר, יומן אישי, 19.3.1952. תודתי לשרה אוסצקי־לזר שאפשרה לי לקבל קטעים מיומנו של אביה. פרילינג, ׳על עבר ועל ייצוגי עבר׳ (לעיל הערה 16), עמ׳ 73–75. על יחסה של ׳חרות׳ לניצולי השואה בשנות החמישים: Hanna Yablonka, 'The Commander of the "Yizkor" Order', in: S. Ilan Troen, Noah Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, NY 1995, pp. 211-228
78. **חרות**, 4.4.1958; לבל, **הדרך אל הפנתיאון**, עמ׳ 247–248.
79. ראו: שטאובר, **הלקח לדור**, עמ׳ 105–110.
80. לזר, **מצדה של וארשה**.

כיצד לא להגיע אליה. מה יש ללמוד ממודיעין? — איך לעשות אותה [...] כי הדרך שנסללה בימינו על ידי לוחמים ומורדים, היא לא אבדון עם כבוד, אלא כבוד עם נצחון.[81]

גישתו של בגין למרד גטו ורשה לא השתנתה אפוא, וכך גם ראיית הלקח ההיסטורי ממרד גטו ורשה כלקח שלילי. בשנת 1963 חזר בגין על הדברים שכתב בזמן המרד בבריטים, ואף ציטט בנאומו קטעים שכתב במחתרת. בגין מנה בנאומו ארבע סיבות מרכזיות שהובילו לשואה. בארבעתן אשמים יהודי אירופה: (1) ההנהגה היהודית שהרגיעה את היהודים והורתה להם להישאר על אדמת אירופה; (2) אמונתם של היהודים במצפון העולם שיגן עליהם; (3) שנאת היהודים את הנשק והמלחמה; (4) אהבת החיים של יהודי הגולה, שלא אפשרה להם לקום ולהילחם ולסכן את חייהם. בהמשך הנאום קרא בגין לקדש את גבורת ההתנגדות הפסיבית של קורבנות השואה,[82] ובסופו הגיע לקורות אצ"י במרד. בגין מחה על העלמת חלקו של אצ"י וציין את היותו הארגון הראשון שלחם בגרמנים. הוא ציטט מקורות על המרד, שאל כיצד קרה שרבים ידעו על חלקה של בית"ר במרד אך השתיקו אותו. את הנאום סיים בגין, כפי שראינו, בחזרה על הלקח השלילי הגלום בהגעה למצב של גטו ורשה.[83]

בשנת 1966 חזר בגין שוב על גישתו. במפגש של ותיקי המחתרות משמאל ומימין הוא אמר: 'אני רואה הבדלים בין שני מאורעות היסטוריים אלה: ההתנגדות כפי שהייתה בגולה והמלחמה לסילוק השלטון הבריטי מהארץ. אני חושב שהמלחמה בגיטאות הייתה מיועדת למוות של כבוד, גם של הלוחמים שנמנו עם השרידים האחרונים. בארץ ישראל

81. מנחם בגין, **חרות**, 19.4.1963; אממ"ב, op-262 (ההדגשה שלי, א"פ). בעוד בגין העדיף לרומם אל מול מצדה את המיתוס של מודיעין, אחרים העדיפו להציג אל מול מצדה את הנרטיב של יבנה וחכמיה כנרטיב המייצג את אופיה האמיתי של היהדות. ראו: Zerubavel, *Recovered Roots*, pp. 200-203

82. בגין חזר כמה פעמים על קדושתה של ההתנגדות הפסיבית. הוא אף הקדים בדבריו לציין את ההתנגדות הפסיבית לפני האקטיבית. בגין ראה באביו זאב־דב סמל לגבורה היהודית ולכבוד הלאומי היהודי, ואביו היה הדמות הנערצת עליו ביותר בצד זאב ז'בוטינסקי, ולדבריו הוא הלך בראש יהודי העיר בריסק ושר את 'התקווה' ואת 'אני מאמין באמונה שלמה' דקות לפני שהטביעו אותו הגרמנים בנהר. הגורל האישי של בני משפחתו שנרצחו בידי הגרמנים בעיר בריסק היה בעיני בגין ייצוג של מציאות החיים והמוות בשואה. בייצוג זה תפסה ההתנגדות הפסיבית, שהתגלמה במעשיו של זאב־דב בגין לפני מותו, את המקום הראשון. ראו בנושא זה: פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 30–37, 68–69.

83. לעיל הערה 70. גישתו של בגין למרד גטו ורשה לא השתנתה במהלך השנים, אבל בחברה הישראלית חלו שינויים שהפכו את נרטיב מצדה מנרטיב שייצג את הלחימה והגבורה היהודית בשואה לנרטיב המייצג את האסון היהודי בשואה ואת הסכנה שמצויה בה מדינת ישראל העלולה לקרבה שוב למצב של ייאוש כפי שהשתקף בשואה ובמצדה. גישה זו התקרבה ברוחה לגישתו של בגין כלפי מרד גטו ורשה כלקח שלילי, שצריך להיזהר מלהגיע למצב כזה. על השינויים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי כלפי מיתוס מצדה ראו: Zerubavel, *Recovered Roots*, pp. 194-197

התנהלה, על פי המושגים המקובלים, מלחמה לשחרור לאומי'.[84] בשנת 1968, בהיותו שר בממשלה, נאם בגין בעצרת לציון 25 שנה למרד גטו ורשה והזכיר את חלקו של הארגון הבית"רי במרד ושאל הכיצד ידוע שמו של מפקד אי"ל מרדכי אנילביץ' בעוד שמו של מפקד אצ"י פאבל פרנקל אינו ידוע בציבור כלל. בגין השאיר את שאלתו בלי תשובה, אך שב והזכיר את הלקח ממרד גטו ורשה ומהשואה בכלל: 'מצווים אנו לפעול למחיקה מוחלטת של המילה "השמדה" כשהיא מכוונת אל היהודים, מהמילון של כל העמים'.[85] לקח אחר נובע מהפיצול שבין הארגונים השונים בזמן המרד, ויש ללמוד 'שמול סכנה חייבים לעמוד מאוחדים'.[86] בגין המשיך אפוא לדבוק בגישתו ולפיה מרד גטו ורשה הוא חלק מהאסון היהודי בשואה. ההיסטוריה, לדעת בגין, נעשתה במחנות המוות. גבורתם האישית של מורדי הגטאות לא שינתה את התמונה ההיסטורית המלאה, שבה מרידות אלו היו פרטים צנועים לעומת מכלול ההשמדה והרצח. הלקח מהמרד איננו רק הלקח של אומץ הלב ושל הלחימה, אלא גם הלקח של מניעת פיצול בעם ושל אזהרה מפני סכנת השמדה נוספת המאיימת על העם היהודי. בתוך כך הדגיש בגין את הגבורה הפסיבית של המוני היהודים בשואה, גבורה שלפי השקפתו היא המייצגת האמיתית של הגורל היהודי בשואה. ביום השואה, כעבור שבועיים, קידש בגין במאמר את זכרם של הנספים ויצא נגד השאלה שרווחה כלפי ניצולי השואה, 'למה לא מרדתם': 'אנחנו אשר ממסדה למדנו כיצד לא להגיע אליה וממודיעין איך לעשותה, אנחנו לא נשאל אותם, בשום אופן, למה לא נלחמתם'. הוא הזכיר בקצרה גם את גבורתם של המורדים, אבל כרך את המורדים ואת הנרצחים בלקח אחד משותף: 'מהותן של גבורה וקדושה אלו מהי? לעולם אל תהא עוד השמדת יהודים [...] כך נקיים את צוואתם החרישית של יקירי נפשנו, של קדושינו'.[87]

כל שנות השישים דבק בגין בהשקפתו שמרד גטו ורשה הוא חלק מסיפור ההשמדה של יהודי אירופה. המרד לא הוצג בנפרד מהשמדת היהודים אלא כרצף אחד עם לקחים שהוצגו פעם אחרי פעם על דרך השלילה. הוא חזר על הצגתו את מרד האצ"ל כמרד לאומי משחרר לעומת מרד גטו ורשה כמרד של בודדים חסרי סיכוי, שסימל את סופה של הגלות היהודית. מודיעין הוסיפה להיות המיתוס שיש להתחנך עליו ולאורו יש ללכת; מצדה נקשרה אצלו ישירות למרד גטו ורשה, והיא המיתוס השלילי, המסמל את הכיליון היהודי.

הכרעה רעיונית זו של מנחם בגין היא שהכריעה את גורלו של אצ"י לשכחה היסטורית. מרגע שמנהיג התנועה שהמשיכה את דרכם הרעיונית של לוחמי בית"ר והיתה אמורה להבליטם ולהילחם על מקומם בזיכרון הקולקטיבי הישראלי לא עשה זאת, הסיכוי להיכנס לפנתאון הגבורה הישראלי נעשה נמוך מאוד.

84. כהן, **מפגש היסטורי**, עמ' 78.
85. **היום**, 10.4.1968.
86. שם.
87. שם, 26.4.1968. כבר בתקופת המרד הדגיש בגין שההיסטוריה האמיתית של השואה היא זו הנכתבת במחנות המוות ולא זו של מרידות היהודים בגטאות. ראו לעיל הערה 56.

סיכום

בחודש מאי 1977 ניצח מנחם בגין בבחירות והגשים את חלום חייו — לעמוד בראש ממשלת ישראל. אחת מהצעות החוק הראשונות שהגיש היתה לאחד את יום השואה עם ט׳ באב ולהעביר את הנצחת הפרטיזנים והלוחמים בגטאות ליום הזיכרון לחללי צה״ל. עד סוף שנות השישים הבחין בגין בין קרבות הייאוש בגולה לבין קרבות השחרור על אדמת ארץ־ישראל. ואולם בשנות השבעים ניכר שינוי בגישתו באמרו: ׳מעולם לא יכולתי להבין איך אפשר להפריד בין דם לדם, בין גבורה לגבורה. מורדי הגיטאות והפארטיזאנים נלחמו למען עמנו, ולמען עמנו נלחמו בארץ־ישראל׳.[88] את הצעתו זו של בגין התקיפו בחריפות הן הלוחמים והפרטיזנים והן אנשי רוח וחינוך. היא ירדה מסדר היום של הכנסת בנובמבר של אותה השנה.[89]

האם גישתו החדשה של בגין התבטאה גם בנסיונות לחזור ולשלב את מורדי הגטאות מתנועתו בנרטיב השחרור הלאומי של תנועת החרות? התשובה שלילית. מאז שנעשה ראש הממשלה עסק בגין כאחוז בולמוס בתיקונו של הנרטיב הממלכתי הישראלי ובהכנסתם לפנתאון הגבורה של ארגונים ואישים מלח״י ומפקדה אברהם שטרן ועד אנשי ניל״י ועולי הגרדום,[90] אבל לא מצא מקום להדגיש את קרב הגבורה הבית״רי על חורבותיו של גטו ורשה. בעוד גיבורים של הימין הרביזיוניסטי ושל האצ״ל זכו להבלטה ולהוקרה, ראה בגין במורדי הגטאות גוש אחד שאותו קרא לצרף למורשת הגבורה של יום הזיכרון הישראלי. השנים הארוכות שבהן נעדר אצ״י ממערך הנרטיבים והסמלים של תנועת החרות עשו את שלהן. היותו של מנחם בגין ראש ממשלת ישראל לא שינה את התמונה והשאיר את מאבקי הזיכרון בידיהם של קומץ ותיקי הלוחמים, הפרטיזנים ובני משפחותיהם.[91]

במהלך השנים הועלו השערות אחדות בנוגע לסיבות להשכחת אצ״י: (1) רוב לוחמי אצ״י ומפקדיו לא שרדו וזה מה שהוביל להשכחת הארגון; (2) השמאל הציוני בראשות מפ״ם השתלט על מיתוס מורדי הגטאות ולא נתן לאחרים דריסת רגל בתוכו; (3) נגד אצ״י התנהלה מערכה פוליטית זדונית שתכליתה להשכיח את חלקו ולרומם את אי״ל; (4) לא נשמר מספיק חומר היסטורי על אצ״י כדי לשחזר ממנו את קורותיו של הארגון.

88. מנחם בגין, **דברי הכנסת**, 2 באוגוסט 1977. בשנת 1989 כתב בגין דברים ברוח דומה. ראו: אפרים ויכסלפיש, **אלף לוחמי בית״ר**, תל־אביב 1989, עמ׳ ז–ח.
89. למאמרי עיתונות מכל גוני הקשת הפוליטית, שהופיעו בשנת 1977 ותקפו את גישתו של בגין, ראו: א״ז כ7א 32/20. על הורדת ההצעה מסדר היום ראו: **דברי הכנסת**, 22 בנובמבר 1977.
90. לבל, **הדרך אל הפנתיאון**, עמ׳ 351–488.
91. על כך שגם אחרי שנעשה ראש הממשלה לא פעל בגין להכנסת אצ״י לזיכרון הקולקטיבי הישראלי ראו: Libionka and Weinbaum, 'Deconstructing Memory and History' (above note 15), p. 100. בריאיון **לידיעות אחרונות**, שפורסם ב־11.4.2008, השיב משה ארנס על השאלה מדוע לא השקיע בגין מאמצים להנצחת אצ״י לאחר שנעשה ראש הממשלה: ׳יכול להיות שהיו לו רגשי אשמה. אני לא יודע, מי בכלל יכול להבין את נפש האדם׳.

כל ההשערות הללו נכונות והן חלק מההסבר להיעדרו של אצ״י מהמיתוס של מרד גטו ורשה ומהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. ואולם במערך הסיבות ההיסטוריות והפוליטיות להיעדרו של אצ״י מפנתאון הגבורה יש לדעתי לייחס משקל גבוה מאוד לכך שמנחם בגין — מנהיגה של בית״ר בפולין לפני המלחמה, מנהיגו המיתולוגי של המרד בבריטים לפני קום המדינה ומנהיגה הבלתי־מעורער של תנועת החרות, ממשיכתה הפוליטית של התנועה הרביזיוניסטית אחרי קום המדינה — לא ראה חשיבות היסטורית־חינוכית במרד גטו ורשה. עובדה זו היא שהכריעה את גורלו של אצ״י לשכחה.

אפשר להניח שאחד משיקוליו של בגין בהשכחת מלחמתו של אצ״י על אדמת פולין היה עצם העובדה שהוא עצמו נמלט מפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה והשאיר את חניכיו מאחור. האשמתו ש׳נטש את הספינה הטובעת׳ ריחפה כצל מעל מעשיו, אך נותרה בצל ולא פגעה בתדמיתו. השארתה בצל יכולה גם כן להיות שיקול של בגין שלא לרומם את תנועת בית״ר בפולין הכבושה ואת ארגונה הלוחם, אצ״י. אינני רואה בנקודה זו שיקול מרכזי. זהו קשר סיבתי שקיומו לא הוכח, אך עדיין ראוי לציינו בדיון על בגין ויחסו למרד גטו ורשה.[92] עוד הסבר ליחסו של בגין לאצ״י נובע מההשערה ולפיה רצה בגין להפריד בין תנועתו החדשה, ׳חרות׳, לבין שורשיה ההיסטוריים — התנועה הרביזיוניסטית ומפלגתה הצה״ר ותנועת בית״ר. יש עוד לזכור, שהיחסים בין ותיקי בית״ר בארץ־ישראל שהתגייסו לבריגדה לבין בגין היו מתוחים מאז שנת 1942, וכך גם יחסיו עם שארית הפלֵטה הבית״רית. כמו כן התקיף בגין בחריפות את אנשי הצה״ר שהתנגדו לדרכו הלוחמת של האצ״ל. עם קום המדינה החליט בגין להקים תנועה נפרדת במחשבה שתנועה כזאת תמשוך קהלים חדשים, קהלים שהיו עלולים להירתע מתדמיתה הרצינית והמיושנת של הצה״ר.[93]

לדעתי, מעל כל הסיבות שציינתי, הפתרון לשאלת מנחם בגין ויחסו למרד גטו ורשה נמצא בהבדלה האידאולוגית שיצר בגין בין מצדה למודיעין; בין הגולה והשואה לבין השיבה לארץ־ישראל והתקומה; בין המרד בגטאות למרד על אדמת ארץ־ישראל. הבדלה זו היא שהטתה את כף ההיסטוריה לרעתו של אצ״י ולוחמיו. למרד גטו ורשה לא היה מקום בנרטיב של תנועה לאומית משחררת. בגין הציג תמיד את מרד גטו ורשה על דרך השלילה,

92. יש התבטאות אחת של בגין שבה הוא מתייחס ישירות לאפשרות שהיה נשאר בוורשה ומשתתף במרד. הוא דיבר על האפשרות של איחוד בין הארגונים הלוחמים. לדבריו, גם לו היה נשאר בוורשה ולא עובר למזרח לא היה כל סיכוי לאיחוד: ׳הארגון הלוחם השמאלי לא רצה בנו בשום אופן׳. ראו: דינה ילין, ׳התנועה הרביזיוניסטית ובית״ר בהנהגה ובמרד בגיטאות ורשה, לודז׳, וילנה וקובנה׳, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת תל־אביב 1983, עמ׳ 167.

93. ויץ, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית**, עמ׳ 110–111; זאב צחור, ׳ממשיך או אלטרנטיבה׳, הארץ, 13.8.2003; אורנה מילר, ׳״הקבוצה העברית״: אידיאולוגיה ופוליטיקה: ממשלחת האצ״ל בארצות הברית עד לסיעת ״למרחב״ בתנועת־החרות׳, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 2002, עמ׳ 55–57; פרילינג, ׳על עבר ועל ייצוגי עבר׳ (לעיל הערה 16), עמ׳ 77. על היריבות עם ותיקי בית״ר ראו לעיל הערה 37.

כדבר שיש ללמוד ממנו כיצד לא להגיע אליו. מרד גטו ורשה ייצג את הגלות היהודית חסרת התקווה, את חוסר התקווה שהשואה היתה מאפיינה הנוראי, אך גם האחרון. לעומת זאת ייצג מרד האצ"ל בבריטים את העתיד היהודי מלא התקווה על אדמת ארץ־ישראל. מנחם בגין לא ראה במרד גטו ורשה את החשיבות ההיסטורית והחינוכית שראו בו מנהיגי תנועות השמאל. ומשעה שחלקם של הבית"רים במרד גטו ורשה קופח בידי מנהיג תנועתם הם, הקרב שלהם על מקום בזיכרון הקולקטיבי הישראלי הוכרע לפני שהחל.

יחסו של בן־גוריון לרביזיוניזם ולזרמיו

יחיעם ויץ

מבוא

שנים רבות התבטא דוד בן־גוריון בבוטות ואף בגסות נגד התנועה הרביזיוניסטית, מנהיגיה ופעולותיה. מדבריו הרבים אפשר להגיע לידי מסקנה חד־משמעית ופשטנית במידה רבה — יחסו של בן־גוריון לתנועה הרביזיוניסטית התמצה באיבה בוטה ועמוקה. ואולם בבחינה מדוקדקת אפשר להגיע לידי מסקנה שיחסו היה מורכב יותר.[1] להלן דוגמאות לדבריו. בראשית שנות השלושים, בימי המאבק המר בין מפלגתו לבין התנועה הרביזיוניסטית על השלטון בתנועה הציונית, הוא השווה אותה לפשיזם ואף לנאצים. בשלהי שנת 1932 הוא אמר עליה את הדברים האלה:

> כל הדיבורים על ציונות 'מוניסטית', בניגוד לציונות של 'שעטנז' אינם אלא אונאה וגנבת דעת הבריות. [...] כולם עושים את ציונותם שעטנז. ההבדל הוא רק בחומר הכלאיים. הציונים הפשיסטים מצרפים לציונות איבת פועלים פראית, שוביניות בלתי מרוסנת ומגמות דיקטטורה אישית.[2]

בשלהי העשור ההוא, בעקבות תלייתו של 'הרוג המלכות' שלמה בן־יוסף,[3] הוא קבע שיום תלייתו אינו 'יום אבל', כפי שכמה מעמיתיו סברו,[4] אלא 'יום קלון'. את קביעתו הוא הסביר בדברים הבאים, שקשה להגזים בחריפותם:

1. ראו: זאב צחור, 'מול הימין', **החזון והחשבון: בן־גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה**, תל־אביב 1994, עמ' 77–86.
2. 'הפועל בציונות', הרצאה בוועידת המפלגה, בתוך: דוד בן־גוריון, **ממעמד לעם**, תל־אביב 1974, עמ' 247 (הדברים התפרסמו ב**הפועל הצעיר**, 11 [ו בכסלו תרצ"ג, 5 בדצמבר 1932]); הדברים נאמרו ערב עליית הנאצים לשלטון בגרמניה.
3. הוא נתלה בכלא עכו ב־29 ביוני 1938. ב־3 ביוני דן אותו בית־דין צבאי למוות בתלייה באשמת יריות על אוטובוס ערבי אזרחי.
4. הוא כיוון להוראת מזכיר ההסתדרות דוד רמז להניף דגל שחור על בניין הוועד הפועל של ההסתדרות ולהשבית את עבודת ההסתדרות לאות אבל. ברל כצנלסון תמך בעמדת רמז. על עמדת כצנלסון ראו: אניטה שפירא, **ברל**, ב, תל־אביב 1980, עמ' 586–588.

הדבר המחריד הוא לא שיהודי נתלה, אלא שיהודי עשה מעשה שהביא אותו לתליה. זהו האסון. [...] אני מתבייש מהמעשה שגרם לתליה. ואסון־משנה הוא כשמנסים להפוך את התלוי לקדוש. [...] מה קרה? - - יש מפלגה של נאצים ברחוב היהודי. הללו מסוגלים לרצוח למטרות פוליטיות. ולאו דווקא רצח [של] מתנגדיהם. גם רצח של חברם יֶרָצה — אם זה יועיל למטרתם הפוליטית. אמרו לי כמה אנשים שהם יודעים שהרביזיוניסטים רוצים שהבחור מראש־פינה[5] ייתלה. [...] הם שלחו איש לתליה לא באשר יש להם חשבון פרטי עם האיש הזה. [...] בן־יוסף שימש להם כאמצעי. [- -] הם חשבו שבתלייתו יעשו מסחר פוליטי. - - בחור זה לא היה אלא קרבן של תעלולי הרביזיוניסטים, קרבן מרצון.[6]

גם בתקופת המדינה הוא תקף בחריפות את יורשתה של התנועה הרביזיוניסטית — תנועת החרות. דוגמה מובהקת היא דבריו בעקבות ההפגנה האלימה והסוערת שארגנה תנועת החרות בכיכר ציון, במרכז ירושלים, ב־7 בינואר 1952, יום פתיחת הדיון בכנסת על השילומים מגרמניה. בסיומה צעדו אלפי מפגינים אל 'בניין פרומין', שהיה אז משכן הכנסת, והשליכו עליו אבנים. בשידור רדיו מיוחד הוא קבע נחרצות: 'אתמול הורמה יד זדונה על ריבונות הכנסת. נעשתה התחלה להרוס את הדמוקרטיה הישראלית.[7] הוכרז שלא נבחרי האומה יכריעו מדיניות ישראל, אלא אנשי האגרוף והרצח הפוליטי'.[8] בהמשך הוא תיאר את אנשי האצ"ל ואת תנועת החרות ומנהיגה מנחם בגין כגורם העלול לסכן את עצם הדמוקרטיה הישראלית הצעירה:

אם כי רוב דקלומיהם של מנהיגי אצ"ל ו'חרות' אינם אלא דברי הבל — הפעם יש להתייחס לדבריהם ברצינות. גם אין אני מזלזל באומץ לב הגופני של אנשי אצ"ל, שאינם נרתעים ממאסר ומעונש. ואין בכוונתי להגיד לעם — שהסכנה אינה חמורה, דברי מר בגין על 'מלחמה לחיים ולמוות', אינם הפעם מליצה בעלמא, אלא הכרזה טרור ומחתרת של טרור. אתמול ניפצו הבריונים שמשות הכנסת — איני יודע במה ובמי יפגעו מחר או מחרתיים.

5. בן־יוסף, חבר פלוגת בית"ר בראש פינה.
6. מדבריו בישיבת מרכז מפא"י, 29 ביוני 1938, מתוך: דוד בן־גוריון, **זכרונות**, ה, תל־אביב 1982, עמ' 220–221. ראו: אמיר גולדשטיין, 'גיבורים מתוך הפנתיאון - צמיחתו של מיתוס עולי הגרדום בימין הרביזיוניסטי והמאבק על מקומו בזיכרון הקולקטיבי בישראל', עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה 2003, עמ' 15.
7. השידור היה ב־8 בינואר 1952, יום אחד אחרי ההפגנה, והובא בכל העיתונים בהרחבה. לדוגמה: 'הודעת ראש הממשלה על הגנת הדמוקרטיה בישראל', **הארץ**, 9 בינואר 1952; 'בן־גוריון כורך יחד את "חרות" עם מק"י בגנותו את התפרעות אצ"ל מאתמול', **על המשמר**, 9 בינואר 1952. על שידורו ראו: יחיעם ויץ, **הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות, 1949–1955**, ירושלים 2007, עמ' 114–115.
8. במונח 'אנשי הרצח הפוליטי' הוא כיוון כנראה לרצח חיים ארלוזורוב.

בכל ימי כהונתו בתפקיד ראש הממשלה הוא כינה את מנחם בגין בכינויים מעליבים,[9] ובנאומיו, במכתביו וביומנו הוא הפגין כלפיו תערובת של זלזול, זעם ואימה. יש לזה דוגמאות רבות, ולהלן אחת מהן, ידועה פחות. במרס 1956 התחוללה סערה בדיון הכנסת על הצעת אי־אמון של סיעת חרות. בתשובתו הטיח בן־גוריון בחבר הכנסת בגין: 'הלוחמים שלנו יילחמו. אבל הוא קצת הגזים ביחס לעצמו' מאחר שהוא 'לא נלחם במלחמת השחרור ולא יילחם'. בעקבות דבריו התפתחו חילופי דברים קשים, ובן־גוריון טען ל'השתוללות חוליגנית של בגין וחבריו'.[10] במכתב שכתב מיד אחר־כך הוא תיאר את רגשותיו בעניין אי־שירותו של בגין בצה"ל במלחמת העצמאות:

> כשדימגוג מנסה לבזות הממשלה (אולי זוהי זכותו) ומעורר למלחמה שאולי תעלה באבדן המדינה ומתפאר שהוא נלחם במלחמת השחרור — יש להעמיד הדברים על אמתותם ולציין שהוא לא השתתף [ההדגשה במקור] במלחמת השחרור, ואין לו הזכות לכלול עצמו בין הלוחמים [...] יש לי יחס עמוק לכל אחד שהשתתף במלחמת השחרור [...] ומשתמט אינו יכול להתפאר כי 'נלחמנו ונילחם'.[11]

מטרתי במאמר זה לטעון כי על אף הדוגמאות האלה, יחסו של בן־גוריון לתנועה הרביזיוניסטית לא היה פשוט ופשטני: יש בו גם איבה עמוקה אך גם יסוד שונה לחלוטין — קִרבה ואף קִרבת נפש. כדי להבהיר את הטענה הזאת וללבנה יובאו דוגמאות העשויות להסביר את יחסו ואת מניעיו. הדוגמאות שיובאו אינן היחידות (כמו יחסיו עם מאיר גרוסמן),[12] אך הן מראות במובהק את הקווים המרכזיים ביחסו — שנאה כבושה, מאבק נחרץ, יכולת פיוס וקשר קרוב ואף אינטימי. ינותחו אפוא הדוגמאות האלה :

א. יחסיו עם זאב ז'בוטינסקי בשנים 1933–1935 — בימי המאבק על השלטון בהסתדרות הציונית ובימי 'הסכמי לונדון'.
ב. יחסיו עם אורי צבי גרינברג, ובייחוד בימי 'פרשת לבון', בשנים 1960–1961.
ג. יחסיו עם יהושע כהן, איש לח"י שהיה בין מייסדי שדה־בוקר, שם היה לחברו הקרוב.
ד. קשריו עם גאולה כהן, חברת לח"י שהיתה מראשי הימין הרדיקלי.
ה . יחסיו עם מנחם בגין בשנים 1963–1969.

9. כמו 'האיש שיושב ליד חבר הכנסת בדר', או 'דתן הממושקף'.
10. ישיבת הכנסת ב־6 במרס 1956, **דברי הכנסת**, 20, עמ' 1308. ראו: 'הכנסת דחתה הצעת אי־אמון', **הארץ**, 7 במרס 1956. לדבריו ראו גם מכתבו לחבר הכנסת עמי אסף, 11 במרס 1956, ארכיון בן־גוריון (אב"ג), התכתבות.
11. מתוך מכתבו אל חבר הכנסת עמי אסף, שם. הוא הורה מיד לברר את הסיבות של אי־גיוסו לצה"ל וימים מספר אחר־כך הוא קיבל את פרטי הבירור (21 במרס 1956, שם).
12. מאיר גרוסמן (1888–1964) היה עוזרו הקרוב של ז'בוטינסקי, סירב לפרוש מההסתדרות הציונית והקים מפלגה רביזיוניסטית שנשארה בה. בשנת 1946, כשהתנועה הרביזיוניסטית חזרה להסתדרות הציונית, הוא עמד בראש הצה"ר (הציונים הרביזיוניסטים).

כמו כן יובאו בנספח שני מכתבים שכתב בראשית שנות השישים, שנות דמדומי שלטונו, הממחישים את מורכבות יחסו לתנועה ולאישיה. המכתב הראשון נכתב לגאולה כהן בינואר 1962, והשני נכתב למשורר והעיתונאי חיים גורי במאי 1963.

א. יחסיו עם זאב ז׳בוטינסקי, 1933–1935

מאבקו בז׳בוטינסקי, 1933

נפתולי יחסו לזאב ז׳בוטינסקי בוטאו בתקופה סוערת — השנים 1933–1935. התקופה הזאת היתה קצרה אך דחוסה ביותר: התקיימו בה הבחירות הגורליות לקונגרס הציוני הי״ח ובמרכזן ההתמודדות בין מפא״י לבין התנועה הרביזיוניסטית על השלטון בתנועה הציונית, שהסתיימה בניצחון ברור של מפא״י ומפלגות ההסתדרות.[13] מערכת הבחירות היתה מרה וחריפה ובמהלכה נרצח חיים ארלוזורוב, ורצח זה החריף ביותר את היחסים בין שתי התנועות. בארץ־ישראל התחוללו תקריות חמורות בין אנשי התנועות ונוצרה אווירה של סף מלחמת אזרחים ביישוב העברי הקטן. דוגמה לתקריות האלה הן ׳תקריות הפסח׳ — ב־1 באפריל 1933 פרצו תגרות ברחובות תל־אביב בעת תהלוכה של חברי בית״ר שציינו את סיום הכינוס הארצי של ארגונם (שהתחיל ב־14 באפריל).

בן־גוריון היה חוד החנית במאבק הפוליטי בארץ־ישראל ובעיקר בפולין, שם היה לב המאבק. פן מכריע של המאבק היה פן אישי בין שני מנהיגי התנועות. מיכאל בר־זוהר, הביוגרף הראשון של בן־גוריון, כתב על זה: ׳ויותר משתהיה זו מערכת־בחירות — יהא זה דו־קרב אישי בין ז׳בוטינסקי לבן־גוריון׳.[14] בדבריו השווה בן־גוריון את ז׳בוטינסקי לפשיסטים ולנאצים, ואף למנהיגם אדולף היטלר. בקרב מנהיגי תנועת העבודה לא היה בן־גוריון היחיד בכך — עוד מנהיגים עשו השוואות כאלה. לדוגמה, יצחק טבנקין, ממנהיגי מפא״י והקיבוץ המאוחד, טען שוב ושוב שיש קִרבה בין הרביזיוניסטים לפשיזם וקבע: ׳קל לחנך לפשיזם, לרביזיוניזם, לסגידה לא מבוקרת למנהיג׳, ולכן יש לנהל את המאבק ברביזיוניסטים ׳בחומרה ובלא פשרות׳.[15] אבל בן־גוריון היה היחיד שדיבר בהשוואתו על הרפובליקה של ויימאר ועל נסיבות נפילתה, ולא רק בשנות השלושים, אלא גם בדבריו בישיבת הממשלה מיד לאחר ההפגנה האלימה נגד השילומים מגרמניה שארגנה תנועת

13. בבחירות שהתקיימו ב־17 ביולי 1933 קיבלו מפלגות ההסתדרות 44.6 אחוזים מהקולות, ואילו הצה״ר קיבלו כ־14 אחוזים.
14. מיכאל בר־זוהר, **בן־גוריון**, א, תל־אביב 1975, עמ׳ 256. לא כל החוקרים רואים במאבק בין השניים מאבק אישי. לדוגמה, ישראל קולת, ׳מקומו של זאב ז׳בוטינסקי בפנתיאון הלאומי׳, בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז׳בוטינסקי (עיונים בתקומת ישראל** — סדרת נושא), קריית שדה־בוקר 2004, עמ׳ 7–27.
15. ברוך כנרי, **טבנקין בארץ־ישראל**, אפעל 2003, עמ׳ 333.

החרות.[16] יחסו לרפובליקה הזאת, שהיה אולי טראומטי, הסביר מדוע חזר על ההשוואה שוב ושוב בימים ההם — ימי הקריסה הסופית של הרפובליקה ותפיסת השלטון בגרמניה בידי הנאצים. במרס 1933, שאז היה היטלר מקנצלר הרייך לדיקטטור גרמניה בפועל במחקו את שרידי רפובליקת ויימאר וחוקתה,[17] הוא אמר על התנועה הרביזיוניסטית:

> אנו חיים עכשיו בעולם של חיות טרף; לא רק בגרמניה כך, כי אם גם בעולמנו אנו. [...] העם הגרמני לא ייהרס על־ידי פעולת היטלר, ואנו עלולים ליהרס. לכל עבודתנו צפוי חורבן, אם לא נלכד כוח נגד ההיטלראים שלנו. [...] הם יחריבו אותנו באכזריות ובלי מעצורים.[18]

בהמשך הוא קבע שהמאבק עם הרביזיוניסטים הוא מאבק גורלי: 'אנו עומדים בפני מלחמה על חיים ומוות. [...] אנו רגילים לבחירות [...] אולם עלינו להכיר שהפעם זהו מאבק דמים. כל פעולתנו יכולה להיהרס עד היסוד'. טענתו העיקרית היתה, ש'סכנת הרביזיוניסטים איננה ברביזיוניסטים, אלא בבית"ר ובז'בוטינסקי'.[19] הוא כינה אותו מנהיג מסוכן, שהתנהגותו פוגעת בציפור הנפש של התנועה הציונית — מקור סמכותה וכוחה המוסרי, שהרי היא 'איננה עדיין מדינה יהודית' ואין 'להפריז בהערכת השפעתה ואפשרויותיה'. כוחה 'אינו כוח פיזי, משוללת היא כוח פיזי [...] ובהימוט היסוד המוסרי והחברתי, נהרס התוכן כולו, שעליו ייכון כל הבניין הציוני'.[20] דבריו כוונו למעשהו המפורסם של ז'בוטינסקי בקונגרס הציוני הי"ז, בשנת 1931 — אחרי שהקונגרס דחה ברוב ניכר את הצהרתו כי '"המטרה הסופית" (Endziel) של התנועה הציונית היא מדינה עברית', 'אדון ולדימיר ז'בוטינסקי' הגיב לנוכח החלטה שלא היה שבע רצון ממנה: 'קרע לעיני כול את כרטיס הציר שלו ועזב את הקונגרס' — כפי שתיאר בן־גוריון בלעג.

בעיניו של בן־גוריון, צעדו של ז'בוטינסקי העיד על מלחמתו הבלתי־פוסקת 'נגד השתתפות חבריו בתוך ההסתדרות הציונית' — קביעה המסבירה את טענתו שהוא נאבק בז'בוטינסקי ובבית"ר (כלומר ביסודות הרדיקליים) ולא בתנועה הרביזיוניסטית כולה. מגמתו העקיבה הובילה את ז'בוטינסקי למאבק בחבריו בתנועתו שלא רצו 'ללכת עימו בדרך הפוליטיקה של הריסת ההסתדרות הציונית'; הוא לא היסס 'מפני שבירת מפלגתו ועשה את "הפוטש" הידוע'.[21] הצעד הזה מראה עד כמה ז'בוטינסקי היה מוכן להרחיק

16. ראו: ויץ, **הצעד הראשון לכס השלטון**, עמ' 114–120. הישיבה היתה ב־13 בינואר 1952.
17. ב־23 במרס 1933 חוקק הרייכסטאג ברוב גדול את 'חוק ההסמכה' שהעביר את סמכות החקיקה ממנו לממשלה, ולמעשה לידי היטלר.
18. מדבריו בישיבת מרכז מפא"י, 15 במרס 1933, ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל (אמ"ע) 33/23. ראו גם: שבתי טבת, **קנאת דוד**, ג: **הקרקע הבוערת**, תל־אביב 1987, עמ' 37–38.
19. מדבריו בישיבת מרכז מפא"י, 15 במרס 1933, שם.
20. 'הקונגרס הציוני', **הפועל הצעיר**, 36, 7 ביולי 1933.
21. בדיוני המועצה העולמית של תנועתו, שהתקיימו בקטוביץ' (Katowitz) שבמערב גליציה, הוא עמד מול רוב חברי הנהלתה, שהתנגדו לפרישה מההסתדרות הציונית העולמית. תגובת ז'בוטינסקי

לכת כדי לשבור את ההסתדרות הציונית כ׳מוסד העליון המחוקק והמחייב של התנועה הציונית׳, הנושא את ׳הרצון הלאומי [...] של העם העברי לגבי בניינה של ארץ ישראל׳.

הנקודה המרכזית בהתקפתו היתה כאמור השוואה עקיבה של ז׳בוטינסקי לנאצים ולהיטלר עצמו. הוא כינה אותו ׳ולדימיר היטלר׳,[22] וביומנו הוא כינה אותו ׳דוצ׳ה׳.[23] בספטמבר 1930 היה בן־גוריון בברלין ותיאר במכתב את הניצחון הראשון של הנאצים בבחירות לרייכסטאג[24] במשפט הבא: ׳כאן עוד לא נשתחררו מהתדהמה של הבחירות. הנצחון המרעיש של "הרויזיוניסטים" הגרמנים עבר על כל החששות׳. בהמשך ציין: ׳קראתי היום את האורגן של היטלר — ונדמה היה לי, שאני קורא את ז׳בוטינסקי ב"דואר היום". אותם הדברים, אותו הסגנון ואותו הרוח׳.[25]

לאחר שנרצח חיים ארלוזורוב בחוף תל־אביב ב־16 ביוני 1933, הציעו גורמים מהימין, כמו סיעת גרוסמן, וההצעה אומצה בידי הציונים־הכלליים, לדחות את הבחירות להסתדרות הציונית, שתוכננו להתקיים כחודש אחר־כך.[26] ההצעה נדונה בפורום קואליציוני,[27] ואחרי כמה ימים דחתה אותה ההנהלה הציונית.[28] בן־גוריון התנגד נחרצות להצעה וכתב

היתה נמרצת: ב־22 במרס 1933 הוא פרסם מנשר, הידוע כ׳מנשר לודז׳׳ ובו הודיע על פיזור הנהלת הצה״ר, על לקיחת סמכויות הניהול לידיו ועל הפסקת הפעילות של מוסדות התנועה. באותו היום הוא טלגרף לגרוסמן על החלטתו ׳ליטול לידי את הנהגת הצה״ר בתוקף תפקידי כנשיא׳, והוציא הודעה רשמית ובה הודיע ש׳פעולות המוסדות המרכזיים הקיימים של התנועה העולמית מופסקות בזה׳. בהסתדרות הציונית נחשב צעדו למעשה דיקטטורי, לדוגמה: ק׳ בן־עקיבא, ׳׳המלכות השלישית״ ו״ההסתדרות הציונית השלישית״׳, **הפועל הצעיר**, 23, 31 במרס 1933; אך החוגים הרדיקליים בתנועה הרביזיוניסטית, ובייחוד אנשי ׳ברית הבריונים׳, תמכו בו ובצעדו בהתלהבות.

22. ולדימיר היה שמו הרוסי של ז׳בוטינסקי; הכינוי הזה מופיע בכמה מקורות, למשל: טבת, **קנאת דוד**, ג, עמ׳ 38–39; שמואל כץ, **ז׳בו: ביוגרפיה של זאב ז׳בוטינסקי**, תל־אביב 1993, עמ׳ 834.
23. בימי הפולמוס שלאחר רצח ארלוזורוב הוא כתב בזעם לחברי מפא״י: ׳מהמניפסט של הדוצ׳ה שהמצאתי לכם לפני ימים אחדים תראו שהוא כבר קשר את גורלו עם סטבסקי "החף מפשע"׳ (ורשה, 2 ביולי 1933). אברהם סטבסקי הועמד לדין על רצח ארלוזורוב, הורשע ונדון למוות, אבל זוכה בערעור בגלל חוסר ראיות.
24. בבחירות ב־14 בספטמבר 1930 נהפכה המפלגה הנאצית ממפלגה קטנה, שהיו לה רק 12 צירים (כ־2.6 אחוזים), למפלגה השנייה בגודלה ברייכסטאג עם 107 צירים (כ־18.3 אחוזים).
25. מכתב אל השל פרומקין, ברלין, 16 בספטמבר 1930, אב״ג, התכתבות. השל פרומקין (1897–1974) היה כלכלן ודמות מרכזית בהסתדרות ובהנהלת ׳סולל בונה׳. כיהן בכנסת הראשונה. ראו: בר־זוהר, **בן־גוריון**, א, עמ׳ 256. בשנת 1928 היה ז׳בוטינסקי לעורך הראשי של **דואר היום**. כשנה אחר־כך רצה לחזור לארץ, אך הממשל הבריטי לא אִפשר לו.
26. אנשי הסיעה דרשו לדחות את הקונגרס הציוני לשלושה חודשים. נימוקם היה: ׳אסור לנהוג בפזיזות׳ (**דבר**, 28 ביוני 1933). הסיעה התנגדה לרצונו של ז׳בוטינסקי לפרוש מהתנועה הציונית ונשארה בה, ובראשה עמד מאיר גרוסמן.
27. התייעצות חברי הוועד הפועל הציוני המשתייכים למפלגות הקואליציה, 22 ביוני 1933, אב״ג, פרוטוקולים של פגישות.
28. הישיבה התקיימה בלונדון ב־29 ביוני 1933. ראו: ׳הקונגרס הציוני איננו נדחה׳, **דבר**, 30 ביוני 1933.

ביומנו דברים קשים: 'דחית הבחירות — הוא אסון לתנועה, ובכל הכוח שבידינו עלינו להלחם נגדה'.[29] סיבה מרכזית היתה חששו שהדחייה עלולה לפגוע בסיכוי מפלגתו לנצח בבחירות,[30] וטענתו המרכזית היתה שמשמעות הדחייה היא כניעה לרביזיוניסטים, ועל זה כתב ביומן דברים נרגשים, המעידים על סערת רוחו: 'הבחירות מוכרחות להיות — ובזמנן! אל תתנו יד להורסי ההסתדרות הציונית ולהורסי תנועתנו. אל תכנעו לטירור המוסרי של הסופרסקים[31] והאחימאירים[32] [...] בלי בחירות איני ערב בעד חברינו בפני הפרובוקציה המתגברת של כנופית ז'בוטינסקי'. בסיום דבריו כתב תחת הרושם הכבד של הוצאת המפלגה הסוציאליסטית הגרמנית אל מחוץ לחוק בהוראת המשטר הנאצי החדש,[33] דבר שעיתוני ארץ־ישראל פרסמו בכותרת הראשית:[34]

> אני יודע שגם בארץ דחית הבחירות ידכאו את חברינו וייאשו אותם מפעולה קונסטיטוציונית בהסתדרות [הציונית]. אל תשכחו — שבין שיש יסוד לגזרה השווה ובין שאין לה — שבקרב רבבות חברים עומדת בלהת התנהגותה של הס.ד.[35] הגרמנית בפני ההתפרצות של היטלר. ואל נכנע!

כדי לאשש את השוואתו נזקק בן־גוריון יותר מפעם אחת למאמר שכתב אב"א אחימאיר **בחזית העם**, בטאון 'ברית הבריונים'. במרס 1933 הוא טען כי '"חזית העם" הרביזיוניסטי, האורגן הרשמי של בית"ר'[36] הצדיק את הפילוג בתנועה הרביזיוניסטית ואת פרישתה מההסתדרות הציונית על־ידי הקביעה כי דבר האחדות של 'כלל ישראל' הוא שקרי ואילו "בדרך של פירוד הלכו התנועות הלאומיות הקשורות בשמותיהם המזהירים של קמאל [אתאתורק], מוסוליני, [אמון] דה־ולירה והיטלר".[37] בראשית יולי 1933, ערב הבחירות לקונגרס הציוני, הוא חזר וציין את הדברים האלה:

29. יומן בן־גוריון, 28 ביוני 1933, אב"ג.
30. הוא כתב למאיר גרבובסקי: 'אם הבחירות לא יתפוצצו (יש חשש כזה מצדנו — כי ז'בוט. עושה הכל עכשיו למען פוצץ את הבחירות), נצחוננו בטוח' (ורשה, 3 ביולי 1933). מאיר גרבובסקי (ארגוב) (1905–1933) היה עסקן בכיר במפא"י; שנים רבות היה חבר כנסת (1949–1963) ויושב־ראש ועדת החוץ והביטחון שלה (1951–1963).
31. יהושע סופרסקי (1879–1948) היה יושב־ראש 'ברית הציונים הכלליים' בארץ־ישראל בשנות השלושים. ניסה לגבש את החוגים האזרחיים לכוח פוליטי מוביל ביישוב.
32. אב"א אחימאיר (1896–1962) עמד בראש הזרם הרדיקלי של התנועה הרביזיוניסטית בארץ־ישראל בראשית שנות השלושים.
33. ב־22 ביוני 1933, ימים מספר לפני כתיבת מכתבו של בן־גוריון.
34. לדוגמה: 'היטלר מבצע — נאסרה מפלגת ס"ד', **דבר**, 25 ביוני 1933.
35. המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הגרמנית (SPD).
36. הקביעה הזאת אינה נכונה. מעולם הוא לא היה ביטאון של בית"ר. לדעתי, בן־גוריון 'טעה' כאן במכוון.
37. 'הקונגרס הציוני' (לעיל הערה 20).

אני מאשים את 'המנהיג' הרביזיוניסטי בחיקוי הדמגוגיה ואמצעי השיסוי והמלחמה של היטלר. אני מאשים את העיתון הראשי של הרביזיוניזם בא"י[38] — את 'חזית העם' — שפרסם אחרי ה'פוטש' בקטוביץ' מאמר בשם 'ההסתדרות הציונית השלישית'[39] שבו מוצגים 'השם המזהיר של היטלר' ותנועתו, כנס ומופת לציונות 'הפטריוטית' האמיתית, מאמר המצדיק את ניסיון הרביזיוניסטים לפלג את ההסתדרות בהסתמכו על הדוגמא של היטלר (**חזית העם**, 28 במרס 1933).[40]

הבנת התייחסותו למאמר הזה דווקא, וערב עלייתו לשלטון, עשויה להבהיר את התנהגותו בשנת 1963, בימי שקיעתו (ועל זה בהמשך). התקפתו של בן־גוריון על ז'בוטינסקי גברה בעקבות רצח ארלוזורוב. הוא רשם ביומנו על 'תרומתו' של ז'בוטינסקי לרצח הזה: 'אין לקבוע עדיין שרוויזיוניסט רצח, אולם אפשר לדרוש כל זאת על יסוד ההסתה הפוגרומית של ז'בוטינסקי נגד הפועלים'.[41] בנאום פומבי הוא קבע דברים לא פחות חמורים: 'אני מאשים את ז'בוטינסקי, כי הוא וחבריו ניהלו במשך שנתיים בעיתונות הרוויזיוניסטית ובעיתונות הקנויה הסתה מחפירה נגד חיים ארלוזורוב [...] לא באנדיטי־העט אשמים בזאת, אלא מנהיגם שחינכם למעשים טובים אלה'.[42]

התקפותיו היו גורם מרכזי לנצחון תנועתו במערכת הבחירות הגורלית, וגם גרמו להשחרת ז'בוטינסקי בעיני חברי תנועת העבודה. ההשוואה הקבועה בינו לבין היטלר עצמו ולאירועים שאירעו במהלך תפיסת השלטון בידי הנאצים היתה כלי יעיל במאבק הבחירות. כה יעיל עד שאחר־כך לא הצליח בן־גוריון לשנות את הדימוי הדמוני שהוא עצמו בנה.

יחסו לז'בוטינסקי בימי 'הסכמי לונדון'

זמן קצר אחרי הבחירות לקונגרס חל שינוי ניכר ביחסו של בן־גוריון אל ז'בוטינסקי. הדבר נבע מהנסיבות החדשות של הימים ההם, כמו העלייה החמישית, שהיתה אז בעיצומה, ורוב העולים היו 'בורגנים' ולא 'חלוצים'. אך מעבר לכך, מעתה הוא ראה את ז'בוטינסקי בעיני מנהיג לאומי (בשנת 1933 הוא נבחר להנהלת הסוכנות היהודית) ולא בעיני מנהיג מעמדי־מפלגתי.

באוקטובר 1934 הוא נועד עם ז'בוטינסקי בלונדון לסדרה אינטנסיבית של שיחות חשאיות. ביוזמתו של פנחס רוטנברג התקיימו 12 פגישות — מ־10 באוקטובר עד 11

38. גם פה בן־גוריון קובע בכוונה קביעה לא מדויקת.
39. כתב את המאמר אבא סיקרא, כלומר אבא אחימאיר. ראו: יוסף הלר, 'ה"מוניזם של המטרה" או ה"מוניזם של האמצעים"? המחלוקת הפוליטית והאידיאולוגית בין זאב ז'בוטינסקי לבין אב"א אחימאיר, 1928–1933', **ציון**, נב (1987), עמ' 363.
40. 'אני מאשים', **דבר**, 7 ביולי 1933.
41. יומן בן־גוריון, 23 ביוני 1933, אב"ג. הדברים נכתבו בברלין שבוע אחד אחרי הרצח.
42. 'במה אנו מאשימים את ז'בוטינסקי', **דבר**, 16 ביולי 1933.

בנובמבר 1934. מטרתן היתה להסדיר את היחסים עם התנועה הרביזיוניסטית, שהתערערו במערכת הבחירות הסוערת והאלימה, כדי למנוע את פרישתה מהתנועה הציונית. במהלכן נוצרה קִרבה מסוימת בין שני המנהיגים. בפגישה הראשונה היו יחסיהם צוננים ביותר, אולם במהלכה — היא נמשכה כשש שעות, עד חצות הליל — החל הקרח להפשיר. וכך תיאר בן־גוריון:

> בשש באתי לפ.ר. [פנחס רוטנברג] וכבר מצאתי אצלו את וו. ז. [ולדימיר ז׳בוטינסקי]. אמרתי לו שלום בלי מתן יד. הוא קם הושיט ידו ושאל: ׳האם אינך רוצה לתת לי יד?׳ [...] מתחילה שררה מתיחות בשיחה. שנינו פנינו זה לזה ב׳אדון׳ — במשך השיחה כאילו נפלה המחיצה הפורמלית.[43]

הפגישה המכרעת ביניהם נמשכה יותר מ־15 שעות — מ־26 באוקטובר אחר הצהריים עד בוקר ה־27 בחודש. הם יצאו לתוך הלילה ׳הלונדוני הקר והלח, [...] נשאו בכיסם טיוטותיהם של שני הסכמים׳.[44] מטרת ההסכם הראשון היתה להסדיר את היחסים בין ההסתדרות הכללית לבין הסתדרות העובדים הלאומית (הע״ל); מטרת השני, שנודע בכינוי ׳הסכם העבודה׳, היתה להסדיר את עניין העבודה המאורגנת ואת חלוקת העבודה בין שתי ההסתדרויות. ב־11 בנובמבר הם חתמו על ההסכם השלישי — הסכם־משמעת בהסתדרות הציונית.[45] כשהסתיימו השיחות חש בן־גוריון שהן הפסיקו את העימות החריף שהתחולל ביניהם. אחרי שנים רבות הוא הגדיר את זה באופן מינורי: ׳הפולמוס המר והבלתי־ידידותי בינינו נפסק, מצדי בהחלט׳.[46]

ב־28 באוקטובר, יום אחד אחרי החתימה על שני ההסכמים הראשונים, כתב בן־גוריון לעמיתו לשיחות מכתב רווי רגשות — יש לזכור כי הוא נשלח לאדם שהוא כינה ׳ולדימיר היטלר׳. בין השאר הוא כתב אליו את הדברים האלה:

> אני מקווה שלא תתרעם עלי אם אפנה אליך כלחבר וידיד — בלי האדון הציווילי. אולי נפרדנו אתמול מתוך עייפות לאחר 15 שעות רצופות של עבודה מתוחה. אין אני סנטימנטלי — ונדמה לי גם אתה אינך, אבל לא הגדתי לך אשר בלבי, לא אגיד זאת גם עכשיו. מבחינה אובייקטיבית מה שעשינו — ואולי יותר מה שנסינו לעשות, תלוי בערכו לא בנו אלא בצבור אשר בשמו נדברנו. [...] אולם יש גם בחינה סובייקטיבית, ושום דבר שיקרה מעכשיו לא ישנה את העובדה ששנינו נפגשנו ובמשך שעות רבות שכחנו את כל אשר עמד מאחורינו — וחרדה רבה לכבוד התנועה ולהצלחת מפעלה,

43. יומן בן־גוריון, 10 באוקטובר 1934, אב״ג.
44. בר־זוהר, **בן־גוריון**, א, עמ׳ 294.
45. נכתבו לא מעט מחקרים על הסכמי לונדון; הבולט שבהם הוא ספרם של יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, **ללא פשרות: הסכם בן־גוריון־ז׳בוטינסקי וכישלונו, 1934–1935**, תל־אביב 1979.
46. דברי ראש הממשלה בעצרת לזאב ז׳בוטינסקי לרגל עשרים שנים למותו, בית נשיא המדינה, 24 ביולי 1960, אב״ג, נאומים.

> מתוך [שויון] ומתוך כבוד הדדי הניעה אותנו למאמץ משותף. עובדה זו לא תעקר מלבי — יקרה מה שיקרה. [...] [וחתם במילים] אני לוחץ ידך בהוקרה.[47]

ואולם בן־גוריון לא הצליח לשכנע את המחנה שלו עצמו לאשר את ההסכמים — הרוב בוועידת ההסתדרות (חדרה, 17–19 במרס 1935) התנגד לאשרם.[48] הוא העביר את הנושא להכרעת משאל של כלל חברי ההסתדרות — ורוב ניכר של המשתתפים התנגד להם.[49] לבן־גוריון זו היתה אכזבה מרה. אמנם הוא לא התייחס למשאל ביומנו,[50] אבל יצחק בן־אהרן, שהיה אז מקורב אליו מאוד, טען שכשלונו היה הצעד הראשון בתהליך שהביא לידי פילוג מפא"י.[51] באופן אבסורדי למדי, גורם מרכזי לכישלון היה מאבקו הנחרץ של בן־גוריון בז'בוטינסקי ותנועתו בימי הבחירות. הרי הוא עצמו היה חוד החנית במאבק המר הזה בין התנועות, ומתנגדי ההסכם השתמשו בנימוקיו שלו נגד עמדותיו החדשות. ועל זה כתב מאיר אביזוהר:

> ההפתעה, ההתרגשות הרבה ומשבר האמון שפרץ, מקורם לא רק בכך, שמפא"י על שכבותיה השונות לא היתה מוכנה מבחינה פסיכולוגית למפנה פתאומי מעין זה, אלא גם בכך, שבשנתיים שקדמו היה זה דווקא בן־גוריון, שהוביל את מפא"י במאבק המיליטנטי נגד הרוויזיוניסטים. זאת ועוד [...] חודשיים לפני פגישות בן־גוריון־ז'בוטינסקי סיכמה המפלגה סדרת דיונים סוערים, החליטה ברוב דעות שלא להיכנס לשום משא־ומתן עם המפלגה היריבה, ודחתה הצעה, שמפא"י תשגר נציגים להיפגש עם ההנהגה הרוויזיוניסטית כדי לברר את מהות הצעותיה לשלום בציונות.[52]

כך אפוא נהפכה חרבו לחרב פיפיות נגדו עצמו. השינויים הדרמטיים ביחסים בין שני המנהיגים, שהתחוללו בפרק זמן קצר, הם עדות מרתקת למורכבות יחסיהם — על מורדותיהם ועליותיהם.

47. יומן בן־גוריון, 28 באוקטובר 1934, אב"ג. המכתב פורסם בכמה מקומות, למשל: כץ, ז'בו, עמ' 925–926; בר־זוהר, **בן־גוריון**, א, עמ' 295.
48. 74 צירים תמכו באישורם ו־89 התנגדו.
49. המשאל היה ב־24 במרס 1935 והשתתפו בו 25,414 חברים. 15,227 (60 אחוז) התנגדו, ורק 10,187 (40 אחוז) תמכו בו.
50. ביום המשאל הוא כתב בו מילה אחת: 'המשאל'.
51. יצחק בן־אהרון, **בעין הסערה: פרקים במאבקי דורי**, תל־אביב 1977, עמ' 218–219.
52. מאיר אביזוהר, **בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י**, תל־אביב 1990, עמ' 150–151. על הנושא בכלל: שם, עמ' 136–148; אניטה שפירא, 'הוויכוח בתוך מפא"י על השימוש באלימות, 1932–1935', **ההליכה על קו האופק**, תל־אביב 1988, עמ' 82–117.

ב . יחסיו עם אורי צבי גרינברג בימי 'פרשת לבון'

בימי 'פרשת לבון' נוצרו שני מחנות בנוגע לעמדה כלפי בן־גוריון. מחנה המתנגדים היה מורכב משלוש קבוצות: מתנגדים בקרב מפא"י בראשות חלק ניכר מהנהגת המפלגה (כמו גולדה מאיר, פנחס ספיר וזלמן ארן); מפלגות פוליטיות שהתנגדו לו, בעיקר מפלגות השמאל הציוני (מפ"ם ואחדות־העבודה) ותנועת החרות; קבוצת אינטלקטואלים, רובם חברי הסגל של האוניברסיטה העברית בירושלים. גם במחנה האחר היו שלוש קבוצות: תומכיו בצמרת מפא"י, בעיקר ראשי הצעירים (גיורא יוספטל, אבא אבן, משה דיין ושמעון פרס); אנשי רוח הקשורים למפא"י ולתנועת העבודה, כמו נתן אלתרמן, חיים הזז, מנחם דורמן וד"ר חיים שיבא; אנשי רוח מהימין הרדיקלי כמו ישראל אלדד, שתמך בו על אף נסיונו של בן־גוריון לסלקו ממערכת החינוך.[53] הבולט בהם היה אורי צבי גרינברג.[54] מבחינת תנועת החרות, שהיתה במידה רבה חוד חנית של המאבק,[55] תמיכתו בבן־גוריון היתה לא נוחה, ונשאלה השאלה, כיצד המשורר הנערץ מעז לתמוך באיש המזוהה עם 'הסזון' ועם 'התותח הקדוש' שהפגיז את 'אוניית הישע' — 'אלטלנה'.[56]

בן־גוריון הכיר אותו בימים שהמשורר היה חבר במפלגת אחדות־העבודה,[57] והיו ביניהם קשרים אישיים.[58] בן־גוריון אף תמך כספית במשורר,[59] והביע כלפיו כבוד, הערכה ואף חיבה. חנן חבר טען בקשר לכך שבן־גוריון 'התמיד ביחס העוין והמיליטנטי [...] כלפי הרביזיוניסטים גם אחרי קום המדינה [...] אבל לא כן היה לגבי אורי צבי גרינברג. בעקבות הקמת המדינה הפך אצ"ג בעיני בן־גוריון לשטח מפורז [... הוא] לא נכלל מעולם ברשימת

53. בשנת 1950 ניסה שר הביטחון בן־גוריון למנוע את העסקתו של אלדד כמורה בבית־ספר פרטי בטענה שהוא מטיף 'להשתמש בנשק נגד צה"ל וממשלת ישראל'. אלדד פנה לבג"ץ וזכה. בית־המשפט העליון קבע שהתערבות שר הביטחון אינה חוקית. ראו: דפנה ברק־ארז, 'בלי פוליטיקה בבית־הספר', בתוך: דוד חשין ואחרים (עורכים), **בית־המשפט: חמישים שנות פסיקה**, ירושלים 1999, עמ' 34–35.

54. ראו: יחיעם ויץ, 'מעורבות האינטלקטואלים ב"פרשת לבון"', **ציון**, סד (תשנ"ט), עמ' 365–367.

55. הדמות המרכזית במאבק 'חרות' היה חבר הכנסת ד"ר יוחנן בדר. ראו: יוחנן בדר, **הכנסת ואני**, ירושלים 1979, עמ' 130–146.

56. אברהם אקסלרוד, 'על הצעתו של אורי צבי גרינברג', **חרות**, 24 בינואר 1961. אברהם אקסלרוד היה מראשי הסתדרות העובדים הלאומית (הע"ל) וסניף תנועת החרות בירושלים.

57. הוא היה חבר בה בשנים 1923–1929. ראו: אניטה שפירא, **חרב היונה: הציונות והכוח**, תל־אביב 1992, עמ' 200–205.

58. דוגמה לכך הוא מכתב ברכה חם שהוא שלח אליו לרגל הולדת בנו (11 בינואר 1951, אב"ג, התכתבות).

59. ביומנו הוא כתב: 'בבוקר בא אצלי א.צ. גרינברג. נראה רזה מאוד. שאלתיו מה קרה לו. היה חולה. [...] הוא שוקל עכשיו רק 48 קילו. [...] מראה פניו עורר בי דאגה. מסרתי לו המחאה על 2000 ל"י. קבל אחרי סרובים רבים' (יומן בן־גוריון, 24 באוגוסט 1965, אב"ג).

המוקעים הרביזיוניסטים של בן־גוריון׳.[60] בסוף שנות החמישים, לפני פרשת לבון, הם התחילו להתכתב. היוזמה היתה של אצ״ג, וראש הממשלה ענה לו מיד. במכתבי בן־גוריון היו שני קווים: האחד היה אי־הסכמה, שבוטאה באופן עדין ולא בוטה; האחר היה הוקרה וחיבה. בשלהי שנת 1958 כתב אצ״ג לנשיא המדינה ולראש הממשלה על שגריר בריטניה בארץ, המתנהג כמו ׳הנציב העליון הבריטי׳ — לאחר שבביקור במאהל בדווי בנגב העניק למארחיו תמונה של מלכת אנגליה.[61] בתשובתו ענה ראש הממשלה: ׳אין יסוד לחששך שהשגריר הבריטי נוהג בארץ כנציב עליון. חסל פרק נציב זר. זוהי ישראל שלנו, או כמו שאתה אולי היית אומר: מלכות ישראל׳. סיום התשובה מעיד על חיבתו למשורר כשעל בקשת אצ״ג לשוחח עמו הוא ענה: ׳ברצון רב אני מוכן להיפגש אתך ולא רק לשוחח על ״אלביון הבוגד״ — אלא גם על דברים אחרים׳.[62] בספטמבר 1960, ערב התפוצצות פרשת לבון, כתב לו אצ״ג: ׳העם זקוק למתן דיקטטורה רוחנית׳,[63] ובן־גוריון השיב: ׳אם בדבריך ״העם זקוק לדיקטטורה רוחנית״ אתה מתכוון להדרכה חלוצית ונאמנה — אני מסכים, אבל ידוע לך וודאי שאני חסיד ומאמין גדול בדימוקרטיה׳. את מכתבו סיים במילים: ׳אני לוחץ ידך בתודה ובידידות ובהוקרה׳.[64] בתשובתו התייחס אצ״ג לפרשת לבון וכינה את הסערה שהתחוללה בעיתונות ׳המערבולת הרכילאית העכורה בעניין לבון׳, והוסיף: ׳הז׳ורנאליסמוס הקלוקל הזה [...] סְתום פיות בכל כח [...] כי זה עובר כל גבול׳.[65] תשובת ראש הממשלה העידה עד כמה הוא הסכים עמו, וגם על סערת נפשו: ׳ואשר ל״מערבולת הרכילאות העכורה״, כפי שאתה קורא לה בצדק, — היא מעוררת בי בחילה, ואני מתחרט על שבתחילה התערבתי בה [...] ולא אטפל עוד בדבר — ואם שנטז׳יסטים [סחטנים] ורודפי־סנסציות יוסיפו לבחוש בקדרת־סחי — ינעם להם׳.[66] אצ״ג ענה והסביר מדוע מתנגדיו קמו עליו לפתע עתה:

> עכשיו תדע: אלו שחולקים עליך עכשו — ו׳לפתאום׳ באינטנסיביות כזאת — חלקו עליך בסתר, כי ראו את עצמם במהות — בהיפוך גמור למהותך. אתה נסעת וסחבת אותם אתך כבני־לויה ברכבת ומשהגעת אתם לתחנת מדינת־ישראל, ירדת אתה וירדו הם: אתה לסף המלוכה והם: לא למלוכה — אלא ל׳קהלה׳ מורחבת.[67]

60. חנן חבר, **מולדת המוות יפה: אסתטיקה ופוליטיקה בשירת אורי צבי גרינברג**, תל־אביב 2004, עמ׳ 175.
61. רמת־גן, 5 בנובמבר 1958, אב״ג, התכתבות.
62. ירושלים, 10 בנובמבר 1958, שם.
63. רמת־גן, ו׳ תשרי תשכ״א, שם.
64. שדה־בוקר, 6 באוקטובר 1960, שם.
65. רמת־גן, כ״ה תשרי תשכ״א, 16 באוקטובר 1960, שם.
66. 22 באוקטובר 1960, שם.
67. רמת־גן, 25 באוקטובר 1960, שם (ההדגשה במקור); לא מצאתי את תשובת בן־גוריון למכתבו.

כך אפוא על אף הפערים האידאולוגיים ראה אצ"ג בבן־גוריון קרוב לעמדתו הבסיסית — חותר למלכות — בניגוד למתנגדיו. מאמרי התמיכה שכתב פורסמו בבטאון עיריית רמת־גן.[68] באחד מהם ציין נקודה דומה למה שכתב לבן־גוריון: אלה התוקפים אותו 'בשם הצלת הדמוקרטיה, למעשה מתכוונים לפגוע בסמכות המדינה וראשה: שלא חילול דמוקרטיה מדומה כאן, אלא חילול סמכות ראשות המדינה [...] "הפרשה" מגלה את ערוות האמת: את חשיפת פרצופה של האנטי־ממלכתיות שהיתה חבויה בעיתונות ובעסקנות של כל המפלגות'.[69]

כיצד להסביר את יחסו המיוחד של בן־גוריון לאצ"ג, שהיה הסמל המובהק של הימין הקיצוני? יחסו לעולם היה דואלי. מהצד האחד הקו הדומיננטי באופיו היה יכולת הראייה הפרגמטית, המפוכחת ואף האכזרית. הרי הקו המרכזי בקורותיו היה ניהול דיאלוג עם המציאות ועם 'עמק הבכא' של ההיסטוריה היהודית והציונית, וזה היה תנאי הכרחי לגדולתו כמנהיג. אבל הצד האחר היה בעמדו לנוכח אמונה צרופה, חלוציות והרצון להקריב את הנפש למען העם והלאום, ואז הוא היה מוכן להתעלם מאידאולוגיה השונה משלו. הוא היה מסוגל להעריץ דמויות לא פוליטיות שהלכו עד הסוף בנתיב שלא היה נתיבו. הקו הזה באישיותו מסביר את יחסו לדמויות מן העולם הרביזיוניסטי, כמו יהושע כהן, גאולה כהן ואברהם שטרן (יאיר).

ג. יחסיו עם יהושע כהן

מהות יחסיהם

יחסיו עם יהושע כהן, איש לח"י וממייסדי קיבוץ שדה־בוקר, קיבוצו של בן־גוריון, היו הדוקים ורבי־שנים. כהן היה האדם הקרוב ביותר אליו בשנים האחרונות בחייו, אף שהוא רצח במו ידיו את הרוזן פולקה ברנדוט.[70] בן־גוריון, שגינה את הרצח במילים החריפות ביותר — 'כנופיית אנשי בלייעל, מוגי לב ושפלי מזימות'[71] — ידע היטב שכהן עצמו

68. על מאמריו בביטאון הזה ראו: ירון סחיש, 'הבשורה שוגרה ממקומון רמת־גן', **דבר**, 17 במאי 1991.
69. 'כוס התרעלה', **ידיעות עיריית רמת־גן**, טבת תשכ"א, עמ' 4 [ההדגשה במקור]. ראו: ויץ, "מעורבות האינטלקטואלים ב"פרשת לבון"' (לעיל הערה 54), עמ' 365.
70. מתווך האו"ם הרוזן פולקה ברנדוט נרצח בירושלים ב־16 בספטמבר 1948. לדברי יוסף הלר, לח"י: **אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940–1949**, ב, ירושלים 1989, עמ' 459, הנהגת לח"י (ישראל אלדד [שייב], נתן ילין־מור [פרידמן] ויצחק שמיר) החליטה על הרצח. האחריות לביצוע הוטלה על יהושע זלטר, מפקד לח"י בירושלים, ו'האיש שירה במתווך בפועל היה יהושע כהן, מראשוני הנוהים אחרי אברהם שטרן'.
71. מועצת המדינה הזמנית, ישיבה תשע־עשרה, 23 בספטמבר 1948, ג"מ. ראו: יחיעם ויץ, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947–1949**, קריית שדה־בוקר 2002, עמ' 132.

רצח את המתווך השוודי.[72] עיון ביחסים המרתקים ביניהם נותן עוד ממד בבחינת יחסו לרביזיוניסטים ול׳פורשים׳. העיתונאי יאיר שלג תיאר את תהליך ההתקרבות ביניהם.[73] הקשר הראשוני ביניהם נוצר בשלהי שנת 1953 כשבן־גוריון התחיל לחיות בקיבוץ מיד אחרי פרישתו הראשונה מראשות הממשלה.[74] זמן קצר אחר־כך היה יהושע כהן מעורב בסדרי האבטחה ובסיורים של בן־גוריון,[75] והיה לשומר ראשו כששהה בקיבוץ. כמו כן הוא הצטרף לחלק ניכר של צעדותיו כפי שציין בן־גוריון ביומנו כמה פעמים.[76] כהן ורעייתו נחמה היו זוג החברים היחיד של בן־גוריון ופולה בשדה־בוקר. ההיסטוריון זאב צחור, שהיה מזכירו האחרון של בן־גוריון, ציין שהם קיימו ׳קשר קבוע רק עם נחמה ויהושע כהן, ותיקי הקיבוץ. היה זה קשר רצוף ועמוק׳.[77] בשנותיו האחרונות, ובייחוד אחרי מותה של פולה בן־גוריון בינואר 1968 ואחרי שרוב מקורביו נטשו אותו, היה כהן מאחרוני נאמניו. אחרי מותו של כהן, באוגוסט 1986, נכתב באחד העיתונים: ׳היו שנים בעיקר אחרי מות פולה, שבן־גוריון נעזב כליל, הנפש היחידה הקרובה אליו היתה יהושע כהן׳.[78]

את העובדה שכהן היה ׳טרוריסט׳ וחבר לח״י ציין בן־גוריון בגאווה לא מוסתרת גם באוזני אורחים רמי מעלה שביקרו אותו ביישוב. לדוגמה, כך כתב ביומנו: ׳הצגתי לפני [מיכאל] בודרוב [שגריר ברית־המועצות] את יהושע ונחמה — טרוריסטים לשעבר׳.[79] בן־גוריון סמך עליו, כפי שציין ביומנו: ׳אני מאמין לכל מילה של יהושע׳,[80] וראה בו סמל מזוקק של הלוחם והחלוץ המקדיש את חייו לאידאלים לאומיים, שמעבר לקטנות הפוליטיקה — ריחוקו של כהן מעסקנות פוליטית קירב אותו ל׳זקן׳, ולדברי שלג, בן־גוריון ׳ראה ביהושע את המורד שהפך לחלוץ׳.[81]

72. יאיר שלג, **רוח מדבר: סיפורו של יהושע כהן**. בספר מתואר הרצח בפירוט (עמ׳ 92–93). ביומנו (21 ביוני 1965) התייחס בן־גוריון לרצח במרומז.
73. שם, עמ׳ 105–125. על יחסיהם ראו: מרדכי נאור, ׳איש הנגב — ריאיון עם יהושע כהן, מראשוני קיבוץ שדה־בוקר׳, בתוך: מרדכי נאור (עורך), **יישוב הנגב, 1900–1960**, ירושלים 1986, עמ׳ 227–239.
74. הוא הגיש את מכתב התפטרותו לנשיא המדינה יצחק בן־צבי ב־6 בדצמבר 1953.
75. ביומנו כתב בן־גוריון: ׳יהושע חזר הערב מהמטה והביא לי תכנית הסיורים׳ (25 בפברואר 1954).
76. לדוגמה, ב־15 בינואר 1960 הוא כתב: ׳הבוקר חידשתי הצעדה — בלוית יהושע והבחורים׳.
77. זאב צחור, ׳סוף המרוץ׳, **החזון והחשבון: בן־גוריון בין אידיאולוגיה ופוליטיקה**, תל־אביב 1994, עמ׳ 240.
78. דני קיפר, ׳לוחם המחתרת שליווה את בן־גוריון בשדה־בוקר׳, **ידיעות אחרונות**, 10 באוגוסט 1986.
79. יומן בן־גוריון, 14 במרס 1959, אב״ג.
80. שם, 5 באוקטובר 1960.
81. שלג, **רוח מדבר**, עמ׳ 134.

למה יהושע?

מהדברים החמים שכתב בן־גוריון ביומנו אפשר להבין את עומק יחסו ליהושע כהן, ה׳שקול כנגד קיבוץ שלם׳, ובהמשך: ״יהושע הוא מהחלוצים הנאמנים ביותר שיש לנו היום — אם כי הוא יוצא לחי, הכל באהבה. בבחירות אינו מצביע בעד שום רשימה, וכל נפשו נתונה לחזון הפרחת הנגב׳.[82]

הדברים האלה משקפים שני פנים מובהקים באופיו של בן־גוריון. הפן הראשון היה הערצת מי שהקדישו את חייהם לאידאל החלוצי. ביומנו יש דוגמאות להערצתו את סמלי החלוציות. ביום ההלוויה של בן־ציון ישראלי הוא כתב: ׳בשש השתתפתי בהלווית בן ציון. נעקר סלע של מסירות, נאמנות וחלוציות וגבורה׳.[83] ביום הלווייתו של שלמה לביא דבריו היו נרגשים יותר: ׳נפרדתי מידיד נעורים איש המופת, נאמן החזון וההגשמה, חלוץ העבודה וההגנה כל ימיו בארץ, לוחם נועז וצודק, מדבר ועושה, מראשוני מאחדי מחנה הפועלים [...] אבי ירובעל והילל שמסרו נפשם על קוממיות עמם׳.[84] הפן השני היה הערצת גיבורי המלחמה במנותק מעמדותיהם ואף ממעלליהם. לדוגמה, יחסו לאברהם שטרן (יאיר), מפקד לח״י. הוא פגש את בנו יאיר שטרן במסיבת בר־מצווה של חמי (מנחם), בנו של יהושע כהן, ואמר לו: ׳שללתי ואני שולל דרכי אביו ומעשיו, אבל אני מוקיר אישיותו׳.[85] בשיחתו עם גאולה כהן (ועליה — בהמשך) הוא אמר עליו: ׳שלפי התרשמותי היה אישיות יפה, אם כי לדעתי לא היתה לו הבנה מדינית׳.[86] דוגמה שונה היא יחסו לאריאל (אריק) שרון, המפקד הנערץ והשנוי במחלוקת של יחידה 101 ושל חטיבת הצנחנים. בן־גוריון ראה בו מצביא דגול, ׳מין יואב בן־צרויה׳,[87] ולכן התייחס בסלחנות למגרעות אופיו.[88]

82. יומן בן־גוריון, 5 במרס 1962, אב״ג. הוא ציין שמשפחתו של כהן היתה הראשונה שהצטרפה ליישוב: יהושע, אישתו נחמה ו׳בנם חמיק, ילד בן שנתיים׳ (הוא נולד בשנת 1949).
83. יומן בן־גוריון, 7 באוגוסט 1954, אב״ג. בן־ציון ישראלי (1887–1954) היה מאישיה הבולטים של העלייה השנייה; ממפתחי החקלאות בארץ־ישראל, ממייסדי כנרת ומפעילי הרכש וה׳בריחה׳ באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה. נפצע ב׳אסון מעגן׳ ב־29 ביולי 1954 ומת מפצעיו אחרי כשבוע.
84. יומן בן־גוריון, 25 ביולי 1963, אב״ג. שלמה לביא (לבקוביץ׳) (1882–1963) נולד בפלונסק, עיירתו של בן־גוריון. עלה בעלייה השנייה והיה ממייסדי עין־חרוד ואבי רעיון ׳הקיבוץ הגדול׳. שני בניו, הלל וירובעל, נהרגו במלחמת העצמאות. על יחסו ללביא ראו: יחיעם ויץ, ׳אל הפנטזיה ובחזרה: מדוע החליט בן־גוריון לרדת לשדה־בוקר?׳, **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ׳ 308.
85. יומן בן־גוריון, 20 באוקטובר 1962, אב״ג.
86. שם, 7 באפריל 1961. הוא אמר את הדברים האלה בעקבות שאלתו ׳מדוע אין כותבים ספר על שטרן׳. תשובתה של גאולה כהן היתה, שהיא כותבת ׳ספר על לח״י ותכתוב גם על יאיר׳. היא התכוונה כנראה לספרה **סיפורה של לוחמת**.
87. בר־זוהר, **בן־גוריון**, ג, עמ׳ 1435.
88. על יחסו לשרון, שם, עמ׳ 1434–1436. למשל, הוא כתב ביומנו ב־31 במאי 1959: ״יש בו תכונות שליליות וגם סגולות מבורכות. הייתי רוצה שינתן לו שנס [הזדמנות] לחזור למוטב, כי הוא חיל חשוב׳.

פנים אלה באופיו מסבירים את שהתחולל בנפשו כלפי יהושע כהן: הוא העריץ אותו כלוחם עז נפש המוכן להקריב את חייו למען האידאל הלאומי, והתעלם מהארגון שכהן היה חבר בו. בשנים הארוכות של יחסיהם קיבל בן־גוריון יותר ויותר את העובדה שכהן היה אכן חבר בארגון שהוא בן־גוריון שלל את דרכו שלילה מוחלטת. עדות ליחסו הדו־ערכי כלפיו וכלפי המחתרת שהוא היה חבר בה היא הקדשתו לכהן ולרעייתו, שנכתבה דווקא בספר **חביון עוז**, ספרו של אליהו גולומב, המפקד הלא־רשמי של 'ההגנה': 'ליהושע ונחמה כהן, חלוצים מבית לח"י, מתנת חבר. מאחד הלוחמים נגד הארגונים הטרוריסטיים, דוד בן־גוריון'.[89]

ביחסו אל כהן היה עוד רכיב: מבחינתו יהושע כהן היה עדות חיה לעדיפות דרך חייו ואמונתו מדרכם של ה'פורשים'. העובדה שהוא הגיע מלח"י לדרך החלוצית היא הוכחה ניצחת לדרכו שלו. על כך הוא כתב במכתבו לגאולה כהן:

> אני מוסיף להאמין בכל לבי בדרך שהלכתי בו כל ימי בארץ. הריני רוצה לציין בשמחה ובתקווה הופעתו החלוצית של אחד מאנשי לח"י, שהוא עכשיו מפריח הנגב ובונה קבוץ שדה־בוקר, ובדירתו הצנועה במדבר נפגשנו שנינו בפעם הראשונה, ושמו יהושע כהן. דרכו של יהושע כהן, קצין בצבא הגנה לישראל וחלוץ[90] בשדה־בוקר, הוא, לפי הכרתי העמוקה, דרך הגאולה האמתית.[91]

חלקו של יהושע כהן בשאלת החנינה לרוצחי קסטנר

באמצעות כהן החל בן־גוריון להכיר את אנשי לח"י וגילה כלפיהם סקרנות רבה כאל עולם חדש וזר. הוא הכיר דמויות כמו יהושע זטלר, שהיה מפקד הלח"י בירושלים בימי רצח ברנדוט,[92] יאיר שטרן, גאולה כהן ואחרים. וכך עסק בבקשות של כהן לחנינה לשלושת רוצחי ישראל קסטנר — זאב אקשטיין, יוסף מנקס ודן שמר. הם רצחו אותו בתל־אביב במרס 1957, נעצרו מיד אחר־כך וב־7 בינואר 1958 נדונו למאסר עולם בבית־המשפט המחוזי בתל־אביב. ב־19 באוקטובר 1958 דחה בית־המשפט העליון את ערעורם ברוב דעות (שלושה לעומת שניים), ואחרי כשש שנים הם קיבלו חנינה מנשיא המדינה ושוחררו. הסוגיה הזאת נדונה בכמה מקומות,[93] וכאן ייבדק רק תפקידו של יהושע כהן בעניין החנינה.

89. שלג, **רוח מדבר**, עמ' 137.
90. בטקסט המקורי נכתב 'חבר' ובן־גוריון שינה בכתב ידו את המילה ל'חלוץ'.
91. ירושלים, 4 בפברואר 1962, אב"ג, התכתבות. המכתב היה תגובה לתגובתה על מכתבו הראשון (ועל זה בהמשך).
92. השיחה ביניהם עסקה בשאלת אי־כיבוש העיר העתיקה במלחמת העצמאות. בימים ההם התחולל ויכוח בסוגיה הזאת בעקבות פרסום ספרו של דב יוסף, שהיה המושל הצבאי של ירושלים במלחמה, **קריה נאמנה**, תל־אביב 1960. יומן בן־גוריון, 5 באוקטובר 1960, אב"ג.
93. ראו: יחיעם ויץ, **האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ישראל קסטנר**, ירושלים 1995, עמ' 337–339; שמואל תמיר, **בן הארץ הזאת**, ב, תל־אביב 2002, עמ' 971–972. לחיבור שהתמקד

נושא החנינה עלה בשלהי נובמבר 1962, ובן־גוריון עסק בה רבות אף־על־פי שלראש הממשלה אין מעמד חוקי בתהליך החנינה. העלה את הנושא איסר הראל, שהיה אז ראש המוסד והממונה על שירותי הביטחון. הוא שוחח עם בן־גוריון על האפשרות להעניק חנינה לזאב אקשטיין, ובעצם גם ליוסף מנקס.[94] כחודש אחר־כך החל כהן להיות מעורב בתהליך לאחר ששמע כנראה על היוזמה להעניק להם חנינה. הוא שוחח עם בן־גוריון בשבת בשדה־בוקר, ומטרתו העיקרית היתה לשחרר את יוסף מנקס, שהיה חברו בלח"י ומצבו הנפשי היה מעורער — 'מנקס על סף יציאה מדעתו. שחרורו עלול [במשמע של עשוי] אולי לעכב התערערותו הנפשית'.[95] בן־גוריון שוחח על זה מיד עם עמוס מנור, ראש הש"ב, וזה הציע 'להקטין עונש השלושה ממאסר עולם עד 15 שנים', כלומר 'שישתחררו אחרי עשר שנות מאסר בעוד ארבע שנים'. בן־גוריון הביא את ההצעה לפני כהן, וזה שלל אותה לחלוטין.

הנושא הזה עלה שוב אצל ראש הממשלה אחרי שלושה ימים. הראל דיבר על זה כנראה עם מנור, והציע להמיר את עונשו למאסר של 15 או 10 שנים או אפילו להעניק לו חנינה מלאה עם פיקוח של דמות ציבורית על התנהגותו לאחר שחרורו — דבריו נבעו כנראה משאלתו של בן־גוריון, שציין: הוא 'ממליץ בכל כוחותיו על חנינה'.[96] בן־גוריון לא שלל את הרעיון.[97] כמה ימים אחר־כך סיפר בן־גוריון למנור על שיחתו עם יהושע כהן. הוא הבטיח להיות ערב להתנהגותו של מנקס — תנאי הכרחי להענקת החנינה.[98] ב־24 בינואר 1963 שוחח בן־גוריון עצמו עם עמוס מנור על התנהגותו של יוסף מנקס בעתיד וציין שמנור סבור שאם יהושע, יחד עם ישראל אלדד והרב לוין 'יערבו להתנהגות מנקס זה כמעט מבטיח את זה'. לאחר כחודש ביקש בן־גוריון מכהן לדבר עם 'הרב' (הרב אריה לוין) 'שעל שניהם לקחת על עצמם האחריות להתנהגותו של מנקס לאחר שחרורו'.[99] במקום תשובה שאל אותו כהן: 'האם שחרורו מובטח'. ראש הממשלה התקשר 'במעמדו'

בסוגיה הזאת ראו מאמרו של המשפטן פרופ' ראובן ירון, 'חנינה שכזאת (על פרשת חנינת נאשמי רצח קסטנר)', **האומה**, 129 (1997), עמ' 37–43.

94. השלישי, דן שמר, קיבל חנינה מנשיא המדינה יצחק בן־צבי ב־8 ביוני 1961. נח סביר, 'הנשיא הפחית עונשי המאסר של שטרקס, מנקס, שמר ואקשטיין', **מעריב**, 23 במאי 1963. ביומנו כתב ראש הממשלה: 'איסר מעורר [את] בעית אקשטין, אחד מרוצחי קסטנר. מתנהג יפה בכלא. אחיו הוא קצין בחיל האויר. [ישראל] אלדד ו[חה"כ יוחנן] בדר ערבים להתנהגותו אם ישוחרר. הם בכלא כבר חמש שנים, ולדעת איסר מן הראוי לחון אותם'. יומן בן־גוריון, 26 בנובמבר 1962, אב"ג.
95. יומן בן־גוריון, 29 בדצמבר 1962, אב"ג.
96. שם, 1 בינואר 1963. השם שציין הראל היה ישראל אלדד.
97. ביומנו (שם) הוא כתב: 'אם המשפחה לא תסבול — אין סיבה לא לתת חנינה, ביחוד אם אנשי לח"י והרב שלהם [הרב אריה לוין, "רב האסירים"] יבטיחו שמנקס לא ישתולל אחרי צאתו לחופש'. הראל ציין את כהן בדבריו — הוא הציע לשלוח אותו לבית־הכלא כדי לברר את מצבו של זאב אקשטיין.
98. שם, 10 בינואר 1963.
99. שם, 25 בפברואר 1963.

לשר המשפטים דב יוסף, שענה לו שלא קיבל חוות דעת מראש הש״ב, ומתשובתו הסיק בן־גוריון ש׳אין דעתו של יוסף נוחה מהשחרור׳. בשיחתו עם ראש הממשלה הציע יוסף לקצר את עונשו ל־18 שנים, כלומר שחרור בעוד שש שנים. תגובת ראש הממשלה היתה מידית: הוא חייב לשוחח עם כהן כדי לברר את מצבו של מנקס. בן־גוריון לא הסכים עם עמדת יוסף — הוא ׳מוכן להמליץ שישחררו אותו לפני יום העצמאות׳.[100] לנוכח עמדת ראש הממשלה התרכך יוסף.

ואולם ביום העצמאות לא הוענקו חנינות לשניים מסיבה פשוטה — נשיא המדינה יצחק בן־צבי נפטר כמה ימים לפני החג (ב־23 באפריל 1963). הנשיא זלמן שז״ר חתם על החנינות ב־23 במאי 1963 — ביומו הראשון בתפקידו. דן שמר השתחרר מיד;[101] השניים האחרים קיבלו הפחתה מעונשם ושוחררו לאחר כמה חודשים, ב־6 בנובמבר 1963 — שש שנים ושמונה חודשים לאחר הרצח.[102] תפקידו של כהן בתהליך הזה היה חשוב ביותר. דברי שלג בהקשר זה הם מינוריים: הם שוחררו ׳לא במעט בזכות ההתערבות של יהושע׳.[103] הקשרים בינו לבין בן־גוריון היו תנאי מרכזי לתהליך החנינה — הוא היה הזרז העיקרי.[104] דברי ראובן ירון נוקבים בהרבה:

> מקום מיוחד שמור בכל המיקוח ליהושע כהן, איש הלח״י אשר בשנים שבהן התגורר בן־גוריון בשדה בוקר נהיה ידידו הקרוב. הוא עקבי ביותר במאמציו למען מנקס (ובגררא גם למען אקשטיין); בהסתמך על טענתו (הלא מקצועית) כי מנקס הינו על סף התמוטטות נפשית, הוא לוחץ לשחרור מיידי (והייתי מייחס לו גם את הרעיון של ׳שחרור לפני יום העצמאות׳ שאותו משמיע בן־גוריון). בן־גוריון עקבי בנכונותו לעשות רצונו של חברו יהושע כהן, וראינו כבר כי הדבר נמנע ע״י מותו של הנשיא בן־צבי.[105]

100. שם, 5 באפריל 1963. יום העצמאות חל פחות מחודש אחר־כך — ב־29 באפריל 1963.
101. סביר, ׳הנשיא הפחית עונשי המאסר של שטרקס, מנקס, שמר ואקשטיין׳ (לעיל הערה 94); יוחנן להב, ׳שש שנים אחרי רצח קסטנר ייהנו המתנקשים ממידת הרחמים׳, **ידיעות אחרונות**, 23 במאי 1963.
102. ראו: א׳ פלג, ׳מנקס שוחרר הבוקר׳, **מעריב**, 6 בנובמבר 1963.
103. שלג, **רוח מדבר**, עמ׳ 321.
104. שלג, **רוח מדבר**, עמ׳ 286, כותב בקשר לכך שבשנת 1984 ביקש כהן מחיים בר־לב, אז שר המשטרה, להתערב בשחרור של כמה מחברי ׳המחתרת היהודית׳ שנדונו למאסר לתקופה קצרה. בר־לב סירב לבקשתו ולכהן הנפגע ׳לא נותר אלא להתלונן בפני חבריו על הפיחות שחל בדור המנהיגים׳.
105. ירון, ׳חנינה שכזאת׳ (לעיל הערה 93), עמ׳ 41.

ד. יחסיו עם גאולה כהן

בין הדמויות החדשות שבן־גוריון הכיר באמצעות יהושע כהן היתה גאולה כהן. היא נולדה בתל־אביב בשנת 1925 וב־1942, כשהיתה בת 17, התגייסה לאצ"ל. אחרי שנה הצטרפה ללח"י והיתה קריינית בתחנת השידור של המחתרת. בשנת 1946 היא נתפסה ונגזרו עליה תשע שנות מאסר. בשנת 1949, אחרי פירוק מפלגת לח"י 'רשימת הלוחמים',[106] הצטרפה למערכת **סלם למלכות ישראל**, הביטאון של הימין הרדיקלי שעורכו היה ד"ר ישראל אלדד (שייב). בשנות החמישים למדה מדעי הרוח — ספרות, פילוסופיה ומקרא — ומורה הקרוב והנערץ היה פרופ' שמואל ה' ברגמן, שהשקפת עולמו היתה שונה לחלוטין מהשקפתה.[107] בשנת 1961 הצטרפה **למעריב**, ובו כתבה עד 1974, כשנבחרה לכנסת השמינית. בשנת 1960 פורסם ספרה **סיפורה של לוחמת**, שעורר הדים רבים. פגישתה הראשונה עם בן־גוריון היתה באפריל 1961. הקשר בינה לבינו נוצר בדרך המקובלת: היא ביקרה אצל משפחת כהן בשדה־בוקר ויהושע הודיע לבן־גוריון על ביקורה. ביומנו כתב בן־גוריון בפירוט עליה ועל שיחתו עמה:

> יהושע מסר כי גאולה — הקריינית של לחי פה, וביקשתיו שיזמינה אלי. לפנות ערב באה. למדה באוניברסיטה ספרות, אם לשני ילדים,[108] כמעט לא ניכר שהיא תימנית. נשואה לבחור פולני,[109] שהיה אף בלחי, ועכשיו קבלן ובונה הבנינים בשדה בוקר. שאלתי אותה למה כה רבים אנשי לחי שהלכו למפלגה הקומוניסטית. אמרה כי בשנת 1946 היתה להם אוריינטציה על רוסיה, ורוסיה היתה מוכנה לעזור להם, כי רצו לגרש האנגלים, וחברים כבר הלכו עד הסוף.[110] הודתה שהם היו חד־צדדיים, לא חשבו על בנין הארץ ועליה, אלא רק על גירוש האנגלים, אבל לא הסכימו [צ"ל הסכימה] לדברי שהאנגלים היו מוכרחים לעזוב הארץ גם מבלי טירור כי היהודים והערבים גם יחד דרשו זאת.[111]

פגישתם הבאה התקיימה לאחר כמה חודשים כשהיא נתנה לו את ספרה. בן־גוריון כתב ביומנו דברים קצרים על הפגישה: 10.30′ — גאולה כהן. הביאה לי ספרה "ספורה

106. אנשי לח"י הקימו אותה באוקטובר 1948, אך היא לא נעשתה לגורם פוליטי רציני ואפשר לראות בה אפיזודה חולפת: היא קיבלה רק מנדט אחד באספה המכוננת (הכנסת הראשונה) והתפרקה חודשים ספורים אחרי הבחירות. ראו עליה: פנחס גינוסר (מבוא והערות), **בצאת לח"י מהמחתרת: הוועידה הארצית הראשונה של לוחמי חירות ישראל**, רמת־גן 1985.

107. ריאיון אישי עם גאולה כהן, דצמבר 2005, ירושלים.

108. אחד מהם הוא חבר הכנסת צחי הנגבי.

109. שמו היה עמנואל הנגבי. הוא היה מפקד יחידת המבצעים של לח"י וכינויו היה 'אדם'.

110. לדעתי, ההסבר הזה תקף גם לעניין רצונו של יאיר ליצור קשרים עם גרמניה הנאצית בשנים 1940–1941.

111. 7 באפריל 1961, אב"ג.

של לוחמת". מבקשת שאקרא מאמרו של [נתן] רוטנשטרייך נגד ספרה ב"דבר" לפני שבועיים,[112] והיום ב"למרחב" מאת ח' גורי.[113] הבטחתי לכתוב לה דעתי לאחר שאקרא את הספר'.[114] הוא אכן קיים את הבטחתו, ויום לאחר פגישתם כתב לה מכתב ארוך ומפורט, שהוא בגדר מסמך מרגש, המאפשר ללמוד על יחסו לאישים מהתנועה הרביזיוניסטית ועל ראייתו את ההבדלים בינה לבין תנועת הפועלים, תנועתו שלו.[115] בעקבות מכתבו נמשכה ביניהם ההתכתבות.[116]

ה. יחסיו עם מנחם בגין בשנים 1963–1969

'טיפוס היטלריסטי מובהק'

לאחר קצת יותר משנה מכתיבת מכתביו לגאולה כהן הוא כתב למשורר והסופר חיים גורי ובמכתב זה התייחס לאירועים ולאנשים הקשורים לתנועה הרביזיוניסטית ולתנועת החרות. במקום אחר דנתי בנסיבות כתיבתו ושליחתו של מכתב זה,[117] ואסתפק כאן באזכור קצר. במאי 1963, כחודש לפני פרישתו מראשות הממשלה, עלה בן־גוריון על דוכן הנואמים של הכנסת כדי לסכם את הדיון המדיני שהתקיים כמה ימים לפני כן. בדיון תקף חיים לנדאו, מראשי תנועת החרות, את מדיניות הממשלה בסוגיית המדענים הגרמנים במצרים, שהיתה בלב סדר היום הציבורי והפוליטי.[118] במקום להשיב עניינית על הביקורת הקשה בחר ראש הממשלה לתקוף את תנועת החרות ואת מנהיגיה בחריפות יוצאת דופן. הוא טען ש'חבר הכנסת לנדאו וחבריו שיבחו ופיארו את אדולף היטלר' וציטט את אב"א אחימאיר, שנפטר זמן קצר לפני כן (ב־6 ביוני 1962 והוא בן 65), והגדירו 'אחד העיתונאים המוכשרים בתנועתו של מר לנדאו'.[119] אחימאיר כתב במרס 1933 על 'השמות המזהירים של קמאל,

112. '"סיפורה של לוחמת", איגרת מאת נתן רוטנשטרייך', **דבר**, 5 בינואר 1962. בין השאר נכתב בה: 'בעל החלום נוטה לחשוב כי הכל ניתן לעיצובו הוא וכאשר יהיה אדם בעל אמונה שלמה הוא ישיג את המציאות השלמה [...] אולם אין הדבר כך'. פרופ' נתן רוטנשטרייך (1914–1993) היה פילוסוף בעל שם שלימד בחוג לפילוסופיה (שבו למדה כהן) באוניברסיטה העברית שנים רבות.

113. חיים גורי, 'האדום והשחור', **למרחב** (משא), 19 בינואר 1962. הוא כתב: 'ספר זה מאלץ אותנו לחשוב מחדש. להסכים או להתנגד, אך קודם כל ל ח ש ו ב — על האנשים האלה ועל מלחמתם. זהו ספר אתגר' (ההדגשה במקור).

114. יומן בן־גוריון, 19 בינואר 1962, אב"ג.

115. ירושלים, 20 בינואר 1962, אב"ג, התכתבות.

116. היא כתבה את מכתבה ב־1 בפברואר 1962, ומכתב תשובתו נכתב ב־4 בפברואר 1962.

117. יחיעם ויץ, 'הפרידה מן האב המייסד — פרישת דוד בן־גוריון ב־1963', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **מדינה בדרך**, ירושלים 2001, עמ' 73–108.

118. לדברי לנדאו ראו: ישיבת הכנסת ב־6 במאי 1963, **דברי הכנסת**, כרך 37, עמ' 1770–1772.

119. הוא לא היה חבר בתנועת החרות. על מעמדו בה ראו: ויץ, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית**, עמ' 190, 240–241. לדעתי בן־גוריון טשטש את מהות הקשר בינו לבין תנועת החרות בכוונה כדי

מוסוליני, פילסודסקי והיטלר׳. כך חזר דרך בן־גוריון לשנת 1933, שאז הוא ציטט שוב ושוב את אותם דברים. אז הוא ציין את שם העיתון — **חזית העם** — ולא את שם המחבר, ואילו עתה הוא ציין את שם המחבר ולא ציין את שם העיתון.

דבריו עוררו מהומה אדירה במליאת הכנסת וגררו גינוי כללי, ואפילו **דבר**, עיתון ההסתדרות, כתב דברי תמיהה על דבריו.[120] **בחרות**, עיתונה של תנועת החרות, נכתב בכותרת ראשית: ׳דברי נאצה חסרי תקדים של ראש הממשלה׳,[121] ובמאמר המערכת נכתב: ׳במקום להביא לאומה מדיניות ברורה ובהירה לשעה שלא היתה כחומרתה מיום שהתחילה מלחמתנו לשחרור הארץ — הריהו מלבה את אש המריבה, להצית ריב־אחים׳.[122] ביקורת אחרת על התנהגותו של בן־גוריון פרסם חיים גורי בטורו **בלמרחב**, עיתון מפלגת אחדות־העבודה. לדבריו, בן־גוריון ׳פוקד על תנועה שלמה בישראל את עוון פסוקו האומלל של אבא אחימאיר׳ מתוך כוונה ברורה ומודעת.[123] ראש הממשלה הגיב במהירות: למחרת בבוקר מסר שליח מיוחד מטעם לשכת ראש הממשלה לגורי את מכתבו של בן־גוריון.[124] גורי היה המום במיוחד מקביעתו של בן־גוריון ש׳בגין הוא טיפוס היטלריסטי מובהק׳, והחליט מיד שלא להראות את המכתב לאיש. כיום, לאחר עשרות שנים, הוא נחלת הציבור. מיכאל בר־זוהר פרסם אותו בביוגרפיה על בן־גוריון וציין: ׳דברים תמוהים היו אלה, חסרי מעצורים, נטולי פרופורציה, עדות קשה על כותבם׳.[125] אחריו חזרו רבים וציטטו את דבריו הבוטים של ׳האב המייסד׳,[126] ואחרי שנים רבות כתב על כך גורי עצמו.[127]

אחרי פרישתו מראשות הממשלה, ב־16 ביוני 1963, הוא המשיך לתקוף את בגין בהשתמשו במאמר של אחימאיר. ליריב, בנו של יצחק בן־אהרן, מראשי אחדות־העבודה, הוא כתב: ׳הפשיסט מנחם בגין המכנה את אבא אחימאיר שדגל ״בשמות המזהירים של

להציגה כקיצונית יותר. בדומה הוא טשטש את מהות הקשר בין העיתון **חזית העם** לבין התנועה הרביזיוניסטית למען אותה המטרה.

120. ׳קשה לא לתמוה על אותם משפטים בפי ראש הממשלה, אשר עוררו את אנשי ״חרות״ להתפרצותם הגסה ללא תקדים׳. ׳עם סיום הדיון המדיני׳, **דבר**, 14 במאי 1963. ראו: ויץ, ׳הפרידה מן האב המייסד — פרישת דוד בן־גוריון ב־1963׳ (לעיל הערה 117), עמ׳ 85.

121. **חרות**, 14 במאי 1963.

122. ׳זעם אין־האונים של אלוף השנאה׳, ׳בשערי חרות׳, שם.

123. חגי (חיים גורי), ׳מה אומרים — על הבושה׳, **למרחב**, 14 במאי 1963. ראו: ויץ, ׳הפרידה מן האב המייסד — פרישת דוד בן־גוריון ב־1963׳ (לעיל הערה 117), עמ׳ 86.

124. ראש הממשלה שלח העתק של האיגרת אל חבר הכנסת ישראל גלילי, המזכיר הכללי של מפלגת אחדות־העבודה.

125. **בר־זוהר, בן־גוריון**, ג, עמ׳ 1547.

126. לדוגמה: צחור, ׳סוף המרוץ׳ (לעיל הערה 77), עמ׳ 84; זכי שלום, **כאש בעצמותיו: דוד בן־גוריון ומאבקיו על דמות המדינה והנהגתה, 1963–1967**, קריית שדה־בוקר 2005, עמ׳ 39; אבי שילון, **בגין: 1913–1992**, תל־אביב 2007, עמ׳ 178; תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, ירושלים 1991, עמ׳ 351.

127. חיים גורי, ׳על השנאה׳, **פנים**, 2 (מאי 1997), עמ׳ 3–9.

מוסוליני והיטלר" בשם קדוש'.[128] גם אחרי פרישתו מראשות הממשלה הוא המשיך לתקוף את תנועת החרות ולראות בה גוף פוליטי מסוכן ביותר. דוגמה לכך הם דבריו החמורים על החלטת ממשלת לוי אשכול להעביר את ארונו של זאב ז'בוטינסקי למדינת ישראל — מה שהוא עצמו לא עשה בשנותיו הרבות בראשות המדינה.[129] ביום שהתקיים בירושלים טקס קבורת ז'בוטינסקי הוא טען שזה אקט פוליטי שתנועת החרות יכולה לגרוף ממנו רווחים. בשיחה עם ראובן ברקת, שהיה אז מזכיר מפא"י, הוא אמר משפט קצר: ''ההלויה" היא למעשה הפגנה בעד חירות ותתן אותותיה'.[130] במאמר בעיתון כינה את החלטת הממשלה 'היסטורית ונואלת', וטען: 'רק תמים לא יבין שהדבר נעשה למטרה מפלגתית: להעלות קרן "המנהיג" ומפלגתו "חרות" באמצעים המנוסים והמקובלים בידם — הפגנות ופרסומת אמיתית או כוזבת'.[131]

קואליציית קולק בעיריית ירושלים והתחלת השינוי ביחסו לתנועת החרות

תהליך שינוי יחסו של בן־גוריון למנחם בגין ולתנועתו התחיל בעקבות המציאות הפוליטית החדשה שנוצרה בשנת 1965: הקרע המוחלט בינו לבין יורשו לוי אשכול, הקמת המערך של מפא"י ואחדות־העבודה, פילוג מפא"י והקמת רפ"י, הקמת גח"ל והבחירות לכנסת השישית, שבהן ניצח המערך בראשות לוי אשכול, ואילו גח"ל ורפ"י ספגו מפלה לא קלה.[132] ההתרחשות הפוליטית שהתחילה את תהליך ההתקרבות היתה שאלת ראשות עיריית ירושלים, ושיאו של התהליך במאי 1967, בימי ההמתנה ערב מלחמת ששת הימים. ספרות המחקר העוסקת במטוטלת היחסים בין שני האישים אינה עוסקת בנושא החשוב של ראשות עיריית ירושלים.

שני המתמודדים העיקריים, ראש העירייה מרדכי איש־שלום מהמערך וטדי קולק איש רפ"י, זכו בהישג שווה — חמישה חברי מועצה (מתוך 21 חברים), וכדי להקים קואליציה ניסו שניהם ליצור קשר עם חברי גח"ל במועצה.[133] איש־שלום ביקש אישור מראשי מפלגתו — לוי אשכול, גולדה מאיר, פנחס ספיר ואחרים — למשא־ומתן עם גח"ל, אך הם סירבו לבקשתו. לדבריו, הם 'טענו קטגורית: לא משא ומתן עם חרות'.[134] במקום שהוא

128. תל־אביב, 3 ביולי 1963, אב"ג, התכתבות.
129. ראו: שלמה נקדימון, 'ראש האופוזיציה יזם — אשכול הודה: "אין לי אפשרות להגיד לא"', **האומה**, 147 (2002), עמ' 34–52.
130. יומן בן־גוריון ב־9 ביולי 1964. ראו: ויץ, 'הפרידה מן האב המייסד — פרישת דוד בן־גוריון ב־1963' (לעיל הערה 117), עמ' 106.
131. דוד בן־גוריון, 'הוויכוח והניגוד נמשך', **דבר**, 10 באפריל 1964.
132. המערך קיבל 45 ח"כים, גח"ל קיבל 26 ח"כים, ורפ"י — 10 ח"כים; הבחירות התקיימו ב־2 בנובמבר 1965.
133. לגח"ל היו ארבעה חברי מועצה. שאר חבריה היו נציגי אגודת־ישראל (3), מפד"ל (2), פאג"י (1) ומפ"ם (1).
134. מרדכי איש־שלום, **בסוד חוצבים ובונים**, ירושלים 1989, עמ' 325.

נכשל הצליח קולק — לאחר משא־ומתן הוא הצליח להקים קואליציה יציבה.[135] קולק ספג ביקורת לא קלה על הקואליציה שהרכיב. טענו כלפיו שקיבל את כל הדרישות של המפלגות הדתיות,[136] וצירף את גח"ל לקואליציה למען שררה ושלטון.[137] אבל הביקורת לא נגעה בנקודה חשובה — שבירת החרם של בן־גוריון על תנועת החרות. **חרות**, עיתונה של המפלגה, בירך על קואליציית קולק והתייחס בעקיפין לחרם של בן־גוריון.[138] מי שהעלה את הנקודה הזאת היה ראש העירייה המובס איש־שלום. מיד לאחר חתימת ההסכם הקואליציוני הוא פנה לבן־גוריון ואמר לו: 'אני תלמידך. כל השנים פסקת לנו "בלי חרות ומק"י", מה נשתנה עתה'. על תגובת בן־גוריון כתב איש־שלום: 'הוא בא במבוכה. לא היתה לו תשובה חותכת. אמר שמהמצב שונה, ועוד דיבורים מגומגמים כיוצא בזה, שלא שכנעו'.[139]

ביומנו נגע בן־גוריון בעניין בחירת טדי קולק רק פעם אחת, בכתבו על שיחתו עם איש־שלום, ודבריו שונים ממה שכתב איש־שלום בספרו.[140] הוא הדגיש שאנשי המערך סירבו לקואליציה עם אנשי גח"ל,[141] בשונה מעמדת אנשי רפ"י, וטען טענה שאפשר להבין ממנה מדוע הוא היה מוכן לתמוך בקואליציה עם גח"ל בעיריית ירושלים: 'הגעתי למסקנה שיש בכל מקום לדון על ראש עיריה מי יותר טוב, ולא מה זה יתן למפלגה שלנו'. בפגישתו עם ראשי מפ"ם והקיבוץ הארצי (ובהם מאיר יערי) הוא התייחס לעניין זה בעקיפין.[142] הם התנגדו בתוקף לשיתוף־פעולה עם גח"ל בכל המישורים, ובכלל זה ההסתדרותי והמוניציפלי, ובן־גוריון לא קיבל את עמדתם. לטענתו, 'כל עובד רשאי להיות בהסתדרות, ולא בודקים בדעותיו. [חברי] מקי ורוויזיוניסטים היו חברים בהסתדרות ולא עלה על דעת איש לפסול אותם או לשלול מהם זכות רשימה סיעתית'. אשר למישור המוניציפלי הוא לא הזכיר את הקואליציה בירושלים, אך מדבריו אפשר להבין מדוע הוא חייב אותה: 'חרות

135. היו בה 14 חברים (מתוך 21 חברי המועצה) — נציגי רפ"י, גח"ל, אגודת־ישראל והמפד"ל. הסכם הקואליציה נתחם ב־12 בנובמבר 1965, ומועצת העירייה בחרה בטדי קולק לראש העירייה ב־30 בנובמבר 1965.

136. ראו: 'ויתוריו של טדי קולק לדתיים עוררו מורת־רוח בחוגים נרחבים בירושלים', **למרחב**, 14 בנובמבר 1965; 'האדמו"ר קולק כראש עיריית ירושלים', **דבר**, 17 בנובמבר 1965.

137. בקשר לכך נכתב שהמערך החליט עקרונית שלא לתת לגח"ל עמדות כוח — החלטה התואמת את העמדה שהציג המערך לפני הבוחר, ואילו קולק החליט לשתף פעולה עם גח"ל בכל מחיר. 'מכירה כללית', **למרחב**, 14 בנובמבר 1965.

138. 'ההנהלה החדשה בעיריית ירושלים, בשערי חרות', **חרות**, 14 בנובמבר 1965.

139. איש־שלום, **בסוד חוצבים ובונים**, עמ' 326.

140. יומן בן־גוריון, 15 בנובמבר 1965, אב"ג. לדברי קולק, מבחינת בן־גוריון העיקרון 'בלי חרות ומק"י' היה תקף במישור הממשלתי, אבל 'ערכו כקליפת השום במישור העירוני'. טדי קולק עם דב גולדשטיין, **ירושלים של טדי**, אור יהודה 1994, עמ' 339.

141. לדבריו, מרדכי נמיר, ראש עיריית תל־אביב, ציין שהמערך 'יתחייב לתמוך בטדי, אבל הם הציגו תנאי — בלי גח"ל'.

142. יומן בן־גוריון, 13 בדצמבר 1965, אב"ג.

בעיני פסולה, כמקודם, אבל גחל אינה חרות, כי חרות זהו בגין ותלמידיו של בגין, לא כן גחל. [...] הליברלים אינם תלמידי בגין׳.

וכך בפועל הביא בן־גוריון עצמו לידי הסרת החרם מתנועת החרות — חרם שהוא עצמו הביא לעולם והיה עיקרון מרכזי בזירה הפוליטית בישראל בימי שלטונו — והוא שסייע לתהליך הלגיטימציה שלה. הקמת הקואליציה בעיריית ירושלים סייעה לשיתוף־הפעולה הפרלמנטרי בין הסיעות בכנסת השישית, מה שהביא כשנה וחצי אחר־כך לידי התקרבות אישית בינו לבין בגין. הוא הצניע את תמיכתו בברית פוליטית של מפלגתו עם מפלגה פוליטית בראשות בגין, שנחשב בעיניו בעבר הקרוב לאויב הראשי הואיל והיה לו קשה כנראה להבהיר לחבריו וגם לעצמו מדוע הוא מוכן לברית פוליטית עם מישהו שהוא עצמו כינה ׳טיפוס היטלריסטי מובהק׳.

שבירת הקרח בימי ההמתנה

האירועים ששינו דרמטית את יחסי בן־גוריון עם מנחם בגין אירעו בימי ההמתנה ערב מלחמת ששת הימים. הנושא נדון לא מעט במחקר,[143] והתיאור המפורט הוא של אמיר גולדשטיין.[144] תהליך ההתקרבות התחיל ב־23 במאי 1967, היום שהנשיא נאצר הכריז על סגירת מצרי טיראן. באותו היום הציע בגין הצעה מפתיעה — להעמיד את בן־גוריון בראשות הממשלה, ולהפוך את ראש הממשלה אשכול לסגן ראש הממשלה לענייני פנים. ההצעה ירדה מיד בעקבות שיחתו עם ראש הממשלה למחרת, ב־24 במאי. אשכול פסל אותה באמירתו: ׳לא בא בחשבון. שני סוסים אלה כבר לא ימשכו בעגלה אחת׳.[145] ואולם הצעה זו סללה את הדרך לשיחת בגין עם בן־גוריון, הראשונה לאחר יותר מעשור — ערב מלחמת סיני.[146] השיחה התקיימה בביתו של בן־גוריון בתל־אביב ב־27 במאי 1967. חוץ מבגין השתתפו בה כמה ראשי האופוזיציה,[147] ובן־גוריון עצמו פתח את השיחה. הוא הציע מה עלינו לעשות ׳בהנחה שבנו תלוי הדבר: לשחרר מיצרי אילת אחרי הסברה מספיקה לראשי אמריקא, אנגליה וצרפת בהודעה שאנו יודעים כי זה ידחף את נאצר למלחמה נגדנו ושעליהם להבטיח לנו שיספקו לנו תמורת הנשק שנאבד בקרבות [...] לא חלקו על דברי׳.[148] בנקודה הזאת בן־גוריון טעה — בגין לא הסכים אתו, ובר־זוהר כתב על כך שיש

143. לדוגמה: תום שגב, **1967: והארץ שינתה את פניה**, ירושלים 2005, עמ׳ 269–271; שלום, **כאש בעצמותיו**, עמ׳ 194–200; שילון, **בגין**, עמ׳ 205–208; יוסי גולדשטיין, **אשכול: ביוגרפיה**, תל־אביב 2002, עמ׳ 550–553; בר־זוהר, **בן־גוריון**, ג, עמ׳ 1592–1593.

144. אמיר גולדשטיין, ׳בין משבר ללגיטימציה: גוש חרות־ליברלים, 1965–1969׳, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2005, עמ׳ 280–307.

145. שם, עמ׳ 284.

146. ראו: בר־זוהר, **בן־גוריון**, ב, עמ׳ 401.

147. אריה בן־אליעזר מתנועת החרות, יוסף ספיר ואלימלך רימלט מהמפלגה הליברלית, וראשי רפ״י יוסף אלמוגי ושמעון פרס.

148. יומן בן־גוריון, 27 במאי 1967, אב״ג.

גרסה ולפיה 'דחה בגין את הערכותיו של בן־גוריון',[149] וחבר הכנסת יוחנן בדר, מראשי תנועת החרות, שלא השתתף בפגישה, כתב דברים בוטים יותר: 'הוא נגד המלחמה, אך צריך לתפוס את שארם־אל־שייך. בגין מאוכזב. איך אפשר לתפוס בפעולה בודדת מקום כל כך נידח?'.[150] המשתתפים בשיחה ובהם בגין באו לידי מסקנה שבן־גוריון אינו מסוגל להנהיג את הממשלה ואת הציבור כולו במשבר הזה — הוא היה אדם מבוגר מאוד (במונחי הימים ההם) שהיה מנותק מהשלטון תקופה לא קצרה. בימים ההם נחשב בן־גוריון בעצם ל'מי שהיה'. לדברי בר־זוהר: 'לאחר השיחה ברור היה לבגין ולחבריו, שאין מועמדתו של בן־גוריון לתפקיד בממשלה מציאותית עוד'.[151] בדר תיאר את המצב הזה במשפט קצר ואירוני: 'עברו שלושה ימים בלבד מאז [בגין] רצה שבן־גוריון יהיה ראש הממשלה'.[152] על אף התחושה העגומה בעקבותיה זו היתה פגישה חשובה כפי שציין גולדשטיין: 'כפי שניתן היה לצפות, ביחס למערכת היחסים האישיים בין מנחם בגין לדוד בן־גוריון, סימנה המחווה שעשה מנהיג גח"ל ראשיתה של תפנית. לאחר עשרות שנים של יריבות פוליטית ואישית חריפה, קיימו האישים יחסים טובים עד למותו של ראש הממשלה הראשון'.[153]

מאויב לאוהב

בעקבות המחווה והפגישה חש בן־גוריון אהדה כלפי מנחם בגין וכתב ביומנו, שבתהליך מינויו של משה דיין לשר הביטחון, 'מנהיג חרות, מר בגין, גילה אחריות פטריוטית גדולה',[154] ובמכתב למשה קרוי קבע שדיין מונה 'הודות לפעולתם של שמעון פרס ומנחם בגין'.[155] בן־גוריון גם רצה את קרבתו של בגין,[156] ולעומת תלמידו משה דיין, שהתחמק ממנו,[157] נענה בגין לבקשותיו. עדות מעניינת על הרגשתו בימים ההם היא הדברים שכתב בעקבות שליחתו לטקסי ההלוויה של קנצלר גרמניה קונרד אדנאואר, שהתקיימו בבון

149. בר־זוהר, **בן־גוריון**, ג, עמ' 1592. הוא הסתמך על שלמה נקדימון, **לקראת שעת האפס**, תל־אביב 1968, עמ' 115–116.
150. בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 197.
151. בר־זוהר, **בן־גוריון**, ג, עמ' 1592.
152. בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 197.
153. גולדשטיין, 'בין משבר ללגיטימציה', עמ' 295.
154. יומן בן־גוריון, 2 ביוני 1967, אב"ג. דיין מונה לתפקידו יום אחד לפני כן, ב־1 ביוני 1967.
155. מכתבו למשה קרוי, תל־אביב, 6 ביוני 1967, אב"ג, התכתבות.
156. לדוגמה, ביומנו הוא כתב: 'רציתי לראות את בגין לדבר אתו על ישוב ירושלים העתיקה' (8 ביוני 1967).
157. 'משעה שהיה לשר הביטחון ועד תום המלחמה התעלם דיין מבן־גוריון ולא התפנה לפגוש אותו, לשתפו במידע או לשמוע את עצתו. ניסיונותיו של בן־גוריון לפגוש את דיין נשאו אופי פתטי'. עמי גלוסקא, **אשכול — תן פקודה!**, תל־אביב 2004, עמ' 426.

ובקלן ב־24–26 באפריל 1967. מארחיו התייחסו אליו בכבוד רב, בשונה לחלוטין מכפי שהתייחסו אליו אז בארץ.[158]

שלושה שבועות אחרי ביקורו התחילו ימי ההמתנה, ובן־גוריון מצא עצמו בשולי האירועים. הוא עסק בדברים כמו כתיבת מכתבים,[159] ואיש לא ביקש לשמוע את דעתו,[160] עד פגישתו הטראומטית עם הרמטכ"ל יצחק רבין ב־22 במאי. במצב הזה, כשהוא מבודד וכמעט דחוי נגעה הצעתו של בגין ללבו, מה גם שהיא באה מאדם שהוא עשה הכול להשפילו, להחרימו ולהוציאו אל מחוץ לגדר הציבורית והפוליטית.

אחרי המלחמה הסביר בן־גוריון את שינוי יחסו אל בגין. במרס 1969 הוא כתב: 'גם כיום איני תמים דעה עם תלמידי ז'בוטינסקי, אבל למען האמת עלי לציין שמר בגין היום אינו אותו מר בגין שעד מלחמת ששת הימים'.[161] חודש לפני כתיבת המכתב הזה, בפברואר 1969, כתב בן־גוריון לבגין; מכתב זה כבר התפרסם בכמה מקומות,[162] ולדעתי הוא כתב אותו כדי לכפר על המכתב שהוא שלח בזמנו לחיים גורי, לפחות כלפי עצמו. לדבריו במכתב זה הוא הפך את האיבה העמוקה ואת המאבק האישי החריף שניהל נגדו שנים רבות לחילוקי דעות לגיטימיים בין יריבים פוליטיים:

> התנגדתי מאוד לכמה עמדות ופעולות שלך גם אחרי הקמת המדינה, ואיני מתחרט על התנגדותי כי לדעתי היה הצדק אתי [...] אבל מבחינה אישית לא היתה לי אף פעם טינה אישית נגדך, וכל מה שהכרתי אותך [יותר בשנים] האחרונות — הוקרתי אותך יותר, ופולה שלי שמחה על כך.[163]

158. קיבלו אותו בכבוד מלכים, ובכל מקום שבא אליו התקבל בתשואות רמות, וגורמים רשמיים 'הקנאים לכללי הטקס, נהגו בו מעבר לכללי הטקס'. הוא רווה נחת מקבלת הפנים הנרגשת, ועדות לכך הם הדברים שכתב ביומנו כשחזר לארץ (27 באפריל 1967). הוא העתיק ליומנו את כל הכתבה הארוכה שכתב יואל מרקוס על הביקור ('קורת רוח בבון על בואו של בן־גוריון', **הארץ**, 26 באפריל 1967). נכתבו בה משפטים כמו 'בן־גוריון עורר בשני ימי היותו בבון את תשומת הלב'; 'הופיעו בעמודיהם הראשונים של רוב העיתונים הגרמנים'; 'עיתונאים רבים הבליטו את ביקורו ואת משמעותו המיוחדת לאור העבר'. העתקה של כתבה מלאה ליומנו היתה תופעה נדירה, וזו העידה על תסכולו החריף ועל רצונו להחזיר לעצמו לפחות קומץ של תפארת עברו.

159. ב־16 במאי הוא כתב ביומנו: 'חזרנו לשדה־בוקר. עניתי על מכתבים'. למחרת (17 במאי) הוא כתב: 'המשכתי הבוקר לענות על מכתבים'.

160. דוגמה למצבו העגום הם הדברים שכתב ביומנו ב־17 במאי: 'אמרו לי שבשבע בערב יבוא אצלי מוקה מפריס. הוא לא בא' (מוקה הוא האלוף מרדכי לימון, ששימש אז ראש משלחת משרד הביטחון בפריז).

161. מכתבו ליצחק מ' גלעדי, תל־אביב, 2 במרס 1969, התכתבות, אב"ג.

162. לדוגמה: ויץ, 'הפרידה מן האב המייסד — פרישת דוד בן־גוריון ב־1963' (לעיל הערה 117), עמ' 106; שלום, **כאש בעצמותיו**, עמ' 200–201.

163. תל־אביב, 6 בפברואר 1969, אב"ג, התכתבות. בגין השיב לו ב־20 בפברואר 1969, ובן־גוריון ענה לתשובת בגין ב־3 במרס 1969, אב"ג, התכתבות. מכתב זה היה אקורד הסיום ביחסים המסובכים בין שני האישים.

סיכום

אפשר למצוא פן מרתק ביחסו הדו־ערכי של בן־גוריון לתנועה הרביזיוניסטית: מצד אחד הערכה, קִרבה ואף חום; מן הצד האחר שלילה בוטה ונחרצת וזעם. אפילו לאישים שערערו על עצם הדמוקרטיה הישראלית כמו אורי צבי גרינברג התייחס בן־גוריון בסלחנות. שלילה זועמת בוטאה דווקא כלפי תנועת החרות, שקיבלה את הכללים הפוליטיים הבסיסיים. היא התנגדה למדיניותו בחריפות, אך כמפלגת אופוזיציה, כמו שאר מפלגות האופוזיציה בדמוקרטיה הישראלית.

הסבר מסוים ליחסו האוהד ליסודות הרדיקליים והלא־פוליטיים בימין הוא שבן־גוריון הוקסם מאישים ומתכונות שהיו הפוכים ממנו עצמו ומתכונותיו שלו. הוא, שהיה 'איש ההיסטוריה', שהיא חלקית ויחסית, נמשך דווקא ליסודות מוחלטים כמו קנאות ואמונה צרופה. הקו הזה בלט יותר בדמדומי שלטונו, בראשית שנות השישים של המאה ה־20.

כיצד יש להבין את ההבדל ביחסו ללח"י ולאצ"ל? הוא הדגיש בבירור שיש מחלוקת עמוקה בין דרכו לבין דרך אנשי לח"י, אך בד בבד הוא ביטא כלפיהם הערכה ואף חיבה, אהבה והערצה. הדברים האלה בוטאו לא רק כלפי יהושע כהן, אלא גם כלפי יאיר שטרן וגאולה כהן. כלפי אנשי האצ"ל הוא לא ביטא דברים דומים, ויותר מזה, כלפי מפקד האצ"ל מנחם בגין הוא ביטא זעם ובוז.[164] הסבר אפשרי לכך הוא ההסבר הפוליטי: לח"י ואנשי לח"י לא היו בעיניו איום פוליטי, הם לא נעשו גוף פוליטי משמעותי ואנשי הארגון הזה התפזרו לכל קצות המפה הפוליטית — מהימין הקיצוני ועד השמאל הקיצוני. שונים היו האצ"ל ואנשיו. הם הקימו את תנועת החרות, מפלגה פוליטית שהיתה למפלגת האופוזיציה המרכזית, ומנהיגה הבלתי־מעורער היה בגין מפקד האצ"ל. בעיני בן־גוריון הם היו איום פוליטי ממשי ולכן יש להיאבק בהם בנחרצות. בהתאם לזה חילק בן־גוריון את יחסו לשתי המחתרות הפורשות — לאנשי הלח"י התייחס בכבוד ואף בהערצה אף ששלל את מעשיהם, כמו הניסיון להתקרב לגרמניה הנאצית ורצח הלורד מוין והרוזן ברנדוט. יחסו למעשי האצ"ל היה חמור וקשה, ולא היה בו אפילו שמץ של כבוד והערכה. הדוגמאות המובהקות לכך הן פיצוץ מלון המלך דוד בשנת 1946, פרשת אלטלנה וההפגנה האלימה נגד השילומים, שהיתה בירושלים בינואר 1952. בעיניו לא היו אלה רק אירועים מן העבר, אלא גם תמרור אזהרה להווה — עדות לאופיה המסוכן של תנועת החרות.

יחסו של בן־גוריון לתנועת החרות היה שונה מיחסו למנהיגה מנחם בגין. לא היו לו קשרים עם אישי התנועה שהיו חלק מ'המעגל הפנימי' של בגין, כמו חיים לנדאו ואריה בן־אליעזר, אבל היו לו קשרים עם אחדים מראשיה. עם יעקב מרידור הוא שוחח על

164. יש לציין שביומנו הוא לא התייחס כלל לדוד רזיאל, מפקד האצ"ל שנהרג בשנת 1961 בעיראק בשליחות המודיעין הבריטי. הוא שלח את מזכירו הצבאי חיים בן־דוד לייצגו בהלוויה הצבאית של רזיאל בהר הרצל ב־16 במרס 1961 (ארונו הועבר מקפריסין, שם הוא נקבר), אך לא כתב על זה ביומנו.

מזרח אפריקה — שם היו עסקיו[165] — ועל יחסי ישראל-צרפת;[166] דו־שיח פילוסופי הוא קיים עם יוחנן בדר בכנסת;[167] עם אריה אלטמן היו לו קשרים הדוקים,[168] וזה אף שימש יועצו לענייני תיירות בשנים 1949–1951,[169] ובן־גוריון כתב ביומנו על שיחותיו אתו על ענייני תיירות.[170] הוא שוחח מדי פעם בפעם עם מתנגדי בגין ב'חרות' עצמה ובעיקר עם שניים.[171] האחד היה הלל קוק — גם כשהיה בפוליטיקה,[172] וגם אחרי פרישתו ממנה.[173] האחר היה 'יורש העצר', פרופ' ערי ז'בוטינסקי. הקשר היה בנושא משותף להם, והוא שינוי שיטת הבחירות.[174] ההסבר ליחס השונה הוא שבן־גוריון הפריד בין בגין לבין תנועתו, כמו שהפריד בין ז'בוטינסקי לבין תנועתו בשנות השלושים.[175] במכתבו לחיים גורי הוא כתב דברים מפורשים: 'אני אומר בגין — ולא אנשי חירות, כי בדבר אחד דומה חירות לתנועה הרוויזיוניסטית: היא מגולמת ב"מנהיג"'.[176]

165. יומן בן־גוריון, 17 באוקטובר 1952, אב"ג.
166. שם, 19 ביולי 1958.
167. שם, 14 בנובמבר 1956.
168. עיון ביומנו מלמד ששוחח עם אלטמן כמה וכמה פעמים. היו לו קשרים אתו כבר לפני הקמת המדינה, בעת ששימש יושב־ראש הצה"ר בארץ־ישראל (למשל יומן בן־גוריון, 6 בנובמבר 1939, אב"ג), ואחרי הקמתה הם שוחחו לא מעט.
169. באתר הכנסת באינטרנט הדבר אינו מצוין, אך פרסומי הממשלה מציינים זאת (למשל **שנתון הממשלה**, תשי"א, עמ' 20).
170. לדוגמה, יומן בן־גוריון, 4 באוגוסט 1949, אב"ג. רשימה ארוכה התחילה במשפט: 'אלטמן הרצה על תיירות'.
171. עם שני ראשי המתנגדים — שמואל מרלין ושמואל תמיר — לא היו לו קשרים כלל. הוא סירב לקיים קשרים — בכתב או בעל־פה — עם עו"ד שמואל תמיר (כשהלה פנה אליו בנושא הקשור למשפט קסטנר כתב לו בן־גוריון משפט קצר: 'איני מוכן לטפל בשום ענין של מר גרינוולד ומורשיו', תל־אביב, 11 ביוני 1964, אב"ג, התכתבות).
172. לדוגמה, יומן בן־גוריון, 31 בינואר 1951, אב"ג. הוא קבע ש'ההסתדרות־הציונית היא אבסורד'. השיחה התקיימה בימים שקוק פרש מסיעת תנועת החרות בכנסת הראשונה. ראו: ויץ, **הצעד הראשון**, עמ' 68–76.
173. לדוגמה, יומן בן־גוריון, 9 בינואר 1960, אב"ג. הוא שוחח עם ראש הממשלה על תמיכתו בהחזרת הפליטים.
174. שם, 7 ביוני 1960. רצון ראש הממשלה לצרף את פרופ' ז'בוטינסקי למאבקו הביא אותו להסכים לנאום ביום זיכרון לזאב ז'בוטינסקי לרגל 20 שנים למותו. הטקס התקיים בבית הנשיא ב־24 ביולי 1960.
175. כאמור, בשנת 1933 הוא קבע: 'סכנת הרוויזיוניסטים איננה ברוויזיוניסטים, אלא בבית"ר ובז'בוטינסקי'.
176. מתוך מכתבו לחיים גורי ב־15 במאי 1963 (ראו נספח).

נספח 1

ראש הממשלה

ירושלים, טו׳ בשבט תשכ״ב
20.1.62

גאולה יקרה,
(הכוונה גאולה כהן)

(לֹא נשלַח)
נשלח קיצור

הבוקר בשעה תשע ורבע הגעתי בנשימה עצורה לעמוד האחרון של ״ספורך״ — כשאת מרגישה ״כאב תהומי של חלום שנשחט״ — לאחר שהודיעו ״על חלוקת הארץ ועל הקמת מדינת ישראל. מדינת ישראל בלי ירושלים ובלי חברון ובית לחם, בלי הגלעד והבשן״.

ונזכרתי באותו הלילה — שהיתי אז בקליה בצפון ים המלח.[177] העירו אותי מהשנה וסיפרו לי על הצבעת האו״מ. כעבור שעה קלה הגיעו למלון כל פועלי ים־המלח — ונתלכדו ביחד עם שאר אורחי המלון לריקוד צוהל ריקוד נצחון ובשורה. רק אני לא צהלתי — ועמדתי כאבל בין חתנים. כן גם למחרת בשובי בבוקר מקליה-לירושלים רקדו ברחובות, גם אנשי מאה שערים, ובית הסוכנות וחצרה נתמלאו אנשים חוגגים וצוהלים. הייתי אבל. אולם צערי היה שונה מצערך, כמו שכל פעולתי בשנים ההן היתה שונה מפעולתך. את הרגשת ריקנות ואכזבה — כי נסתיימה העקדה, לא עקדת יצחק שאביו ערך לו, אלא עקדה שעליתם אליה מעצמכם, ורבים לא חזרו ממנה. והנה — אין צורך בעקדה, והשנאה הסוערת לשלטון הזר נסוגה; הנכונות למות — אינה דרושה עוד. נעלמה העקדה. ואני הייתי אבל — באשר ראיתי כי העקדה צפויה לנו בשבועות הקרובים, ולא עקדת יחידים — אלא עקדת העם כולו. ידעתי שאנו עומדים לפני מבחן עליון כולנו — מבחן החיים והמות, ולא מ״השלטון הזר״ — אלא מעמי ערב.

אבל בקראי עכשו, יותר מארבע עשרה שנים לאחר 29 בנובמבר 1947, הרגשתי כל עמק צערך ואכזבתך וזכותך לשמחה מה זו עושה — אם כי לא הייתי שותף בימים ההם לעמדתך.

קראתי ספרך — מתוך החלטה פנימית לשכוח כל אשר אני יודע על התקופה, להתעלם מכל הרקע המדיני הידוע לי כל כך והשקפותי המדיניות בימים ההם — שהיום אני מכיר עוד יותר באמתן — ולראות הדברים שאת מספרת בעינים שלך ולחיות החוויות שלך, כאילו אני הייתי במקומך. בקריאת רוב פרקי הספר זה עלה בידי. נעשיתי כאילו אחד מאנשי לחי בימים ההם, מסונוור כמוכם על ידי אהבה גדולה וטובה ועל ידי שנאה עמוקה

177. הוא נסע לקליה בחוף ים המלח ביום ו׳, 28 בנובמבר 1947 בערב, וחזר לירושלים ביום א׳, 30 בנובמבר 1947 (יומן בן־גוריון, 28–30 בנובמבר 1947).

ושוגה; ולא בזכותי אני נהפכתי לאחד מכם, אלא בזכות "הלוחמת" המספרת "ספורה" בכוח אדירים, בלהט של אמת פנימית, צורבת, מאירה ומדליקה, הצובטת כל ההוויה כבמלקחים של עשת מחושמלת, — וחייתי הדברים שאת מספרת כאילו עברו עלי, וכאילו הייתי אחד מהחבריה; אבל לא דרך כל הספר — היו פרקים שכל מאמצי הנפלאים להתעלם ולשכוח עמדתי בימים ההם לא עמדו לי — כי את באותם הפרקים חשפת באכזריות את התהום שביני וביניכם, ולא יכלתי להתגבר על הניגוד הנפשי העמוק שהרגשתי באותם הימים לדרככם ולראיתכם המסולפת — תסלחי לי על גילוי־הלב, כי באותו הכוח האדיר שבו הכנסת אותי לתוך חברתכם ברוב פרקי ספרך, באותו הכוח הכרחת אותי להתקומם בנפשי, ובכל עומק נפשי, נגד עוורונכם וחוסר הבנתכם — לא לגבי הרקע המדיני, הבינלאומי, אלא לגבי העיקר והמהות המייחדת תקומת עמנו, והאנשים אשר בהם נתגלה הצמאון לתקופה זו בכל עזוזו המפרה. ברל כצנלסון קרא לזה, "ערגת העקדה", לא עקדה חד־פעמית, לא עקדה של שנאת האויב, אלא עקדה של תמורת אדם, עם וארץ, תמורה יסודית שאין דוגמתה בתולדות העמים, תמורה המיחדת ומשגיבה תקומתנו אנו, כשם שכל תולדותינו, מימי אברהם אבינו ועד ימינו אלה, היא יחידה במינה, ואינה דומה לתולדות עם אחר.

בפרקים אלה נזכרתי בספרו של ריבולוציונר רוסי מחבר "פודפולנאיה רוסיה" (רוסיה המחתרתית) שבה מסופר על העקדה של טובי הנוער הרוסי, בעית גנרלים וגדולי היחס וגם — סטודנטים עטורי־גבורה מלאה, שנלחמו באותם הדרכים ובאותן התחבולות ובאותה הקנאות, ובאותה החברות הפנימית העמוקה — נגד עושי דברו של הצאר ונגד הצאר עצמו.

ובמשנה־תוקף הרגשתי כי אש זרה זו, שזורה באש קודש, — וצער רב, עמוק על יחס הזלזול לאנשי "ההגנה"; — היש לך מושג נכון אמתי מאנשי "הגנה" כאליהו גולומב, שאול אביגור וחבריהם — שקיבלו בתוכם גם את יהושע כהן של שדה בוקר יחד עם יהושע כהן של לח"י, בהבדל עקרי זה שלא היו שני יהושע כהן בתקופות שונות, לפני המדינה ולאחר המדינה — אלא יהושע כהן אחד הבונה שדה בוקר ומכשיר הקמת המדינה מתוך קנאות של "עקדה" על עליה והתישבות וצבירת כוח מעשים אישיים וכאילו פרוזאיים בלא דרמטיות של להרוג וליהרג (אם כי בלי רתיעה משני אלה בשעת הכרח) — אשר רק הם נתנו לנו חרות ישראל המעטה שיש לנו זה 14 שנה, ועדיין גם עכשיו "אינה מונחת בקופסה".

אולם רק בפרקים או בדפים מעטים מספרך החזירה אותי הקריאה בספרך לוויכוח הגדול והעמוק שהיה בינינו ובינכם, וגם בין אלה שבינינו אשר גם אז ידעו להעריך את העקדה של אותם הגבורים והגבורות שעלו עליה מרצונם הטוב ומתוך דחף נפשי עמוק כשאול — הגם שהתנדבו בכל עמק נפשם והכרתם היהודית הצמאה לתקומה — לתפיסה המדינית שהיתה מונחת ביסוד העקדה הזאת. אולם בקריאת רובו הגדול של ספרך — נעקרו מהרגשתי כל הניגודים הרעיוניים, והייתי שבוי בכל נפשי בקסם סיפורך הגא והמתאכזר, וקמו נגד עיני הדמיות המופלאות של חברותיך בכלא בית לחם — שרק אחת מהן זכיתי להכיר היטב

עוד לפני קריאת ספרך — את "צפורה ווייס", אמו של חמיק.[178] וחבריך אנשי עוז־הפלדה, ששנים מהם הכרתי לאחר קום המדינה — "גרא" ו"אלדד".[179]

לדור הצעיר, לדור שנולד אחרי הקמת המדינה וכן לאלה שיעלו ארצה בימים יבואו — יהיה לספרך ערך מחנך עצום: יראו מה עשה נוער יהודי למען תקון הגאולה.

איני מבקר ספרותי ולא אקח על עצמי להעריך ספרך מבחינה ספרותית, איני אלא קורא ספרים, ואני רק יכול להגיד מה היה לי הספר הזה. הוא נכתב בלהט נפשי ובעוז ביטוי וברתת גבורה אשר פעמה בלבך בעשותך שליחות לוחמי חרות ישראל, לא שליחות ארגון לח"י אלא שליחות לוחמים, והגבורה אשר הוצקה בנפשך בעשותך שליחות זו — בגבורה זו יצוק כל פרק בספרך זה. אכן, כשמו כן הוא, זהו סיפורה של לוחמת. כמה שונה ספרך מספרה של רבקה גובר — "אל משואות לכיש".[180] שונה וכמה הוא דומה לה. אין בספרה של רבקה גובר עליה לגרדום, אין עקדה, אין שנאה לוהטת ואין גבורת לוחמים. יש סיפור כאילו פרוזאי על עולים וסבלם, מאבקם ועזרת אצילי רוח לעולים אלה. אבל כספרך, נדמה לי, גם הוא ספרה של רבקה גובר הוא ספר מחנך, באשר הוא נכתב כספרך על ידי אשה עבריה עטורת־גבורה ומסורה בכל לבה ובכל נפשה ובכל מאודה לתקומת ישראל, — ואשר העלתה על עקדת מלחמה קוממיות שני בניה, וכתבה עליהם אחד הפרקים הגדולים ביותר — לפי עניות דעתי — בספרות העברית (כוונתי ל"ספר האחים").[181] ומובטחני שאילו ידעתי שאנשי ה"הגנה" המלוגלגים בספרך מורכבים מאנשים כרבקה גובר, שלמה לביא, שאול אביגור[182] — (איני בטוח אם את יודעת מה פעלו אנשים אלה ומה גדול מפעל חייהם בארץ) — היית בסוף ספרך מוסיפה אולי הערות אחדות של בקשת סליחה על שאז ראית אותם ככה לפי שאת כותבת עליהם בספרך, ואני מבין היטב מדוע אז ראית אותם כפי שראית אותם, אבל לא יתכן שראיה זו תעמוד בך גם היום.

קראתי לאחר שנפגשנו אתמול, רשימתו של חיים גורי על ספרך. ואני מוקיר את הכבוד שאת רחשת לכמה פסוקים בדבריו, אם כי אני מבין שלא לכל דבריו את מסכימה.

178. ציפורה וייס היא נחמה סרולוביץ, אשתו של יהושע כהן (שלג, **רוח מדבר**, עמ' 53). היא נעצרה באביב 1944, נכלאה בבית־הכלא לנשים והיתה בו כארבע שנים. שם, עמ' 59–60.

179. 'גרא' — כינויו המחתרתי של נתן ילין־מור, ו"אלדד" היה שמו העברי של ד"ר ישראל שייב. כינויו במחתרת היה 'סמבטיון'. בן־גוריון השתמש בשמו משום שהיא השתמשה בו בספרה.

180. רבקה גובר (1902–1981), 'אם הבנים' צבי ואפרים גובר, שנהרגו במלחמת העצמאות. על שמם הוקם מושב העובדים 'כפר אחים'. היא ובעלה, מרדכי גובר, עברו לחיות בנהורה בחבל לכיש כדי להדריך את ראשוני המתיישבים. היא היתה מקורבת לבן־גוריון שנים רבות. ספרה **אל משואות לכיש** התפרסם בהוצאת 'דבר', תל־אביב תשכ"א (1961).

181. **ספר האחים** הוא ספר העיזבון של האחים צבי ואפרים גובר. התפרסם בהוצאת תנועת המושבים וחברת מסדה, תל־אביב תשי"א (1951).

182. הוא התייחס לשלוש דמויות שהיו הורים שכולים, חברי מפא"י וסמל לחלוציות ולהקרבה. שאול אביגור (מאירוב) (1899–1978) היה חבר כנרת, ראש המוסד לעלייה ב' והקים את 'נתיב' — מוסד שטיפל ביהודי ברית־המועצות. בנו, גור, נהרג במלחמת העצמאות ולזכרו הוא שינה את שמו ממאירוב לאביגור.

ואולי נראה לך שהטוב שבו הוא פרו פלמח, ואת מוכנה להציג את פלמ״ח — אמנם לא בשורה אחת עם לח״י, אבל בדרגה יותר גבוהה משאר ״אנשי ההגנה״. אם זה כך — עלי להגיד לך כי את טועה, גאולה. פלמ״ח לא היה — עד קום המדינה — אלא עצם מעצמה ובשר מבשרה של ההגנה, ואחרי הקמת המדינה — פלמח היה חלק של צה״ל ככל חלקי צה״ל אחרים. אבל לא באתי לתבוע ממך עלבון ההגנה, אלא אני מעלה — בלי שיטה וסדר — כמה מהרשמים העזים והעמוקים שהטילה קריאת ״ספורך״.

קראתי ספרך בלב הולם, נרגש ונפעם, גואה ומעריך, ובכמה פרקים היה נדמה לי — בהרגשתי לא בהכרה — כאילו אני שותף למעשים ולעושים, כי סערת הנפש של העושים גרפה גם נפשי, והרכנתי ראשי לפני עולי־הגרדום כדוב גרונר שני אליהו בקהירו ומשה ברזני ומאיר פיינשטיין ואחרים.[183]

ואני מבין היטב מה היתה בשבילך הפתקא הקטנה שבה רק חמש מלים: ״לגאולה שלום מצינוק המוות — דוב״.

אי אפשר יהיה לקרוא ספרך — ויהי הקורא מי שיהיה — בלי רטט של קדושה והערצה, וגם אלה שחלקו וחולקים עד היום על תפיסתו של יאיר ותלמידיו, כמוני, כעל תפיסה מוגבלת, מוטעית, קצרת־רואי ומתעלמת מהעיקר — הם שותפים לרחשי־הנפש שהצלחת לבטא בכוח אדירים עד כדי אכזריות של מסירות־אין קץ לשליחותך. ״סיפורה של לוחמת״ אינו מסכת מדינית, והוא מסתיים ב־29 בנובמבר 1947 בהרגשת אכזבה, או בלשונך ב״כאב תהומי של חלום שנשחט״.

אולם בספר שהגשת לי אתמול שי — וזה שי יקר מפז ומכל שכיות־חמדה — הוספת לספר בכתב ידך כמה ממחשבותיך ביום טו׳ בשבט תשכ״ב, עוד הביאך ספרך למשרד ראש הממשלה. הפסוקים המעטים בכתב־יד אינם חירות ישראל, אלא להערכת הסיפור ומשמעותו הרעיונית, כפי שזה נראה לך היום. כאן אני מרגיש יותר חופש נפשי להתווכח אתך. שנינו חיים עכשיו באותה המדינה היהודית — כפי שהיא, שהוקמה בכוח אלה שיזמו, בנו, יצבו נאבקו, לחמו, פעלו, תכננו וביצעו — במחשבה תחילה ובדיעבד, מתוך חזון ומתוך כורח, ביודעים ובלא יודעים.

183. דב גרונר, לוחם אצ״ל, נתפס בידי הבריטים בהתקפת האצ״ל על בניין המשטרה ברמת־גן ב־23 באפריל 1946. משפטו התחיל ב־1 בינואר 1947, והוא נדון למוות. גנרל בארקר, מפקד הצבא הבריטי בארץ, אישר את גזר הדין וקבע שיבוצע ב־28 בינואר 1947. בעקבות דחיית ההוצאה להורג לחצו על גרונר לבקש חנינה — הוא חתם על בקשת חנינה אך ביטל אותה. ב־16 באפריל הוצא להורג. שני אליהו היו אליהו חכים ואליהו בית־צורי שרצחו את הלורד מוין (Moyne), שר המדינה התושב למזרח התיכון, בקהיר ב־6 בנובמבר 1944. הם נדונו למוות והוצאו להורג בקהיר ב־23 במרס 1945. משה ברזני, איש לח״י, ומאיר פיינשטיין, איש אצ״ל, נדונו למוות. הם התאבדו ביחד בכלא המרכזי בירושלים ב־21 באפריל 1947, ערב תלייתם. בשנת 1963 פרסם הסופר חיים הזז, איש תנועת העבודה וחבר מפא״י, את ספרו **בקולר אחד**, שעסק בפרשת מותם. על הספר ועל ההדים שעורר ראו: גולדשטיין, **גיבורים מתוך הפנתיאון**, עמ׳ 127–131. יש לציין את השינוי הלא קטן ביחסו לעולי הגרדום: בשנת 1938 הוא אמר דברים נחרצים על תליית שלמה בן־יוסף (והדברים הובאו במאמר עצמו), ואילו במכתב הזה דבריו אמפתיים יותר.

איני גורס "מלכות" ישראל. אני מבכר השם שבחרתם לעצמכם אז — חרות ישראל. אני הייתי אומר: תקומת ישראל או גאולת ישראל. אני יודע שידידי היקר והמשורר הדגול בימינו שר כמעט בעיקר על מלכות ישראל. איני חייב לקבל המינוח של אורי צבי גרינברג וודאי לא של ד"ר ישראל אלדד. העם היהודי צפה למשיח, — ציפה לגאולה — לא למלכות, וודאי שאינו מצפה בימינו למלכות. לא שבענו נחת אפילו ממלכי קדם שלנו, לא בימי בית ראשון וגם לא בימי בית שני; אם כי חטאי דוד אינם מקטינים זכיותיו באיחוד־ העם ובהרחבת הגבולות; ועוזיה היה מלך גדול בלי חטאי דוד, וכן אפילו אחאב וירבעם השני מלכי ישראל. אולם אם ערבה לך במיוחד מילה זו של מלכות — מותר לך להשתמש בה, ואיש לא יחשוד בך שאת מתכוונת באמת להכתיר מי שהוא בכתר מלוכה אבל אם את אומרת "כשתבוא (המלכות הגדולה) היא תבוא רק בכוח אותם שהיו וגזרו על פי צוויה גם היום וכל שעה וכל מעשה בחייהם", ואת מתכוונת בכך (איני אומר בוודאות שאת מתכוונת לכך) לדרך של לח"י כ־14 שנה לאחר קום מדינת ישראל, — הריני מרשה לעצמי לחלוק עליך, מבלי שאחשוש לפגוע בחוויות, בזכרונות הקדושים מהימים ההם.

לא הכרתי את יאיר, ואיני בטוח אם דמותו שנוצרה ברוחי מקריאת ספרי אנשי לח"י וסיפוריהם היא הנכונה, אבל במידה שהצלחתי לעמוד על טיבו לפי הזכרונות — הריהו בלי ספק אחד האישים היקרים והדגולים שקם בתקופת המנדט הבריטי, ואני מכבד ומוקיר בכל לבי גם השירה וגם הפלדה של נפשו הסוערת. אולם אני שולל בתכלית השלילה את תבונתו הבינלאומית ותפיסתו המדינית על תקומת ישראל. כשיהושע אמר לי כי יאיר צווה עוד בשנת 1940 או 1941 לשתף פעולה עם היטלר במלחמה נגד בריטניה — לא הייתי מאמין לדבר אילו זה לא נאמר לי על ידי יהושע.[184] איני יודע אם באמת יאיר או חבריו עזרו במשהו להיטלר במלחמתו נגד אנגליה. אני מעונין עכשיו בתפיסה המדינית, ולא במעשים שנבעו ממנה (ויתכן שלא היו כלל מעשים שנבעו ממנה). אני זוכר מה שאמרו חבריך אחרי תבוסת היטלר (לפי ספרך) (עמוד 65): "נצחון? של מי? לא שלנו! היטלר אולי מת, אבל עמו מתו מיליונים יהודים. אם היתה זאת באמת מלחמה שלנו — אז היטלר הוא שניצח".

אילו היטלר היה חלילה מנצח ומשתלט על העולם — לא היה נשאר אף יהודי אחד חי בעולם, לא באירופה ולא באמריקה, לא באסיה ולא באפריקה. ואלה שאמרו לשתף פעולה עם היטלר נגד אנגליה — היו צריכים להתפלל לנצחונו של היטלר, וכי היטלר רצה

184. כך כתב בן־גוריון ביומנו: 'כשצעדתי לפנות ערב עם יהושע שאלתיו אם ידע כי חבריו ניהלו בשנת 1941 מו"מ עם היטלר. אמר שכל חבריו ידעו. זו היתה המדיניות של שטרן — כל מי שמתנגד לאנגליה כשר להיות בעל ברית. אמנם לא שאלו החברים, אבל איש לא התנגד אז. עכשיו הוא מכיר שזו היתה טעות, אבל אז לא ידעו כי היטלר הוא מפלצת' (יומן בן־גוריון, 29 באוגוסט 1960, אב"ג). על אף דברי בן־גוריון כי שמע על זה מיהושע כהן, עניין קשרי לח"י עם גרמניה הנאצית כבר היה ידוע. דוגמה לכך הם דברי משה שרת ביומנו האישי, שנכתבו בימי משפט קסטנר ובימים הסוערים של מערכת הבחירות לכנסת השלישית: 'אנשי איסר מצאו ב"חביון עוז" של אליהו [גולומב] קטעים מדבריו בישיבות, בהם סיפר על ניסיונות קבוצת שטרן להתקשר עם גרמניה ועם איטליה' (משה שרת, יומן אישי, ד, 4 ביולי 1955, תל־אביב 1978, עמ' 1081).

להשמיד כל העם היהודי — אפשר היהודית — לפני מלחמת העולם השניה, די היה לקרוא מיין קאמפף. ורק הודות למיגורו של היטלר נשארו בחיים 11 או 12 מיליון יהודים. ורק מוכי־סנוורים הנוקטים בכלל המסוכן "הכל או לא כלום" — יכלו שלא לשמוח על מפלת היטלר, והיה נחוץ עיוורון עוד יותר מסוכן לשתף פעולה עם היטלר נגד אנגליה במלחמת העולם השניה. מי שלא ראה גדולת העם האמיץ, בקיץ 1940, כשהוא עמד יחידי, לאחר כניעת צרפת, כמעט בלי נשק ובלי צבא נגד היטלר[185] — ומי שלא ראה חשיבות מיגורו של היטלר בשנת 1945, — אין יודע להבחין בין אור לחושך, בין כליון ובין הצלה.

אולם לא רק בזאת שגו אנשי לח"י משגה פטלי. ככל התנועה הרוויזיוניסטית, החל מז'בוטינסקי וגמור בבגין, לא הבינו גם אנשי לח"י שתקומת עם ישראל במולדת הקדומים שלו — היא יחידה במינה, ואינה דומה לתקומה לאומית של שום עם בימינו או באיזו תקופה אחרת. והמלחמה נגד "השלטון הזר" ו"חיסול השלטון הזר" בארץ ישראל לא היה מביא ל"חירות ישראל". בא"י חוסל לא פעם השלטון הזר — שלטון רומא, ביצנטיה, ערב, נוסעי הצלב, סלג'וקים, ממלוכים, תרכים, — ולא קמה מלכות ישראל — מטעם פשוט: העם היהודי לא ישב בארצו. וגם בשנות 1940–1948 ימי פעולת לח"י (ואצ"ל) — לא היה חסולו וגירושו של השלטון הזר מביא לידי תקומת ישראל, כי הרוב שישב בא"י היה רוב ערבי.

לתקומת הודו, בורמה, ציילון, גאנה היה מספיק חיסול "השלטון הזר" — באשר עמים אלה ישבו בארצם — ורק השלטון הזר עמד בינם ובין חירותם (עצמאותם).

אמנם ז'בוטינסקי היה אומר שבמדינה היהודית יהיה מעוט ערבי של שני מיליונים — אבל הוא לא ראה ולא הראה איך יהיו היהודים לרוב של יותר משני מיליונים — לפני שתקום מדינה יהודית; גם בגין וגם יאיר לא ראו זאת. כל חניכי התנועה הרוויזיוניסטית (גם כמה מהציונים שקראו לעצמם בשם ציונים "מדיניים") — לא ראו המכשול האמתי, ההיסטורי, הממשי, המפריע לתקומת ישראל בארצו ההיסטורית. מכשול זה היה לא השלטון הזר כי שלטון יכל להתחלף, — אלא הישוב הערבי, ומשום כך, לא העריכו את פעולת ההתישבות והעליה והעבודה העברית, השמירה וההגנה וצבירת כוח יהודי בכל התנאים, — אלא ראו רק הממשלה הזרה, ואו שביקשו עזרתה, כשהיה סיכוי כל שהוא לקבל עזרתה, או שנאבקה לעזרה, כשסיכוי זה נעלם, ולא ידעו שהדגש הוא בהתישבות במובן הרחב,

185. בימי 'הבליץ' שהה בן־גוריון בלונדון והתרשם ביותר מהתנהגות תושבי הכרך המופצץ. הוא כתב על התופעה הזאת לא מעט במכתביו לרעייתו פולה, ובאחד מהם כתב על הרוח האיתנה של העם האנגלי: 'כאן אפשר לראות בעליל מה גדול הכוח המוסרי ומה רב משקלו על כף המאזניים הצבאיים. הנצחון הגדול שאנגליה נחלה בשבוע שעבר הוא קודם כל נצחון האומץ, האמון העצמי וגבורת החרות של עם חפשי הרוצה להשאר חפשי בכל מחיר' (מתוך מכתבו לפולה בן־גוריון, לונדון, 21 באוגוסט 1940, אב"ג, התכתבות); הניצחון שהתכוון אליו הוא קרבות האוויר בשמי אנגליה. באוגוסט 1940 התחיל חיל האוויר הגרמני במבצע 'התקפת הנשר' (Adlerangriff) וספג מפלות קשות בקרבות האוויר. בימים 15–17 באוגוסט איבד ה־RAF 61 מטוסים, ואילו ה־Luftwaffa איבד 147 מטוסים.

כלומר בעליה, בעבודה עברית, בהתישבות, בתחית הלשון, בשמירה, בהגנה, בצבירת כוח; וכל אלה שהיו כאנשי אצ"ל והרוויזיוניסטים (וכנראה גם אנשי לח"י) בשנת 1947 נגד חלוקה — לא ידעו שפרוש התנגדות זו היא מדינה ערבית בכל ארץ ישראל, ז"א גזירת כליה על תקוות העם היהודי. וכשאני ציינתי מקודם שלושה אנשי הגנה: שלמה לביא, אליהו גולומב ושאול אביגור — ציינתי אנשים המגלמים לא רק הנשק היהודי — אלא העליה העבודה, ההתישבות וצבירת הכוח היהודי בכל התנאים, שרק בכוחם ובעבודתם איפשרו בשנת 1948 מדינה יהודית בחלקה של הארץ — כי האלטרנטיבה היחידה למדינה יהודית בחלקה של הארץ היתה מדינה ערבית דו־לאומית. כלום היתה מדינה כזו מאפשרת קליטת מיליון עולים יהודים במשך 12 שנה? והבוז המבצבץ בספרך ל"מוסדות" ול"הגנה" — הוא פרי התפיסה המשובשת של הרוויזיוניסם, שלא הבינה שבלי יהודים ומשק יהודי ונשק יהודי — ז'בוטינסקי התנגד בשנת 1921 בוועד הפועל הציוני, בקרלסבד גם להגנה יהודית שאינה כפופה לגורל אנגלי — לא תיתכן מדינה יהודית.[186]

עוד בשנת 1933 עמדתי על ההבדל שבין שני הדרכים — הדרך של הציונות החלוצית של פועלי א"י, התולה כל תקוותיה ברצון העם ויכולת פעולתו העצמית, הנשענת על התנדבות והתגייסות פנימית וכו' - - -

ובין הציונית המפגינה של ז'בוטינסקי ואחר כך של הרוויזיוניסטים פרי רוחו, הרואה את ערכם הנוגד בכוח ממלכתי חיצוני וכו' (עמוד 425 ב"ממעמד לעם").[187]

רבים בתוכנו — ואחד מהם הוא הצעיר חיים גורי — יודעים לכבד את אנשי לח"י שעלו לגרדום מתוך מסירות נפש על הדרך שהם האמינו בו. אני מרכין ראשי בפני מסירות הנפש, אבל אני שולל ופוסל את הדרך. זה לא וויכוח על העבר. וויכוח זה ניטל טעמו. לחי ואצל נתפרקו. המדינה היהודית היא עכשיו הסמכות העליונה. אולם לא הגענו גם היום, כשאנו מונים קרוב לשני מיליונים יהודים בארץ, אל המנוחה ואל הנחלה, ולא רק מפני שאנו רק 15% של העם היהודי, וכל העם היהודי בגולה צפוי לכליון או ל"טמיעה" אלא גם המעט שנתכנס במולדת אין קיומו מובטח.

לח"י נתן לנו חלוץ דגול ויקר־נפש כיהושע כהן, איש שדה בוקר. אבל כששמעתי מפי יהושע כי רבים מאנשי לח"י הלכו למק"י — הייתי הלום ומופתע. כיצד? לאחר קריאת ספרך הוסבר לי הדבר הנורא הזה.[188]

186. ז'בוטינסקי אמר את הדברים האלה בקונגרס הציוני השנים־עשר שהתקיים בקרלסבד שבצ'כוסלובקיה ב־1-14 בספטמבר 1921 (ולא בוועד הפועל הציוני). ראו: כץ, ז'בו, א, עמ' 476-477.

187. הדברים נכתבו במאמרו 'שתי דרכים' (תל־אביב תרצ"ג). הספר שהוא התייחס אליו התפרסם בהוצאת עיינות, תל־אביב תשט"ו (1955); הוצאת עיינות היתה הוצאת הספרים של מפא"י.

188. הטענה הזאת מוגזמת. הדמות הידועה שהגיעה מלח"י למק"י היא ד"ר פנחס גינוסר (1924-2008), שהיה מאנשי ד"ר משה סנה, פרש למפ"ם ועבר למק"י והיה בה בשנים 1953-1954. הוא ערך את כרך כתבי משה סנה בתקופתו במק"י ובו כתב הערה קצרה על דרכו שלו למק"י בעקבות סנה. משה סנה, **כתבים**, ד (1954-1965), תל־אביב 2005, הערה 1, עמ' 46.

אין לי צל של ספק במסירותו ללא גבול של יאיר לתקומת־ישראל. אני מכיר היטב את יהושע, וזכיתי להכיר אותך כשנפגשנו בשדה בוקר, ואני יודע שאפשר לסמוך עליכם כעל סלע איתן. אבל מהו פשר הדבר שרבים מחבריך הלוחמים בגבורה נפלאה כזו ובמסירות נפש ללא גבול — נסתפחו לצוררי התקומה היהודית ולמשרתי הקרמלין?

זהו פרי התורה האומללה של יאיר וחברו "גרא" שמלחמת לח"י היא מלחמה אנטי אימפריאליסטית. והנה עדותך: "אם כי נישאה דמותו של יאיר בלב כל אנשי לח"י כדמות חיה של המנהיג והמחולל — הנה מכל עיקרי התחיה שקבע לא נשארו חיים ולא [אלא] עיקרי המלחמה שחייבו היום מלחמת חירות במשעבד הבריטי בכל האמצעים (ההדגשה שלי) וראית כל גורם המעוניין בחיסול האימפריאליסם הבריטי בארץ (כנ"ל) — ורוסיה הסובייקטית היתה גורם כזה — כבן ברית טבעי. עיקרי הגאולה נשארו ברקע מאחור". (הדגשה שלי) וגם היטלר היה גורם כזה לפני מיגורו המוחלט...

כשאת הרגשת בליל 29 בנובמבר 1947 "כאב תהומי של חלום שנשחט" נשארת נאמנה "לעיקרי הגאולה", אבל "גרא" הקים יחד עם אורי אבינרי "הפעולה השמית",[189] ואלה שהיו עקביים יותר מגרא ויותר אדונים במלחמה נגד האימפריאליסם — הצטרפו ל"חזית אנטי־אימפריאליסטית" — שנקראת בשם מק"י.

משום כך נקטה ההגנה בכלל: "לעזור לאנגליה במלחמה נגד היטלר — כאילו לא היה ספר לבן, ולהלחם בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה בהיטלר". ושלושים אלף הצעירים והצעירות שהתנדבו לגדודים היהודים בצבא הבריטי, וגדודים אלה — יחד עם מאומני ההגנה — היה היסוד לצבא הגנה לישראל שנתן לנו עצמאותנו המחודשת.

הצגת הדגש על מלחמה באימפריאליסם האנגלי וראית כל שונא אנגליה — כבעל ברית שלנו הוליך בשנות 1940–1941 לרעיון שתוף פעולה עם היטלר, ואחרי מיגורו של היטלר ויציאת אנגליה מהארץ — היצמדות לקרמלין, "בן הברית" הדוגל מאין כמוהו בסיסמא האנטי־אימפריאליסטית, אם כי הקומוניסטים הרוסים הם היחידים בעולם שמחזיקים עד היום ב[...] האימפריאליסטיים של הצארים הרוסים.

הערות־בקורת אלה מכוונות רק נגד השורות המעטות שהוספת בכתב ידך אתמול לספר שהגשת לי אתמול. אולם "סיפורה של לוחמת" יעמוד כמזכרת־גאון ללוחמים הנערצים שמסרו נפשם על גאולת הארץ, כפי שהם הבינו דרך גאולה זו, ולחוג־רוחה של "המספרת" עצמה. קדוש העט שכתב ספר זה.

בהוקרה עמוקה,

ד. בן־גוריון

189. גיבוש רעיון 'הפעולה השמית' היה בשנת 1957, והשבועון **העולם הזה** שימש שופר לעמדותיה. מצעה 'המנשר העברי' פורסם בשבועון בספטמבר 1958, וילין־מור כתב בו את הפרק על מעמד ישראל בעולם. ראו: ניצה אראל, **'בלי מורא ובלי משוא פנים': אורי אבנרי ו'העולם הזה'**, ירושלים 2006, עמ' 92–94. בשנות השישים ייסד ילין־מור וערך את כתב העת **אתגר** ובו האידאולוגיה השמית.

נספח 2

[נמסר ע"י חיים גורי, 2.1993]
פרטי

ראש הממשלה

ירושלים, כ"א באייר תשכ"ג
15 במאי 1963

לחיים גורי — שלום וברכה,
קראתי דבריך התמוהים היום ב"למרחב" בלי תמיהה. אני מבין שישיבתך בבית־העם כל ימי משפט אייכמן השאירו בך משקע עמוק וכבד שביודעים או בלא יודעים משפיעים גם על דברים שאינם קשורים למשפט.[190] ואין כל תרעומת על מה שכתבת נגדי, כי זוהי זכותך להרגיש ולחשוב — כפי שאתה מרגיש וחושב, ואני מכיר היטב כנותך ומוקיר אותה. וגם אשר דבריך, כי מה שאמרתי בכנסת אמרתי "בדם קר". ואיני מתחרט או מצטער אף על מילה אחת שעמדתי להגיד, ונשמעתי ברצון להוראת היושב־ראש, באשר זוהי חובת כל אחד מהמדברים בכנסת, ואין לי רשות להרהר אחרי הוראת היו"ר.[191]

אבל הדברים שאמרתי — אמרתי מתוך הכרה, אם כי לא אמרתי הכל — כי זה לא היה המקום. ואומר לך: אני עוקב בדאגה רבה אחרי הגילויים השונים של מנחם בגין. אני אומר בגין — ולא אנשי חירות, כי בדבר אחד דומה חירות לתנועה הרוויזיוניסטית: היא מגולמת ב"מנהיג". כשהיה ויכוח במפלגה הרוויזיוניסטית בין גרוסמן ובין ז'בוטינסקי, האחרון היה בעד עזיבת ההסתדרות הציונית, והראשון נגד — היה רוב לגרוסמן.[192] אבל ז'בוטינסקי עזב אז את הרוב — והרוויזיוניסם התנדף — והתכנס שוב סביב ז'בוטינסקי. היו לי כמה פגישות (בידידות רבה) עם ז'בוטינסקי, והוא אמר שאם תנועתו לא תקבל דעתו — הוא יעזוב אותה, כי אינו יכול להיות במיעוט.[193]

יש הבדלים רבים בין ז'בוטינסקי ובין בגין. ז'בוטינסקי על אף נטיותיו הפשיסטיות — היה בן תרבות סוף המאה הי"ט. בגין הוא יליד התקופה המטורפת שבין שתי מלחמות העולם,[194] והוא טיפוס היטלריסטי מובהק: גזעני, מוכן להשמיד כל הערבים למען שלמות

190. חיים גורי היה נציג העיתון **למרחב** במשפט אייכמן. הוא קיבץ את כתבותיו בספר **מול תא הזכוכית**, תל־אביב 1962.

191. יושב־ראש הישיבה, יושב־ראש הכנסת קדיש לוז, שהיה חבר מפא"י, מפלגתו של בן־גוריון, הורה למחוק את דברי ראש הממשלה מפרוטוקול הישיבה.

192. מאיר גרוסמן (1888–1964) היה עוזרו העיקרי של זאב ז'בוטינסקי בימי הקמת הצה"ר. בשנות השלושים הוא התנגד למגמת ז'בוטינסקי לפרוש מההסתדרות הציונית והקים את 'מפלגת המדינה' — מפלגה רביזיוניסטית שנשארה בהסתדרות הציונית.

193. ראו הערה 21 במאמר עצמו.

194. מנחם בגין נולד בשנת 1913, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, וגדל והתבגר בפולין בין שתי מלחמות העולם.

הארץ, מקדש כל האמצעים למען המטרה הקדושה — שלטון אבסולוטי, ואני רואה בו סכנה חמורה למצב הפנימי והחיצוני של ישראל. אני לא יכול לשכוח המעט שאני יודע על פעולתו — ויש לה משמעות ברורה אחת: רצח עשרות יהודים, ערבים ואנגלים — בפיצוץ מלון דוד המלך;[195] הפוגרום בדיר־יאסין ורצח נשים וילדים ערבים;[196] מעשה אלטלינה שהתכוונה לתפיסת השלטון בכוח;[197] רגימת הכנסת על־ידי אספסוף מוסת שקיבלו הוראה מבגין — לפי הנאום שנתפרסם למחרת ב"חירות" — "שזוהי הפעם מלחמה לחיים ולמוות" (בענין השילומין), ואילו לא מנעתי בעוד זמן בכוח הצבא התפרצות האספסוף לכנסת — היה נערך טבח בקרב חברי הכנסת;[198] העצרת כל בית"ר ב"מצודת" ז'בוטינסקי כשסרט ענקי מבשר: "אלהים לשלטון בחרתנו"; סידור "מסע הנצחון" כפי שתואר ב"חירות" ערב הבחירות לכנסת הרביעית;[199] השתלטותם אתמול בכנסת בכוח אלמות — כל אלה אינם מעשים בודדים, אלא גילוי של שיטה, אופי ושאיפה.

אני רואה סכנה מתקרבת ובאה של השתלטותו בישראל, ואין לי ספק מה יעשה בשנה או בשנתיים הראשונות להשתלטותו: יחליף המפקדה של הצבא והמשטרה בבריונים שלו וישלוט כמו שהיטלר שלט בגרמניה, וידכא בכוח ובאכזריות תנועת הפועלים, ובהרפתקאות מדיניות — יחריב את המדינה.

הפילוג בתנועת הפועלים וההשמצה ההדדית מכשירים הקרקע להשתלטות זו. הוא משמש האלטרנטיבה היחידה להגמוניה החלוצית בישראל (אני אומר בכוונה חלוצית ולא פועלית, ולא אנסה להסביר זאת בהזדמנות זו).

אבא אחימאיר היה הסופר המוכשר ביותר ב"חירות" וב"חזית העם" — וגם יותר גלוי לב מהפאשיסטים האחרים.

ורק לפני שבועות אחדים נתפרסם ב"הבוקר" על־ידי תלמיד אחר של "מורה הדור" — ד"ר שייב (אלדד) — כי הוא גאה על נסיון חבריו במלחמת העולם השניה להתקשר עם היטלר על־מנת לעזור לו במלחמתו באנגליה, על־מנת שיכבוש את א"י ואת ארצות אירופה — ויפנה יהודי כל הארצות האלה לא"י. הוא רק מצטער שהנסיון נכשל.[200]

195. ב־22 ביולי 1946 פוצץ האצ"ל את האגף הדרומי של מלון המלך דוד בירושלים, שבו שכנה המזכירות הראשית של ממשלת המנדט הבריטי. בפיצוץ נהרגו 91 בני־אדם — בריטים, ערבים ויהודים — ומאות נפצעו. האירוע גרם זעזע עמוק ביישוב היהודי בארץ.

196. ב־9 באפריל 1948 תקפו אנשי האצ"ל ולח"י את הכפר דיר יאסין שליד ירושלים. בהתקפה נהרגו יותר מ־200 תושבי הכפר.

197. אלטלנה — אוניית הנשק של האצ"ל — הופגזה בתותחי צה"ל ב־22 ביוני 1948 מול חופי תל־אביב בעקבות סירוב האצ"ל להעביר לצה"ל את הנשק שהיה בה.

198. ראו הערה 7 במאמר עצמו.

199. ב־2 בנובמבר 1959, ערב הבחירות לכנסת הרביעית, יצא בגין ל'מסע ניצחון' בשכונות תל־אביב. הוא נסע במכונית קדילק פתוחה ולפניו נסעו כ־20 אופנועים. מסע הזה הותיר רושם קשה בציבור, ותעמולת מפא"י ניצלה אותו היטב כדי לפגוע בתנועת החרות. ראו: גולדשטיין, 'בין משבר ללגיטימציה', עמ' 12.

200. בשנת 1963 כתב ישראל אלדד כל שבוע מאמר בהבקר, העיתון של המפלגה הליברלית. עיינתי בכל מאמריו שנכתבו בחודשים שלפני כתיבת המכתב ולא מצאתי את הדברים שציין בן־גוריון.

אין לי ספק שבגין שונא להיטלר — אבל אין שנאה זו מוכיחה שהוא שונה ממנו. שמעתי הרבה פעמים בילדותי כי לא ייתכן שיהיה בקרב יהודים גנגסטרים — וכל אלה שאמרו זאת אמרו זאת בתום לב, אבל כשהייתי באמריקה ראיתי גנגסטרים יהודים לא "גרועים" מאיטלקים ואירים ואחרים.

כששמעתי בפעם הראשונה בחיי נאום של בגין ברדיו — ביום העצמאות או יום אחר זה — שמעתי קולו וצריחותיו של היטלר, וכשראיתי אתמול פניהם המשולהבים של בן־אליעזר,[201] בגין ומרעיהם — הכרתי היטב הבעת פנים רצחנית זו.

בפסוק אחד אני מסכים למה שנאמר במאמרך: "ב.ג. יודע היום את אשר הוא אומר" — ובגלוי אומר לך — ותסלח לי על גילוי הלב — אתה כתבת מה שכתבת מתוך יושר וכוונה טובה, — אבל מתוך עוורון מדיני מוחלט.

בברכה,
[חתימה]
דוד בן־גוריון

העתק: חה"כ י. גלילי
הכנסת.

201. אריה בן־אליעזר (1913–1970) היה מראשי האצ"ל ותנועת החרות; היה חבר כנסת בשנים 1949–1953, 1955–1970, וסגן יושב־ראש הכנסת בשנים 1955–1970.

הרס העיר העתיקה בטבריה, 1948–1949

מוסטפא עבאסי

מבוא

הרס היישובים הערביים במלחמת 1948 ואחריה, ועיצובם מחדש של המרחב והנוף בארץ, נדונו במחקרים של חוקרים ישראלים ופלסטינים כאחד. בין הישראלים שחקרו את הנושא אציין את ארנון גולן, בני מוריס, יאיר פז ותמיר גורן,[1] ובין הפלסטינים — וליד ח׳אלדי, ע׳אזי פלאח, בשיר ניג׳ם ובשארה מעמר.[2] רוב המחקרים עסקו במעשי ההרס בהקשר הרחב בכל חלקי הארץ, בעת המלחמה ואחריה, ותרומתם רבה ללימוד הגאוגרפיה ההיסטורית של הארץ והשינויים שעברו על היישובים הערביים העירוניים, הכפריים והמעורבים ואשר הביאו לעיצובו מחדש של הנוף.

מאמר זה עוסק בפרשת הרס טבריה העתיקה כמקרה חקר נפרד, ומנסה להתחקות אחר שלביו ואחר הגורמים שעמדו מאחוריו. זאת נוסף על לימוד תהליך קבלת ההחלטות וההשלכות שהיו לו על התושבים היהודים של העיר העתיקה.[3] מחקר זה אינו הראשון

1. ארנון גולן, **שינוי מרחבי — תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948–1950**, קריית שדה־בוקר **2001**; Arnon Golan, 'The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformation', *War in History*, 9, 4 (2002), pp. 431-445; יאיר פז, ׳שימור המורשת האדריכלית בשכונות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות׳, **קתדרה**, 88 (תשנ״ה), עמ׳ **95–134**; Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge 2004; תמיר גורן, **מתלות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה, 1948–1950 — בחינה היסטורית וגאוגרפית**, חיפה 1996.
2. Walid Kalidi, (ed.), *All That Remains: The Palestinian Village Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington DC 1992; Ghazi Falah, 'The 1948s Israeli-Palestinian War and its Aftermath: The Transformation and De-Signification of Palestine's Cultural Landscape', *Annals of the Association of American Geographers*, 86, 2 (1996), pp. 256-258; Nijim Basher, Muammar Beshra, *Toward the De-Arabization of Palestine/Israel* 1945-1977, Dubuque, IA 1984
3. הואיל ומאמר זה מתמקד בשאלת ההרס לאחר פינוי התושבים הערבים, אין בכוונתי לדון בצד הערבי, לא במהלך הלחימה ולא אחריה. עניין ערביי טבריה מחייב מחקר נפרד.

העוסק בפרשת הרס טבריה, שהרי גם גולן, פז ומוריס כתבו על הפרשה ותרמו רבות להבנתה, אלא שהם עשו זאת כאמור כחלק מדיון בתופעת ההרס בכלל, ולאו דווקא בטבריה. בספרו **שינוי מרחבי** דן גולן במכלול הרחב של התופעה בתוך המלחמה ובעקבותיה, ואילו במאמר שכתב[4] הוא דן במקרים של טבריה ויפו. גם פז דן במקרים של טבריה, יפו ועכו בצד חקר עבודתה של הוועדה הבין־משרדית העליונה לשימור, ואילו מוריס מזכיר את הפרשה בדיונו על יוסף נחמני והשאלה הערבית ב־1948.[5]

מאמר זה מסתמך גם על מקורות ראשוניים, כמו הפרוטוקולים של עיריית טבריה ושל הוועדה הממשלתית שהוקמה אחרי ההרס, ועל ארכיון 'יד שטרית' בטבריה שתרומתו רבה לבדיקה מקיפה של הרס טבריה העתיקה. מודגשים במיוחד המניעים להרס, ותפקידם של העירייה והעומדים בראשה ושל גורמים מקומיים אחרים בהוצאתו אל הפועל — כל זה בצד מידע נוסף ומפורט על ממדי ההרס ועל פעילות הוועדה הממשלתית. ובעיקר נבדקת עמדת קורבנות ההרס, תושבי העיר העתיקה היהודים מבני היישוב הישן, ומאבקם העיקש במהלך ההרס ובעקבותיו, לנוכח הטיפול הממושך והסחבת בהסדרת הפיצויים ושיכון המפונים.

הרס העיר העתיקה של טבריה הוא לדעתי מקרה מיוחד ומעניין מכמה סיבות: בדברים שכתבו גורמים מקומיים ואחרים — שלא כמו ספרות המחקר — אין לו אזכור, ואפילו עורך **ספר טבריה**, עודד אבישר, התעלם מהנושא; גם ראש העיר לשעבר משה וייס (צחר), שהיה פעיל ביותר במעשי ההרס, נמנע מאזכור הפרשה בסקירה ההיסטורית המפורטת שכתב.[6] במסורת היהודית נחשבת טבריה אחת מארבע ערי הקודש, יחד עם ירושלים, חברון וצפת. בעיר קבורים חכמים לדורותיהם ובהם הרמב"ם,[7] והנה העיר הקדושה נהרסה דווקא בידי מְקדשיה. כמו כן טבריה היתה עיר מעורבת ערבית־יהודית, שייחודה בכך שהבעלות על הרכוש בה נחלקה כמעט שווה בשווה בין בני שני הלאומים. התושבים הערבים פונו, ותושביה היהודים נשארו וניהלו מאבק ממושך עם העירייה, הצבא והממשלה כדי למנוע את ההרס. אולם הם נכשלו, מה שעשוי ללמדנו על מידת הנחישות שגילו שלטונות ישראל להרוס את העיר על אף הפגיעה ביהודים בני 'היישוב הישן', ועשוי להצביע על המגמה שהובילה את ההרס בארץ כולה. אנסה אפוא לענות על חמש שאלות מרכזיות:

1. כיצד התרחש פינוי התושבים היהודים.
2. מה היה מצב הבתים בעיר העתיקה לפני ההרס, כיצד נהרסה העיר ומי עמד מאחורי ההרס.

4. Golan, 'The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformation' (above note 1)
5. בני מוריס, **תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ־ישראל 1936–1956**, תל־אביב 2000, עמ' 58–103.
6. בפרק הקצר שכתב משה וייס **בספר טבריה** תחת הכותרת 'עם מדינת ישראל', הוא סקר בפירוט את תולדות העיר בשנים הראשונות לקום המדינה, אולם התעלם לחלוטין מפרשת ההרס. עודד אבישר, **ספר טבריה: עיר כינרות ויישובה בראי הדורות**, ירושלים 1973, עמ' 142–143.
7. שם, עמ' 229–240.

3. מה היתה תגובת היהודים תושבי העיר העתיקה על הרס בתיהם בידי צבאם וממשלתם.
4. מה היתה עמדת הממשלה, כיצד טיפלה בשאלת ההריסות, ומה היה תפקידה של 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה',[8] שהקימה הממשלה.
5. כיצד התבצעו ההפקעה ותשלום הפיצויים.

פינוי התושבים היהודים מהעיר העתיקה

בשנת 1922 מנו יהודי טבריה 4427 נפש — 63.7% מהתושבים; ב־1931 הם מנו 5381 נפש — 66.6% מתושבי העיר, וב־1945 6000 נפש — 52.9% מאוכלוסייתה. מספר הערבים בשנת 1922 היה 2523 — 36.3% מהתושבים. המספר עלה ל־2702 נפש ב־1931 — 33.4% מהאוכלוסייה; והגיע ב־1945 ל־5310 נפש — 47.1% מהתושבים.[9] בעיר העתיקה של טבריה גרו מאות יהודים, רובם מהעדה הספרדית. השאר גרו בשכונות החדשות מחוץ לחומות העיר.[10] בבעלות יהודי העיר העתיקה היו נכסים רבים: בתי מגורים, חנויות ובתי־מלאכה. רבים מהם התפרנסו מהשכרת חדרים לאלפי הנופשים שפקדו את העיר בקיץ או לבאי מרחצאות טבריה.

גם לאחר החלטת החלוקה ופרוץ מעשי האלימות בחלקים שונים של הארץ הוסיף השקט לשרור בטבריה, שהיתה ידועה ביחסים הטובים בין שני העמים שדרו בה.[11] מצב זה נמשך עד 8 במרס 1948, אז אירעה בעיר התקרית הראשונה: אש נורתה ונוצרה מהומה, ונפצעו בה יותר מ־20 בני־אדם משני הצדדים.[12] בעקבות זה הגיעו מנהיגי שתי הקהילות להסכם שביתת־נשק, שנודע בשם 'ההסכם הטברייני'. הם הסכימו, בין השאר, שיהודים וערבים יוכלו להיכנס חופשי לכל שכונות העיר בתנאי שלא יישאו נשק. כמו כן סוכם שנציגי שני הצדדים יקיימו ביניהם מגעים שוטפים לטיפול בכל אירוע.[13] למרות ההסכם פונו במהלך

8. זהו שמה של הוועדה כפי שאנו למדים מהמכתב הדחוף שהפנה היו"ר שלה לחברים, משר המשטרה אל חברי הוועדה, ארכיון יד שטרית (אי"ש) 34/2.
9. Public Record Office, *Palestine Blue Book*, CO 821/11, Census of 1922, Census of 1931, p. 125
10. ראו מפת העיר משנת 1947.
11. על היחסים בין הערבים והיהודים בעיר בתקופת המנדט ראו: מוסטפא עבאסי, 'משפחת טברי והנהגת הקהילה הערבית בטבריה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט', **קתדרה**, 120 (תשס"ו), עמ' 195–199.
12. על המצב בטבריה: ארכיון צה"ל (א"צ) 36/49/481, 23 במרס 1948, עמ' 6–7; Log of Events, Date/time 93155, War Office 275/54, Sheet No. 36; **דבר**, 3 במאי 1968.
13. עוד על ההסכם: נחום עב (עבו), **המאבק על טבריה: הראשונה לשחרור במלחמת העצמאות**, תל־אביב 1991, עמ' 136–138; **דבר**, 3 במאי 1968; תמיר גורן, 'המלחמה על הערים המעורבות בצפון הארץ', בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח–תש"ט: דיון מחודש**, א, תל־אביב

אותו החודש רוב היהודים מהעיר העתיקה — כ־145 משפחות הועברו לשכונת קריית שמואל השוכנת על מדרון ממערב לעיר העתיקה, ובעיר נשארו רק כמה משפחות יהודיות שסירבו להתפנות, ומחלקה של 'ההגנה'.[14]

וייס ציין שפינוי התושבים היהודים נעשה בעידוד 'ההגנה' ואף ביוזמתה: 'הוחלט לפנות עד אחרון התושבים היהודים של העיר העתיקה [...] חששנו גם שהם יהוו מכשול לחופש הפעולה שלנו בעיר העתיקה כאשר יגיעו ימי הקרבות ויהיה עלינו להשתלט על חלק זה של העיר'.[15] מדבריו עולה שהפינוי לא נעשה לבקשת התושבים היהודים. דברי ועד נפגעי העיר מחזקים זאת: הם הדגישו שוב ושוב כי העיר 'נמסרה [...] לידי ממשלת ישראל לפיקדון, תושבי העיר העתיקה היו שקטים, לבם היה שקט ובטוח כי ממשלת ישראל שומרת על אותו פיקדון יקר אשר נמסר לה'.[16] התושבים היהודים היו בטוחים שעם תום מעשי האלימות ישובו לבתיהם, אולם לדבריהם נמנעה חזרתם בכוח ובאיומים. לאחר תום הקרבות בעיר, ב־18 באפריל, נשארה העיר העתיקה סגורה ומסוגרת ונאסר עליהם להיכנס לתחומה. 'ההגנה' העמידה משמרות כדי למנוע אותם מלהיכנס לבתים, ומפקדי הכוחות טענו שהמצב הבטחוני המעורפל הוא המונע את חזרתם. לאחר מכן הופצו גם שמועות שהערבים הטמינו מוקשים בבתי היהודים, כך שרק המעטים שהעזו להסתכן חזרו לבתיהם.[17]

מצב העיר העתיקה לפני המלחמה

מהתיאורים הרבים של העיר העתיקה של טבריה בתקופת המנדט עולה שהיא היתה בנויה היטב, מוקפת חומה ושוקקת חיים. יצחק שפירא תיאר אותה בשנת 1946 כמקום נעים, בייחוד החלק הסמוך לחופי הכינרת. הוא ציין את האוכלוסייה המעורבת, ושרוב היהודים בני העדה הספרדית מתפרנסים ממסחר. את בית־הכנסת 'סניור' תיאר כיהלום המאיר את סביבתו.[18] יהושע ימיני תיאר את העיר במדריך התיירות שפרסם בשנת 1947. הוא ציין במיוחד את החומות ואת המצודה בצד שכונות העיר וקברי החכמים, והציע כמה מסלולי טיולים בעיר התיירות המשגשגת.[19] רבים מבתי העיר העתיקה שופצו לאחר השיטפון הגדול שפקד את טבריה ב־14 במאי 1934.[20]

2004, עמ' 175; עדותו של משה צחר, בתוך: **ארבעים הימים במערכה לשחרור טבריה: קובץ עדויות**, תל־אביב 1993, עמ' 28.

14. על המצב בטבריה: א"צ 36/49/481, 23 במרס 1948, עמ' 1. ראו גם פניית ועד תושבי העיר העתיקה היהודים בטבריה לוועדת הביטחון בעיר, שם, 20 בפברואר ו־2 במרס 1948.
15. עדותו של משה צחר (לעיל הערה 13), עמ' 30.
16. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 13, אי"ש 2/34.
17. שם.
18. יצחק שפירא, **טבריה: (תולדה והווי)**, ירושלים תש"ו, עמ' כח, ל־לא.
19. י' ימיני, **מדריך לטבריה וסביבתה הקרובה**, חיפה תש"ז, עמ' 21–27.
20. עב, **המאבק על טבריה**, עמ' 20–21.

בשנת 1946 הוכנה לטבריה תוכנית בניין ערים ובכלל זה תוכנית לשיקום חלקים מהעיר העתיקה ושילובם במרכז העסקים והמסחר העירוני, וכן פיתוח הטיילת 'ותיקון צורתם ומראיהם החיצוני של בניינים'. תוכנן אפוא שיקום ותיקון, ולא הרס, כדי לנצל את יתרונותיה הייחודיים של העיר באקלים ובנוף.[21] לפי הסקר המקיף של הממונה על מחוז הגליל, שהסתמך על פנקסי המסים העירוניים מתקופת המנדט, היה שטחה של העיר העתיקה כ־200 דונם. לפני פרוץ המלחמה היו בה 699 בתים ובהם 2215 חדרים, מהם 439 בתים עם 1151 חדרים השייכים ליהודים, ו־260 בתים עם 1064 חדרים השייכים לערבים.[22]

על אף מעשי האלימות באפריל 1948, לא נגרם נזק כבד לבתי טבריה העתיקה ולרכוש היהודים שבה. בעיר לא התחולל קרב של ממש, כפי שכתב העיתון **דבר**: 'שחרורה לא היה קשור אמנם בקרבות מרים ובהפעלת כח גדול של לוחמים אך היו במלחמה זוטא פרשיות מרתקות'.[23] ידם של היהודים היתה על העליונה בכל שלבי הקרב, מה שסייע לשמור על רכושם. בדוח של ועד נפגעי העיר מצוין הדבר במפורש: 'הרכוש היהודי בעיר העתיקה נשאר שלם, ובמצב טוב, ובאופן אוטומטי עבר לפקוחה של ממשלת ישראל'.[24] בדוח אחר של הוועד נכתב שעיריית טבריה היא המפיצה את השמועות שהבתים שנהרסו בעיר העתיקה היו רעועים ולא ראויים לשימוש. הוועד האשים את העירייה בהפצת צילומי בתים שהוצתו בזדון לפני הריסתם, וטען שדברי העירייה הם 'עלילה' מאחר שרוב הבתים היו במצב טוב וראויים למגורים.[25] הממונה על המחוז מטעם משרד הפנים ציין שהמפונים היהודים 'הסתדרו' בדירות שעזבו הערבים בחלקים החדשים של טבריה.[26]

הרס העיר העתיקה והגורמים שעמדו מאחוריו

מהמקורות שבנמצא עולה שהעיר העתיקה של טבריה נהרסה בשלושה שלבים. הראשון היה במהלך הלחימה בעיר בחודש אפריל 1948, ובו נהרסו מעט מאוד מבנים.[27] השלב השני החל ביוני בקיץ 1948 כשהצבא פוצץ עוד כמה מבנים בעיר העתיקה בנימוק של צורכי ביטחון,[28] והשלב השלישי והאחרון החל בינואר 1949. במאי–יולי באותה השנה גם נהרסו בתים רבים בחיפה העתיקה בשטח של כ־105 דונם, במה שכונה 'מבצע שקמונה'.[29]

21. פז (לעיל הערה 1), עמ' 97–99.
22. דוח ש' הר־אבן, הממונה על מחוז הגליל, אל שר הפנים, 14 בספטמבר 1949, אי"ש 2/34.
23. **דבר**, 3 במאי 1968.
24. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 4, אי"ש 2/34.
25. ציטוטים מתוך גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34/ב.
26. דוח הר־אבן (לעיל הערה 22).
27. על מעשי ההרס המוגבלים האלה ראו: חיים קרייתי, 'עשרת ימי המערכה לשחרור טבריה', הארכיון לתולדות ה'הגנה' (את"ה) 1/371/80, עמ' 4.
28. גולן, **שינוי מרחבי**, עמ' 163; מוריס, **תיקון טעות**, עמ' 89.
29. ארנון גולן, 'עיצובו מחדש של המרחב הערבי לשעבר וכינונו של המרחב הישראלי', בתוך: קדיש, **מלחמת העצמאות תש"ח–תש"ט**, ב, עמ' 917.

מדברי שר המשטרה בכור שטרית[30] עולה שההריסות נעשו על דעת הצבא והעירייה בלי שום הליך חוקי או החלטת ממשלה.[31] לדעת השר 'פעולות ההריסה נעשו בכוונה טובה וחסרת כל מחשבה זדונית, אשר יכלה לגרור אחריה סבל והפסדים לבעלי הרכוש בטבריה'.[32] מתברר שלאחר ההרס המוגבל בשלב הראשון וזמן קצר לאחר ההפוגה הראשונה (11 ביוני 1948), החליט מטה חטיבת גולני להרוס את כל העיר העתיקה ולסלול לאורכה כביש חדש, שיקשר את האזורים שמצפון לה עם אלה שמדרומה. לדברי גולן תמכו בהחלטת הצבא כמה מחברי העירייה ומהמנהיגים היהודים ובהם יוסף נחמני ומשה וייס. באוגוסט 1948 החל הצבא במעשה ההרס בסיוע מחלקת ההנדסה של עיריית טבריה.[33]

לדברי שטרית, בראשית קיץ 1949 הרסו חבלנים של צה"ל, שפעלו בליווי צמוד של נחמני, עד היסוד את רוב הבתים בעיר העתיקה.[34] גם וייס ציין שהעירייה מינתה את נחמני לנציגה אצל הצבא, והדגיש שהדבר לא נרשם בפרוטוקול ישיבת העירייה 'מטעמים מובנים'.[35] בדוח אחר חזר שטרית והדגיש את הקשר בין הצבא לעירייה בפרשת ההרס: 'בראשית הקיץ של 1949 רוב הבתים בעיר העתיקה בטבריה נהרסו עד היסוד ונתערערו, והיה צורך להרסם. פיצוץ הבתים נעשה ע"י החבלנים של צה"ל בידיעת עירית טבריה [...] החלטה על כך לא היתה בממשלה'.[36] שטרית הטיל אפוא את האחריות להרס ראשית על הצבא, ואחר־כך על עיריית טבריה ובייחוד על נחמני. גם מוריס מבליט את חלקו של נחמני, שבחודשים הראשונים לאחר כיבוש טבריה יעץ, ארגן, שידל, ביקש, דרבן ואף 'הקדיש [...] זמן רב לתכנון הריסת רוב העיר העתיקה של טבריה'.[37] גם גולן נדרש לתפקידם של נחמני ווייס, ותיאר איך היו שניהם לסנגורים העיקריים של הרס העיר העתיקה.[38]

בדוח המפורט שכתב נחמני על פרשת ההרס הוא לא התכחש לאחריותה של העירייה, ואף ציין שהיוזמה להרס היתה שלה. לדבריו, בישיבות לא רשמיות של חברי המועצה היהודים, שהיו את מועצת העירייה אחרי עזיבת הערבים, סוכם להשפיע על הצבא

30. השר בכור שטרית נולד בטבריה בשנת 1895; בתקופת המנדט שירת בתפקידים משטרתיים, למד משפטים ושימש שופט שלום; כיהן בממשלה הזמנית בשנת 1948; היה הנציג היחיד בממשלה של התאחדות הספרדים בתפקיד שר לענייני מיעוטים, ולאחר מכן שר המשטרה עד שנת 1966. עמוס כרמל, **הכל פוליטי: לקסיקון הפוליטיקה הישראלית**, ב, ירושלים 2001, עמ' 155.
31. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34; פז (לעיל הערה 1), עמ' 101.
32. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.
33. גולן, **שינוי מרחבי**, עמ' 163.
34. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34.
35. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, שם; דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, שם.
36. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, שם.
37. מוריס, **תיקון טעות**, עמ' 89.
38. Golan (above note 1), p. 435

שיהרוס את החלקים בעיר העתיקה שהיה עניין בהם, בהסתייגות אחת: מחיר ההרס לא יושת על העירייה.[39] לדבריו, העירייה דרשה להרוס את כל הבתים לאורך הקו המקשר בין בית־החולים הסקוטי בצפון לחמי טבריה בדרום,[40] כלומר בדיוק אותו האזור שחטיבת גולני ביקשה להרוס ולסלול לאורכו כביש חדש. נחמני הוסיף, שלאחר אותה ישיבה של העירייה הצליח להשפיע על הצבא להרוס על חשבונו את כל החלק הגובל בחוף הכינרת — רצועה ברוחב של עד 150 מטר — בשטחים הנכללים בגושים 15015, 15017, 15018, 15024 ו־15025. מפה כזאת הגיש הצבא לעירייה, ולפיה הוצאו מתוכנית ההריסה כל בתי־הכנסת, המסגדים, הכנסיות וכל הבתים הראויים לשיכון. נחמני נקב גם במחירו של חומר הנפץ שהכין הצבא לביצוע התוכנית: 25,000 לירות, בלי שכר החיילים.

לצערו הגדול, כתב נחמני, נדונה תוכנית ההריסה בישיבה משותפת במשרדי העירייה של נציגי הצבא וחברי העירייה, אולם אז שינו כמה מחברי המועצה את דעתם וביקרו בחריפות את התוכנית ואת הצבא. זאת ועוד: אותם החברים החלו לעודד את בעלי הרכוש להביע התנגדות לתוכנית ההרס,[41] וזו התבטאה בין השאר במשלוח איגרות לראש הממשלה ובפנייה לבתי־המשפט. גולן מציין שעקב צעדים אלה נעצרה זמנית ההריסה.[42]

למרות ההתנגדות הראשונית והדחייה הזמנית של ההרס, המשיכו תומכי התוכנית במאמציהם להביא לידי הרס העיר העתיקה של טבריה. וייס ונחמני פנו אל שלטונות הצבא בעניין ובכלל זה לאלוף יגאל ידין. זה הורה להמשיך בהריסה בלי להתחשב בהתנגדות התושבים.[43] בקשר לתפקידו של ידין מציין פז: 'נתקבלה חוות דעתו של המטה הכללי (בשם האלוף ידין) שהתריעה כי יש למנוע "ככל האפשר" את חזרתם של הערבים למקומות מגוריהם הקודמים. [...] בעקבות זאת הוצאה ב־28 בינואר 1949 פקודת מטכ"ל למפקד חזית א (צפון) לבצע את ההריסה'.[44] ב־20 בנובמבר 1949 החליטה עיריית טבריה על הפקעת השטח ואיחודו בבעלות אחת, תשלום פיצויים למפונים והכנת תוכנית חדשה לפינוי ההריסות ולפיתוח המקום. כמו כן הוצהר, שאין העירייה יכולה לבצע החלטות אלה

39. במועצת עיריית טבריה היו בשנת 1942 שלושה חברים יהודים: ראש העיר שמעון דהאן, אברהם ויינברג ויוסף נחמני. משה וייס, שהיה ב־1948 ראש ועדת המצב, ציין שמיד לאחר כינון השלטון העברי בטבריה המשיכו שלושתם בתפקידם. אחר־כך מינה שר הפנים את המועצה החדשה ובה 11 חברים, וישיבתה הראשונה התקיימה ב־19 באוקטובר 1948. דהאן המשיך בתפקיד ראש העיר, וייס מונה לסגן יושב־ראש ונחמני חבר. ביוני 1950 נפטר דהאן ואת מקומו מילא וייס. בבחירות הראשונות לעירייה, בנובמבר 1950, נבחר וייס לראשות העיר. להרחבה על העירייה והרכבה בעת ההיא ראו: *Palestine Blue Book 1942*, CO 871/17, p. 323; **אבישר, ספר טבריה**, עמ' 142–143.
40. להרחבה על מבנה טבריה המנדטורית ראו: ימיני, **מדריך לטבריה**, עמ' 26–31.
41. הדוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, אי"ש 2/34.
42. גולן, **שינוי מרחבי**, עמ' 164.
43. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.
44. פז (לעיל הערה 1), עמ' 102–103.

בלי עזרת הממשלה.[45] תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה מלמד על מידת האחריות של העירייה להרס:

> לאחר שהצבא פוצץ כמה מקומות בעיר מטעמי ביטחון, התקיימה ישיבה של ארבעה חברי המועצה מתוך 11 חברי המועצה,[46] ובלי ידיעתם של יתר שבעת חברי המועצה [...] ארבעת אנשים אלה החליטו לנסוע לקריה ולבקש אשור הממשלה להריסת כל העיר העתיקה [...] ועל סמך האינפורמציה שהם מסרו עלה בידיהם לקבל את האישור המבוקש. מיד לאחר זה ניתנה הפקודה לשלטונות הצבא להרוס את העיר העתיקה.[47]

נחמני, שהיה כאמור חבר מועצת העירייה, לא הסתיר את העובדה שהמשיך לפעול במרץ למען ביצוע ההרס בכתבו: 'אבל אין המועצה החדשה שהתחייבה בפתוח ושפור העיר, יכולה להשלים עם השארת העיר העתיקה במצב העכשווי המהוה זוהמה ולכלוך וצורתה המעוררת גועל נפש'.[48] ועד נפגעי הריסות העיר טבריה האשים את נחמני בביצוע ההרס למען קידום ענייניו האישיים: 'ציבור הנפגעים בדעה שההריסות נעשו על ידי נחמני ולענייניו הפרטיים'.[49] גם לדעת וייס היו ההריסות צעד ראשון של מהלך שנועד לשנות את פני העיר העתיקה. הצעד השני היה אמור, לדבריו, להיות החייאתה ושיקומה באמצעים ממשלתיים.[50]

כדי לחדש את תהליך ההרס שהופסק כאמור באוגוסט 1948, ולזרזו, החלו הצתות מכוונות. נחמני ציין זאת בלי לומר מי יזם את ההצתות ומי שלח את המציתים. הוא ציין שרבים מהבתים שנשרפו וניזוקו סיכנו עוברי אורח ומבקרים, ואילו רוב הבתים שלא נשרפו לא התאימו למגורים מטעמי בריאות. לדעתו אסור לאפשר השתכנות בהם, והוא דרש להרסם מיד, אחרת ימצאו תושבי טבריה את עצמם בפני 'עובדה מעציבה של חורבן'.[51] עמנואל מלכא, מזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, ציין שמעשי ההצתה החלו בקיץ 1948: 'לפתע נראו להבות אש אחדות בבתים של יהודים, וערבים. העירייה אשר בדרך כלל מזדרזת לשלוח מכבי אש לכל דליקה בעיר, לא נקפה אצבע בשריפות אלה, כל יום הוצתו לפתע כמה בתים באזורים שונים של העיר העתיקה'.[52] לדעתו היתה עיריית טבריה אחראית להצתות ולהרס, והיא ניצלה את עזיבת התושבים את העיר מטעמי ביטחון והציתה את הבתים העזובים: 'גושים של בתים עלו בלהבות, ואז החלה פעולת פיצוץ

45. ישיבת ועדת העירייה ב־20 בנובמבר 1949, אי"ש 34/4/ב.
46. על מבנה עיריית טבריה דאז ראו לעיל הערה 39.
47. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 11, אי"ש 2/34.
48. הדוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, שם.
49. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 30 ביולי 1950, שם.
50. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.
51. הדוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, שם.
52. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 5, שם.

בתיהם של אותם מסכנים חסרי הישע, אשר במקרים מסוימים לא היתה להם האפשרות להוציא את מיטלטליהם והבתים נהרסו על הרהיטים והכלים, והבעלים נשארו קרחים מכאן ומכאן מחוסרי בית וערומים'.[53] וייס, אז סגן ראש העיר, דחה את ההאשמות באמרו: 'העירייה וגם גופים ציבוריים אחרים נלחמו בכל מאמציהם נגד ההצתות אשר בלי כל ספק נעשו על ידי אנשים חסרי אחריות בתקופת ההפקר שהיה אי אפשר להשתלט על המצב'.[54]

בדוח אחר של ועד הנפגעים הואשמה העירייה במפורש ובמילים קשות באחריות להצתות ולהרס: 'פרשת חורבנה של טבריה העתיקה ארוכה היא, עירית טבריה, אשר ביוזמתה בוצע מעשה תועבה זה, מחקה מעל פני האדמה עיר שלמה על בתיה, חנויותיה ובתי כנסיותיה ושברה את מטה לחמם של מאות משפחות שעיקר פרנסתן היו ההכנסות מרכושם בעיר העתיקה'.[55] בעלי הבתים האשימו גם את המשטרה באוזלת־יד, ואף בשיתוף־פעולה בשתיקה עם ההצתות וההרס. הם פנו אליה, לדבריהם, אולם היא לא התערבה ועמדה מהצד גם כשהמציתים פעלו בגלוי. הם טענו שלמשטרה ידוע מי הגוף ששכר את המציתים, אך היא לא עשתה דבר להפריע לכך.[56] מתכנני ההרס ידעו, כך נטען, שרוב בתי העיר עודם במצב טוב וראויים למגורים, ורצו ליצור מצב הפוך כדי להצדיק את הריסתם.

לאחר השלמת ההצתות ויצירת המצב החדש בשטח, ולנוכח הלחצים הנמשכים של חברי העירייה שתמכו בהריסת העיר העתיקה, חידש הצבא בינואר 1949 את מעשי ההרס, ואלה נכנסו עתה לשלב השלישי והאחרון. הם בוצעו הפעם על־פי תוכנית שגיבש ראש אגף התכנון במטכ"ל, סא"ל ישראל בר.[57] עם קבלת ההחלטה שלח הצבא חבלנים עם כמות גדולה של חומר נפץ, ואלה ביצעו את ההריסה בהדרכת מהנדס העירייה. יוסף נחמני פיקח כאמור על המבצע וליווה את מבצעיו. כשהחלו בעלי הבתים למחות על ההרס, הבטיח להם הצבא שייהרסו רק המבנים המסוכנים. כמו כן הובטח למנות ועדה ובה נציגי התושבים הנפגעים ונציגי הצבא, שתבדוק כל בית בעיר העתיקה ותכין רשימה של הבתים המסוכנים. ואולם בינתיים נמשך ההרס, ומדי פעם בפעם פוצצו מבנים בלי הודעה מוקדמת לתושבים.

ועד הנפגעים האשים את הצבא בכך שהחבלנים מניחים במכוון חומר נפץ בכמויות גדולות מהדרוש כדי לפגוע בבתים בסביבה. הוא מחה על פיצוץ מבנים בלי להודיע לבעליהם, מה שגרם לאובדן של רכוש רב שלא פונה מהבתים. כמו כן טען הוועד, שמוני נחמני, בנו של יוסף נחמני, הדריך לעתים את חבלני הצבא.[58] נוסף על ההאשמות כלפי העירייה, כלפי חברי העירייה היהודים וכלפי המשטרה, ראו הנפגעים בממשלה את

53. שם, עמ' 12.
54. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.
55. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 2/4/34.ב.
56. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 5, אי"ש 2/34.
57. גולן, **שינוי מרחבי**, עמ' 164.
58. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 7, אי"ש 2/34.

האחראית למתרחש, וכך כתבו בדוח שלהם: ׳אין צורך לחקור על יד מי ומדוע נהרסה העיר העתיקה ומי אחראי, האחריות לחורבן טבריה העתיקה נופלת על ממשלת ישראל, אנו פונים אליה, אשר בידיה הופקד רכוש ישראל, אותה ממשלה אשר שריה הכריזו השכם והערב, כי לא יתנו לעשוק שום פרט במדינת ישראל׳. הם גם האשימו את הצבא, אם כי לא התקיפו אותו באותה חריפות שהתקיפו את העירייה ואת המשטרה. הם חזרו והדגישו, שהפקידו את רכושם בעיר העתיקה בידי הצבא, לבקשת נציגיו, אבל הוא וגם הממשלה לא שמרו עליו: ׳והנה כיום אותו פיקדון, אותו רכוש יקר שתושבים יהודים, רכשו בזיעה ובעמל רב, ואשר טפחהו שנים על שנים, נהפך לתלי חורבות׳.[59]

נוסף על בתים נהרס גם רוב רובה של חומת העיר. נציגי משרד התכנון ומהנדס עיריית טבריה דאז טענו ש׳אין לה כל ערך ארכיאולוגי [...] המגדלים ושרידי החומה הנותרים לא יפריעו לתכנית הפתוח׳.[60] לפי ההערכות שהובאו אל ׳הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה׳ היה נפח החורבות בעיר כ־142,000 מטרים מעוקבים, מהם 28,000 מטרים מעוקבים של אבן בניין מסותתת, 14,000 מטרים מעוקבים של אבן לא מסותתת ו־100,000 מטרים מעוקבים של חומרי בנייה ומילוי אחרים. כפי שנראה בהמשך, שאלת ההיקף העצום של ההריסות ופינוין העסיקה את הגורמים השונים עוד כעשר שנים.[61] שטרית העריך שעבודות ההרס הנוספות, הפינוי ויישור השטח יעלו 45,000 ל״י. לדבריו אפשר לבצע את העבודה בתוך חודשיים, והיא תספק 4000 ימי עבודה.[62] בישיבתה ב־7 ביוני 1950 אישרה הממשלה לעיריית טבריה הלוואה בסכום זה לשם פינוי ההריסות ויישור השטח, אולם עיריית טבריה לא הצליחה לבצע את העבודה בגלל התנגדותם הנמרצת של הנפגעים.

שטח הבתים והרכוש העירוני שנהרסו או הופקעו בתחומי העיר העתיקה, במ״ר

גוש	בניינים	קרקעות
15014	7,813	14,420
15015	5,172	6,909
15017	8,410	7,851
15018	6,835	7,456
15019	6,182	7,517
15020	3,865	4,946
15021	10,586	13,825
15022	4,408	5,429

59. שם, עמ׳ 13.
60. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי״ש 2/34. על ההרס ועל מצב העתיקות מיד לאחר המלחמה ראו בהרחבה: Raz Kletter, *Just Past?: The Making of Israeli Archeology*, London and Oakville 2005
61. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי״ש 2/34.
62. שם.

גוש	בניינים	קרקעות
15023	4,070	5,884
15024	8,148	8,374
15025	8,412	9,475
בסה"כ	73,901	92,086
בסה"כ כללי	165,987	

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

שטח הבתים והרכוש העירוני שנהרסו או הופקעו מיהודים, ערבים ואחרים סמוך לעיר העתיקה, במ"ר

גוש	השטח במטרים					
	יהודים		ערבים		אחרים	
	בניינים	קרקע	בניינים	קרקע	בניינים	קרקע
15014	1,565	2,440	2,886	5,660	--	--
15015	--	--	1,372	1,856	--	--
15017	3,631	2,967	200	135	2,635	2,591
15018	1,236	1,148	506	889	--	--
15019	501	380	50	172	--	--
15020	45	156	402	569	--	--
15021	799	1,345	5,455	7,029	590	1,192
15022	245	405	85	85	--	--
15023	698	888	--	--	--	290
15024	3,600	--	--	--		
15025	--	65	--	--	3,290	3,650
בסה"כ	12,320	9,794	10,956	16,395	6,515	7,723
בסה"כ בניינים	29,791 דונם					
בסה"כ קרקעות	33,912 דונם					
בסה"כ כללי	63,703 דונם					

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

השטח הכולל של המבנים שנהרסו ושל קרקע שהופקעה בתחומי העיר העתיקה וסמוך לה, בדונמים

בתחום העיר העתיקה	165,987
בסמוך לעיר העתיקה	63,703
בסה"כ השטח בשני האזורים	229,690

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

מהלוחות הללו אנו למדים שרוב הרכוש שנהרס או הופקע היה בגבולות העיר העתיקה. אף שאין פירוט של חלוקת הרכוש בין הערבים ליהודים, מראים לוחות הערכת שווי הרכוש, שיובאו בהמשך, כי שוויו של רכוש הערבים בחלק זה היה גדול מזה של רכוש היהודים, אם כי לא בהרבה. גם בפירוט השטחים הסמוכים לעיר העתיקה אנו רואים שהחלוקה היתה כמעט שווה, אם כי לערבים היו יותר קרקעות בחלק הזה. לפי דוח הממונה על מחוז הגליל, ש׳ הר־אבן,[63] לאחר ההצתות וההרס נותרו בעיר העתיקה 110 מבנים שלמים, מהם במצב טוב ואחרים במצב רעוע. לפי דוח ועד הנפגעים נזקקו הבתים הרעועים לתיקונים כדי להכשירם למגורים. היה אפשר לעשות זאת בנקל ובלי הוצאות רבות, טען הוועד, אולם דבר לא נעשה ׳משום שהאלמונים ששמו להם למטרה להרוס את העיר העתיקה כלה אחזו בכל האמצעים, הבלתי כשירים כדי להחריב את כל הנשאר׳.[64]

מתברר שלמרות ההרס החלו משפחות אחדות לחזור לבתיהן שלא נהרסו או שנהרסו חלקית. הדבר נמסר בדוח של הממונה על מחוז הגליל מ־14 בספטמבר 1949, המדווח גם על כ־60 משפחות של עולים חדשים שהחלו להתגורר בבתים שנשארו שלמים בעיר העתיקה, ומצבם ׳מתחת לכל ביקורת מבחינה סניטארית היגיינית׳. לדברי הממונה, לדעת מהנדסים עלולים הבתים להתמוטט בעונת הגשמים, ו׳ההריסות משוות לעיר צורה של חורבה ויש בהם משום דחייה ומניעה לכל תכנית עבודה. [...] בהעדר פתרון יסודי בשאלת העיר העתיקה אין לדבר על פתוח העיר טבריה. להיפך, מאז פעולות המלחמה וההרס הנ״ל יש בהריסות משום כוח דוחה לגבי אלפי המתרחצים, מהארץ והתיירים, הבאים מחוץ לארץ, אשר עליהם פרנסת העיר וקיומה׳.[65] לכן המליץ הממונה לפנות מיד את ההריסות, להעביר את העולים החדשים המתגוררים בעיר, להרוס ולפנות את שאר בתי העיר העתיקה, להפקיע את השטח לידי רשות ציבורית אחת ולתכנן מיד את בנייתה מחדש של העיר העתיקה.[66] הצעה זו המשיכה את קריאתו של נחמני מ־3 בינואר 1949, להפקיע את כל העיר העתיקה תמורת פיצויים.[67]

מדוח שר המשטרה מ־9 באפריל 1950 עולה שמספר התושבים בעיר העתיקה הלך וגדל. 189 משפחות גרו אז בעיר, מהן 64 בבתים רעועים ו־125 בבתים שאינם רעועים או רעועים למחצה. הגידול נבע מבואם של עולים יהודים מצפון אפריקה. שטרית דיווח שהבתים אינם ראויים לשיכון ׳מבחינת ההיגיינה׳, והם משמשים למגורי בני־אדם רק מכורח הנסיבות. הוא קרא לממשלה להרוס אותם ׳הן מטעמי בטחון והן מטעמי תכנית שיקום העיר במועד ביצועו׳.[68] מצב הבריאות בעיר העתיקה שלאחר ההרס היה קשה: ד״ר

63. דוח הר־אבן (לעיל הערה 22), ובו הוא מציין ש־110 הבתים הכילו 366 חדרים. בהמשך נקרא מחוז הגליל בשם מחוז הצפון.
64. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ׳ 6, שם.
65. דוח הר־אבן (לעיל הערה 22).
66. שם.
67. דוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, אי״ש 2/34.
68. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.

שפירא, הרופא המחוזי הראשי, כתב כבר ב־15 באוגוסט 1949, שבהריסות מתפתחים עכברים, חולדות ושאר מזיקים. בגבולות השטח ההרוס נותרו בניינים הרוסים חלקית ובהם משפחות החסרות את התנאים הסניטריים הבסיסיים. לדבריו, משפחות אלה הן מוקד להתפרצות מגפות, ואין די במה שעושה העירייה כדי למנוע זאת. יש צורך דחוף לערב את הסוכנות היהודית, שהיא הגוף המיישב האחראי למצב הקיים.[69] המצב הסניטרי באזור ההריסות לא השתפר גם במהלך שנת 1950. ד"ר יורם נאמן מלשכת הבריאות טבריה התריע מפני מגפות ומחלת הטיפוס העלולות לפרוץ שם, וטען שכבר היו בטבריה כמה מקרי טיפוס.[70] במרס באותה השנה כתב ד"ר שפירא עוד דוח על ההחמרה במצב הבריאות בעיר העתיקה ובסביבת ההריסות. לדבריו היו שם בקיץ מקרי מלריה רבים לעומת שכונות העיר האחרות, וכן מקרים בודדים של טיפוס.[71]

'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה' ופעולותיה

בזמן ביצוע ההריסות התחמקו המוסדות למיניהם מקבלת אחריות וסירבו להיענות לדרישת הנפגעים. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה סיכם את שהתרחש:

> במשך כל זמן ההריסות לא היה שום מוסד אשר קיבל על עצמו את האחריות עבור ביצוע ההריסות, ואשר איתו היה אפשר לבוא בדברים. באי כוח הממשלה טענו שאינם מוסמכים לטפל בעניין הזה, משום שזה עניינו של הצבא. כשפנו התושבים לצבא, השיב רשמית מפקד הצבא במכתב כי עניין ההריסות שייך לעיריית טבריה. העירייה הטילה את האחריות על הצבא, וכך נמשך מעגל הקסמים. שום מוסד לא רצה להודות ולומר את האמת, ושום מוסד לא רצה לקבל על עצמו את האחריות לביצוע ההריסות.[72]

שר המשטרה שטרית טען שהוא העלה את נושא הרס העיר העתיקה בטבריה על שולחן הממשלה בקיץ 1949, לאחר פניות של תושבי העיר העתיקה. בשלב הראשון, ב־23 באוגוסט 1949, החליטה הממשלה לבקש משר הפנים דוח על מצב העיר העתיקה. השר פנה לממונה על מחוז הגליל, וזה הגיש ב־14 בספטמבר 1949 תזכיר מפורט על מצב העיר. תזכיר זה היה הראשון מסוגו, והכיל מידע רב ועדכני על המצב.[73] לדברי שטרית, הוא לא הסתפק בדוח הממונה והמשיך ללחוץ להעלאת הנושא על סדר יומה של הממשלה באופן יסודי יותר. ואכן לאחר ארבעה חודשים, ב־10 בינואר 1950, החליטה הממשלה למנות

69. דוח של ד"ר יפה, הרופא המחוזי הראשי, 15 באוגוסט 1949, שם.
70. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, שם.
71. ישיבת הוועדה הנ"ל, 9 במרס 1950, שם.
72. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 8, שם.
73. דוח הר־אבן (לעיל הערה 22).

ועדה שתגיש מסקנות מפרשת ההרס. בהחלטה נאמר: 'מחליטים למנות ועדה להכנת מסקנות שחבריה: השר ב. שטרית יו"ר, הממונה על מחוז הגליל, ב"כ האוצר וב"כ משרד העבודה. הוועדה תשתף בפעולותיה ב"כ עירית טבריה'.[74]

יש לשים לב שאין זו ועדת חקירה או ועדת בדיקה, אלא ועדה להסקת מסקנות, שחוץ מהשר היו כל חבריה פקידי ממשלה בכירים. נציגי הנפגעים ובעלי הרכוש שנהרס לא השתתפו בה. גם השם המוזר שניתן לה — 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה' — מדבר בעד עצמו, ועצם הריסת העיר לא נחקר. עולה אפוא בבירור, שבהקמת הוועדה לא התכוונה הממשלה לחקור את מדיניות ההרס, האם היה מוצדק, האם נגרם לתושבים עוול וכדומה, אלא התכוונה 'לחסל' את ספיחי הפרשה. העובדה שתושבים יהודים, שרבים מהם השתתפו במערכה על העיר, ושכניהם הערבים מצאו את עצמם במצב דומה במידה מסוימת, היא שגרמה כנראה לממשלה להחליט על הקמת הוועדה.

מיד לאחר החלטת הממשלה החל שר המשטרה לפעול: ב־16 בינואר 1950 פנה לעיריית טבריה ולמשרדי האוצר, העבודה והפנים בבקשה למנות את נציגיהם בוועדה.[75] במהלך ינואר הושלם תהליך המינויים. בראש הוועדה עמד שר המשטרה בכור שטרית, והחברים היו: הממונה על מחוז הגליל ש' הר־אבן; מהנדס מחוז הגליל ונציג משרד העבודה אביגדור ברגר; נציג משרד האוצר א' עקביה; נציג משרד המסחר והתעשייה י' ברין;[76] נציג האגף לתכנון במשרד הפנים ב"צ השמשוני; וסגן ראש עיריית טבריה ונציג העירייה משה וייס.[77] למזכיר הוועדה מונה מוגרבי, מזכירו של שר המשטרה.[78]

הוועדה פעלה מ־5 בפברואר 1950 עד 18 בפברואר 1951.[79] בישיבה הראשונה, ב־5 בפברואר, עמד שטרית על חשיבות הוועדה, שתגרום להפיכת טבריה ל'אחת מפינות החמד במדינה, מקום אשר בלי ספק ימשוך אליו תיירים רבים'.[80] שטרית הסביר שתפקיד הוועדה הוא להביא לממשלה מסקנות והמלצות בדבר הפתרון הטוב ביותר למצב שנוצר עקב

74. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, אי"ש 2/34; Golan (above note 1), p. 438
75. מכתב שטרית אל שרי האוצר העבודה והפנים וראש עיריית טבריה, 16 בינואר 1950, אי"ש 2/34.
76. בינואר הוחלף נציג משרד המסחר והתעשייה ובמקום י' ברין מונה ב' יפה. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, אי"ש 2/34.
77. ראש עיריית טבריה שמעון דהאן לא השתתף בוועדה והסתפק בשליחת סגנו משה וייס. בישיבה הראשונה של הוועדה צוין שהוא חולה ואינו יכול להופיע לפניה. כאמור, מיוני 1950 כיהן וייס בתפקיד ראש עיריית טבריה.
78. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34.
79. לפי מספר הפרוטוקולים שיש בידינו היו קרוב לוודאי שמונה ישיבות של הוועדה. חוסר הוודאות נובע מזה שבחמשת הפרוטוקולים הראשונים צוין מספר הישיבה, ואילו בשלושת האחרונים צוין רק תאריך הישיבה.
80. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.

ההרס, והבהיר שאין הממשלה מגבילה את תחומי עבודתה של הוועדה. באותה הישיבה הוחלטו יעדי הבדיקה של הוועדה ובהם הבעלות על הקרקע, הצעדים להפקעת השטח, תשלום הפיצויים, הכנת תוכניות לפיתוח העיר ופינוי ההריסות.[81] דברים אלה מחזקים את ההערכה דלעיל, שזו לא היתה ועדה לחקירת מה שקרה, אלא ועדה שתסייע לממשלה לצאת מהמצב שנקלעה אליו לאחר ההרס, ולהציע פתרונות למצוקת התושבים.

ישיבות הוועדה התקיימו בלשכת שר המשטרה בקריה בתל־אביב או במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה.[82] לאחר ששמעה את עמדותיהם של כל הגורמים המעורבים ואת הצעותיהם, הגישה הוועדה את המלצותיה לממשלה ב־18 בפברואר 1951 ובהן חמישה סעיפים:

1. הפקעת השטחים בגבולות העיר העתיקה הדרושים לביצוע תוכנית הפיתוח של עיריית טבריה.
2. עם הפקעת השטח תשלם הממשלה פיצויים תמורתו, וכן תשלם פיצויים לנפגעים מהרס המבנים בעבר או מהרס בעתיד שיתחייב מהתוכנית.
3. הוועדה הניחה שעלויות ההפקעה, הפיצויים והפיתוח הראשוני יגיעו לסכום של 300,000–400,000 ל״י.
4. הוועדה ציינה שהעיר טבריה כלולה בתחום הפיתוח שהממשלה לקחה על עצמה.

יושב־ראש הוועדה ביקש להעלות את בעיית העיר על סדר יומה של הממשלה בקרוב, ולאשר את ההמלצות.[83]

תגובת התושבים היהודים על ההרס

הקמת ׳ועד נפגעי הריסות העיר טבריה׳ ופעילותו

יהודי העיר העתיקה לא היו מאורגנים בשלב הראשון, מאפריל עד אוגוסט 1948, ורק לאחר שהחל השלב השני של ההרס התאספו והחלו להתארגן. על־פי עדותם הם רצו לפנות ישירות לראש הממשלה, אבל ׳קמו מספר אנשים אשר התיימרו להיות דברי הציבור

81. שם.
82. להלן תאריכי הישיבות ומקומן: הישיבה הראשונה — 5 בפברואר 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל־אביב; הישיבה השנייה — 12 בפברואר 1950 במשרד הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה השלישית — 26 בפברואר 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה הרביעית — 9 במרס 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל־אביב; הישיבה החמישית — 17 במרס 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה השישית — 6 ביולי 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל־אביב; הישיבה השביעית — 30 ביולי 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה.
83. מסקנות הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה והמלצותיה, 18 בפברואר 1951, אי״ש 2/34.

הנפגע ולפעול בשמו. אנשים אלה קראו לעצמם ועד ציבור הנפגעים'.[84] ועד זה, שהתקיים מאז תחילת ההרס ועד ספטמבר 1949, לא עשה הרבה, ולטענת חברי הוועד השני (החדש), שקם לאחר מכן, הם הסתפקו במשלוח מברקים לשר הפנים ובפנייה לעירייה, וזו לא נענתה. אחר־כך זנחו את המחאה משום שהובטח להם שעניינם יטופל ובתיהם יישארו שלמים. לטענת הוועד השני, עיכב הוועד הראשון כל פעולה אמיתית של הציבור למניעת הרס העיר.

ב־27 בספטמבר 1949 התקיימה אספה כללית חדשה של בעלי הרכוש שנהרס בעיר העתיקה, ונבחר ועד חדש ובו שישה חברים: יושב־ראש רפאל בן־קיקי, מזכיר עמנואל מלכא, גזבר החכם מכלוף קובי, והחברים אהרון אלחדף, רפאל לוי ואשר שיף.[85] תחילה נפגש הוועד עם כל אחד מהנפגעים ושמע את תלונותיו ובקשותיו. בשלב השני הוכנה רשימה מלאה של בעלי הרכוש — זה שנהרס וזה שנותר שלם בחלקו — ובה תיאור מפורט של הרכוש והערכה כספית של הבניינים שנהרסו.[86] אחר־כך הגיש הוועד את תביעותיו לממשלה לפי הפירוט הבא:

1. התנגדות להפקעת שטח העיר העתיקה.
2. תשלום פיצויים בעבור הבתים שנהרסו ובניית בתים חדשים לנפגעים.
3. דרישה להימנע מהפקעת שטחי הקרקע בעיר העתיקה ולהשאירם בבעלות הפונים, ולאפשר להקים מחדש את המבנים ההרוסים.

הוועד הודיע שישתף פעולה בפיתוח החלקים ההרוסים רק אם ייענו תביעותיו.[87]

בעלי הרכוש חזרו על תביעותיהם בכל פגישותיהם עם נציגי העירייה, הממשלה, ו'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה'. הם הדגישו את הדרישה להחזרת הקרקע לבעליה, הודיעו על הסכמתם להקים בניינים ולפתח את השטח על־פי התוכנית הכללית של פיתוח טבריה, ועמדו על כך שאין לקשור את תשלום הפיצויים להסכמה בשאלת הקרקע. כבר אז הבינו נפגעי ההריסות שדלים הסיכויים שתביעותיהם ייענו, והגבירו את ביקורתם ואת התקפותיהם על העירייה. ב־18 בינואר 1950 טען הוועד, שחברי העירייה פועלים ברוח העיקרון 'רצחת וגם ירשת'. העירייה לא שינתה את עמדתה, בייחוד לאחר שווייס מונה לעמוד בראשה. היא הוסיפה לטעון שלמען טובת העיר יש לדרוש מהממשלה להפקיע את כל שטח העיר העתיקה, ויש לעודד חברות להשקיע בפיתוח המקום.[88]

84. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 8, אי"ש 2/34.
85. הרכב ועד נפגעי הריסות העיר טבריה השתנה: אהרון אלחדף חדל להיות פעיל או פרש, ובמקומו נכנס אפרים מזרחי.
86. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 9, אי"ש 2/34.
87. שם, עמ' 14, מכתב מזכיר הוועד עמנואל מלכא אל ראש הממשלה דוד בן־גוריון, 19 באוקטובר 1949; ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, שם; גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34/ב.
88. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 12, אי"ש 2/34.

ב־9 ביולי 1950 כינס הוועד אספה דחופה של נפגעי ההריסות בהשתתפות יותר מ־100 נפגעים. הוטחו דברים קשים במועצת עיריית טבריה, ובין השאר ביקשו למנוע מחבריה לשמש נציגיהם או לדבר בשמם בכל פורום שהוא. כמו כן הושמעו תלונות קשות כלפי הממשלה, שלא עשתה מאום לשיפור מצב הנפגעים. נטען שהוועדה שהוקמה 'מתכננת איך לשלול זכות הנפגעים ולהציגם ככלי ריק, להוסיף על מכאוביהם'.[89] בסוף האספה הוחלט לשלוח משלחת של כעשרה מהנפגעים אל ראש הממשלה, לפתוח בצום ולכנס אספת מחאה ולהפגין נגד העירייה, להפסיק לשלם מסים לעירייה ולנקוט אמצעים למנוע את פינוי ההריסות כל עוד לא הובטחו זכויות הנפגעים.[90] כשהתברר לוועד הנפגעים כי אין סיכוי שהוועדה הממשלתית תיענה לדרישותיו, יצא בקריאה למנות ועדה ציבורית ניטרלית:

> הועדה הממשלתית שמונתה על ידי הממשלה, לפתרון הבעיה, לא עשתה עד כה מאומה למען הנפגעים. היא מכינה תכניות פתוח על אדמותיהם של הנפגעים, ובאה בדברים עם חברות ומוסדות ממשלתיים ואת הנפגעים עצמם אינה שואלת ואינה שמה לב לדרישותיהם, כאילו היא מטפלת ברכוש הפקר שאין לו בעלים. אנו מוחים בכל תוקף נגד פעולותיה של הוועדה אשר מכוונת בעיקר להשלים את המלאכה של מועצת עירית טבריה.[91]

דברים אלה עוררו את זעמו של שטרית, שראה בקריאה להקמת ועדת חקירה ניטרלית סטייה מהדרך הנכונה.[92] הוא האשים את חברי ועד נפגעי הריסות העיר טבריה בהסתה וקרא להם לפעול במשותף לפתרון הבעיה בדרך מציאותית, כלשונו. דבריו לא מנעו את הוועד מלהפיץ בטבריה כרוזים, שבאמצעותם ביקש לעורר את דעת הקהל בעיר ומחוץ לה. שר המשטרה הגיב באמרו: 'הפצת כרוזים ומעשים פזיזים מצד הנפגעים עלולים להאט את מהלך הפתוח ועושים רושם רע על בני טבריה ועל אלה המטפלים במקום ובפתוח המקום'. בתשובה על דברי שטרית אמר מזכיר הוועד, מלכא, שהם מייצגים את הנפגעים ולא היתה כל הסתה. מה שנאמר הוא תוצאה של עוצמת הכאב על העוול שנגרם להם. דרישות הנפגעים אינן מרחיקות לכת, ועל הוועד מוטלת החובה להביאן לפני המוסדות המוסמכים. 'צבור הנפגעים בדעה שההריסות נעשו על ידי נחמני ולענייניו הפרטיים ולכן באה הדרישה למנות ועדת חקירה ניטרלית כדי לחקור בדבר. הכוונה לוועדה ניטרלית היא ועדה שתוקם מקרב הצבור ולא מפקידי ממשלה'. לאחר פגישתו עם ועד הנפגעים ביקש שר המשטרה לאיים על הוועד בעקיפין באמרו שאינו מתנגד שיפנו לבית־משפט באמצעות עורך דין, אך עליהם להביא בחשבון את הקשיים ואת הסיבוכים שיצמחו מפעולה כזאת, ולכן עדיף

89. מכתב מוועד נפגעי הריסות העיר טבריה אל ראש הממשלה דוד בן־גוריון, 15 ביולי 1950, שם.
90. שם.
91. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34/ב.
92. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 30 יולי 1950, אי"ש 2/34.

להגיע לפשרה.[93] פעילותו של הוועד נתקלה גם בעוינות העיתונות ובהתעלמות בשתיקה של הכנסת ושל שרי הממשלה. בגילוי דעת מ־25 ביולי 1950 כתב הוועד:

> רצינו להביא לידיעת הציבור, באמצעות העיתונות, את השתלשלות העניינים אולם, לדאבוננו הרב, כמעט כל העיתונים מיאנו לפרסם מאומה. בזמנו הפצנו בין שרי הממשלה וכל חברי הכנסת חוברת המתארת בפרוטרוט את הטרגדיה של העיר העתיקה, אך שום ציר לא העז להעלות את בעייתנו בפני הכנסת, טרגדיה זו שהמיטה שואה על מאות משפחות עדיין לא הגיעה לבמת הכנסת. הכול נדמו, כאילו חוגי הציבור קשרו קשר של שתיקה על מאורעות טבריה העתיקה.[94]

ב־20 באוגוסט 1950 ארגן ועד הנפגעים הפגנה. הוא פנה לכל הנפגעים להפגין עם בני משפחותיהם ברחובות טבריה ולאחר מכן לנסוע באוטובוסים למשרדי הממשלה בתל־אביב: 'נא לזכור כי הופעתך היא חובה. הפגנה זו תקבע את גורל רכושך לכן הנך מתבקש לעזוב כל עבודה שהיא ולהיות נוכח בשעה הקבועה בדיוק'.[95]

למרות מאמציו הרבים לא הצליח ועד נפגעי ההריסות לשנות את רוע הגזרה. ראשית, הוא לא הצליח למנוע את המשך ההרס; שנית, חוץ מגיוס הנפגעים, שהיו ברובם הגדול ספרדים, לא הצליח לגייס את שאר מגזרי הציבור. גם בעירייה הוא היה בעמדת מיעוט, בייחוד לאחר פטירתו של ראש העיר הספרדי שמעון דהאן ובחירתו של וייס לראשות העיר. גם במישור הארצי לא זכה הוועד בהישגים כלשהם, וטען שכשלונו לא נבע מחוסר עשייה אלא מסגירת כל השערים ומהקשר שהתקיים בין הגורמים שרצו להרוס את העיר בכל מחיר. הוועד גם לא הצליח לשכנע את המדינה להסכים לעסקה של בית תמורת בית, ולא הצליח אפילו לקבל בחזרה את הקרקעות של חבריו. משום כך לא נותר לו אלא לנהל משא־ומתן מפרך על סכום הפיצויים, מה שארך כמה שנים.

ההפקעה ותשלום הפיצויים

העיר נהרסה בשנים 1948–1949 ובתוך פרק קצר למדי, אבל הפיצויים שולמו לנפגעים רק לאחר תשע שנים, בסופו של תהליך מייגע במיוחד. לתושבים נגרם סבל רב מהסחבת שנקטו המוסדות. הצעות לתשלום פיצויים העלו כמה גורמים מיד אחרי ההרס, אולם הן היו ראשוניות ולא מגובשות. דיון פורמלי ראשון התקיים בישיבה הרביעית של 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה'. נציג האוצר בוועדה העלה את הנושא, וביקש שהממונה על המחוז יחד עם משרד האוצר בטבריה יכינו רשימות מפורטות של הרכוש

93. שם.
94. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34/ב.
95. פנייה מוועד נפגעי הריסות העיר טבריה אל כלל ציבור הנפגעים, 20 באוגוסט 1950, אי"ש 2/34.

ההרוס, בהפרדה בין רכוש של יהודים לזה של ערבים. כמו כן הציע לפנות ליועץ המשפטי לממשלה ולהתייעץ עמו על גביית עדויות מבעלי הרכוש ועל עמדת החוק כלפי תשלום הפיצויים.[96]

בישיבתה ב־9 במרס 1950 החליטה הוועדה, בניגוד לתביעת ועד הנפגעים, שאין להפריד בין תשלום פיצויים על מבנים לתשלום פיצויים על קרקע, וכי הפיצוי יינתן בעת ובעונה אחת על הקרקע ועל הבתים.[97] השר שטרית, שניסה לאורך כל הדרך לרצות את כל הצדדים, חשש שאם לא ישולמו פיצויים עלולים הנפגעים לתבוע את המדינה ולזכות במשפט. הוא סבר שהגשת התביעה נמנעה עד אז משום 'מציאות הועדה העובדת במרץ, והתקווה שהממשלה תביא תקנה לנפגעים'.[98] שטרית ציין שההריסה נעשתה באופן לא חוקי, וחזר על הצעתו להזמין שוב את נציגי ועד הנפגעים כדי לשמוע את דעתם בנושא הפיצויים ופתרון הבעיה.

דווקא סגן ראש העיר, משה וייס, סבר שאין מקום לדבר עם הנפגעים. לדעתו צריך להטיל על העירייה לבצע את ההפקעה ולשלם פיצויים על המבנים ועל הקרקע.[99] נציג משרד המסחר והתעשייה תמך בעמדתו, ואף הרחיק לכת והציע לבקש חוות דעת של היועץ המשפטי דווקא בדבר זכויות הממשלה. נציג משרד העבודה סבר, שבלי קשר לעמדת היועץ המשפטי אין לוועדה אלא להמליץ על תשלום פיצויים לנפגעים.[100] ב־21 בינואר 1951 נפגש וייס — שנבחר לראש עיריית טבריה לאחר מות דהאן ביוני 1950 ושינה את שמו לצחר — עם שר האוצר, וזה הסכים עקרונית לשלם לנפגעים פיצויים בסכום כולל של 150,000 ל"י, ולהקצות 45,000 ל"י לפינוי ההריסות ופיתוח יסודי של האזור. כמו כן ניאות שר האוצר להשקיע 40,000 ל"י בפיתוח נמל הדיג בעיר. סכומים אלה נועדו לבוא מתקציב הפיתוח הממשלתי לשנים 1951–1952.[101]

בישיבתה ב־18 בפברואר 1951 סוכמו המסקנות וההמלצות שתגיש הוועדה לממשלה, והיא החליטה כדלקמן:

> הועדה ממליצה שעם הפקעת השטח הנ"ל תשא הממשלה בתשלום פיצויים תמורת הקרקע המופקע, וכן תשא בתשלום פיצויים לנפגעים הנ"ל עבור המבנים שנהרסו או יהיה צורך להרסם, בהתאם לתכנית. הועדה מניחה שלצורך ההפקעה הפיצויים והפתוח היסודי הראשון יידרש סכום של 300,000–400,000 ל"י.[102]

96. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 26 בפברואר 1950, שם.
97. ישיבת הוועדה הנ"ל, 9 במרס 1950, שם.
98. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.
99. ישיבת הוועדה הנ"ל, 30 ביולי 1950, שם.
100. ישיבת הוועדה, 6 ביולי 1950, שם.
101. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, שם.
102. שם.

כשראה ועד הנפגעים את המלצת הוועדה והבין שהטיפול בענייני המפונים הולך ומתעכב, ובהשפעת מצבם העגום של נפגעי ההריסות, החליט בכל זאת לבחון את עניין הפיצויים. במרס 1951 הגישו נציגיו לוועדה 299 תביעות. גם האפוטרופוס על נכסי נפקדים הגיש לוועדה 308 תביעות על בתים וקרקעות של 'נפקדים' ערבים.[103] ואולם הגשת תביעות הנפגעים לוועדה לא שינתה מהותית את המצב ולא הביאה לידי סיום הפרשה. תשלום הפיצויים הוסיף להתעכב, ועמו הפתרון לבעיה. גם ראש עיריית טבריה, צחר, שהיה מהחסידים הנלהבים ביותר של הרס העיר העתיקה, החל למחות על הסחבת בטיפול בנושא. ב־1 בינואר 1954 פנה לשר האוצר ותבע ממנו שיקיים את הבטחתו ויורה לרשות הפיתוח לסיים את הפרשה, שהממשלה עוסקת בה כבר שלוש שנים, לדבריו, ללא התקדמות. הוא דרש לזרז את צו ההפקעה שאמור שר האוצר להוציא, ובנימה כועסת הזכיר לו שבעת שביקר בטבריה התרעם נשיא המדינה על הסחבת: 'אבקשך להקדיש את תשומת לבך לעניין, לחתום על צו ההפקעה, ולאפשר על ידי כך לרשות הפתוח להתחיל בתשלום הפיצויים לנפגעי ההריסות'.[104]

ב־14 בפברואר 1954 העביר משה לוין, מנהל אגף מקרקעי המדינה, את הצו להפקעת שטח העיר העתיקה לאישורו של שר האוצר.[105] מעניין שזה לא מיהר לחתום עליו ולפרסמו, והנחה את רשות הפיתוח להתחיל במשא־ומתן עם ועד נפגעי הריסות העיר טבריה. ב־9 בדצמבר 1954 נפגש מנכ"ל רשות הפיתוח עם ועד הנפגעים לישיבה מכרעת. חבר הוועד אפרים מזרחי הודיע שהוועד רוצה בפתרון הבעיה וכי ציבור הנפגעים המקופח התאפק עד כה והמתין בסבלנות. לדבריו, למרות נישולן מרכושן, נדרשות כ־100 משפחות מפונים לשלם דמי שכירות לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים על הבתים שבהם התגוררו זמנית. בשם הנפגעים תבע מזרחי פתרון מוחלט לבעיה בדרך של קבלת רכוש תמורת רכוש ופטור מתשלום שכר דירה למשפחות הגרות בבתי נפקדים. מנכ"ל רשות הפיתוח סבר שיש לפצות את הנפגעים, אבל לדעתו המרת רכוש ברכוש תהיה קשה לביצוע. אשר לפטור מתשלום שכר הדירה, הוא המליץ להוזיל את דמי השכירות הנגבים מהנפגעים.[106] עם זאת התרשם המנכ"ל, שהעיכוב בסיום הפרשה נבע מהמחלוקת בשאלת ההפקעה ומהצורך לתת פיצוי על הבתים ועל הקרקעות בעת ובעונה אחת, רעיון שהנפגעים דחו עד אז. חברי הוועד הבינו שאין ביכולתם לשנות את מדיניות הממשלה, והחליטו לקבל עקרונית את העמדה שהציג מנכ"ל רשות הפיתוח.[107] הסכמתם סללה את הדרך לפרסום הצו, שהוכן

103. שם.
104. ממשה צחר אל שר האוצר, 1 בינואר 1954, אי"ש 3/34/ב.
105. ממשה לוין, מנהל אגף מקרקעי המדינה, אל שר האוצר לוי אשכול, 14 בפברואר 1954, שם.
106. פרוטוקול ישיבת מנהל רשות הפיתוח עם ועד נפגעי הריסות העיר העתיקה, 9 בדצמבר 1954, שם.
107. שם.

כבר בפברואר 1954. במאי 1955 פורסם צו ההפקעה בילקוט הפרסומים בחתימת שר האוצר לוי אשכול.[108]

צו ההפקעה עורר זעם בקרב הנפגעים אף־על־פי שנציגיהם הסכימו לפרסומו. דוגמה לכך היא מכתביו של הרב יוסף חיים הכהן דוויק אל שר האוצר ושר הדתות מיום כ״א אדר א׳ תשי״ד:

> בטח כבוד מעלת השר יודע את סבלם של בני טבריה העתיקה, שומרי הישוב הישן שעירם נהרסה לא בידי זר ושונא אלא של ידי הממשלה, באו והניחו חומרי נפץ בבתים מבלי להבדיל בין בית יהודי לבית ערבי, השחיתו את הכל, ובעלי הבתים בין אמידים ובין דלים נאלצים לגור בבתים לא שלהם, ולשלם למלכות שכר דירה. והנה מי שלא מצאה ידו לשלם שכר דירה נתבע לפנות את הדירה ותובעים אותו לדין. ולא די בהריסות הנ״ל, באה כעת הממשלה ושמה ידה על כל הרכוש הנ״ל ומפקיעה אותו לעצמה, אמנם המודעה מזכירה כי הוא מופקע לצרכי ציבור [...] הזוהי מנת חלקה של טבריה עיר הקודש הידועה במנהיגיה הרוחניים? האם חורבן מוסרי ורוחני כזה צפוי לה במדינת ישראל? [...] וכך הדבר היה נהוג שערי הקדש היו תחת ממשלה לא יהודית והנה עתה שערי הקדש בידי היהודים, במקום אשר יאמר ׳תבנה ותכונן׳ יאמר ׳תחרב ותהרס׳ לקים מה שנאמר ׳מהרסיך ומחריבך ממך יצאו׳. בעת שקראנו ההודעה עינינו זלגו דמעות [...] עיר ששמרה בבתי כנסיותיה ובבתי מדרשיה על גחלת התורה תהפך לעיר שעשועים וזימה ותושביה יגלו על ראשי ההרים. מאות שנים היו היהודים תחת שלטון ממשלת תורקיה, ולא גזלה משום אחד בתור הפקע אלא סיעה בבנין עיר התורה ובהושבת תלמידי חכמים בה. ואיך מדינה מודרנית הדוגלת ברוח ישראל, גוזלת נכסי צבור שלם ומשלמת להם פרוטות ניר שאין להם ערך ומגלה אותם מבתים לבתי זרים, למען יהיו משועבדים לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, ולחברת עמידר בעד דמי שכירות והופכת עירם לעיר שעשועים.[109]

גם לאחר פרסום צו ההפקעה נמשכה הסחבת בטיפול בפרשה. בשל חוסר התיאום בין משרדי הממשלה ניאותה רשות הפיתוח לשלם פיצויים רק בעבור המבנים, בניגוד להמלצות הקודמות של כל הגורמים.[110] בעניין הטיפול בשאלת ההריסות פנה הממונה על מחוז הצפון (שמו החדש של מחוז הגליל) ב־23 באוגוסט 1956 אל ראש עיריית טבריה במכתב חמור, והטיל עליו את האחריות למצב הקשה השורר בעיר העתיקה:

> אתמול סיירתי בעיר התחתית טבריה [...] כפקיד ממשלתי וכאזרח אינני יכול להבליג מלמסור לך את רגשותי הקשים ואת התרשמותי ממראות ההריסות, שיירי האשפה — רושם מדכא ביותר עושים התושבים העניים והדלים שגרים בין תילי

108. צו ההפקעה של שר האוצר לוי אשכול, 14 בפברואר 1954, שם.
109. מכתבו של הרב יוסף דוויק אל שר הדתות, כ״א אדר א׳ תשי״ד, שם.
110. ממשה צחר אל מנהל משרד הארנונה ותשלום פיצויים, 24 במאי 1956, שם.

> האשפה והחרבות — האמן נא ראש העיר, כי לא הייתי נחפז לפנות אליך בעניין כאוב זה אלמלא דאגתי לטובת טבריה היקרה לכולנו, ואלמלא דרישתי את טובתה לקראת עונת הרחיצה הממשמשת ובאה.[111]

ראש העיר ענה שבעיותיה של טבריה קשורות להשקעות של מיליוני לירות, ואין לעירייה יכולת כספית לטפל בהן לבדה.[112] עם זאת פנה צחר באותו היום למנהל משרד הפנים וביקש דיון דחוף בעניין העיר העתיקה בהשתתפות מנהל רשות הפיתוח ומנהל משרד העבודה. הוא התלונן שהעניין גזל ממנו שנים של טיפול, וכי רק בזכות מאמציו הורה שר האוצר לרשות הפיתוח לבצע את ההפקעה. לדבריו, מאז ההפקעה לא עלה בידו לקדם את העניין ולו צעד אחד נוסף, ותשלום הפיצויים לנפגעי ההריסות טרם הוסדר, וכן רשות הפיתוח לא עשתה דבר לקידום התכנון של ייעודו הסופי של השטח.[113] כשנואש צחר מטיפול המשרדים השונים בפרשה פנה אל שר המשטרה בכור שטרית, שיעלה את העניין מחדש בממשלה:

> סבורני שעליך להעלות מחדש בישיבת הממשלה את עניין הפיצויים של העיר העתיקה [...] שיחותי המרובות עם אגף נכסי המדינה בחיפה לא קדמו את העניין במאומה. נדמה לי שצריכה לבוא החלטת הממשלה אשר תטיל על המשרד הנוגע בדבר לבצע החלטת הממשלה בצורה מכובדת [...] נדמה לי שטרם נגמר הויכוח בין רשות הפתוח, והארנונה מי ישלם עבור המבנים, בינתיים מקבלים האנשים הודעות מרגיזות המודיעות רק על סכום הכסף של הקרקע, בלי להודיע דבר על המבנים.[114]

בסופו של דבר, בעקבות הלחצים והמאמצים הוכנו לקראת סוף שנת 1958 רשימות הפיצויים המפורטות, וכך הגיע לידי סיום עשור של סבל ומאבקים של תושבי הרובע היהודי של העיר העתיקה.

שווי הבניינים והקרקעות של יהודים, ערבים ואחרים בתחומי העיר העתיקה, בל"י

גוש	יהודים	ערבים	אחרים
15014	6,463	33,263	13
15015	2,995	15,299	--
15017	14,959	2,295	--
15018	19,482	3,641	--
15019	11,679	10,568	--
15020	11,815	3,831	--
15021	2,680	46,367	2,303

111. מכתב הממונה על מחוז הצפון בפועל אל ראש עיריית טבריה, 23 באוגוסט 1956, שם.
112. מראש עיריית טבריה משה צחר אל הממונה על מחוז הצפון, 23 בספטמבר 1956, שם.
113. מראש עיריית טבריה אל הלר, מנהל משרד הפנים, 23 בספטמבר 1956, שם.
114. ממשה צחר אל שר המשטרה בכור שטרית, 3 ביוני 1958, שם.

גוש	יהודים	ערבים	אחרים
15022	5,862	8,521	
15023	7,135	5,844	290
15024	16,102	6,343	
15025	8,802	3,819	
בסה"כ	107,974	139,791	2,606
בסה"כ כללי		**250,371**	

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

שווי הרכוש היהודי, הערבי ושל אחרים שנהרס או הוחרם בסמוך לעיר העתיקה, בל"י

גוש	יהודים	ערבים	אחרים
15014	8,025	19,329	--
15015	--	4,853	--
15017	10,865	633	9,888
15018	4,589	2,868	---
15019	1,763	503	---
15020	425	2,243	---
15021	4,981	30,218	3,133
15022	1,077	302	---
15023	2,387	----	290
15024	---	---	---
15025	46	---	9,375
סה"כ	34,158	60,949	22,686
בסה"כ כללי		**117,793**	

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

סה"כ שווי הרכוש של יהודים, ערבים והאחרים בכל הגושים בעיר העתיקה ובסמוך לה

	יהודים	ערבים	אחרים
שווי הרכוש	142,132	200,740	25,292
הסה"כ הכללי בל"י		**368,164**	

הלוחות האלה מראים שערכו של רכוש הערבים בשני האזורים היה כאמור גדול מזה של רכוש היהודים, מה שמחזק את ההערכה שרוב ההרס כוון לרכושם של הערבים. הערכות השווי נעשו לכל המבנים של כל צד בכל הגוש, ולא באופן פרטני. פירוט כזה נעשה רק בשלב מאוחר יותר, לפי השטח שהיה בבעלות כל משפחה.

סיכום ומסקנות

בתחילת המאה ה־18 בנה מושל הגליל שייח׳ דאהר אל־עומר את העיר טבריה מחדש, הקיפּה חומה וקבע בה את מרכז שלטונו. ביוזמתו חודש היישוב היהודי בעיר בשנת 1740 משנענה ר׳ חיים אבו אלעאפיה להזמנתו ובא לגור בטבריה עם עשרות מחסידיו ותלמידיו. מאז נהפכה טבריה לעיר מעורבת ערבית ויהודית.[115] במרוצת התקופה העות׳מאנית חיו שתי הקהילות בשלום, וגם כשנעשו היהודים לרוב, לקראת סוף המאה ה־19, לא השתנו פני הדברים. מסורת זו נמשכה גם תחת השלטון הבריטי, ולאורך כל תקופת המנדט היתה טבריה אחת הערים השקטות בארץ. ואולם למרות היחסים הטובים בין שתי הקהילות משני העמים היתה טבריה העיר הראשונה שחלקה הערבי נכבש בידי הכוחות היהודיים, והעיר הראשונה שאוכלוסייתה הערבית פונתה ממנה — ב־18 באפריל 1948. אף־על־פי שמחצית מנכסי הדלא ניידי בעיר העתיקה היו בבעלות יהודים, נהרס הרובע העתיק שלה כמעט לחלוטין בידי שלטונות מדינת ישראל, ולא עמדו לה לטבריה העתיקה קדושתה וחשיבותה בהיסטוריה של העם היהודי.

מחֶקר פרשת ההרס אני למדים שמעשי ההרס לא היו מקריים, אלא חלק מתפיסה כוללת של מקבלי ההחלטות בימים ההם, ולפיה יש להרוס מיד את הערים הערביות כדי למנוע את חזרת התושבים הערבים אליהן. דבריו של נחמני שהובאו במאמר אינם מותירים ספק בנדון. אמנם הממשלה לא החליטה רשמית להרוס את העיר, אך היא סיפקה אמצעים וסיוע לצבא ולעירייה, ולא ניסתה לעצור את ההרס בשום שלב. עוד הראיתי, שמעורבות המנהיגים המקומיים בהרס, בעיקר זו של יוסף נחמני ומשה וייס, היתה גדולה. הם היו הגורם העיקרי שדחף ודרבן את כל הגורמים להמשיך בהריסת העיר. גולן ציין כי בהרס חלק מהרבעים הערביים בצפת היתה תופעה דומה, כלומר גורמים מקומיים לחצו על הצבא, וזה שיתף עמם פעולה. במקרה של טבריה אף נעשה ההרס בהדרכתם.[116] פז מאשים במפורש באמרו: ׳פרשת הריסתו של רוב הגרעין העתיק של טבריה, לאחר סיום פעולות המלחמה באזור, יש בה כדי להאיר את המציאות הקשה של מוצאי מלחמת העצמאות ואת תחושת ״תפוס כפי יכולתך״ ששררה באזורים שניטשו — גורמים אינטרסנטיים שונים ניסו לבצע באותה תקופה מחטפים וקיצורי דרך לשם השגת מטרותיהם׳.[117]

פרשת הרס טבריה העתיקה חשפה את חולשת הציבור הספרדי בעיר. ראש העיר הספרדי שמעון דהאן היה חסר אונים מול נחמני ווייס ולא הצליח לסייע לתושבי העיר העתיקה, שהיו רובם ככולם ספרדים. אפילו בן העיר, השר בכור שטרית, לא הצליח לעשות הרבה, אף־על־פי שמונה לעמוד בראש ׳הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה׳. מפרוטוקול דיוני הוועדה ברור עד כמה חסר השפעה היה לעומת שאר החברים ולעומת

115. אבישר, **ספר טבריה**, עמ׳ 261–265.
116. גולן, **שינוי מרחבי**, עמ׳ 166–169.
117. פז (לעיל הערה 1), עמ׳ 97.

וייס. אף שהיה קשוב יותר מאחרים לתלונות של הנפגעים, הרי בסופו של דבר לא מילא אף אחת מדרישותיהם, והיה בין הממליצים על הפקעת השטח ותשלום פיצויים.

כמו כן נחשפה במאמר זה מידת הזלזול שגילו המוסדות כלפי יהודי העיר העתיקה, שהשתייכו למה שמכונה 'היישוב הישן'. לא רק הרס הבתים, אלא גם הפקעת הקרקעות והדרישה לתשלום שכר דירה בגין מגוריהם הזמניים בבתים ערביים נטושים. זאת ועוד, באופן מוחשי ניכר היחס אל 'עיר בעלת נוף מזרחי'. המצדדים בהרס העיר חזרו ותיארו אותה בעלת חזות מזרחית, המגלמת במראיה ובסמטאותיה הצרות את העבר הישן, המנוון והמסואב. הדבר מעיד על הלך הרוחות ששרר בימים ההם אצל רבים ממקבלי ההחלטות, שנוסף על שיקולי ביטחון ושיקולים לאומיים גם סלדו מ'הנוף המזרחי' הערבי והמוסלמי של ערים וכפרים כאחד. נוף זה סימל בעיניהם קיפאון ונחשלות של המזרח, ולכן לא היססו להרסו, גם אם יפגע הדבר ביהודים.

הטיפול בתשלום הפיצויים לתושבים היהודים נמשך שנים מספר תוך כדי סחבת ממושכת וביורוקרטיה לא מובנת כלפי מי שהיו במצב קשה מכל הבחינות. לא הסבל, לא העוני ולא הדוחק הצליחו לזרז את תשלום הפיצויים ואת שיכונם מחדש של תושבים שהיו חסרי אונים לנוכח שלטון שלא גילה כל רגישות למצוקתם. עניין תשלום הפיצויים חייב את השלטונות לטפל גם ברכושה של האוכלוסייה הערבית. משום כך, יחד עם הנתונים על רכוש היהודים הוכנו גם נתונים דומים על רכוש הערבים — מיקומו, היקפו, תיאורו והערכת ערכו הכספי. למיטב ידיעתי לא נעשה סקר מקיף ומפורט כזה בערים אחרות, והנתונים שנאספו בטבריה עשויים לשמש בסיס ודגם לחוקרים העוסקים בתחום.

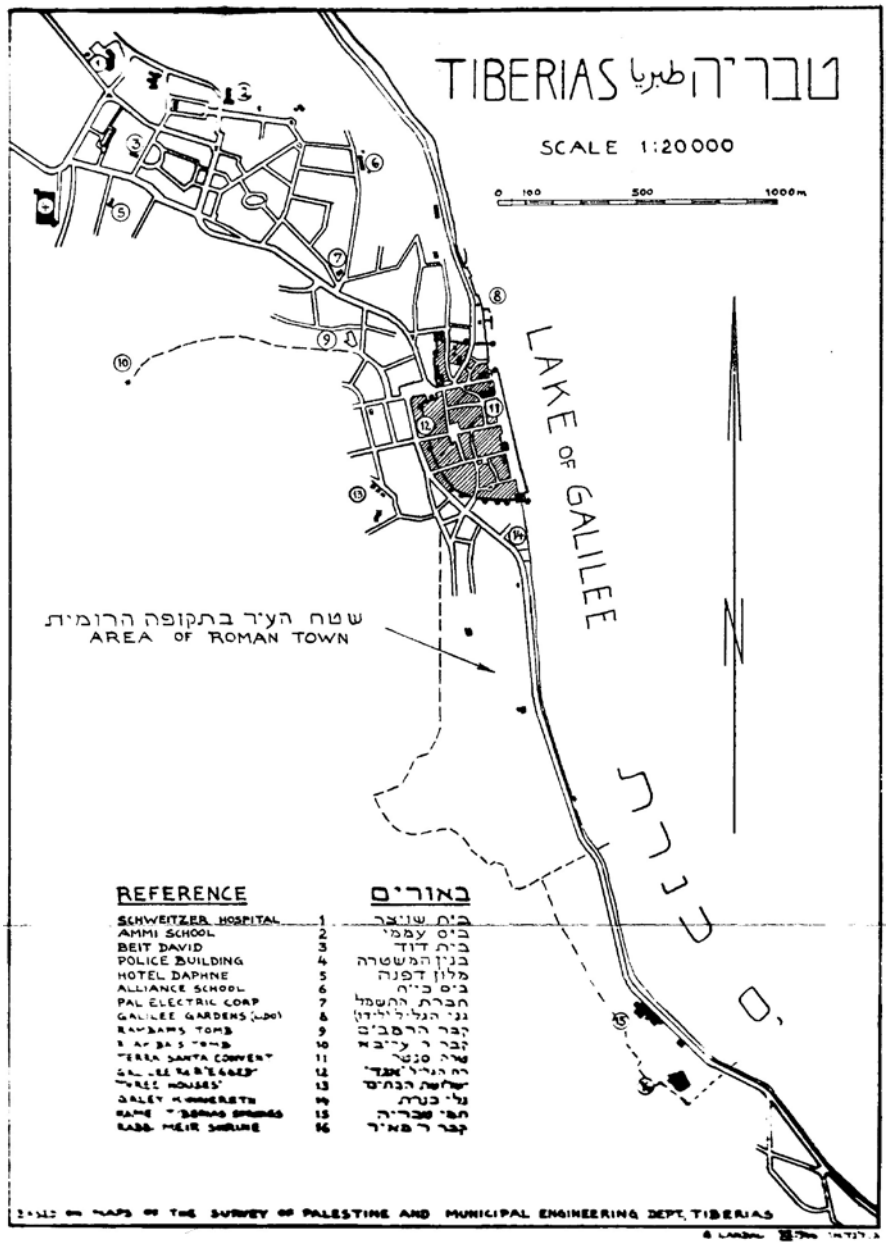

מפת טבריה, 1947

מתוך: י' ימיני, **מדריך לטבריה וסביבתה הקרובה**, חיפה תש"ז.

מראה העיר טבריה מכיוון מזרח, לפני ההרס
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה

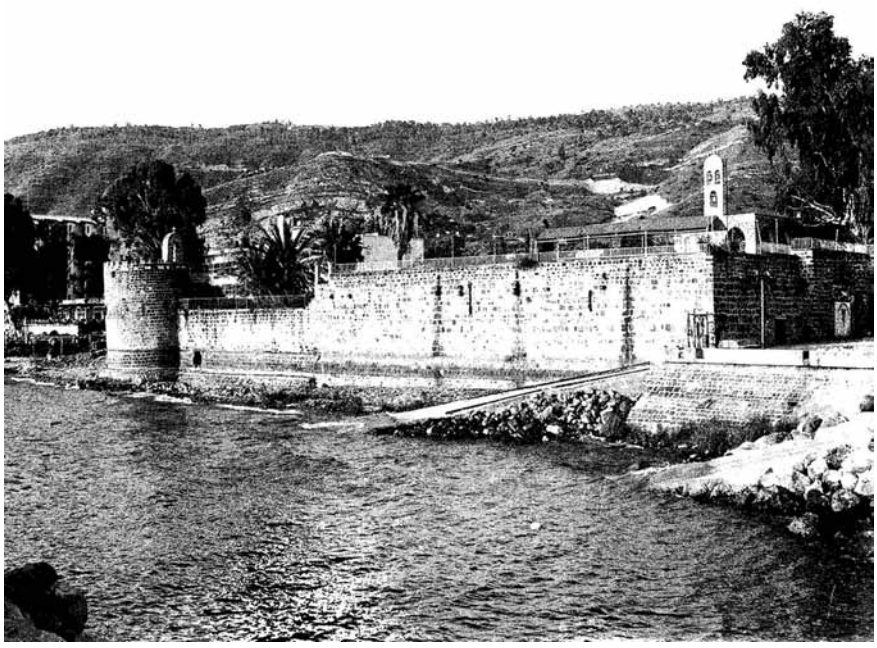

מראה העיר טבריה, הכנסייה והמנזר
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה

ההריסות, חלק מרחוב הגליל
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה

ספורט, פוליטיקה וגולים: מחאה בישראל בעת אליפות העולם בכדורגל, ארגנטינה 1978

רענן ריין ואפרים דוידי

ההפיכה הצבאית שהתחוללה בארגנטינה ב־24 במרס 1976 היתה השישית במספר בארץ זו מאז שנת 1930, אולם היקף הדיכוי של משטר הגנרלים בשנות השבעים היה חסר תקדים. בשם 'הדוקטרינה לביטחון לאומי' והמאבק ב'חתרנות' נחטפו, עונו ונרצחו עשרות אלפי בני־אדם. מה שהוכרז רשמית 'תהליך הארגון מחדש של האומה' מוכר מאז בעולם כולו בשם 'המלחמה המלוכלכת'. ב־1978, ערב פתיחתם של משחקי הגביע העולמי בכדורגל בארגנטינה, כבר עוררו הממדים המפלצתיים של הטרור הממלכתי ביקורת בין־לאומית על הדיקטטורה הארגנטינית, והממשל הדמוקרטי של הנשיא ג'ימי קרטר אימץ מדיניות נחרצת כלפי ההפרה הסיטונית של זכויות האדם בארגנטינה. מדיניות זו עמדה בניגוד לגישת הממשל הרפובליקני אשר קדם לו ואשר, כמו שהתברר עם חשיפת מסמכים נוספים בארצות־הברית, לא זו בלבד שנתן אור ירוק לדיכוי אלא שאף האיץ בראשי החונטה הצבאית להשלים את המלאכה במהירות האפשרית לפני שתציב דעת הקהל האמריקנית מכשולים בדרכם.[1] בדיוק בנסיבות אלה אירחה ארגנטינה את משחקי אליפות העולם בכדורגל בניסיון להציג, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ, דימוי של מדינה מסודרת ומתוקנת, שהממשל בה — בהדרכת הצבא — יעיל.

על הניצול הפוליטי של ספורט על־ידי משטרים אוטוריטריים או טוטליטריים, וכן על הפעילות הספורטיבית כמסיחה את הדעת ממצוקות שונות של יחידים ושל קבוצות

* המחברים מבקשים להודות למרכז לחקר התפוצות על שם גולדשטיין־גורן ולמכון להיסטוריה ותרבות של אמריקה הלטינית, אוניברסיטת תל־אביב, על מענק המחקר שאִפשר את כתיבתו של מאמר זה.

1. על יחסי ארצות־הברית—ארגנטינה בזמן הדיקטטורה ראו: David M. K. Sheinin, *Argentina and the United States: An Alliance Contained*, Athens and London 2006, chap. 6; Ariel C. Armony, *Argentina, the United States, and the Anti-Communist Crusade in Central America, 1977-1984*, Athens and London 1997; Joseph S. Tulchin, *Argentina and the United States: A Conflicted Relationship*, Boston 1990, chap. 8

חברתיות וככזאת המכשירה אותם להשלים עם המשמעת החברתית הקפיטליסטית כבר נכתבה ספרות ענפה.[2] ודאי שהדברים נכונים בנוגע לארגנטינה, אשר נוהגים לדבר בה על 'תאולוגיה של כדורגל'.[3] המונדיאל שהתקיים ביוני 1978, ההכנות לו והחגיגות שלאחריו, סיפקו לארגנטינים רבים אפשרות נוספת להתחמק מלחשוב על צדה האפל של הרודנות או להתמודד עמו.[4]

מאמר זה מבקש לעסוק בכמה סוגיות: השתיים הראשונות מייצגות דיון ראשון בעברית במשחקי אליפות העולם בכדורגל, שהתקיימה בארגנטינה בשנת 1978, ולפיכך יש בהן עניין מיוחד לקורא הישראלי; והסוגיה השלישית היא התרומה העיקרית של המאמר למחקר. ראשית, ננתח את האופן שביקשו לובשי המדים לנצל את משחקי הגביע העולמי כדי לזכות במידה של לגיטימציה מבית ומחוץ, ומה היו הערוצים שהשתמשו בהם לשם כך; שנית, נבחן כיצד הגיבה דעת הקהל הבין־לאומית לעריכתם של המשחקים במדינה הנשלטת בידי דיקטטורה רצחנית; שלישית, וחשוב מכול, נחשוף כיצד פעלו בישראל בעת המונדיאל קבוצות ויחידים שהתנגדו למשטר הצבאי בארגנטינה ומה היו המשקל והתהודה של פעילות זו. המקרה הישראלי מעניין לבחינה, בין השאר על רקע קיומה של קהילת

2. ראו למשל: אמיר בן־פורת, **כדורגל ולאומיות**, תל־אביב 2003; Eduardo P. Archetti, *Masculinities: Football, Polo, and the Tango in Argentina*, New York 1999; Allen Guttmann, *Games & Empires: Modern Sport and Cultural Imperialism*, New York 1978; Idem, *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports*, New York 1978; Joseph L. Arbena (ed.), *Sport and Society in Latin America*, New York 1988, p. 2; James Walvin, *The People's Game: A Social History of British Football*, London 1975; Paul Hoch, *Rip Off the Big Game: The Exploitation of Sports by the Power Elite*, New York 1972

3. מובן שגם שליטים קודמים של ארגנטינה, צבאיים או אזרחים, השתמשו שימוש פוליטי בספורט בכלל ובכדורגל בפרט. ראו למשל: Ariel Scher, *La patria deportiva – cien años de política y deporte*, Buenos Aires 1996; Pablo A. Ramírez, 'Los gobernantes y el fútbol', *Todo es Historia*, 324 (julio de 1994), pp. 90-93; Raanan Rein, 'El Primer Deportista: The Political Use and Abuse of Sports in Peronist Argentina', *The International Journal of the History of Sport*, 15, 2 (August 1998), pp. 54-76

4. אומברטו אקו השתמש במשחקי אליפות העולם בכדורגל שנערכו בארגנטינה כבמשל ככל שהדברים נוגעים לספורט כתחליף לדיון פוליטי. לדבריו, במקום לשפוט את תפקודו של שר אוצר, דבר הדורש ידע כלשהו בכלכלה, אתה עוסק בתפקודו של המאמן; במקום לבקר את אופן פעולתו של הפרלמנט, אתה מותח ביקורת על השחקנים; במקום להעלות שאלות קשות על האופן שחתם שר כזה או אחר על עסקה מפוקפקת עם גורם זר כלשהו, אתה מהמר על תוצאת משחק האליפות – כלומר אנשים מקבלים הרגשה שהם שותפים כביכול לניהול והכוונה של מהלכים, בלי שהדבר ידרוש מהם את המחויבות ואת האחריות של דיון פוליטי, בייחוד כאשר אופן ניהולה של הממשלה (האמיתית) מדכדך, 'כולנו הופכים ארגנטינים' ('we are all Argentines'). ראו: Peter Pericles Trifonas, *Umberto Eco and Football*, Duxford, Cambridge 2001

מהגרים לטינו־אמריקנית ותיקה, מרביתם ארגנטינים, והגיעם של כמה מאות גולים, שנמלטו לישראל מאימי הרדיפות של שלטון הגנרלים.[5]

ארגנטינה הוכרזה כמועמדת לאירוח טורניר הגביע העולמי בכדורגל — המונדיאל — עוד ביולי 1966. זה היה ימים אחדים לאחר שתפסה הפיכה צבאית קודמת, 'המהפכה הארגנטינית', את השלטון בבואנוס איירס, אבל רק בשנת 1975 — ימי ממשלתה של איסבל פרון (Perón) — אשררה פיפ"א, פדרציית הכדורגל הבין־לאומית, את אירוח משחקי המונדיאל, ה־11 במספר, בארגנטינה בשנת 1978.[6] הכת הצבאית שעלתה לשלטון ב־1976 זכתה אפוא מן ההפקר בתחום זה. מן הרגע הראשון הבינה החונטה את חשיבותו הפוליטית של הכדורגל. ביום ההפיכה, 24 במרס 1976, הועמדו רשתות הרדיו וערוצי הטלוויזיה בפיקוח הצבא. כל השידורים הרגילים בוטלו לטובת שידור מארשים צבאיים והכרזות החונטה עם תפיסת השלטון. כך היה במשך שבוע ימים. התוכנית היחידה ששודרה כמתוכנן היתה משחק הכדורגל שנערך בפולין בין נבחרת ארגנטינה ובין הנבחרת המקומית. הכול נאסר, להוציא הכדורגל.[7] עם זאת, מן הראוי לשקול את האפשרות כי בצד הניצול הפוליטי של הספורט, היה בכך גם ביטוי להבנתה של החונטה את מגבלות כוחה. ביטול השידור של משחק הכדורגל היה עלול לפגוע בנסיונה להשיג לגיטימציה לתפיסת השלטון ולאלימות שהפעילה.

ביולי 1976, שבועות אחדים לאחר תפיסת השלטון, הכריז הגנרל חורחה רפאל וידלה (Videla) שהמונדיאל הוא אינטרס לאומי, ולכן יש להעניק לו עדיפות עליונה בסדר יומה של הממשלה. לשם כך הוקמה רשות ממשלתית, בשם Ente Autárquico Mundial 1978 (EAM78), אשר התיבה 'אוטרקית' בשמה העידה על היותה גוף עצמאי, מבחינת התקציב לפחות, ללא תלות במשרד ממשלתי כזה או אחר. ההכנות לקראת המשחקים החלו ברגל שמאל — הגנרל עומאר אקטיס (Actis), הממונה על הרשות החדשה, נרצח במכוניתו בדרכו למסיבת העיתונאים הראשונה שלו. עד היום לא ברור מי היה אחראי לרצח: האם ארגוני המחתרת או שמא היתה זו תוצאה של חילוקי הדעות בתוך הצבא ושל מאבקי שליטה ברשות המארגנת של המונדיאל? אקטיס היה איש של הגנרל וידלה וחילות היבשה, ואילו סגנו, האדמירל קרלוס אלברטו לקוסטה (Lacoste), שהיה בעל

5. על הקהילה הלטינו־אמריקנית בישראל ראו: Luis Roniger and Deby Babis, 'Latin American Israelis: The Collective Identity of an Invisible Community', in: Eliezer Ben-Rafael, Yosef Gorny, Judit Liwerant and Raanan Rein (eds.), *Identities in an Era of Globalization and Multiculturalism: Latin America in the Jewish World*, Leiden 2008, pp. 297-320

6. *New York Times*, 16.2.1975

7. 'Cuando la pelota se manchó de sangre', in: Laura Santos, Ulises Muschietti y Andrés Mazzeo (eds.), *1976 / Investigaciones / Testimonios / Cronologias*, Buenos Aires 2006, pp. 18-23

תפיסות מגלומניות, היה איש של מפקד הימייה, האדמירל אמיליו אדוארדו מאסרה (Massera).[8] מכל מקום, הרצח לא פגע בנחישותה של החונטה הארגנטינית לארגן את מפעל הספורט הבין־לאומי ולהציג קבל עם ועולם אומה מאוחדת. עם התרחבות הידיעות בעולם על מעשי הזוועה המתחוללים בארגנטינה ירדה קרנו של המשטר בזירה הבין־לאומית, וכניסתו של הנשיא הדמוקרטי ג׳ימי קרטר לבית הלבן החריפה את בעייתה של הדיקטטורה. בדיוק משום כך החליטה החונטה להעניק חשיבות עליונה לקיום סדיר וחגיגי של משחקי הגביע העולמי, אשר נועדו להיות חלון הראווה של המציאות בארגנטינה, לאחר שכבר חוסלה ׳הסכנה׳ של מהפכה חברתית. לצורך כך השקיע המשטר הצבאי כעשירית מתקציב המדינה לפחות, כ־700 מיליוני דולרים — ואולי אף יותר — וזה היה נטל כבד על החוב החיצוני של ארגנטינה בשנות השמונים.[9] הסכום שהוציאה ארגנטינה על ארגון משחקי האליפות היה גדול פי שלושה או יותר מן ההשקעה במונדיאל שבא אחריו, בספרד בשנת 1982, סכום שהיה שווה ערך ליותר מארבעים אחוזים מתקציב החינוך השנתי של הרפובליקה הארגנטינית. ההוצאות העיקריות כללו בניית שלושה אצטדיוני כדורגל מרשימים — במנדוסה, בקורדובה ובמאר דל פלאטה, מגרשים שמאז המונדיאל מיעטו יחסית להשתמש בהם; שיפור תשתיות הביוב והכבישים; שיפור רשת התקשורת והנהגת טלוויזיה בצבעים (הנהגת השידורים בצבע לחוץ־לארץ היתה גם דרישה של פיפ״א, פדרציית הכדורגל הבין־לאומית, כדי לספק כמיליארד צופים, שראו את המשחקים במקלטי הטלוויזיה שלהם. בארגנטינה עצמה נראו המשחקים בשחור־לבן). פרויקטים חיוניים שלא שירתו את המונדיאל בוטלו או נדחו.

המשימה של החונטה היתה ברורה — ארגון מוצלח של המשחקים וניצחון במונדיאל בכל מחיר. לצורך כך, כחלק מן המאמץ ליצור קבוצה תחרותית שתזכה בגביע, הוכנה בין השאר רשימה של שחקנים בולטים, אשר היה אסור להחליפם בשחקנים אחרים או לחלופין לשחרר אותם לשחק בקבוצות אירופיות. יוצא דופן אחד היה מריו קמפס, אשר שיחק בקבוצה הספרדית ולנסיה. בעקבות מדיניות זו שיחקה נבחרת ארגנטינה לעתים תכופות יותר מנבחרות אחרות באותו הרכב שהשתתף במונדיאל; וכך, בעוד הדיקטטורה מניפה את דגל הקטנת מעורבותה של המדינה בכלכלה, בתחום הספורט היא נקטה גישה כלכלית־לאומית: הקמת רשות ממלכתית ריכוזית, השקעה ממשלתית והגבלת מכירתם של שחקנים לקבוצות זרות.

8. לקוסטה כיהן לאחר מכן בתפקיד סגן נשיא פיפ״א, הפדרציה העולמית לכדורגל, ומן התפקיד הזה הודח רק בשנת 1984 בלחצה של הממשלה הדמוקרטית של ראול אלפונסין (Alfonsín). ראו: Eugenio Méndez, *Almirante Lacoste: Quién mató al general Actis*, Buenos Aires 1984; Claudio Uriarte, *El almirante Cero*, Buenos Aires 1992

9. דיווח של סוכנות אי־פי (Associated Press) **30.5.1978**. ראו גם דיון תמציתי על הניצול הפוליטי של המונדיאל על־ידי החונטה בתוך: Mabel Veneziani, 'El Mundial', *Todo es Historia*, 229 (May-june 1986), pp. 30-54; Tony Mason, *Passion of the People? Football in South America*, London 1995, pp. 71-75

מחאות בין־לאומיות

בחודשים שקדמו לתחילת הטורניר נשמעו קולות אשר קראו להחרמת המשחקים בארגנטינה משתי סיבות עיקריות: (א) אשמה בהפרות קשות של זכויות האדם. דיווחים זרים התייחסו לאלפי קורבנות של חטיפה, עינויים ורצח שנחשדו ב׳חתרנות׳; (ב) חשש שמא יבצעו גופי התנגדות למשטר פיגועי ראווה במהלך המשחקים. כדי להרגיע את החשש הזה התחייבה החונטה בפני כל גורם אפשרי שהאליפות תתקיים ללא כל הפרעה; ואכן, כך היה. לטענת ראשי המשטר, היה המצב בארגנטינה יציב, והאוכלוסייה היתה שבעת רצון מהמצב הפוליטי, ולכן לא היתה צפויה כל מחאה אלימה. המשטר פתח במערכה תעמולתית, שנועדה לשפר את תדמיתו של השלטון הצבאי ולהכפיש ארגונים של זכויות אדם, דוגמת אמנסטי אינטרנשיונל. לשם כך שכר המשטר את שירותיה של חברת יחסי ציבור ניו־יורקית Burson-Marsteller — תמורת כחצי מיליון דולר. כדי להרשים את העיתונאים הרבים ואת אלפי התיירים שהיו צפויים להגיע, הואץ הדיכוי בחודשים שקדמו למונדיאל, וכמה שכונות עוני בפרוורי הבירה ׳גולחו׳ ותושביהן סולקו לפרובינציות כדי להסתיר את המצוקה.

הדיקטטורה הקימה בפריז משרד תעמולה שנועד להפיץ באירופה את מסריה. פריז נבחרה דווקא משום ששימשה באותה עת מרכז המערכה להחרמת המשחקים. משם הופצו כרזות, מדבקות, סרטים ואף תקליטים עם מסרים נגד החונטה הצבאית, ובהם הסמל של כדורגל המוקף גדר תיל.[10] מאמצי החרם החלו באוקטובר 1977 במאמרים שפרסמו בעיתון **לה מונד** (*Le Monde*) האינטלקטואל הצרפתי ממוצא פולני מארק האלטר (Halter) והעיתונאי אלן פונטן (Fontaine). לאחר מכן הוקמה בפריז ועדה מארגנת של החרם, וארגוני זכויות אדם, דוגמת אמנסטי, וכן ארגונים מן השמאל הרדיקלי הצטרפו לפעילותה. האלטר הכיר היטב את ארגנטינה, ונפגש שם עם פעילי שמאל עוד בסוף שנות השישים.

הארגון שהוקם להחרמת המונדיאל היה ׳קובה׳ (COBA), ראשי תיבות בצרפתית של ׳הוועד להחרמת אליפות העולם בכדורגל בארגנטינה׳, והוא הצליח לקדם מחאת המונים ברחבי צרפת. בשנת 1978 לא ניתן היה להתעלם בצרפת מהמחאה נגד החונטה הצבאית. תרמו לכך הקמתם של מאתיים ועדים מקומיים, לאורכה ולרוחבה של צרפת. הוועדים המקומיים פעלו בכל הערים הגדולות וגם בערי שדה ובעיירות רבות.[11] ב׳קובה׳ השתלבו פעילים של אחד הוועדים הגדולים לסולידריות עם ארגנטינה, ׳קאיס׳ (CAIS), המרכז

10. ראו למשל את התקליט: Cobargentine Solidarite, Argentina '78, Boycott de la Dictadure! (Paris 1978)

11. Morane Auge and others, *Réflexions sur la constitution de réseaux de solidarité autour des exilés argentins dans les années 1970: Et considérations sur l'évolution de l'accès au droit d'asile en France*, Ministere des Affaires Etrangeres, Mission de Coordination pour les Droits de l'Homme, Paris 2006, p. 34

הארגנטיני למידע וסולידריות, לצד פעילים של השמאל הרדיקלי, מורים לחינוך גופני, אנשי רוח רבים ומספר לא מבוטל של 'בוגרי 68'.[12] עד כמה יעילה היתה פעילות החרם? על־פי התגובות בארגנטינה גופא, היתה הפעילות יעילה עד מאוד שכן החונטה נאלצה לפתוח במבצע הסברה נגדי בשם 'הקמפיין האנטי־ארגנטיני', וזה הועצם בתקשורת הארגנטינית — רובה ככולה בהשפעה או בפיקוח של הגנרלים שבשלטון.[13]

המערכה על החרם עוררה תהודה גם בהולנד, בדנמרק, באיטליה, בגרמניה, בשווייץ, במקסיקו, בארצות־הברית, בארצות סקנדינביה ובספרד. התומכים בחרם הדגישו שאי־אפשר להפריד בין ספורט ובין פוליטיקה, שהטורניר בארגנטינה ייצור מראית עין כוזבת של מדינה שהחיים מתנהלים בה באורח נורמלי, אף שלמעשה מתנהל בה טבח המונים בהשראת השלטונות.

מן הראוי לציין שלא תמיד צידדו מפלגות השמאל הוותיקות במאמצי הגינוי והחרם, משום שהתנגדו למערכה של קרטר בתחום זכויות האדם, או משום שברית־המועצות קיימה קשרי סחר הדוקים עם הדיקטטורה הארגנטינית. אחד מבטאוניה של המפלגה הקומוניסטית הארגנטינית הביע ערב המשחקים תקווה

> שהדימוי של המדינה [ארגנטינה] יהיה משכנע וילָמד על החופש, השלווה והעבודה המשגשגים, שהממשלה [הצבאית] מבקשת להראות לתיירים, לאוהדים ולעיתונאים שיבואו לרגל הטורניר, כמו גם לאלה שאינם עושים זאת ומתעקשים לגרום בכמה מדינות לאי־השתתפות משום שהם חותרים להראות את היפוכו של דבר.[14]

ז'ורז' מארשה (Marchais), מנהיג המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, התבסס על עמדת המפלגה הקומוניסטית הארגנטינית, עמד בראש המאבק נגד החרם ועודד את השחקנים

12. הפילוסוף השמאלי ברנאר אנרי לוי, אז בן 29, היה שותף פעיל למאמצי החרם על המשחקים בארגנטינה. הוא יצא לבואנוס איירס כדי לכתוב על הדיכוי שם עבור השבועונים **נובל אובזרבטר** (*Nouvel Observateur*) הצרפתי, **ל'אספרסו** (*l'espresso*) האיטלקי, **קמביו 16** (*Cambio 16*) הספרדי **והניו רפאבליק** (*The New Republic*) האמריקני, ונעצר בסוף חודש מאי 1978 לכמה שעות בידי המשטרה הפדרלית. בכל ימי שהותו שם היה נתון למעקב. ראו דיווח אי־פי, **30.5.1978**, וכן מאמרו: Bernard-Henry Lévy, 'Como me echaron del Mundial', *Cambio 16*, 16.11.1978

13. Marina Franco and Pilar González Bernaldo, 'Cuando el sujeto deviene objeto: la construcción del exilio argentino en Francia', in: Pablo Yankelevich (ed.), *Represión y destierro: Itinerarios del exilio argentino,* La Plata 200, p. 31; Bill L. Smith, 'The Argentinian Junta and the Press in the Run-up to the 1978 World Cup', *Soccer and Society*, 3, 1 (2002), pp. 69-78

14. Isidoro Gilbert, *El oro de Moscú: La historia secreta de las relaciones argentino-soviéticas*, Buenos Aires 1994, chaps. 14-17; Aldo César Vacs, *Discreet Partners: Argentina and the USSR since 1917*, Pittsburgh, PA 1984. **על יחסי ברית־המועצות-ארגנטינה באותן שנים ראו:** *Coincidencias*, 5.5.1978

הצרפתים לצאת לבואנוס איירס. השמאל הסוציאל־דמוקרטי, בדמותו של פרנסואה מיטראן (Mitterand), נקט עמדה דומה. גם בישראל לא השתתפו מפלגת העבודה, מפ״ם והמפלגה הקומוניסטית בהחרמת המשחקים.

למרות גל של ביקורת על המתרחש בארגנטינה, לא פרשה שום נבחרת מבין 15 הנבחרות האורחות. שני כדורגלנים הולנדים בלבד — קפטן הנבחרת וים ואן הנגן (Wim van Hanneggen) ויוהאן קרויף (Cruyff), מטובי הכדורגלנים בעולם באותה עת — סירבו להשתתף בתחרות מסיבות פוליטיות, ולא הצטרפו לנבחרת ארצם. מאמן נבחרת צרפת מישל הידלגו (Hidalgo) הבטיח לנצל את שהותו בארגנטינה כדי לנסות ולברר מה עלה בגורלם של 11 נעדרים, ובהם שתי נזירות צרפתיות שנחטפו בדצמבר 1977.[15]

ממשלת ארגנטינה ביקשה לסנן את העיתונאים שיגיעו לארגנטינה לרגל אליפות העולם. לשם כך הוקם משרד מיוחד, בראשותו של העיתונאי דניאל גָלוטו (Galotto), וזה מנע הרשאה מגולים ארגנטינים או מעיתונאים ׳חשודים׳. מכל מקום, עיתונאים רבים אכן הגיעו לסקר את משחקי הגביע העולמי. כמה מהם נפלו בשבי ההפקה המפוארת שהציגה הדיקטטורה, וכך היה יכול כתב **הטיימס** הלונדוני לכתוב שרוב הארגנטינים ׳בבירור אינם אומללים וכבר לא מדוכאים׳.[16] לעומת זאת, עיתונאים רבים אחרים ניצלו את תשומת הלב הבין־לאומית שהופנתה לעבר ארגנטינה כדי לספר למיליוני הצופים, המאזינים והקוראים על הדיכוי הרצחני ועל תופעת ׳הנעלמים׳ או על מאבקן של ׳האימהות של כיכר מאי׳. כך עשו למשל שני השדרים של הטלוויזיה הגרמנית בעת שידור טקס הפתיחה של המשחקים בבואנוס איירס. היו שהשוו את הניצול הפוליטי של המונדיאל על־ידי החונטה הארגנטינית לזה שעשו בניטו מוסוליני במשחקי גביע העולם בכדורגל ברומא בשנת 1934 ואדולף היטלר באולימפיאדה של ברלין שנתיים לאחר מכן.[17] השחקן הגרמני סְיִפּ מאייר (Maier) התכוון להשתתף באחת ההפגנות של ׳האימהות של כיכר מאי׳, אבל פיפ״א איימה שבמקרה כזה תחזיר אותו למינכן. לעומתו, הכריז קפטן נבחרת גרמניה ברטי פוגס (Vogts), ׳ארגנטינה היא מדינה ששורר בה סדר, ואני לא ראיתי אף אסיר פוליטי׳.[18]

15. דיווח של סוכנות הידיעות אי־פי, 30.5.1978.
16. מצוטט בתוך: סיימון קופר, **כדורגל נגד האויב**, תל־אביב 2002, עמ׳ 188–189.
17. על האולימפיאדה בברלין 1936 ראו בין השאר: Duff Hart-Davis, *Hitler's Games – The 1936 Olympics*, London 1986; Richard D. Mandell, *The Nazi Olympics*, Urbana and Chicago, IL 1987 (2nd ed.); Judith Holmes, *Olympiad 1936: Blaze of Glory for Hitler's Reich*, New York 1971. על ספורט ופוליטיקה באיטליה של מוסוליני ראו בין השאר: Victoria de Grazia, T*he Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy*, Cambridge 1981, especially pp. 169-180; Felice Fabrizio, *Sport e fascismo: la politica sportiva del regime, 1928-1936*, Rimini-Firenze 1976
18. על אמירות מסוג זה כתב שגריר ישראל בבואנוס איירס רם נרגד למשרד החוץ בירושלים (16.6.1978) בלשון דיפלומטית: ׳משחקי הכדורגל מעסיקים הציבור והכל נראה שפיר למי שאינו מודע למתחים והחיכוכים הפועלים במקביל׳ (ארכיון המחברים).

סוגיה אחרת נוגעת לשאלה אם אמנם הכריזו תנועות ההתנגדות על 'הפסקת אש' בזמן המשחקים.[19] נראה שראשי תנועת הגרילה הפרוניסטית מונטונרוס הגיעו להבנה עם הדיקטטורה בפגישה שנתקיימה בפריז בין מנהיג הקבוצה מריו פירמניץ' (Firmenich), ובין האדמירל מאסרה בסוף 1977. בריאיון לשבועון הצרפתי **ל'אקספרס** (*L'Express*), שפורסם ב־10 באפריל 1978, הכריז רודולפו גלימברטי (Galimberti), אחד ממנהיגי המונטונרוס: 'אנו מעריכים שהחרם אינו מדיניות רֵאליסטית בנסיבות הנוכחיות. לכולם אנחנו אומרים — אתם יכולים לנסוע, המונטונרוס לא יבצעו שום פעולה העלולה לסכן את השחקנים או את העיתונאים [...] אנחנו אף הולכים רחוק יותר: אנו מציעים לדיקטטורה של הגנרל וידלה הפסקת אש'.[20] גם ארגון הגרילה השמאלי 'הצבא המהפכני של העם' (Ejército Revolucionario del Pueblo – ERP) אימץ עמדה דומה.

באווירה כזאת אין פלא שהמאמן סזאר לואיס מנוטי (Menotti), בעל העמדות הפרוגרסיביות (הוא נמנה עם תומכי המפלגה הקומוניסטית ב־1958, הביע תמיכה בפרוניזם ב־1973, והזדהה עם 'השמאל הלאומי' של ה־Partido Intransigente ב־1983), נהיה כלי שרת בידי הדיקטטורה. מעניין שפחות מארבע שנים לאחר מכן שב מאמן נבחרת ארגנטינה ויצא נגד שלטון הגנרלים, אך לא לזמן רב.[21]

מרבית המשחקים התנהלו על מי מנוחות, ללא כל הפרעות. רק תוצאתו של משחק אחד היתה תמוהה. בחצי הגמר התייצבה ארגנטינה מול נבחרת פרו. מועד המשחק נקבע באופן שאִפשר לנבחרת ארגנטינה לדעת בעוד מועד את הפרש השערים שנזקקה לו כדי לעלות לגמר במקומה של ברזיל. ארגנטינה נדרשה לניצחון בהפרש של ארבעה שערים לפחות. המשחק, שהתקיים ב־21 ביוני, הסתיים בניצחון מסחרר לארגנטינים: 6:0. התוצאה המהממת יצרה חרושת שמועות שהמשחק היה מכור. נטען שממשלת ארגנטינה העבירה לפרו מיליוני טונות של חיטה ללא תשלום, ואולי גם סיפקה נשק לארץ זו; שהבנק המרכזי של ארגנטינה העניק אשראי של מיליוני דולרים לפרו; ששוער נבחרת פרו ראמון קירוגה (Quiroga), ארגנטיני מתאזרח, סייע במכוון לנצחון מולדתו; ואף ששחקני נבחרת

19. Mason, *Passion of the People?*, p. 163; Richard Gillespie, *Soldiers of Perón: Argentina's Montoneros*, New York 1982, pp. 257-258

20. מצוטט בתוך: Juan José Sebreli, *La era del fútbol*, Buenos Aires 1998, p. 194. על גלימברטי ראו: Marcelo Larraquy y Roberto Caballero, *Galimberti: crónica negra de la historia reciente de Argentina*, Madrid 2002

21. 'מנוטי תוקף הכת הצבאית בארגנטינה', **הארץ**, 11.2.1982, אבל בזמן מלחמת פוקלנד/מאלווינס באותה שנה התייצב שוב לצדה של הדיקטטורה. על המאמן הארגנטיני והמונדיאל ראו: Roberto Gasparini and José Luis Ponsico, *El director técnico del proceso*, Barcelona 1983; César Luis Menotti, *Fútbol sin trampa: en conversaciones con Angel Cappa*, Barcelona 1986

ארגנטינה היו בהשפעה של סמי מרץ.[22] אולי, כמו שאמר אחד משחקני נבחרת הולנד רנה ואן־דר־קרקוף (Kerkhof), 'במונדיאל בארגנטינה היתה יכולה להיות רק מנצחת אחת'.

באמצעות מבצע תעמולה מתוזמר ומתוזמן היטב ניסתה הממשלה לשפר גם את הלך הרוח הפסימי ששרר בקרב מגזרים רחבים בארגנטינה. הרדיו, הטלוויזיה, היומונים, השבועונים ושלטי החוצות גויסו לשם כך.[23] השבועונים **חנטה** (*Gente*) **ואל גראפיקו** (*El Gráfico*), שניהם מבית ההוצאה לאור השמרני 'אטלנטידה' (Atlantida), בלטו כשופרות במערכת התעמולה של המשטר. במאמר מערכת כתב **אל גראפיקו**:

> תחרות זו מציגה בפני העולם את המציאות בארצנו ואיך אנו מסוגלים לעשות את הדברים, בצורה נכונה ואחראית. זאת בניגוד למסע השקרים המתנהל בחוץ לארץ באמצעות עיתונאים בעלי כוונות זדוניות ואשר כל כוונתם לפגוע בארגנטינה. אנו בטוחים שהמונדיאל חיזק את אלה שיושבים כאן, שאינם מסוגלים להאמין בכל הטוב שיש בביתם. אנו בטוחים שהם יתרגשו וכעת הם חשים גאווה בארצם.[24]

קרייני הרדיו והטלוויזיה חזרו על הסמאות אשר טבע המשטר ואשר ביקשו ליצור את הרושם שהביקורת מחוץ אינה אלא 'אגדה שחורה' שאויביה של ארגנטינה מפיצים. סמאות אחרות קבעו: '25 מיליון ארגנטינים ישחקו במונדיאל' (כלומר ארגנטיני שאינו תומך במונדיאל מוציא את עצמו מכלל האומה הארגנטינית כביכול) ו'שקט הוא בריאות' (סמה שטבעה הממשלה הקודמת ולצרכים אחרים, וקיבלה אז משמעות שונה). החונטה הכירה היטב את כלל היסוד בכל מערכה שיווקית, פוליטית או מסחרית: כדי להעביר את המסר לצרכן יש לחזור עליו שוב ושוב. שורה של ארגונים ציבוריים וחברות מסחריות הצטרפו גם הם למקהלה הלאומנית, מסיבות מובנות.

במשחק הגמר התמודדו נבחרות ארגנטינה והולנד. בתום תשעים דקות היתה התוצאה שוויון 1:1. בהארכה הבקיעה ארגנטינה צמד שערים וזכתה באליפות. כאשר קיבל לידיו קפטן נבחרת ארגנטינה את הגביע מן הגנרל וידלה לתרועות ההמונים היה בכך כדי לסמל את השלמתם של מרבית הארגנטינים — מאונס, מאדישות או מתוך הזדהות — עם הרודנות האכזרית. המשחק, נזכיר, נערך באצטדיונה של 'ריבר פלייט', כמה מאות מטרים בלבד מבית־הספר הימי הישן למכונאים — ESMA — אשר היה מחנה עינויים בזמן הדיקטטורה וזכה לכינוי 'אושוויץ של ארגנטינה'.

22. דיווח נרחב על שמועות אלה פורסם **בסאנדיי טיימס** הבריטי בשנת 1986, ומאז צוטט בספרים שונים. ראו למשל: קופר, **כדורגל נגד האויב**, עמ' 187–188; Sebreli, *La era del fútbol*, pp. 202-204.

23. על השליטה הישירה ועל הצנזורה של קציני הצבא על אמצעי התקשורת בעת המשחקים ב־1978 ראו: Pablo Llonto, *La verguenza de todos: el dedo en la llaga del Mundial 78*, Buenos Aires 2005; Eduardo Blaustein and Martín Zubieta, *Decíamos ayer: la prensa argentina bajo el proceso*, Buenos Aires 1998

24. ראו את הגיליון של 6 ביוני 1978.

סיימון קופר (Kuper) ציטט בספרו **כדורגל נגד האויב** את הגנרל אֶנסינוֹ, אשר סיפר על הלילה שלאחר הניצחון: 'היתה התפוצצות של אקסטאזה ושמחה. כל המדינה היתה ברחובות. תומכי המפלגה הרדיקלית התחבקו עם פרוניסטים, קתולים עם פרוטסטנטים ועם יהודים, כולם הניפו דגל אחד: דגל ארגנטינה'.[25] כאשר שאל אותו קופר אם הוא משווה את ההתרחשות למה שקרה בזמן מלחמת פוקלנד/מאלווינס, בעת שיצאו ההמונים שוב לרחובות, השיב הגנרל: 'בדיוק! זה היה בדיוק אותו דבר!'. ואילו הֶבֶּה דה בונאפיני (Bonafini), מראשי ארגון 'האימהות של כיכר מאי', אמרה לו: 'עבור ההמונים זו הייתה פייסטה, עבור משפחות הנעלמים — טרגדיה'. דוברי המשטר הציגו את ההמונים החוגגים ברחובות כעין משאל עם, שהשלטון זוכה בו בתמיכה עממית רחבה. כך דיברו גם הרדיו, הטלוויזיה והעיתונים בשם האחדות הלאומית, שהופגנה כביכול לאורך האליפות. אפילו חלקו של הקולנוע לא נפקד. 'החגיגה של כולם' ('La fiesta de todos') היה כעין גרסה ארגנטינית של 'אולימפיה' (או: 'האלים באצטדיון'), אלא שסרחיו רנאן (Renán) לא היה בדיוק לני ריפנשטל (Riefensthal).

הדיקטטורה יכלה לרשום לעצמה הצלחה, ונשיא פיפ"א היה יכול להעניק לגנרל וידלה עיטור ולהכריז: 'סוף סוף העולם יכול היה לראות את פניה האמיתיים של ארגנטינה'. צעירים רבים חגגו את הניצחון בכיכר מאי, ותבעו מן הנשיא וידלה לצאת למרפסת ארמון הנשיאות כדי שיוכלו להריע לו.[26] הגנרל איבֶּריקו סאן ז'אן (Saint Jean), מושל הפרובינציה של בואנוס איירס ומאדריכלי 'המלחמה המלוכלכת', הכריז:

> אלה מאיתנו שהיתה להם הזדמנות להיות באצטדיון יכולנו לראות כיצד כל הנוכחים שם נשאו יחד תפילת אבינו שבשמיים (Padrenuestro) והריעו לכל אחד ממפקדי הכוחות המזוינים. ראינו את ההמונים משתתפים נרגשים ומופתעים ולבסוף שרים את המארש של סן לורנסו.[27]

כל המרכיבים האידאולוגיים של לאומנות, מיליטריזם, דתיות ופנאטיות של כדורגל היו בדבריו של הקצין האכזרי.

האופוריה של המונדיאל התפרצה בשנית בספטמבר 1979, כאשר גברה נבחרת הנוער של ארגנטינה על זו של ברית־המועצות במשחקי גביע העולם לנוער של טוקיו. רדיו ריוואדביה (Rivadavia), רדיו מיטרה וערוץ 7 בטלוויזיה (ATC) עודדו את הציבור לצאת לרחובות ולחגוג. באותו יום התכנסה הוועדה הבין־לאומית לזכויות האדם במשרדי

25. קופר, **כדורגל נגד האויב**, עמ' 185.
26. ראו למשל: **מעריב**, **26.6.1978**; **27.6.1978**; *La Nación and Clarín*, 26-27.6.1978; *New York Times*, 30.6.1978
27. לדברי מרגריט פיטלוביץ, ההפגנה בעקבות הזכייה באליפות היתה גדולה ונלהבת כל־כך עד שעיתונאי זר השווה אותה לחגיגות יום הניצחון על הנאצים באירופה (V-E Day). ראו: Marguerite Feitlowitz, *Lexicon of Terror: Argentina and the Legacies of Torture*, New York 1998, p. 36

ארגון מדינות אמריקה בשדרות מאי (Avenida de Mayo), אחד מרחובותיה המרכזיים של בואנוס איירס, שם קיבלה את תלונותיהן של משפחות הנעלמים. מאולפני הרדיו שודרה קריאה לציבור לצאת לכיכר מאי ולהפגין לפני האדונים מן הוועדה לזכויות האדם: 'לארגנטינה אין מה להסתיר'. דייגו מרדונה, שלא שיחק במונדיאל, אך הוביל את הצעירים לזכייה באליפות העולם לנבחרות נוער ביפן, כתב כעבור כמה שנים:

> אני לא יודע אם בעלי הדרגות שהיו אז בשלטון ניצלו אותנו, או לא. לא יודע. סביר להניח שכן, כי זה מה שעשו כולם. אבל זה לא מוריד ממה שעשינו: אי אפשר ללכלך אותנו בגלל הטינופת שלהם, ללא קשר לדעתי עליהם. לטיפוסים כמו וידלה [...], שהעלימו שלושים אלף איש, לא מגיע כלום. בוודאי לא שילכלכו את זיכרון הניצחון של המון ילדים.[28]

מרדונה ניסה בדיעבד ליצור הפרדה בין ההישג הספורטיבי ובין ניכוסו וניצולו הפוליטי על־ידי החונטה.

מכל מקום, צעירים רבים הגיעו לכיכר מאי בספטמבר 1979 כדי לחגוג, והריעו לרודן בקריאות Videla Corazón, כאשר זה יצא לגזוזטרת ארמון הנשיאות. אותם שדרי רדיו בדיוק קראו להמון לצאת לרחובות ולהפגין את האחדות הלאומית באמצע 1982, כאשר כבש צבא ארגנטינה את איי פוקלנד/מאלווינס והתכונן לעימות הצבאי עם בריטניה. בימים הראשונים של הקרבות היה הסיקור בכלי התקשורת האלקטרוניים דומה בסגנונו לדיווח הנלהב על הנצחונות של הנבחרת הלאומית באליפות העולם בכדורגל. אלא שהפעם נחלו הארגנטינים תבוסה, ושילמו על כך מחיר כבד בחיי אדם, שהיה בו כדי להאיץ את קִצה של הדיקטטורה.[29]

קולות המחאה בישראל

מדינת ישראל קיימה קשרים רשמיים הדוקים עם הדיקטטורה הצבאית בארגנטינה. למרות האופי האנטישמי הבולט של החונטה הצבאית, פרחו היחסים הבילטרליים באותם הימים, ימי ממשלת הליכוד הראשונה בראשות מנחם בגין. קשרים אלה החלו עוד בזמן ממשלת העבודה עם יצחק רבין כראש הממשלה, והמשיכו לאחר המהפך הפוליטי.[30] ידיעות על

28. דיאגו ארמנדו מרדונה, **מרדונה של כולם**, תל־אביב 2001, עמ' 27.
29. Alberto L. Ciria, 'From Soccer to War in Argentina: Preliminary Notes on Sport as Politics under a Military Regime, 1976-1982', in: Archibald R. M. Ritter (ed.), *Latin America and the Caribbean: Geopolitics, Development, and Culture*, Ottawa 1984, pp. 80-95
30. על יחסי ישראל—ארגנטינה באותן שנים עדיין לא נתפרסם כל מחקר מקיף. לדיון בכמה היבטים של יחסים אלה ראו: לואיס רוניגר ומריו שניידר, 'מילוט וגלות: הנמלטים מרדיפת שלטון הגנרלים

קשרי ישראל-ארגנטינה, בייחוד על הקשרים הצבאיים, עברו מתחת לעינה הקפדנית של הצנזורה הצבאית. הוראות הצנזורה אסרו פרסום כל ידיעה שנגעה ליחסים הבטחוניים בין שתי המדינות. לפיכך המצב בארגנטינה לא עלה כמעט כלל על סדר היום הציבורי בישראל. ככל שהדברים נוגעים למישור הפרלמנטרי, העידה השרה לשעבר שולמית אלוני 'סתמו את פי' כאשר ניסתה לדון בכנסת במכירות הנשק של ישראל למשטר הצבאי בארגנטינה:

> בשעתו לא רק סתמו את פי, אלא שח"כ יגאל הורוביץ ז"ל איים עלי שלא אעז לפתוח את פי. היה זה כשממשלת ישראל סיפקה נשק לקולונלים הברוטאליים ששלטו בארגנטינה וחיסלו אזרחים בהמוניהם. בחדרי הכנסת, בקומה החמישית, ישבו הורים לילדים שנעלמו וביקשו שנעשה דבר, והגשתי הצעה לסדר היום, ודרשתי דיון. לא אפשרו לי. ההצעה לסדר לא אושרה. הבטיחו לי שיהיה על כך דיון בוועדת החוץ והביטחון. למיטב ידיעתי לא היה כי לא הוזמנתי לדיון.[31]

על־פי דו"ח שפרסם מרכז המחקר של הדאי"א (DAIA), ארגון הגג של המוסדות היהודיים בארגנטינה, כ־1300 יהודים נחטפו ונעלמו בארגנטינה בזמן שלטון הגנרלים, הרבה יותר מחלקם היחסי של היהודים בארץ זו.[32] משפחות הנעדרים והעצירים הפוליטיים שהתגוררו בישראל פנו אל ראשי ממשלה, אל שרים, אל חברי כנסת, אל קצינים בכירים בצה"ל

בארגנטינה בשנות השבעים', **סוציולוגיה ישראלית**, ו, 2 (2005), עמ' 233–263; אפרים זדוק, 'מחויבותה של ישראל כלפי יהודים בתפוצות בעתות משבר ומצוקה — המקרה של ארגנטינה, 1976–1983', **ביטחון לאומי**, 2–3 (2003), עמ' 45–59; מרסל זוהר, **שלח את עמי לעזאזל**, תל־אביב 1991; ליאונרדו סנקמן, 'מילוט יהודים בארגנטינה בעת השלטון הצבאי, 1976–1983', בתוך: דפנה שרפמן (עורכת), **אור לגויים? מדיניות החוץ של ישראל וזכויות האדם**, תל־אביב 1999, עמ' 91–118; Yitzhak Mualem, 'Between a Jewish and an Israeli Foreign Policy: Israel-Argentina Relations and the Issue of Jewish Disappeared Persons and Detainees under the Military Junta, 1976-1983', *Jewish Political Studies Review*, 16, 1-2 (2004)

31. 'אכן, מוסר בביטחון', **הארץ**, 24.5.2006. אלוני כתבה דברים אלה בתגובה למאמר 'דרוש מוסר בביטחון', מאת העיתונאי יוסי מלמן, שפורסם אף הוא ב**הארץ**, 17.5.2006. וכך כתב מלמן: 'סוחרי נשק ישראלים משתוללים בכל רחבי העולם ומוציאים שם רע למדינה. אין כמעט עימות צבאי, סכסוך אתני או מלחמת אזרחים שאין בצד זה או אחר שלהם (ולעיתים בשני הצדדים) סוחרי נשק, יועצי ביטחון, מדריכים ומאבטחים מישראל. הם מוכרים נשק מתוצרת ישראל, מעודפי צה"ל או מכל מקור אחר בעולם לכל דורש. זה יכול להיות שליט צמא דם, מפקד מיליציה או רמטכ"ל בצבא. כמעט בכל יום מגיעה לישראל משלחת ביטחונית כדי לרכוש נשק או ידע ביטחוני. לרוב הן מוזמנות על ידי סוחר נשק או חברה ליצוא ביטחוני, שדואגים להציג להם את המערכות החדישות, ולקינוח — לארגן להם פגישה עם שר הביטחון או עם פקידים וקצינים בכירים — בפועל או בדימוס'.

32. ראו: DAIA, *Informe sobre la situación de los detenidos-desaparecidos judíos durante el genocidio perpetrado en Argentina*, Buenos Aires 1999

ואל דיפלומטים זרים בבקשת סיוע. בדוח של הוועדה הבין־משרדית, שהוקמה בישראל שני עשורים בערך לאחר קִצה של הדיקטטורה כדי לחקור את גורל הנעדרים היהודים בארגנטינה, נכתב:

> המשפחות חשו כי עניינן לא טופל ביעילות הנדרשת, הזמן אזל ועזרה או מידע אין, ואם [היה] קיים, [הוא] לא נמסר למשפחות. חלק מהמשפחות הקימו ארגון על מנת לאחד את המאמצים ולנסות ולהשפיע ביתר שאת. הוקם אז 'ועד קרובי משפחות של הנעדרים בארגנטינה', שלאחר מכן יהפוך לארגון 'ממוריה'. ארגון זה דרש התערבות פעילה של המדינה בעניינם. בין היתר, פנה ועד המשפחות לחברי כנסת שונים וביקש התערבותם. בין חברי הכנסת נמצאה קבוצה, מכל הקשת הפוליטית, אשר הביעה רצון לסייע. אך מאמצי הקבוצה להביא את הנושא לדיון במליאת הכנסת העלו חרס. לדבריהם, יו"ר הכנסת, מנחם סבידור ז"ל, לא אפשר להביא את הנושא למליאה. לאחר פניות רבות, שלא נענו, למזכירות הכנסת, פנה ועד המשפחות לבג"צ. בעקבות הגשת הפניה התקיים דיון בכנסת [בסוף יוני 1983],[33] עוד לפני הדיון בבג"צ, ולראשונה, נסעה ועדה פרלמנטארית לארגנטינה במטרה ללמוד את הנושא. אך הוועדה [שהגיעה לבואנוס איירס אך בתחילת 1984, לאחר חזרתו של השלטון הדמוקרטי] רק הפסיקה את מסעה לאחר שהות בת יומיים בארגנטינה וחזרה ארצה לקראת הצבעת אי אמון בכנסת. המסע לא הניב כל תוצאות. אירוע זה אף חיזק את תחושת המשפחות על העדר מדיניות ברורה הלוקחת בחשבון את מכלול הנתונים שעמדו באותה עת לרשות הרשויות השונות ואת כלל האינטרסים. רושם זה התחזק מאחר שעל פי הידוע למשפחות, הממשלה מעולם לא קיימה דיון בעניין הנעדרים באופן מסודר, ממוסד, כנושא העומד על סדר יומה של המדינה.[34]

33. ובהם חברי הכנסת מן הליכוד גאולה כהן ודרוד זייגרמן, חבר הכנסת יאיר צבן ממפ"ם וחבר הכנסת של העבודה, מנחם הכוהן. כהן גינתה בחריפות את קיומם של יחסים תקינים עם משטר שהגדירה אותו אנטישמי ונאו־נאצי, ואילו זייגרמן הביע צער על שממשלת ישראל העדיפה להימנע מהפעלת לחץ ציבורי ככבד בתקשורת ובארגונים בין־לאומיים, כמו מה שנעשה במאבק על חופש העלייה מברית־המועצות, כדי שלא לפגוע ברווחים ממכירת נשק לארגנטינה. השניים המליצו לשקול את ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ארגנטינה. צבן קבל על שהממשלה מנעה במשך שנים דיון בכנסת על המצב בארגנטינה.

34. הוועדה הבין־משרדית בעניין גורל הנעלמים היהודים בארגנטינה, **דין וחשבון, ממצאים, עדויות, המלצות**, משרד החוץ ומשרד המשפטים, ירושלים 2003, עמ' 9. ההאשמות החמורות ביותר נגד ישראל נוסחו בידי מרסל זוהר, **שלח את עמי לעזאזל**, תל־אביב 1990. הד להאשמות אלה היה אפשר לשמוע בסרט התעודה 'רוצח' (Asesino) של נורית קידר (2002). בדיעבד גילה לואיס חיימוביץ, שבתו אלחנדרה נחטפה ונעלמה ביוני 1976, מידה של הבנה למגבלות ולאילוצים שהיו צריכים להתמודד אתם מדינת ישראל ונציגיה באותן נסיבות (חיימוביץ', 'ישראל והמלחמה המלוכלכת', **הארץ**, 11.2.1990).

בתום הדיונים של הוועדה הבין־משרדית אמר יושב הראש שלה, סמנכ"ל משרד החוץ פנחס אביבי, אשר היה ציר צעיר בשגרירות ישראל בבואנוס איירס בשנות הדיקטטורה: 'בדיעבד אנו יודעים כי אפשר היה לעשות יותר'.[35] זה היה צעד קטן בכיוון של הכאה על חטא מצד גורמים רשמיים בישראל לעומת דברים שאמר עשרים שנה קודם לכן שר החוץ יצחק שמיר בעת דיון בכנסת. שמיר טען שעוול היה לטעון כי ממשלת ישראל לא עשתה דבר, וכן להתעלם מפעולת משרד החוץ ונציגיו, אשר 'עשו ימים כלילות, פעלו למען ההצלחה, למען שחרור, למען בדיקת הפרטים, הלכו למרומי השלטון, לפעמים תוך סיכון'. שר החוץ ביקש להזכיר: 'כל אחד יודע מה הם הגבולות וההגבלות של נציג זר בארץ מסוימת; אנחנו הלכנו על הסף, הלכנו מעבר לסף'.[36]

למרות הוראות הצנזורה, לא היה זה סוד שבין ישראל לחונטה הצבאית נרקמו יחסים בטחוניים הדוקים. במסמך שפרסמה הוועדה הבין־משרדית אף נכתב:

> השגרירות [של ישראל בבואנוס איירס] טיפלה בקשרים המסחריים ברמה של המדיניות הכללית, תוך ניסיון לקדם את הסחר בין המדינות, ובעיקר את הרכישות בישראל. השגריר לא היה מעורב ישירות בעסקות השונות וביניהן עסקות הציוד הצבאי ומסגרות ההכשרה לשימוש באותו ציוד, עניינים שהיו בטיפולם של נספחי צה"ל ונציגי החברות הישראליות. אולם לשגריר הייתה מעורבות פעילה בקידום הכללי ובחיזוק הקשרים עם בעלי ההכרעה בהחלטות הרכישה.[37]

מהלשון המעורפלת של המסמך הרשמי אפשר להסיק שעסקות בטחוניות היו גם היו, שאנשי צבא ישראלים הכשירו כמה מלובשי המדים בארגנטינה ושהשגריר פעל לקידום עסקות בקרב 'בעלי ההכרעה בהחלטות הרכישה', ובמילים אחרות, הגנרלים והקצינים הבכירים שהיו האחראים להפרה השיטתית של זכויות האדם בארגנטינה. כאן המקום לציין שהנספחות הצבאית של ארגנטינה פעלה בתל־אביב בנפרד מן השגרירות ששכנה ברחוב הירקון. זו היתה 'נספחות מסחרית מיוחדת' אשר ישבה בבניין של קונצרן 'כלל' — אז אחד הגדולים בישראל — שבמרכז תל־אביב, והיא ריכזה את כל הרכש הבטחוני של ארגנטינה בישראל. קצין בכיר ארגנטיני בשירות פעיל עמד בראשה. בנספחות עבדו כמה אזרחים ישראלים דוברי ספרדית, והיא נסגרה עם שובה של ארגנטינה לדמוקרטיה ב־1983.[38]

35. יוסי מלמן, 'יו"ר ועדת הבדיקה לנעדרי ארגנטינה: ישראל לא עשתה די להצילם', **הארץ**, 2.7.2003.
36. מצוטט בתוך: יואל בר־רומי, 'האם הופקרו יהודי ארגנטינה', **גשר**, 133 (1996), עמ' 53–71. הציטוט מעמ' 54.
37. הוועדה הבין־משרדית בעניין גורל הנעלמים היהודים בארגנטינה, **דין וחשבון, ממצאים, עדויות, המלצות**, עמ' 70.
38. כמה וכמה עסקות בין ישראל לארגנטינה בוצעו בתיווכו של קונצרן 'כלל'. לתאגיד היתה חברה־בת ליצוא בטחוני, שמכרה ציוד צבאי במאות מיליוני דולר לשנה ואף קיבלה היתר מיוחד מהנהלת הבורסה בתל־אביב כדי שבמאזניה השנתיים לא יפורסמו שמה ושמות ראשיה ואף לא ידווחו היקפי ההכנסות וההוצאות של אותה חברה. זה היה היתר חריג שניתן בלחצם של גורמים רשמיים.

הרמטכ"ל לשעבר מרדכי (מוטה) גור ביקר בארגנטינה סמוך מאוד למונדיאל, ביולי 1978. בביקור זה הוא נפגש עם הגנרל וידלה, ולאחר מכן הכריז במידה של הפרזה: 'זה לא סוד. כולם יודעים שישראל היא אחת הספקיות העיקריות של נשק לצבא ארגנטינה'.[39] גור פעל באותם הימים כשליח התעשייה הבטחונית באמריקה הלטינית.

בצד התמיכה הצבאית והפוליטית של ממשלות ישראל בחונטה הצבאית, עשתה הסוכנות היהודית (בתיאום עם מוסדות ממלכתיים בישראל) מאמצים כדי להוציא גולים מארגנטינה. גולים אלה, רובם ככולם ממוצא יהודי, לא הגיעו לישראל במעמד של פליטים או מקבלי מקלט מדיני, אלא מכוח חוק השבות. קשה לאמוד את מספרם כי כאמור אי־אפשר להפרידם מכלל העולים שהגיעו באותן השנים מארגנטינה לישראל. על־פי הערכה, בין סוף 1975 (עוד לפני ההפיכה, אבל בעת שכבר פעלו כנופיות המוות בתמיכת הממשלה) ובין המונדיאל הגיעו לישראל כמה מאות גולים מארגנטינה (ככל הנראה לא יותר מ־400), שנמלטו מאימי הרדיפות של שלטון הגנרלים. רבים היו רחוקים ממסגרות יהודיות ונעדרי זיקה לציונות לפני בריחתם, ולפיכך עזבו רובם את ישראל עוד בסוף שנות השבעים של המאה שעברה (בדרך־כלל למערב אירופה, ובייחוד לספרד ולצרפת), ואחרים שבו לארגנטינה לאחר קץ הדיקטטורה בשנת 1983. גולים אלה, שהצטרפו אליהם צעירים אשר עלו לארץ בתנועות הנוער הציוניות בתחילת שנות השבעים ומספר מצומצם של ישראלים בעלי עמדות שמאליות, היו עיקר הפעילים במחאה שאורגנה בישראל נגד הדיקטטורה הצבאית בארגנטינה.[40]

ההתארגנויות הראשונות נרשמו בסתיו של 1975, כמה חודשים לפני ההפיכה הצבאית, אז נפגשה לראשונה קבוצה של גולים עם עולים ותיקים ועם כמה פעילי שמאל ישראלים כדי לקדם תמיכה מעשית באסירים הפוליטיים ובמשפחות הקורבנות של הכנופיות הצבאיות למחצה, אשר פעלו בחסותו של חוסה לופס רגה (López Rega), האיש החזק בממשלתה של איסבל פרון. רק לאחר ההפיכה הצבאית של מרס 1976, בתחילת אפריל,

39. מיכל קפרא, 'דילמת השטן', **מעריב** (סופשבוע), 28.3.1986; Bishara Bahbah, *Israel and Latin America: The Military Connection*, New York 1986, p. 126. לדברי אהרון קליימן, לא רק שיקולים מסחריים ישראליים ניתבו את מכירות הנשק לארגנטינה, 'במקרים שבהם חשוב לארצות־הברית, כי מדינה פלונית תאמץ את הדוקטרינה הצבאית ואת הציוד הביטחוני שלה, אך שיקולים פוליטיים מונעים אותה מלספק לה נשק במישרין, עשויה ישראל להתבקש לשמש ספק חלופי בהנחה שהאינטרסים וההערכות הפוליטיות של שתי הממשלות מקבילים הם. העברות הנשק בעבר לנוצרים בלבנון, לארגנטינה ולרפובליקות באמריקה התיכונה מדגימות את הגישה הזאת'. אהרון קליימן, **חרב פיפיות: היצוא הבטחוני של ישראל ושוק הנשק העולמי**, תל־אביב 1992, עמ' 74.

40. על מדיניות ישראל כלפי אנשי השמאל היהודים בארגנטינה ראו: סנקמן, 'מילוט יהודים בארגנטינה בעת השלטון הצבאי' (לעיל הערה 30); רוניגר ושניידר, 'מילוט וגלות' (לעיל הערה 30); Mario Sznajder and Luis Roniger, 'De Argentina a Israel: escape y exilio', in: Pablo Yankelevich (ed.), *Represion y destierro: Itinerarios del exilio argentino*, La Plata 2005, pp. 157-185

נערך בתל־אביב (בבית־תה שפעל בצפון רחוב בן־יהודה ותחת עינם הפקוחה של שירותי הביטחון הישראליים, אשר שיגרו כמה שוטרים בלבוש אזרחי שעמדו בפתח המקום) מפגש בהשתתפות כ־150 גולים ועולים, ובו סוכם לראשונה על הקמת מסגרת מקומית לסיוע לעם הארגנטיני ותמיכה בו, ובייחוד באסירים הפוליטיים ובמשפחות הנעדרים, אולם מלבד הסכמה כללית זו, התגלעו חילוקי דעות פוליטיים עמוקים בין המתכנסים. ברור היה לכול שיש לתמוך בעצירים, באסירים ובמשפחות הנעדרים, אבל לאן יש להפנות את המחאה? הפעילים שזה עתה באו והיו חברים במפלגה הקומוניסטית הארגנטינית טענו שיש לקדם את המאבק למען זכויות האדם בארגנטינה, אבל חלילה מלפגוע בחונטה הצבאית 'האנטי־פינושטיסטית' (כלומר השונה באופיה מן הדיקטטורה הצבאית שתפסה את השלטון בצ'ילה השכנה, בהנהגת הגנרל אאוגוסטו פינושה [Pinochet]). אותם גולים טענו, בהתאם לעמדת מפלגתם, שהמשטר הצבאי בארגנטינה מייצג את 'הגורמים הדמוקרטיים' בתוך כוחות הביטחון, הנאבקים ביסודות ה'פינושטיסטיים'. הם אף סירבו לגנות את המשטר הצבאי, למרות מחאות של רוב המשתתפים בפגישה בתל־אביב, אשר דרשו לפרסם גינוי ציבורי ל'דיקטטורה הצבאית הפשיסטית'. בעמדה זו נותרו רוב המתכנסים שהיו פעילי מפלגות ותנועות השמאל של הפרוניזם והשמאל הרדיקלי בארגנטינה. גם רוב העולים הצטרפו לעמדה זו.

בשל כך נוצר פילוג בשורות הגולים. המיעוט (רובם תושבי תל־אביב והסביבה) צידדו בגישה ששמה דגש אך ורק על נושא ההגנה על זכויות האדם בארגנטינה. הרוב (רובם תושבי ירושלים, חיפה והקיבוצים) הסכימו שיש לגנות את ההפרה השיטתית של זכויות האדם והאזרח בארגנטינה, והצביעו על מי שאחראי לכך: 'הדיקטטורה הצבאית הפשיסטית'. כעבור זמן, סמוך למשחקי גביע העולם בכדורגל, הוקמה התארגנות שלישית: של הורים וקרובים של הנעדרים, שהגיעו אט־אט לישראל בעקבות רדיפות או לאחר שנואשו מלמצוא את יקיריהם. כך הוקם הוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני.

בכרוז הראשון של הוועד הישראלי של קרובי העצורים והנעדרים בארגנטינה, אשר פורסם ב־1977, נאמר:

> אנו, 21 משפחות יהודיות החיות בארץ, שלהן בנים, בעלים ואחים שנעלמו בארגנטינה, התארגנו כוועד קרובי העצורים הנעדרים בארגנטינה. ועד זה שם לו למטרה לעשות כל מאמץ לשחרור העצורים, ובנוסף לכך לגרום לדעת הקהל בישראל ולממשלתה ללחוץ על המשטר הצבאי הארגנטיני, על מנת שיודיעו לנו מה עלה בגורלם של יקירינו שנעלמו.[41]

41. ארכיון המחברים.

החרם בישראל

המבצע להחרמת המונדיאל החל בישראל בחודשים הראשונים של 1978 ביוזמת הוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני. ערב יום השנה השני להפיכה הצבאית בארגנטינה, במוצאי שבת 23 במרס 1978, נערכה הפגנה מול בניין שגרירות ארגנטינה בישראל, ברחוב הירקון בתל־אביב, והשתתפו בה כמה מאות אנשים. אחד מפעילי הוועד באותם הימים סיפר:

> היתה לנו בעיה, איך להפגין מול שגרירות ארגנטינה, כאשר חלק מן המפגינים הגיעו לישראל עוד בטרם ההפיכה הצבאית ורבים רצו לשוב לארגנטינה ולו כדי לבקר את משפחתם. גם לגולים היו בני משפחה בארגנטינה. הפגנה מול השגרירות העמידה בפנינו דילמה קשה, כי ידענו שמצלמים אותנו מתוך הבניין (למרות שלכאורה השגרירות הייתה סגורה באותו יום) ולא יכולנו לבדוק את המסמכים של כל צלמי העיתונות שבאו לסקר את האירוע.[42] הפתרון היה פשוט: רוב המפגינים עטו מסכה ורק ישראלים שבאו לתמוך במאבק הפגינו ופניהם גלויות. העניין הפך גימיק תקשורתי כי כך יכולנו להדגיש שהמפגינים חוששים לגורל יקיריהם בארגנטינה. לבסוף ההפגנה זכתה לסיקור צנוע, אך בכל זאת היה זה סיקור, בחודש בו פורסמו כמה וכמה ידיעות על הנעשה בארגנטינה ואף פורסמו מאמרים של כותבים שקראו להחרים את המונדיאל.[43]

כאמור, כתבות לא מעטות על אודות המונדיאל והפולמוס הפוליטי סביבו פורסמו בעיתונות הישראלית בחודש מרס 1978 — **בידיעות אחרונות**, **במעריב**, **בדבר**, **בג׳רוזלם פוסט**, **בשבועון העולם הזה** ו**בהארץ** (פורסמו בו ארבע כתבות, ובכלל זה שני מאמרי פרשנות מאת מארק האלטר, שקראו לקדם את החרם). מאמר שעסק לראשונה בגורל היהודים בארגנטינה נכתב בידי מרסל זוהר. שם המאמר ׳ארגנטינה: לאן נעלמו יותר מ־300 יהודים׳, והוא פורסם בסוף חודש מרס 1978.[44] בסך הכול פורסמו תריסר כתבות

42. החשש היה מוצדק. ׳עוזר שגריר ארגנטינה בישראל אסף מידע על עולים שהפגינו׳ היתה הכותרת של ידיעה שפרסם העיתונאי מרסל זוהר (**ידיעות אחרונות**, 29.3.1979) ימים מספר לאחר הפגנה שנערכה מול השגרירות ביום השנה השלישי להפיכה הצבאית. בידיעה נמסר כי חואן קרלוס גרא, עוזר אישי של השגריר, קיים קשרים עם צעירה ישראלית. זו ביקשה להפסיק קשרים אלה כאשר נודע לה כי הוא אוסף מידע על ׳עולים המפגינים מול השגרירות׳. לדברי הצעירה, הוא אף אמר לה: ׳כאשר הם יבקרו שם ידאגו כבר לטפל בהם׳. דובר השגרירות משה ינאי מסר לעיתון: ׳חואן קרלוס גרא לא היה עובד השגרירות או משרד החוץ הארגנטיני אלא עוזרו האישי של השגריר לשעבר׳.
43. מכתב מאת ב״ס, לשעבר פעיל בוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני, בואנוס איירס, ינואר 2007. ב״ס למד עיצוב בישראל ושימש גרפיקאי בכמה כתבי עת לאחר שובו לארגנטינה ב־1983. כעת הוא מתגורר במדריד וממשיך לעסוק בגרפיקה.
44. הידיעה נפתחה במילים: ׳כל יום בשעות הבוקר מגיעות לשערי השגרירות הישראלית מאות נשים צעירות המבקשות לשוחח עם הקונסול [...] הקונסול הכללי משה פאר וצוותו מעניקים כמעט בכל

ומאמרי פרשנות. בשפה הספרדית, השבועון **סמנה** (*Semana*) פרסם את קריאתו של הוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני להחרים את המונדיאל. שני השבועונים המתחרים בשפה הספרדית **טיימפו** (*Tiempo*) ו**אאורורה** (*Aurora*) לא פרסמו דבר.[45]

ביום השנה השני להפיכה הצבאית, ב־24 במרס 1978, תכננה קבוצה של קרובי הנעדרים לקיים כנס ציבורי באולם 'צוותא' שברחוב אבן גבירול בתל־אביב, אך הכנס נדחה 'בגלל המצב בישראל'. כך פרסמו המארגנים בהודעה לעיתונות (הכוונה היתה לכניסת כוחות צה"ל ללבנון במבצע ליטני בעקבות הפיגוע הקשה של 'אוטובוס הדמים'). מטרת האירוע היתה להקים בישראל ועד למען זכויות האדם בארגנטינה בהשתתפות אישים מקומיים. האירוע לא התקיים בסופו של דבר, והוועד לא הוקם.

במשך כל השבוע שהחל ביום א' 24 במרס 1978 נערכו ברחבי הארץ אירועים ציבוריים צנועים נגד אליפות העולם בכדורגל, וב־27 בחודש הוקם בחיפה 'הוועד הישראלי להחרמת אליפות העולם בכדורגל בארגנטינה'. כחמישים פעילים השתתפו באירוע ההקמה, מרביתם אנשי הוועד לסולידריות עם העם הארגנטיני ופעילי שמאל ישראלים שלא נמנו עם חברי המפלגה הקומוניסטית. עוד סוכם באותו אירוע להקים ארבעה מרכזי פעילות: בתל־אביב, בחיפה, בירושלים ובבאר־שבע; וכן לפעול בקיבוצים, בייחוד בקיבוצים שהתגורר בהם מספר גדול יחסית של יוצאי אמריקה הלטינית. כמו כן הוחלט להצטרף ל'שבוע הבין־לאומי להחרמת האליפות', שנערך בין 22 ל־28 באפריל 1978, על־פי קריאת הוועד הצרפתי. לדברי אחד הפעילים:

> הוועד הישראלי היה בקשר עם הוועד הצרפתי וזה סיפק לנו חומרים בצרפתית ובספרדית, שתורגמו לעברית ולפעמים לערבית. פעילי הוועד הישראלי אף נסעו אל מטה הוועד הצרפתי שפעל בבית גדול שברחוב ננטייל (Nanteuil) 14 בפאריס, כדי ליצור את הקשרים ולקבל מידע ומעט הדרכה על הנעשה בעולם. נדמה שלא היה לנו עניין רב במשחקים עצמם. ספק אם צפיתי ולו במשחק אחד. לגבי החברים האחרים אני לא בטוח כל כך. יחד עם זאת רצינו לעשות שימוש פוליטי באירוע הספורטיבי, שנוצל היטב על ידי הדיקטטורה הצבאית. אמנם היינו עדים לכך שבמדינות רבות התקיים ויכוח נוקב בקרב גולים ארגנטינים בשאלה האם יש להחרים את המשחקים ושכוחות פוליטיים די מרכזיים החליטו שאין להחרים את המשחקים. בכלל לא התייחסנו לוויכוח. אולי כי לא היו פעילים של אותן קבוצות בקרב החברים שלנו או אולי כי היה ברור לנו שאם לא ננצל את ההזדמנות הזו כדי לקדם את המחאה, לא נוכל לעשות שום דבר ממשי במשך חודשים ארוכים.[46]

יום מכתבים בהם מתחייבת מדינת ישראל לתת אשרת־כניסה למקלט לכל יהודי עצור בארגנטינה, המוכן לעלות ארצה. ההתחייבות הישראלית היא כלפי ממשלת ארגנטינה ולפי בקשתה' (**הארץ**, 29.3.1978).

45. **אאורורה** הסתפק במונדיאל בפרסומו של מדור ספורט מורחב, בעריכתו של חוליו ססאר מוסצ'ס (Mosches), בלי להתייחס להיבטים פוליטיים וחברתיים.

46. מכתב מאת ב"ס, לשעבר פעיל בוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני, בואנוס איירס, ינואר 2007.

גם שלמה סלוצקי, עיתונאי ובמאי של סרטי תעודה תושב תל־אביב, המשמש כעת כתב בישראל של העיתון הנפוץ ביותר בשפה הספרדית **קלארין** (*Clarín*), היוצא לאור בבואנוס איירס, לא רצה לצפות במשחקים:

> הייתי אז חייל בשירות סדיר והכרזתי שביתת מחאה בכל פעם ששודר בטלוויזיה משחק של המונדיאל. במחנה שבבקעת הירדן כל החיילים הרימו גבה כאשר שמעו את העולה הארגנטיני מסביר שאינו מתכוון לצפות בשידור כי זהו משדר תעמולה של החונטה הצבאית הרוצחת את אזרחיה. כך, שבכל פעם ששודר משחק בטלוויזיה, ביקשתי לבצע תפקיד כלשהו כדי לא לצפות במשחקים.[47]

סלוצקי עלה ארצה בגיל 19 מטעם השומר־הצעיר, כחודשיים לאחר ההפיכה הצבאית, לאחר ששימש בארגנטינה אחד הכותבים בשבועון היהודי **נואבה סיון** (*Nueva Sión*), והיה מודע לפשעים שעשו שירותי הביטחון לפני ההפיכה ולאחריה. עם זאת, כחבר קיבוץ ששירת באותם הימים שירות חובה, לא היה קשור בוועדי הסולידריות השונים.

> לא הייתי חבר בוועד להחרמת המשחקים כי בתור חייל קשה היה להיות פעיל. יחד עם זאת, אני זוכר שבחדרי שבקיבוץ נחשון ובמשך חודשים ארוכים התנוססה הכרזה שהופצה על ידי הוועד הישראלי שפעל להחרמת המשחקים. הייתי קשור בצורה כלשהי בוועד, אך לא הייתי פעיל.

פעילות המחאה נגד המונדיאל צברה תאוצה עם פרסום ידיעות בעיתונות הישראלית, שלפיהן הדריכו מדריכים ישראלים, ממשטרת ישראל ומצה"ל, קצינים של המשטרה הפדרלית בארגנטינה (ששימשה משטרה פוליטית) בלחימה נגד גרילה בחודשים שקדמו למשחקי המונדיאל.[48] כך סיפר אחד הפעילים בוועד להחרמת המשחקים:

> על פי המידע שאספנו, במשלחת הישראלית היו כששים קצינים ושוטרים והם שבו לארץ שלושה ימים לאחר גמר האליפות. ניסינו לעניין את אמצעי התקשורת המקומיים בידיעה, אבל היא לא פורסמה. אגב, מה שפורסם **במעריב** ו**בהארץ** התבסס על 'מקורות חוץ'. יתכן שהוראת הצנזורה מנעה את פרסום המידע שהיה בידינו. בכל מקרה ניסינו להתחכם עם ההוראות ופתחנו בקמפיין להחתמת עצומה נגד מכירות נשק ישראלי לארגנטינה. להפתעתנו אספנו אלפי חתימות שנשלחו אל יו"ר הכנסת יחד עם בקשה להיפגש איתו. לא קיבלנו כל תשובה. וזו הייתה התגובה המקובלת מן הממסד: לא מאשרים קבלת מכתבים או תלונות. אפילו ההסתדרות מעולם לא השיבה לפניות שלנו. כתבנו למזכ"ל ההסתדרות ולמחלקה לקשרים בינלאומיים, כי בתמימותנו חשבנו שההסתדרות, כמו איגודים מקצועיים רבים בעולם, תתמוך במאבק שלנו. להסתדרות היה ערב ההפיכה גם נציג בארגנטינה שידע היטב מה

47. סלוצקי בשיחה עם המחברים, תל אביב, פברואר 2007.
48. את הידיעות פרסמו **מעריב**, 26.5.1978, **והארץ**, 1.6.1978.

קורה שם. אבל כל הניסיונות לקבל תשובה או לקבוע פגישה עם ההסתדרות או נציגיה לא עלו יפה.[49] מצד שני ידענו שיש משלחות המגיעות לארץ מארגנטינה כדי לקדם את הרכש הביטחוני. בחודשים שקדמו לאליפות הגיעה לישראל משלחת של קצינים בכירים של חיל הים הארגנטיני ובראשה מי שהיה סגנו של האדמירל הרוצח מאסרה, אדמירל למברוסקיני (Lambruschini). אנשי חיל הים של ארגנטינה רצו אז לרכוש ספינות דומות לאלה שנרכשו על ידי משטר האפרטהייד של דרום אפריקה. בחודשים שקדמו למונדיאל היו ביקורים רבים של אנשי צבא ארגנטינים בישראל וגם של אישים ישראלים בארגנטינה. למשל מנכ"ל אל־על נפגש בבואנוס איירס ערב המונדיאל עם הבריגדיר אגוסטי (Agosti) שהיה מפקד חיל האוויר הארגנטיני. אגוסטי היה הצלע השלישית ב'טרויקה' שעמדה בראש החונטה הצבאית. אגוסטי הודיע שארגנטינה תיתן היתר לחברת התעופה הממלכתית הישראלית לבצע טיסות לאסייסה (Ezeiza), שדה התעופה הבינלאומי של בואנוס איירס. הטיסות אמורות היו להתחיל מייד לאחר המונדיאל. אך למיטב ידיעתי הקו הסדיר לארגנטינה לא פעל. כל הביקורים והג'סטות מעידים על כך שהיו קיימים קשרים הדוקים בין הממשלה בישראל ובייחוד בין הצמרת הביטחונית לבין הפיקוד העליון בארגנטינה [...] לכן, חשוב היה לנו לצאת במסע הסברה בנושא מכירות הנשק. מעבר לפרסום והפצת כרזות וכרוזים וקיום אסיפות וחוגי בית — כולל מפגשים בבתי ספר בערים ובקיבוצים; החתמנו במרכזי הערים ובייחוד ברחבת המשביר לצרכן במרכז ירושלים ובבית הקרנות שבהדר הכרמל בחיפה אלפי עוברים ושבים על העצומה. ידענו שלא נקבל כל מענה מצד הממסד הישראלי, אבל העצומות אפשרו לנו להגיע אל האיש ברחוב. היו גם סוחרים — כולל סוחרים ממוצא ארגנטיני, שתלו בכניסה לחנות כרזה בעברית ובה הקריאה להחרים את המונדיאל.[50] העצומה נפתחת במילים: 'אנו, החתומים מטה, פונים אל חברי הכנסת מכל הסיעות בבקשה לפעול בכל האמצעים העומדים לרשותם נגד ההפרה השיטתית של זכויות האדם ונגד ביטוי האנטישמיות בארגנטינה'.[51]

בעזרת מדריך הטלפון של בואנוס איירס ומדריכים דומים של ערים בישראל נערך גם מבצע למסירת דואר. נשלחו גלויות בשפה הספרדית ובהן פורסמו הקריאות להחרים את המשחקים ולשחרר את האסירים הפוליטיים. פעילי הוועד בחרו כתובות של משרדי ממשלה או מוסדות ציבור בארגנטינה ושלחו מאות גלויות בתוך מעטפות סגורות. על מנת לא לעורר את החשד בדואר הארגנטיני או להפליל איש, נבחרו

49. הפונים לא קיבלו תשובה, והבקשות והמכתבים אף לא נשמרו בתיקים המסודרים להפליא של המחלקה לקשרים בין־לאומיים של ההסתדרות או של לשכת המזכ"ל. כך עולה מבדיקה שערכנו במכון לבון, הארכיון של ההסתדרות.
50. מכתב מאת ב"ס (ביקש להישאר בעילום שם) אל המחברים, ינואר 2007.
51. 'פניה לכנסת ישראל', ארכיון המחברים.

כתובות של מוסדות ציבור או משרדי ממשלה בישראל בתור 'השולח [...]'. נעשה גם שימוש במעטפות רשמיות של מוסדות בישראל על מנת לשגר את המכתבים מעבר לים.

בסך הכול היו לנו כחמישה עד שישה חודשים של פעילות מאוד אינטנסיבית. רצינו להגיע לכל בית בישראל עם המסר שלנו. לא עמדנו בכך כי הכוחות לא היו שקולים. אף אחת מן המפלגות לא תמכה בנו, כולל מפלגות השמאל; ההסתדרות לא מצאה לנכון להשיב לפניות שלנו, הכנסת הייתה סגורה בפנינו. גם משאבים לא היו לנו והשלטים, הגלויות, הנסיעות, ההפגנות, הכרזות, הכל מומן מהכספים שלנו. היינו קבוצה של סטודנטים שעבדו לפרנסתם ועוד מספר קיבוצניקים בעידן שלפני ההפרטה, והמשאבים שהיו בידינו היו מצומצמים ביותר. אפשר להסתכל על חצי הכוס הריקה ולטעון שלעומת פעילויות דומות שנעשו בצרפת, הולנד או שוודיה, הפעילות שלנו הייתה צנועה מאוד. אבל בהתחשב בתנאים ששררו בישראל באותן השנים, עשינו את המקסימום.

כך סיכם ב"ס את פעילות הוועד הישראלי להחרמת האליפות בארגנטינה.[52]

מן הראוי לציין שעם תום המשחקים בארגנטינה פוזר הוועד להחרמת המשחקים. הוועד הישראלי לסולידריות עם העם הארגנטיני המשיך לפעול עד לאחר מלחמת פוקלנד/מאלווינס ב־1982. ארגון קרובי הנעדרים, שהיה לארגון 'ממוריה', המשיך בפעילות ההנצחה והמחאה עוד שנים רבות לאחר מכן.

השמאל הישראלי והחרם

כאמור, שום כוח פוליטי בישראל לא תמך בחרם על המשחקים, וכללית כל המפלגות גילו איפוק רב ביותר ככל שנגעו הדברים למאבק נגד החונטה הצבאית בארגנטינה. מפלגת העבודה ומפ"ם, שפעלו במסגרת 'המערך', לא נתנו יד לפעילות זו. גם ההסתדרות, אז בשליטה ברורה של מפלגת העבודה, לא תמכה בפעילות המחאה. גם המפלגה הקומוניסטית (מק"י) והחזית שלה (חד"ש), שהוקמה בשנת 1977, לא צידדו בפעילות החרם, אם כי להבדיל מן המפלגות האחרות היתה מק"י דווקא פעילה מאוד בכל הקשור לסולידריות עם העמים באמריקה הלטינית. המפלגה עמדה מאחורי התארגנות של שני ועדים שקדמו לוועד הארגנטיני: הוועד לסולידריות עם העם הצ'יליאני (שהוקם ב־1973 לאחר ההפיכה הצבאית העקובה מדם של הגנרל פינושה) והוועד לסולידריות עם העם האורוגוואי — שהוקם שנה לאחר מכן.

הסיבה להקמת הוועדים למען צ'ילה ולמען אורוגוואי מצד אחד והימנעות מתמיכה בוועד דומה למען ארגנטינה מצד אחר היתה נעוצה במדיניות החוץ הסובייטית, מדיניות

52. מכתב מאת ב"ס, ינואר 2007.

שהשפיעה הן על המפלגה הקומוניסטית של ארגנטינה והן על זו של ישראל — מפלגות שהצטיינו במשך עשרות שנים בדבקותן באסטרטגיה הסובייטית הבין־לאומית.

כך פרסמה למשל מק״י ב־1974 חוברת דו־לשונית (עברית וספרדית) בת חמישים עמודים — **למען צ׳ילה לא נשתוק!** — ובה שירים של פבלו נרודה, מרדכי אבי־שאול, ויקטור חארה, סמיח אל־קאסם ואחרים,[53] אך סירבה לפרסם את הכרוזים ואת הפרסומים הצנועים הרבה יותר של הוועד הארגנטיני. פעיליה לא השתתפו בפעילות הוועד הארגנטיני, ואילו פעילי הוועד למען ארגנטינה לא הוזמנו לאירועים שהתקיימו בחסות הוועדים של אורוגוואי וצ׳ילה. עם זאת, החשש לבידוד פוליטי של חברי מק״י גרם לכך שכל הוועדים עשו לעתים יד אחת בהפגנות ובאירועי מחאה, בייחוד בהפגנות שנערכו מול שגרירות צ׳ילה מדי שנה ב־11 בספטמבר (יום ההפיכה הצבאית במדינה זו). כך היה גם באירועים נוספים, כגון הפגנה שנערכה בהר הצופים נגד הכלכלן הנודע פרופסור מילטון פרידמן ב־4 ביולי 1977, בעת שהוא קיבל תואר ד״ר לשם כבוד של האוניברסיטה העברית. במנשר שפורסם בכותרת ׳מילטון פרידמן — לך הביתה!׳ נאמר בין השאר:

> בשנת 1975 נסע מילטון פרידמן לבקר את תלמידיו בצ׳ילה הפשיסטית [...] לפי הצעותיו קוצצו התקציבים בצ׳ילה, האבטלה גברה ביותר מ־25 אחוז [...] עם משטר זה בצ׳ילה שיתף פעולה מילטון פרידמן. מילטון פרידמן אינו אורח רצוי בארצנו! אנו מביעים התנגדות ומחאה על החלטת האוניברסיטה העברית להעניק למתכנן שואה כלכלית זו תואר כבוד.

על הקריאה להפגנה חתמו הוועדים לסולידריות עם צ׳ילה, עם ארגנטינה ועם אורוגוואי, תנועת הסטודנטים השמאלית קמפו״ס (הקבוצה למעורבות פוליטית וסטודנטיאלית) ווּעד הסטודנטים הערבים.[54]

שבועון מק״י **זו הדרך** פרסם את הידיעה הראשונה על ההפיכה הצבאית בארגנטינה רק שלושה שבועות לאחר שתפסו שם לובשי המדים את השלטון. כותרת המאמר היתה ׳המפלגה הקומוניסטית של ארגנטינה מציעה הקמת ממשלה צבאית־דמוקרטית׳ וכותרת המשנה ׳תומכת בכמה עקרונות הממשל הצבאי׳. בפסקה הראשונה של המאמר הארוך, החתום בידי הנס לברכט, נכתב:

> הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ארגנטינה פרסם בסוף מארס הודעה לעיתונות בה נאמר, בין היתר: ׳אף כי מפלגתנו איננה שותפה לכל העמדות של ההצהרה המדינית של המשטר החדש, היא רואה כחובה לעצמה לקבוע, כי היא

53. פבלו נרודה, מרדכי אבי־שאול, ויקטור כ׳רה, סמיח אל־קאסם, אריה דקר, חנה דן וחיים ס׳, **למען צ׳ילה לא נשתוק!** (*Por Chile! Venceremos!*), הוצאת הוועד הישראלי לסולידריות עם צ׳ילה, רחובות, יולי 1974. ארכיון המחברים.

54. ראו את המנשר ׳מילטון פרידמן — GO HOME׳ בארכיון השמאל הישראלי המקוון: http://www.israeli-left-archive.org/gsdl/collect/campus/index/assoc/HASH017b.dir/doc.pdf

מסכימה עם המסמך הפרוגרמטי של הכת, שעלתה לשלטון בהפיכת ה־24 במארס, היות והעקרונות היסודיים הבאים לידי ביטוי במסמך זה זהים לעקרונות הפרוגרמטיים של המפלגה הקומוניסטית של ארגנטינה מבחינות רבות'.[55]

בשבועון זה התפרסמו דרך קבע ידיעות ותצלומים של פעילויות הסולידריות עם אורוגוואי וצ'ילה, אך לא נכתבה ולו מילה אחת בין אפריל 1976 ליולי 1978 על הוועד לסולידריות עם ארגנטינה. עם זאת, בחלוף השנים השתנתה בהדרגה הנימה של הדיווחים, והחלו להתפרסם ידיעות על 'הפרות שיטתיות של זכויות האדם בארגנטינה', ובכלל זה מעצר, מאסר של פעילים קומוניסטים והירצחם. מכל מקום, תמיד היה ערפול מסוים באשר לאחריות ולזהות של מבצעי מעשים אלה: 'גורמי ממשל', 'קבוצות הקשורות לצבא' ובלי לייחס אותם למדיניות מתוכננת ושיטתית של הדיקטטורה הארגנטינית. גם בידיעה שפורסמה עם תום משחקי המונדיאל, ולאחר דיווח בעל אופי 'ספורטיבי' נטול כל הקשר פוליטי, נמסר לקוראי השבועון: 'נמשכות הפרות זכויות האדם', שוב ללא ייחוס ישיר לפעולה מתוכננת ורצופה של המשטר הצבאי ובלי לציין את התפקיד התעמולתי של המשחקים עבור משטר זה.

בעשרת הגליונות של הרבעון הרעיוני של מק"י **ערכים: כתב עת לבעיות השלום והסוציאליזם**, שפורסמו בין פברואר 1976 לאוגוסט 1978, ראו אור מאמרים רבים העוסקים בדרום אמריקה, ובכללם מאמרים על הנעשה בברזיל, בצ'ילה ובאורוגוואי — כולן מדינות בשלטון צבאי. בין הכותבים לואיס קרלוס פרסטס (Prestes), ממייסדי המפלגה הקומוניסטית הברזילאית, ווולודיה טייטלבוים, מראשי המפלגה הקומוניסטית הצ'יליאנית. ארגנטינה כמעט לא העסיקה את הביטאון הרעיוני. במאי 1976, בגיליון 35 של כתב העת, פורסם מאמר של אלברטו כהן, חבר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הארגנטינית ('למי מועיל הטרור בארגנטינה?'), ובו נכתב 'על אף האווירה הפוטשיסטית, חלק מן הצבא יצא נגד הפרת סדרי השלטון התחיקתי, נגד רמיסת החוק ונגד מסע הדיכוי. אנשי הכוחות המזוינים מודעים לכך שעלול להיווצר קרע בין הצבא לבין העם'. מאמר זה נכתב לפני ההפיכה, ושיקף היטב את עמדות המפלגה הארגנטינית, אבל לא היו לו כל סימוכין במציאות. במאמר צוין עוד: 'המפלגה הקומוניסטית של ארגנטינה קוראת לאחדות לאומית־דמוקרטית [...] ניתן להקים ממשלת קואליציה רחבה, מורכבת מאזרחים ואנשי צבא'.[56]

המאמר השני שפורסם בשנים ההן בביטאון הרעיוני של מק"י פורסם בפברואר 1978, פרי עטו של אטוס פאווה (Fava), אחד מראשי המפלגה הקומוניסטית הארגנטינית אז. במאמרו ניסה פאווה בכל כוחו להוכיח שדין הדיקטטורה הצבאית בצ'ילה אינו דומה לדין המשטר הצבאי בארצו. לדבריו

55. **זו הדרך**, 12.4.1976.
56. אלברטו כהן, 'למי מועיל הטרור בארגנטינה?', **ערכים: כתב עת לבעיות השלום והסוציאליזם**, 2, 35 (מאי 1976), עמ' 76.

פרשנים מזהים לעתים קרובות את המצב העכשווי בארגנטינה עם זה הקיים בצ׳ילה. ואכן, שעה שבודקים היבטים בודדים של המצב, מגלים ביניהם דמיון מסוים. גם בארגנטינה נשפך דם רב. מבלי לחפש את הדיוק, אפשר לומר, ששפיכות הדמים לא הייתה כאן קטנה יותר מזו שבצ׳ילה ואולי גדולה יותר. בנקודה זו אין הפרשנים טועים. אולם אסור לשים כאן נקודה. דבר ראשון הוא השוני בין מבצעי המהפך בשתי הארצות. בכוחות המזוינים של צ׳ילה ידם של חסידי פינוצ׳ט הייתה על העליונה.

הוא מוסיף ומציין כי ׳החונטה הצבאית של ארגנטינה לא פיזרה את המפלגות המדיניות, להוציא קבוצות שמאליות קיצוניות׳. פאווה קרא בסוף המאמר ׳לא לנקוט בפעילות היכולה לסייע לחוגים הפינושטיסטיים שבצבא׳. במילים אחרות, לא לפעול ברחבי העולם נגד המשטר הצבאי, ובייחוד לא להפריע לאליפות הכדורגל הבין־לאומית.[57]

האצטדיון כזירת מחאה?

בעת המשחקים בארגנטינה נמשכו הדיכוי, העינויים, החטיפות והרצח בידי גורמים ממלכתיים, אם כי חלה ירידה במספר הנעלמים בשנת 1978 לעומת השנתיים הקודמות.[58] אחד מראשי השמאל שפעלו בארגנטינה באותן השנים סיפר:

ימים ספורים לפני המונדיאל ביצעה הדיקטטורה את אחד ממעשי הרצח הגדולים ועל כך נודע לנו מאוחר יותר. לילה אחד הופיעו בבית־הסוהר אולמוס (Olmos) שליד לה־פלטה עשרות עצירים שעל־פי המראה שלהם, כך הסיקו החברים שהיו עצורים בכלא, היה מדובר ב׳נעדרים׳ שנעלמו חודשים רבים לפני כן. הם הופיעו ללילה אחד ולאחר מכן ׳נעלמו׳ שוב. קרי, הם ׳הועברו׳, או במילים אחרות: הם נרצחו. היום אנו יודעים שהדיקטטורה ביצעה פשעים נוראים לקראת המונדיאל והיא ניצלה את המשחקים להחדרת מסרים שוביניסטיים ולאומניים [...] כאשר רצינו לקבוע את קו הפעולה נגד המונדיאל, הבנו לפתע שאנו בודדים. פרט ל׳אימהות כיכר מאי׳ ולפעילים פרוניסטים, שדרשו את שחרורה של הנשיאה איסבל פרון ושל אנשי

57. אטוס פאווה, ׳ארגנטינה — המאבק לדמוקרטיה מחודשת׳, **ערכים**, 1, 45 (פברואר 1978), עמ׳ 46–52.

58. ׳לעולם לא עוד — דו״ח הוועדה הלאומית של ארגנטינה לחקירת היעלמם של בני אדם׳, בואנוס איירס 1999 (תרגום של *Nunca Más*, שראה אור בשנת 1984); Amnesty International, Danish Medical Group, *Results of Examinations of 14 Argentinian Torture Victims*, Copenhagen 1980; Amnesty International, Sezione Italiana, *Testimonianza sui campi segreti di detenzione in Argentina*, Roma 1980; Association Internationale de Defense des Artistes victims de la repression dans le monde (AIDA), *Argentine: une culture interdite. Pieces a conviction 1976-1981*, Paris 1981

האיגודים העצורים, אף אחד לא קם כדי להיאבק בדיקטטורה [...] הדיקטטורה הצליחה באמצעות האהבה שקיימת בעם כלפי הכדורגל לאחד מיליונים סביבה כדי לחגוג את הנצחונות במגרשים [...] אלה היו שנים קשות מאוד ובהן הוכח שוב שקשה להפריד בין ספורט וכדורגל ובין פוליטיקה.[59]

ההרגשה בין פעילי השמאל מן השורה לא היתה שונה:

הזיכרון הראשון שלי מן המונדיאל הוא בני, אז בן ארבע, שיוצא מן הגן וצועק בעליזות יחד עם הילדים האחרים 'ארגנטינה! ארגנטינה!' ודגלונים בידיהם. איזו שמחה [...] הדיקטטורה הצליחה לחולל שמחה עממית במהלך רצח עם! לשחקן שהבקיע את השער האחרון של המונדיאל קראו דניאל ברטוני. וכאשר שמעתי שברטוני הוא האיש שבזכותו ארגנטינה זכתה בטורניר, צמרמורת עברה בגופי. כי הכרתי דניאל ברטוני אחר, שקראנו לו 'אל קולו' (El Colo, 'הג'ינג'י'), אשר נחטף מהפקולטה לווטרינריה של אוניברסיטת לה פלטה שבה עבד בשניים בספטמבר 1977. חודשים לאחר מכן נודע לנו שהוא נרצח לאחר עינויים קשים בבית־הספר הטכני של חיל הים ESMA. זה היה לפני המונדיאל. חבר קרוב ואני נשלחנו על־ידי המפלגה להודיע לאשתו מה עלה בגורל 'אל קולו'. במשך חודשים המשפחה לא ידעה דבר על גורלו ואנו קיבלנו מידע מדויק על מותו — לאחר מאמצים רבים.[60]

בין המיליונים ברחבי תבל שצפו במשחקי אליפות העולם בטלוויזיה היה גם תושב ירושלים, ישמעל ויניאס, אינטלקטואל רדיקלי שכיהן בסוף שנות החמישים בתפקיד סגן רקטור האוניברסיטה של בואנוס איירס וסגן שר החינוך. הנסיבות הפוליטיות בארגנטינה אילצו את ויניאס לעקור לישראל (כעת גמלאי, תושב מיאמי שבארצות־הברית). ויניאס הרגיש שותף לשמחת הניצחון הספורטיבית של ארצו לרגע קט בלבד. כשראה את הנשיא וידלה על מרקע הטלוויזיה שלו נסער ונזעם כולו. בריאיון לעיתון **מעריב** הסביר ויניאס:

ארגנטינה האחרת לא הוצגה ואינה מוצגת לעיני העולם. כאשר יסתיימו הפסטיבלים וההמונים יתפכחו משיכרון־הניצחון הספורטיבי, תחזור בואנוס איירס לחיי האימים של היומיום [...] טקס הפתיחה העביר בי זעזוע. כשראיתי את פני השליט ואנשי פמלייתו החנפנים, לא יכולתי לעמוד בכך. עברתי לחדר אחר. לא יכולתי להסתכל. ראיתי לנגד עיני כלא.

59. Jorge Brega, *El maoismo en Argentina: Conversaciones con Otto Vargas*, Buenos Aires 1997, pp. 259-260

60. מכתב מאת ר"ג (ביקשה להישאר בעילום שם), תושבת בואנוס איירס, פעילה במפלגה הקומוניסטית המרקסיסטית־לניניסטית בשנות הדיקטטורה, ינואר 2007. ר"ג עבדה כמעצבת גרפית באחד העיתונים הנפוצים בארגנטינה והיגרה לאחרונה לספרד.

האינטלקטואל הארגנטיני ניסה להסביר את סערת הרגשות שחש:

> אמוציונאלית רציתי שינצחו הכדורגלנים הארגנטינים. מה אשמים השחקנים? אבל כאשר ניצחו — לא צהלתי. לא הרימותי כוסית. פשוט לא יכולתי. כי מעבר לניצחון־הגביע יש ארגנטינה אחרת, עצובה ומדוכאה.[61]

גולה מפורסם עוד יותר, העיתונאי חקובו טימרמן, עורך העיתון **לה אופיניון** (*La Opinión*), שנעצר ושוחרר למאסר בית ערב המונדיאל בעקבות לחץ אמריקני ובין־לאומי, הגיע לישראל שנה לאחר מכן. מתל־אביב הוא כתב שאהדתו במשחק אליפות העולם היתה נתונה להולנד דווקא ולא לנבחרת ארצו, שהיתה למכשיר בידי הגנרלים.[62]

מכל מקום, מן הראוי לזכור שספורט, ובכלל זה הכדורגל, יכול לשמש לעתים לא רק כלי בידי שלטון פוליטי או קבוצה חברתית כזאת או אחרת, אלא גם ערוץ לביטוי של מחאה ואינטרסים קאונטר־הגמוניים. האינטלקטואל האורוגוואי אדוארדו גלאנו (Galeano) התייחס בהרחבה לכדורגל כביטוי אופוזיציוני לסדר הקיים, כפעילות פיזית הקוראת תיגר על הרציונליזציה הקפיטליסטית, כאפיק להתרסה של מדינות העולם השלישי נגד המעצמות הדומיננטיות.[63]

ודאי שלאחר נפילת משטרו של חואן פרון, בספטמבר 1955, כמו שהדגיש חואן חוסה סברלי (Sebreli), נהיו מועדוני כדורגל מפלטם של הפרוניסטים שהוצאו אל מחוץ לחוק. אחת הדרכים שאפשר ללמוד בעזרתן על המשמעות הפוליטית של הכדורגל היא ניתוח מדוקדק של דפוסי ההתנהגות של אוהדי הכדורגל ושל הקריאות והססמאות שהם משמיעים במגרש. קריאות רבות במשחקי כדורגל בארגנטינה מתחילות בשורות האלה: Hay que saltar / Hay que saltar / El que no salta / es […] (′חייבים לקפוץ, חייבים לקפוץ, מי שלא קופץ הוא […]′).

ככל שהצלחנו לבדוק על־פי עדויות שונות, במרבית המשחקים של מונדיאל 1978, בייחוד בשלבים האחרונים שלו, היו הקריאות האלה מעוקרות ממשמעות אופוזיציונית. במשחק הגמר קראו ההמונים ′מי שלא קופץ הוא הולנדי′ (El que no salta es holandés), ובדיוק כך עשו כעבור ארבע שנים, בזמן מלחמת פוקלנד/מאלווינס — שגם היא, כמו מונדיאל 1978 היתה מכשיר בידי הדיקטטורה לגייס תמיכה עממית. בזמן המלחמה שרו האוהדים, כמובן, ′מי שלא קופץ הוא אנגלי′ (El que no salta es ingles), כלומר קריאות לאומניות, אשר שירתו את האינטרסים של המשטר הצבאי. עם זאת, על־פי כמה עדויות

61. לוי יצחק הירושלמי, ′ארגנטינה אחרת′, **מעריב**, 30.6.1978.
62. Jacob Timerman, 'We Were All Dutch', *New York Times*, 20.2.1980. לתיעוד המצמרר של טימרמן על החודשים שבילה בכלא הארגנטיני ראו: יעקב טימרמן, **אסיר ללא שם, תא ללא מספר**, ירושלים 1981. לביוגרפיה מקיפה של טימרמן ראו: Graciela Mochkofsky, *Timerman: el periodista que quiso ser parte del poder (1923-1999)*, Buenos Aires 2003
63. אדוארדו גלאנו, **כדורגל באור ובצל**, תל־אביב 2006.

לפחות, בכמה מן המשחקים, בייחוד בשלבים המוקדמים, היו גם אוהדים שקראו קצובות: ׳מי שלא קופץ הוא איש צבא׳ (El que no salta es militar). כאשר עלו שחקני נבחרת ארגנטינה על כר הדשא הם זכו לתשואות רמות, אולם כאשר הוכרז ברמקולים על כניסתו של הגנרל וידלה לאצטדיון היתה ההתלהבות קטנה יותר ונשמעו גם שריקות בוז, ואילו אוהדי ׳בוקה ג׳וניורס׳ שרו את ההמנון הפרוניסטי (La marcha peronista), להפתעתם של רבים. באותו אופן אפשר לומר שהשלכת פתיתי הנייר במשחקים היתה סוג של מחאה, שכן הכרוז במשחקים חזר פעם אחר פעם על הקריאה שלא להשליך למגרש את פתיתי הנייר. מכל מקום, כאשר מדובר במשחקי הליגה בכדורגל, מאז 1979 ואילך שימשו האצטדיונים אחת הזירות היחידות שנשמעה בהן מחאה פוליטית נגד המשטר שלא גררה אחריה דיכוי ישיר.

לסיכום, פעולות המחאה בישראל נגד הדיקטטורה הארגנטינית, ובייחוד נגד קיומם של משחקי אליפות העולם בכדורגל בארגנטינה, היו במידת־מה הד לפעולות המחאה שהתארגנו במדינות אחרות, בייחוד באירופה. שלא כמאבק בכמה ממדינות אירופה, בישראל לא עמדה על הפרק שאלת יציאתה של הנבחרת הלאומית לארגנטינה. הנבחרת, שהשתתפה במשחקי אליפות העולם במקסיקו 1970, כשלה בנסיונה לעלות למונדיאל בשנים שלאחר מכן. הנציג הרשמי היחיד של ישראל במשחקי המונדיאל של 1978 היה שופט הכדורגל אברהם קליין.[64]

לעומת מדינות סקנדינביה, צרפת, או הולנד, פעילות המחאה בישראל היתה מוגבלת בהיקפה, וכללה בראש ובראשונה את הגולים שנמלטו למדינת ישראל מרדיפותיהם של אנשי הצבא. רק מעטים יחסית מאנשי השמאל הישראלי הצטרפו לפעולות אלה, ולפיכך ודאי שאי־אפשר לטעון כי הנמלטים השפיעו על החברה הישראלית או על הפוליטיקה בישראל. השפעתם הוגבלה על־ידי קשיי הסתגלות ובגלל שהות קצרה יחסית בישראל של רבים מהם. יתרה מכך, מכיוון שחלק גדול מן הגולים לא היו ציונים ולא ראו עצמם חלק מן החברה שהגיעו אליה, הם התקשו להעביר את מסריהם לחברה, וזו לא היתה מוכנה להאזין למי שסירב להשתייך אליה באורח משמעותי.

יותר מכול יש לייחס את המעגל המצומצם של המשתתפים בפעולות המחאה לעובדה שלא פעם הצליחו השלטונות בישראל למנוע את פרסומו של מידע על פשעי הדיקטטורה הארגנטינית ועל קשרי ישראל עם הרודנות. נסיונותיהם של כמה חברי כנסת להביא את הנושא לדיון בכנסת הוכשלו אף הם. דיכוי זכויות האדם בארגנטינה לא הצליח בנסיבות אלה להגיע לדיון ציבורי של ממש בישראל, להוציא מקרים אחדים של כתבות בעיתונים היומיים או בערוץ הטלוויזיה הממלכתי. הדוגמאות הבולטות לכך היו מאמרו של אריה פלגי ׳כדור עגול ועולם מרובע׳ **בעל המשמר**, שהשווה את המשחקים בארגנטינה לאלו

64. קליין היה אחד מ־32 השופטים שהוזמנו להשתתף באליפות בארגנטינה. בתום המשחקים הוא נבחר על־ידי כתבי סוכנות הידיעות הבין־לאומית ׳יונייטד פרס׳ כשופט המצטיין של האליפות. ראו: **מעריב**, 27.6.1978.

שנערכו בברלין של היטלר בשנת 1936,[65] הריאיון עם ישמעל ויניאס הנזכר לעיל, שהתפרסם במעריב מיד עם תום המשחקים, או 'ארנסטו', סרט התעודה של יוחנן (חורחה) ולר, שיוחד לפעולות הוועד לסולידריות עם העם הארגנטיני והוקרן בשנת 1981 בערוץ הטלוויזיה הממלכתי.[66] שאר העיתונים, ובכלל זה **הארץ**, הנחשב ליברלי, פרסמו דיווחים נרחבים על המשחקים עצמם, אך נמנעו בדרך־כלל, במה שנראה מעשה מכוון, מלפרסם מאמרים על המצב הפוליטי ועל דיכוי זכויות האדם בארגנטינה או על המחאות בישראל.

רק בשנים האחרונות החל דיון ציבורי של ממש בישראל בשאלות הנוגעות לטיב הקשרים עם הגנרלים הארגנטינים במחצית השנייה של שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה החולפת. דיון זה רחוק מלהגיע לכלל סיום, בין השאר בגלל הגישה המוגבלת של החוקרים למסמכים של מוסדות השלטון, ובכלל זה תעודות משרד החוץ מאותן שנים, ועוד יותר מכך מהיעדר גישה למסמכים של גופי הביטחון שהיו מעורבים ביצוא ובשיתוף־פעולה צבאי עם הדיקטטורה הארגנטינית.

65. **על המשמר**, 13.6.1978.
66. יוחנן (חורחה) ולר, 'ארנסטו', אוניברסיטת תל־אביב 1981, 38 דקות.

'ועד העדה' וכינון קהילה על־עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה

ענת קדרון

מבוא

ימי שקיעתו של השלטון העות'מני בארץ־ישראל, שבא אל קצו במלחמת העולם הראשונה, היו גם ימי הבראשית של המפעל הציוני בארץ. אחת המטרות המרכזיות של התנועה הציונית היתה להקים בארץ־ישראל קהילה לאומית־יהודית שתתנהל כגוף פוליטי, כלומר תתנהל כגוף המונהג באמצעות הנהגה נבחרת המייצגת את הציבור על בסיס מפלגתי בעל ארגון מוסדי ומאחד השואף לשלטון עצמי. שאיפה לדגם קהילתי זה נבעה מהשפעות המודרניזציה ועליית הלאומיות האירופית, ולא היתה ייחודית רק לתנועה הציונית.[1] הקהילה המסורתית — קהילה דתית בעלת אופי מקומי, עדתי והומוגני — עברה שינויים, ובכלל זה שינויים במעמדה החוקי, עד שהיתה לקהילת בחירה עבור חבריה.[2] נסיונות להגדרה מחודשת של הזהות היהודית, האישית והקהילתית היו חלק מגל שינויים זה. האכזבה מההתנגדות שעוררה האמנציפציה בחברה הסובבת וחיפוש תודעה מחודשת של זהות קבוצתית אפשרו להגדיר מחדש את בסיס הארגון הקהילתי־יהודי, ולעתים אף להגדיר מחדש באור לאומי את הקהילות הטרום־מודרניות.[3] הבניית קהילה פוליטית־

1. על תהליכי המודרניזציה, שעברו על כמה קהילות ישראל בגולה ראו אסופת מאמרים: ישראל ברטל (עורך), **קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו**, ג: **העת החדשה**, ירושלים 2004. דיון בתפקיד הפוליטי והלא־פוליטי של קהילות ישראל ראו גם: יונתן פנסלר, 'הציונות כתבנית של מדיניות חברתית יהודית', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), **עידן הציונות**, ירושלים 2000.
2. ההבחנה בין קהילה מסורתית לקהילה מודרנית נשענת על הבחנותיו של פרידננד טאניאס (Tonnie's) ב־1887, בתוך: ליאונרד ברום ופיליפ סלזניק, **סוציולוגיה: יסודות, עקרונות, גישות**, תל־אביב 1990 [1979], עמ' 157–159.
3. אחד מהוגי הדעות החשובים שעסק בפיתוח הקהילה היהודית־המודרנית היה שמעון דובנוב. הוא ניסה להתוות דגם של קהילה שתהיה יחידה שלטונית עצמאית, תתנהל בדמוקרטיות והממשלה הרוסית תכיר בה. ראו: אריה פישמן, 'הקהילה במחשבה הלאומית בגולה', בתוך: ברטל, **קהל**

לאומית קשורה אפוא למעבר מהנהגה דתית להנהגה חילונית ונבחרת, להרחבת מסגרת הפעילות של הקהילה ולהרחבת בסיס ההשתייכות אליה מבסיס מקומי לבסיס לאומי או ארצי. אולם רק בהקשר הציוני הבשילו נסיונות אלה לכדי יצירת מסגרת קהילתית שהשייכות אליה היא על בסיס שייכות לאומית ולא עדתית, שייכות שהיא על־עדתית באופיה וקהילותיה המקומיות מעמידות את אבני המסד של קהילה לאומית־ארצית, הרואה את עצמה תשתית למדינה ולא רק דפוס של קיום בתוך חברה אחרת.[4]

עד שלהי התקופה העות׳מנית התנהלו הקהילות היהודיות בארץ־ישראל במסגרת עדתית־מסורתית ועל־פי חוקת המילת.[5] מרבית הקהילות היו קשורות לרשתות קהילתיות בחוץ לארץ, והיו תלויות בהן מבחינה פוליטית וכלכלית. הייצוג הכולל לפני השלטונות נשמר ל׳חכם באשי׳, תפקיד שהיה שמור לעדה הספרדית.[6] הניסיון ליצור קהילה לאומית בארץ־ישראל קשור בניסיון להגדרה מחודשת של הקהילות העדתיות בה ולבנייה של קהילות חדשות.[7] התהליך של הקמת הקהילות החדשות היה שונה מתהליכי השינוי שעברו הקהילות הוותיקות בארץ. בערים המעורבות נדרשה גם הגדרה מחודשת של אופי הקהילה היהודית, מקהילות יהודיות, דתיות ועדתיות לקהילה עברית־לאומית, בעלת הגדרה ארגונית על־עדתית (השימוש במילה ׳עברית׳ במקום המילה ׳יהודית׳ מסמל את המעבר מקהילה דתית לקהילה לאומית). כמו כן נוספה הגדרה מחודשת של אופי היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בעיר, שינוי שהתנהל בדרך־כלל בשלטון מוניציפלי ערבי.

במאמר זה אנסה להאיר את ימי ראשית ההתארגנות הקהילתית־לאומית בחיפה במהלך מלחמת העולם הראשונה. אנסה לבדוק באיזו מידה אפשר לראות בהתארגנות החירום של היישוב היהודי בעיר ניצנים של ראייה קהילתית על־עדתית מצד אחד, ועמידה על עקרונות מודרניים של עזרה עצמית, ראייה פרודוקטיבית וניהול כולל של משאבים מצד אחר. במילים אחרות, אנסה לבחון אם בהתארגנות האזרחית של היישוב בעת המלחמה, התארגנות שנשענה בעיקרה על פוליטיקה עדתית ולא על פוליטיקה מפלגתית, אפשר

ישראל, עמ׳ 238; הנ״ל, ׳תחליף לממשלה ולאזרחות: שמעון דובנוב והשלטון העצמי היהודי׳, שם, עמ׳ 223–232.

4. ישראל קולת, ׳השלטון העצמי היהודי בארץ ישראל בשלהי התקופה העות׳מאנית׳, ברטל (עורך), **קהל ישראל**, ג, עמ׳ 293.

5. דפנה צמחוני, ׳ממשלת המנדט ומעמד העדות הדתיות בארץ ישראל׳, **קתדרה**, 80 (יוני 1996), עמ׳ 150–174.

6. על תפקיד החכם באשי ראו לדוגמה: אבנר לוי, ׳התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העותומאנית במאה ה־19׳, בתוך: מינה רוזן (עורכת), **ימי הסהר: פרקים בתולדות היהודים באימפריה העותומאנית**, ירושלים תשנ״ו, עמ׳ 237–271.

7. המונח ׳קהילות חדשות׳ מציין קהילות שנבנו משנות השמונים של המאה ה־19, עם ראשיתה של העלייה הראשונה. מדובר במושבות, בהתיישבות הקולקטיבית ובהתיישבות העירונית בשכונות חדשות שבערים הוותיקות, דוגמת שכונת הדר הכרמל בחיפה, ובייסוד תל־אביב.

לראות את אחד היסודות המחדשים שעליהם נבנתה הקהילה העברית בחיפה בשנים שבאו אחר־כך, דהיינו בתקופת המנדט. לפי דעתי אף־על־פי שההתארגנות האזרחית לא נשאה אופי לאומי או פוליטי היא סיפקה קרקע פורייה למיקומם הדומיננטי של מנהיגי 'היישוב החדש'[8] בהנהגה הציבורית היהודית בעיר, ומכאן בתהליכי הגיבוש של הקהילה העברית בתוכה. הנהגת היישוב החדש השכילה לאגם משאבים וליצור תלות של תושבי העיר היהודים בממסד שיצרה, ובכך הקימה את התשתית למרכזיותה גם אחרי המלחמה. לצד התבססות היישוב החדש, בימי המלחמה התבלטה חולשתו של הממסד הספרדי העדתי, שעל־אף יתרונה המספרי של העדה הספרדית לא הצליח הממסד שלה להיעשות גוף בעל חשיבות בימי המלחמה.

התנהלות ההנהגה הציבורית בימי המלחמה מלמדת על ניצני מגמת ההיבדלות של הקהילה העברית מתוך סביבתה הערבית. תהליך זה היה שונה מתהליכים דומים, כמו למשל הנעשה בירושלים. בירושלים היתה מידה מסוימת של שיתוף־פעולה אזרחי בין התושבים היהודים ובין התושבים הערבים וכן פעולה אזרחית של העירייה.[9] עם זאת, על אף נסיונות לניצול שעת החירום, לא הצליחה לצמוח בירושלים הנהגה יהודית משותפת בימי המלחמה.[10] ואילו ביפו, שבמידה רבה היתה דומה לחיפה — בהיותן שתיהן ערי נמל מתפתחות, קולטות הגירה ושימשו מרכזים של היישוב החדש — פעל ועד עדה משותף לספרדים ולאשכנזים. אולם מסגרת הפעולה של הוועד בחיפה היתה אחרת הן בגלל מרכזיותה הכלכלית והלאומית של יפו הן בגלל מערכת היחסים המורכבת שנוצרה עם אנשי תל־אביב.[11]

8. השימוש במונח 'יישוב ישן' בנוגע לחיפה דורש הבהרה, שכן בדרך־כלל במחקר נהוג להשתמש במונח 'היישוב הישן' ביחס ליישוב האשכנזי האורתודוקסי, הירושלמי בעיקר, לדוגמה: ישראל ברטל, ''יישוב ישן'' ו''ישוב חדש'' — הדמיון והמציאות', **קתדרה**, 2 (חשון תשל"ז), עמ' 3–19; יהושע קניאל, 'המונחים 'יישוב ישן'' ו''ישוב חדש'' בעיני הדור (1882–1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', **קתדרה**, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3–19. חוקרים אחרים, דוגמת יוסף שלמון וישראל קולת, מציעים הבחנה רחבה יותר, הנוגעת ליחס השונה לרעיון התחייה הלאומית. במאמר זה, בעקבות שלמון וקולת, מוחל המונח 'יישוב ישן' בחיפה ביחס לאוכלוסייה שלא היתה מזוהה עם הרעיונות הלאומיים בעיר. בגלל אופי ההגירה אל העיר ותהליכי בניית הקהילה היהודית בה, אפשר למצוא הלימה רבה בין אוכלוסייה זו ובין האוכלוסייה הוותיקה ביישוב, ששורשיה בעיר קודמים לימי העלייה הראשונה.

9. Abigail Jacobson, 'From Empire to Empire: Jerusalem in the Transition between Ottoman and British Rule, 1912-1920', Ph.D. dissertation, the University of Chicago, IL 2006, pp. 32-76

10. נתן אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בא"י במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 1991, עמ' 74–76.

11. חנה רם, **הישוב הספרדי ביפו: מקהילה ספרדית למרכז ציוני 1939–1839**, ירושלים 1996, עמ' 273–300; אריה יודפת, 'ועד העיר הכללי ליהודי יפו ופעולותיו בשנים תרע"ג-תרע"ה (1912–1915) על פי פנקס פרוטוקולים של ישיבות הוועד', בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), **ותיקין: מחקרים בתולדות היישוב**, רמת גן תשל"ח.

הקביעה שמלחמת העולם הראשונה היא צומת מרכזי בהתארגנות הלאומית היישובית אין בה חידוש.[12] כמו כן נברקה השפעת המלחמה על חיזוקו המוסדי של היישוב החדש על פני היישוב הישן, בעיקר בגלל חולשתו הכלכלית של היישוב הישן, לעומת התחזקותם של מוסדות היישוב החדש, כגון רשת החינוך העברית,[13] קופות החולים העבריות[14] ועוד. אולם עד כה לא הוארה דיה הזווית המקומית של ההתארגנות הקהילתית העברית במהלך המלחמה. להתארגנות מקומית זו נשמר מקום חשוב בהבנת התקופה, בעיקר משום שהיישוב היהודי התאפיין בפיצול, ועל אף פעילותם של ועדי עזרה כלליים, דוגמת 'הוועד להקלת המשבר' שקם בתל־אביב,[15] לא הצליח היישוב להקים תשתית ממסדית ארצית ממשית. הארת תהליכי ההבניה הקהילתיים, הן בתור התארגנות אזרחית הן בתור ראשית ההתארגנות הלאומית, יכולה לתרום להבנת תהליכי ההתחזקות של מוסדות היישוב החדש בארץ, תהליך שבסיסו בהתארגנות וולונטרית של ההנהגות המקומיות דווקא, ולא רק בארגונים הלאומיים הכלליים דוגמת המשרד הארץ־ישראלי.

כאן יש להוסיף הערה מתודולוגית. חיפה, שעמדה במידה רבה מחוץ להתפתחויות פוליטיות וצבאיות חשובות הקשורות במלחמה, מאפשרת לנו הצצה מרתקת על אופן ההתארגנות של האוכלוסייה היהודית וראשית התהוותה של קהילה עברית בה, הרחק ממרכזיותה של ירושלים (המרכז השלטוני והצבאי), וממרכזיותה של יפו ובעיקר של תל־אביב שהיו מרכזו של היישוב העברי. לפיכך תשומת הלב אינה מופנית אל עמידתה האזרחית של העיר, אלא לתהליכי ההתפתחות של האוכלוסייה היהודית בלבד. על מידת שיתוף־הפעולה בין המוסדות היהודיים ובין המוסדות העירוניים או הערביים למדתי מתוך בחינת החומר היהודי ומסקירת עיתונות התקופה. היעדר כמעט מוחלט של מסמכי העדה, של פעילות העירייה, או של פעולה משותפת יהודית־ערבית, מלמד על מגמה ברורה ועל דפוס הפעולה הנפרד של יהודי חיפה בימי המלחמה. את חוסר שיתוף־הפעולה אפשר לתלות בהיעדר יוזמה ובחוסר פעולה של העירייה, שסבלה מגירעונות תקציב ומפעילות מעטה בזמן המשבר.[16] הסבר אחר נובע מהמוטיבציה הלאומית של אנשי היישוב החדש בעיר, שהובילו את תהליכי ההתארגנות היהודיים, הקהילתיים והנפרדים.

12. ראו לדוגמה אסופת מאמרים בקובץ: מרדכי אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ־ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 1991; אפרתי, **ממשבר לתקווה**. אפרתי סוקר בצורה כללית גם סקירות מקומיות ביפו, בירושלים, בצפת ובחיפה וכן במושבות.
13. רחל אלבוים־דרור, **החינוך העברי בארץ־ישראל**, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 15–120.
14. שפרה שוורץ, 'מי יבטיח את בריאות הישוב? קופות החולים לפועלים במלחמת העולם הראשונה', **קתדרה**, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 120–139.
15. אפרתי, **ממשבר לתקווה**, עמ' 198.
16. מחמוד יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני (1870–1914), סוגיות נבחרות בתולדות מנהל והחברה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה תשנ"ב, עמ' 113–116.

חיפה והיישוב היהודי בה ערב מלחמת העולם הראשונה

ערב מלחמת העולם הראשונה היתה חיפה העיר הראשית של צפון ארץ־ישראל. היא נהנתה מגידול מתמיד באוכלוסייתה, מגידול בסחר ובתנועת נוסעים בנמלה וברכבותיה ומהרחבת גבולותיה.[17] התפתחות העיר, בעיקר עם השלמת סעיף מסילת הרכבת החיג'אזית חיפה־דרעא ב־1905 והלחץ שהפעילה האוכלוסייה האירופית הגדלה בעיר ובעיקר הגרמנים, אילצו את השלטונות, ובעיקר את העירייה המקומית,[18] לשפר את מצב התשתיות. תשתיות הדרכים שופרו וכן הוכנסו שיפורים בהיגיינה הציבורית ובפינוי האשפה.

על־פי ההערכות, עד אמצע המאה ה־19 היתה חיפה עיירה בת כמה מאות תושבים בלבד, ערבים ברובם. ייסוד המושבה הגרמנית וראשית הפעילות הנוצרית בעיר הביאו לידי גידול דמוגרפי ממשי,[19] ובשנות השמונים של המאה ה־19 נמנו בה כ־6000 איש.[20] בשנת 1911 עמד מספר התושבים על כ־20,000,[21] כלומר גידול של פי שישה לערך בחמישים השנים האחרונות לשלטון העות'מני — יותר מכל עיר אחרת בארץ. תושבי העיר נחלקו לארבע קבוצות עיקריות: מוסלמים, ערבים־נוצרים, יהודים וגרמנים.[22]

רוב יהודי חיפה היו יוצאי צפון אפריקה שהגיעו לעיר בראשית המאה ה־19. מאמצע המאה החל להתבסס בה גם יישוב אשכנזי־חרדי.[23] עד ראשית המאה ה־20 היה זה אמנם מיעוט מספרי בקרב יהודי העיר, אולם מבוסס יחסית מבחינה כלכלית וארגונית.[24] בראשית המאה ה־20 הגיע לעיר ציבור עולים חדש: ציונים יוצאי מזרח אירופה, שאימצו גישה

17. אלכס כרמל, 'חיפה בסוף התקופה העות'מאנית', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן ארצי (עורכים), **חיפה בהתפתחותה, 1918–1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר**, ירושלים תש"ן, עמ' 2; אלכס כרמל, **תולדות חיפה בימי התורכים**, ירושלים תשל"ז, עמ' 161–169.
18. ככל הנראה העירייה הראשונה קמה בחיפה ב־1875, ראו: תמיר גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת: התגבשותו ופועלו של השלטון המוניציפלי בחיפה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 18. יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 110. מצבה של העירייה בשלהי התקופה העות'מנית היה רעוע למדי, וראו שם, עמ' 115–116.
19. כרמל (לעיל הערה 17); יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 21–40; יוסי בן ארצי, 'קווי יסוד בתולדות חיפה והתפתחותה בזמן החדש', בתוך: אלי שילר ויוסי בן ארצי (עורכים), **חיפה ואתריה**, ירושלים 1985, עמ' 13–23.
20. May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society 1918-1939*, London 1995, p. 20
21. אלי שילר, 'אוכלוסיית חיפה', בתוך: שילר ובן ארצי (עורכים), **חיפה ואתריה**, עמ' 24.
22. על האוכלוסייה הלא־יהודית בעיר בשלהי התקופה העות'מנית ראו: כרמל, **תולדות חיפה בימי התורכים**, עמ' 169–186.
23. לי כהנר, 'תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2004, עמ' 64–66.
24. אלי שילר, 'אוכלוסיית חיפה', בתוך: שילר ובן ארצי (עורכים), **חיפה ואתריה**, עמ' 25.

אקטיבית ביחס לאורחות חייהם.[25] הגידול הדמוגרפי היה מהיר. על־פי זאב וילנאי גדל אחוז היהודים באוכלוסייה הכללית מ־3% ב־1830 ל־10% בסוף המאה.[26] על־פי הנתונים העות׳מניים מנה היישוב היהודי בעיר ערב מלחמת העולם קרוב ל־3000 נפש, מתוך אומדן תורכי של כ־23,000 נפש בעיר בכלל, כלומר כ־13%.[27]

פרנסת יהודי חיפה התבססה על מסחר זעיר ומלאכה זעירה. בואם של אנשי העלייה השנייה לעיר סימל שינוי גם בתחום זה. מצד אחד, ראשית התבססותה של בורגנות ובורגנות זעירה, לדוגמה הקמת בית־החרושת לסבון ׳עתיד׳ שהוקם ב־1907 והיה למפעל החרושת הראשון בעיר. מצד אחר, תחילת התארגנות הפועלים בעיר, לדוגמה ׳קלוב הפועלים׳ שהוקם ב־1909.[28] כמו ההתארגנות הממסדית בארץ כולה, גם בחיפה, בשנים שקדמו למלחמת העולם, היתה התפתחות ממסדית שהיה לה קשר ליישוב החדש. נפתחו מוסדות חינוך מודרניים ראשונים: בית־הספר ׳אבטליה׳ שהוקם ב־1908 וגן הילדים של חברת ׳עזרה׳ שהוקם ב־1907, ב־1911 הוחל בהקמת מבנה הטכניון (׳תכניון׳ בלשון אותם הימים), שהיה לאחד המוסדות המרכזיים בעיר. בשנת 1908 נפתח סניף בנק אפ״ק, וביוני 1911 ייסד הד״ר אליהו אורבך את בית־החולים הראשון בעיר. הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית יצר לחץ ניכר על שוק הדירות בחיפה. הרצון ליצור סביבת חיים יהודית־מודרנית הביא לידי כמה התארגנויות להקמת שכונות עבריות, דוגמת שכונות שקמו ביפו ובירושלים. ׳אגודת אחים׳ היתה האגודה הראשונה, ובסתיו 1909 היא הקימה את שכונת ׳הרצליה׳, על מורדות הכרמל.[29] הקמת השכונות העבריות על הכרמל, תהליך שהחל לצבור תאוצה רק לאחר מלחמת העולם, מסמלת את ראשית ההיפרדות הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית מן האוכלוסייה הערבית של חיפה. השכונות העבריות היו

25. חיפה לא היתה יעד מועדף על מהגרי אותן שנים. בשנים 1905–1913 הגיעו לחיפה 2% מכלל המהגרים שיצאו מנמל אודסה לארץ־ישראל. ליפו הגיעו באותן שנים 36% מכלל המהגרים שיצאו מאודסה, ולירושלים ולחברון הגיעו 38%, ראו: גור אלרואי, **אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ־ישראל בראשית המאה העשרים**, ירושלים 2004, עמ׳ 168.
26. זאב וילנאי, **חיפה בעבר ובהווה**, תל־אביב 1932.
27. יש לזכור כי במפקדים העות׳מניים נספרו בדרך־כלל רק נתינים עות׳מניים, ראו: כרמל, ׳חיפה בסוף התקופה העות׳מאנית׳ (לעיל הערה 17), עמ׳ 12–13. על־פי עוזיאל שמלץ, המנתח אחרת את הנתונים העות׳מניים, היה אחוז היהודים נמוך יותר, ראו: עוזיאל שמלץ, ׳האוכלוסייה הכללית בארץ ישראל׳, בתוך: אליאב, **במצור ובמצוק**, עמ׳ 20.
28. דויד דה פריז, ׳תנועת הפועלים בחיפה, 1919–1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ־ישראל המנדטורית׳, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 1991, עמ׳ 38–39, 43–49.
29. יוסי כץ, ׳הקמתה וראשיתה של שכונת ״הרצליה״: השכונה העברית הראשונה על הכרמל׳, **אופקים בגיאוגרפיה**, 8 (1983), עמ׳ 49–56. על ראשית התפתחותו הגאוגרפית של הכרמל ראו: יוסי בן ארצי, **להפוך מדבר לכרמל**, ירושלים תשס״ד, עמ׳ 13–42.

התארגנות קהילתית שעמדה בפני עצמה, ולא אחת העמידה בסימן שאלה את יכולתה של אוכלוסיית חיפה היהודית לייסד קהילה עברית מאוחדת בעיר.[30]

בערב מלחמת העולם הראשונה מצטיירת מכל אלה תמונה של קהילה יהודית הנמצאת בתהליכי שינוי דמוגרפי ותרבותי כאחד. הכוחות המחדשים עוררו שינוי גם בקרב חלקים מבני היישוב היהודי הוותיק בעיר. לשינוי זה היה גם ביטוי גאוגרפי וגם ביטוי ארגוני ומוסדי. הגידול והשינוי של הקהילה היהודית היה משולב בתהליך צמיחתה וגידולה המואץ של העיר כולה. ערב מלחמת העולם, הקהילה היהודית של חיפה המשיכה להיות קבוצת מיעוט בתוך העיר המעורבת, אולם משקלה הדמוגרפי, הכלכלי והארגוני בעיר היה במגמה של התחזקות. לאוכלוסייה היהודית היו אמנם קשרי מסחר ושכנות עם אוכלוסיית הרוב הערבית, אולם עיקר מרצה ופועלה, ובעיקר של היסוד החדש בה, הופנה לאפיקים של בניית מסגרת ארגונית יהודית נפרדת וראשית היפרדות המגורים. מגמה זו אכן באה לידי ביטוי בהתארגנות החירום היהודית הנפרדת של ימי מלחמת העולם.

ארגון הקהילה

'ועד העדה' הראשון בחיפה, המשותף לאשכנזים ולספרדים, נוסד ב־1906. זה היה הוועד המשותף הראשון בארץ, לאחר ניסיון קצר מועד שכשל ביפו.[31] הוועד היה גוף פריטטי והיו בו מספר שווה של נציגים משתי העדות. אף־על־פי שמדובר בגוף מסורתי, על־פי אופיו והגדרת תפקידו, היוזמה להקמתו קשורה בתהליך הארצי של נסיונות ליצירת מוסדות משותפים לכלל היישוב היהודי בארץ, תהליך שהחל עם הגעתו לארץ של היישוב החדש בראשית שנות השמונים של המאה ה־19.[32] מראשית המאה ה־20 התגברו נסיונות אלה, אולם הם כשלו במידה רבה.[33] בעתות חירום קמו אמנם ארגונים רחבים יותר, כגון הוועד להקלת המשבר שקם בתל־אביב בימי מלחמת העולם.[34] ארגונים אלה, על אף שנהנו מסמכות גבוהה יחסית בקרב היישוב בעיקר בגלל תפקידם בחלוקת המשאבים שהובטחו לארץ מבחוץ,[35] לא הצליחו גם הם להקיף את היישוב היהודי כולו.

30. על ההתארגנות הנפרדת של השכונות העבריות ועל תרומתן להבניית הקהילה העברית בחיפה ראו: ענת קדרון, 'ועד הקהילה העברית בחיפה בין ראייה לאומית לראייה מקומית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2007, פרק ה, עמ' 312–324.
31. רם, **הישוב הספרדי ביפו**, עמ' 103–109.
32. קולת, 'השלטון העצמי היהודי' (לעיל הערה 4), עמ' 300–305.
33. יצחק גיל הר, 'התארגנות והנהגה עצמית של הישוב בארץ ישראל מראשית השלטון הבריטי עד לאישור המנדט, 1917–1922', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ג, עמ' 16; קולת, 'השלטון העצמי היהודי' (לעיל הערה 4), עמ' 306–309; דוד הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהיליה פוליטית**, תל־אביב 1977, עמ' 41.
34. אפרתי, **ממשבר לתקווה**.
35. הורוביץ וליסק, **מישוב למדינה**, עמ' 42.

שלא כאי־ההצלחה לייסד הנהגה ארצית, הרעיון של הנהגה מקומית עצמית החל להתבסס בקהילות החדשות שהוקמו ביישובים היהודיים, קהילות שבמידה רבה היו הומוגניות ואוטונומיות.[36] לעומתן, בערים המעורבות היו הקהילות העירוניות מורכבות הרבה יותר. הן לא יכלו להיות סגורות או אוטונומיות כיוון שפעלו על־פי־רוב בתוך שטח מוניציפלי מעורב של יהודים וערבים. הקהילות העירוניות צריכות היו לבנות גשר בין האידאל הלאומי, המאחד, ובין המציאות המקומית. בקהילות אלה היה מפגש בעייתי בין יסודות שמרניים ובין יסודות מחדשים, ציוניים. מפגש טעון זה ליווה את השאיפה הציונית לעבור מארגון המשמֵר את המבנה העדתי, שעיקרו מתן שירותים דתיים, לארגון של קהילה לאומית בעלת היקף פעולה רחב, קהילה המטפלת בכלל יהודי המקום. המפגש טמן בחובו בעיות מורכבות שחייבו שינוי ארגוני ושינוי בתודעת הציבור. עם היסודות השמרניים בחיפה נמנו בעיקר אנשי האוכלוסייה הוותיקה בעיר, שהשתייכו ברובם לקהילה הספרדית ומיעוטם לקהילה האשכנזית־חרדית. היסודות המחדשים היו ברובם בני היישוב החדש, ואליהם הצטרפו כמה מאנשי ההנהגה הספרדית הוותיקה ומיעוט מצעירי הספרדים שבחרו לצעוד בדרך זו, דוגמת צעירי אגודת 'התחיה'. משה גוטל לוין, מראשי פעילי הציבור ומי שעמד בראש ועד הקהילה משנות העשרים עד פירוקו ב־1948,[37] כתב בזכרונותיו על היריבות בין האשכנזים לספרדים, ועל כך ש'בין שתי הסקציות האלה היה תמיד ריב ומחלוקת, לא באופן פומבי, אבל לא סבלו איש את רעהו'.[38]

עד הקמת הוועד המשותף עמדה בראש היישוב היהודי בעיר 'מועצת חכמים', ובראשה 'מוח'תאר',[39] שעל־פי חוקת הווילאיתים העות'מנית היה נציג העדה היהודית כולה והאחראי לפני השלטונות. מועצת החכמים היהודית פעלה בתוך האוטונומיה שהעניקה לה שיטת המילת. השלטונות ראו ביהודי העיר עדה אחת, וההפרדה בין ספרדים לאשכנזים נחשבה לעניינם הפנימי של היהודים. בואם של אנשי היישוב החדש לעיר סימן שינוי במערך הכוחות העדתי בעיר, ובעקבותיו שינוי פוליטי בהנהגה הציבורית. העדה האשכנזית הלא־חרדית גדלה והתחזקה מבחינה דמוגרפית ומבחינה ארגונית, והיא שהובילה את תהליכי האיחוד שהובילו להקמת הוועד המשותף. על חולשתה של העדה הספרדית ועל אופיה 'החדש' של ההנהגה האשכנזית אפשר ללמוד מסקירה 'היסטורית' שהופיעה לאחר סיום המלחמה, בספטמבר 1919 בעיתון **דואר היום**, ובה צוין ייסוד 'הוועד האשכנזי' בהשפעת

36. הכוונה בעיקר למושבות, להתיישבות החקלאית הקולקטיבית וגם להתיישבות העירונית החדשה, כמו למשל תל־אביב. על ביסוס השלטון העצמי, בעיקר במושבות, ועל אופיו ראו: קולת, 'השלטון העצמי היהודי' (לעיל הערה 4), עמ' 314–320.

37. גוטל לוין היה חתנו של יואל משה סלומון, איש העדה האשכנזית הדתית, חבר הציונים־הכלליים וגם סוחר המקורב ליישוב החדש בארץ.

38. **זיכרונות משה גוטל לוין**, תדפיס המשפחה.

39. בחיפה, שקהילתה היתה קטנה, לא כיהן חכם באשי, אלא המוח'תאר היה זה שייצג את הקהילה לפני השלטונות, ראו: מחמוד יזבק, **חיפה במאה התשע־עשרה: תולדות העיר והחברה**, חיפה 1998, עמ' 77–80.

א' דוריאנוב ויוסף ליפשיץ, שניהם אנשי היישוב החדש. ועד זה בא בדברים עם העדה הספרדית 'שהייתה לא מאורגנת', לדברי כתב העיתון, והעמידם על הצורך בהקמת ועד משותף לשתי העדות, שנקרא: 'ועד כללי לעדת ישראל בחיפה'.[40] בראש הוועד המשותף הראשון עמד נתן קייזרמן, מנהל בנק אפ"ק בעיר, כלומר עסקן אשכנזי ציוני, וזאת על אף שרוב היישוב היהודי בעיר היה ספרדי וגם סמכות הייצוג הרשמי עדיין היתה נתונה לספרדים.[41] הקמת הוועד המשותף והרכבו משקפים אפוא במידה רבה את היחלשותה של ההנהגה הספרדית הוותיקה בעיר ואת ראשית עלייתו של היישוב החדש בה, תהליך שהתחזק במהלך המלחמה.[42]

הוועד המשותף פעל עד ספטמבר 1913, ואז הכריז על התפרקותו, ככל הנראה בגלל סכסוכים עם ראשי הציבור האשכנזי־חרדי.[43] עד פרוץ המלחמה ובמהלכה היתה ההיפרדות רשמית, אם כי הוועדים המשיכו לשתף פעולה ביניהם בנושאים הקשורים לכלל יהודי העיר, כגון בריאות וכלכלה,[44] והיו בעצם הגופים היחידים שיכלו להנהיג הנהגה אזרחית בימי המשבר שרגשו על העיר.

ימי מלחמת העולם הראשונה

לחיפה לא היה תפקיד של ממש במאבק שהתחולל בין המעצמות במלחמת העולם הראשונה.[45] עם פרוץ המלחמה סגרו התורכים את מעגנה של חיפה, על מנת למנוע נחיתת אויב מן הים ומתוך החשש שהצי הבריטי והצי הצרפתי יתקפו אוניות סוחר. התורכים מיקשו את המזח ואת סביבתו והביאו לידי מצור ימי מרצון על העיר. שלוחת מסילת הרכבת החיג'אזית, שנסתיימה בחיפה, נשארה נטושה. עורקי התחבורה והאספקה הראשיים של הצבא התורכי עברו דרך ג'נין. העיר חיפה נשארה אפוא הרחק מעין הסערה.

40. **דואר היום**, לו, כ"ג באלול תרע"ט (18.9.1919).
41. משה גוטל לוין כתב בזכרונותיו, כי בהגיעו לחיפה ב־1905 מצא בעיר 'כעשרים משפחות אשכנזיות וכמאה ועשרים משפחות ספרדיות [...] שהיו כולם מפורדים. העדה הספרדית היתה מאורגנת ברפיון, העדה האשכנזית היתה מפורדת לגמרי לחלוטין', **זיכרונות משה גוטל לוין**.
42. ביפו, שבה היה אחוז הספרדים והמזרחים בקהילה גבוה מאשר בחיפה, נשאר החכם באשי דמות בעלת סמכות ומעמד. ראו לדוגמה: פרוטוקול ועד העיר ליהודי יפו־תל־אביב, תרע"ג־תרע"ד, ארכיון העיר תל־אביב 08/76. בשנת 1905 נפקדו ביפו כ־42.5% מבני העדות המזרחיות, ראו: אריה יודפת, **התפתחותה של תל־אביב ב־25 שנות המדינה**, תל־אביב 1973, עמ' 73.
43. **דואר היום** (לעיל הערה 40).
44. Moshe Burstein, *Self Government of the Jews in Palestine since 1900*, Tel Aviv1934, p. 195
45. פנחס פיק, 'כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה', בתוך: שילר ובן ארצי (עורכים), **חיפה ואתריה**, עמ' 75–78; יוסי בן ארצי, 'הקרב לכיבוש חיפה: 22–23 בספטמבר 1918', **מערכות**, 312–313 (1988), עמ' 46–52.

בחיפה הוצב אמנם כוח ארטילרי גדול יחסית, מתוך החשש לפלישה ימית בחופה, אולם לא הוצבו בה כוחות צבא גדולים.

המצור מרצון שהטילו התורכים על העיר גרם לצמצום המסחר והוסיף לרעב ולדלדול אוכלוסין. אולם בגלל היעדר כוחות צבא גדולים בעיר ומכיוון שחיפה לא היתה בעלת חשיבות צבאית או פוליטית מרכזית עבור השלטונות התורכיים, הוקל במידה רבה לחץ השלטון על תושבי העיר. מכיוון שחיפה לא נחשבה לאחד ממרכזי היישוב החדש, יחס השלטונות לאוכלוסייה היהודית היה נוח יחסית. המשבר הכלכלי הורגש בעיר לאחר שהורגש ביפו ובירושלים. שלא כחלקם של אנשי ירושלים, לא נסמכה קהילת חיפה על כספי החלוקה ולכן סבלה פחות מניתוק הקשר הכלכלי עם הקהילות שמעבר לים. שלא כיפו, בראשית המלחמה לא חיו בחיפה הרבה עולים חדשים שמוסדות העדה תמכו בהם. גם מספר הפועלים חסרי עבודה שנותרו בעיר היה ככל הנראה מועט מאשר בערים אחרות, אם כי מצבם של אלה לא שפר עליהם ורבים מהם עזבו את העיר.[46]

אבל המלחמה לא פסחה על חיפה, והביאה בכנפיה מצוקות רבות לעיר. קהילת חיפה, כשאר היישוב היהודי בארץ־ישראל, עמדה בפני קשיים ואתגרים קיומיים. סגירת דרכי המסחר החמירה את המצב הכלכלי של התושבים. המס התורכי הכביד ועמו העוני והרעב. גברים רבים גויסו לצבא התורכי, ואחרים ברחו מפחד הגיוס. משפחות רבות פדו את בניהן בשארית כספן. למצב הכלכלי הקשה נוספה גם סגירת בנק אפ"ק ועמו אבד ערך הצ'קים של הבנק ופסק האשראי. סניף הבנק בחיפה נסגר באוקטובר 1915, ואחריו נסגרו גם כל החנויות ובתי־המסחר של הנתינים הזרים בעיר.[47] בעיר רבו האלמנות והיתומים. ממוצע המשפחות היהודיות בחיפה בזמן המלחמה עמד על 3.5 נפשות למשפחה. בראש 27.7% מהמשפחות עמדה אישה — נתון המלמד על אחוז גבוה של אלמנות ועגונות. שיעור הנשים היהודיות בעיר עמד על 51.8%.[48] המצב הכלכלי החמיר עם התקדמות המלחמה, כשהגיעו לעיר פליטים רבים, תחילה מהגליל ואחר־כך גם מגורשי יפו־תל־אביב.

46. **בין הזמנים** (מוציא לאור: זאב ארדשטיין), צפת תרע"ו, עמ' 68. אלמליח מנה בעיר בפסח תרע"ה כ־120 איש, מהם כ־80 ספרדים, בעלי משפחות, ראו: אברהם אלמליח, **ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם**, ב: **א"י בשנת תרע"ה**, ירושלים תרע"ט, עמ' 256. דה פריז מתאר מצב קשה של חוסר תעסוקה לפועלים יהודים בעיר. המצב החריף בשנות המלחמה, ראו: דה פריז, 'תנועת הפועלים בחיפה 1919–1929' (לעיל הערה 28), עמ' 1–42.

47. בנק אפ"ק, שפעל בחסות בריטניה, נסגר בכל הארץ. ביפו ובירושלים נסגרו הסניפים וכל רכושם הוחרם בי"א בחשוון תרע"ה, יומיים לאחר שהגיעה הידיעה על קרב ימי בין רוסיה לתורכיה בים השחור, ראו: אלמליח, **ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם**, ב, עמ' 33–34. בעקבות התערבות השגריר האמריקני הנרי מורגנטאו והקונסוליה האמריקנית, המשיך הבנק לפעול במהלך המלחמה במתכונת חלקית וסייע לתנועה הציונית להתמודד עם משבר המלחמה.

48. שמלץ, 'האוכלוסייה הכללית בארץ ישראל' (לעיל הערה 27), עמ' 41.

תחומי הפעולה של ההנהגה הציבורית בימי המלחמה

המצב הקשה שנוצר בעיר חייב התארגנות ציבורית. כזכור, ועדי העדות, שידעו תקופה קצרה של פעולה משותפת בשנים שקדמו למלחמה, נפרדו ערב המלחמה. בימי המצוקה סבל ועד העדה הספרדית מהידלדלות בהכנסותיו, הן ממסי עדה הן מתרומות חיצוניות, ולא יכול היה להוביל, או אפילו להיות שותף שווה ערך להנהגת היישוב היהודי בעיר. בראשית המלחמה נכתבה ביקורת נוקבת על הקהילה הספרדית שאינה עושה דבר להקלת המצב 'למרות העובדה שמספר הסובלים מן המצב הקשה היה רב יותר אצלם מאשר אצל האשכנזים'.[49]

נוצר אפוא מצב שהוועד האשכנזי הוא שיזם והוביל את מרבית פעולות ההנהגה בעיר. ועד זה היה מורכב כזכור מאנשי היישוב החדש וממקורבים לעדה האשכנזית הוותיקה וליישוב החדש כאחד, כגון משה גוטל לוין. בראש הוועד המשיך לעמוד קייזרמן, שקרבתו לעמדות המפתח הכלכליות של היישוב החדש מסמלת את יתרונו של הוועד בימי החירום. הוועד האשכנזי, גוף בעל שאיפות ציוניות, כינה את עצמו 'ועד העדה העברי' וראה את עצמו אחראי לכלל יהודי חיפה. מידת שיתוף־הפעולה בין הוועדים אינה ברורה לחלוטין, אולם ברור שהיתה פעולה משותפת בתחומים הקשורים לסעד, לבריאות ולרווחה.[50] בנושאים דתיים התגברה דווקא פעולה נפרדת של העדות. במהלך המלחמה הוקמה חברה קדישא אשכנזית נפרדת.[51] הסיבה, כך לפחות טענו חברי הוועד האשכנזי, היתה שאצל הספרדים 'איננו מסודר כהוגן וכבודו של המת לפעמים תכופות מתחלל ובייחוד נתחדד המצב עכשיו אחרי הפירוד בין ועדי הספרדים והאשכנזים'.[52] הוועד החדש עסק בנושאים דתיים אחרים, כגון גביית מס השחיטה, תשלום משכורת ושכר דירה של הרב.

יש להבחין גם בין מגמות הפירוד בתחומי הדת, שעליהם עמדו ככל הנראה אנשי היישוב הישן האשכנזים, ובין מגמות השיתוף בנושאים הקשורים לרווחה סוציאלית. חיזוק כוחה של העדה האשכנזית, בגלל השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים בעיר ערב המלחמה ובמהלכה, אפשרו גם לחוגים הדתיים להשיג הישגים ארגוניים נגד הספרדים, כגון הקמת

49. **בין הזמנים**, צפת תרע"ו, עמ' 69.
50. מהפרוטוקולים של הוועד האשכנזי עולה תמונה ברורה של שני ועדים נפרדים, מתוך מידה לא ברורה של שיתוף־פעולה, ראו: פרוטוקול ישיבות ועד העדה העברית בחיפה תרע"ד–תרע"ה, ארכיון העיר חיפה (אה"ח) 220/10. מאחר שארכיון העדה הספרדית נשרף, אין לנו תיעוד של ועד ספרדי שפעל בשנים אלה, אולם עובדת קיומו אינה מוטלת בספק. ועדי העדות גם השמידו חלק נכבד ממסמכיהן מימי המלחמה, מפחד התורכים. אפשר לשער שהמסמכים שהושמדו עסקו בקשרים עם גורמי מימון חיצוניים, בפעילות פוליטית או אולי הוזכרו בהן חוות דעת פוליטיות, ראו: **דואר היום**, מ"א, כ"ט באלול תרע"ט (24.9.1919).
51. מראשית המאה ה־20 ועד ימי המלחמה השתמשו האשכנזים בשירותי חברה קדישא הספרדית.
52. פרוטוקול הוועד המלא, כ"ד באדר ב' תרע"ט, אה"ח 220/8.

חברה קדישא נפרדת. יותר משמהלך זה מעיד על ההתחזקות האשכנזית הוא מעיד על חולשתו ההולכת וגוברת של הוועד הספרדי. הגורם החדש בוועד האשכנזי, שסמך ידו על הפרדה זו, מלמד על חשיבות השמירה על המנהגים הדתיים הנפרדים גם בעיניהם. הפעולה הקהילתית המשותפת לא היתה אמורה לטשטש את הייחודיות הדתית של העדות, אלא ליצור מסגרת פוליטית ציבורית שבסיסה חילוני. לכן בתחומי הפעולה הסוציאליים, ואחר־כך גם בתחומים הלאומיים, אפשר לראות מידה רבה של אחריות ציבורית כללית ושל ניסיון לשיתוף־פעולה בין־עדתי.

סעד ועזרה

מטרתו המרכזית של ועד העדה היתה לרכז את פעולות הסיוע, גם כדי למנוע כפילויות ובזבוז משאבים וגם כדי למצב את ריכוזיותו. הוועד לא ניסה לבטל את פעולות העזרה הפרטיות שהתנהלו בעיר: פעולתם של ארגוני הצדקה המסורתיים סביב בתי־הכנסת ופעילות הצדקה הנשית. אולם ככל שנמשכה המלחמה נעשו ארגוני הצדקה תלויים יותר ויותר בהנהגה הציבורית, שכן זו ריכזה את חלוקת כספי הסיוע החיצוניים שהגיעו לעיר, דוגמת כספי התרומות של הברון רוטשילד ואת כספי הסיוע של 'ועד הסיוע האמריקני' (להלן).

ועדת הסיוע המרכזית שהקים הוועד היתה 'ועדת התמיכה', שבראשיתה היתה משותפת לשתי הקהילות, האשכנזית והספרדית. הפעולה המשותפת נמשכה עד אוגוסט 1914, אולם אחר־כך נפרדה מטעמים לא ברורים, שמן הסתם היה להם קשר לאופן חלוקת התמיכה. 'ועדת התמיכה האשכנזית' היא שריכזה את מרבית פעולת הסיוע, אם כי נראה שוועדה ספרדית התנהלה במקביל. ככל שהתקדמה המלחמה הצליחה ועדת התמיכה לבסס ולהרחיב את פעולתה ולהחיל אותה על כלל אוכלוסייתה היהודית של העיר. ועדת התמיכה ניהלה את ענייני הסעד, גייסה כספים וניהלה את כספי העדה. על אופיה הכללי של פעולת הוועדה אפשר ללמוד מהטיפול בכספי התרומה שנתן הברון רוטשילד לצורכי תמיכה בעניים, מהדאגה לאיסוף תרומות בקרב יהודי העיר, מקניית חיטה וטחינתה בכספי הוועד ובכספי בנק אפ"ק ומכירת הקמח וכן מקניית אורז וסוכר ומכירתם במחירי עלות, כדי להתמודד עם תופעת הספסרות.[53] אחת מפעולות התמיכה והפיקוח המעניינות נגעה ב'בית תבשיל' שפעל בתוך קלוב הפועלים. מטבח בית התבשיל לא היה כשר, בעיקר מטעמי חיסכון, ולכן עוררה התמיכה בו התנגדות בקרב החוגים הדתיים בוועד. תמיכת ועדת התמיכה בגוף פועלי זה, למרות ההתנגדות שעוררה, מעידה על הראייה הציבורית הכללית שהחלה לאפיין את פעולת הוועד וכן על חולשתו של הגורם החרדי בוועד זה.[54] בקיץ 1917, כשהורגש מחסור בתבואה ובעקבותיו חלה עליית מחירים, התאגדו עסקני

53. פרוטוקול ועדת התמיכה, שם, אה"ח 220/9.
54. פרוטוקול ועדת התמיכה, כ"ב באלול תרע"ד, שם.

הציבור בעיר והקימו 'סינדיקט לתבואה' בשם: 'ועד החיטה'. בוועד זה היו שותפים נציגי 'ועד העיר' (הכוונה לוועד העדה האשכנזי, אם כי סביר להניח ששותפו גם נציגי הוועד הספרדי), נציגי 'ועד ההגירה' (להלן), ונציגי קלוב הפועלים.[55] התארגנות זו מלמדת על יכולתה של הקהילה החיפנית להרחיב את בסיס ההנהגה הציבורית ולפעול מתוך שיתוף־פעולה בין הגורמים הרלוונטיים בעיר.

ועדת התמיכה ניסתה לבסס את פועלה על יסודות יצרניים ולהימנע ככל האפשר מצדקה. אולם ככל שהתארכה המלחמה ניכרו המצוקה ואוזלת היד בדיוני הוועדה. בתחילה דובר על חלוקת מזון בהקפה. נעשה ניסיון למסד הלוואות במזומנים, תוך כדי גיוס כספים מבנק אפ"ק, אולם נסיונות אלה הלכו ודעכו.[56] המחסור במזומנים ובאשראי צמצם את יכולת הפעולה של ועדת התמיכה, ועם בוא הסיוע האמריקני, מאמצע 1915, פסקה פעולתה העצמאית כמעט לחלוטין. את מקום פעולתה המרכזת של ועדת התמיכה תפסו ועדים ייעודיים: 'ועד הסיוע' שפעל בחלוקת כספי הסיוע האמריקני בעיר, 'ועד להקלת המצב' שעסק בעיקר בנושאים הקשורים בבריאות ו'ועד העזרה' שעסק בטיפול במהגרים ופליטים — כולם ועדים שראו את עצמם קשורים לוועד העדה, אבל ניהלו חשבונות עצמאיים. פיצול הוועדות החליש את עמדתה הריכוזית של ההנהגה. ועד העדה נשאר ברקע הדברים. על פעולתו אפשר ללמוד בעיקר מהתכתבויות בינו ובין הוועד האמריקני וגופים אחרים, אולם הוא לא השאיר רישומים או פרוטוקולים מסודרים. ספק אם אמנם התקיים גוף כללי נפרד, מאחר שלעתים אותם אנשים היו בוועדים שונים, וגורמים חיצוניים, שלא הבחינו בין הוועדים המקומיים ומעמדם ההיררכי, לא דייקו בשימוש בשמות הוועדים. התלות הכספית בגורמי סיוע חיצוניים, ובעיקר בכספים מאמריקה, החלישה גם היא את מעמד ההנהגה המקומית. עם זאת, אנשי מפתח מבני היישוב החדש בעיר, דוגמת קייזרמן, ליפשיץ, לוין ואחרים בכל ועדות הסיוע, יצרו את התשתית האנושית, גם אם לא היררכית, לחיזוקה של הנהגה ציבורית בהמשך.

55. מרדכי בן הלל הכהן, **מלחמת העמים: יומן**, ירושלים תשמ"א, עמ' כ' מנ"א, 8.8.1917, עמ' 687. סינדיקטים דומים הוקמו גם בקיץ 1916 ביפו, ראו: רם, **הישוב הספרדי ביפו**, עמ' 273–300.

56. גם בירושלים הנפיק אפ"ק שטרות חלופיים ששימשו להמשך מצומצם של חיי המסחר. אני מודה לד"ר אביגיל יעקובסון על ששיתפה אותי בידע זה. בתל־אביב נעשה ניסיון להנפיק 'אסימוני נייר' שהחליפו את הכסף התורכי ושימשו אשראי למזון ולמצרכי יסוד בחנויות העזרה ההדדית. התורכים אסרו על פעילות זו. גם בחיפה יש הדים לפעולה דומה, אולם היא היתה ככל הנראה מצומצמת בהיקפה. על אסימוני הנייר בתל־אביב ראו: אריה קינדלר, 'אסימוני הנייר של ועד תל־אביב מימי מלחמת העולם הראשונה', **עלון החברה הנומיסטית לישראל**, 2, 1 (יולי 1967), עמ' 1–6.

הוועד האמריקני

כספי ועד הסיוע האמריקני[57] החלו להגיע לארץ בשלהי 1914. באוקטובר נשלח המשלוח הראשון על סיפונה של האונייה North Carolina, סכום של 50,000 דולר.[58] לצורך חלוקת הסיוע הוקם ועד עזרה מרכזי בירושלים. בראש הוועד עמדו ארתור רופין, ראש המשרד הארץ־ישראלי שהיה אחראי לסיוע ביפו ובמושבות יהודה והמתאם הכולל של פעולת הוועד, אפרים כהן, נציג חברת 'עזרה' והלא־ציונים שפעל בירושלים ובחברון, ואהרון אהרונסון, שהיה אחראי לסיוע בשומרון ובגליל וחיפה בכלל זה.[59] השליטה בכספי הסיוע היתה אפוא נתונה בידיהם של אנשי היישוב החדש, והיתה אחד הגורמים שסייעו בהתגבשות הדומיננטיות שלהם בציבוריות היהודית במהלך המלחמה.

בחיפה החל לפעול ועד הסיוע האמריקני מאמצע 1915. בראש הסניף החיפני עמד קייזרמן, שעמד כאמור גם בראש הוועד המשותף ווועד העדה האשכנזית.[60] ההרכב האנושי הדומה של הוועדים בעיר הביא לידי דגשים דומים של פעולה: אנשי הוועד האמריקני הדגישו את היסודות הפרודוקטיביים המודרניים ורצו לבסס עליהם את הסיוע. הם ניסו להימנע מתדמית של מתן 'חלוקה'. הוועד עסק במתן הלוואות, בהחזקת חנות למוצרי יסוד מסובסדים,[61] ובסיוע במציאת עבודה. לכאורה המשיך את פעולת הסיוע של ועד העדה. הסיוע חשף את השונות האידאולוגית בין הקבוצות השונות בעיר. נראה שבקרב היישוב הישן גברה הנטייה לשיטת הצדקה היהודית המסורתית, בשעה שפועלי חיפה המאורגנים התנגדו לכל חלוקה של כספי סיוע. אהרונסון ציין כי הוא מחזק את ידי ועד הסיוע בחיפה נגד 'נטיית אחינו הספרדים' להשתמש בכספי הסיוע לצדקה בלבד ולחלקם כנדבות.[62] ואילו הפועלים ניהלו משא־ומתן ארוך עם חברת 'הכשרת הישוב' כדי לנצל את כספי הסיוע וכספים של המשרד הארץ־ישראלי לסלילת כביש בהדר הכרמל. העבודה בסלילת

57. על ועד הסיוע האמריקני ראו לדוגמה: אפרתי, **ממשבר לתקווה**, עמ' 59–64; ישראל גינגולד, 'עזרת יהודי ארה"ב ליישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב 1983.
58. כספי המשלוח הראשון חולקו: 40% לירושלים וחברון, 30% למושבות ו־16% ליפו. חיפה זכתה רק ב־3% מהכספים, ראו: ארתור רופין, **פרקי חיי**, ב, תל־אביב 1968, עמ' 229.
59. שמעון רובינשטיין, **בדבר המשבר הכלכלי, הכללי והמוניטרי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 2006, עמ' 12–13; אליעזר ליבנה, **אהרון אהרונסון: האיש וזמנו**, ירושלים 1969, עמ' 192–195.
60. בוועד היו חברים גם שמעון פרידמן, מראשי הציבור האשכנזי־חרדי, הרב יהודה הלוי, מראשי הספרדים, טוביה דוניה, יוסף ליפשיץ ויצחק רוזנברג, מאנשי היישוב החדש בעיר, ראו: חיים אהרונוביץ, **הדר הכרמל: מסכת עמל ויצירה של דור מיסדים ובונים**, חיפה 1958, עמ' 25.
61. חנות ראשונה נפתחה בקיץ תרע"ו. בשבט תרע"ז נפתחה חנות שנייה. שתי החנויות התאחדו לקראת סוף המלחמה. בשנת 1917 גם בית הפועלים פתח מכולת והיא פעלה כקואופרטיב.
62. מכתב אהרונסון לרופין, 20.6.1915, בתוך: ליבנה, **אהרון אהרונסון: האיש וזמנו**, עמ' 194.

הכביש ניתנה לפועלים ברוטציה, כדי למנוע אבטלה. למרות המאמצים הוקצו בכל זאת כספים לתמיכה ישירה. אברהם אלמליח ציין בזכרונותיו כי מתוך 8000 פרנק שהוקצו לחיפה בשנת תרע"ה: 20% חולקו ל'פרודוקטים' לחנות, 20% למתן הלוואות, 30% להספקת עבודה ו־30% לתמיכה, מזה שליש לאשכנזים והשאר לספרדים.[63] יחס דומה צוין בדוח של ועדת הסיוע, ובו הודגש שרוב התמיכה ניתנה בירושלים ובצפת. חיפה צוינה לשבח על אחוזי התמיכה הנמוכים בה: ניכר כי ביחס ליפו, לטבריה ולגליל התחתון שמרה חיפה על אחוזי תמיכה נמוכים. אחוזי התמיכה הנמוכים ביותר היו במושבות היישוב החדש (ראו לוח חלוקת כספי הסיוע המרכזיים להלן).[64]

חלוקת כספי הסיוע המרכזיים

	אחוז הלוואה	אחוז תמיכה
חיפה	69.30	30.45
יפו	59.33	39.42
שומרון	75.75	24.27
טבריה	58.80	38.55
הגליל התחתון	63.89	36.11
הגליל העליון	80.25	17.35
מושבות יהודה	82.06	16.48
ירושלים	36.06	61.96
צפת	30.99	61.44

יחסה של ההנהגה הציבורית בעיר לוועד האמריקני

ההנהגה הציבורית החיפנית, שיכולותיה הכלכליות ומעמדה הציבורי הצטמצמו עקב התמעטות המשאבים המקומיים ומשך המלחמה, ניהלה מערכת יחסים מורכבת עם ועד הסיוע האמריקני. בדצמבר 1915 פנתה ועדת התמיכה לוועד הסיוע האמריקני בבקשה לאחד כוח ומאמץ, בקשה שמשמעותה היתה הפסקת פעולתה העצמאית של ועדת התמיכה. 'העבודה התנהגה באופן יפה מאוד ובסדר עד שבאה העזרה האמריקנית והפסיקה את עבודת הוועד לעזרה עצמית', מתח אלמליח ביקורת על אנשי היישוב, ובייחוד על אנשי חיפה.[65] כתב **בין הזמנים** קטרג אף הוא על הסיוע האמריקני: 'בכל

63. אלמליח, **ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם**, ב, עמ' 257. גם **בבין הזמנים** מוזכר כי כ־60% מהתמיכה האמריקנית הופנתה לתמיכה בספרדים, ראו: **בין הזמנים** (לעיל הערה 46), עמ' 69.
64. על־פי דו"ח חלוקת 'הפונד הראשון' של ועד הסיוע, ללא תאריך, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) L2/610. לא תמיד סיכום האחוזים מגיע ל־100%, כך במקור.
65. פנייה לכלל היישוב, בתוך: אלמליח, **ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם**, ב, עמ' 175. על אנשי חיפה ראו: שם, עמ' 256.

מקום שהכסף האמריקני מגיע — השטן מרקד', אמר כשאנשי העיר הפסיקו לשלם 'מס הערכה',[66] בעקבות התמיכה החיצונית.[67] אין ספק כי אלמליח ניסה לייפות ולהעצים את יכולותיו האמיתיות של ועד התמיכה המקומי, ואילו כתב **בין הזמנים** עסק בדבריו בעיקר ביכולותיה ובחסרונותיה של הקהילה עצמה. ביקורת דומה העלה ביומנו מרדכי בן הלל הכהן על אנשי תל־אביב, שנמנעו מלתמוך בחיפה מחמת המשבר, אבל גם משום שהתחילו להגיע סכומי כסף גדולים מאמריקה והם לא ראו עוד צורך לתרום לחיפה.[68]

אנשי ההנהגה הציבורית בחיפה התנגדו לפעולתו של ועד ממונה, כפי שהיה בעצם ועד הסיוע האמריקני. לכאורה בזכות השותפות הרעיונית והחפיפה של כמה מחברי הוועדים היתה צריכה להיות הלימה בין הוועדים. את ההתנגדות אפשר להסביר בניסיון של ההנהגה המקומית לעורר את הציבור לאחריות עצמית וקהילתית ולצמצם את תחושת התלות. הסבר אחר נעוץ ברצון לבסס את עמדת הוועד המקומי בציבוריות החיפנית ולנצל את התלות במשאבי הסיוע ליצירת גוף כללי מאחד. חברי ועד העדה דרשו שהכספים יעברו דרכם ושתינתן להם השליטה גם על פעולת ועד הסיוע, שהם ראו בו גוף חיצוני. אף־על־פי שהורכב מאנשים מקומיים, היוזמה והדרישה להקמתו היתה של הנדבנים האמריקנים, והוא לא היה תולדה של יוזמה מקומית. הוועד פעל בשיתוף עם המשרד הארץ־ישראלי, כלומר עם האדמיניסטרציה הציונית. מנקודת מבט מקומית בשנים אלה גם ההנהלה הציונית נחשבה גוף חיצוני, שבוודאי לא היה מקובל על כל יהודי העיר. מפתיע אולי שגם רוב הגורמים הציוניים מקרב ההנהגה בחיפה התנגדו לקבל את תכתיבי הגופים החיצוניים, ובכלל זה הגופים הציוניים, והם עמדו על האוטונומיה ועל הריכוזיות של הגופים המקומיים. בעיני מרבית חברי ההנהגה המקומית גברו השיקולים של דומיננטיות ציבורית מקומית על־פני שיקולים אחרים. לצד כל אלה לא נפקד מקומן של יריבויות אישיות ופוליטיות: בוועד האמריקני היה חבר הד"ר אלפונס פינקלשטיין, מנהל הטכניקום, ועליו נכתב 'שהעדה לא באה איתו במשא ומתן מאז מלחמת השפות', והוא גם התפרסם ביחסו הרע לפועלים היהודים.[69] גם קייזרמן, ששירת בשני הוועדים, עורר את חמת חבריו בעדה משסירב להתפטר מתפקידו בוועד האמריקני.[70] מאבקי הכוח האישיים והפוליטיים התחדדו בגלל אופיה האינטימי של הקהילה החיפנית, ומכיוון שמספר מצומצם יחסית של אנשי מפתח שימשו בכמה תפקידים ציבוריים בו־זמנית. מצד אחד העצימה אינטימיות זו את יכולתה של ההנהגה הציבורית להגיע להידברות ולפעולה משותפת, ומצד אחר חידדה את השפעתן של יריבויות אישיות, פרטיות או אידאולוגיות על התנהלות ההנהגה.

66. מס הערכה היה מס קהילה, שעיקרו היה מס הכנסה. תשלום המס היה מעין הצהרת שייכות לקהילה. בחוקת הקהילות ב־1928 שונה המס ל'מס קהילה' והיה למס חובה עבור כל מי שחפץ להיחשב חבר ב'כנסת ישראל'.
67. **בין הזמנים** (לעיל הערה 46), עמ' 68.
68. בן הלל הכהן, **מלחמת העמים**, ז' בכסלו (25.11.1914), עמ' 35.
69. **דואר היום** (לעיל הערה 50).
70. שם.

דרישת ועד העדה למרכזיות התקבלה חלקית. בדוחות ועד הסיוע האמריקני נרשמה התמיכה בחיפה בציון העדות ולא על־פי חלוקה מוסדית, כפי שצוינה התמיכה ביפו ובירושלים, מה שיכול ללמד על מעמד ציבורי גבוה יותר של ועדי העדות בחיפה על־פני ערים אחרות.[71]

הטיפול בפליטים

המצוקה בעיר התגברה בעקבות נוכחות גוברת של פליטים, שהגיעו כבר מראשית המלחמה בעיקר מהגליל, ולא היו חברי הקהילה; מהם אנשי היישוב הישן אך בעיקר פועלי העלייה השנייה, שהמלחמה שמטה את מטה לחמם. יחסה של הקהילה לפליטים אלה היה אמביוולנטי. בקיץ 1914, באספה הכללית האשכנזית, הוזכר כי לחיפה עברו הרבה עניים מטבריה ומצפת וממקומות אחרים: 'והעניים האלה הם טרחנים גדולים ויש ביניהם גם שנוררים רבים שאומנותם בכך [...] וגם קופתנו אינה מספיקה למלאות אחר כל דרישותיהם'.[72] בדיוני הוועד ניכר המתח בין שוללי התמיכה בעוברי הדרך, בגלל המצוקה הכלכלית של העדה, ובין המחייבים תמיכה, כי 'אי אפשר [...] תומכים בהם גם ביפו וירושלים ולמה נדמה אנו לסדום ולעמורה?'. בסופו של דבר הוחלט להקצות משאבים לתמיכה בפליטים. גובה התמיכה וטיבה לא פורטו וכן לא נמצאו רישומים המבחינים בין פליטי היישוב הישן שהגיעו לעיר ובין הפועלים שנקבצו אליה. יש להניח כי מרבית הפועלים נקלטו במעגלי התמיכה של ארגוני הפועלים, שלהם היה כאמור בית תבשיל, קלוב פועלים, קופת מלווה וכן סיוע במציאת עבודה. מרישומי ועדת התמיכה עולה כי במתן עבודות הסלילה על הכרמל לא נשארו פועלים מובטלים בעיר.[73]

במחצית השנייה של 1917 החלו להגיע לעיר פליטים מבין מגורשי יפו ותל־אביב. בצו הגירוש שניתן ב־28 במרס 1917 אמנם נאסר על היהודים להגר לירושלים ולחיפה. אולם מאחר שבקיץ אותה שנה החריף מצב הגולים בגליל התחתון, הוחלט באספת ועד ההגירה בטבריה להשתדל אצל הממשלה ולהעביר גולים גם לחיפה.[74] לעיר הגיעו כ־300 משפחות פליטים ספרדיות ו־130 משפחות אשכנזיות. מדוח ועד ההגירה עולה שלמהגרים סודר דיור ולכולם נמצאה עבודה.[75] מדוח אחר עולה תלונה על־כי אפשר למצוא עוד מקומות

71. דוח ועדת הסיוע האמריקני, 14.2.1916, אצ"מ L2/52.
72. 'פרוטוקול ישיבות ועד העדה העברית בחיפה תרע"ד-תרע"ה', י"ז בתמוז, אה"ח 220/10.
73. אמירה זו מייפה את המציאות, מאחר שהיא נוגעת רק לפועלים המאורגנים שעבדו עבור שכר נמוך במשמרות בכביש, ראו: דה פריז, 'תנועת הפועלים בחיפה, 1919–1929' (לעיל הערה 28), עמ' 49–53.
74. דוח ועד ההגירה בטבריה, 10.6.1917, אצ"מ J90; דוח טהון, תרע"ט, אצ"מ L2/610.
75. שם, שם.

עבודה למהגרים, 'אבל רוב המהגרים לא רוצים ללכת לעבוד'.[76] התנאים בחיפה היו טובים לאין ערוך מהתנאים בצפת ובמקומות אחרים, והם מצטיירים גם מדרישת הוועד בחיפה להמשיך ולשלוח מהגרים אל העיר. במכתב שנשלח לטבריה מלינים אנשי חיפה: 'מדוע לא מגיעים מהגרים [...] כל המהגרים הקודמים מסודרים ואין הרבה חולים'.[77]

אולם למרות הדוח היה מצב המהגרים בכי רע. מחירי הדירות בעיר עלו לנוכח הביקוש העולה. ועד העזרה החיפני שיכן את הפליטים בצפיפות רבה ורבתה סכנת ההידבקות במחלות. רבים מהפליטים היו חולים במחלת המלריה והד"ר משה שרמן נשלח על־ידי ועד ההגירה המרכזי להקים בעיר מרכז רפואי לטיפול במהגרים.[78] נוצרה גם בעיית אספקת מזון, ואנשי הוועד ביקשו שישלחו חיטה מהגליל התחתון.[79] את קליטת העולים מימנו בעיקר תרומות מקומיות, כספי הסיוע האמריקניים והלוואות מבנק אפ"ק. הממשלה העות'מנית סייעה גם היא במתן חיטה.[80] לוועד ההגירה היה אמנם חשבון נפרד מחשבון ועדי העדות, אולם מהדוחות הכספיים עולה שוועדי העדות היו מעורבים בטיפול בפליטים, וחלק מהכסף שיועד לפעולות העזרה הועבר לקופתם.[81] בכל זאת נדמה שמצבם של הפליטים שהגיעו לחיפה היה טוב לאין שיעור ממצב המגורשים שהגיעו לגליל התחתון, לזכרון־יעקב ולחדרה. בספרי הזכרונות מאותם הימים מתוארת תמונה קשה של ניצול והתנכרות, שלוּוו בחשש גדול של האוכלוסייה שקלטה את מגורשי יפו ותל־אביב. איכרי הגליל התחתון נטו לשתף פעולה עם ועד ההגירה, ואילו אנשי היישוב הישן בצפת ובטבריה וכן איכרי מושבות יהודה ושומרון נטו לדחות את הפליטים. תיאור הקליטה הקשה בחדרה מצא את דרכו לסיפורו של ברנר 'המוצא', המתאר את קשיי המגורשים.[82] אולם שמה של חיפה לא השתרבב לרשימת הזכרונות הקשים. העיתון **דואר היום**, שהחמיא בדרך־כלל להתארגנות בחיפה, כתב אחרי סיום המלחמה כי 'בני חיפה הצטיינו בהכנסת אורחים'.[83] על השאלה אם ניתן לזקוף הכנסת אורחים זו לאופי היישוב היהודי בחיפה או לפעולת ועד העיר קשה לענות. בולט הפער בין יחס הנהגת הקהילה לעוברי דרך בני

76. מוועד ההגירה בחיפה לוועד ההגירה בטבריה, א' באלול תרע"ז, אצ"מ L90/252.
77. מוועד ההגירה בחיפה לוועד ההגירה בטבריה, י"ט באב תרע"ז, שם.
78. ניסים לוי, **פרקים בתולדות הרפואה בארץ ישראל, 1948–1799**, תל־אביב 1998, עמ' 367; גור אלרואי, 'גולים בארצם, פרשת מגורשי תל־אביב ויפו בגליל התחתון 1917–1918', **קתדרה**, 120 (תשס"ו), עמ' 136–169. אהרונוביץ, **הדר הכרמל**, עמ' 25. בן הלל מציין גם הוא את מצבם הרפואי הקשה של הפליטים שהגיעו לחיפה לאחר שהות בגליל התחתון, ראו: בן הלל הכהן, **מלחמת העמים**, ז' באב תרע"ז (26.7.1917).
79. מכתב מוועד ההגירה בחיפה, בחתימת נתן קייזרמן ונתן נתנזון, למאיר דיזינגוף בטבריה, 19.8.1917, אצ"מ J90/252.
80. חשבון ועד ההגירה בחיפה, 8.8.1918, אצ"מ J90/369.
81. 'תשלומים לוועד העיר חיפה', 19.8.1918, שם.
82. יוסף חיים ברנר, 'המוצא': **כל כתבי ברנר**, תל־אביב 1951.
83. **דואר היום** (לעיל הערה 50).

היישוב הישן ובין היחס לפליטי יפו ותל־אביב שגורשו מסיבות לאומיות וסימלו את היישוב החדש. נקל לראות את המחויבות הלאומית שראתה ההנהגה הציבורית לנגד עיניה ולאורה ביקשה לכונן את הקהילה העברית. גורם נוסף הוא פער הזמנים. הדיון בפליטי הגליל היה בראשית המלחמה, ואילו קליטת מגורשי תל־אביב-יפו היתה ב־1917, לאחר שההנהגה הציבורית החדשה ביססה את נוכחותה בעיר והשפעתה על תהליכי קבלת ההחלטות גדלה. יחס היישוב החיפני אל מגורשי 1917, והתגייסות הקהילה לעזרה — התגייסות שלא היתה כזכור בערים כגון צפת וטבריה, שבהן היה דומיננטי יותר היישוב הישן — יכולים להעיד על חולשתו של היישוב הישן בעיר (האשכנזי והספרדי). התגייסות זו יכולה גם להעיד על מצב כלכלי וארגוני של קהילת חיפה, שאִפשר את פעולת הקליטה. לקראת סיום המלחמה, למרות תלאותיה, היה מצבם של יהודי חיפה, בתור יחידים ובתור קהילה, טוב דיו כדי להתגייס לקליטה מוצלחת של מגורשי יפו-תל־אביב. הגם שעיקר המימון הגיע מוועד ההגירה הארצי, בנק אפ"ק והממשלה העות'מנית, עדיין נדרש מהקהילה מאמץ ארגוני וכלכלי גדול. המאמץ הצליח.

ארגון פעולת הבריאות

באופן מסורתי, בתקופה שקדמה למלחמת העולם, לא היו ועדי העדות מעורבים בפעולת הבריאות. פעולה זו, ובעיקר הטיפול בחולים עניים, הושארה לארגונים פילנתרופיים וליוזמות פרטיות. השלטונות העות'מניים בארץ־ישראל לא הפעילו בתי־חולים או מרפאות ציבוריות על חשבונם, ואף לא תמכו כספית במוסדות שהפעילו גורמים פרטיים, דתיים או פילנתרופיים. העירייה היתה אחראית מבחינה רשמית רק לסילוק אשפה מהרחובות ולמניעת מגפות, ובכך נחלה הצלחה חלקית בלבד.[84]

מצב שירותי הבריאות בארץ־ישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה היה בכי רע. מרבית שירותי הבריאות נשענו על מימון חיצוני, והעיכוב בבואו היה הגורם המרכזי להתמוטטותם של שירותים אלה עם פרוץ המלחמה.[85] על כך נוספו גם גיוסי רופאים,

84. משה גוריון, **מבוא לתולדות השלטון המקומי**, ירושלים 1957, עמ' 45–63; גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת' (לעיל הערה 18), עמ' 17–19; Moshe Maoz, *Ottman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, London 1968, pp. 87-101; Steven Rosental, 'Urban Elite and Foundation of Municipalities in Alexandria and Istanbul', *Middle East Studies* (May 1980), pp. 125-133. על־פי פקודת העיריות מ־1877 היתה העירייה אחראית למיסוד ולהחזקת בתי־חולים, אולם בפועל לא נעשתה שום פעולה בתחום זה. לפירוט המסים שגבתה עיריית חיפה ראו: יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 111.

85. שפרה שורץ, 'מי יטפל באנשי ארץ־ישראל? פעילותה של היחידה הציונית רפואית אמריקנית להקמתה של מערכת בריאות ציבורית בראשית תקופת המנדט, 1918–1921', **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ' 325.

החרמת בתי־חולים לטובת הצבא התורכי ודלדול באספקת התרופות. גם בחיפה היה מצב התשתית הרפואית קשה מאוד. עד שלהי התקופה העות׳מנית ככל הנראה לא היו שירותי בריאות יהודיים. רופאים יהודים בודדים התיישבו בה מראשית המאה ושירותי אשפוז מצומצמים ניתנו בבית־החולים היהודי הראשון שפתח בעיר הד״ר אליהו אורבך ב־1911.[86] משפרצה המלחמה, אורבך, בעל הנתינות הגרמנית, שב לארצו כדי להתגייס לצבא. בית־החולים, שהיה בית־החולים היהודי היחיד בעיר, נסגר. בגלל מיעוט שירותי הרפואה היהודיים השתמשו מרבית יהודי העיר בשירותי האשפוז של בית־החולים הגרמני. מוסד זה פעל כמעט עד סוף המלחמה, אז נאלץ מנהלו, ד״ר וילהלם הופמן, גם הוא בעל נתינות גרמנית, לעזוב את העיר. בעיר פעל גם בית־החולים האיטלקי, מוסד כירורגי שהוקם ב־1907.

המחסור בשירותי בריאות, היעדר פעולה ממשלתית ועלייה במספר העניים והנפגעים חייבו פעולה של ההנהגה. הריק שנוצר, והיעדר מסורת ניהולית, אפשרו להנהגה להוביל מהלך ציבורי חדשני, אם כי צנוע, של ניהול שירותי רפואה. חיוניותם של שירותים אלה יצרה תלות של הציבור בהנהלה ותרמה לביסוסה. מיעוט הפעולה של גופים פילנתרופיים בעיר ומספרם המועט של הכוחות הרפואיים המקומיים אפשרו להנהגה הציבורית לנהל לראשונה תחום חיוני זה.[87]

בקיץ 1915 הוקם מטעם העדה האשכנזית הוועד להקלת המצב, לצורך מתן סיוע רפואי לנזקקים בעיר. הוועד היה כפוף לוועד העדה, אולם ניהל קופה נפרדת. לא בקלות הוקם הוועד להקלת המצב: קופת העדה היתה ריקה, וההכנסות ממס הגֶּבֶלָה[88] ירדו מאוד. הכנסות הוועד הספיקו בקושי למילוי הצרכים הדתיים, כגון תשלומים לרב, לשוחט ולקבורה, ובוודאי שלא הספיקו לתת סיוע סוציאלי לחברי הקהילה. לא היה זה הזמן להרחיב את תחומי אחריות הוועד — הרחבה שעלולה היתה לגרום להתמוטטותו. אולם היו גם טיעונים כבדי משקל בעד פעולה ציבורית: העלייה במספר העניים והחולים עקב תלאות הזמן חייבה הרחבת הפעולה. שאלת הבריאות לא היתה רק שאלה הומנית, שבסיסה הצדקה ואחריות קהילתית, אלא גם שאלה מעשית מאוד, אם מביאים בחשבון הידבקות במחלות ובעיות אחרות הקשורות בהיגיינה ציבורית. עיקר פעולת הוועדה היה בניסיון להסדיר את הטיפול בעניים ולרתום למען מטרה זו את הכוחות הרפואיים היהודיים שנשארו בעיר. חברי הוועדה ביקשו את עזרת הרוקחים והרופאים בעיר בטיפול

86. על הרופאים הראשונים בעיר ראו: נסים לוי וירון בראל, ׳לתולדות הרפואה בחיפה׳, בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ירושלים 1984, עמ׳ 225; לוי, **פרקים בתולדות הרפואה**, עמ׳ 361–362. עוד ראו שם על התפתחות הרפואה בקרב הלא־יהודים בעיר, שם, עמ׳ 362–364.

87. בחיפה היה המצב שונה מבערים אחרות. גם בירושלים וגם ביפו היתה תשתית רפואית טובה יותר טרם המלחמה, פעלו בהן גופים פילנתרופיים וכמובן רופאים יהודים שקיבלו על עצמם את ניהול העבודה הבריאותית גם בימי המלחמה, ראו צבי שילוני, ׳השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה׳, בתוך: אליאב, **במצור ובמצוק**, עמ׳ 61–77.

88. מס הגבלה הוא מס מוחכר על שחיטה כשרה.

ובמתן תרופות לעניים, בהנחה או בהקפה. כדי למנוע ניצול לרעה, הוחלט שהוועד יַפנה חולים לטיפול מסובסד באמצעות חלוקת 'פתקאות' על־פי קריטריונים שנקבעו מראש. חלוקת הפתקאות נעשתה מתוך ההנחה שיש לנהל בתבונה את תקציב העדה הדל, שכן המלחמה עלולה להימשך עוד ימים רבים. זו היתה הפעם הראשונה שההנהגה הציבורית התערבה בתחום ארגון הבריאות, ואף קבעה קריטריונים וסדרי עדיפות לטיפול. היענות הרופאים והרוקחים לקריאה קהילתית זו היתה מצומצמת למדי. רק רוקח אחד, משה גוטל לוין, לימים יושב־ראש הקהילה, הסכים לסידור זה. מבין שני הרופאים שהיו אז בעיר, הסכים הד"ר הָדר לקבל את חולי הקהילה, אולם דרש בתמורה התחייבות של הוועד שיַפנה אליו את כל החולים. ועד העדה סירב בכל תוקף לתת ידו למונופול, ושמר על העיקרון של חופש בחירת הרופאים. הד"ר אסתר (גינצבורג) קראוזה, אחותו של אחד העם, דרשה בתמורה עגלה שתסיע אותה לביקורי החולים, אך הוועד לא יכול היה לממן עגלה כזאת. רק כשעזבה הד"ר קראוזה את העיר יכול היה הוועד להיענות לדרישת ד"ר הָדר למונופולין משום שנשאר הרופא היחיד, ובתנאי שלא יינתן תוקף של הסכם לסידור זה. בתמורה לטיפולי החינם שנתן הד"ר הדר, מימן הוועד שכירת חדר מרפאה, שבו יוכל לקבל גם חולים פרטיים בתשלום מלא.

הדוחות המעטים של ועד העדה שנותרו מתקופה זו מלמדים שפעולת הוועד היתה כטיפה בים במצוקות השעה. בסיום המלחמה היתה העיר כולה במצב תברואתי ורפואי גרוע. עיקר חשיבות פעולתו של הוועד היתה בארגון ובמיסוד המסגרת הקהילתית, בהרחבת בסיס הפעולה המסורתי של הנהגת העדות טרם המלחמה ובהדגשת קווים מודרניים של ניהול הבריאות.

דיון ומסקנות

מלחמת העולם הראשונה היתה ציון דרך חשוב בהתפתחותה של הנהגה קהילתית־אזרחית יהודית בעיר, ומכאן של הקהילה העברית בה. בתקופת המלחמה חברו יחד כמה גורמים שהעמיקו וזירזו את התהליכים שהחלו בעיר כעשור לפני המלחמה:

- המצוקה שיצרה המלחמה ומִשכה של המלחמה אפשרו להנהגה האזרחית זמן ארוך דיו לבסס את פעולתה ואת מעמדה הציבורי וליצור תלות של התושבים בשירותים חיוניים שסיפקה וארגנה ההנהגה. יכולתה של ההנהגה לרכז ולאגם משאבים הן מתוך הקהילה הן מחוצה לה ונגישותם היחסית של משאבי הסיוע של אנשי היישוב החדש הרחיבו וביססו את התלות של התושבים בהנהגה. חיפה נפגעה כלכלית פחות מערים מרכזיות אחרות בארץ ולכן אוכלוסייתה והנהגתה יכלו להתמודד טוב יותר מבחינה כלכלית וארגונית.
- היעדר שירותים ציבוריים, שלטוניים ופילנתרופיים חייב פעולה ציבורית יהודית ואִפשר הן את מרכזיותה של ההנהגה הן את צמיחתה 'מבפנים', מתוך הכוחות הקהילתיים.

- חולשתה של התארגנות אזרחית ערבית דומה וחוסר יוזמה של העירייה המעורבת לשיתוף בין כלל תושבי העיר צמצמו את האפשרות להתארגנות אזרחית כללית, דוגמת ירושלים, וחידדו את מגמות ההתארגנות הנפרדת של יהודי העיר. מגמות אלה, שאפיינו את היישוב החדש, ילכו ויבשילו בימי המנדט הבריטי לידי כינון קהילה עברית חזקה ונפרדת בעיר. יחסי שכנות, וככל הנראה עזרה הדדית, נשמרו בעיקר בשכונות המעורבות. גם אוכלוסייה ערבית טופלה במרפאת הוועד, אולם לכלל שיתוף מאורגן לא הגיעו.
- יחסו הנוח יחסית של השלטון העות'מני מצד אחד, ואי־היותה של חיפה מרכז ציוני חשוב בשנים שקדמו למלחמה מצד שני, אפשרו פעולה נוחה יחסית של הנהגה אזרחית והתמקדות בצורכי הקהילה בלבד (לא כך למשל ביפו).
- ההנהגה הציבורית בחיפה התמקדה בהתמודדות עם קשיי המלחמה ופחות ביריבויות פנימיות בין עדותיה. לכך חברו כמה גורמים: מסורת של הנהגה משותפת שפעלה בעיר טרם המלחמה; חולשתו של הגורם החרדי, גורם בעל אופי בדלני בערים אחרות; שיתוף־פעולה משמעותי של הנהגת העדה הספרדית, על אף היחלשותה הארגונית והכלכלית, עם ההנהגה החדשה שצמחה בעיר, שיתוף שנבע בחלקו מבחירה ובחלקו מחוסר בֵּרה כלכלי.

אופי הפעולה של ההנהגה החדשה מעיד על הניסיון לבסס בעיר הנהגה בעלת אופי מודרני־יצרני, בעלת ראייה כללית, על־עדתית, אם כי המבנה העדתי המסורתי לא התבטל במהלך המלחמה. הנהגת היישוב החדש פעלה מתוך ועד עדתי, הוא הוועד האשכנזי. אולם בהקשר זה יש לדבר על שני קווי פעולה עיקריים: האחד הוא הניסיון לכונן ועדות סיוע משותפות עם הוועד הספרדי, ניסיון שאמנם לא צלח, והשני הוא מתן שירותים לכל הציבור היהודי, ללא קשר למוצאו העדתי, וכן איגום התמיכה והתרומות שהגיעו לעיר וחלוקתם. בכך הונחו בעצם קווי היסוד לפעולת הבנייתה של הקהילה העברית בעיר בימים שבאו אחרי המלחמה.

אפשר לבחון את התפתחותם של קווי יסוד אלה בכמה מישורים:

- שאיפה לעל־עדתיות: שאיפה זו, שעמדה בבסיס עולם הערכים של אנשי היישוב החדש, חוץ מביטויה האידאולוגי היתה גם ביטוי לדומיננטיות פוליטית, ובמידה לא מבוטלת לדומיננטיות עדתית של היישוב החדש, האשכנזי ברובו. הצטרפות ממשית של הנהגה ספרדית ליישוב החדש בחיפה התפתחה רק אחרי מלחמת העולם. הראייה הכללית, שאפיינה את ארגון פעולת הקהילה בימי המלחמה, גרסה בעיקר מתן שירותים לכלל יהודי העיר ויצירת מידה של תלות בפעולת ההנהגה ופחות פעולה שיתופית של הנהגת העדות. מבחינה ממסדית, במהלך המלחמה לא נוצרה הנהגה קהילתית מאוחדת או משותפת מחדש, אלא נסללה הדרך להקמת הנהגה כזאת עם סיום המלחמה, בימי השלטון הבריטי.
- קונסטרוקטיביות: הוועד ניסה להימנע מפעולת צדקה ושאף לבסס את פעולתו על ניהול משאבים לטווח ארוך. אולם מיעוט המשאבים שעמדו לרשותו, בעיקר משלא הצליח בגביית מסי ההערכה, והקושי לבנות תשתית ארגונית וכלכלית במהלך

המלחמה, נוסף על התארכותה, הביאו לידי כך שאחוז גדל והולך מתקציב הסיוע ניתן בצורת תמיכה. מתוך הקשיים בולט הניסיון לעמידה קונסטרוקטיבית, החל בריכוז פעולות התמיכה, דרך העדפת מתן הלוואות על־פני תמיכה, וכלה בהחזקת חנות מסובסדת וסיוע במציאת עבודה. מעורבותו של הוועד בנושאי הבריאות, שעמד על עקרונות של ניהול משאבים לזמן ארוך, היתה בגדר חידוש. גישה זו מרכזית להבנת פעולת הוועד, גם משום שהוועד התעקש לנהל את הסיוע באופן קונסטרוקטיבי גם כשעיקר הכספים הגיעו מגורמים פילנתרופיים. בהשוואה לערים המעורבות האחרות היו אחוזי התמיכה הישירה בחיפה נמוכים יחסית. אי־אפשר למדוד את הצלחתה של הגישה הקונסטרוקטיבית ביצירת תשתית נעדרת תמיכה. ההצלחה נעוצה בעיקר במודעות ציבורית ובעמידה עקרונית של ההנהגה הציבורית על עקרונות אלה, למרות התמרמרות של חלקים בציבור. מבחינה זו התנהגות ההנהגה התאפיינה בהובלת תהליכי שינוי, נוסף על מתן פתרונות ציבוריים למצוקות השעה. יכולתה של ההנהגה להוביל מהלכים נשענה גם על גישה דומה במעגל הכללי של מוסדות היישוב החדש, כגון בנק אפ״ק, המשרד הארץ־ישראלי ויועד הסיוע האמריקני.

- מעמד הוועד: ועד העדה לא הצליח לגבות את מס ההערכה כראוי ולבסס את פעולותיו על כוחותיו הכלכליים של הציבור שייצג והוביל. הפעילות הכלכלית של הוועד נשענה על מקורות סיוע חיצוניים לעיר. אולם למרות הכול חתרה ההנהגה לביסוס מעמדה הציבורי העצמאי, בתור מובילה ומייצגת את הקהילה היהודית בעיר. הוועד עמד על מידה של אוטונומיה הן לעומת הוועד האמריקני הן לעומת המשרד הארץ־ישראלי, כלומר סירב להפוך צינור של גוף פילנתרופי או של הגוף המרכזי הציוני בארץ. עמדה זו, שאפיינה את ההנהגה הציבורית החיפנית לכל אורך הדרך, מלמדת על מאבק פוליטי מקומי מאוד, הקשור אמנם לתהליכי ההבניה של הקהילה הלאומית בארץ־ישראל, אולם רגליו נטועות בפוליטיקה ובציבוריות המקומית.

ההנהגה הציבורית החדשה לא הצליחה לחלץ את היישוב היהודי בחיפה מהמשבר. אולם למרות הפיצול בין העדות ולמרות התלות המוחלטת במשאבים חיצוניים, הצליח הוועד לייצר תחושה של גוף מרכזי אחד, המאגם משאבים, מרכז את העזרה ומשמש כתובת ונקודת גישה לכספי הסיוע שהגיעו מבחוץ. תדמית זו סללה במידה רבה את הדרך להנהגת הקהילה המשותפת מיד עם סיומה של המלחמה. למרכזיותה של הנהגה זו היו גם השלכות על אופיה העתידי, המתבדל, של הקהילה היהודית שנבנתה בעיר.

עם ראשית פעולתו של השלטון הצבאי הבריטי הוקם מחדש ועד עדה משותף. ההקמה המשותפת היתה דרישה חיצונית של הבריטים ושל ועד הצירים, שביקשו לעבוד מול גוף ייצוגי אחד. אולם את הקלות היחסית שהוקם בה הגוף המשותף, שפעולתו לא פסקה עד הקמת המדינה, אפשר לזקוף הן לעבודה המשותפת ערב המלחמה הן לדומיננטיות הארגונית ולראייה הכלל־קהילתית שהראה הוועד במהלכה. דרכה של הנהגה זו לא היתה סוגה בשושנים. לאחר המלחמה היא גם ידעה עליות ומורדות במעמדה הציבורי ובכוח

השפעתה. אולם תפקידה המרכזי כגוף מאחד, ונגיעתה בכל תחומי החיים הציבוריים בעיר, הפכו אותה בעלת תפקיד מרכזי, בייחוד בתהליכי הבנייתה של קהילה עברית־לאומית בחיפה.

בספטמבר 1919, לאחר הכיבוש הבריטי של העיר, נכתב בעיתון **דואר היום** בהתרגשות רבה: 'לוועד מקום מרכזי בעיר ואין לך מוסד או חברה שלא יהיו מושפעים מ"ועד העדה" או שהוועד לא ייקח בהם חלק על־ידי באי כוחו'.[89] גם אם יש בדברים אלה משום הגזמה, הם מלמדים על הדרך שבה החל היישוב היהודי של חיפה לצעוד להיותו קהילה.

89. **דואר היום**, מ"א, כ"ט באלול תרע"ט (24.9.1919).

צבא ודת

בין תמיכה להסתייגות:
התייחסותו של בן־גוריון להסדרת הדת בצה"ל

אהרון קמפינסקי

מבוא

ההסדרים הפוליטיים בין תנועת העבודה ההיסטורית בראשות דוד בן־גוריון לבין המחנה הדתי בדור הראשון למדינה נדונו רבות בספרות המחקר.[1] ואולם סוגיית הסדרת הדת בצה"ל, שהיא חוליה מרכזית בהקשר הזה, הוזנחה במידה רבה. במאמר זה אבחן את אחד ההיבטים בסוגיה זו: גישתו של ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון דוד בן־גוריון לסוגיה המורכבת והעקרונית של החלת העקרונות הדתיים בצבא ההגנה לישראל. רווחת הדעה שבן־גוריון תמך תמיכה מוחלטת בהסדרי הדת בצבא כחלק מתפיסתו הממלכתית ועל־פיה הצבא צריך להיות צבא אחיד. ואולם בה בעת אפשר להיווכח בהסתייגותו מהתפיסה הרווחת במחנה הדתי בנוגע לתפקידה של הרבנות הצבאית. במאמר זה תוצג גישתו הדואלית של בן־גוריון, שהתפתחה בשני שלבים. השלב הראשון היה הסדרת הדת בצה"ל ומיסודה. בהקשר זה פעל בן־גוריון להקמת הרבנות הצבאית ולקביעת פקודות מטכ"ל העוסקות בהגבלות הדתיות בצבא. השלב השני התאפיין בשאיפה לצמצם ככל האפשר את נושא הדת בצבא להיבט ההלכתי הנצרך לאחדות הצבא. ואולם תפקידים חינוכיים שלקחה על עצמה הרבנות הצבאית נגדו בבירור את תפיסתו של בן־גוריון, כפי שנראה להלן.

שורשי תפיסתו של בן־גוריון נטועים במאפיין הבולט ביותר בדרכו הפוליטית — עקרון הממלכתיות. אחת ההגדרות של ממלכתיות היא: 'השקפה הדוגלת במרכזיות המדינה ועדיפותה המוחלטת על פני גורמים אחרים שבתוכה או מחוצה לה'.[2] על־פי העיקרון

* המאמר מבוסס על הממצאים שעלו בעבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת פרופ' סטיוארט כהן, 'דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית', אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשס"ח.

1. למשל, אליעזר דון־יחיא, **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל**, ירושלים 1997.

2. אליעזר דון־יחיא, **משבר ותמורה במדינה חדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה**, ירושלים 2008, עמ' 56.

הזה, מדינת ישראל צריכה ללכד את האוכלוסייה היהודית כולה סביב מוסדותיה וסמליה שנחשבים 'מקודשים', וכן לנטות למעורבות והכוונה של המדינה במגוון תחומי התרבות והחברה. פועל יוצא של המגמות הללו הוא התביעה לאחדות לאומית ככל האפשר.

אליעזר דון־יחיא וצ'רלס ליבמן קושרים את התפיסה הממלכתית לפיתוחה של 'דת אזרחית' במדינת ישראל, שאת ביטויה אפשר לראות בין השאר במשקל הרב שניתן לתנ"ך בדור הראשון למדינה. הממלכתיות נתפסה כ'דת חילונית' מטיפוס חדש, שביקשה להעמיד את מוסדות המדינה, ובייחוד את צה"ל, כאובייקטים מחודשים ומוקד לרגשי נאמנות והזדהות של כלל האוכלוסייה.[3] אחת הדוגמאות לכך היא כרזה של צה"ל מאחד ממצעדיו שנאמר בה: 'ישראל בטח בצה"ל — עזרם ומגינם הוא'.[4] לגישתו הממלכתית של בן־גוריון היו מטבע הדברים גם השלכות אופרטיביות. אחת הדוגמאות הבולטות היא ביטול הזרמים בחינוך והקמת חינוך ממלכתי אחד, עם אוטונומיה לחינוך הדתי. המאבקים בעניין זה החלו בשנת 1949, ונמשכו יחד עם משבר ממשלתי חריף על רקע זה עד שנת 1953.[5] דוגמה אחרת היא פירוק הארגונים הצבאיים שפעלו בתקופת היישוב, ובכלל זה הארגון המרכזי של הימים ההם 'ההגנה', והקמת צה"ל כצבא יחיד במאי 1948. כבר לאחר מלחמת העולם השנייה חתר בן־גוריון למטרה זו, אולם הרעיון נכשל אז בגלל היעדר מסגרות מתאימות. רק עם קום המדינה פורק הפלמ"ח, שסימל בעיני בן־גוריון את 'האליטיזם התנועתי'. בכך בא לידי ביטוי נצחון הממלכתיות על 'החלוציות האליטיסטית־וולונטרית'.[6] הפרשה הידועה שביטאה מגמה זו היא הטבעת אוניית הנשק של האצ"ל, 'אלטלנה', מול חוף תל־אביב.[7]

כינונה של הממלכתיות והסכמת האזרחים היהודים בארץ לקבל את עקרונותיה נבעו בראש ובראשונה מהאיום על הסדר החברתי הפנימי ואיום ההשמדה החיצוני. לדברי ברוך קימרלינג, הקמת המדינה והיווצרותה של המסגרת המדינית הריבונית היו התנאי המהותי לכינונה של אותה הגמוניה, בשאיפה ליצור 'אדם חדש' ו'חברה חדשה', וכך לשלול את הגלותיות.[8] לשם כך התגבשה התפיסה המכונה תפיסת 'כור ההיתוך' כדי לכונן באמצעותו את תהליך החִברות מחדש של כל דורות המהגרים לאחר קום המדינה. לטענת מכונני

3. Charles S. Liebman and Eliezer Don־Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Berkeley and Los Angeles, CA 1983

4. אליעזר דון־יחיא, 'חילון שלילה ושילוב: תפיסות של היהדות המסורתית ומושגיה בציונות־הסוציאליסטית', **כיוונים: כתב עת ליהדות ולציונות**, 8 (אוגוסט 1980), עמ' 46, הערה 55.

5. דון־יחיא, **משבר ותמורה במדינה חדשה**; הנ"ל, 'המאבק על החינוך במחנות העולים וגילוייו במישור הציבורי', **ניב המדרשיה**, יח־יט (תשמ"ה־תשמ"ו), עמ' 198–222.

6. יואב גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה**, ירושלים ותל־אביב 1986, עמ' 270.

7. על כך ראו בהרחבה: אורי ברנר, **אלטלנה: מחקר מדיני וצבאי**, אפעל תשל"ח.

8. ברוך קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות**, תל־אביב 2004, עמ' 148.

הממלכתיות, ביסוד תפיסת 'כור ההיתוך' עמדה כוונה כנה ליצירת חברה חדשה במציאות הריבונית, וראיית הממלכתיות כ'שיא הגשמת החלום הציוני לעומת הנטיות הכיתתיות של קבוצות, תנועות או מנהיגים אחרים'.[9] לעומת גישה זו עלתה הפרשנות הביקורתית ולפיה תפיסת כור ההיתוך נבעה מ'חרדה באשר להמשך שלטונם של הכוחות והאליטות הפוליטיים, הכלכליים והאינטלקטואליים ששלטו ב"יישוב" בטרם "נשטף" על־ידי גל ההגירה החדש'.[10]

השאלה מה היתה מהותה של הממלכתיות (שהוביל בן־גוריון) נתונה אפוא לפרשנויות — האם זו היתה תפיסה אידאולוגית, או כוונה נסתרת להשליט את עוצמת המפלגה וארגוניה על המדינה. כך או כך, ברור שהצבא שימש מסגרת מרכזית בדרך לחיזוק הממלכתיות. בתוך מסגרת הצבא בולט מקומה של הרבנות הצבאית בגיבוש הממלכתיות. הסדרת הדת בצה"ל היתה מרכיב חשוב ביכולתו של הצבא לשמש 'כור היתוך' בחברה הישראלית באפשרה לכל החיילים לשרת בו, בלא קשר לאמונתם הדתית. אבל כפי שאראה בהמשך, אף־על־פי שגישה אידאולוגית צרופה הנחתה את בן־גוריון בסוגיה זו, לא נעדרו ממנה גם אינטרסים מפלגתיים של שמירת העוצמה הפוליטית באמצעות הסכמים קואליציוניים.

שלב ראשון: בן־גוריון חותר להסדרת הדת בצה"ל

בשלב הראשון פעל בן־גוריון בגלוי להחיל את הסדרי הדת בצה"ל מיד עם הקמתו בשנת 1948. הדבר בלט בשני מהלכים: תחילה פירוק היחידות הדתיות הנפרדות, ובהמשך הקמת הרבנות הצבאית ומינויו של הרב שלמה גורן לרב הראשי הראשון של צה"ל.

1. פירוק היחידות הדתיות הנפרדות בעידודו של בן־גוריון

היחידות הדתיות הוקמו עקב הקושי של החיילים הדתיים לשמור על אורח חיים דתי במסגרות הצבאיות המקובלות בימים ההם, 'ההגנה' והפלמ"ח. הצעירים והצעירות שהתגייסו ליחידות אלה לא יכלו לשמור מצוות בסיסיות, כגון שבת, כשרות, וצניעות. אחרים אף נמנעו מלהתגייס מסיבות אלה. מנהיגי הציונות הדתית הבינו שכדי לאפשר לשרת את היישוב בתקופת טרום־המדינה אין מנוס מהקמת היחידות הנפרדות. המטרה לא היתה היבדלות מהיישוב היהודי, אלא אך ורק תוצאה של הקשיים ההלכתיים והרוחניים של החיילים הדתיים. היחידות הללו התקיימו עד סוף שנת 1949 — אז התברר שהרבנות הצבאית, שהוקמה כשנה לפני כן, מספקת את צורכיהם של החיילים הדתיים.[11] הוויכוח אם להמשיך לקיים את היחידות היה בכמה סוגיות עקרוניות.

9. שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית בתמורותיה**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 171.
10. קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**, עמ' 149.
11. מרדכי פרידמן, **היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח**, רמת־גן 2004.

האפשרות לקיים מצוות במסגרות הצבאיות

המסגרת הצבאית החילונית בעיקרה הקשתה על החיילים הדתיים לקיים אורח חיים דתי. משהלך וגדל מספרם של חברי 'ההגנה' הדתיים, התעוררו בעיות קשות. למשל, ימי שישי ושבת נקבעו לימי האימונים, מה שהקשה את שילוב החיילים הדתיים בארגון. היו אף מפקדים שחייבו את פקודיהם לעשות מלאכות אסורות בשבת. המקרה הבולט היה בספטמבר 1948 — שני חיילים דתיים שהיו טבחים בחטיבת אלכסנדרוני נאסרו בגלל סירובם לבשל בשבת. הם הושפלו בכלא ושֻערם גולח, ורק לאחר התערבות הנציגים הדתיים בכנסת ובממשלה הם שוחררו.[12] מפאת חומרתו הועלה הנושא בישיבת הממשלה.[13] בעיה אחרת היתה עניין הכשרות, מה שגרם לחיילים דתיים להביא אוכל מהבית או לקנות אותו במקום סמוך למקום האימונים. גם האווירה החילונית במחנות הפריעה לחיילים הדתיים, שראו בכך פגיעה ברגשותיהם, ובכלל זה גם בעיות צניעות בין בנים לבנות.[14]

הטיעון המרכזי של תומכי ההפרדה היה האפשרות הפשוטה למדי לספק לחיילים הדתיים את צורכיהם. היה אפשר להכשיר את המטבחים בקלות; לא קוימו אימונים בשבת ביחידות הנפרדות; ההקפדה על השבת ואווירתה נעשתה בצורה טובה יותר; היו ברורות הזכויות בנוגע לתפילות, לגילוח ולשירותי דת אחרים; ומובן שנפתרה בכך בעיית האווירה החילונית שסבלו ממנה החיילים הדתיים.[15] משה אונא, מנהיג הקיבוץ הדתי, העיד שגם המתנגדים ליחידות הדתיות הבינו בסופו של דבר, 'שאם ברצוננו לשמור על החייל שיישאר דתי — קיימת רק אפשרות אחת: ריכוזם ביחידות דתיות'.[16]

הדאגה לחילון הצבא

לעומת הטיעון דלעיל, רבים ראו דווקא ביחידות הנפרדות את הפוטנציאל לחילון הצבא. על־פי גישה זו, אם היחידות הדתיות יתנהלו על־פי ההלכה היהודית, הרי לשאר היחידות, שהן כמובן הרוב, לא יהיה צורך להתחשב בדרישות חיילים דתיים מכיוון שלאלה ניתן

12. 'שני החיילים שנידונו על סירובם לבשל בשבת שוחררו', **הצופה**, 10 בספטמבר 1948, עמ' 1. דבורה הכהן מציינת, שמקרה זה היה אחד הגורמים לצורך של המפלגות הדתיות להיות שותפות בקואליציה של מפא"י. ראו: דבורה הכהן, 'הברית ההיסטורית בין אידאולוגיה לפוליטיקה', בתוך: אליעזר דון־יחיא (עורך), **בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל**, רמת־גן תשס"ה, עמ' 277. סיפור זה מובא כמעט בכל המחקרים העוסקים בנושא וממחיש את עוצמתו ביצירת ההכרה בצורך הדחוף לטפל בעניין.
13. פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 8 בספטמבר 1948, כרך ח, עמ' 10–13, גנזך המדינה (ג"מ).
14. דוגמאות לבעיות שנוצרו לחיילים הדתיים בשירות ביחידות משותפות מובאות אצל פרידמן, **היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח**, עמ' 11–15.
15. ההכרה בצורך בהקמת היחידות הנפרדות היתה נחלת המפלגות הדתיות ובראשן 'הפועל המזרחי'. כך עולה במפורש מהמסמך של התנועה: **הפועל המזרחי בשנות תש"ב–תש"ט (סיכומי פעילות לוועידה העשירית)**, ירושלים, ז'–י"ב מרחשוון תש"י, עמ' 109–115.
16. משה אונא, **בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל**, אלון שבות 1983, עמ' 112–113.

הפתרון של שירות ביחידה דתית נפרדת. יחיאל אליאש (מייסד תנועת 'בני עקיבא' והממונה על הפלוגות הדתיות ב'הגנה') העיד על חשש, ש'אם ימשיכו להתקיים היחידות הדתיות הנפרדות אנו קובעים שכל ארגון ההגנה אין לו חובות כלפי דת ישראל'.[17] הרב שלמה גורן (הרב הראשי הראשון של צה"ל) טען מפורשות, שהיחידות הנפרדות עלולות ליצור גטו דתי בצבא. זאת ועוד, אם יחידות אלו נתפסות בחברה הישראלית כפתרון היחיד לדתיים, יש בכך ויתור על חקיקה דתית במדינה, ובתוך כך ויתור על קביעת אורח חיים דתי לצה"ל כולו.[18] יתרה מזו, יש חיילים רבים שאינם מוגדרים 'דתיים', ועל כן אינם משרתים ביחידות דתיות, אך הם רוצים להיכשל באיסורים הלכתיים בסיסיים, כמו שבת וכשרות.[19]

סיבה אחרת נגעה לפן הערכי־השקפתי: היו שטענו ש'עם שליחת חברינו ליחידות מעורבות נשפיע מבחינה דתית על הבלתי־דתיים'.[20] נחום ברוכי הדגיש במחקרו, ש'חברי הקיבוץ הדתי לא הסכימו לגישה של "את נפשי הצלתי" שתפטור את כלל ההגנה מחובת השמירה על כשרות ושבת, ותיצור יחידות פוליטיות עד כדי חשש לפרישה'.[21]

בנוגע לטענות בדבר הפקרת ההסדרים הדתיים בכל שאר יחידות הצבא בשל ריכוז החיילים הדתיים ביחידות הנפרדות, הסביר אלתר ולנר, ששירת בפלוגה דתית, שהפלוגות הדתיות תרמו בסופו של דבר תרומה מכרעת לעיצוב היחידות בצה"ל, שניתנת בהן אפשרות לקיים אורח חיים של שמירת מצוות, ובה בעת להיות חייל למופת.[22] לדברי ולנר, לא זו בלבד שלא נוצר גטו לדתיים, אלא להפך. דווקא היחידות הנפרדות השפיעו והביאו לידי שינויים בענייני דת בצבא כולו. מי שהתנגדו ליחידות נפרדות היו צריכים להוכיח שביחידות משותפות התנאים לחיילים דתיים אינם פחותים מאלה שביחידות הנפרדות.

בעיניהם של הנציגים החילונים המיליטנטים היה יתרון ברור ליצירת ההפרדה; הפרדה בין דתיים לחילונים בצבא נטרלה למעשה את המוקש המרכזי שעמד ביסוד הסדרת ענייני

17. יחיאל אליאש, **מעשה הבא בחזון**, תל־אביב 1983, עמ' 212–213.
18. שלמה גורן, 'הגבורה והקדושה', מבוא לספרו של אלתר ולנר, **חמושים לפני המחנה: סיפורה של פלוגה דתית**, תל־אביב 1984, עמ' 11–13. הרב גורן אמר לבן־גוריון עם מינויו שאינו מוכן להיות 'רב של הדתיים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה', **לאשה**, גיליון 1955, 1 באוקטובר 1984 (הכתבה נמצאה באדיבות גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים). וכן: איתן הבר, 'לא הסכמתי שיהיו שני צבאות — דתי ולא דתי', **ידיעות אחרונות**, 13 ביוני 1971, עמ' 9; נעמי גולן, 'והעיקר לא לפחד כלל — ליום השבעה לפטירת הרב גורן', **הצופה** (המוסף לשבת), 4 בנובמבר 1994, עמ' 1.
19. דוד בן־גוריון, **יומן המלחמה**, [תל־אביב] 1986, עמ' 694; יומן בן־גוריון, 16 בספטמבר 1948, ארכיון בן־גוריון (אב"ג).
20. אליאש, **מעשה הבא בחזון**, עמ' 213.
21. נחום ברוכי, 'פעילות הקיבוץ הדתי בתחום הביטחון בתקופת המנדט, תרצ"ו–תש"ז (1936–1947)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשנ"ז.
22. ולנר, **חמושים לפני המחנה**, עמ' 296. בספר זה מתאר ולנר את פעילותה של הפלוגה הדתית שבה שירת.

הדת בצה"ל — לא נדרשה פעילות בכל הצבא כפי שנדרשה ביחידות הדתיות, ולא היה צורך לכפות את כללי ההלכה על חיילים חילונים.[23]

בעיה חברתית: חשש לפגיעה בשכבה הומוגנית

שיקול מרכזי נגד המשך קיומן של היחידות הדתיות נגע להיבט חברתי — חשש מפגיעה ביחידה בעלת גוון הומוגני. ההתנגדות לקיום היחידות הנפרדות גברה לאחר האסון בקרב פלוג'ה, שבו נהרגה כל היחידה הדתית. נתן גרדי העיד, שבעקבות האסון 'נוצרה אווירה נגד ריכוז דתיים ביחידות מיוחדות', ואף התנגדות לקיומן מצד הורים דתיים. מאז גברה הנטייה אצל בן־גוריון, ובעיקר אצל ישראל גלילי (שפעל נחרצות לכך), לפרק את היחידות הדתיות הנפרדות.[24]

בעיית הסקטוריאליות

היחידות הדתיות נגדו את רעיון 'צבא העם'. ליחידות אלו היה גוון סקטוריאלי, מה שהיה לצנינים בעיני בן־גוריון, ועם קום המדינה הוא שאף לפרקן. כפי שפעל בן־גוריון בנוגע לפלמ"ח ולשאר הארגונים הצבאיים, כך הוא פעל גם בסוגיית היחידות הדתיות — לשלבן בשאר היחידות. היה ברור שבמקרה זה יצטרך צה"ל להסדיר את ענייני הדת בכל היחידות. ואולם הדבר לא הרתיע את בן־גוריון, שטען כי הדבר חיוני לא מטעמים פוליטיים, אלא מטעמי קיום, שהרי יהודי שאינו מקפיד על כשרות יכול לאכול כשר וליהנות, מה שאין כן יהודי שומר מצוות, שאינו יכול לאכול אוכל לא כשר.[25] בהקשר זה ציינה זהבה אוסטפלד:

> האינטגרציה בין חיילים חילוניים לדתיים היתה צעד מחויב המציאות בארגון צבאי סדיר. התפיסה שגובשה והמסגרות הארגוניות שהוקמו לצורך זה היו חדשות ולא דמו למסגרות הוולונטריות שהתקיימו במחתרת והתבססו על רצון טוב. צה"ל, ככל צבא סדיר, מיסד את נושא הדת, כדי לתת תשובה הולמת לצרכים של כלל חיילי צה"ל, אך מבלי לקפח בזכויותיהם של החיילים הדתיים.[26]

עניין אחר הנוגע לבעיית הסקטוריאליות של היחידות הדתיות היה בזה ששירותי הדת ביחידות אלו תופעלו בידי 'השירות הדתי' — המסגרת שקדמה לרבנות הצבאית (ולהלן ארחיב על כך). המבנה של השירות הדתי היה על בסיס מפתח מפלגתי גלוי ורשמי. בשל

23. הרב גורן סיפר שאהרן זיצלינג ממפ"ם אמר, שמבחינתו 'הדתיים יאכלו חמין כל היום, יניחו תפילין כל יום, ויניחו לחילוניים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה' (לעיל הערה 18).
24. נתן גרדי, **פרקי חיים של חלוץ דתי: ממייסדי הפועל המזרחי וההתיישבות הדתית בא"י**, תל־אביב 1973, עמ' 207; גורן, 'הגבורה והקדושה' (לעיל הערה 18), עמ' 11–13.
25. זרח ורהפטיג, **חמישים שנה בשנה: פרקי זכרונות**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 31.
26. זהבה אוסטפלד, **צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן־גוריון**, א, תל־אביב תשנ"ד, עמ' 441.

כך הוא גם שירת רק את החיילים הדתיים, ולא את כלל החיילים.[27] לעומת זאת היה לרבנות הצבאית צביון ממלכתי על־מפלגתי, והיא הוקמה במטרה רחבה הרבה יותר. במציאות החדשה של מדינה ריבונית לא היה די במתן שירותי דת לחיילים דתיים. הקמת צבא יהודי במדינה ריבונית חייב לפתח את נושא הלכות צבא ומלחמה בהקשרן הכולל. דהיינו, מתן צביון דתי לצה״ל בכללותו, והדגשה שצה״ל כ׳צבא העם׳ ישמש מעין דוגמה שאפשר לשלב את המציאות המודרנית החדשה עם ההלכה היהודית.

בן־גוריון חתר לדה־פוליטיזציה של הצבא (בין השאר על־ידי פירוק הארגונים הצבאיים), וראה את היחידות הדתיות מנוגדות למגמתו. לו היו נותרות על כנן, היתה בהן השפעה פוליטית חזקה של המפלגות הדתיות, תופעה שבן־גוריון רצה לבטל. אפשר לקשור עניין זה לטיעונים הביקורתיים, ולפיהם פירוק הארגונים הצבאיים נבע גם הוא מרצון להמעיט את כוחן של המפלגות היריבות למפא״י.

מכל זווית שבוחנים סוגיה זו, מתברר שרצונו הגלוי של בן־גוריון היה להחיל את הסדרי הדת על צה״ל כולו ועל כלל החיילים, ולא להסתפק במתן שירותי דת לסקטור מסוים. מכאן נבעה תמיכתו העקרונית של בן־גוריון בהקמת הרבנות הצבאית, וזה בשעה שעדיין לא התבררו היבטים נוספים בעבודת הרבנות הצבאית, שלהם הוא התנגד בשלב מאוחר יותר.

2. תמיכת בן־גוריון בהקמת הרבנות הצבאית

כבר ביחידות העבריות בצבא הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה קמה רבנות צבאית כדי לספק שירותי דת לחיילים היהודים.[28] בתקופת הקמתה של מדינת ישראל הוקם ׳השירות הדתי׳ כדי להסדיר את ענייני הדת במסגרות הצבאיות (בעיקר את ענייני השבת, הכשרות, והטיפול בחללים), ובראשו עמד סא״ל נתן גרדי, שמונה לתפקידו כנציג תנועת הפועל־המזרחי. גוף זה התפרק לאחר זמן לא רב מכמה סיבות. ראשית, היתה לו זיקה מובהקת למפלגות הדתיות — ראשיו נבחרו על בסיס מפלגתי, מה שנגד כאמור את הקו הממלכתי של צה״ל. שנית, לא היו לו הכלים הדרושים להתמודד עם בעיות הלכתיות בצה״ל. בתקופה ההיא נעזר השירות הדתי ברבנות הראשית לישראל כדי להתמודד עם סוגיות בתחום ההלכה. שלישית, השירות הדתי דגל בהמשך קיומן של היחידות הדתיות.

27. חוזר בעניין הקמת המחלקה לענייני דת בצבא, מובא אצל גרדי, **פרקי חיים של חלוץ דתי**, עמ׳ 196.

28. על כך ראו בהרחבה: Shlomit Keren, Michael Keren, ‘Chaplain with a Star of David: Reverend Leib Isaac Falk and the Jewish Legions’, *Israel Affairs*, 14, 2 (April 2008), pp. 184-201; דב קנוהל (עורך), **בהתנדב עם: מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה**, תל־אביב 1989; הרב אפרים אלימלך אורבך, **רשימות בימי מלחמה: יומנו של רב ארץ־ישראלי בצבא הבריטי, תש״ב–תש״ד / 1942–1944**, תל־אביב 2008 (הרב אורבך שימש רב צבאי בצבא הבריטי).

סא״ל נתן גרדי, ראש השירות הדתי, ראה ביחידות הנפרדות את הפתרון ׳לפני סכנת הפסקת קיום היהדות הדתית בדור הבא׳, כפי שכתב לרב מאיר בר־אילן, נשיא הסתדרות ׳המזרחי׳: ׳עם כל התלבטותי הנפשית בשאלה זו, אינני רואה כיום כל תרופה אחרת, רק בריכוז כל הדתיים ביחידות מיוחדות עם פיקוד דתי מלבד פיקוד עליון; בגדנ״ע — גדנ״ע דתי מיוחד עם פיקוד מיוחד דתי. בצבא — גדודים ואפילו חטיבה׳.[29]

מסיבות אלה נוצר ההכרח להקים רבנות צבאית, שתהיה מסגרת מנותקת מהפוליטיקה, שתוכל להתמודד עם בעיות הלכתיות בצה״ל, ושתפעל להחיל את ענייני הדת על הצבא כולו, ולא על בסיס היחידות הדתיות. היוזמה להקים סמכות רבנית־הלכתית בצה״ל, ולהעמיד בראשה את הרב שלמה גורן, היתה של שר הדתות הרב יהודה ליב פישמן־מימון ושל הרב הראשי הרב יצחק הרצוג,[30] ובן־גוריון תמך בכך תמיכה מלאה. הוא העיד כי ב־9 באוגוסט 1948 בא אליו הרב גורונצ׳יק (גורן) כנציגם של הרב הרצוג והרב מימון לתפקיד הרב הראשי לצה״ל: ׳אמרתי לו שיש פקפוקים: המועמדים צריכים להיות אנשים שיעוררו כבוד גם מצד החופשים וישפיעו על הערב־רב שממנו מורכב הישוב. אם הרבנים לא יעוררו אמון וכבוד — [הם] יקלקלו יותר משיתקנו. גורונצי׳ק [גורן] מודה בכך. הוא בעצמו היה בהגנה. גמר האוניברסיטה (פילוסופיה ומדעים קלסיים). שלחתי אותו ליעקב דורי׳.[31]

בן־גוריון תמך עקרונית בהסדרה רשמית של ענייני הדת בצה״ל, והיה חשוב לו שהרב הראשי לצה״ל יהיה דמות מוערכת גם בעיני מי שאינם דתיים. מדברי בן־גוריון אפשר ללמוד שמועמדותו של הרב גורן התקבלה על דעתו בעיקר בגלל דמותו הממזגת הן ידע תורני והן התמצאות בעולם האינטלקטואלי המודרני. ואכן ב־15 באוקטובר 1948 (תשרי תש״ט) פורסם רשמית התקן של הרבנות הצבאית.[32] תחילה סוכם שהשירות הדתי והרבנות הצבאית ישתפו פעולה מתוך חלוקת תפקידים מסודרת ביניהם. אבל לאחר ויכוחים בנושא אוחדו שני הגופים, והרבנות הצבאית בראשות הרב שלמה גורונצ׳יק (גורן) היתה לסמכות הבלעדית שטיפלה במכלול ענייני הדת בצה״ל.[33]

29. מכתב של נתן גרדי לרב מאיר בר־אילן מתאריך 22.3.1949, ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר־אילן (להלן אצ״ד), נתן גרדי/14.
30. גרדי, **פרקי חיים של חלוץ דתי**, עמ׳ 210. על מעורבותו של הרב מימון בהסדרת הדת בצה״ל ראו: גאולה בת־יהודה, **הרב מימון בדורותיו**, ירושלים תשל״ט, עמ׳ 585–588.
31. דוד בן־גוריון, **מדינת ישראל המחודשת**, א, תל־אביב תשכ״ט, עמ׳ 254; הנ״ל, **מן היומן: מלחמת העצמאות, תש״ח–תש״ט** (בעריכת גרשון ריבלין ואלחנן אורן), תל־אביב 1986, עמ׳ 281.
32. אצ״ד, נתן גרדי/23.
33. אוסטפלד, **צבא נולד**, א, עמ׳ 439–441.

שלב שני: בן־גוריון מסתייג מהיבטים אחדים בעבודת הרבנות הצבאית

זמן קצר לאחר הקמת הרבנות הצבאית התברר שקיימים חילוקי דעות מהותיים בין בן־גוריון לבין המחנה הדתי בכמה היבטים מרכזיים בעבודתה. הוויכוח היה בעיקר על סמכויותיה, אולם להלן נראה שהיתה טמונה בכך מחלוקת עקרונית על דרכה וצביונה של הרבנות הצבאית.

1. ההצעה להקים 'חיל דת' והתנגדותו של בן־גוריון

הנציגים הדתיים סברו שלרבנות הצבאית לא ניתנו כל הכלים הדרושים כדי להקיף את אכיפת הצרכים הדתיים בצה"ל. שר הפנים חיים משה שפירא, מנהיג הפועל־המזרחי, כתב לבן־גוריון ש'הקצינים המשרתים ברבנות הצבאית מתאוננים על קיפוח מעמדם', וכדי למצב את מעמדם של קציני הרבנות הצבאית הן מבחינת סמכותם והן מבחינת דרגתם ומשכורתם יש לתת לרבנות הצבאית מעמד של 'חיל־דת': 'הדרך היחידה שבה אפשר להסדיר את ענייני הרבנות הצבאית כדי שתוכל למלא את תפקידיה החיוניים ביעילות, היא לתת לה מעמד של חיל־דת כפי שניתן מעמד זה לכמה שירותים אחרים ולהוסיף לה על כח האדם והתחבורה, בלעדי זה יורד מעמדה של הרבנות הצבאית לדרגה כזאת העלולה להרוס את כושר עבודתה'.[34]

ואולם בן־גוריון התנגד בחריפות להקמת חיל דת. בישיבת הממשלה הוא הציג לפני השרים את מכתבו של השר שפירא ובתוך כך הסביר את התנגדותו. ראשית, הוא ראה בחומרה תופעה שקצינים במדים מתלוננים על מעמדם אצל אישים פוליטיים: 'אני לא אסבול שחייל ילך אל מישהו להתאונן על שאינו מקבל כח אדם ותחבורה'.[35] זו אכן היתה המציאות בימים ההם — גורמים פוליטיים היו מעורבים בענייניה של הרבנות הצבאית. בעניין ההצעה להקים 'חיל דת' נחשפו לראשונה חילוקי דעות מהותיים בין בן־גוריון לנציגים הדתיים. בן־גוריון הסביר את התנגדותו להקמת חיל דת בכך שאין הוא רואה ברבנות הצבאית מסגרת דתית לצביונו של הצבא בכלל, אלא אך ורק מסגרת טכנית להסדרת ענייני הדת. הוא הצהיר על התחייבותו 'לשמור על כשרות, על שבת, אך לא על צביון דתי של הצבא'.[36]

בן־גוריון גם הסביר לשרים מהו לדעתו 'חיל'. לדידו חיל נועד להיות ממונה על זרוע מבצעית בצבא, כמו חיל הים וחיל האוויר. שונים מכך הם התחומים שאמורים להיות מוּחלים על כ ל היחידות בצה"ל, כמו תרבות, חינוך או דת. לדעת בן־גוריון תחומים אלו אינם יכולים להיקרא חיל: 'תרבות רוצים אנו שתהיה לכולם, רוצים אנו שעל השבת

34. בן־גוריון הציג את המכתב במלואו בישיבת הממשלה. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 1 בנובמבר 1949, כרך יד, עמ' 10, ג"מ.
35. שם, עמ' 11.
36. שם.

ישמרו כולם, אך לא מעוניינים אנו בהקמת חיל דת׳.[37] בן־גוריון חשש שהקמת חיל דת תדגיש יתר על המידה את הממד החינוכי בעבודת הרבנות הצבאית. הוא תמך אמנם בכל מאודו בחיזוק הדת בצבא, אבל הוא התכוון אך ורק להיבטים ההלכתיים ולאספקת שירותי הדת. הוא הסתייג מכוונתו של הרב גורן להרחיב את התפקידים של הרבנות הצבאית גם להיבטים החינוכיים:

> עניינים אלה חמורים ולא היה קל ופשוט כל כך [...] לחייב את כל החיילים לאכול כשר, כי ישנם רבים שאינם רואים צורך בזה והיו כאלה שהתנגדו לדבר. אך קיים חוק והדבר נעשה, ולא צריך דרך אגב להרחיב זאת ולהבטיח הווי דתי בצבא. לא נבטיח הווי דתי בצבא, לא נמנה אנשים שיצוו בכח הסמכות שבידם לעשות זאת.[38]

דעה מקובלת ונכונה בעיקרה היא, שהקמת הרבנות הצבאית ופירוק היחידות הנפרדות היו ביטוי להשקפתו הממלכתית של הרב גורן. מכך נגזרה תמיכתו הבלתי־מסויגת של בן־גוריון ברב גורן וברבנות הצבאית. ואולם מתברר שהיתה מחלוקת עקרונית בין הרב גורן לבן־גוריון. לעומת גישתו של הרב גורן, שצבא ישראל צריך להיות מושתת על הדת היהודית, ודרכו צריכה לינוק מתוך קדושה, טען בן־גוריון שהסדרת הדת היא אך ורק מכשיר הנועד לאפשר שירות כללי בצבא. הוא הסביר ש׳כל חייל צריך להרגיש בצבא כמו בבית, שזה יהיה צבא של כל העם׳.[39] לפיכך הקמת חיל דת היתה מיותרת לדעתו, והוא לא ראה ערך בשדרוג מעמד הדת בצה״ל. מסיבה זו גם העניין של ׳הווי דת׳ נתפס בעיניו חורג מהתפקידים הקלאסיים של כשרות, אישות, וכדומה.

דומה שיחסי הרב גורן ובן־גוריון היו קרובים. שילוב האינטרסים שלהם, שבא לידי ביטוי בתפיסה הממלכתית במישור העקרוני ובהקמת הרבנות הצבאית במישור האופרטיבי, עשה אותם לבעלי־ברית.[40] עם זאת, בשאלה האם תפקידה של הרבנות הוא גם לחנך את החיילים התגלעה ביניהם מחלוקת, שנבעה מתפיסתם השונה את ערך המדינה ואת ערכו של צה״ל. בן־גוריון ראה במדינה ובצה״ל מכשיר הגשמה ׳ארצי׳, שמשמעותו יצירת חברה שתהיה ׳אור לגויים׳. לשם כך יש לאפשר לכל חייל לשמור על אמונתו בצבא, ותו לא. לעומתו ראה הרב גורן בצה״ל ׳מכשיר שמימי לקיום ראשית חזון הגאולה׳, כלומר

37. שם, עמ׳ 11–12.
38. שם, עמ׳ 13.
39. משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, תל־אביב וירושלים 1976, עמ׳ 203.
40. ההערכה ההדדית שלהם ניכרת בבירור במכתביהם זה אל זה. למשל מכתב של בן־גוריון אל הרב גורן מ־3 ביולי 1963, ובו הוא מביע את תמיכתו בו לכהונת הרב הראשי לישראל, אב״ג, התכתבות; מכתב של הרב גורן לבן־גוריון מ־2 ביולי 1968, ובו תודה על תמיכתו ׳בכל הנוגע לאחדות ישראל לאהבת העם והארץ׳, שם; מכתב של בן־גוריון אל הרב גורן מ־17 באוקטובר 1972, עם בחירתו לרב ראשי: ׳איני יודע אם אסכים לכל פעולותיך ודעותיך: אבל אני יודע שאין רב טוב ממך בישראל׳, שם.

היותם של המדינה וצה"ל כשירים להגיע אל היעד — ביאת המשיח.[41] על־פי השקפה זו צריכה הרבנות הצבאית למלא תפקיד החורג מאספקת שירותי דת; עליה לשמש גם גורם מחנך, המשפיע על דור העתיד של הצבא.

פרשנות מעניינת בעניין זה הציע אדם ברוך. לדעתו, הרב גורן האמין שבן־גוריון ממלא את תפקיד ה'מלך', והוא, הרב גורן עצמו, ממלא את תפקיד 'הכהן'. ואולם הרב גורן טעה בעניין זה בשני היבטים. ראשית, הוא לא הבין שבן־גוריון עושה בו שימוש אינסטרומנטלי (מכשירי). תחילה שימש הרב גורן 'נותן הכשר' לצבא, ולפיכך תמך בו בן־גוריון תמיכה מלאה. לעומת זאת, ליורשיו של בן־גוריון 'כבר לא היה צורך ברב גורן', ועל כן מעמדו ירד ברבות השנים (אצל הדרג הפוליטי). טעות שנייה של הרב גורן היתה בהערכת הממסד הרבני. בתחילת הדרך חשב הרב גורן שיקבל תמיכה מלאה מהעולם הרבני בענייני פסיקת הלכה בצבא, אך התבדה. לא בכל מקרה ראה הממסד הרבני את המצב העכשווי כפי שהרב גורן ראה אותו. הרב גורן היה נתון, על־פי פרשנותו של אדם ברוך, 'בין הפטיש לסדן' — בין המחויבות להלכה המסורתית לבין הממסד הצבאי.[42]

מתברר שלמרות התנגדותו הנחרצת של בן־גוריון לא התייאשו המפלגות הדתיות מרעיון 'חיל הדת'. המחשבה שאפשר לרכז את עבודת הרבנות הצבאית תחת כנפיו הועלתה על־ידי ועדה בין־ארגונית שהיו חברים בה נציגי המפלגות הדתיות, ובתמיכת הרב גורן.[43] 'חיל דת' לא הוקם לבסוף; עם זאת, תפקידיה החינוכיים של הרבנות הצבאית הורחבו והתפתחו במהלך השנים. הדוגמאות הבולטות הן 'מסעות ההתעוררות' ערב 'הימים הנוראים', וארגון ליל הסדר בצה"ל, שני עניינים שהיו במוקד מחלוקת עקרונית בין בן־גוריון לרבנות הצבאית.

2. הוויכוח על 'מסע ההתעוררות'

מפעל בולט של הרבנות הצבאית מתקיים מדי שנה בשנה בחודש אלול ונקרא 'מסע התעוררות'. מטרתו המקורית היתה להגיע לכל חיילי צה"ל ולהסביר להם את ערכי התשובה וההכנות לקראת החגים. מפעל זה הוא אחד הסמלים הבולטים של הווי הדת בצה"ל, וטמונים בו היבטים חינוכיים מהותיים, הנובעים מן המגמות שהוא אמור לשרת. מסע ההתעוררות נמשך ארבעים יום, מראש חודש אלול ועד ערב יום הכיפורים. בצה"ל התקבל מסע ההתעוררות כאירוע חשוב ובעל משמעות, והיחס אליו היה כאל טקס צבאי לכל דבר (מסדר וכדומה). דן הורוביץ ומשה ליסק מייחסים את מסעות ההתעוררות של הרבנות הצבאית ל'נטייה לזהות את היהדות עם דת ישראל', בכך שהם נועדים 'להגביר את

41. אריה אדרעי, 'מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', **קתדרה**, 125 (תשס"ח), עמ' 146–147.

42. אדם ברוך, **סדר יום: חיי יום־יום בראי ההלכה**, ירושלים 2000, עמ' 32, 294.

43. פרוטוקול ישיבת הוועדה הבין־ארגונית, 21 בנובמבר 1949, אצ"ד, פרוטוקולים שונים, פ"מ/150.

זיקת חיילי צה״ל למורשת הדתית׳.[44] לרבנות הצבאית יש בכך השפעות מנוגדות על צה״ל. מחד גיסא ניתנה לרבנות אפשרות אדירה להביא לידי ביטוי מסרים חינוכיים לחיילי צה״ל ולהשפיע על אמונתם הדתית, ומאידך גיסא טמון בכך חשש להתנגדות חריפה של המחנה החילוני, הצפוי שלא להסכים עם מציאות של הקניית מסרים דתיים בצבא כגוף ממלכתי.

ואכן מסע ההתעוררות של הרבנות הצבאית לִווה מאז ומתמיד במחלוקת נוקבת בציבור בישראל. המחנה החילוני יצא בגלוי נגד שתי נקודות מרכזיות: החלת החובה על כל החיילים להשתתף במסע, ותוכני המסע, שראו בהם הטפה דתית בצה״ל. מובן ששתי הנקודות הללו שלובות זו בזו, שהרי חיוב החיילים להשתתף במסעות ההתעוררות שמכוונים להחזרה בתשובה זהו שילוב שלרבים קשה לקבלו. לדברי סגן אלוף הרב יצחק מאיר, מוותיקי הרבנות הצבאית, בשנה הראשונה של צה״ל לא נקבע מסע התעוררות כאירוע חובה לכל החיילים — דבר שנעשה לאחר זמן.[45] הרב מאיר מציין כמה סיבות להחלת החובה על החיילים להשתתף ב׳מסע׳:

1. אם ההשתתפות לא תהיה חובה, כל היחידה תמשיך בסדר היום הרגיל שלה, מה שימנע מהחיילים הדתיים להשתתף במסע ההתעוררות.
2. הרבנות הצבאית לא היתה מוכנה להופיע לפני חיילים מעטים משום ש׳ברוב עם הדרת מלך׳, וההשפעה נותנת את אותותיה דווקא בהשתתפות הכול.
3. בצבא לא ייתכן דבר שאינו חובה, כשם שמכריחים חיילים דתיים להשתתף בהסברה שאינה לרוחם.[46]

בשנת 1958 עלה נושא השתתפות החובה של החיילים על סדר היום. מפלגות השמאל קבלו על שחיילי צה״ל נדרשים להשתתף במסע ההתעוררות.[47] בישיבת הממשלה העלה את הנושא שר הפנים ישראל בר־יהודה (אחדות־העבודה) בפנותו אל ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון: ׳אני קורא שבצבא מתנהל עכשיו, אם אינני טועה, ״חודש התעוררות״, זאת ביוזמת הרבנות הצבאית. אין לי שום דבר נגד זה, אבל תוך כדי כך מחייבים את כל החיילים לבוא ובמסדר לשמוע את כל מה שאומרים ה׳מעוררים׳ וזאת בצו ובפקודה׳.[48] בן־גוריון טען שהוא ׳שומע זאת בפעם הראשונה׳. לא עברו אלא שבועיים ובן־גוריון חזר לישיבת הממשלה עם תשובה בעניין הזה. הוא פירט את פקודת מסע התעוררות, ובכלל זה את הסעיף האחרון הקובע ש׳השתתפות בכנסים אלה — חובה׳. הוא

44. דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה — ישראל: חברה בעומס יתר**, תל־אביב 1990, עמ׳ 188.
45. הרב יצחק מאיר, **לא בחיל ולא בכח: הרבנות הצבאית והשירות הדתי מניחי היסודות לחיי הדת בצה״ל**, בני ברק תשנ״ט, עמ׳ 171.
46. בין הסיבות שציין הרב מאיר לא מוזכר הצורך לחזק את החיילים באמונה. נראה אפוא שזו לא היתה מטרת מסעות ההתעוררות, אלא רק הרצון לחבר את החיילים ליהדות מבחינה רעיונית, בלא כוונות של ׳החזרה בתשובה׳.
47. מאיר, **לא בחיל ולא בכח**, עמ׳ 173.
48. פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה נ״ט/שי״ח, 7 בספטמבר 1958, ג״מ.

הצהיר: 'ניתנה הוראה לבטל הסעיף האחרון בפקודות דומות שתוצאנה בשנים הקרובות, זאת אומרת, שהסעיף הרביעי בדבר השתתפות החובה יתבטל מעכשיו'. עוד הוא שב וטען: 'אני מודה שלא ידעתי עניין זה עד עכשיו'.[49]

ההוראה בעניין חובת ההשתתפות במסעות התעוררות אכן בוטלה. הרב מאיר מעיד, שבעקבות ביטול ההוראה קינן חשש ברבנות הצבאית שמפקדי צה"ל עלולים לנצל זאת ולבטל את ההוראות בענייני דת גם בתחומים אחרים. לדבריו היה הרב גורן 'במצב רוח מדוכא'.[50] בישיבה דחופה של ראשי הרבנות הצבאית, שכינס הרב גורן כדי לדון בבעיה, הוחלט על הפסקת מסעות ההתעוררות. לטענת הרבנות הצבאית, לא היתה כל הצדקה שמסע ההתעוררות יהיה בחזקת רשות בלבד, בעוד רוב רובן של הפעולות התרבותיות בצה"ל הן בחזקת חובה לכל החיילים.[51] לאחר לחץ כבד של הרבנות הצבאית והמפלגות הדתיות הודיע בן־גוריון על דחיית ביצוע ההחלטה עד לאחר יום הכיפורים. וכך חזרו מסעות ההתעוררות עם חובת השתתפות על כל החיילים.

הביקורת הציבורית על מסעות ההתעוררות חזרה שנים אחר־כך,[52] ולענייננו חשובה התייחסותו של בן־גוריון לנושא: מחד גיסא הוא התנגד לקיומו של מסע ההתעוררות, ומאידך גיסא הוא רצה לשמור על הקשרים הפוליטיים עם המפלגות הדתיות. וכך, כמו בנושאים הדתיים האחרים שעמדו על סדר היום, הוא הסכים להתפשר. להלן אקשור את העניין הזה לנושאים אחרים ביחסי דת ומדינה בישראל, שניכרה בהם אותה המגמה.

3. המאבק על צביון ליל הסדר

חג הפסח בכלל וליל הסדר בפרט מאופיינים בהבדלי גישות מהותיים בין דתיים לחילונים במדינת ישראל. חג זה הוגדר במחקרם של ישעיהו ליבמן ואליעזר דון־יחיא כאחד הגילויים של הדת האזרחית, שבה נתפס החג כאתוס דתי מהבחינה הסמלית בגלמו את החירות הישראלית במדינה הריבונית. פרשנות זו אינה תואמת בהכרח את הפרשנות המסורתית האורתודוקסית של החג.[53] אין זה פלא אפוא שבצה"ל ניטש ויכוח נוקב כיצד לחגוג את ליל הסדר, ובמילים אחרות — מה יהיה צביונו של הטקס המסורתי הזה. אם נמקד זאת למבנה הארגוני של הצבא, הרי שנוצרה ברבות השנים מחלוקת בין שני חילות, שכל אחד מהם ראה את עצמו ממונה על דמות ליל הסדר — הרבנות הצבאית וחיל החינוך.

49. פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה א'/שי"ט, 21 בספטמבר 1958, ג"מ.
50. מאיר, **לא בחיל ולא בכח**, עמ' 175.
51. פרשת ביטול מסע ההתעוררות וחידושו מיד לאחר מכן מתוארת בכתבתו של מ' בן־שלמה, 'חודש מסע התעוררות בצה"ל', **הצופה**, 19 בספטמבר 1958, עמ' 1.
52. למשל: אמנון רובינשטיין, 'מסע התעוררות בלתי חוקי בצה"ל', **הארץ**, 26 באוגוסט 1971, עמ' 1; משה הורוביץ, 'היחידה המתרחבת ביותר בצה"ל', **כותרת ראשית**, 28 בינואר 1987, עמ' 15.
53. Charles and Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*

הוויכוח פרץ כבר במרס-אפריל 1948. בתקופה ההיא, כאשר הקרבות היו בשיאם, התנהל מאבק על דמותו של חג הפסח בצבא המתגבש (עדיין לפני שהוקם צה"ל), בין השירות הדתי לבין 'שירות התרבות', לימים חיל החינוך בצה"ל. לדברי הרב מאיר: 'שירות התרבות סבר שצריך לחגוג את חג הפסח בדיוק כמו שעושים זאת בקיבוצים'[54] — כלומר לא רק להתמקד ביציאת מצרים, אלא גם בשיבת ציון של ימינו. לשם כך הוכנה הגדה המשלבת היבטים מודרניים עם היסודות המסורתיים. נוסח זה כלל למשל הרמת כוסות 'לחיי המדינה העברית, ההגנה, העלייה והיחידה'. בצד הפסוק 'שפוך חמתך על הגויים' היו איורים של גיבורי ישראל: מרדכי היהודי, יהודה המכבי, גיבורי הגטו ולוחמי התקומה. כמו כן היו פרקי קריאה מחוץ להגדה ובהם קטע מכתבי ח"נ ביאליק: 'היום אל ארץ חדשה אתה עובר'. היו גם נוסחים אחרים של הגדה ובהם תמונה של 'מגש הכסף' של אלתרמן, או 'הרמת כוסית' לכבוד צה"ל. השירות הדתי סבר שיש לשמור על צביונו המסורתי של ליל הסדר, וראשיו פעלו נחרצות כדי לגנוז את ההגדה הזאת. ועדה מיוחדת החליטה בסופו של דבר שליל הסדר יתקיים בדמותו המסורתית, ובמאי 1949 נגנזה ההגדה של שירות התרבות.

לקראת יום העצמאות בשנת 1952 פרץ ויכוח בין צה"ל למחנה הדתי, הפעם בעניין הדפסת 10,000 עותקים של 'הגדת העצמאות',[55] שכתב אהרן מגד, לימים אחד הסופרים הבולטים בישראל. מגד, אז בן 32, כתב את ההגדה בשירות המילואים שלו במפקדת קציו תרבות ראשי. שר החינוך דאז, בן־ציון דינור, עמד מאחורי היוזמה. הרעיון היה למסד את יום העצמאות כיום חג לכל דבר, כמו פסח וראש השנה. מגד החליט לכתוב את ההגדה הזאת במתכונת ההגדה של פסח, מה שעורר התנגדות חריפה של הרבנות הצבאית ושל חברי הכנסת הדתיים. טענתם היתה כלפי שרבוב כוחו של צה"ל במקום כוחו של האל, למשל בכתוב 'לא ע"י מלאך, לא ע"י שרף, ולא ע"י שליח הכינו את האויב ויכולנו לו, כי אם ע"י צבא ההגנה לישראל, שרוחו דרוכה וזרועו עזה'. לדברי מגד בריאיון עיתונאי, הוא שמע 'שראו את ההגדה אנשי המפד"ל בכנסת וטענו שזה חילול השם, כי כתבתי שהצבא מגן עלינו ולא הקב"ה. אחר־כך שמעתי ששרפו אותן. זה נעלם, לא קיים, בל יראה ובל ימצא'. אכן הגדה זו לא נועדה לקריאה בליל הסדר, אלא ביום העצמאות. אבל הדמיון

54. מאיר, **לא בחיל ולא בכח**, עמ' 116. ראו גם: שחר אילן, 'מלחמת העצמאות של חג החרות', **במחנה**, 5 במאי 2000, עמ' 31. על הגדות פסח הקיבוציות ראו: Avshalom Reich, 'Changes and Developments in the Passover Haggadot of the Kibbuz Movement 1935-1971', Dissertation, The University of Texas, Austin 1972

55. הדברים להלן מבוססים על שתי כתבות של שחר אילן: 'מה ההגדה הזו לכם', **הארץ** (מוסף יום העצמאות), 11 במאי 1997, עמ' 7ב'; 'אם תרצו אין זו הגדה', **במחנה**, 5 במאי 2000, עמ' 30–33. על התגובות המנוגדות על פרשה זו בעיתונות התקופה ראו: זאב דרורי, **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**, קריית שדה־בוקר 2000, עמ' 146–147. ראו עוד: אליעזר דון־יחיא, 'חג ותרבות פוליטית: חגיגות יום העצמאות בישראל בשנים הראשונות לקיום המדינה', **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 23 (1984), עמ' 5–28.

הבלתי־מוסתר להגדה של פסח עורר את חשש הדתיים שההגדה הזאת עלולה לגלוש גם לליל הסדר בצבא ולפגוע בצביונו המסורתי.

אפשר אמנם לשער שבן־גוריון היה מעדיף שליל הסדר יהיה יותר חילוני בצביונו, אך הוא בחר במקרה זה להסכים לדרישות המפלגות הדתיות והרבנות הצבאית. עד ימינו הרבנות הצבאית היא האחראית לארגון ליל הסדר בצה״ל. גם במקרה זה מסתמנת נטייתו של בן־גוריון לפשרות עם המחנה הדתי.

שלומית קרן סבורה ש׳ההתעקשות של הגורמים הדתיים ליצור הבחנה והבדלה בנושא הפסח בצבא כחג דתי ולנתק אותו מן המרכזיות שקיבל כחג לאומי — חידדה את הוויתור של גורמים אלה על השתתפות בבניין רוחו ותרבותו של צה״ל׳.[56] לדעתי הטיעון נכון חלקית. אמנם נכון שהשירות הדתי היה גוף שהתמקד בפן הטכני של הדת בצבא ולא בפן המהותי, ועל כן הוא נמנע מלעסוק בהנחלת מסרים חינוכיים (בניגוד לדרכה של הרבנות הצבאית שהחליפה את השירות הדתי); ואולם מטרתם של הגורמים הדתיים לא היתה לוותר על המשמעות של פסח כחג לאומי, אלא נהפוך הוא, הם רצו לקשור את חג הפסח להיבט הלאומי שלו, אבל בפרשנות דתית־מסורתית, והדרת הפרשנות החילונית שהציע שירות התרבות. מגמה זו צברה תאוצה בהמשך דרכה של הרבנות הצבאית כפי שיובהר בהמשך.

הסברים למדיניותו של בן־גוריון

מן הדיון עד כה עולה, שתמיכתו של בן־גוריון בהסדרת הדת בצה״ל היתה ברורה וחד־משמעית, והיא תאמה את הקו הממלכתי שהוא הוביל. ואולם מרחק רב היה בין גישתו של בן־גוריון לבין גישת הדתיים, ובראשם הרב הראשון של צה״ל הרב שלמה גורן. בשונה מהשקפתם שהרבנות הצבאית אמורה להפוך את צה״ל ל׳צבא קודש׳, גישתו היתה אינסטרומנטלית לחלוטין: לאפשר לכל חייל לשרת בצה״ל כ׳צבא העם׳. לפיכך הוא תמך בכל מאודו בכל פעילות שתאמה את המטרה הזאת, ובכלל זה שמירת הכשרות והשבת במחנות צה״ל, אספקת שירותי דת והטיפול בחללים. לעומת זאת, כל פעילות שחרגה מהמטרה הזאת, בעיקר בתחום החינוך, נתקלה בהתנגדותו. בן־גוריון אמנם טען שצה״ל צריך לעסוק גם בענייני חינוך, אבל לא באמצעות הרבנות הצבאית אלא באמצעות חיל החינוך, שאמור להנחיל ערכים יהודיים בצה״ל. חיל החינוך אכן פעל רבות בענייני יהדות — בחוברות שפרסם, בהרצאות לחיילי צה״ל ובתכנים שעסק בהם. על רקע זה ברור שבן־גוריון לא ראה ברבנות הצבאית גורם שאמור לעסוק בהנחלת ערכים יהודיים לחיילים. בפועל נוצרה תחרות בין שני הגופים, מי עוסק בחינוך החיילים — הרבנות הצבאית או חיל החינוך. בשתי הדוגמאות שלעיל — מסעות התעוררות וליל הסדר — היתה ידה של

56. שלומית קרן, ׳דת וצבא במלחמת העצמאות׳, **מלחמה בת שישים: שיחות, מחקרים ומקורות על מלחמת העצמאות**, תל־אביב 2008, עמ׳ 231.

הרבנות הצבאית על העליונה בסופו של התהליך. התפשרותו של בן־גוריון במקרים האלה, כמו במקרים אחרים, ניתנת להסברים אחדים.

1. ה'סטטוס קוו' והמדיניות כלפי המפלגות הדתיות

ההסבר המרכזי נוגע למערכת היחסים בין בן־גוריון כראש הממשלה הראשון וכמנהיג מפא"י לבין המחנה הדתי בדור הראשון למדינה. היסטוריונים ואנשי מדע המדינה עוסקים בשאלה, כיצד נשמרה המסגרת הבסיסית של ההסכמות בין תנועת העבודה, שנשאה אופי חילוני מובהק, לבין המפלגות הדתיות. הטיעון הקואליציוני, שעניינו הצורך ברוב בכנסת, אינו עומד במבחן המציאות, שהרי המציאות הפוליטית הראתה שלמחנה השמאל בראשות מפא"י היה הרוב הדרוש להקמת ממשלה במסגרת קואליציה יציבה גם בלא המפלגות הדתיות. לכל היותר אפשר לומר שהשיתוף עם המפלגות הדתיות נדרש ליציבותה של 'הברית ההיסטורית', שהעצימה את כוחה של קואליציית מפא"י.

החוקרים סבורים שההסדרים ביחסי דת ומדינה במגוון התחומים נבעו מההכרה ההדדית של שני הצדדים (הדתי והחילוני) בחשיבותם מחד גיסא, ומההכרה בסכנה אם המדינה לא תגיע להסדרים אלה, מאידך גיסא. מחלוקות עמוקות בחברה עלולות להיגרר למשברים חברתיים ופוליטיים, ועל כן הסדרים מוסכמים הם הכרחיים כדי למנוע משברים.[57]

המקרה הראשון שבו השתמש בן־גוריון באופציית ההסדרים הפוליטיים, בהעדיפו אותם מהכרעה לטובת המחנה החילוני, נוגע לסוגיית מיהו יהודי, שעלתה על סדר היום כבר בשנות החמישים ואינה יורדת ממנו עד ימינו אנו. כבר בשנת 1958 התנגדו המפלגות הדתיות נחרצות להנחיות שר הפנים ישראל בר ולפיהן כל אדם המצהיר על עצמו יהודי יוגדר כך על־פי חוקי המדינה. אף־על־פי שבן־גוריון יכול להסתפק בקואליציה בלי הדתיים, הוא התפשר בעניין הזה, ואף מינה בסופו של התהליך את משה שפירא מהמפד"ל לשר הפנים, והוא קבע הנחיות בהתאם להלכה היהודית.[58]

מדיניות זו בלטה גם בסוגיית דחיית גיוסם של מי שמגדירים עצמם 'תורתו אמנותו', הצעירים החרדים.[59] היה אפשר למנוע את דחיית גיוסם, אבל בן־גוריון החליט להגיע להסדרים עם המחנה הדתי — הסדרים התקפים גם כיום, גם ב'חוק טל'. הדוגמה הבולטת ביותר בעניין ההסדרים הפוליטיים עם הדתיים היא סוגיית החינוך הממלכתי. עם הקמת

57. על כך דן בהרחבה דון־יחיא, **הפוליטיקה של ההסדרה**. התזה של דון־יחיא מושתתת על תאוריית הדמוקרטיה הקונסוציונלית של ארנד לייפהרט: Arend Lijphart, 'Consociational Democracy', *World Politics*, 21, 2 (1969), pp. 207-225; Idem, *The Politics of Accommodation*, Berkeley and Los Angeles, CA 1968

58. אליעזר דון־יחיא, 'דת, זהות לאומית ופוליטיקה: המשבר בשאלת מיהו יהודי — 1958', בתוך: מרדכי בר־און וצבי צמרת (עורכים) **שני עברי הנשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים תשס"ג, עמ' 88–143.

59. יחזקאל כהן, **גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל**, ירושלים תשנ"ג.

המדינה רצה בן־גוריון לאחד את כל זרמי החינוך לזרם ממלכתי. ואולם הוא הצליח רק בחינוך החילוני. זרמי החינוך הדתיים — הממלכתי־דתי והחינוך העצמאי — נשארו אוטונומיים. כאן היה מאבק עיקש שנמשך תקופה ארוכה, ובמהלכו אף התפטרה הממשלה והוקדמו הבחירות לכנסת השנייה. הפשרה בעניין זה נשענת גם היא על מדיניות ההסדרים והפשרות עם המפלגות הדתיות.[60]

בהקשר הממוקד של סוגיית השירות הצבאי בולטים ההסדרים הפוליטיים עם הדתיים באופן מיוחד. עצם הקמתה של הרבנות הצבאית בראשית ימי המדינה היה חוליה מרכזית בעיצוב יחסי דת ומדינה בישראל. ועוד, מעמדה של הרבנות הצבאית בצה״ל לא נשחק באופן רשמי במהלך השנים. אפשר אמנם לזהות סדקים בהסכמה התמידית גם בנושא זה, כפי שבולט למשל בסוגיית תפקידה החינוכי של הרבנות הצבאית. ואולם גם אם נניח שהסדרת הדת בצה״ל סופגת ביקורת, בכל זאת נשמרת הסכמה בסיסית בדבר מעמדה של הרבנות הצבאית. גם למחנה החילוני ברור, ששחיקה מתמדת בהסדרת הדת בצה״ל תיתן את אותותיה בשיעורי הגיוס לצה״ל.[61]

מן האמור לעיל עולה שהסכמתו בדיעבד של בן־גוריון גם לתפקיד החינוכי של הרבנות הצבאית נבעה מרצונו שלא לשבור את מערכת ההסדרים ביחסי דת ומדינה, ולשמר על־ידי־כך את ה׳סטטוס קוו׳.

2. ׳ההתפשטות התפקודית׳: הפעילות החינוכית של צה״ל במחנות העולים

הסבר אחר לגישתו של בן־גוריון קשור לאידאולוגיה של התפקיד המרכזי של צה״ל גם בתחומים אזרחיים, כפי שבלט במיוחד בחינוך במחנות העולים — לקיחת תפקידים חברתיים נוסף על התפקידים הרגילים של הצבא מתוקף היותו ׳צבא העם׳, והיותו מכשיר מדינתי לחִברות.[62] לסוגיה זו שני היבטים מנוגדים. מצד אחד, ראיית הצבא כסוכן חִברות מסבירה את רצונו של בן־גוריון להחיל את הסדרי הדת בצה״ל, ולהביא לידי כך שהצבא יוכל להיות ׳כור היתוך׳ חברתי של החברה הישראלית. מכאן נגזרה התנגדותו להנחלת מסרים חינוכיים מכיוונה של הרבנות הצבאית, שחרגו לדעתו מהסדרת הדת בצה״ל. מן הצד האחר, היות צה״ל סוכן חִברות מסבירה את הסכמתו של בן־גוריון לפעילותה החינוכית הממוקדת של הרבנות הצבאית במחנות העולים, כפי שיובהר להלן.

60. דון־יחיא, **משבר ותמורה במדינה חדשה**.

61. זו גם הסיבה לכך שאף שניכרים בדור האחרון סדקים ב׳דמוקרטיה ההסדרית׳, עדיין אין סימנים למחלוקות עקרוניות על המשך הסטטוס־קוו בצה״ל. על מגמות המחלישות את ׳הדמוקרטיה ההסדרית׳ ראו: אשר כהן וברוך זיסר, **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי־חילוני בפתח המאה ה־21**, תל־אביב 2003.

62. המושג התאורטי המסביר זאת נקרא ׳התפשטות תפקודית׳. כיום ניכרת מגמה הפוכה, הנקראת ׳צמצום תפקודי׳. ראו: סטיואַרט כהן, ׳צה״ל והחברה הישראלית: לקראת צמצום תפקודי של הצבא?׳, **ישראל לקראת שנת אלפיים**, ירושלים תשנ״ו, עמ׳ 215–232.

בתקופת העליות הראשונות לארץ לאחר קום המדינה הקימה המדינה מחנות עולים (שמקצתם נקראו מעברות) בעיקר כדי לקלוט את העולים ממדינות ערב. היה צורך לדאוג לענייני חינוך במעברות מכיוון שהעולים באו בלי אמצעים חומריים וגם בלא תשתית להשכלה מסודרת. כחלק מלקיחת תחומי פעולה נוסף על ענייני ביטחון, קיבל צה"ל אחריות לחינוך ילדי העולים.[63] במחקר מקיף על התפקידים החינוכיים של צה"ל בראשית דרכו עמד זאב דרורי על כך שהעזרה שנתן צה"ל ליושבי המעברות לא היתה טכנית בלבד, אלא היתה חלק מהתפיסה של בן־גוריון בדבר היותו של הצבא חלק מהחלוציות הממלכתית.[64]

התוכנית היתה להוציא את הילדים מהמעברות ולשכן אותם במחנות צה"ל. עם זאת, דרך הטיפול בעולים לא היתה בהסכמת כל הגורמים. ביקורת קשה מתחו הדתיים בטענה שהעולים במעברות אינם מקבלים חינוך מסורתי.[65] בדיון שהתקיים בסיעת החזית הדתית המאוחדת[66] ציין שר הסעד הרב יצחק מאיר לוין מאגודת־ישראל: 'מנהג החיילים והחיילות במעברות הנו מגונה מאד עד שזה משפיע מאד לרעה על התימנים'. לפיכך הוא הציע 'שהרב הצבאי כהן ינהל את מחנה הילדים הדתיים',[67] דהיינו על־ידי מעורבות של הרבנות הצבאית אורח החיים ועניני החינוך במחנות יהיה דתי יותר. ואכן הממשלה הטילה את התפקיד על שר הסעד הרב לוין. בקליטתם של ילדי מעברות במחנות הצבא קיבלה על עצמה הרבנות הצבאית את הטיפול בכמה מחנות ילדים בצפון הארץ, שהיו בהם אלפי ילדים. במחנות אלה הוקמו בתי־ספר, ונוסף על לימודים עיוניים ניתנה לילדים גם הדרכה במלאכות. בצוות המדריכים היו חיילי סדיר ומילואים, ומתנדבים מבתי־ספר ומתלמידות סמינר למורות וגננות. בחג החנוכה, למשל, חילקו נשות תנועת המזרחי לילדים צעצועים ומתנות. הרב גורן נהג לבקר במחנות העולים וניסה לפתור בעיות שהתעוררו במחנות הילדים.[68] בעניין זה מעניינת במיוחד עדותו של הרב מאיר, שמונה לרכז את הפעילות החינוכית במחנות העולים:

> הצלחנו לרכוש את אמונם של יהודי תימן. הם ראו את עבודתם המסורה של חיילי הרבנות הצבאית ביום ובלילה [...] הרצנו בפניהם דברי תורה ודברי עידוד על הזכות הגדולה שנפלה בחלקם לבוא לארץ הקודש ולחונן את עפרה. אמרנו להם כי חז"ל אמרו ששלושה דברים נקנים בייסורים וארץ ישראל אחת מהן. אבל אנחנו מקווים

63. דון־יחיא, **משבר ותמורה במדינה חדשה**, עמ' 333–339.
64. דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 100–132.
65. על פעילותו של מנהיג 'המזרחי' הרב מימון בעניין החינוך במחנות העולים ראו: אליעזר דון־יחיא, 'מנהיגות פוליטית בציונות הדתית: הרב יהודה ליב מימון, מנהיג "המזרחי"', **בר־אילן: ספר השנה**, כח–כט (תשס"א), עמ' 150–153. עוד על מכלול ההיבטים הנוגעים למאבקים הפוליטיים בנושא החינוך ובהם נושא המעברות ראו: דון־יחיא, **משבר ותמורה במדינה חדשה**.
66. בתקופה ההיא היתה חזית פוליטית אחת שאיגדה את כל המפלגות הדתיות.
67. פרוטוקול ישיבת החזית הדתית המאוחדת, ט' בטבת תשי"א, אצ"ד, סמ"פ/4.
68. 'מחנות ילדים בטיפול הרבנות הצבאית', **במחנה**, 7 בפברואר 1952, עמ' 2.

כי בקרוב יסתיימו הייסורין [...] הצלחנו להרים את המוראל של תושבי המעברות בראותם שאנשי הרבנות הצבאית דואגים לכל צרכיהם.[69]

מפעל זה, שנקרא 'קורת גג',[70] היה אחד המפעלים החשובים של הרבנות הצבאית בתקופה ההיא. פעילות זו חרגה בבירור מתפקיד הרבנות הצבאית בראשית דרכה — אספקת שירותי דת לחיילי צה"ל — וזו גם לא היתה פעילות חינוכית לחיילים, אלא פעילות חינוכית בקרב אוכלוסיית העולים שלא קשורה ישירות לצבא. לעומת התנגדותו בתחומים אחרים, לא הסתייג בן־גוריון מפעילות זו של הרבנות הצבאית. אין זה מן הנמנע שהסכמתו של בן־גוריון לפעילותה של הרבנות הצבאית במחנות העולים נבעה מהידיעה שהעניין זמני ועתיד לחלוף כשיסתיים זרם העלייה (כפי שאכן קרה). יתרה מכך, תפיסתו של בן־גוריון נגעה בעיקר לפעילות חינוכית בקרב החיילים; הפעילות בקרב העולים היתה בעודם אזרחים, ולכך בן־גוריון לא התנגד.

3. מקומו של התנ"ך: הגישה הסלקטיבית של הדת האזרחית בישראל

הסבר שלישי הוא מקומו החשוב של התנ"ך בעיני בן־גוריון כחלק מ'הגישה הסלקטיבית' של הדת האזרחית בישראל.[71] על־פי גישה זו, שבלטה מאז הקמת המדינה,[72] המסורת נתפסת כקשת רחבה ומגוונת. העילית הפוליטית מבקשת ללכד את האוכלוסייה סביב דת אזרחית משותפת, והיא בוררת מתוך התרבות המסורתית את הערכים שאפשר לבסס עליהם הסכמה לאומית. גילויה של התופעה במדינת ישראל היה במשקל הרב שניתן לתנ"ך ולמסריו.

אחד מאמצעי החינוך הבולטים של הרבנות הצבאית בדור הראשון לקיומה היה התנ"ך. הדבר בלט במגוון פעילויות: חלוקת ספרי תנ"ך בעיקר בטקסי השבעת חיילים (הקיימת גם בימינו);[73] ארגון חידוני תנ"ך במחנות הצבא;[74] ושיעורי תנ"ך לחיילים בהיקף נרחב.[75]

69. מאיר, **לא בחיל ולא בכח**, עמ' 187–188.
70. את השם 'קורת גג' ציין חבר הכנסת הרב קלמן כהנא מפועלי־אגודת־ישראל בנאום בכנסת ב־18 במרס 1952, **דברי הכנסת**, ישיבה סג, עמ' 1602.
71. Don-Yehiya and Liebman, *Civil Religion in Israel*; אליעזר דון־יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות', **מגמות**, כח, 4 (1984), עמ' 461–484.
72. לדברי דון־יחיא וליבמן (**מגמות**) עד הקמת המדינה היתה מקובלת 'גישת העימות', ולפיה העילית הפוליטית טיפחה דת אזרחית, שערכיה וסמליה משקפים עימות מפורש עם המסורת.
73. 'תנ"ך צה"ל מופץ', **במחנה**, 5 באוקטובר 1950, עמ' 6; 'סידור ותנ"ך לאנשי הצבא', **במחנה**, 13 בנובמבר 1952, עמ' 25.
74. למשל: מכתב בעניין 'תחרות לידיעת התנ"ך — פיקוד המרכז', 31 במאי 1959, ארכיון צה"ל (א"צ) 433/433/1971; מכתב בעניין 'זימון מועמדים לחידון התנ"ך הכלל צהלי תש"ל למחנה הכנה', 28 במאי 1970, א"צ 6/294/1975. וכך גם לאחר זמן: 'ישיבה בנושא חידון תנ"ך', 15 באפריל 1993, א"צ 2/897/2003.
75. למשל: 'תותחנים לומדים תורה בצל אילנות', **מחניים**, 3 ביולי 1959, עמ' 3–5.

לחשיבות הרבה שנקשרה לתנ"ך בדור הראשון ברבנות הצבאית ניתן ביטוי רשמי בשנתון **הממשלה** המתפרסם מדי שנה בשנה. עד תחילת שנות השבעים פרסמה בו הרבנות הצבאית, שהתנ"ך הא חלק מרכזי בעבודתה. דווח שם על חידוני התנ"ך בצה"ל, על הדפסת ספרי התנ"ך לחיילים ועל חוגים ושיעורים בתנ"ך. בשנת תשכ"א (1961) ניתן שם למכלול הפעילויות הללו: 'מפעל התנ"ך'.[76] עלייה גדולה בפעילות בנושא התנ"ך נרשמה בשנת תשכ"ג, אז דיווחה הרבנות הצבאית ש'לימוד התנ"ך התרחב בשנה הנסקרת'.[77]

פעילות זו תאמה את המציאות התרבותית בישראל של הימים ההם, שבהם היה לתנ"ך מקום חשוב בחברה הישראלית. את המגמה הזאת הוביל בן־גוריון. לדעתו, מפעל רוחני מסוגו של התנ"ך יכול להיווצר רק בתקופה שהעם היהודי מצוי במדינתו הריבונית. יתרה מכך, בהיותו מקובל ונערץ על העם כולו, התנ"ך נחשב מוקד של הזדהות ושל ליכוד לאומי. העדיפות שניתנה לתנ"ך באה לידי ביטוי בהצגת ערכיו וסמליו והמאורעות והגיבורים של תקופתו כמקור השראה וכוח מניע, וכמופת מדריך ומכוון למדינת ישראל. בתקופה ההיא נחשב התנ"ך לביטוי האותנטי והנאמן ביותר של תקופת הבית הראשון. הוא שיקף, יותר מכל יצירה אחרת, את רוחה המקורית של הממלכתיות היהודית. הדבר בא לידי ביטוי למשל בסיוע רשמי לחברה לחקר המקרא, לחוגי תנ"ך ולחידוני התנ"ך.[78]

חשוב לציין שמרחק רב היה בין תפיסתו החילונית של בן־גוריון את התנ"ך לבין התפיסה הדתית כפי שבאה לידי ביטוי בפעילותה של הרבנות הצבאית. ועם זאת, אין זה מן הנמנע שדווקא בהקשר הזה, ועל אף הפערים האידאולוגיים, לא התנגד בן־גוריון לפעילות בתחום התנ"ך מטעמה של הרבנות הצבאית, שתאמה עקרונית את החשיבות שהוא ראה בתנ"ך הן במישור האידאולוגי והן במישור האופרטיבי.

76. **שנתון הממשלה**, תשכ"א, עמ' 87.

77. **שנתון הממשלה**, תשכ"ג, עמ' 99. במלחמת לבנון בשנת 1982 עדיין שימש התנ"ך מכשיר מחנך ברבנות הצבאית. לדברי אייזנשטדט התאמצה הרבנות הצבאית לתת לגיטימציה למלחמה ברוח המקרא בהתבססות על ספר יהושע המתאר את כיבוש הארץ. ראו: אייזנשטדט, **החברה הישראלית בתמורותיה**, עמ' 515. עם השנים חלה ירידה בקונצנזוס על מקומו של התנ"ך בחינוכם של החיילים. למשל דיון שיזמה חברת הכנסת יולי תמיר בוועדת החינוך של הכנסת בנושא הזה: ראו באתר הכנסת, פרוטוקול מס' 9 מישיבת ועדת החינוך והתרבות, יום שלישי, ג' בסיוון תשס"ג (3.6.2003), שעה 10:00, עמ' 1–22.

78. דון־יחיא וליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית' (לעיל הערה 71), עמ' 471–472; אליעזר דון־יחיא, 'יהדות וממלכתיות בהגותו ובמדיניותו של בן־גוריון', **הציונות**, יד (1989), עמ' 52–54. על מיצובו של התנ"ך בחברה הישראלית ראו גם: אניטה שפירא, **התנ"ך והזהות הישראלית**, ירושלים תשס"ו. שפירא מאתרת בשנות השבעים את ירידת מעמדו של התנ"ך בחברה הישראלית.

הרבנות הצבאית בימינו: סיכום ומסקנות

תהליכים משנות השישים, הן במישור הפוליטי והן במישור החברתי, תרמו לשינוי מגמות ברבנות הצבאית, שינוי המצביע על קו שונה לחלוטין מתפיסתו של בן־גוריון את עבודת הרבנות הצבאית. ובעשור האחרון חל עוד מפנה בדרכה של הרבנות הצבאית.

במישור הפוליטי נתנה את אותותיה ירידתו של בן־גוריון מראשות הממשלה בשנת 1963, וסוגיית הסדרת הדת בצה"ל לא העסיקה את לוי אשכול ואחריו גולדה מאיר, כפי שהעסיקה את בן־גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון בשנים המעצבות. במישור החברתי היו השינויים מרחיקי לכת אף מאלה שבמישור הפוליטי. החיילים הדתיים החלו להשתלב במערך הלוחם של צה"ל במסגרת ישיבות ההסדר שקמו בשנות השישים, ומספר הישיבות הללו הלך וגדל עם השנים.[79] בשנות השמונים אף הוקמו מכינות קדם־צבאיות, המאפשרות לצעירים דתיים ללמוד שנה או שנתיים במסגרת ישיבתית בטרם יתגייסו לשירות צבאי מלא.[80] בפרספקטיבה היסטורית מדובר במהפך של ממש הנוגע לשני רבדים מרכזיים ביחסי צבא־חברה: הרובד הראשון הוא של יחסי דתיים־חילונים. החברה הדתית־לאומית רואה את עצמה מובילה בחברה הישראלית יותר מבעבר, ולא גורם מובל כפי שהיתה בעבר. סטיוארט כהן ואור־ישראל בגנו, המצביעים על התופעה, טוענים שהדבר גורם לפיצול הולך וגדל בין דתיים לחילונים בצה"ל. התימוכין לטענה זו הם: ראשית, החשש שחיילים דתיים יסרבו למלא פקודה לפינוי יישובים, אם תינתן פקודה כזאת — דבר זה גורם לפירוד בין דתיים לחילונים בצה"ל (כפי שאירע במידה מוגבלת בלבד בתוכנית ההינתקות בקיץ 2005). שנית, הפער התרבותי בין דתיים לחילונים בצבא. שני המחנות מביאים אתם לצה"ל מטענים חינוכיים שונים, ובשל כך החוויה המשותפת של השירות הפעיל עשויה לתרום פחות מבעבר לגישור הפער בין שתי הקהילות.[81] הרובד

79. על התפתחות הישיבות הלאומיות בדור האחרון והשפעתן ראו: אליעזר דון־יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות: חמישים השנים הראשונות**, ירושלים 1998, עמ' 431–470. על ישיבות ההסדר ראו: Stuart A. Cohen, 'The Hesder Yeshivot in Israel: A Church-State Military Arrangement', *Journal of Church and State*, 35 (Winter 1993), pp. 113-130 על ישיבות הקיבוץ הדתי ראו: אלישבע רוסמן־סטולמן, 'ה"שילוב" בין דת למדינה: פתרון הקיבוץ הדתי לדילמת השירות הצבאי של הציונות הדתית', **עיונים בתקומת ישראל**, 10 (2000), עמ' 259–297.

80. מחקר מקיף על כך: אלישבע רוסמן־סטולמן, 'דת וצבא כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 2005.

81. סטיוארט כהן ואור־ישראל בגנו, 'המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש', **תרבות דמוקרטית**, 4–5 (2001), עמ' 147. ראו גם: סטיוארט כהן, 'ספרא או סיפא? שאלות של דת ושירות צבאי בישראל בשנות ה־90', בתוך: נרי הורוביץ (עורך), **דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון**, תל־אביב 2002, עמ' 235–249. ספק אם בסוף שנות האלפיים אכן אפשר להצביע על אותן המגמות. לדעתי ההתפתחויות האחרונות בצה"ל מלמדות על מגמה שונה במקצת, אך סוגיה זו ראויה למחקר מקיף, החורג מגבולותיו של מאמר זה.

השני הוא אופיין של הקבוצות החברתיות המרכיבות את צה״ל. לדעתו של יגיל לוי, קבוצות פריפריאליות מתחזקות על חשבון הקבוצות המייצגות את ה׳מרכז׳ התרבותי של החברה הישראלית (חילונים, בני קיבוצים, אשכנזים), ותופעה זו משנה את צה״ל ועושה אותו לצבא פריפריאלי יותר.[82]

בתוך התופעות הללו ניכרות התמורות שעברו על הרבנות הצבאית — זו התפתחה בכיוון המנוגד לגישתו של בן־גוריון. מלבד הרחבת ׳מסעות ההתעוררות׳ ערב ׳הימים הנוראים׳ והמשך הפעילות החינוכית בליל הסדר, הוקמה בשנת 1965 המדרשה התורנית, שתפקידה היה להקנות ערכים יהודיים לחיילי צה״ל.[83] פעילות זו נהפכה ל׳ספינת הדגל׳ של הרבנות הצבאית. המדרשה נועדה בראש ובראשונה למסד את עבודתה החינוכית של הרבנות הצבאית. עד להקמתה עסקה אמנם הרבנות הצבאית בארגון ימי עיון לחיילים דתיים ושאינם דתיים, אך הדבר היה לא ממוסד, דהיינו כל רב צבאי או קצין דת היה מארגן ימי עיון לחיילים ודואג למכלול הפעילות והלוגיסטיקה הכרוכות בכך. מאז הקמת המדרשה היא נעשתה הממונה על הפעילויות האלה.

תמורה אחרת ברבנות הצבאית התרחשה בראשית שנות השבעים, ואפשר לראות בה את המשכה של המגמה שהוצגה לעיל. בשנת 1971 נפתחו קורסים להכשרת רבנים צבאיים; המגמה היתה להרחיב באופן ניכר את מאגר הרבנים הצבאיים ולהציב רבנים צבאיים בכל היחידות, עד רמת הגדוד. מאז תחילת שנות השבעים ועד ימינו גדל בהתמדה מספרם של הרבנים הצבאיים על חשבונם של קציני הדת, ההולכים ומתמעטים. הרב הראשי השני לצה״ל, הרב מרדכי פירון, הסביר: ׳קצין הדת היה טכניקן מחוסר סמכות דתית. רב צבאי יוכל להציג לפני החיילים את ערכיה ואת קנייניה הרוחניים של דת ישראל׳.[84]

הרבנות הצבאית חפצה לשדרג את פעילותה גם לכיוונים חינוכיים־רוחניים ולא להסתפק באספקה טכנית של שירותי דת. מלבד סמכותם ההלכתית של הרבנים הצבאיים, הם נועדו לשוות נופך נוסף לעבודת הרבנות הצבאית. ועם זאת, החיילים הדתיים עדיין רואים ברבניהם בישיבה סמכות הלכתית ורעיונית יותר משהם רואים ברבנים הצבאיים, ובעניין זה הרבנות הצבאית עדיין לא מימשה את כל יעדיה.

82. יגיל לוי, **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל**, תל־אביב 2003; הנ״ל, **מצבא העם לצבא הפריפריות**, ירושלים 2007.

83. מכתביו של הרב פירון (ראש ענף הווי דתי) בעניין ׳בינוי המדרשה התורנית של הרבנות הצבאית׳, אוקטובר 1964, א״צ 54/153/1978. מכתב אחר שנכתב זמן קצר לפני פתיחתה: ׳בימים אלו נסתיימו השלבים הסופיים של הקמת המדרשה התורנית של צה״ל׳, נובמבר 1965, א״צ 20/386/1967. ועוד מכתב של הרב פירון בעניין הזה (11.1.1965): ׳היות ועד לתאריך הקמת המדרשה התורנית לא יוכלו להתקיים ימי העיון התלת־יומיים לחייל הדתי בצה״ל [...] יש לערוך [...] ימי עיון [...] לפי המתכונת הקודמת׳, א״צ 24/519/1966.

84. תת־אלוף הרב מרדכי פירון, ׳רבנים צבאיים יבואו במקום קציני הדת ביחידות׳, **במחנה**, 23 בפברואר 1972, עמ׳ 22.

התמורה המשמעותית החלה בשנת 2000, אז נכנס לתפקיד הרב הראשי לצה"ל תת־אלוף הרב ישראל וייס. אחת המשימות הראשונות שנטל על עצמו הרב וייס היתה שינוי מהותי בתפקידה החינוכי של הרבנות הצבאית. המגמה היתה להעביר את מרכז הכובד של פעילות הרבנות הצבאית מאספקה טכנית של שירותי דת אל משימות חינוכיות בתחום הערכי, ובצבא כולו, ולא רק לחיילים הדתיים.[85] התמקדותה של הרבנות הצבאית בתוכן הערכי היתה הבסיס להקמת ענף 'ערכי תורה ללחימה'. חודשיים בלבד לאחר מינויו החל הרב וייס בהקמת הענף הזה ברבנות הצבאית, וזה במסגרת המדרשה התורנית, שהוקמה כבר בשנת 1965. חזונה החדש של 'הרבנות הצבאית החדשה' היה להיות 'גורם איכותי וערכי בעיצוב דמותם הרוחנית של המשרתים בצה"ל'.[86] מגמה זו ממשיכה ביתר שאת גם בעידן הנוכחי של הרב הראשי לצה"ל תת־אלוף אבי רונצקי. במכתב אל חיילי הרבנות הצבאית וקציניה הוא הבהיר מפורשות שהחינוך 'יהפוך אי"ה למרכיב משמעותי במערך הגורמים הערכיים בצה"ל, ויפעל להביא לתודעת המפקדים והחיילים את מקורות מחשבת ישראל בצורה מקצועית ורהוטה ובשילוב עם מערכות חינוכיות וארגוניות רלוונטיות'.[87] באחד הראיונות הוא אף ציין שהרבנות הצבאית פועלת בתחום זה בשיתוף עם חיל החינוך,[88] ולדבריו 'חייל שמחובר למקורותיו [...] הוא חייל שיילחם יותר טוב'.[89] על מהות תפקידיו של הרב הצבאי אמר הרב רונצקי:

> משימתו העיקרית של רב היחידה היא חיזוקם של הלוחמים. חיזוק זה הינו הכרחי ונחוץ ביותר לניצחון בקרב, מפני שכידוע, ההסתערות אל מול פני האויב וחירוף הנפש אינם טבעיים לאדם, ובוודאי לא לחיילנו הצעירים. ממילא, רב המעורה היטב ביחידותיו, המשתתף עימם באימונים ובתעסוקות המבצעיות, יכול לסייע מאוד להתגבר על מצוקות נפש ומשברים המאפיינים בעת שכזו.[90]

במבצע 'עופרת יצוקה' בעזה בלטה מגמה זו ברבנות הצבאית, והיא שהובילה את רוח הלחימה של החיילים בשטחי הפעילות. למשל, מסרים מחנכים בתחום 'רוח הלחימה'

85. על תופעה זו: אלימלך הורוביץ, פנחס לייזר וצבי מזא"ה, 'במה עוסקת הרבנות הצבאית', **הצופה**, 9 בינואר 2001, עמ' 2ב'. וראו ריאיון עם הרב וייס, **במחנה**, 19 בספטמבר 2003, עמ' 8.
86. **במעלה הרבנות הצבאית** (סקירת פעילות הרבנות הצבאית בשנת ה'תשס"א 2000/01), עמ' 13.
87. מכתבו של הרב הראשי לצה"ל, תת־אלוף הרב אביחי רונצקי, אל חיילי המילואים של הרבנות הצבאית, 28 בדצמבר 2006, נמצא ברשותי.
88. חיל החינוך אינו מקבל גם כיום את הפעילות החינוכית של הרבנות הצבאית. לדעתו היא חורגת מתפקידה. ראו: לילך שובל, 'הקרב על המורשת', **ישראל היום**, 16 ביוני 2008, עמ' 13.
89. חגית רוטנברג, 'קרב עם מורשת', **בשבע**, 10 בינואר 2008, עמ' 24–27. ריאיון זה זכה לביקורת נוקבת באותו עיתון דווקא מרבנים הסוברים שהרבנות הצבאית סוטה מתפקידה המקורי — הסדרת הדת בצה"ל.
90. 'הרב רונצקי מסביר: למה נסעתי בשבת?', אתר ynet, 20 במאי 2008. וראו גם: הרב ד"ר ירון זילברשטיין, 'הרב הצבאי בגדוד הסדיר: אתגרי המחר', **מערכות**, 423 (מרס 2009), עמ' 42–46.

הועברו מטעם הרבנים הצבאיים, ששהו עם החיילים הן בשלב האימונים והן בפעילות עצמה. חיילים רבים העידו שפעילותה של הרבנות הצבאית סייעה להם במשימתם,[91] אבל קבוצות מסוימות, בעיקר מחוגי השמאל, ביטאו את מחאתן על כך.[92]

אפשר בקלות לשלב את טיעוניו של הרב רונצקי כיום בוויכוח ההיסטורי בין הרב גורן לבין בן־גוריון בראשית דרכה של הרבנות הצבאית. בתקופה ההיא ניטש ויכוח על תפקידיה של הרבנות הצבאית, ובן־גוריון עמד על כך שהרבנות הצבאית תתמקד אך ורק בהיבטים הדתיים־ההלכתיים, לעומת הרב גורן שביקש להרחיב את הפעילות גם לתחום החינוך. במבחן ההיסטוריה נראה שדרכה של הרבנות הצבאית חורגת משמעותית מתפיסתו המקורית של בן־גוריון, והיא נעשית לגוף המרכזי בצה"ל המוביל את חינוכם של החיילים.

91. עפרה לקס, 'רבנות בקו ראשון', **בשבע**, 22 בינואר 2009, עמ' 20–28.
92. עמוס הראל, 'רבנות מתפרעת', **הארץ**, 27 בינואר 2009, עמ' 1.

פולמוס הגיוס של בני הישיבות: היבטים פילוסופיים ותרבותיים

יובל גובני

הקדמה

עם קום המדינה החליט דוד בן־גוריון לעגן בתקנה זמנית הסדר המאפשר למספר מצומצם של תלמידי ישיבות 'שתורתם אמנותם' לדחות את שירותם הצבאי באופן שבפועל פוטר אותם לחלוטין מחובת השירות בצה"ל.[1] הסדר זה, על גלגוליו ההיסטוריים והפוליטיים השונים, ניצב במוקדו של פולמוס חריף ומתמשך שלא ירד מעולם מסדר היום הציבורי במדינת ישראל. מטרתו של מאמר זה היא להציב את הפולמוס העכשווי על גיוס בני הישיבות בישראל בחלל הרחב של התרבות היהודית לדורותיה תוך כדי התחקות אחר האופן שטענות מסורתיות, בעד ונגד הגיוס, מהדהדות בו; מדעת ושלא מדעת.

מוקד הדיון כאן יהיה בהיבטים הפילוסופיים והתרבותיים של הֶסדר הפטוֹר, ולא בהיבטים ההיסטוריים והפוליטיים שלו.[2] לא מכיוון שההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים

* מאמר זה נכתב במסגרת פוסט־דוקטורט של מלגת פולברייט במכון למחקר מתקדם בפרינסטון. אני מודה לאכסניה ולקרן על תמיכתם הנדיבה. תודה מיוחדת לפרופסור מייקל וולצר שללא עידודו, ביקורתו והשראתו לא היו הדברים נכתבים.

1. בן־גוריון מתעד ביומנו, בלקוניות הכריזמטית האופיינית לו, את אחד השלבים העובריים של הפולמוס על הגיוס: 'באה אצלי משלחת ראשי ישיבה: הרב זלצר, טוקצינסקי, הרב כץ מפ"ת, הרב סורוצקין ועוד צעיר אחד. באו לבקש על שחרור בחורי ישיבה משרות בטחון, ואם כי הודעתי להם מראש שבקשתם כבר ניתנה — ביססו דבריהם באריכות בזה אחר זה. בבקשה שינתן חוק על שחרור; הסברתי להם שהחוק לא יתקבל, הציעו — תקנות ע"י הממשלה או שר הבטחון, שמא ישתנה בינתיים שר הבטחון. נימקתי קשיי התקנה. הרב זלצר ביסס דבריו בפסוק מקוהלת "טובה חכמה מכלי קרב" (קהלת ט 18) — חכמה זו תורה. שאלתיו אם אין הכוונה לחכמה איסטרטיגית — שהיא טובה מכלי קרב? אמר התורה נדרשת בשבעים פנים. הם חוששים שרוב בחורי ישיבה יפסיק משנתו — לא ישוב אליה. גם לא הסכימו להצעתי לאמן בחורי הישיבות במקומן. אם כי הבאתי ראיה ממשה רבינו ויהושע בן נון (לדבריהם היו אלה ראשי ישיבות) שהיו מצביאים' (ארכיון בן־גוריון [אב"ג], יומן, 9.1.1950). ההדגשה במקור.

2. תיעוד מקיף ועשיר של גלגוליו השונים של הפולמוס יכול הקורא למצוא בכמה וכמה מקומות. למשל: **דו"ח הועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות ('ועדת טל')**, ירושלים תש"ס.

חשובים מההיבטים ההיסטוריים והפוליטיים, אלא מכיוון שדחיקתם של ההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים לשולי השוליים של השיח הציבורי מדלדלת את הפולמוס העכשווי ומונעת מהמשתתפים בו מלברר לעצמם ולזולתם — בירור עקרוני ויסודי — את עמדתם בנוגע לאחת מסוגיות הליבה של החברה והתרבות בישראל.[3]

לפיכך, שלא כמקובל, לא אעסוק בפולמוס על הגיוס כגרורה של הפולמוס על מקומה ותפקודה של החברה החרדית בחברה הישראלית בכללותה, ולא אבקש להותיר אחרי תקריב מחקרי של הפולמוס העכשווי על הסדר הפטור. שוב, לא מכיוון שאני מתכחש לכך שהפולמוס על הגיוס הוא רק קצה הקרחון של פולמוס יסודי יותר בחברה הישראלית, ובוודאי לא משום שאני מקל ראש במיפוי דקדקני של הסבך הפוליטי, החברתי וההיסטורי שהפולמוס העכשווי בישראל מתקיים בתוכו. להפך, שתי הנקודות הללו נראות לי חשובות מאוד, אלא שאני סבור כי בשיח הציבורי הקיים הן זוכות לחשיבות יתר המאפילה על ההיבטים התרבותיים הבסיסיים של הפולמוס — כמו היחס העקרוני שבין חכמים לחיילים בחברה — שעליהם אני מבקש לשפוך אור במאמר זה.

סדר הדיון כאן יהיה כדלהלן: (1) הצבת הפולמוס על הגיוס במסורת היהודית בהקשר של סוגיית המיסוי; (2) הצגת ארבעה נימוקים קלאסיים להענקת פטור, המכוננים ארבעה דגמי יסוד של יחסים בין חכמים לבין החברה שהם חיים בה; (3) בחינת הנימוקים המסורתיים

ראו גם: בג"צ 3267/97 רובנישטיין ואח' נ' שר הביטחון, פ"ד נב(5) 481. על תהליך התגבשותו הראשוני של הפטור עם קום המדינה ראו: זרח ורהפטיג, **חוקה לישראל: דת ומדינה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 229–238. על ההיבטים הסוציולוגיים של הפטור ראו: מנחם פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות', בתוך: יחזקאל כהן (עורך), **גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 262–280.

3. דחיקתם של ההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים של הפולמוס על הגיוס מפרנסת גם תופעה רחבה יותר שגדעון כ"ץ מכנה 'הפולמוס הדמיוני' של אינטלקטואלים חילונים עם האורתודוקסיה היהודית. תופעה זו מציינת את העובדה שקבוצה גדולה יחסית של אנשי עט, רוח וממשל בעלי השפעה ציבורית רחבה מנהלת מאז שנות השבעים פולמוס לא ממשי, וככזה דל ורדוד, עם האורתודוקסיה היהודית בכל הנוגע ליחסים שבין תרבות לדת בישראל. לטענת כ"ץ:
'These intellectuals share a common view of secularism, defining it in opposition to religious practices and practitioners. Their secularism consequently finds expression in a confrontation with what they perceive to be the values and ways of life of orthodox Jews. This antagonism gives their discourse their strong polemical character, despite the fact that they only rarely initiate an actual exchange of ideas with the religious public. This is the imaginary basis of the polemic […] Such an imaginary polemic has narrowed the terms of debate and discussion regarding secularism in Israel to the point where it has actually prevented the development of a serious discourse over this critical aspect of Jewish life and Jewish identity, both for secular Jews and for Israeli society in general'. Gideon Katz, 'Secularism and the Imaginary Polemic of Israeli Intellectuals', *Israel Studies*, 13, 3 (Fall 2008) (Special Issue: 'Israeli Secular-Religious Dialectics'; Guest Editor: Gideon Katz), p. 43

השונים נגד הענקת הפטור תוך כדי התחקות אחר האופן שהם עולים מחדש בצמתים היסטוריים שונים בתרבות היהודית; (4) הצעת מתווה כללי למתכונת חדשה — צודקת יותר ומעוררת פחות פולמוס — להסדר הפטור מהשירות הצבאי; מתכונת אשר תשלב בין צמצום מספר תלמידי הישיבות שיזכו לפטור ובין הרחבה של מעגל הזכאות לפטור לתחומים אחרים של התרבות (מדע, אמנות וספורט) באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית.

על גיוס ומיסוי – בחינת ההקשר לפולמוס על הגיוס במסורת היהודית

במדינה האידאלית, כך טען אפלטון ב**פוליטיאה** שלו, כל חכם הוא חייל לשעבר. שכן השירות הצבאי הוא שלב הכרחי בתהליך ההכשרה של המלך־הפילוסוף.[4] הצטיינות במלחמה מול הזולת מחייבת הצטיינות במלחמה מול עצמך. והתגברות עצמית היא תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, למי שמבקש לנהל את ענייני המדינה בשם האמת.

במדינה היהודית, לעומת זאת, אפילו במדינה היהודית האידאלית, היחסים שבין החכם ובין החייל סבוכים יותר. מצד אחד מלך המשיח, במדינתו האוטופית של הרמב"ם לפחות, הוא חכם הנלחם את מלחמות ה',[5] אך מצד שני הטענה שלפיה החכם חייב להיות לוחם, או לוחם לשעבר לפחות, פשוט אינה מושמעת, אפילו לא כהמלצה. קרבתו של החייל אל הבריון, כך אפשר לשער, הרחיקה אותו מן החכם. החכם־החייל זכה, לפחות בעבר, למבטה החשדני של המסורת היהודית.[6]

4. לדיון בתהליך ההכשרה של המלך־הפילוסוף ראו: **פוליטיאה**, 541b -521c במהדורת סטפנוס.

5. **משנה תורה**, הלכות מלכים, ירושלים תשמ"ב, יא ד. קביעה זו היא חלק מדיוקנו הכללי של המלך ב'הלכות מלכים', שהוא החיבור ההלכתי התמטי היחיד על המונרכיה. בנוגע למלך, קבע הרמב"ם: 'ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה' — שאין ממלכין מלך תחילה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו' (שם, ד י). לדיון ראו: מנחם לורברבוים, **פוליטיקה וגבולות ההלכה** (תרגם מאנגלית: יובל גובני), ירושלים 2005, עמ' 84–103.

6. מבחינה זו, לביקורת הכוחנות של הוגים יהודים בעת החדשה, כמו בובר וגורדון, יש שורשים עמוקים במסורת היהודית. כך לדוגמה אפשר לציין בהקשר זה את העובדה שגורדון סירב לשאת נשק כאשר הוא השתתף בשמירה על דגניה בשנת תרע"ג; 'בנשק לא רצה לאחוז, תועבה היא, כלי משחית'. שמואל דיין, 'בדגניה', בתוך: מרדכי קושניר (עורך), **א"ד גורדון: כ"ה שנה לפטירתו, זכרונות ודברי הערכה**, תל־אביב תש"ז, עמ' 50. על היחס שבין ביקורת הכוחנות של בובר לזו של גורדון ראו: יובל גובני, 'ביקורת הכוחנות (המגדרית, האקולוגית והפוליטית) בארץ ישראל בראשית המאה העשרים' (ביקורת על ספרה של עינת רמון **חיים חדשים: דת, אימהות ואהבה עליונה בהגותו של אהרון דוד גורדון**, כרמל, ירושלים 2007), **זמנים**, 101 (חורף 2008), עמ' 124–125. הניסיון להערכה מחודשת של מקומו של הלוחם בתרבות היהודית עמד במוקדו של פולמוס חריף בין אחד העם ובין ברדיצ'בסקי בתקופת ה־fin de siècle. ראו: יעקב גולומב, 'על הפולמוס "הניטשאני" בין אחד־העם למיכה יוסף ברדיצ'בסקי', בתוך: אבנר הולצמן, גדעון כ"ץ ושלום רצבי

השאלה המרכזית במסורת היהודית אינה אם חובה על חכמים להיות חיילים אלא אם אפשר לחייב חכמים לשרת בצבא, ואם כן, באילו תנאים ובאיזה היקף. הנושא כאן אינו הצטיינות (אזרחית או אנושית), כמו אצל אפלטון, אלא פשוט מיסוי; שכן השירות הצבאי נתפס כמס שהחברה מטילה על גופו של הפרט במקום על רכושו, ובזה ייחודו.[7]

אין חברה בלי מסים, אין מסים בלי פטורים, ואין פטורים בלי נימוקים. נימוקים שונים יוצרים מערכות יחסים שונות בין הזוכים בפטורים — יחידים או קבוצות — ובין מי שאינם זוכים בפטורים. לפיכך בחינת מקומם של תלמידי החכמים בחברה שבה הם פטורים משירות צבאי מחייבת את בחינתם של הנימוקים המוענקים לפטור זה.

הענקת פטור משירות צבאי לתלמידי חכמים – ארבעה דגמי יסוד

בהקשר של מלחמת מגן, הנופלת בקטגוריה ההלכתית של מלחמת מצווה, אפשר להצביע על ארבעה נימוקים שונים לפטור זה, המעצבים ארבע מערכות יחסים שונות בין תלמידי החכמים לבין החברה שהם חיים בה.[8]

דגם א: האזרחים מגנים על החכמים

ביסודו של דגם זה מופיעות גרסאות שונות של הטיעון הבא: לימוד התורה הוא טוב עליון וראשון במעלה של החברה. לימוד התורה מחייב מטבעו התמסרות מוחלטת של תלמידי

(עורכים), **מסביב לנקודה: מחקרים חדשים על מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון (עיונים בתקומת ישראל**, סדרת נושא), קריית שדה־בוקר 2008, עמ' 69–93.

7. ראו את דבריו של וולצר בהקדמה לפרק 21 ('מיסוי') בכרך השלישי של הסדרה: Michael Walzer, Menachem Lorberbaum and Noam Zohar (eds.), *The Jewish Political Tradition*, New Haven, CT (forthcoming)

8. אינני מונה כאן את טיעון 'שמירת הגחלת' מכיוון שכוחו היה יפה רק לדור הראשון שלאחר השואה. על־פי טיעון רב־עוצמה זה, שכנראה שכנע את בן־גוריון יותר מכל טיעון אחר, 'לומדי התורה בדור שלאחר השואה אינם מהווים אלא חלק קטן של אותו עולם שנחרב באכזריות כה רבה, ועל כן יש לטפח אותו ולא לפגוע בו על־ידי גיוס לצבא. היבט זה עמד במרכז הטיעון החרדי בתקופת מלחמת העצמאות ומיד לאחריה. כיום כמעט ואינו נשמע משום שפריחתו של "עולם התורה" הגיעה למימדים כאלה שאף האופטימיסטים שבין ראשי הישיבות לא העלו בדעתם. שוב אין כאן "פיצוי" קטן מימדים על העולם שחרב, אלא עולם חדש שמימדיו עולים בהרבה על מימדי העולם שהיה'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 263. לצד המצדדים בטיעון 'שמירת הגחלת', היו מי שחשבו אחרת, ואת טיעונם אפשר לכנות טיעון 'דעיכת הגחלת'; על־פי טיעון זה, 'לא רק שעניין הפטור נגע למספר מצומצם של אברכים ירושלמים חסרי השכלה מודרנית מינימלית, אלא שטיפוסים אלה של בחורי ישיבות עתידים היו, לפי תפיסתם, להיעלם מן הנוף החברתי של מדינת ישראל בין כך ובין כך' (שם, עמ' 267, בשינוי נוסח קל).

החכמים. צירוף תלמידי החכמים לשורות המגנים על העיר — ובוודאי הפקרתם לידי האויב — יחייבו אותם לזנוח את לימוד התורה, ולכן אין לגייסם לצבא או להפקירם לידי האויב. כלומר, חובה להגן עליהם.

תלמידי חכמים מבקשים למלא כאן (כמו בהקשרים אחרים) את החלל החברתי שהותירו אחריהם הלוויים לאחר החורבן. לדעתי, חלל חברתי זה זוכה לעיצוב מרשים בפתיחת ספר במדבר. מצד אחד בפרק הראשון של הספר נטען שנשיאת המשכן פוטרת את הלוויים מנשיאת נשק, ומצד אחר בפרק השני של הספר לא נטען שנשיאת המשכן מעניקה להם הגנה אלוהית. להפך, בפועל היא מחייבת הגנה אנושית מיוחדת של הלוויים. זהו גם העיקרון המארגן של הלוגיסטיקה של מחנה ישראל במדבר: השבטים השונים מקפידים — בין בתנועתם ובין במנוחתם — להגן על הלוויים על־ידי הקפתם הפיזית מכל עבר והרחקתם המרבית מהחזית.[9]

דגם ב: החכמים מגנים על האזרחים

כאן היחסים שבין החכמים ובין האזרחים מתהפכים. החכמים מוצגים כאן לא כמי שזקוקים להגנתם של האזרחים, כמו בדגם הקודם, אלא להפך, כמי שמספקים הגנה לאזרחים.

הגנה זו עשויה להיתפס כהגנה על־טבעית, בדרך נס, או לחלופין כהגנה טבעית־מוסרית. אפשר לטעון שללימוד התורה וכן לתפילה יש מעין אפקט מָגי המבטיח את ההגנה על העיר: 'כל זמן שקולו של יעקב מצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין ידי עשו שולטות בו',[10] אך אפשר להציע כאן גם טענה ארצית יותר. עיר שיש בה חברת לומדים חזקה מעיר

9. מובן שבמודל שכזה עשוי להיווצר מתח מסוכן בין החכמים ובין שאר האזרחים, בדיוק כמו שמתח כזה אכן נוצר בין הלוויים לשאר העם במדבר. שכן ללוויים, אם להשתמש בניסוחו של וולצר, היה עניין חומרי בקדושה אשר היה קשה להסתירו. מיכאל וולצר, **יציאת מצרים כמהפכה**, תל־אביב 1993, עמ' 97. בהקשר זה שפינוזה טען כי העובדה שמשה בחר דווקא את שבטו לשמש בקודש, על כל טובות ההנאה הכרוכות בכך, הביאה לתסיסה חברתית, וזו החריפה והלכה, עד שבסופו של דבר החריבה את מדינת העברים הקדומה. ראו: ברוך שפינוזה, **מאמר תיאולוגי־מדיני** (תרגם ח' וירשובסקי), ירושלים 1989, עמ' 187–190. לדיון ראו: יובל גובני, 'התאולוגיה הפוליטית של מדינת העברים הקדומה על־פי שפינוזה', **זמנים**, 103 (קיץ 2008), עמ' 62–73. מעניין לציין כי מיד עם הקמתה של מדינת העברים החדשה הזהיר הריא"ה הרצוג, הרב הראשי לישראל, מפני העוינות הציבורית שעלול ליצור פטור משירות צבאי לתלמידי הישיבות. בתזכיר אשר שלח לוועד ראשי הישיבות בארץ־ישראל הוא טען כי עד עכשיו אפילו בחוגים הלא דתיים בארץ־ישראל, לרבות בקיבוצים, היו מכבדים את מוסדות התורה ואת הלומדים אותה, אולם בעקבות סירוב להגן על המולדת בכלל ועל ירושלים בפרט המצב עלול להשתנות מן הקצה אל הקצה: 'הישיבות שבהן צעירי האומה מקריבין מיטב חלבם ודמם, מבחר שנותיהם וכשרונותיהם למען קיום תורתנו הקדושה הן בבחינת המזבח במקדש האומה שהיא ארץ ישראל ובראשה ירושלים עיר הקודש [...] וכמה טרחו חז"ל שלא יפול לעז מצד ההמונים על המזבח (בבלי, גיטין נה ע"ב)'. כמובא בתוך: זרח ורהפטיג, **חוקה לישראל — דת ומדינה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 236.

10. 'אמר ר' אבא בר כהנא לא עמדו פילוסופין באומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי. אמרו להם: "יכולין אנו להזדווג לאומה זו[?]" אמרו להם: "לכו וחזרו על בתי כנסיות שלהם [ועל בתי

שאין בה חברת לומדים מכיוון שחברת הלומדים מטופלת בבחינה שיטתית, נוקבת ומתמדת של העקרונות המארגנים של העיר, וכן של הדרך שבה היא מתנהלת בפועל. בית־המדרש הוא המקום שהעיר חושבת בו את עצמה. החוסן החיצוני של העיר על־פי תפיסה זו הוא פועל יוצא מבחינה פנימית מתמדת. ולכן תלמידי החכמים הם אלה שבאמת חוצצים בין ישראל ובין הקמים עליהם. העורף, בהקשר זה, הוא החזית האמיתית.

גרסה קיצונית של עמדה זו אימצו שלוחיו של ר׳ יהודה הנשיא, ר׳ חייה ר׳ אסי ור׳ אמי. בעת סיור שנועד לחזק את לימוד התורה בעיירותיה השונות של ארץ־ישראל הם הגיעו למקום שלא היה בו לא סופר ולא מלמד. ׳הציגו בפנינו את שומרי העיר [נטורי קרתא]׳, ביקשו חברי המשלחת. וכאשר הציגו בפניהם אנשי המקום את שומרי העיר, הטיחו בהם חברי המשלחת המאוכזבים: ׳אין אלה שומרי העיר אלא מחריבי העיר׳, בתמיהה שאלו אותם אנשי המקום: ׳אם אלה אינם שומרי העיר מי הם שומרי העיר?׳, ענו להם חברי המשלחת: ׳סופרים ומלמדים, כמו שכתוב: ״אִם ה׳ לֹא־יִבְנֶה בַיִת [שָׁוְא עָמְלוּ בוֹנָיו בּוֹ אִם־ה׳ לֹא־יִשְׁמָר־עִיר שָׁוְא שָׁקַד שׁוֹמֵר]״ (תהלים קכז א)׳.[11]

דגם ג: שיתוף־פעולה והגנה הדדית

שני הדגמים הקודמים מנוגדים זה לזה, אך הם לא בהכרח מוציאים זה את זה. מהטענה שתלמידי החכמים מגנים על העיר לא בהכרח נובעת הטענה (שהציגו שלוחיו של רבי יהודה הנשיא) כי שומרי העיר מחריבים את העיר; ולהפך, מהטענה ששומרי העיר אכן שומרים על העיר לא נובע שתלמידי החכמים מחריבים את העיר כאשר הם בוחרים ללמוד במקום להילחם.

מודל שיתוף־הפעולה מאחד את שני הדגמים הקודמים. לפי מודל זה, האזרחים ותלמידי החכמים הם שתי קבוצות המגנות זו על זו בהדדיות. זו אוחזת בסייפא וזו אוחזת בספרא כדי להגן על העיר. אפשר להבין את ההגנה של האוחזים בספרא, כמוצע במודל

מדרשות שלהם]. אם התינוקות מצפצפין בקולן אי אתם יכולין להם, ואם לאו אתם יכולין להם. שכן הבטיחם אביהם ואמר להם: ׳הַקֹּל קוֹל יַעֲקֹב וְהַיָּדַיִם יְדֵי עֵשָׂו׳ (בראשית כז כב). כל זמן שקולו של יעקב [מצפצף] בבתי כנסיות ובתי מדרשות, אין הידים ידי עשו, וכל זמן שאין קולו מצפצף בבתי כנסיות ובתי מדרשות הידים ידי עשו״׳. **איכה רבתי**, מהדורת בובר, וילנה תרנ״ט, פתיחתא ב.

11. ראו: ירושלמי, חגיגה א, ז. בהשראת קטע זה סירבו החוגים החרדים הרדיקליים בשנת תרצ״ט (1938) לשלם את ׳כופר היישוב׳ — מס שהטיל היישוב היהודי בארץ־ישראל על כל איש ואישה למימון פעולות ההגנה מפני התקפות הערבים. ואכן, ׳הכינוי ״נטורי קרתא״ מציין עד היום הזה את זהותו של החוג החרדי הרדיקלי ביותר, בא אפוא להתריס כנגד שינוי הערכים שמבקשים הציונים לחולל, לדידם של המתבדלים, במהות היהודית ובתולדות ישראל. עם ישראל, עם ה׳ פרש מן ההיסטוריה של העמים ונתכנס לו באוהלה של תורה; הוא נצטווה לנקוט עמדה של אדישות ופסיוויות כלפי התחום המדיני הצבאי, מזה, וגישה של דבקות ופעילות בתחום הדתי־רוחני, מזה׳. אבי רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל־אביב 1993, עמ׳ 86–87.

הקודם, כהגנה טבעית־מוסרית או כהגנה על־טבעית־מָגית, ואפילו כשילוב בין שתי האפשרויות הללו.

הרב זווין[12] תבע אמנם לגייס לצבא את תלמידי החכמים, אך הדרשה הבאה שלו עשויה להלום בהחלט גם את מודל שיתוף־הפעולה: 'אם בחקותי תלכו, יכול זה קיום המצות [...] הא מה אני מקיים אם בחקותי תלכו, שתהיו עמלים בתורה'[13] ומה הובטח בשכר זה? 'ורדפתם את אויבכם ונפלו לפניכם לחרב'. אמנם 'ונפלו', אבל — ו'רדפתם!'.[14] כדי להביס את האויב הקם עליהם בני ישראל נתבעים גם לעמול בתורה וגם להטיל את עצמם למלחמה. מילוי מלא ויעיל של משימה כפולה זו, כך אפשר לטעון בהתאם למודל שיתוף־הפעולה, מחייב שבחלוקת העבודה הכללית של החברה יתמחו אזרחים מסוימים בלמידה ואחרים בלחימה. המתמחים בלמידה יספקו את ההגנה הדתית־מוסרית של העיר, ואילו המתמחים בלחימה יספקו את ההגנה הצבאית־בטחונית שלה. דגם זה מושתת על התובנה שההגנה שמספקת כל אחת מהקבוצות היא הכרחית, אך היא לא מספיקה. על כל קבוצה להכיר בכך שעל מנת להגן על עצמה היא חייבת להגן גם על זולתה. ההגנה על העיר, על־פי מודל זה, מחייבת שיתוף־פעולה, ומתוך הכרח זה סביר להניח שתיווצר גם הבנה והערכה הדדית בין תלמידי החכמים ובין שאר האזרחים.

דגם ד: נתק — 'רבנן לא צריכי נטירותא'

שלושת הדגמים הקודמים של הפטור של החכמים מהשירות הצבאי היו מבוססים על יחסי תלות, כאלה או אחרים, בין החכמים ובין כלל האזרחים. בדגם הראשון החכמים תלויים באזרחים, בדגם השני האזרחים תלויים בחכמים, ובדגם השלישי שתי הקבוצות תלויות זו בזו, למען בטחונן והגנתן. לעומת זאת, הדגם הרביעי והאחרון מבסס את הפטור המוענק לחכמים על ניתוק מוחלט שלהם מהחברה.

הטענה כאן היא שלהבדיל מכלל תושבי העיר, הגנתם של החכמים מסופקת ישירות על־ידי אלוהים, ולכן החכמים פטורים מלהגן על עצמם או מלשלם תמורת הגנתם של אחרים. זאת היתה הטענה שהציגו ריש לקיש ורבי יוחנן נגד מס חומת העיר שהטיל רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא, (גם) על תלמידי החכמים של העיר. תלמידי

12. הרב שלמה יוסף זווין (בלארוס-ישראל, 1885-1978) היה ממייסדיה ועורכיה של האנציקלופדיה התלמודית ולימים חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל. ראו את ההקדמה לתרגום האנגלי של הפמפלט על גיוס בני הישיבות, Shelomo Yosef Zevin, 'On the Drafting of Yeshiva Students' (trans. David Wachsman), *Tradition*, 21, 4 (Fall 1985), pp. 52-55
13. ויקרא כו:ג; תורת כהנים, שם; רש"י, שם.
14. מתוך הפמפלט 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות (למרנן ורבנן ראשי הישיבות), מאת אחד הרבנים'. הרב שלמה יוסף זווין פרסם את הפמפלט בתגובה ל'דעת תורה' שפרסמו רבנים בירושלים נגד גיוס בני ישיבות בעיתון **היומן**, בתאריך 5.5.1948, והוא חזר ונדפס בתוך: כהן, **גיוס כהלכה**, עמ' 217-220.

חכמים, כך הם טענו, פשוט אינם צורכים את שירותי ההגנה של העיר, ולכן יש לפטור אותם מלשלם תמורתם.[15]

אך העניין כאן אינו צרכני בלבד. כאשר תלמידי חכמים טוענים כי בכל מה שקשור לחיים ולמוות גורלם אינו כגורל כלל תושבי העיר הם מתנתקים לחלוטין מהמרחב החברתי של העיר. בעמידתם הייחודית מול אלוהים, החכמים מקימים לעצמם כעין עיר בתוך עיר. חומותיה של עיר החכמים אינן עשויות אבן ומגדליה אינם מתנשאים אל על. במקום זאת, כמו שדורש רבי יוחנן את הפסוק משיר השירים 'אֲנִי חוֹמָה וְשָׁדַי כַּמִּגְדָּלוֹת': 'אֲנִי חוֹמָה' — זו תורה, ו'שָׁדַי כַּמִּגְדָּלוֹת' — אלו תלמידי חכמים.[16]

רבי יוחנן מציג בדרשתו גרסה קיצונית של מודל הניתוק. הוא דוחה את העמדה המקובלת, זו שריש לקיש מציג באותה סוגיה, ולפיה שיר השירים מוקדש לתיאור מערכת היחסים שבין עם ישראל לאלוהים. במקום זאת הוא טוען ששיר השירים מתאר את מערכת היחסים שבין תלמידי חכמים לאלוהים. תלמידי חכמים מוצגים כאן, ברוח כיתתית מובהקת, כ'ישראל האמתי'. הם רואים עצמם כמי שחיים מחוץ למקומם וזמנם. העיר הטקסטואלית שלהם היא העיר האמיתית, והיום־יום שלהם הוא אחרית הימים. כך למשל כמה מתלמידי הישיבות במדינת ישראל המודרנית רואים עצמם כמי שחיים בעיר מקלט בתוך העיר הנהנתנית הגדולה, זו שבניה מגויסים לצבא. חיילי צבא ההגנה לישראל, על־פי תפיסה זו, דווקא בגלל קרבתם לעיר האלוהים והחלופה שהם מציעים לסגנון החיים שלה, מסכנים אותה במובנים מסוימים אפילו יותר מאויביה הזרים והרחוקים.[17]

15. טיעון זה מופיע בסוגיית 'רבנן לא צריכי נטירותא' [חכמים אינם צריכים שמירה] במסכת בבא בתרא בתלמוד הבבלי, שהיא אחת מסוגיות הציר בפולמוס ההלכתי על חובותיהם של חכמים בכל הנוגע להגנתה ולבטחונה של העיר: 'רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן [הטיל את הוצאות חומת העיר (גם) על חכמים]. אמר ריש לקיש: "רבנן לא צריכי נטירותא [חכמים אינם צריכים שמירה]" דכתיב "אֶסְפְּרֵם מֵחוֹל יִרְבּוּן" (תהלים קלט יח). "אֶסְפְּרֵם" למאן [למי הוא מתייחס]? אילימא לצדיקים דנפישי מחלא [אם תאמר לצדיקים בא הכתוב לומר שהם מרובים מן החול] השתא כולהו ישראל כתיב בהו [הרי כל ישראל נאמר בהם] "כַּחוֹל אֲשֶׁר עַל שְׂפַת הַיָּם" (בראשית כב יז) צדיקים עצמם [שהם חלק מעם ישראל] מחול ירבון?! [כיצד יתכן שהם יהיו מרובים יותר] אלא הכי קאמר [כך אמר]: "אֶסְפְּרֵם" למעשיהם של צדיקים — מחול ירבון, וקל וחומר ומה חול שמועט מגין על הים מעשיהם של צדיקים שהם מרובים לא כל שכן שמגינים עליהם. כי אתא לקמיה [כאשר בא ריש לקיש לפני] דרבי יוחנן [וסיפר לו אותו המעשה,] אמר ליה [לו] מאי טעמא לא תימא ליה מהא [מה טעם לא אמר לו מפסוק זה] "אֲנִי חוֹמָה וְשָׁדַי כַּמִּגְדָּלוֹת" (שיר השירים ח י) "אני חומה" זו תורה ו"שדי כמגדלות" אלו תלמידי חכמים? וריש לקיש [שלא דרש מכאן] סבר לה כדדרש [סבור שיש לפרש זאת כמו שדרש] רבא: "אני חומה" זו כנסת ישראל ו"שדי כמגדלות" אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות'. בבלי, בבא בתרא ז ע"ב–ח ע"א.

16. ראו שם.

17. מבחינה סוציולוגית, כמו שפרידמן טוען, 'הוצאתו של הצעיר החרדי מן הישיבה, לפני שנשא אשה, למשך שלוש שנים של שירות צבאי סדיר, אינה רק הפרעה בתהליך הלימוד, אלא היא גם מאפשרת לצעיר החרדי להשתלב בחברת הצעירים הלא־חרדית, תוך מפגש בלתי אמצעי. החברה החרדית למדה כי סוד היציבות וההמשכיות הבין־דורית טמון בפיקוח על הנישואין. כל עוד נמשך פרק

טענות נגד הענקת הפטור

בסעיף הנוכחי אציג טענות שונות שהועלו נגד הענקת הפטור מהשירות הצבאי לחכמים. אפתח את הדיון בהקשר הישראלי. טענת הנגד, בפולמוס שלא ירד מעולם מסדר יומה של החברה הישראלית, היא כי מי שמסכן את החברה הישראלית מבפנים הם דווקא תלמידי הישיבות המשתמטים מחובת ההגנה עליה. שכן שום חברה אינה יכולה לשמור על לכידותה הבסיסית לאורך ימים כאשר מגזר שלם בתוכה אינו ממלא את החובות הבסיסיים הכרוכים בתפעולה השוטף. החברה הישראלית היא חברה שכולה, וככזאת היא תובעת בשם הצדק שכל המגזרים בה ייטלו חלק שווה בשכול.

בחברה הישראלית בת זמננו איבדו תלמידי החכמים את המעמד האריסטוקרטי שהקנה להם בעבר פטור ממס כספי או ממס גופני לצורכי ביטחון והגנה על העיר. בישראל תלמידי החכמים אינם מתפקדים עוד כממקדי הזהות של החברה, וההרגשה שהם כביכול לומדים תורה במקום ולמען כל האחרים אינה רווחת עוד. כוח השכנוע שהיה לנימוקים הקלאסיים אשר הוענקו לפטור זה נשחק כמעט לחלוטין. כיום מעטים בלבד (מחוץ לעולם הישיבות) סבורים כי תלמידי החכמים זכאים לפטור מהשירות הצבאי מכיוון שאלוהים מגן עליהם, כמו שטענו ריש לקיש ורבי יוחנן.[18] מעטים גם יהיו מוכנים לקבל כיום טענה ברוח הטענה שהציג רבי יהודה הנשיא באותה הסוגיה, ולפיה 'אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי ארצות',[19] ולכן עמי הארצות, ורק עמי הארצות, צריכים לשאת בנטל הפורענויות, ובכלל זה המלחמות המתרגשות ובאות על מדינת ישראל. זאת ועוד, מכיוון שבמדינת ישראל מס השמירה הוא גופני, ולא כספי, אי־אפשר עוד להעניק לחכמים פטור בשל מצבם הכלכלי העגום.

אך הקולות העכשוויים הקוראים לגייס לאלתר את כל תלמידי הישיבות בישראל אינם נשמעים מכיוון אחד. כמה מהם אמנם נשמעים מישראלים המבקשים להתנתק — לעתים עד כדי התנכרות — מהמסורת היהודית, אך חלק לא מבוטל של קולות אלה נשמעים דווקא ממי שמבקשים לשמר ולטפח מסורת זו. על כל פנים, מרתק להיווכח כיצד בקולות השונים מהדהדים, בין מדעת ובין שלא מדעת, טענות מסורתיות נגד הענקת פטורים.

הטענה העקרונית, למשל, שניצול לרעה של פטור על־ידי מעמידי פנים הוא סיבה מספקת לביטולו זוכה להתייחסות מרתקת כבר **בספר חסידים**.[20] אמנם ההקשר שם אחר,

הרווקות אין ההמשכיות מובטחת. לכן קיומם של הישיבות והכוללים כאחד והמעבר הרציף והבלתי מופרע מן הישיבה לכולל, הוא תנאי ליכולתה של החברה החרדית לקיים את עצמה במציאות המודרנית המאיימת'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 272.

18. בבלי, בבא בתרא ז ע"ב–ח, ע"א בסוגיית 'רבנן לא צריכי נטירותא' [חכמים אינם צריכים שמירה] שהוצגה לעיל בהערה 15.
19. ראו בהמשך הסוגיה, בבלי, בבא בתרא ח ע"א.
20. בקטע הבא מתוך **ספר חסידים** נטענת הטענה שפטור גורף ממסים לעניים עלול להיות מנוצל לרעה על־ידי מעמידי פנים, ולכן יש לבטלו. לחלופין, מוצע ההליך הבא: כל חברי הקהילה, ללא יוצא

הענקת פטור ממסים לעניים ולא הענקת פטור משירות צבאי לתלמידי חכמים; אך הטענה היא אותה טענה, יש לבטל את הפטור מכיוון שהוא מנוצל לרעה על־ידי מעמידי פנים; בעלי אמצעים המתחזים לעניים בגרמניה של המאה ה־12 או עמי ארצות המתחזים לתלמידי ישיבות בארץ־ישראל של המאה ה־21. אם כי להתמודדותם של החסידים בקהילות אשכנז עם מעמידי הפנים באמצעות שילוב בין ביטול הפטור ובין החזר המס בסתר לעניים יהיה קשה למצוא מקבילה בהקשר של הפטור הצבאי לתלמידי הישיבות במדינת ישראל.

באופן דומה, חוזרת ומוטחת בתלמידי החכמים ההאשמה כי עמדתם לוקה בצביעות משוועת. מצד אחד הם מצהירים על נתק מוחלט משירותי ההגנה של העיר; לטענתם, מכיוון ש׳אֱלֹהִים לָנוּ מַחֶסֶה׳[21] הם אינם צורכים שירותים אלה, ולכן הם גם פטורים מהשתתפות בתחזוקם. אך מצד שני בפועל הם נוטלים לעצמם מחסה בהגנה המוענקת להם על־ידי אזרחי העיר ולא זו בלבד אלא שהם אף מתערבים באופן בוטה בניהולה.

גרסאות שונות של טענה זו הציגו בהקשרים שונים בירושלים, בהפרש של כ־400 שנים, שני תלמידי חכמים שהיו מוטרדים מעמיתיהם המנצלים לרעה את מעמדם. רבי דוד בן שלמה אבן זמרא (רדב״ז), שכתב באמצע המאה ה־16, היה מסופק בכלל ׳אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא [מי שאינו צריך שמירה]׳. עם זאת, לא היה לו כל ספק כי השימוש של חכמים עשירים בירושלים בסְסמה ׳רבנן לא צריכי נטירותא [חכמים אינם צריכים שמירה]׳ אינו עולה בקנה אחד לא עם ההלכה ולא עם השכל הישר; שכן אף שהחכמים העשירים יזמו את מינוי השומרים על העיר כדי להגן על נפשם ורכושם, הם ביקשו להטיל את כל הוצאות השמירה על בעלי־הבתים העניים, בתואנה שהם עצמם, בהיותם חכמים, פטורים ממימון ההגנה על העיר.[22]

מן הכלל, ישלמו מסים בהתאם לאחוז קבוע מהאומדן של רכושם. ורק לאחר מכן יקבלו העניים בקהילה את כספם בחזרה, בסתר. ׳התורה נתנה שיעור כנגד דיעות [דרכי ההתנהגות של] בני אדם. אמרה לעשיר ולעני לתת מעשרות ותרומות ומתנות כהונה. אם יש עני בישראל וכהן עשיר, איך יתכן שהעני יתן להעשיר? אלא התורה צוותה לכל, עני ועשיר, כדי שלא יאמר העשיר: ״עני אני ואיך אתן לכהן עשיר?״ ואפילו לכהן עני יאמר: ״עשיר אתה!״ ולא יתנו לו. לכך לא חילק הכתוב. וכן כשצריכים הקהל לתת צדקה — אף על פי שיש עניים בעיר שמתפרנסים בצמצום — נותנים חרם לתת מן הליטרא כך וכך. אף על פי שזה אינו נכון שיתן העני לצורך שאר עניים, ופעמים שעני הנותן יותר עני מן המקבל — אלא צריכים ליתן חרם על כולם מפני הרעים. שאם לא יכנוס זה העני באותו חרם, גם רבים לא יכנסו; ונמצאו [כתוצאה מכך] רבים עניים נפסדים וכל עניין הקהל מבוטל. ולכך מוטב שיתנו גם הם [עניי העיר] ויכנסו עמהם בחרם. אבל אם היו הרעים נשמעים לטובים לא היו דוחקים אותם עניים. ויחזירו [פקידי הקהל] לעניים כל מה שנתנו בסתר בלא ידיעת הרעים. ואל תאמר: ״והלא צורך עניים הוא? — כלומר לא יתנו להם אלא כאחד מן אותם עניים שמקבצים להם [במקום זאת, העניים ששילמו שלא על פי הצדק את חלקם, יזכו להחזר מלא של כספם]״ ׳. **ספר חסידים**, מהדורת מרגליות, ירושלים תשי״ז, סימן אלף מו.

21. תהלים מו:ב.

22. ׳שאלת ממני אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלם בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת [שכר] שומרי השכונה. [את ה]תשובה כבר ידעת דאמרינן [שאמרנו] ב[תלמוד הבבלי במסכת]

כך גם הרב זווין, בפמפלט שפרסם בעילום שם בירושלים הנצורה במלחמת השחרור, פקפק בכנותם של תלמידי הישיבות אשר תבעו לעצמם פטור מחובת ההגנה על העיר בטענה שכחכמים הם מוגנים ישירות על־ידי אלוהים. הרי את שכונות הסְפָר בירושלים שנפגעו מירי הצלפים, הוא טען, נטשו תלמידי החכמים כמו כל שאר התושבים. ובכלל, 'התורה מגינה על העוסקים בה? אדרבה, היא הנותנת ישתתפו בני התורה במערכה, וזכות

בבא בתרא: "אמר רב יהודה: 'הכל לאגלי גפא [הכל מסייעין לגדור חומת העיר ולהעמיד שעריה] ואפילו מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא' [ואפילו יתומים אבל חכמים לא, מכיוון שהם אינם צריכים שמירה]" [ח, ע"א]. ו[דבר] זה מוסכם לא נפל בו מחלוקת אבל במס המוטל אקרקפתא דגברא הוא דאיכא פלוגתא [אבל במס גולגולת הוא זה שבו יש מחלוקת] אם חייבים הצבור לפרוע בעדם או לא, וכבר נהגו לשמוע למיקול ופורעין הכל [המנהג הקיים הוא להקל על חכמים ולשלם בעדם את כל המסים]. אבל בנידון דידן [שלנו] אפילו האומרים שאין החכמים חייבין לפרוע כסף גלגלתא [מס גולגולת] מודים הם דחייבים החכמים לפרוע בשמירות. דבשלמא היכא [נניח שהיכן] שהמלך או שר העיר מצוה להניח שומרים בכל שכונה ושכונה או שיצאו הם [התושבים] בעצמם לשמור כל אחד ואחד לילו [לילה אחד] בכי האי גוונא [במקרה שכזה] החכמים פטורים דלא בעו נטירותא [שאינם צריכים שמירה] ופורעין הבעלי בתים עליהם. ואם צריכין לשמור בעצמם יצאו הם [התושבים האחרים] ולא החכמים דרבנן לאו בני מיפק באכלוסא נינהו [שחכמים אינם יוצאים לבצע עבודות פיזיות על פי הכרזה פומבית (על מנת שלא לפגוע בכבודם). ראו: בבלי, בבא בתרא ח ע"א]. אי נמי [או גם במקרה] שאין המלך מצוה ולא כופה אותם ובני העיר צריכים לשכור שומרים, [הרי שבמקרה זה] החכמים פטורים כדכתיבנא [כמו שכתבנו]. אבל בנידון דידן [שלנו] הבעלי בתים אומרים: "אין אנחנו צריכין שומרים כי עניים אנחנו", והחכמים צועקים לאמר: "תעמידו שומרים", והם בעצמם מודים דבעו נטירותא [שהם צריכים שמירה], היש מן הדין או כן הסברא שיכופו [החכמים] את הבעלי בתים להעמיד שומרים, ולא יסייעו עמהם? ולכוף אותם על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם ואי אמרה לא צייתינן ליה [לא מצייתים לו] כי לקתה מדת הדין. אבל יכולין [החכמים] לכוף אותם שיעמידו שומרים, אם דבר צריך הוא, ויסייעו כולם כדתנן [כפי ששנינו] כופין בני העיר זה את זה וכו' [משנה, בבא בתרא, א ה] ואף על פי שידעתי שיש חכמים שהם חלוקים על זה, לעצמם הם דורשין ואין שומעים להם. ומכל מקום אל תטעה בדברי, שלא אמרתי אלא בזמן שהבעלי בתים טוענין: "אין אנו צריכין שמירה, אם לא יסייעו כולם" והחכמים אומרים: "על כל פנים תעמידו שומרים". בכי האי גוונא [במקרה שכזה] אני אומר כופין אלו את אלו. ואף על פי שיש טעם אחר כי מסופק אני אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא, איני נכנס בחקירה זו עתה כי דברי יעציבו את קצת חכמים ולכן השתיקה טובה מהדבור [ההדגשה שלי, י"ג]. ומכל מקום מה שכתבתי נראה לי ברור בלי חולק. ומכל מקום אם הדבר ברור שגם הבעלי בתים צריכין שמירה, ואין טוענים כך אלא כדי שיסייעו החכמים עמהם, בזה הדבר ברור שאם החכמים טוענים לא בעיא נטירותא אי נמי דשתקו [שאינם צריכים שמירה או אם הם שותקים הרי שבמקרה שכזה החכמים] אינם חייבים לסייע אותם. אבל אם הם מודים דבעו נטירותא [החכמים מודים שהם צריכים שמירה] וצועקים לאמר תעמידו שומרים, הדבר ברור אצלי דחייבים [החכמים] לסייע עמהם [עם שאר התושבים] דהודאת בעל דין כמאה עדים [...] וכל שכן במה שאני רואה בירושלם שנתרבה עין הגנבים בשביל החכמים, שאין לבושם כלבוש הבעלי בתים, ונראין מכובדים יותר מהם. וכל שכן שיש בדבר ספק נפשות, כאשר הוא מפורסם; ואין ראוי שיהיה בדבר התרשלות. והנראה לעניות דעתי כתבתי וכתב הרשב"א (רבי שלמה בן אברהם אבן אדרת) בתשובה על אחד שהיה פטור ממסים וארנונות, דחייב לפרוע בפסי העיר [מסי חומות העיר], משום דבעי נטירותא [שהוא צריך שמירה];

התורה תגן עליהם ועל חברים!'.[23] אולם שיאו של הסקנדל, טוענים רבים ברוח טענתו של זווין, הוא שנציגיהם של תלמידי הישיבות המשתמטים מהשירות הצבאי יושבים בממשלה ומשתתפים בהכרעות על הכרזת מלחמות, דרך ניהולן והפסקתן.

עם זאת, נראה שהטענה החזקה ביותר שהמסורת היהודית מציעה בהקשר הישראלי היא טענה הלכתית. מלחמות ישראל הן מלחמות מגן, וככאלה כולם חייבים להשתתף בהן, ו'אין שום הבדל בין דמו של גדול בתורה לדמו של עם־הארץ גמור [...]'.[24] הרי זו 'הלכה ידועה ופסוקה (באין חולק!)', כותב זווין, ש'עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם' זוהי מלחמת מצווה (רמב"ם, הלכות מלכים ה א), שאמרו עליה: 'הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה' (בבלי, סוטה מד ע"ב; רמב"ם, הלכות מלכים ז ד).[25]

עיצובו מחדש של הפטור באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית

כמו שראינו, ביטול המתכונת הנוכחית של הפטור המוענק לתלמידי ישיבות עולה בקנה אחד לא רק עם העמדה הציבורית הרווחת בישראל המודרנית אלא גם עם עמדת היסוד של המסורת היהודית לדורותיה.

עם זאת, למעט במקרים קיצוניים שנשקפת בהם סכנה מידית ומוחשית לקיומה של מדינת ישראל, כמו זו שנשקפה לה במלחמת השחרור, הצעתי היא לבטל רק את המתכונת הנוכחית של הפטור, אך לא את הפטור עצמו. במקום ביטול, מה שדרוש הוא עיצוב מחדש של הפטור באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית כעיקרון המארגן שלו. המאפיין הראשון של העיקרון, ההצטיינות, יבטיח צמצום של ממש במספר הפטורים שיוענקו לתלמידי הישיבות. והמאפיין השני של העיקרון, התרבותי, יבטיח הרחבה עקרונית של מעגל הזכאות מזה של התרבות הדתית־אורתודוקסית לזה של התרבות בכלל.

אף הכא נמי [כך גם במקרה שלנו כאן] תלמידי חכמים אף על גב דפטורי [למרות שהם פטורים] ממסים וארנונות, אי בעו נטירותא יהבי בפסי העיר [אם הם צריכים שמירה הם חייבים להשתתף בתשלום עבור חומות העיר]'. **שו"ת רדב"ז**, ירושלים תשל"ב, דפוס צילום, ורשה תרמ"ב, חלק ב סימן תשנב.

23. זווין, 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות' (לעיל הערה 14), עמ' 218. בקשר לציפייתם של בני הישיבות שאחרים ילחמו במקומם, מטיח זווין בבני הישיבות את השאלה הקלאסית: 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי? [מה ראית שדמך אדום יותר? אולי דמו של האיש ההוא (זה שאתה מבקש שימות במקומך) אדום יותר?]', בבלי, פסחים כה ע"ב.
24. זווין, 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות' (לעיל הערה 14), עמ' 217.
25. שם, עמ' 218. טענות דומות העלה הריא"ה הרצוג, בעיצומה של מלחמת השחרור. בתזכיר ששלח לוועד הישיבות בארץ־ישראל (ראו הערה 9) הוא מסתייג מבני הישיבות המנסים לפטור את עצמם מהשירות הצבאי בתואנה שהם עוסקים בלימוד תורה. ואלה הם דבריו: 'איך יאמר האומר, שמעון יעמוד כנגד להילחם ולהציל את עצמו ואת ראובן, וראובן ישב בחיבוק ידיים על חשבונו של שמעון, מפני שראובן הוא בן ישיבה?', מובא בתוך: ורהפטיג, **חוקה לישראל**, עמ' 236.

אימוץ קריטריון ההצטיינות ישים קץ להענקתו הגורפת של הפטור כיום למגזר שלם באוכלוסייה, הגורמת פיצול מסוכן של החברה הישראלית.[26] הענקת הפטור לקבוצה מצומצמת, מצומצמת מאוד, של תלמידי חכמים מצטיינים, מצטיינים מאוד, עשויה להקטין משמעותית את הניכור ההדדי שבין החרדים לשאר האזרחים בישראל;[27] בעיקר אם היא תהיה מלֻוה בהענקת פטור מקביל לצעירים ישראלים בעלי הישגים יוצאי דופן במכלול ענפי התרבות: מדע, אמנות וספורט. נוסף על כך, אימוצו של קריטריון ההצטיינות ייצור גם דימוי רחב ומשותף של תרבות ישראלית ויהודית, העשוי לחלץ את היהדות מהדימוי הצר שלה כנטע זר, קדם־צברי, בתרבות הישראלית.

ההגינות כלפי מגזריה השונים של החברה הישראלית מחייבת הרחבה כזאת של הפטור, אבל לא רק ההגינות מחייבת זאת, אלא גם קדימותה העקרונית של התרבות למדינה. התרבות במובנה הרחב היא זו שמעניקה ערך למדינה, והיא זו שמצדיקה את תֻחזוקה השוטף וההגנה עליה. גם אם המדינה היא מוצר של התרבות, אין לה ערך כשלעצמה. המדינה נועדה לשרת את התרבות, ולא להפך.[28] ומכיוון שהמדינה מאורגנת בצורה המאפשרת לה להיענות לתביעה אשר למען קידומה ושגשוגה של התרבות יזכו אזרחים מעטים בפטור מהשירות הצבאי, חובה עליה להיענות לתביעה זו. על כל זה לחול כמובן גם על היחס שבין המדינה ובין התרבות בישראל.

26. במקרא, מניעת פיצול חברתי על רקע דומה מובילה את משה לסרב לבקשתם של בני גד ובני ראובן להישאר בנחלתם בעבר הירדן המזרחי: 'הַאֲחֵיכֶם יָבֹאוּ לַמִּלְחָמָה וְאַתֶּם תֵּשְׁבוּ פֹּה'? (במדבר לב:ו). דוגמה מקראית נוספת בהקשר זה אפשר למצוא בשירת דבורה, הכוללת גינוי של יושבי העיר מֵרוֹז שלא השתתפו במאמץ המלחמתי נגד הכנענים: 'אֹורוּ מֵרוֹז אָמַר מַלְאַךְ יְהוָה אֹרוּ אָרוֹר יֹשְׁבֶיהָ כִּי לֹא בָאוּ לְעֶזְרַת יְהוָה לְעֶזְרַת יְהוָה בַּגִּבֹּרִים' (שופטים ה:כג).

27. למעשה קיים יחס של היזון חוזר בין ההתנכרות של החברה החילונית ובין אי־ההתגייסות של החברה החרדית. מצד אחד אי־ההתגייסות של החברה החרדית יוצרת התנכרות מצד החברה החילונית, ומצד אחר התנכרות זו מאפשרת את השלמתה, אם לא את הסכמתה, של החברה החילונית עם אי־ההתגייסות של החברה החרדית. מבחינה סוציולוגית, קובע פרידמן, הגטואיזציה של החברה החרדית שבמסגרתה 'החרדים מתכנסים בינם לבין עצמם [...] גרים בשכונות משלהם ומקיימים מערכות נפרדות של תרבות ובילוי [...] יוצרת מרחק כה גדול, עד שעובדת שחרורם של בחורי הישיבות מן השירות הצבאי אינה מוטחת בפניהם של החילוניים באופן ישיר ובלתי אמצעי'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 274.

28. לתובנה ניטשאנית זו היתה השפעה עצומה על התרבות העברית המתחדשת. ניטשה, כפי שטען גולומב, 'נלחם ברעיון של המדינה ובלאומיות הקיצונית משעה שהפכו למין "אליל חדש" וערך עליון, דהיינו מרגע שקבלו משמעות פשיסטית'. יעקב גולומב (עורך), 'מבוא', **ניטשה בתרבות העברית**, ירושלים תשס"ב, עמ' 8. אך **ממסות על חינוך לתרבות** עולה כי ניטשה לא שלל עקרונית את ההתארגנות המדינית־לאומית באשר היא, שכן התארגנות זו היא ביטוי הכרחי ולגיטימי של התרבות האנושית. לכן ביקורת התרבות שלו טיפחה ועודדה מגמות עומק בציונות המדינית, שראתה במדינה אמצעי להענקת 'מקלט בטוח' לעם היהודי, אשר יאפשר לו לפתח את מורשתו ותרבותו בלי לראות במדינה תכלית אחרונה ומטרה סופית. ראו: פרידריך וילהלם ניטשה, **מסות על חינוך לתרבות** (עריכה ותרגום יעקב גולומב), ירושלים 1988.

ההכרה בכך שהדת היהודית אינה מסמנת את גבולותיה של התרבות היהודית (כמו שטען רס״ג) אלא רק את אחד ממחוזותיה (כמו שטען אחד העם), מציינת את אחד הצעדים החשובים ביותר שעשתה התודעה היהודית במעבר מימי הביניים לעבר העת החדשה. כדי לצעוד בכיוון זה, מדינת ישראל — כמדינה יהודית מודרנית — חייבת לכלול בפטור מהשירות הצבאי על בסיס הצטיינות לא רק תלמידי ישיבות, אלא גם מדענים, אמנים וספורטאים צעירים התורמים תרומה מכרעת לתרבות היהודית־ישראלית בפרט ולתרבות האנושית בכלל.

העולם היהודי

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע, 1924–1925

מתתיהו מינץ

המהפכה הבולשביקית ומלחמת האזרחים הממושכת שבאה לאחריה היו עקובות מדם וזרעו חורבן ומצוקה קשים מנשוא, ולא זו בלבד אלא שהן המיטו כליה על דפוסי המשק הרוסי המסורתי, וגזרו נחשלות טכנולוגית ופיגור מטריאלי. בו בזמן הממשל המהפכני טרם הבין והתקשה לגבש מערכות משק חדשות שתעלינה בקנה אחד עם המאוויים 'המהפכניים', כביכול. ההידרדרות בלטה מאוד בערים ופגעה אנושות באוכלוסייתן. בתי־החרושת שהוחרמו מבעליהם הושבתו למעשה, בתי־המלאכה נצטמקו בשל התגמדותו של השוק, והפועלים, שהועסקו בתעשייה, שבו בהמוניהם לכפרי מוצאם שם עדיין נמצאה להם הזמינות לחזור ולעבוד במשק החקלאי. באנדרלמוסיה שחלחלה עמוקות וזעזעה את הארץ נהפכו הכפרים החקלאיים לעוגן ששמר על הפוטנציאל לעשייה משקית, לעבודה מפרנסת ולהישרדות. אין תמה אפוא שההשתלבות בחקלאות וההתרפקות על חיי הכפר הפכו לתופעה מעודדת בדינמיקה של הכלכלה הסובייטית המקרטעת. ואשר לגורל יהודי רוסיה, אין לי אלא לצטט את אשר אמרתי במאמרי 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים': 'הציבוריות היהודית הייתה בין קורבנותיה המובהקים [של המהפכה]. המהפכה הבולשביקית גלגלה על היהודים חידלון חברתי וכלכלי שלא ידעו כמותו עד אז והפכה אותם, בכל מקום שאליו הגיעה, בן־לילה, לאבק אדם, לציבור שנתיב חייו נטרף ללא סימן דרך'.[1]

במרי נפשם תרו גם היהודים אחר האפשרות להתרפק על החקלאות. הם התלקטו לחבורות שביקשו לפתח גני ירק באדמות פנויות בעיירות מגוריהם. הם גם ניסו להיאחז בכפרי הסביבה ולקבל לידם בחכירה שטחי קרקע בשדות שהופקעו מבעלי האחוזות שגורשו מאדמתם. אלא שהאיכרים סירבו להכיר בזכותם של היהודים לקרקע. הם רק ניאותו למסור להם חלקות בתחומי משקי הבית של בעלי האחוזות כדי למקד ביהודים את שנאתם אם וכאשר ישובו לחווילותיהם, חס וחלילה. התופעות האלה הנחו את אנשי

1. מתתיהו מינץ, 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות', **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (1995), עמ' 167.

הציבור היהודים, אלה שנשארו צמודים לציבור היהודי, ואלה שמצאו אחיזה במוסדות השלטון החדש ואף אלה שפעלו בסקציה היהודית של המפלגה (הייבסקציה) לגלגל רעיון של רשות ממלכתית לקידום מאורגן של הסבת היהודים אל החקלאות. הרעיון נדון בקומיסריון העממי לענייני לאומיים על־ידי שמעון דימנשטיין (Dimanschtein),[2] שעמד בראש המדור היהודי, ועל־ידי גריגורי ברוידו (Broido)[3] שהיה ממלא מקומו של סטלין בקומיסריון העממי לענייני הלאומים. הוא הובא לפני הלשכה הפוליטית של המפלגה וזו אישרה אותו. על מהלכי ההשתדלות, על אבני הנגף ועל ההיבטים הרעיוניים כתבתי במאמרי שהוזכר לעיל ובעוד מאמרים.[4]

* * *

מראשיתה לא היתה דרכה של 'הרשות לקידום התנחלותם של היהודים העמלים על הקרקע' ה'קומזט' (בראשי התיבות הרוסיים KOMZET) סוגה בשושנים. ולא זו בלבד אלא שבשנים 1924–1925 השתהה תהליך אישור התקנות המנחות. לא הניחה את הדעת, וגם לא הוסדרה סוגיית תפעולה המעשי של הרשות כסמכות במגעיה עם רשויות מוסמכות אחרות, ומעל לכול עם הקומיסריונים העממיים לחקלאות של רפובליקות הברית ושל הרפובליקות האוטונומיות, שזיקתם לנושא היתה עמוסה רתיעות והסתייגויות, כפי שיתברר בהמשך.

נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליסטיות (ЦИК СССР) אישרה את ההחלטה בדבר ייסודו של הקומזט ב־29 באוגוסט 1924 (תקנות הרשות אושרו לאחר זמן־מה, וסופית רק ב־25 בספטמבר 1925),[5] ובחודש זה,

2. שמעון דימנשטיין (1886–1938) — פעל בקומיסריון לענייני לאומים כמופקד על עניינים לאומיים יהודיים. נוכחותו בישיבה מלמדת על מעמדו הכללי. ואולם הוא לא יועד לשום תפקיד ביצועי במסגרת הקומזט. הוא נוכח בישיבות הבאות של המוסד, אולם לא נרשמה שום התבטאות משלו. מילא תפקיד חשוב בארגון ה'אוזט' — החברה לקידום הסבתם של היהודים העמלים לעבודת האדמה. הוצא להורג בשנת 1938.
3. גריגורי איזידורוביץ' (איסאקוביץ') ברוידו (1885–1956) — ב־1903 הצטרף לסוציאל־דמוקרטים ונספח לבולשביקים. בשנת 1905 פעל בטשקנט וערך את *Soldtskaia Gazeta*. ב־1919 היה חבר ב־Revsovet של הארמיה הראשונה בחזית המזרח. ממארגני האוניברסיטה הקומוניסטית של המזרח והרקטור שלה עד 1926. ב־1921–1923 שימש משנה לקומיסר לענייני לאומים. כתב ספרים והיה פעיל במוסדות השלטון עד 1941, ואחר־כך שימש נציג במוסדות שונים.
4. מתתיהו מינץ, 'ניירות עבודה לצורך ההתדיינות האידאולוגית בקרב צמרת הייבסקציה בעניין ביסוס שאלת הממלכתיות היהודית הסובייטית', **עיונים בתקומת ישראל**, 10 (2000), עמ' 165–179; הנ"ל, 'הנוסחה החבויה של לנין בשאלה היהודית ונוכחותה בשיח הסובייטי־יהודי', **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (2006), עמ' 533–547.
5. על הסוגיה וסבכיה ראו: מתתיהו מינץ, 'במסלול השחיקה: הדיון במעמדה הסטטוטורי של "הרשות ליישובם של היהודים העמלים על הקרקע" בברית המועצות', בתוך: אלי צור (עורך), **עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה**, ירושלים 2005, עמ' 20–42.

ואפילו לפני כן עם האישור שכבר ניתן לתוכנית בוועדה מיוחדת שפעלה ליד הלשכה הפוליטית של המפלגה, נעשו הצעדים המעשיים לתפעולה של הרשות.

ההחלטה הראשונה נפלה בוועדה הנ"ל ב־8 בפברואר 1924. בראש הישיבה ישב אלכסנדר דימיטרייביץ' ציורופה (Ciurupa)[6] ונכחו בה גיאורגי לאונידוביץ' פיאטאקוב (Piatakov)[7], גריגורי ברוידו ואסתר פרומקין.[8] נעדרו מן הישיבה ואלרין ולדימירוביץ' קויבישב ופטר גרמוגנוביץ' סמידוביץ'.[9] מלבד ההחלטה בדבר הקמת הקומזט קבעה הוועדה שעל הקומזט תוטל המחויבות 'לאתר את אזורי ההתנחלות' ותישמר לה הזכות לנהל משא־ומתן עם ארגונים ומוסדות בחוץ־לארץ כדי לגייס אמצעים לקידום מפעל הקומזט (שלא במפורש נתכוון הכתוב למוסדות יהודיים). בהחלטה אחרת נקבע ההרכב השמי של הנהלת הקומזט: לתפקיד יושב־ראש הוצע סמידוביץ' (Smidovich), ממלא מקומו היה קריסטיאן ראקובסקי,[10] ולחברים מונו איוואן יבדוקימוביץ' קלימנקו (Klimenko),[11] סעיד גאלייב (Galijev),[12] גריגורי ברוידו, אלכסנדר פטרוביץ' סמירנוב

6. אלכסנדר דימיטרייביץ' ציורופה (1870–1928) — נולד במחוז טאבריה, מת בקרים. בשנים 1921–1928 שימש משנה ליושב־ראש הוועדה מטעם מועצת הקומיסרים לענייני עבודה והגנה (STO). ב־1923 היה יושב־ראש הגוספלאן (הרשות לתכנון ממלכתי), וגם חבר הצי"ק הכללי. מאז הקונגרס ה־12 שימש חבר הוועד המרכזי.
7. גיאורגי ל' פיאטאקוב (1890–1937) — ממלא מקום יושב־ראש הגוספלאן. נספה בטיהורים.
8. אסתר פרומקין הוא כינויה של מלכה ליפשיץ (1885–1943) — לשעבר מן המנהיגות הבולטות של ה'בונד'. נספחה אל המפלגה הבולשביקית ב־1921 באקט הסופי של התחסלות ה'בונד'. בין נימוקיה לצעד זה הטעימה את היתרון שיהיה ליעדי ה'בונד' לכשייאבקו עליהם באמצעות הייבסקציה.
9. ואלרין ולדימירוביץ' קויבישב (1888–1935) — ממלא מקומו של ראש מועצת הקומיסרים וממלא מקום היושב־ראש של המועצה לעבודה ולהגנה (STO); פטר ג' סמידוביץ' (1874–1935) — חבר נשיאות הוועד הפועל המרכזי הכל־סובייטי ויושב־ראש של הקומזט.
10. קריסטיאן ראקובסקי (1873–1941) — בולגרי במוצאו, שימש ראש מועצת הקומיסרים העממיים של אוקראינה מיד לאחר מלחמת האזרחים. היה למעשה נציגה של מוסקבה באוקראינה, וממשלתו נחשבה ממשלת בובות. היה מקורב מאוד לטרוצקי והוגלה לסיביר. הכה על חטא וחזר לייצג את רוסיה כדיפלומט. הועמד לדין יחד עם בוחרין ונידון ל־20 שנות גלות בסיביר. ב־1941 נרצח בפקודת סטלין.
11. איוואן יבדוקימוביץ' קלימנקו (1891–1938) — אוקראיני, בולשביק משנת 1912. אחרי המהפכה עבד בממסד המפלגתי באודסה ובקייב. בשנים 1922–1924 שימש קומיסר לענייני קרקע של אוקראינה. ב־1925–1927 מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה. בעת הטיהור הגדול נורה ללא משפט.
12. קשה לי לזהות את גאלייב, שכן אין מדובר כאן בסולטאן גאלייב שעמד בראש האופוזיציה של הרפובליקות ה'אוטונומיות' בפדרציה הרוסית, שנאבקו על זכותן להיות רפובליקות סוציאליסטיות כדוגמת ביילורוסיה ואוקראינה, ולפרק על־ידי־כך את המדינה הפדרטיבית הרוסית. בשנת 1923 הודח סולטאן גאלייב זה מכל תפקידיו הממלכתיים. יש אולי אפשרות להצביע על סעיד גאלייב (1894–1938), שבשנת 1923 היה יושב־ראש של מועצת הקומיסרים העממיים של קרים וסולק. אפשר שאחר־כך מינו אותו לייצג את קרים בהנהלת הקומזט. אינני יכול לאשר את נוכחותו המעשית בישיבות על יסוד התיעוד שברשותי. הוצא להורג ב־1938.

(Smyrnov),[13] ואסתר פרומקין (כנציגת הייבסקציה). עוד שני מינויים היו שמורים לנציג הוועד המרכזי של המפלגה הביילורוסית ולנציג הוועד המרכזי של המפלגה האוקראינית. פרומקין ופיאטאקוב הסתייגו מן ההחלטה והציעו שהרכב ההנהלה יכלול שליש עד מחצית יהודים.[14]

הנוגעים בדבר הניחו קרוב לוודאי שהחלטות הגוף המפלגתי העליון (הפוליטביורו) די בהן כדי לקדם את העניין ממש. זו לא היתה הנחה חפוזה ובלתי־סבירה. בשנות העשרים הראשונות נחשבה הלשכה הפוליטית של המפלגה (הפוליטביורו) למוסד שהחלטותיו משקפות נאמנה ובצורה החלטית את רצון המפלגה ואת רצונה של צמרת השלטון. כך מן הצד המנהלי העקרוני. ואולם במישור הביצוע הזדקר היבט טורדני וטרחני, שמקץ זמן מועט לא היה אפשר להתעלם ממנו.

אף שהתיעוד על כך אינו מפורש, למעמיק בו יתברר ייחודו של פרק הזמן שבין החלטת הלשכה הפוליטית לבין האישור של הוועד הפועל המרכזי בספטמבר 1925 בכל הנוגע להבטחת תנאי הזינוק המינימליים של מפעל ההתנחלות היהודית על הקרקע, וממילא לתנאי הצלחתו. חפזונם של אנשי הקומזט נבע מעל לכול מעירנותם למפגעים האורבים בדרך. מכאן מובנת האצת המאמצים בשיחותיהם עם דרגי השלטון הרלוונטיים באתרי העשייה המועדפים (דרום אוקראינה הסמוך לימת אזוב וצפונו של חצי האי קרים) — והרצויים לדידה של הנהגת הקומזט — כדי להבטיח מהר ככל האפשר הבנות עם המערכות הממסדיות שענייני יישוב היהודים על הקרקע נשקו למרווח אחריותן הישירה, ובעיקר עם אלה מהן שחלשו על עתודות הקרקע שהלכו והצטמקו. המסויגים מן המפעל ואלה שזממו לחבל בו בכל מחיר — והיו כאלה למכביר (ולהלן אנסה לעמוד על טיבם) — היו עירניים לא פחות ופעלו באותם מוסדות עצמם כדי לצמק את מרווח חירותו של הקומזט ולסכל את יוזמותיו.

ברם, אקדים ואבחן שני היבטים שהפציעו במישור ההתמודדויות שבהן הממסד הבולשביקי הצעיר היה מסובך בשנות העשרים המוקדמות. בחינת ההיבטים נראית חשובה גם לצורך הבנת המצוקות שהתחבט בהן הקומזט, ולא רק בראשית דרכו. ההיבט הדומיננטי מקורו בעימות על עיצובה של הממלכתיות הסובייטית הכוללת. כלום תעוצב הברית כפדרציה ריכוזית במובהק או לחלופין כקונפדרציה רופפת של רפובליקות ריבוניות. וכיוצא בזה, כלום יזכו כל העמים שברוסיה במעמד ריבוני המקנה להם מעמד של רפובליקת ברית ולא יאכפו על חלק מהן מעמד של רפובליקה אוטונומית שיש עמו קיפוח לאומי ועלבון.

13. אלכסנדר פ׳ סמירנוב (1877–1938) – חבר הוועד המרכזי וחבר הוועד הפועל של ברית־המועצות. שימש קומיסר לענייני קרקע, הנארקומזם, של הפדרציה הרוסית ומטעמה ישב בהנהלת הקומזט. נספה בטיהורים.

14. (ЦДАГОУ, ф. 1 о. 20 № 1841). ראו גם: Г.В. Костырченко, Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм, Москва 2001, стр. 90 ид

ההיבט המשני, הכפוף, אבל מרכזי לענייננו, היה האינטראקציה שבין הסמכויות של מוסדות הממשל המרכזי, לכשיעוצבו, לבין סמכויות המוסדות המקבילים להם, והכפופים להם פורמלית, ברפובליקות הברית (כמו אוקראינה וביילורוסיה), והרפובליקות האוטונומיות שרובן היו משובצות מנהלית ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית. לצורך ליבון הנושא ניתן את הדעת בעיקר לקומיסריונים העממיים לחקלאות (בלשון הקיצורים הסובייטית Narkomzem) ומקביליהם בחבלים ובמחוזות.

שנת 1924, שבה נפרשו התוכניות והורכבו זרועות הביצוע של הקומזט, לא היתה, כידוע, השנה הפותחת של המדיניות הכלכלית החדשה (НЭП). מאז תפעולה (ב־1921) חלפו שנים אחדות שהיו קרוב לוודאי חיוניות וקובעות בכל הקשור לרעיונות בדבר הרחבת התעסוקה החקלאית ועיבוי האוכלוסין הכפריים בתחומי ריבונותו של הממשל הסובייטי. כמו כן נודעה חשיבות לכך שסמכות ההכרעה של המוסדות המרכזיים כבר היתה כפופה יותר לנהלים מחייבים, וממילא פחות שרירותית, וצפויה לביקורת של רשויות מיוחדות שהוקמו לצורך זה. ועוד, גם הגבולות של הרפובליקות הסוציאליסטיות והאוטונומיות אותרו והוגדרו פורמלית הן מן הבחינה המעשית, בשטח, והן מבחינת סמכויות האחריות והפיקוח. נקודה זו חשובה לנוכח העובדה שבה־בעת גם גבר והלך, לא מעט מתוך הציפיות שעודדה והתירה המדיניות הכלכלית החדשה, ה׳רעב׳ לקרקע בקרב האוכלוסיות הכפריות העודפות, ולא רק בקרבן.[15]

העילה המרכזית לכך היתה, שעודפי האוכלוסין בכפר טרם יכלו למצוא תעסוקה במפעלי תעשייה שקצב פיתוחם היה רחוק מלהדביק את הצרכים. במיוחד בלטה נחשלות זו במערבה של המדינה הסובייטית, שם היתה אוכלוסייה צפופה יחסית ונבדלת מבחינה אתנית. אוכלוסייה זו נטתה טבעית, בין מכוח האילוצים ובין מכוח התוכניות הכלכליות המעשיות, לשוב ולדבוק בתעסוקה חקלאית, כשהיא מעדיפה להתנחל באזורים הלאומיים הקרובים על פני ההימור הכרוך בנדידה למחוזות רחוקים, לסיביר הנידחת והקשה ומעל הכול אפופת החידה.[16]

זאת ועוד, חרף מאמצי ׳הקו הגנראלי׳ של המפלגה, שכבר הונהגה בידי סטלין, לגבש את המדינה הסובייטית כמדינה פדרטיבית ריכוזית, לא נחלשו בשנים 1923–1924 הכמיהות

15. לעניין משמעות ההלאמה של הקרקע בברית הרפובליקות הסוציאליסטיות: כלום היתה הקרקע קניין הברית וכפופה משפטית לממשלת הברית או קניין של כל רפובליקה וכפופה לשלטונה? לכל רפובליקה, כידוע, היה קומיסריון לענייני קרקע, כלום הוגבלה סמכותו לבעיות השימוש בקרקע (использование) בלבד (ידועים לנו גם מקרים של שינויי גבולות בין הרפובליקות. למשל הרפובליקה הביילורוסית ששטחה הורחב). כלום נעשה הדבר במשא־ומתן בין שתי הרפובליקות שנגעו בדבר, או שזו היתה החלטה שבסמכות הוועד הפועל של הברית. הניסוחים הפורמליים מטים אותנו להנחה שקניין הקרקע נכלל בסמכויות הברית כולה. אלא שלמעשה התקשתה הברית לכפות את רצונה כפשוטו. עניין זה נגע למרווח פעילותו של הקומזט ולציפיותיו.

16. בזיקה למדיניות הכלכלית החדשה צמחה טבעית ההערכה בדבר היתרון שמנכס לו האדם המחזיק בקרקע הלכה למעשה. לעניין זה היתה משמעות רחבה יותר שחשוב לתת עליה את הדעת.

הלאומיות בקרב עמי המיעוט. למגמות אלה קדָא דרור כבר עם מהפכת פברואר, והן עוד התעצמו לאחר מהפכת אוקטובר ומלחמת האזרחים שבאה בעקבותיה.[17] מדיניות הנא״פ, ׳המדיניות הכלכלית החדשה׳ או התובנות האידאולוגיות שהיו משוקעות אינטגרלית בסִסמה ׳עם הפנים אל האיכר׳, גם הן הזינו וחיזקו את מגמות הקונסולידציה הלאומית של עמי המיעוטים. וכיוון שכך נמצאו המשאלות הפרטיקולריות והלוקליות סותרות את ההיסקים הרעיוניים והמעשיים שנתחייבו מכוח ההנחיות של ׳הקו הגנראלי׳ של המפלגה. מרטין לאציס (Lazis), מאנשי הצמרת של המפלגה, קבל ש׳כמספר הסובייטים, מספר הרפובליקות׳.[18] העימותים הגלויים והכמוסים לא ירדו אפוא מסדר היום.[19]

כידוע אפיין סטלין את המדיניות בשאלה הלאומית של המדינה הסובייטית, וממילא בשאלת אופיה של הברית, בשנים הנדונות כ׳משחק ברפובליקות׳.[20] כלומר מחוות ויתור פתטיות ל׳גחמות׳ לאומיות שונות שדינן ותכליתן שתתפוגגנה, ככל משחק. בהתאם לשיטה, הִרבה הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים להציע ׳תצורות׳ ממלכתיות דו־לאומיות או רב־לאומיות, כגון הרפובליקה ה׳באשקירו־טטרית׳, ה׳ביילורוסית־

17. לאחרונה פורסמו כמה מחקרים שהוקדשו לליבון ההיבטים הלאומיים של מה שכונה התלכדות המדינה הסובייטית. ראו: *Культурные факторы* :А.П. Ненароков К единству равных *обьединительного движения советских народов 1917-24*, Москва 1991. פרסום אחר הוא הפרוטוקול הסטנוגרפי של ההתוועדות הסודית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית בשנת 1923 (Тайны национальной политики ЦК РКП, стенографический отчет секретного 4 совещания ЦК РКП, 1923 г., Москва 1992). מעניין מאוד המבוא של עורך ההוצאה בולאט סולטאנבקוב (Sultanbekov), שם, עמ׳ 4–11.

18. מפי נינארוקוב (Nienarokov) (לעיל הערה 17), עמ׳ 91. מרטין יאנוביץ׳ לאציס (1888–1938) — מוצאו מלטביה. אחרי מהפכת אוקטובר חבר הקולגיה של הקומיסריון לענייני פנים. אחרי 1921 חבר בוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות ובקולגיה של הקומיסריון לענייני חקלאות וחבר מטעמו בקומזט. הוצא להורג ב־1938.

19. לאחרונה פורסם מאמרה של וו״ג׳ צ׳בוטארייבה: В.Г. Чеботарева, ‘И.В. Сталин и партийно-советские национальные кадры’, Вопросы истории, 7 (2008), стр. 3-25 (להלן: צ׳בוטארייבה).

20. במכתב ללנין מ־22 בספטמבר 1922 כתב סטלין: ׳במרוצת ארבע השנים של מלחמת האזרחים כאשר אנו לנוכח האינטרוונציה [הכוונה לפלישת צבאות זרים לרוסיה כדי לדכא את המהפכה, כך ביקשה התעמולה הסובייטית להסוות ואף להעלים את מלחמת האזרחים] נאלצנו להבליט את הליברליזם של מוסקבה בשאלה הלאומית, הצלחנו, שלא בכוונה, להצמיח בקרב הקומוניסטים סוציאל־דמוקרטים תומכי עצמאות (социал-независимовцев) אמיתיים ועקביים התובעים ריבונות אמיתית בכל המובנים והמעריכים את מעורבות הוועד המרכזי של רק״פ [המפלגה הקומוניסטית הרוסית — השם הרשמי של המפלגה השלטת בשנה הנדונה] כמרמה ומשוא פנים מצדה של מוסקבה׳. ועוד לגבי דור הקומוניסטים הצעירים שבספר, ׳הממאנים לתפוס את הריבונות כמשחק, קובעים בנחישות שהמילים על ריבונות הן מטבעות תקפים ותובעים מאתנו בנחישות לממש את החקיקה בדבר רפובליקות בלתי־תלויות׳. צ׳בוטארייבה, שם, עמ׳ 3.

ליטאית', הטרנסקווקזית ועוד.[21] המציעים שיערו שצירופים אלה רק ישתקו את 'המדינות', יקזזו ויסכלו בעת ובעונה אחת את היומרות הבדלניות שתתחככנה זו בזו ויפיגו מכוח הפרובלמטיות את הזיקות הלאומיות. למעשה זו היתה עוד תקווה 'אסכטולוגית' מאוצר תקוות הסרק שטיפחה האידאולוגיה הבולשביקית. המודעות לאינטרסים הלאומיים ולסדר היום המתחייב ממנה נתגלעה בקרב האוכלוסייה כדומיננטית, והקודים המרקסיסטיים, המעמדיים והאינטרנציונליסטיים, נתעממו והלכו, מה גם שהמשק ההרוס והעוני המשווע, לרבות שיטות הממשל הברוטליות, לא עשו את המשטר אטרקטיבי ומלהיב. המציאות הראלית ניפצה אפוא את התחזיות, ולהנהגת המפלגה לא היתה ברֵרה אלא להתפשר ולהיעתר להלכי הרוח הרווחים בשטח, ובראש ובראשונה בקרב אנשי השורה במפלגה ובמנהלים שבשטח. הרפובליקות השונות נעשו מוקד שסביבו התלכדו הכמיהות הלאומיות והדבקות במסורותיהן. אין תמה שכמעט לאלתר הפציעו, ובעוצמה לא מבוטלת, הטינות הלאומיות הישנות, שרווחו באזורים האלה כבר לפני המהפכה. בין השאר הופגנו ללא כחל וסרק האינטרסים הלאומיים המקומיים בכל הקשור להקצאת הקרקעות הלאומיות לבני עמים אחרים, שביקשו לעקור מאזורים חקלאיים צפופים לאזורים דלילים יותר, ואתם החרדות מפני ריבוי כדי רוב דמוגרפי של הרוסים, נוסף על האיבה הקבועה אליהם. באוקראינה בלטה גם האיבה ליהודים, שבאה לידי ביטוי קטלני בפרעות של שנת 1919. יתרה מזו, הלכי רוח אלה גם לא נרתעו מלחפש לעצמם 'סבירות (קורקטיות) פוליטית' במחיצת השלטון הסובייטי.[22]

ואכן, אם נפנה ללבן את הנושא במישור הקרוב לסוגייתנו נחשוף מניה וביה את העימות של הקומזט עם החרדה הפטריוטית לשלמות הטריטוריאלית של כל רפובליקה במסגרת הברית, ובעיקר את ההיצמדות להנחה בדבר אופיו הלאומי של הקניין הקרקעי ושיוכו הבלעדי לציבור הלאומי ה'שורשי', הדומיננטי, בצד ההתנגדות למתן היתר ליניידות חופשית של נתינים סובייטים מרפובליקה לרפובליקה ומאזור אוטונומי אחד לאזור אוטונומי אחר, כשהתכלית היא היאחזות קבע כלכלית ואזרחית בתוכו.

לפעילי הקומזט התברר מהר, שמעשית יהיה עליהם להפגין נחישות ונחרצות ולהיצמד ללא רתיעה לעיקרון שהאדמה היא קניין הברית כולה, וכללי הקצאתה מעוגנים בסמכות השלטון המרכזי. שכן רק כך עשויה הקרקע להיות שייכת מעשית למי שמעבד אותה, או

21. על משמעותה של תוכנית הרפובליקות: נינארוקוב (לעיל הערה 17), עמ' 93: 'לחלץ את הרפובליקות מן האפשרות שיתגלעו בתוכן שאיפות לאומניות־שוביניסטיות.

22. נינארוקוב (לעיל הערה 17) דן בעיקר בהיבטים התרבותיים ובהתנגדות להטמעה, ששימשו מניע בהתעקשות עמי המיעוט על מידה מרבית של ריבונות מעשית; ואילו סולטאנבקוב (לעיל הערה 17) מבליט גם את היבט הקרקע הלאומית ואת הרצון להקנות לקומיסריונים לחקלאות של הרפובליקות סמכויות מכריעות בענייני שמירת הבעלות הלאומית על הקרקע. האוקראינים לא נרתעו מלהציע ליישב את היהודים בטריטוריות בסיביר, ובמילים אחרות — טרנספר של היהודים.

לחלופין למי שיעבדה לאחר שתוכשר לכך.[23] וכל זה נגד העיקרון שהטריטוריה היא חלק מן הזכות להגדרה עצמית של האומה הדומיננטית בכל רפובליקה. בדיעבד, כאמור, צפה ורווחה בפולמוס הפוליטי התובנה שהאוכלוסייה נחלקת לשורשית (הציבור הלאומי הדומיננטי המְממש ברפובליקה שלו את זכות ההגדרה העצמית) ובלתי־שורשית (בני לאומים שהיגרו אל תוך הטריטוריה בתקופות שונות), כלומר נספחת. הרתיעה מעירוב אוכלוסין חופשי, מגמה שהונחתה ממוסקבה ושירתה את חזון הרוסיפיקציה, בלטה מאוד באזורים האסייתיים, האסלאמיים, שבהם נאבקה האוכלוסייה המקומית בתהליך התנחלותם של איכרים נטולי קרקע מרוסיה האירופית. גם באוקראינה לא הגיב האיכר המקומי באדישות על הנסיונות ליישב רוסים בתחום הרפובליקה שלו. ואם כזה היה היחס של האוקראינים לרוסים, לא כל שכן ליהודים. בלשון אחרת, אף שזכויותיהם של היהודים הושוו מבחינה אזרחית, או כפי שנהגו להטעים, שבטלו כל המגבלות, המשיכו היהודים להיתפס כיסוד זר, נספח, שפתרון בעיותיו איננו מעניינה של הרפובליקה שבה הם יושבים.[24] להלן ננסה להתחקות אחר המהלכים המעשיים והתסכולים של הקומזט, כפי שהם נחשפים לנגד עינינו על בסיס התיעוד המקורי.

המתווה האופטימי (המושב הראשון של הנהלת הקומזט)

הישיבה הראשונה של הרשות התכנסה ב־4 בספטמבר 1924. נכחו בה פטר סמידוביץ׳, שמעון דימנשטיין, נחום מ׳ אנצֶלוביץ׳,[25] אברהם מרז׳ין,[26] ו״מ איגנטובסקי[27] ויואל (יולי)

23. על מקורות החוק ונוסחו ראו: ‘Земельное законодательство, национализация земли’, Юридический словарь, 2 т., Москва 1956. (глав. редактор), П.И. Кудрявцев על־פי החוק הוגדרה הקרקע קניינה של הברית כולה, ואילו השימוש בה היה בסמכות שלטונות הקרקע הרפובליקניים. מעשית הטרידה הסוגיה, האם ההגדרה בדבר טיפולו הבלעדי של הממסד הרפובליקני בשימוש בקרקע איננה מקפחת ומבטלת את זכות הקניין הפורמלית של הברית.
24. על הרצון האוקראיני להביא לידי עקירתם של היהודים, ראו דברי קלימנקו, הקומיסר לענייני קרקע של אוקראינה, על אוכלוסייה שורשית ונספחת, להלן בגוף המאמר.
25. נחום אנצלוביץ׳ (1888–1952) — פעל בממשל הסובייטי, במפלגה ובאיגוד המקצועי של פועלי היער והחקלאות. בשנות השלושים שימש קומיסר במועצת הקומיסרים של הברית לענייני תעשיית היער. פוטר ערב המלחמה.
26. אברהם מרז׳ין (1880–1938) — נולד בעיירה מרז׳אני באוקראינה. את פעילותו הציבורית החל כציוני. אחר־כך נהפך לחובב יידיש ושימש מורה בבתי־הספר של ׳חברת מפיצי השכלה׳ באודסה. ב־1917 נספח לבונד, היה פעיל בו וכתב חיבורי הסברה על הבונד והציונות. ב־1919 נספח אל ה׳קומבונד׳ — ארגון של יוצאי הבונד שחיפש הידברות עם המפלגה הקומוניסטית — וכשהנסיונות להידבר לא צלחו התפזר הארגון וחבריו התקבלו למפלגה הקומוניסטית. היה פעיל במדור היהודי של המפלגה ואחר־כך פעל לעידוד ההסבה של היהודים העמלים לחקלאות. היה דמות מרכזית בקומזט. נרצח ב־1938.
27. ו״מ איגנטובסקי עמד בראש הוועדה הביילורוסית לקידום הסבתם אל הקרקע של יהודים עמלים

גולדה (Golde). משום מעמדו הרשמי נכח בישיבה גם אלכסנדר ג׳ צ׳רביאקוב,[28] יושב־ראש הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות ויושב־ראש הוועד הפועל של הרפובליקה של ביילורוסיה.[29] לא היו אלה כל החברים הקבועים של הנהלת הקומזט.[30] לאחר הדיון בסעיף הראשון שנסב על טיוטת ההצעה לגיבושה הפורמלי של הרשות לרבות האידאולוגיה שלה, דהיינו הצעת התקנות של הקומזט שיעצבוהו כגוף סטטוטורי,[31] עברה הישיבה לדון בסעיף (השני) על ׳אזור ההתנחלות של היהודים העמלים׳. אין הדיווח מסגיר פרטים על מהלך ההתדיינות ואם נתגלתה בה מחלוקת.[32] בסיום הדיון נוסחה החלטה כדלקמן:

> כאזורי ההתנחלות של היהודים העמלים יש לנקוב בראש ובראשונה את השטחים החופשיים המצויים באזור המושבות היהודיות בדרום אוקראינה, וגם את צפונה של קרים. יש להקים ועדה לעיבוד מפורט של שאלת האזורים בהרכב של שלושה; מזכיר הרשות [אקטואלית אברהם מרז׳ין], החבר אנצלוביץ׳ והחבר לאציס. המכנס הוא המזכיר.[33]

מתחוור מן הניסוח, שהוועדה לא סמכה את ידה, או שלא ניתן לה לסמוך את ידה, על אזור התנחלות אחד בלבד (על־פי נוסח ההצעה),[34] אלא המליצה לבחון עקרונית יותר מאזור

ביילורוסיה. שימש נשיא האקדמיה הביילורוסית למדעים (1931–1938). שם קץ לחייו בהעריכו את הצפוי לו בעת הטיהורים.

28. אלכסנדר ג׳ צ׳רביאקוב (1892–1937) — משנת 1922 אחד מיושבי־הראש של הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות. ב־1924 נתמנה ליושב־ראש הוועד הפועל של הרפובליקה הביילורוסית. נדון למוות ב־1937.

29. השימוש בלשון ׳בנוכחותם׳ מלמד שלא היה זה ההרכב המלא, ואפשר שטרם אושר הרכב מלא. הראיה שלצורך קביעת צוותי הדיון המשניים נמנו אנשים נוספים, כגון לאציס ויורי לארין (וראו עליו להלן בהערה 59). ראו הפרוטוקול מספר 1: ГАРФ. ф. 7451, оп. 1, д. 7, стр. 1-6 (להלן: הפרוטוקול). אף שצ׳רביאקוב הובא בתעודה בצירוף שני תאריו, אין הכוונה להציגו כנציג הרפובליקה הביילורוסית, אלא כנציג הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות, שהקומזט היה כפוף לו פורמלית.

30. חסרו אסתר (מלכה) פרומקין, יורי לארין, מרטין לאציס, א״פ סמירנוב, הקומיסר העממי לחקלאות של הרפובליקה הרוסית.

31. ראו מאמרי ׳במסלול השחיקה׳, בתוך: צור (עורך), **עולם ישן אדם חדש**, עמ׳ 20–42.

32. חשוב להעיר, שזה היה הנוהל המקובל בהפקת הפרוטוקולים של הישיבות במוסדות הממשל הסובייטיים. מעיוני בעוד פרוטוקולים נראה שיש מקום לשער שהיה פרוטוקול נוסף שהקפיד לשמר את השיח המפורט של חברי המוסד. במקרים מסוימים, כשהיה צורך בכך, שולבו קטעים מהפרוטוקול המפורט בפרוטוקול המתומצת. נוסח ההחלטה, ואני מביאה בסמוך, מדבר על ועדה שתעבד במפורט את שאלת האזורים, לא של האזור המוצע אלא האזורים. ראו התזכיר של לאציס שהוגש לוועדה בישיבתה הראשונה. עיינו במאמרי ׳רעיון בירוביג׳ן, מתי הגו אותו לראשונה?׳, **שורשים**, 9 (1995), עמ׳ 140–143.

33. ГАРФ. ф. 7451, оп. 1, д. 7, л. 3 [ההדגשה שלי, מ״מ].

34. האזורים באוקראינה ובצפונה של קרים היו סמוכים מאוד זה לזה ונתמצעו היטב בתרחיש על עתידו הטריטוריאלי הלאומי של אזור ההתנחלות.

אחד. המתח שנתגלע יושב בהסכמה למקד בשלב הראשון בלבד את מעייניו של הקומזט באזור המושבות היהודיות הישנות בדרומה של אוקראינה ובאדמות הערבה שבצפונה של קרים. מרוח ההחלטה היה אפשר להסיק שהאגף בקולגיה (הצוות המנחה) של הקומזט, שהדריכה אותו השאיפה לרכז את השתדלויותיה ומיקוחיה של הרשות בשני חבלי ארץ אלו שגבלו זה בזה, ונענו היטב לפרספקטיבה הפוליטית־הלאומית שליוותה את המפעל, הצליח, ולו זמנית, לגמד את האיום שהיה טמון בפיזור ההתנחלות היהודית על פני חלקי ארץ שונים ורחוקים זה מזה.[35] הפרספקטיבה הלאומית הכתיבה רתיעה מכל ניסיון לשקול את נושא ההתנחלות היהודית על הקרקע כעניין העולה בקנה אחד עם הכוונה שלא לרכז את המתנחלים היהודים בטריטוריה מוגדרת. עם זאת ברור שהישיבה לא הצליחה לאיין את כוונות המתנגדים ונוצר אילוץ להסכים לבחירת ועדה 'לעיבוד מפורט יותר של שאלת האזורים'. צירופו של לאציס מלמד על רצינות הכוונה ועל התמיכה בה בדרגי השלטון.[36]

סוגיה בפני עצמה היתה היעדר אזכור לביילורוסיה בהקשר להחלטה על אזורי ההתנחלות. ביילורוסיה לא הוזכרה חרף העובדה שנציג ממשלת הרפובליקה הביילורוסית (איגנטובסקי) ישב בעת הדיונים, והוועדה ציפתה על־פי החלטה, שעוד תתקבל, לנציג הקומיסריון לענייני קרקע של ביילורוסיה שיופיע לפניה עם תוכנית קונקרטית להקצאת קרקעות. ואולם הפרכה היא מדומה.[37]

על הקומזט הוטלו שתי משימות: האחת расселение — מונח שאפשר לפרשו בעברית כהתנחלות על־ידי עיבוי האוכלוסייה בכפרים הקיימים או בכפרים חדשים לאזרחי הרפובליקה בשטחה של הרפובליקה, ומשמעו קידום פיתוחם של כפרים ליהודים באדמות הרפובליקה שהם אזרחיה, ובעיקר במחוזות שהם מתגוררים בהם. ככזה אופיין מפעל ההתיישבות האפשרי של היהודים בביילורוסיה. הקומזט לא כרך באגרריזציה של יהודי ביילורוסיה על אדמת ביילורוסיה מטרות לאומיות יהודיות. הוא לא התיימר לתבוע בעבור היישובים היהודיים לכשיקומו מעמד מנהלי אוטונומי. כלומר, לא חתר לעצב נפות יהודיות, אלא כיוון לסוגיה שלהכנת התשתיות, הכשרת קרקע, ובעיקר ייבוש ביצות, נדרש הון השקעה שבביילורוסיה לא יכלה להקצות מתקציבה. נתבעה אפוא בגין זה השתדלותו של הקומזט אצל חברות הסיוע היהודיות בחוץ לארץ.

המשימה השנייה переселение — שנתרגמה כהתנחלות עם העתקה לטריטוריה של רפובליקה אחרת, וכוונתה ניתוב המתנחלים ממחוזות מגוריהם לאזורים שמחוץ לרפובליקות שלהם. תהליך כזה היה עשוי להביא מחד גיסא לידי הצטמקות הנוכחות

35. ראו: מינץ, 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על־פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות', **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (1995), עמ' 163–182.

36. ראו: מינץ, 'רעיון בירוביג'אן' (לעיל הערה 32), עמ' 140–143.

37. חנא שמרוק, במחקרו **הקיבוץ היהודי וההתיישבות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1918–1932)**, ירושלים 1961, לא היה ער ליעדים הלאומיים־הפוליטיים של הצמרת היהודית של הקומזט. אין תמה בדבר, שהרי לא עמדו לרשותו הארכיונים הסובייטיים.

היהודית ברפובליקות מסוימות, ומאידך גיסא להתעצמות הנוכחות היהודית באזורים שעל־פי כוונות הקומזט עתידים להיעשות התחום הטריטוריאלי של הממלכתיות היהודית, אם וכאשר יבשילו התנאים.

להלן נראה שלהיבט הזה נודעה משמעות רבה במיקוח שבין רשויות השלטון של אוקראינה (ושל קרים) לבין הקומזט, ובהקשר לזה גם עם מוסדות המנהל המרכזיים. האוקראינים (והטטרים) ראו בהתנחלות על־ידי עיבוי חקלאי פנימי את הרע במיעוטו, והפגינו רצון להשלמה עם תרחיש שמְכסה מוגדרת של משפחות יהודיות מאוקראינה תתנחל במחוזות של אוקראינה שיש בהם קרקע פנויה. גם הטטרים היו נכונים להקצות קרקעות ליהודים תושבי קרים. ואכן הרפובליקה האוקראינית והרפובליקה הטטרית טרחו להמיר כל הצעה להתנחלות יהודית (ולא רק יהודית) הצופנת בחובה קליטה של אוכלוסייה חיצונית, דהיינו מי שלא היו תושבי אוקראינה או קרים, בהתנחלות, על דרך של יישוב יוצאי האוכלוסייה היהודית ברפובליקות, ולצמק על־ידי־כך את המפעל ככל האפשר. שתי הרפובליקות ניצבו אפוא על רגליהן האחוריות כשהוצגו להן התוכניות להתנחלות של אוכלוסין 'חיצוניים', במקרה דנן, התנחלות מסיבית של יהודים מרפובליקות אחרות — ביילורוסיה למשל — בחבלים שהיו בתחום ריבונותן. מובן שהמניע החבוי שבהתייחסות זו היתה הכוונה למנוע כל קיטוע בעתיד של חבלי ארץ של אוקראינה כדי לעצב טריטוריה לאומית יהודית.

נחזור להחלטות הישיבה הראשונה של הנהלת הקומזט.[38] בסעיף הרביעי, החשוב לדיוננו, הביעה הוועדה את תקוותה לקבל בהקדם הצעות קונקרטיות מפי הקומיסרים העממיים לחקלאות של הרפובליקות הנוגעות לעניין — אוקראינה וקרים. הללו, כידוע, לא הופיעו לישיבה, אף־על־פי שזומנו אליה. באין בֵּרה הוחלט להודיע לאישים הנוגעים בדבר — לי' קלימנקו הקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה, לאיבראגימוב הקומיסר העממי המקביל בקרים,[39] ולוו"מ איגנטובסקי מביילורוסיה — 'להביא באחת הישיבות הקרובות של הרשות סקירות על תוכניות לסידור היהודים העמלים על הקרקע בדרום אוקראינה, בקרים הצפונית ובביילורוסיה'.[40]

38. בסעיף ג' של החלטות הוועדה נוסחו המלצות על שיטת ההתנחלות. נאמר בהן שיש לבצעה ככל האפשר בחלקות רצופות ולעודד דפוסים קולקטיביים של השימוש בקרקע ושל עבודת האדמה. גם לצורך זה נקבעה ועדת משנה וחבריה: אנצלוביץ', סמירנוב, לארין, מרז'ין וגולדה. סמכות הכינוס היתה בידי המזכיר.

39. איבראגימוב — הקומיסר העממי לחקלאות של הרפובליקה האוטונומית של קרים, היה אחיו של ואלי איבראגימוב, יושב־ראש הוועד הפועל המרכזי של קרים ומי שהעלה על נס את הצורך להקצות את הקרקעות החופשיות של חצי האי לגולים טטרים בתורכיה, שיצאו את קרים לאחר כיבושה בידי רוסיה בימי ייקטרינה.

40. היה ברור מלכתחילה שמפעל ההתנחלות בביילורוסיה יהיה מצומצם מאוד בשל ממדי הרפובליקה בעת ההיא, ובשל היות שטחים נרחבים שטחי ביצה, שייבושם תובע השקעות עצומות.

ב־13 בספטמבר 1924 (ארבעה ימים לאחר הישיבה הראשונה של מליאת הקומזט) זומנו לדיון שתי ועדות המשנה שהורכבו בישיבת המליאה. בדיוני הוועדה על אזורי ההתנחלות אושרה ההמלצה של ישיבת המליאה בדבר דרום אוקראינה וצפון קרים כאזורים המועדפים לקידום ההתנחלות היהודית המסיבית והקומפקטית.[41] בהקשר זה נוסחה גם ההמלצה, שלצורך איתור השטחים המתאימים נחוץ לשגר לאלתר משלחת ובה יואל גולדה מטעם הרשות, ורובל מטעם האיגוד הכל־רוסי של עובדי הקרקע והיערות (ВСЕРАБОТЗЕМЛЕСА),[42] ואליהם יסתפח אגרונום שייקבע על־ידי הקומיסר העממי לחקלאות של סמס"ר (דהיינו הברית כולה), והן אגרונום מטעם הקומיסר העממי לחקלאות המקומית של האזור שייבדק.[43] הוועדה גם צירפה המלצה אופרטיבית 'להורות למשלחת שבעבודת הבדיקה תיצמד להנחה שבשנת 1925 תתנחלנה 3000 משפחות וב־1926 עשרת אלפים משפחות, ועליה להתוות בהתאם את סדר אכלוסן של החלקות השונות'.[44] ברם, באותו מעמד גם הוגש לוועדת המשנה תזכירו של לאציס על אזורי התנחלות אפשריים שמחוץ לאזורים המועדפים. הוועדה לא ניסחה כל החלטה בנדון ואפשר מאוד שדחתה את הדיון לשלב מאוחר.[45]

בישיבת הוועדה על התוכניות להתנחלות והשיטות שתינקטנה הִרצה יואל גולדה הרצאה מפורטת והמליץ בפתח דבריו להתחיל את ההתנחלות באביב של שנת 1925 ועד אז לנצל את הזמן לאיתור השטחים. כמו כן המליץ להשתדל לקדם את עניין הסבת שטחי החוות החקלאיות שבניהול ממשלתי (סובחוזים), שלא תופעלו מקצועית כראוי ונועדו לפירוק, לצורכי ההתנחלות היהודית בהם. הוא חזר והטעים את הצורך לשריין לאלתר שטחי קרקע גדולים המצויים על יד המושבות היהודיות הישנות. בהקשר זה העלה גם רעיון לחילופי קרקע לגבי אדמות שכבר הוקצו לגורם אחר, לא יהודי. הוא גם עמד על הצורך שהעמותות הציבוריות היהודיות 'תערוכנה בדיקה מפורטת של האדמות החופשיות באוקראינה ובקרים, ההולמות את צורכי ההתנחלות היהודית על הקרקע'.[46] כמו כן תבע להפקיע את כל האדמות הראויות מקרן ההתנחלות הכללית ולשריין אותן לצורכי מפעל ההתנחלות של היהודים.

41. נכחו בישיבה מרזין המזכיר ויושב־ראש הישיבה, אנצלוביץ', גולדה ולאציס. ГАРФ. ф. 7451, o. 1, д. 8, л. I.
42. הוא תוכנן עם תכנון הקומזט, אבל החל לפעול בשנת 1925. האוזט היה עמותה ציבורית שנועדה להפיץ את רעיון ההסבה לחקלאות ולעודד אותו פיננסית. ואילו הקומזט היה רשות ממלכתית לביצוע ההתנחלות.
43. הנוהל לזמן נציגים של הנארקומזים הכל־סובייטי והנארקומזים של הרפובליקה קולע לעניין הסמכויות של השניים ביחסים שביניהם.
44. לעיל הערה 41.
45. ГАРФ. ф. 7451, o. I, д. 26, המסמך נרשם בלשכת הקומזט ב־21.1.1925. ראו מאמרי 'רעיון בירוביג'אן' (לעיל הערה 32), עמ' 140–143.
46. בלשון העמותות כיוון גולדה למה שייקרא בהמשך 'אוזט'. ואולם שאלה פתוחה היא, האם התכוון גולדה לאתר קרקעות חופשיות בכל פלכי אוקראינה או רק באזור המומלץ.

המתחמים הטריטוריאליים הקרובים לימת אזוב שהקומזט העריכם כרצויים
לצורך קידום התנחלות יהודית צפופה והמונית (קומפקטית)

מקור (ללא המספור): World Atlas – MSN Encarta
בכתובת: http://encarta.msn.com/encnet/features/mapcenter/map/aspx

הערות:

1. אזור המושבות החקלאיות היהודיות מתקופת רוסיה הצארית.
2. צפון קרים (את שני האזורים האלה [1 ו־2] העדיף הקומזט בראשית פעולתו).
3. אזור השטחים המוצפים של ימת אזוב שעליו המליץ הקומזט בראשית 1925.
4. אזור בחוף הים השחור שהומלץ להתיישבות על בסיס חקלאות אינטנסיבית.
5. ערבת קוגוייסק – שאותה הציע לאציס והקומזט שמח לאשרה.
6. ערבת קובאן שבה תכנן הקומזט התנחלות של יהודים שיגדלו סוסים ובקר.
7. בקעת מניץ' שממזרח לה השתרעה הרפובליקה האוטונומית של הקאלמיקים והיא סימנה גם את הגבול המזרחי של ההתנחלות היהודית.

סעיף מיוחד ייחד גולדה לבעיית הפצת המידע בקרב האוכלוסייה היהודית. להערכתו נחוץ לפרוס לפני הציבור מידע מפורט ככל האפשר ולעודד יוזמות שתעלינה. ועם זה מן הראוי להימנע מתעמולה ומהפרזה בטיפוח תקוות. הוא גם נתן דעתו על דפוסי ארגונן של החבורות להתנחלות. בין השאר קבע שהשיעור הרצוי של הכשירים לעבודה פיזית בכל חבורה צריך שלא יפחת מ־50 אחוז. הוא ביקש שלא לחתור להקמתם של כפרים גדולים מדי, ובה בעת סבר שאין להימנע מלהיצמד לשיעור מינימום אופטימלי, העשוי להבטיח תפעולם של מוסדות חינוך במקום. על יסוד זה המליץ על כפרים בגודל שבין 100 ל־150 חצרות. הוא גם טען לצורך לבחון שיטות חדשות לבניין בתים.[47] ואשר לבעיות המימון ניסח גולדה הצעה כדלקמן:

> את האמצעים בשיעור הנחוץ להתנחלות היהודים לא ניתן יהיה להשיג כאן ואפילו לא על־ידי 'החברה לקידום ההתנחלות על הקרקע של היהודים העמלים' לכשתקום [האוזט]. הכרחי למשוך להשתתפות במפעל זה חוגים רחבים מקרב האוכלוסין היהודיים בחוץ לארץ. בלעדי זה, בנסיבות של היום, לא תיתכן ההתנחלות בקנה מידה רחב או אפילו מצומצם.[48]

רחשי האכזבה וההתפכחות, המושב השני

ב־4 באוקטובר זומנה הישיבה השנייה של הנהלת הקומזט. יושב־הראש היה א"פ סמירנוב. מטעמה של קרים הופיע נציג ושמו זובייטוב ומטעמה של אוקראינה נציג ושמו ויקטורוב. השניים לא היו אנשים זוטרים, ואולם הופעתם במקום הקומיסרים המוסמכים נועדה לאותת ששולחיהם חותרים לכך שלא תוקנה לדיון סמכות קובעת. זה היה אפוא תמרון, שהוסכם, כמתברר, על דעת הנתבעים, וכוון לסחבת ולהשעיה. שוגרו למעמד מי שייפו את כוחם להופיע אד־הוק,[49] או אולי, וגם זה מתקבל על הדעת, שמתוך כוונה להשהות את העניין הורו בעלי הדבר לנציגיהם להופיע כשסמכותם מוגבלת והודעותיהם, תהיינה אשר תהיינה, הן מקדמיות בלבד.

בסעיף הראשון חזרה הנהלת הקומזט ואישרה את האזורים להתנחלות היהודית ואת התוכנית ליישובן של 3000 משפחות בשנת 1925. נקבע גם תקציב המינימום של 1500 רובל ($750) לסידורה של משפחה. בזיקה לאותה החלטה חזרה הוועדה לתבוע מהקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה להקצות קרקעות לסידור 3000 המשפחות.[50] כמו כן

47. לעיל הערה 45, תיק 21, עמ 8 ואילך.
48. שם, סעיף 25 [ההדגשה שלי, מ"מ]. בסעיף זה דיבר גולדה במפורש על האוזט.
49. יש מקום לשקול את האפשרות שהיתה הידברות בין האוקראינים לבין הטטרים לתיאום הטקטיקה.
50. לא ברור מן הטקסט אם הכוונה לנפש או ל־3000 משפחות. סביר להניח שהכוונה לאפשרות השנייה.

הטעימה את תביעתה מן הקומיסרים של אוקראינה ושל קרים להופיע בעצמם לפני הנהלת הרשות ולחשוף לפניה במועד שלא יאוחר מחודש ימים את האדמות החופשיות שתועמדנה לרשות מפעל ההתנחלות ולהציג את המתאר שלהן. הוועדה גם החליטה לשגר משלחת לשטח. המועמדים היו מרז׳ין וגולדה.[51]

החלטה אחרת שסוכמה בישיבה נגעה למיסוד הקשרים המתחייבים בין הקומזט לבין רשויות המנהל והקרקע המקומיות. הרפובליקות שעשויה להיות להן זיקה לעניין התנחלותם של היהודים העמלים על הקרקע, אם בסטטוס של קולטות את המתנחלים ואם בסטטוס של פולטות יהודים המבקשים להתנחל, נדרשו לייסד ליד ועדי הפועל המרכזיים של אוקראינה וביילורוסיה ושל קרים ועדות מיוחדות לקידום ההתנחלות היהודית על הקרקע. גם המחוזות המעורבים בעניין ההתנחלות היהודית נדרשו להקים ועדות, דרישה שהתכוונה במקורה להקל את עבודת הקומזט אבל למעשה פתחה פתח להתרחבותו של המנגנון הביורוקרטי שהוסמך לטפל ביישוב היהודים על הקרקע וממילא יכול לערום אבני נגף על דרכו של המפעל. בוועדות נדרשו לכהן נציגי נשיאות הוועד הפועל המתאים וגם נציגי מנהל המקרקעין. הוצהר גם במפורש שהחלטה זו תיכלל גם בתקנות של הרשות (שהדיון בהן טרם הסתיים). ועוד אסב את תשומת הלב לפסקה אחת בהצעת ההחלטה ובה נאמר, שהוועדות האלה תפעלנה ׳על־פי ההוראות, ההחלטות והפקודות של ה״רשות לקידום סידורם על הקרקע של היהודים העמלים״׳, כלומר שהוועדות נתפסות כזרועות של הקומזט ופועלות על־פי מצוותו ולא כנציגויות הכפופות לרשויות המקומיות. להלן נראה שהחלטה זו לא זכתה לגיבוי דרגי הממשל הגבוהים. אלה חזרו וניסחו את הסעיף על דרך ההיפוך.

עוד החלטה שנגעה למעגל האחריות הישירה של הקומזט גרסה, שהאחרון אינו עוסק בעניינים אופרטיביים מלבד ׳הניהול והוויסות של שאלות ההעברה (переселение) והקולוניזציה׳.[52] ההיבט המעשי של הודעה זו היה בשתי סוגיות. האחת היא האמירה המפורשת שאין הקומזט עוסק בייסוד כפרים במחוזות שיושבים בהם היהודים, בעבור מי מהם המעוניינים לאמץ פרנסות חקלאיות. בסוג כזה של התנחלות (расселение) יעסקו השלטונות המקומיים והוועדות המקומיות לקידום התנחלות היהודים על הקרקע. בעניני המימון ואספקת כלים, וזהו הטעם השני של ההודעה, יוכלו הגורמים המפעילים להשתדל אצל הג׳וינט. החלטה זו הבהירה וגם סייגה את מרווח מעורבותו של הג׳וינט. ולכן גם נאמר, שמכיוון שהקומזט אינו מטפל בעניינים השוטפים של המתיישבים לאחר יישובם, יש לו לג׳וינט מחיצת עשייה העומדת כל כולה לרשותו. הקומזט ימשיך כמובן ויקיים משא־ומתן עם הג׳וינט בדבר הקצאת אמצעיו לעניין סידורם של היהודים העמלים המועתקים מיישוביהם לאזור ההתנחלות המיוחד של היהודים (переселение). במסגרת

51. לא הובהר למה ורובל לא נכלל במשלחת.
52. לעיל הגדרתי את המונח כהתנחלות עם העתקה לטריטוריה של רפובליקה אחרת.

השאלות השוטפות הוחלט למנות את יואל גולדה לממלא מקומו של מרז׳ין.[53] זה היה אישור פורמלי למעמדו בצוות האופרטיבי של הנהלת הקומזט.

העימות עם האוקראינים

לאחר זמן קצר, בין הישיבה של 4 באוקטובר לבין הישיבה השלישית ב־28 באוקטובר, ביקרו מרז׳ין וגולדה באוקראינה. במהלך הביקור נודע להם כי האדמות שתוקצינה ליהודים, שטחן רחוק מלהלום את הציפיות. הוא זניח במובהק, שכן אליבא ד׳הרשויות האוקראיניות קיימת בעיה דחופה של יישוב האוקראינים עצמם׳. למשלחת התברר, שקלימנקו הוסמך לשלול את תביעות הקומזט או לחלופין לגמדן ככל האפשר. ואמנם בישיבה של הנהלת הקומזט ב־28 באוקטובר (הישיבה השלישית במניין), שלף קלימנקו מאמתחתו הודעה ברוח זו.

על מנת לקרב את טיעוניו להבנת אורחיו הוא פתח במדדים סטטיסטיים והקשה: כלום צריכה להינתן קרקע ליהודים על־פי חלקם באוכלוסייה של אוקראינה בכלל או על־פי חלקם של החקלאים היהודים בקרב האוכלוסייה היהודית? הוא העריך ששיעור היהודים בקרב אוכלוסיית אוקראינה עומד על עשרה אחוזים, והחקלאים היהודים הם רק שלושה אחוזים בקרב האוכלוסייה היהודית. לדידו, חלוקת הקרקע צריכה להיעשות על סמך שיעורם של החקלאים היהודים בקרב האוכלוסייה היהודית, ומשתמע מכך שזכויות היסוד של היהודים לקרקע הן בטלות בשישים.[54]

כך ערער קלימנקו מניה וביה על כל התקוות שהקומזט כרך באוקראינה. ועוד הוסיף, שעתודות הקרקע באוקראינה מצומצמות מאוד, ויש רעב לקרקע בפלכי אוקראינה של הגדה המערבית [של הדנייפר]. הוא הפליג בתיאור התנועה הספונטנית של איכרים אוקראינים בשנים 1922–1923 לדרומה של הרפובליקה. האיכרים באים לא מצוידים, לרובם אין אפילו סוסים. אין תמה שהם נושבו שם בתנאים קשים ביותר. עד המלחמה היו באוקראינה 3 מיליון חצרות איכרים ועתה יש 5 מיליון. אי־אפשר אפוא להתיר ליהודים להתנחל ובו בזמן לאסור על תנועת האיכרים האוקראינים. ועוד, בדבריו על האיכרים הוא נקט במפגיע את הלשון ׳האוכלוסייה השורשית׳, לא כך כלפי היהודים. 30,000 הדיסטינות

53. הומלץ גם לשכן את משרדי הרשות בקרמלין, כלומר סמוך למוסדות השלטון המרכזיים של ברית־המועצות. אין ספק שהדבר משקף את התובנה בקרב היוזמים, שעניין יישובם על הקרקע של היהודים הוא בעל חשיבות עליונה. ГАРФ. ф. 7451, оп. 1, д. 7, стр. 7.

54. שם. אומדן האוכלוסייה היהודית שבפי קלימנקו נראה מוזר ביותר. על־פי מפקד 1926 מנו יהודי אוקראינה 1,574,391 נפש, שהיו 5.4 אחוזים מכלל האוכלוסייה. בקבעו שהחקלאים היהודים הם שלושה אחוזים, הוא התכוון למצב נתון, כלומר לחקלאים שיש להם קרקע והם בגדר אנשים מסודרים. הכוונה היתה אפוא לסדר על הקרקע עוד שלושה אחוזים מהאוכלוסייה היהודית שאיננה חקלאית, והאוקראינים יקבלו את כל יתרת הקרקע הפנויה.

(דיסטינה — 1.25 הֶקטר) שאוקראינה נכונה להקצות ליהודים הן אפוא המרב שאפשר לצפות לו.

התפתח דין ודברים קשה ונוקב. הפעם עיקרי הדברים שולבו בפרוטוקול. סמירנוב, הנארקום לחקלאות של ברית־המועצות, הטיח בקלימנקו שאין מקום להבחנה בין אוכלוסייה שורשית לאוכלוסייה שאינה שורשית. היהודים שייכים לאוכלוסייה השורשית של אוקראינה. הוא הסכים שאי־אפשר להשביע את כל הרעב הקיים לקרקע. האיכרים האוקראינים קיבלו הרבה קרקע. אם מחשבים את ההקצאות על־פי הנפשות ולא על־פי החצרות יתברר שחלקם של האיכרים גדל מאוד.

כלומר סמירנוב רמז שבאוקראינה מתנהל מחטף קרקעות שבו אנשים בודדים נוטלים קרקע לעצמם או לצאצאי משפחות שיש בידיהם קרקעות. הוא הציע שבאוקראינה יושם לב לשיפור רווחיותם של המשקים החקלאיים על־ידי אינטנסיפיקציה, ולא להרחבת הקניין הקרקעי. ואשר ליהודים, הטעים סמירנוב, השלטון הסובייטי דואג שגם הם יוכלו לעבד קרקעות. כאן הוא סינן אמירה מאוצר התעמולה הסובייטי, שאפשר שלא נעמה לשומעיו היהודים, שהאיכרים האוקראינים אכן מסתדרים עם איכרים יהודים, שלא כקושי שהיה להם ביחסים עם סוחרים ובעלי מלאכה יהודים. בעקיפין ביקש סמירנוב להפריך את הדעה שאין לשתול אוכלוסייה יהודית בקרבת אוקראינים, שהשתוללו בפרעות. ואפשר שעודד טיעון כי רצוי לסדר כפרים יהודיים בודדים על חלקות חופשיות קטנות, ולא להתמקד בגושים גדולים. בסיכום תבע לשריין בעבור היהודים אחוז מסוים של הקרקעות מקרן הקרקעות הפנויות בלי לנקוב שיעור מפורש, והוסיף: 'בהמשך צריך יהיה להביא בחשבון לתכלית זו [ההתנחלות היהודית] גם אדמות חופשיות בסיביר ואזורים אחרים של ברית־המועצות'.[55]

הדגשתי את האמירה הזאת מכיוון שהיא חוזרת ומאשרת את דבר נוכחותה של המגמה, שייצגו החברים הלא־יהודים בהנהלת הקומזט (לאציס וסמירנוב), אשר דבקה כבר בשלב הפותח של עבודת הקומזט בחלופה של פיזור החקלאות היהודית באזורים רבים בלי לכרוך את המפעל במטרות לאומיות.

סמידוביץ' פתח בקביעה על אודות החשיבות הממלכתית של סידור היהודים על הקרקע. אין זו אשמת היהודים שהשלטון הצארי אסר עליהם לעסוק בחקלאות. ואין הם אשמים שהמהפכה פגעה פגיעה חמורה בדַלת העם היהודית. הוא גם לא נרתע מלהצהיר ש'ההמונים היהודים השתתפו במאבק המהפכני יותר מאחרים ונהנו מהישגי המהפכה פחות מאחרים'. הוא הצביע על אווירת העוינות הרווחת עתה בקרב ההמון היהודי, ועל האכזבה השוררת בחוץ־לארץ. אסור גם לשכוח, הטעים, שהיהודים הם אוכלוסיית ספר,

55. לפני הקמת הקומזט התייחס סמירנוב בשלילה לתוכניות ליישוב היהודים בשטחים שיילקחו מן הרפובליקות הקיימות ברוסיה האירופית. ראו: קוסטירצ'נקו (לעיל הערה 14), עמ' 93, 96. גם בהיותו חבר הנהלת הקומזט הוא כיוון את צעדיו לגימוד היוזמות של היהודים בהנהלה לקידום ההתנחלות היהודית בקובאן (Kuban) ובאזור צ'רנומוריה (שם).

וחשוב עד מאוד שהלך רוחה יהיה אוהד לשלטון הסובייטי, ולא נגדו. אין אפוא להסתפק ב־30,000 דיסטינות, שהן שני אחוז מעתודת הקרקע של אוקראינה, בעת שהאוכלוסייה היהודית מהווה עשרה אחוזים מן האוכלוסייה. לא ברור אם סמידוביץ׳ התכוון לתבוע שיינתנו ליהודים עשרה אחוזים מקרן הקרקעות הפנויות. דברי סמידוביץ׳ מייצגים מעל לכל ספק טיעונים שרווחו בצמרת השלטון הסובייטי, וסמידוביץ׳ ראה את עצמו מוסמך לתת להם פומבי בשמו.

מרז׳ין פתח בהדגשת התועלת שהחקלאות היהודית עשויה להביא לפיתוח החקלאות בכלל, ובכך דאג להישמע כמי שמאמין שיש מקום לתקווה שיתהוו יחסים חיוביים בין האוכלוסיות הכפריות היהודית והאוקראינית. אבל במקביל סיפר שבקומוניסט, הביטאון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה, דובר על השתדלות אוקראינית אצל הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות לשנע את היהודים האוקראינים מאוקראינה וליישבם בקרים, באזורי הוולגה ובחלקים אחרים של סמ״ר — בלשון אחרת, טרנספר של יהודי אוקראינה. ׳סוג כזה של פרסומים מזיקים מאוד פוליטית׳ הצהיר מרז׳ין ׳שכן הם יפורשו ככוונה של השלטון הסובייטי האוקראיני לשלח משם [מאוקראינה] את כל היהודים. פרסומים כאלה מאפשרים לציונים לכתוב שבאו ליהודים ימי דורנובו (Durnovo)[56] ופלווה (Plehve),[57] ושאנחנו הונינו את ההמונים היהודים, שכן איננו נותנים להם קרקע׳.

גולדה הוסיף שהתנועה הספונטנית של האיכרים האוקראינים הזורמת דרומה בלא אמצעים ובלא כלים חקלאיים עשויה להסתיים בשואה. כמו כן דיבר על התועלת שההתנחלות היהודית בכפרים היהודיים הבודדים שבאוקראינה הביאה לסביבה החקלאית האוקראינית. היהודים מקדמים קואופרציה, שמשתתפים בה גם כפריים אוקראינים ועל־ידי־כך מעלים על נס את העשייה הקואופרטיבית.

קלימנקו הגיב קצרות ואמר שהאוכלוסייה האוקראינית מתפשטת סטיכית לכיוון המחוזות השונים ויש צורך לחוש לעזרתה: ׳נחוץ לסדר בראש ובראשונה את האוכלוסייה השורשית הזאת, ולא להיכנע להלכי רוח ציוניים׳.[58] אחרון בוויכוח היה יורי לארין (Larin).[59] מכוח משקלו הציבורי ומעמדו בצמרת השלטון הוא גם הוסמך לסכם את הדיון

56. פטר ניקולאייביץ׳ דורנובו (1845–1915) — שימש מנהל מחלקת המשטרה, ובשנים 1905–1906 היה שר לענייני פנים. היה מעורב בתכנונם ופרסומם של מה שייקרא ׳הפרוטוקולים של זקני ציון׳.

57. ויאצ׳סלאוו קונסטנטינוביץ׳ פלווה (1846–1904) — משנת 1902 שימש השר לענייני פנים. פתח במדיניות נוקשה נגד היסודות הרדיקליים. נרצח בידי מתנקש.

58. ГАРФ. ф. 7451, .о. 1, д. 7, л. 16

59. יורי לארין (שם משפחתו המקורי היה לוריא, 1882–1932) — היה בנו של הרב מטעם בקייב. בצעירותו נספח אל המפלגה הסוציאל־דמוקרטית ברוסיה והשתתף מטעם סניפו ברבות מן הוועידות של המפלגה. דבק בעיקר בעמדה המנשביקית. השתלם בכלכלה ורכש לעצמו מוניטין. ביולי 1917 נספח אל הבולשביקים, היה מקורב ללנין וזה העריכו מאוד. תמך ביוזמת הקומזט והתייצב בראש האוזט.

על־פי כוונות הקומזט. הוא לא טען טענות בזיקה לוויכוח העקרוני, ורק סיכם את הדיון בהצעה לאמור: יהודי אוקראינה מהווים עשרה אחוזים מן האוכלוסייה ועליהם לקבל עשרה אחוזים מעתודת הקרקע, כלומר 170,000 דונם. שטח זה יהיה פחות מאחוז אחד של שטח המזרע של אוקראינה. ההחלטה שנתקבלה נוסחה כדלקמן:

1. לקבל לתשומת לב את הודעת קלימנקו בדבר הענקת 30,000 דונם באזור המושבות היהודיות הקיימות ולבקש את הקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה להביא עד 15 בנובמבר תוכנית לסידורם של היהודים העמלים על האדמות שהוקצו.
2. לראות הכרח בהקצאת 170,000 דונם מקרן הקרקעות האוקראינית למען סידורם על הקרקע של היהודים העמלים. לבקש את נשיאות הוועד הפועל המרכזי האוקראיני להורות לקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה לאתר את השטחים האלה, לציינם על מפה סכמתית ולהגישה לקומזט לא יאוחר מ־1 בינואר 1925.
3. לבקש את נשיאות הצי״ק של אוקראינה לסייע לאלתר, ועוד לפני אישור התקנות של הקומזט, על־ידי הרכבת ועדות ׳יישוב היהודים העמלים על הקרקע׳ (ה־ZET) באוקראינה ועל־ידי צעדים אחרים לצורך ביצוע מהיר של העבודות הקשורות בסידורם על הקרקע של היהודים העמלים.[60]

קלימנקו דבק בדעת היחיד שלו שאין אפשרות להקצות לצורך התנחלותם של היהודים העמלים יותר מ־30,000 דיסטינות.

הגבלת סמכות הקומזט בידי הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות

על מנת להתכונן לדיון עם איבראגימוב שהיה צפוי בישיבה הבאה של מליאת ההנהלה, סבר הקומזט שגם הפעם רצוי סיור מקדים של נציגיו בקרים כדי ללמוד את העניינים במקום. הפעם הוצע לגולדה לנסוע לבד ולדווח על המצב. כבר מן הנוהל הזה מתחוורת העובדה שהקומזט נאלץ להתחשב יותר ברשויות המקומיות ולהתייחס אליהן, ולא היה עוד בכוחו לכפות את מבוקשו על־ידי פנייה למוסדות המרכזיים.[61] ואפשר שכבר היה מודע לתקנה המגבילה את סמכותו, שנמצאה בצנרת, והיתה עשויה לכבול את יוזמותיו. בלשון אחרת, הוא החל להיות מודע לחולשתו הפורמלית. ואכן כשבוע לאחר הישיבה השלישית של מליאת ההנהלה של הקומזט הפיצה נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות החלטה, מ־4 בנובמבר 1924, שתבעה מן הקומזט להביא את התקנות בדבר הקמת הרשות לעיון ולחוות דעת של ועדי הפועל המרכזיים של רפובליקות הברית בטווח של חודש ימים. ועוד נאמר שם: ׳לחייב את הרשות לסידור על הקרקע של העמלים היהודים למסור

60. ГАРФ. ф. 7451, .о. 1, д. 7, л. 17
61. שם, תיק 21, עמ׳ 2–5.

בצורה סדירה מידע על מהלך פעולתה לוועדי הפועל המרכזיים של רפובליקות הברית ולוועדי הפועל המרכזיים של הרפובליקות האוטונומיות הנוגעות לעניין'.[62]

הוראה זו, שהוצנחה מלמעלה, היתה קשורה לדיון הפורמלי על הגדרת תקנות הקומזט שהחל, כנאמר, ב־10 בספטמבר 1924 והסתיים רק באוקטובר 1925. ידוע לנו שעיקר המחלוקת היה בעניין הגדרת סמכותם של מוסדות השלטון המקומיים והאוטונומיים בעת המשא־ומתן על שטחים שהוקצו, או שיבקשו להקצותם, להתנחלות היהודית. בהצעת התקנות ביקש הקומזט להימנע מניסוח התולה את עניין הקצאת הקרקעות בהסכמת השלטונות המקומיים, ודרש להפקיד את סמכות ההכרעה בידי המוסדות המרכזיים, אך השתדלותו נכשלה. הקומזט לא יכול לגבור על נציגי הקומיסריונים לחקלאות באוקראינה ובקרים, ששטחו את תביעותיהם לפני הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות, ובהשפעתם נוסחה ההחלטה: 'להגדיר לאחר הסכמה עם המוסדות המתאימים את אזורי ההתנחלות ואת החלקות מתוך האדמות החופשיות של קרן הקרקע הממלכתית, כדי לסדר על הקרקע את היהודים העמלים'. הנה כי כן, עם צאתו לקרים כבר היה גולדה מודע למרווח חירותו בכל הקשור לתנאי התמקחותו עם נציגי רשויות הקרקע בקרים.

מסעו של יואל גולדה לקרים (4 בדצמבר 1924–8 בינואר 1925)

על־פי החלטת הוועד המחוזי של המפלגה בקרים, ממאי 1924, הוצע להקצות 50,000 דיסטינות לצורכי התנחלות היהודים על הקרקע. ואולם הצעדים המעשיים השתהו וצלעו.[63] בפנייה מ־8 באוקטובר 1924 בחתימתם של מרז'ין וסמירנוב, נתבע איבראגימוב להגיש עד ראשית נובמבר תוכנית לסידור היהודים על הקרקע בצפון קרים.[64] התביעה לא נענתה. בישיבה הנזכרת לעיל, מ־28 באוקטובר, הוחלט להפגיע באיבראגימוב ולהמריץ את הופעתו לפני הוועדה. במכתב מ־1 בנובמבר 1924 נתבע הקומיסריון לחקלאות של קרים להקצות קרקע ל־1000 משפחות. וכאמור נשלח גולדה לקרים למשא־ומתן ישיר. עוד לפני שיצא לביקורו הובאה לשולחנו הודעתו של איבראגימוב מ־2 בנובמבר 1924 בדבר חלוקת קרקעות לארגונים יהודיים בקרים, וכי הוקצו להם 7000 דיסטינות. כמו כן הודיע שם איבראגימוב, שיהיה אפשר לגשת לבחינת הבעיה רק בשנת 1926, לאחר מפקד האוכלוסין.[65]

גולדה בא לקרים ב־8 בנובמבר ושהה שם עד 4 בדצמבר. בשובו הגיש דיווח מפורט על מסעו.[66] הוא סיכם במידה לא קטנה של אירוניה וכאב כיצד ניסו הטטרים להוליך את

62. שם, תיק 1, עמ' 8.
63. ГАРФ. ф. 7451, .о. 1, д. 19, л. 13-15
64. שם, תיק 19.
65. שם, תיק 19, עמ' 16. הכוונה למפקד האוכלוסין הראשון בברית־המועצות, המדינה הסובייטית.
66. מסמך מ־6.12.24, שם, תיק 19, עמ' 13–15.

הקומזט שולל בהודעות של לך ושוב. הוא ציטט את טענת דרן איירלי (חבר בממשלה של קרים), על גולים טטרים ברומניה, בבולגריה ובתורכיה, ה׳עומדים הכן׳ לחזור למולדת, ומן ההכרח שהאדמות הפנויות תישמרנה בעבורם. הטטרים התכוונו לגולים שסולקו מן השטח בימי יקטרינה הגדולה (קיסרית רוסיה, 1762–1796). הם אמדו את בעלי הרצון לשוב ב־100,000. גולדה גם הביא את טענת נוסוב, המזכיר של ועד המחוז של המפלגה, על כך שסידור היהודים על הקרקע תהיה לו השפעה פוליטית שלילית. יתרה מזו, ואלי איבראגימוב יושב־ראש של מועצת הקומיסרים של הרפובליקה האוטונומית של קרים חשף לפני גולדה את העובדה שהקומיסרים העממיים לחקלאות של הרפובליקות הנוגעות לנושא מקיימים ביניהם קשר ומתאמים את טיעוניהם במידת האפשר. כך למשל העיר איבראגימוב, שהוא נגד התנחלותם של יהודים בקרים, כמוהו הקומיסר לענייני הקרקע באוקראינה, קלימנקו, המתנגד ליישובם באוקראינה.

גולדה לא ׳התקפל׳. הוא תבע מן הטטרים לבחון בנוכחותו את כלל התחשיבים על קרן הקרקעות החופשיות המצויות בקרים. וכאן התברר שלאחר שמעניקים קרקע על־פי הנורמות המקובלות לכל האיכרים בקרים, המונים 320,623 נפש, בשיעור כולל של 1,537,531 דיסטינות (כלומר 4.8 דיסטינות לנפש) ייוותר בקרים עודף של 693,250 דיסטינות. מכאן שאין קושי להקצות 50,000 דיסטינות, מה גם שהנארקומזים הסכים בזמנו להקצות את הכמות הזאת מ׳עודף תחשיבי׳ שהיה בכוונה קטן יותר. גולדה היה משוכנע שחשף את פרצופם של הטטרים והוכיח שיש להם עודפי קרקע גדולים, ואף אם ישריינו 150,000 אלף דונם ל׳שבי גולה׳ משלהם, תיוותר קרקע למכביר ליישובם של יהודים. גולדה גם הפגיע בהנהגה של קרים לערוך ישיבה של צמרת השלטון כדי לשמוע הרצאה על בעיית יישובם של היהודים על הקרקע. בקשתו נדחתה מיום ליום, ובסופו של דבר לא נענתה בכלל.

בסיכומו הביע גולדה ספק גדול בסיכויים לממש את התוכניות אם לא ינקוט הקומזט שיטות נחרצות יותר להשגת מטרותיו. הוא גם העיר שעניין שליחותו לקרים וכשלונה כבר התפרסמו בעיתונות היהודית והגיעו לידיעת הציבור היהודי ברוסיה ובחוץ לארץ, והוא יערער את האמון בכוונות הממשלה הסובייטית וישפיע השפעה מרתיעה על ההתנדבות הפיננסית.

מושב הנשיאות של הקומזט (ב־8 בינואר 1925)

בעת היעדרו של גולדה, ששהה בקרים, התקיימה ישיבה של נשיאות הקומזט (26.11.1924). בישיבה נדונה הצעת החלטה של רחמיאל ויינשטיין והוחלט שוב:

א. לנווט את פעילות הקומזט להסבה להתנחלות של 100,000 משפחות של יהודים עמלים, בקרוב.

ב. להורות לקומיסריון העממי לחקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית להציג תוכנית ליישוב היהודים העמלים על הקרקע גם בתחומי רספס״ר [הרפובליקה הרוסית].[67]

משמעותית היא ההחלטה השנייה וברור הקשרה. היא חושפת את שיקולי הקומזט בדבר הצורך לחדול מהתעקשותו להשתית את מפעל האגרריזציה בלעדית על קרקעות בדרום אוקראינה ובצפונו של חצי האי קרים. ואכן, אף שהקומזט לא התכוון להירתע מפני התמרונים של האוקראינים ושל הקרימאים ולהרפות מתביעותיו לאדמות שם, התחזקה בו יחד עם זה ההכרה שהקרקעות הפוטנציאליות בקרים ובאוקראינה, שיושגו במשא־ומתן מתיש, אין בהן כדי להבטיח תשתית ליישוב של 10,000 משפחות, תביעה שייצגה ומיצתה את יעדו היסודי של המפעל. זו אפוא הסיבה שהקומזט החליט להריץ החלטה פורמלית על הפניית תביעה לקומיסר העממי לחקלאות של רספס״ר להקצות קרקעות מתוך קרן הקרקע של הפדרציה הרוסית. שלא כמקובל, והעניין ראוי לתשומת לב, אין ההחלטה נוקטת את הלשון בדבר הצורך להקצות אדמות בגוש 'קומפקטי', ואין להניח שההשמטה נעשתה בהיסח הדעת. מכל מקום, ההחלטה היא אות למפנה, ואפשר שהיא חושפת בראש ובראשונה את קצו של החלום על התנחלות יהודית קומפקטית בדרומה של אוקראינה.

ההתחקות אחר מתווה חדש – המושב הרביעי של הנהלת הקומזט

המושב הרביעי של הנהלת הקומזט (8.1.1925) נהנה מנוכחות גדולה יותר יחסית של חברי ההנהלה.[68] נכחו בה יושב־הראש סמידוביץ', סמירנוב הקומיסר לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, אברהם מרז'ין המזכיר והמביא ומוציא של הקומזט, יורי לארין, אלכסנדר צ'מריסקי (Chemeriski),[69] אהרון (רחמיאל) ויינשטיין,[70] איבראגימוב

67 ГАРФ. ф. 7451, о. 1, д. 7, л. 18-19

68. שם, עמ' 20-24.

69. אלכסנדר צ'מריסקי (1880-?) — בצעירותו נספח אל התנועה הסוציאליסטית ופעל במינסק. שם נספח לבונד ונאסר בשנת 1898. היה מקורב למניה שוחט ויחד אתה נתפס להשפעתו של זובטוב, בעל מעמד חשוב באוכרנה הרוסית, שתמך בעשייה טריידיוניוניסטית של האגודות המקצועיות של הפועלים ובהתרחקותן מן האידאולוגיה הסוציאליסטית, כלומר המפלגה הסוציאל־דמוקרטית. ב־1905 חזר צ'מריסקי לבונד, נאסר והוגלה לסיביר. ב־1917 שוחרר וחזר לפעול בבונד. ב־1919 היה מעורב בקומבונד ונספח אחר־כך למפלגה הקומוניסטית. היה פעיל במגזר היהודי ועמד בראש הלשכה המרכזית של הסקציות היהודיות במפלגה, ופעל בקומזט. ב־1930 נאסר והועמד למשפט בגלל חטאי הסתפחותו לזובטוב. נדון למוות, אך דינו הומתק למאסר עולם. אין ידיעות על שנת מותו וכיצד מת.

70. אהרון ויינשטיין (1877-1938) — נולד בווילנה. עם התבגרותו היה מורה בוורשה, שם גם נספח לבונד. ב־1901 נבחר לוועד המרכזי של המפלגה. הוגלה לסיביר וחזר משם ב־1917. צורף שוב

הקומיסר לחקלאות של קרים וגם חבר פורמלי בהנהלת הקומזט, יואל גולדה ושמעון דימנשטיין. לישיבה באו גם לאציס שהיה חבר הצוות המנחה של הקומיסריון לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית ומעורב מאוד במאמצים לאיתור קרקעות לצורכי ההתיישבות היהודית, ולוֹייבצקי (Loievezki) חבר בוועדה הפיננסית המלווה את הקומזט. אין זאת אלא שהמתכנסים היו מודעים למשקלו הסגולי של סדר היום, לעימותים ולמחלוקות שמאחורי השאלות הנדונות, והבינו שבצד סיכומי הביניים הם גם יידרשו לתת דעתם על יוזמות וכיוונים חדשים.

סדר היום היה רחב בהתאם. העניין הראשון שנדון נגע להודעתו של איבראגימוב על החלטת הקומיסריון לחקלאות בקרים בדבר התביעות שהגיש לו הקומזט. אפשר שלא במפתיע הניח הלה לפני הנהלת הקומזט הצעת פשרה של ממשלת קרים בנוגע לתוכניות ההתנחלות היהודית על אדמותיה. אין הפרוטוקול מביא תקציר מהרצאתו ולא את הדין־ודברים שככל הנראה לא התנהל על מי מנוחות. בדין־וחשבון הובאו ההחלטות בלבד, ומהן אפשר ללמוד על תוכן הצעת הפשרה.[71] ראשית, הצעתו נקבה ב־40,000 דיסטינות שממשלת קרים שוקלת להעמיד לרשות הקומזט, במקום ה־50,000 שנדרשו. שנית, הקומזט יקבל מידית שטח של 12,829 דיסטינות, ואילו היתרה, 27,171, שלא תוקצה לפני 1 במרס 1925, תעמוד לרשות הקומזט כדי ליישב שם בראש ובראשונה יהודים עמלים מקרב תושביה הקבועים של קרים. רק אם תיוותרנה קרקעות פנויות לאחר מיצוי פוטנציאל ההתנחלות של יהודי קרים הן תימסרנה ליהודים שיבואו מרפובליקות אחרות.[72] יכולנו להניח שהעוקץ החבוי בניסוח הוא שממשל קרים מבקש למעשה לגלגל על הקומזט את מימון יישובם של יהודי קרים על אדמות קרים, ולא היא. ודאית יותר ומעניינת כאחד היא האפשרות שאיבראגימוב מעוניין להשוות את זכויותיה הריבוניות של הרפובליקה האוטונומית של קרים לאלה המוקנות לרפובליקות הברית. בלשון אחרת, הוא זומם כאן להשתחרר מן החיבוק של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, שבה לא קיימת למעשה הבחנה פורמלית בין יוזמות לעיבוי האוכלוסייה בחבלי ארץ הכפופים לפדרציה לבין תוכניות להעברת אוכלוסין ממקום למקום בלי לכבד גבולותיהן של רפובליקות אוטונומיות.

להחלטת ההנהלה, שנדרשה לקביעותיו של איבראגימוב, היו שלושה סעיפים; בראשון נענתה הנהלת הקומזט להצעה בדבר היקף השטח שיוקצה לצורכי ההתנחלות היהודית בשנת 1925. והוא הדין בהצעה השנייה, שלגביה ביקשה ההנהלה להטעים את זכותה

למוסדות המרכזיים וקבע יחד עם אסתר פרומקין את מושבו במינסק. לא נמנה עם חברי הבונד שנחפזו להצטרף לבולשביקים, וכמוהו גם אסתר פרומקין. ואולם במרס 1919 נאלצו גם נאמני הבונד האחרונים לנטות לבולשביקים ולהיכנע ללחצם. בקרב יוצאי הבונד מסוגו נמצאו פעילים רבים שדבקו בתקוות למצוא פתרון לאומי לבעיה היהודית בברית־המועצות. מרז'ין, פרומקין ווינשטיין חברו לעשייה בקומזט. שלושתם נרצחו בטיהורים של שנת 1938.

71. לעיל הערה 68.

72. שם, עמ' 21.

ליישב על השטח יהודים מרפובליקות אחרות.[73] לא כן בסעיף השלישי, שבו הסתייגה ההנהלה מן ההצעה. ההנהלה ביקשה את הקומיסריון העממי לענייני קרקע בקרים להשלים עד 1 במרס את הקצאת השטח הנותר כדי שתוכל ליישב עוד 900 משפחות של יהודים מתנחלים. ואשר לתביעה ששטח זה יוקצה למתנחלים יהודים תושבי קרים בראש ובראשונה (расселение), ורק אחר־כך יוברדו ויסופחו עליהם יוצאי רפובליקות אחרות, הציעה ההנהלה נוסח שונה, ולפיו 'על מנת לכלול במניין היהודים העמלים שיסודרו על הקרקע בשנת 1925 יהודים עמלים מהרפובליקה של קרים, נחוץ שהקומיסריון לענייני קרקע של קרים יציג לפני הקומזט את רשימת המועמדים מקרים לא יאוחר מ־1 במרס 1925'. יהודים אלה, נאמר בהחלטה, יועדפו בסידור לעומת יוצאי הרפובליקות האחרות אם מצבם החומרי של האחרונים איננו שונה לרעה ממצבם של המועמדים מקרים.

איבראגימוב חזר והצהיר על התנגדותו הנחרצת לסיכום. כלום היתה זו תגובה הצהרתית בלבד או שהיתה לה משמעות ממשית והנהלת הקומזט היתה ערה לה? כפי שכבר נרמז, אני משער שכן. והראיה, שבישיבה נשקל הצורך בסוג של מעורבות מוסמכת מצד המוסדות העליונים של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית. העניין יתברר לנו אם נבחן את הסעיף השישי של ההחלטות בענייני קרים שנתקבלו בישיבה,[74] ושנוסחו כדלקמן: 'לבקש את הקומיסריון העממי לענייני קרקע של הרפובליקה הפדרטיבית הסובייטית הרוסית לכלול בחוזר מס' 3–719,221 מ־24 בנובמבר [1924] את כל הקביעות כדי להסב את תחולתן גם על קרים'. אין זאת אלא שבהנהלה עלה החשש שאיבראגימוב פועל, כאמור, לייחד לקרים מעמד משפטי מיוחד במסגרת הפדרציה הרוסית ומעמיד את סמכויות הממשל ברפובליקה האוטונומית של קרים על בסיס המשווה אותן לסמכויות הממשל ברפובליקות של הברית. הקומזט הבין שההחלטות של ממשל הפדרציה הרוסית בכל הנוגע לבעיות המקרקעין אינן שם פדות בין תהליכי עיבוי היישובים החקלאיים בתוך המחוזות או במחוזות (расселение) לבין תהליכי ההעברה של מבקשי פרנסות חקלאיות ממקום אחד ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית לכל מקום אחר בה. שלא במישרין נוגע לעניין הזה סעיף אחר בסדר היום של הישיבה, שהוגדר כדלקמן: 'תחשיב פרלימינרי למחיר ההעברה והיישוב על הקרקע של 100,000 משפחות יהודיות בשטחי רספס"ר (РСФСР) ואיתור האזורים ליישובם האפשרי'. הֻרצה את הנושא לאציס. בארכיון הקומזט נשתמר גם התזכיר עם ראשי הפרקים שהונח על שולחן ההנהלה.[75]

המתווה של לאציס

במבוא הטעים לאציס שאדמות קרן הקרקע החופשית הראויות ליישוב מידי, כלומר קרקעות שאין צורך להשקיע בהן משאבים כדי להכשירן לעיבוד, מוצו כמעט לחלוטין;

73. שם, עמ' 20. שיעור המתנחלים ביחס לקרקע המוקצית מלמד שמשפחה היתה עשויה לקבל 25.7 דיסטינות בקירוב, שהן כ־283 דונם.
74. אגב, הסעיף לא היה קיים בפרוטוקול המודפס. הוא נוסף בכתב־יד.
75. ГАРФ. ф. 7451, .o. 1, ф. 26. המסמך התקבל במשרד ב־21.1.1925.

ועל כן אפשר יהיה לקדם את יישוב 100,000 המשפחות היהודיות רק ׳בתנאי שתאותרנה אדמות חדשות ותוכשרנה לכלל מצב נוח לכיבושן, משימה התובעת הקצאת משאבים ניכרים׳. את האדמות החדשות הצריכות טיוב והכשרה איתר לאציס בהליכה מן המערב מזרחה. הוא דילג על קרים, אף שקרים היתה חלק אינטגרלי של הפדרציה הרוסית, והעניין אומר דרשני. הוא פתח ומנה את אזור צ׳רנומוריה (Chernomor'e) לחופו המזרחי של הים השחור, וליתר דיוק את רצועת החוף במזרחה של ימת אזוב, ובהמשך דרומה עד עיר החוף אנפה (Anapa), משם לאזורים שבצפון הקווקז, אזורים ממזרח לוולגה, באורל, בסיביר ובמזרח הרחוק. לאציס גם דן דיון קצר בפרטי הטיוב, ההשבחה והפיתוח הנחוצים בכל אחד מן האזורים. הוא נגע בשאלות התקצוב וגם אמד את שיעור המשפחות שתוכלנה להיקלט בכל אחד מהאזורים. התזכיר לא הדגיש אפוא בדיעבד את הצורך לקדם התנחלות של 100,000 משפחות יהודיות במרוכז, בצורה קומפקטית. ועם שהציע לתכנן את ההתיישבות בגושי קרקע גדולים ורצופים, הוא לא חתר לאתר טריטוריה רצופה אחת. זו היתה בלי ספק קריאת תיגר מודעת על הציפיות הלאומיות והפוליטיות של הגורמים היהודיים שהיו מעורבים ביוזמת הקומזט. למעשה חשף התזכיר מגמה שחיפשה בהסבת יהודים אל הקרקע פתרון למצוקתם הכלכלית האקוטית, ולה בלבד. ועם זאת אינני סבור שהתזכיר היה החלטי דיו פוליטית, ושהתכוון לאכוף על בעלי המגמה המקורית של הקומזט ציות ומשמעת. בעלי המגמות המקוריות לא נדרשו להרים ידיים, והם התכוננו לעמוד על כוונותיהם ולהיאבק.

בשים לב להעדפות שיפגין הקומזט בתגובה על התזכיר נראה לי שראוי לנו להתוודע לשני אזורים שהיו די קרובים גאוגרפית לחבלי ארץ שבהם התמקד עם קום הקומזט חלום האגרריזציה והטריטוריאליזציה הקומפקטית של היהודים. הראשון אותר באזור צ׳רנומוריה, וכאמור באזור החוף המזרחי של ימת אזוב, בקטע שנגע במפרץ טגנרוג (Taganrog). לאציס הגדירו כערבת קוגוייסק (Kugoieisk).[76] הוא מסר כי ברשותה של קרן הקרקע נותרו באזור שהוא מייעדו להתנחלות היהודית 37,500 דיסטינות, שאחרי פעולות הכרחיות לטיוב ושיבוח יהיה אפשר ליישב עליהן כ־5000 משפחות. הוא נידב גם המלצות לתכנון אופיה של החקלאות הרצויה באזור. הוא דיבר על כרמים ומטעי טבק וגם גני פרי וגידול צאן ובקר בשטחי ההר. בסוגיית התשתיות הוא גרס שהכרחי לפלס דרכים באורך של 500 ויירסטאות (532 ק״מ), וסלילתן תעלה שלושה מיליון רובל. את התקציב ליישוב משפחה אמד ב־2000 רובל ($1000) (על־פי הנתונים שהביא, הוא הועיד בממוצע למשפחה 7.5 דיסטינות, כלומר למעלה מ־80 דונם). האזור השני התמצע בצפון קווקז. לאציס כיוון קונקרטית לערבה הטרוחמנית שבגליל סטאווורופול (Stavropol).[77] הוא

76. שמה של ערבת קוגוייסק בא לה מנהר קוגויה (Kugoia), השופע ממזרח למערב ונופל לנהר ייה (Jeia), הזורם לימת אזוב ויוצר שם דלתא, מפרץ רדוד ובו לגונות רבות, ועל גדותיה הדרומיים ניצבת העיר ייסק (Jeisk).

77. על שם הטרוחמנים, שבט טורקמני קטן בפלך סטאווורופול, שחי מצפון־מערב לעיר. מרחק האזור הזה מן האזור שבצ׳רנומוריה קרוב ל־400 ק״מ.

העריך אותה כהולמת חקלאות מעורבת של גידול צאן ופלחה. במישור התשתיות הוא ראה צורך בפיתוח מתקנים להובלת מים. היקף הקרקע לצורך התנחלות חדשה שברשות קרן הקרקעות ושתעמוד לרשות המפעל מגיע ל־250,000 דיסטינות ויהיה אפשר ליישב עליה עד 10,000 משפחות. הסכום שיידרש לסידורה של משפחה בודדת נאמד ב־1600 רובל. במקרה זה הועיד התזכיר בממוצע למשפחה 25 דיסטינות שהן 275 דונם.

קשה לטעון ששני האזורים המוצעים יכלו לעלות בקנה אחד עם המתווה שהמליצה עליו בזמנו אסתר פרומקין. היא המליצה להעדיף התנחלות יהודית קומפקטית באזורים הקרובים לריכוזי האוכלוסייה היהודית. דרום אוקראינה וצפון קרים ענו היטב למשאלה הזאת וקיבלו את ברכתה המפורשת. גם אנשי הקומזט היו ערים לעובדה שבתוכניות המומלצות על־ידי לאציס מפציעה בבירור הכוונה שלא לכבד את היעדים שהציב לעצמו הקומזט. ואולם הם מצאו בשני המחוזות אפשרויות להיאחז בהם לכאורה, בלבד, ולמעשה כיוונו את המאמץ לאתר בהם שטחים נוספים וגדולים להתנחלות יהודית. נראה לי אפוא שהקומזט היה נכון לשעות להצעת לאציס על צ׳רנומוריה וצפון קווקז הסמוך ולשקול את הפרספקטיבה בהנחה שאפשר ליישבה עם המלצתה הבסיסית של אסתר פרומקין, וזו תיחשף לשינויים בהתאם.

אין אנו יודעים דבר על פרטי הדיון שהתנהל לאחר הרצאתו של לאציס. בפרוטוקול הובאה החלטה לקונית שאושרה בישיבה כדלקמן: ׳ההנהלה מקבלת את ההצעות לידיעתה ומעבירה אותן לדיון והחלטה של הוועדה לתכנון ומימון. טווח הזמן לא יאוחר מחודש׳. על המגמות החבויות שהתחככו בישיבת ההנהלה, ואפשר אפילו שהתעמתו זו עם זו, נוכל אפוא ללמוד אם נעיין בהחלטות הצוות לתכנון ומימון. בראשו הועמד יורי לארין, ויחד עמו פעלו אברהם מרז׳ין ויולי גולדה.[78] למותר להטעים שצירוף זה היה משמעותי ביותר. אישים אלה היוו את הגוף היוזם והפועל של הקומזט וגילמו בנוכחותם את הנאמנות למגמות המנחות שלו. מסקנותיהם היו מוכנות כבר ב־2 בפברואר 1925. הן משקפות, ובדיעבד מאלפות, את המיקוח הרעיוני והמעשי שנגע לפרספקטיבות וליעדים של ההתנחלות היהודית. להלן נראה שאף שהן מודות שיש הכרח לבחון את ההצעות של הקומיסריון לחקלאות של הפדרציה הרוסית, הן חותרות להתמקד באלה שתאפשרנה לקיים את רעיון הקומפקטיות של ההתנחלות היהודית, וממילא את האפשרות להניח את היסודות לממלכתיות יהודית סובייטית.

בעניין צ׳רנומוריה

א. קיים הכרח לשגר על חשבון הקומזט והאוזט את נציגיהם ונציגי הקומיסר העממי לחקלאות [של הפדרציה] כדי לאתר אחוזות לשעבר שנותרו חופשיות ושטחים אחרים לאורך החוף מהעיר אנפה [דרומה] עד גבולות הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של

78. ראו החלטות הישיבה מ־8 בינואר (לעיל הערה 68).

טרנס־קווקז, ולצורך שיחות עם הוועד הפועל של הפלך ושל האזור של צפון קווקז כדי לברר איזה חלק מן השטחים הנ״ל אפשר להסב להתנחלות חקלאית יהודית.
ב. בגין העובדה שהקרקע על החופים ניתנת להסבה למטעים ולגידולים דומים ומתאימה אפוא מאוד לחקלאות היהודית, יהא רצוי ליישב שם לא פחות מ־10,000 משפחות יהודיות. מן הראוי יהיה להטעים לפני השלטונות המקומיים את הסיכוי לפיתוח ממשי של האדמות המוזנחות בסיוע האמצעים שיגייסו הקומזט והאוזט.
ג. לקבל את 35,000 הדיסטינות שהקומיסר העממי לחקלאות הועיד מבין החלקות להתנחלות שאותרו עוד לפני המהפכה, והמצויות ברובן בחלקים הגבוהים של האזור, לצורך יישוב 5000 משפחות. כמו כן להורות לאותה משלחת לרכז מידע על מצב הקרקע כעת, בעיקר בכל הנוגע לשאלת פילוס דרכים, לרבות האפשרות ליישב על חלק ממנה את היהודים ההרריים מן הקווקז.

למעיין במפת האזור (ראו לעיל) יוברר לאלתר שאין חפיפה בין המתווה של לאציס לבין אזורי הפעולה שהותוו בהחלטת ועדת התכנון. לאציס בדונו במחוז צ׳רנומוריה התמקד באתרים שהם לאורך החוף האזובי במפרץ טגנרוג בואכה צפון־מזרח בכיוון העיר רוסטוב, ובערבת קוגווייסק המשתרעת מזרחה משם. ואילו הוועדה מטעמו של הקומזט התמקדה בחופים של הים השחור מהעיר אנפה ועד גבולה של הרפובליקה הטרנס־קווקזית. באזור זה מבקש הקומזט ליישב 10,000 משפחות והוא גם נכון להתחייב למפעל פיתוח והשבחה משדרגת של האזור כולו ממקורותיו הפיננסיים. בהחלטה גם מדובר באחוזות שניטשו ועל כן יש אפשרות להסב אותן לתוכניות התנחלות.

זאת ועוד, ועדת התכנון אכן היתה נכונה גם לקבל לידיה את המתווה של לאציס הבא להבטיח התנחלות ל־5000 משפחות. ואולם בהגדירה את גבולות הנחלה אין היא מדברת על ערבות קוגווייסק אלא מאפיינת את השטח כאחת החלקות שנבררו עוד לפני המהפכה, והמשתרעות בעיקר באזורי הרמה. אין לי ספק שהוועדה הצביעה כאן על שטח שונה, אף כי אפשר שהוא סמוך לשטח שהציע לאציס. כל זה מלמד שלוועדה היו נתונים שונים על קרקעות פנויות, והיא לא היססה להצביע על כך.

בעניין הערבה בצפון קווקז

גם כאן הפליגה הוועדה ליעדים משלה. היא החליטה לשלוח משלחת בהרכב אברהם בראגין, מ׳ בולשאקוב[79] ואלייניקוב[80] לשיחות עם המנהל הצבאי שבאזור בדבר החכרת

79. מ׳ בולשאקוב, חוקר בעיות הפיתוח החקלאי באזורי דרום מזרח של רוסיה האירופית. עבד בקומיסריון לענייני קרקע של הפדרציה הרוסית.
80. אלייניקוב, במקצועו אגרונום, פעל באורט הרוסי לאחר המהפכה ושימש סגנו של יואל גולדה שעמד בראש האורט. נמנה עם הבלתי־מפלגתיים שבהנהלת האורט. ראו: אריה מוניץ, **ארגוני 'אורט' בברית המועצות 1917–1938**, תל־אביב 1981, עמ׳ 74 ואילך ועמ׳ 100.

שטח בהיקף של 200,000 דיסטינות בשביל משפחות יהודיות שתעסוקנה בגידול סוסים על־פי התכנון של מִנהל הצבא ובפיקוחו. השטח צריך שישתרע ממערב לנהר מניץ׳ (Manich) ולא ינגוס בשטחי הרפובליקה האוטונומית הקאלמיקית. כמו כן התבקשה הוועדה לדון בהחכרת שטחים לגידולים חקלאיים שיהיו ראויים לייצוא ולעיבוד תעשייתי. הכוונה היתה לגידול כבשים מזן מרינו. ברור מן ההצעה, שהוועדה התכוונה ליצור תנאים ליישוב קבע, שיחיו בו זה בצד זה מגדלי סוסים בשביל הצבא ומגדלי צאן וחקלאים. הוועדה לא שללה את הצעת לאציס, אולם הציעה להסתפק ב־100,000 דיסטינות. בהקשר זה הוצע לשגר בחודש מאי משלחת מחקר לאזור, שתסקור את בעיית מתקני ההשקיה הדרושים. ועוד הציעה הוועדה, שהמשלחת ׳תתוודע למצבם של שטחי קובאן המוצפים ולתשומות הדרושות לצורך טייובן והבאתן למצב שמיש׳.[81] למעשה התעניינה הוועדה בחוף המזרחי של ימת אזוב (מייסק דרומה), שהיה מוצף ולא מנוצל מבחינה חקלאית, וכמובן לא מיושב.

סיכום

הוועדה, ובעקבותיה קרוב לוודאי גם ההנהלה, הסבה את תשומת לבה לאזורי החוף של הים השחור מדרום לאנפה ולאזורי החוף במזרחה של ימת אזוב. היא העריכה שהאזורים הולמים חקלאות אינטנסיבית ונענים טוב יותר למיומנויותיו ולציפיותיו של המתנחל היהודי. זו היתה אפוא העדפתה הראשונה. ועוד, אם נתבונן במפת היעדים הראשוניים של הקומזט, הרי אזורי החופים של ימת אזוב במזרח וחוף הים השחור מאנפה דרומה עד לגבולה של הרפובליקה הטרנס־קווקזית לא היו רחוקים מן האזור שנושבו בו היהודים בפלכים שנחשבו לרוסיה החדשה, ומובן שהיו גם קרובים לדרום אוקראינה ולצפונה של קרים. עם זאת לא דחתה הוועדה מפורשות את הצעותיו של לאציס; היא רק ניסתה לנסחם מעשית כך שמיקומם יתמצע בעורף החופים. היא גם העלתה את רעיון החכירה של קרקע למשקים לגידול סוסים שיהיו כפופים למנהל הצבאי וגם קשרה את המיזם לאפשרות ליישבו על־ידי היהודים הדג׳סטניים (ההרריים) שהתגוררו ליד החופים הצפוניים־מזרחיים של הים הכספי. זה היה רק ראשיתו של העימות, וגלגוליו עוד יסופרו.

81. שטחי קובאן המוצפים הם השטחים המשתרעים בחופה המזרחי של ימת אזוב.

ביקורת ספרים

עבר חמקמק: ספרי זכרונות והבניית עברם של יהודי עיראק בישראל

אסתר מאיר־גליצנשטיין

סלים פתאל, **בסמטאות בגדאד**, הוצאת כרמל, ירושלים 2003, 357 עמודים.
ששון סומך, **בגדאד, אתמול**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, תל־אביב 2004, 159 עמודים.

בעשור האחרון מרבים יוצאי עיראק לכתוב ספרי זכרונות. בכך הם ממשיכים מסורת שהחלה בשנת 1955 עם צאת ספרו של סלמן שינה, מי שהיה חבר הפרלמנט של עיראק, **מבבל לציון**. עד שנות השמונים של המאה ה־20 נכתבו מעט ספרים, והבולטים בהם היו ספריהם של הפעילים הציונים, בעיקר שליחי מדינת ישראל, שפעלו בעיראק. עשרות הספרים שיצאו לאור בשנים האחרונות הם בגדר תופעה חדשה, וזו מבטאת את תחושת המחברים שהם שריד אחרון לדור שעלה לישראל, ועם הליכתם מאתנו יבוא אל קצו גם הזיכרון האחרון של קהילה גדולה ומבוססת, שהתקיימה בעיראק מימי הבית הראשון, ובאמצע המאה ה־20, לאחר 2600 שנות היסטוריה, עזבה את ארץ הולדתה. כספרי זכרונות אין הספרים הללו תופעה ייחודית — הם מצטרפים למבחר הגדול של ספרי זכרונות שפרסמו מהגרים יהודים רבים שבאו לישראל ולמדינות הגירה אחרות בדורות האחרונים. אך הדגש בספרים אלה אינו בחבלי ההשתלבות בארץ החדשה, אלא בעיקר במה שהותירו מאחור. בכך הם דומים לניצולי השואה שהנציחו בספריהם בני־אדם וקהילות שהושמדו ונחרבו.

העבר היהודי בעיראק חובק מאות שנות חיים בחבלי הארץ שבין הפרת והחידקל, מאז ימי האימפריות אשור ובבל, ומעת שהתקבע השם 'ארם נהריים', המכוון הן אל התרבות הארמית והן אל התיחום הגאוגרפי של האזור. לא רק היסטוריה ארוכת ימים מתקשרת לעיראק אלא גם מגוון גדול של אירועים היסטוריים שהתרחשו במאה השנים האחרונות לקיומה של הקהילה היהודית שם, ואשר נגעו למערכות יחסים בתוך האוכלוסייה המקומית, יהודים, מוסלמים ונוצרים, וביניהם לבין בני מדינות אירופה, שהתחרו על השליטה בעיראק, ובייחוד בריטניה, גרמניה וצרפת. בתוך מגוון רחב זה לוכדים כותבי הזכרונות מעיראק הבזקים מן העבר שחלף, מנציחים אותם ומנחילים אותם לצאצאיהם ולחברה

הישראלית כולה. הבחירה הגדולה שמזמֵן העבר לזוכרים מעלה את השאלה: מהו העבר שמנחילה קהילת הזוכרים, מה מתוכו הם זכרונות אוטוביוגרפיים, ואילו משקפים זכרונות קולקטיביים? אילו סוגי זכרונות נכללו בסיפור העבר ואילו הודרו ונשלחו אל תהומות השכחה? לתופעות של הכלה והדרה יש חשיבות מיוחדת בהבנת מנגנוני עיצוב הזיכרון, והן מתבהרות על־ידי השוואת ספרי הזכרונות, וקורה שסוגים של זיכרון המודחקים אצל האחד צצים ועולים אצל האחר. לחוויות מאוחרות, ובייחוד לחוויות מהזמן שבו נכתבו הזכרונות, יש משקל חשוב בעיצוב העבר, שהרי ספרי זכרונות עוסקים אמנם בעבר, אך אינם מנותקים מן ההווה. לפיכך, בצדו של העבר היהודי בבגדאד, על גווניו ומאפייניו, מצטייר צִלו של ההווה, שדרכו משתקפים זכרונות העבר.

כדי לבחון רעיונות אלה אתמקד ברשימה זו בשניים מן החשובים בספרי הזכרונות שכתבו יוצאי עיראק בישראל בעשור האחרון — שתי אוטוביוגרפיות שראו אור בשנים 2003–2004. שתיהן עוסקות בבגדאד, ואת שתיהן כתבו אישים שבאו לישראל בהיותם נערים צעירים, ובהמשך דרכם מילאו תפקידים בכירים ורבי השפעה בשלבי היווצרותה של התרבות הישראלית החדשה והתגבשותה. הראשונה, **בסמטאות בגדאד**, ספרו של איש הטלוויזיה סלים פתאל, והשנייה, **בגדאד אתמול**, ספרו של חוקר הספרות הערבית פרופ׳ ששון סומך. פתאל, יליד 1930, בא לישראל בשנת 1950 ובה רכש את השכלתו האקדמית. את דרכו העיתונאית החל כקריין ועורך תוכניות ברדיו, ובשלהי שנות השישים נמנה עם צוות ההקמה של הטלוויזיה הישראלית, ובה ניהל את חטיבת התוכניות בערבית. סומך, יליד 1933, בא ארצה בשנת 1951, התמחה בחקר הספרות הערבית, ושימש כשלושים שנה פרופסור לספרות ערבית חדשה באוניברסיטת תל־אביב. נוסף על מחקריו האקדמיים עוסק סומך גם בתרגום לעברית של מיטב השירה הערבית בת ימינו.[1] שני הספרים הללו ייבחנו בזיקה אל ספרה של המזרחנית וחוקרת התרבות אורית בשקין, *The Other Iraq*,[2] העוסק בחברה העיראקית בתקופת המלוכה ההאשמית, אותה התקופה שבה עוסקים ספרי הזכרונות.

קווי דמיון רבים נמתחים בין פתאל לסומך: שניהם בני אותה שכבת גיל, שניהם ילידי בגדאד בני שכבת הביניים היהודית, אם כי הראשון בן הרובד הנמוך והשני בן לרובד הגבוה, שניהם רכשו את השכלתם היסודית והתיכונית בעיראק, ואת השכלתם האקדמית בישראל, ושניהם היו מקורבים למפלגה הקומוניסטית העיראקית. לאחר בואם לישראל מילאו שניהם תפקידים חשובים בנושאי מִנהל ותרבות, ונטלו חלק בעיצובה של התרבות הישראלית בת זמננו. הדמיון בנתוניהם הסוציו־אקונומיים ובדרכם הפוליטית מעורר ציפיות לאוטוביוגרפיות דומות, לנושאים דומים בזכרונותיהם ולתיאורים דומים של האירועים המרכזיים שהשניים היו שותפים להם. ואולם למרבה הפליאה, שני הספרים מתארים את בגדאד באופן שונה לחלוטין; בגדאד של האחד לא היתה אותה בגדאד בעיני

1. הפרטים הללו מתבססים על נתונים המצוינים על עטיפות ספריהם.
2. Orit Bashkin, *The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq*, Stanford, CA 2009

האחר. נדמה שמדובר בשתי ערים שונות. הבדלים אלה מעוררים שאלה בדבר הקשר בין המציאות לבין הזיכרון, ועל דרכי הבנייתו של הזיכרון האישי. מה אפשר ללמוד מכך לא רק על העבר אלא גם על ההווה, ובעיקר, מה אפשר ללמוד על החברה הישראלית ועל המשקפיים שמבעדם היא מתבוננת על העבר היהודי בארצות האסלאם?

לא מקרה הוא, שספרו של ששון סומך עורר עניין כה רב בקרב ציבור רחב בארץ ובעולם.[3] יש קסם מיוחד בסגנון הנון־שאלנטי, הדרך־אגבי, האסוציאטיבי, שבו נכתב הספר, וקסם זה מלווה גם את הובלתו של הקורא אל עולמו האישי של סומך ואל המעגלים המשפחתיים והחברתיים שסבבו אותו. לא פחות מאלה קוסמים לקורא גם פניה של החברה העיראקית הנשקפים מן הסיפור, ובתוכה כמובן פניה של החברה היהודית והתהפוכות שזימנה לה המאה ה־20.

עיראק של העשורים האחרונים, לאחר הפיכות צבאיות תכופות ועקובות מדם ותחת הדיקטטורה הברוטלית של שלטון סדאם חוסין, התקבעה בתודעה הקולקטיבית בעולם ובייחוד במערב כמקום של דיכוי. הפגיעה הקשה בחופש ההתארגנות ובחופש הביטוי מצד אחד, ומספרם הגדול של הגולים הפוליטיים מקרב האינטליגנציה העיראקית ובהם אנשי אקדמיה, עיתונאים, סופרים, משוררים ועוד, מן הצד האחר, מציירים תמונה עגומה של החברה ושל התרבות בעיראק. גם המלחמות הרבות שעיראק היתה מעורבת בהן בעשורים האחרונים והדי מטעני החבלה של השנים האחרונות, שבעת כתיבת שורות אלה עדיין לא נראה להם קץ, הוסיפו לקיבועה של עיראק כניגוד לפתיחות ולסובלנות. תפיסה זו נוגעת לא רק לימי האימה של סדאם חוסין, אלא למדינה כמכלול, ובתוך כך נצבעים בצבעי אימה גם כארבעים שנות המלוכה ההאשמית בעיראק, שהחלו בתום מלחמת העולם הראשונה ונמשכו עד ההפיכה הצבאית ביולי 1958.

ואולם בחינה מעמיקה יותר של התקופה ההאשמית מגלה פנים אחרות של עיראק: עיראק כמדינה שהתקיימו בה חיי תרבות תוססים וסוערים, והתנהל בה ויכוח ער על עיצוב דמותה החברתית, התרבותית והפוליטית של המדינה. התשתית לכך היתה ספרות אירופית עשירה, בשפות המקור או מתורגמת לערבית, שהגיעה לעיראק ישירות מאירופה או דרך מצרים ולבנון. מן השפע הגדול הזה ניזונה שכבה של צעירים, בוגרי בתי־הספר המודרניים של עיראק; אלה נפגשו במועדוני תרבות, בחנויות ספרים או בבתי־קפה, ודנו בספרות זו ובמסריה הרעיוניים. באותה עיראק יצאו לאור עשרות עיתונים וכתבי עת, והתפרסמו יצירות ספרות מקוריות של פרוזה ושירה. עיראק של תקופת המלוכה לא היתה דמוקרטית, אף שהתקיים בה משטר פרלמנטרי. בשנות העשרים היא היתה במשטר של מנדט בריטי, ומשנות השלושים, לאחר שזכתה בעצמאות בשנת 1932, היא התקיימה למעשה כמדינת חסות, כחלק מן האימפריה הלא־פורמאלית של בריטניה; החופש הפוליטי היה בה מוגבל, והשלטון הפנימי היה בידיהן של אליטות מקומיות מושחתות.

3. הספר יצא לאור בעברית במהדורות אחדות, ועד כה תורגם לערבית, אנגלית ותורכית. הוא זכה לביקורות רבות בעיתונות ובכתבי עת, ולערבי הוקרה רבים ברחבי הארץ והעולם.

על רקע זה התפתח עימות בין האידאלים הפוליטיים והחברתיים שטיפחו המשכילים העיראקים לבין הממסד המלוכני השמרני, שניסה להגביל את האינטלקטואלים באמצעות צנזורה, עונשי ממון ומאסר, ואף גלות. עימות זה הוביל לשיח מרתק, שיח ביקורתי של אינטלקטואלים, שעל אף המגבלות פעלו להקים בעיראק חברה מודרנית וחופשית, ולכונן בה משטר דמוקרטי בעל ערך.[4]

ששון סומך היה נער צעיר בשנות הארבעים, אך אהבתו הגדולה לספרות הביאה אותו במגע עם אותו עולם, וספרו מתעד את המגעים הללו. הוא חושף את יחסי הרעות שהתפתחו בין מתנגדי משטר למיניהם, ואת השותפות הגדולה שהתקיימה בין יהודים, מוסלמים ונוצרים. על שותפות זו הונחו הנדבכים הראשונים בתהליך יצירתו של הלאום העיראקי, בתהליך התכתם של בני המגזרים השונים ליחידה תרבותית אחת, שגבולותיה הם גבולותיה הטריטוריאליים של עיראק, אלה ששורטטו בשנת 1921 בפטרונות רבה בידי השליטים הבריטים ממקום מושבם בקהיר.

בספרו של סומך מוצגת בגדאד כעיר קוסמופוליטית בזעיר אנפין, המכילה מקבץ גדול של בני דתות וקבוצות אתניות שונות, שלכולם משותף חלום של מדינה דמוקרטית וליברלית, של חופש וחירות ושל פעילות תרבותית משותפת בצלה ובחסותה של השפה הערבית. בולטת ביותר מרכזיותם של ספרים בחיי האליטה האינטלקטואלית בבגדאד: כך בתיאורי 'הספרייה הכללית' של בגדאד וחוויית הקריאה בה בספרים בערבית, ברכישות של ספרים ב'רחוב הספרים' בבזאר של בגדאד ובביקורים בחנות הספרים הלועזיים 'מקנזי' ברחוב אל־רשיד, שבה נרכשו ספרים של סופרים מן המערב. הספרים היו במוקד החיים האינטלקטואליים והחיים הפוליטיים. אם ינסה הקורא לא רק להתעלם מכל מה שהוא יודע על ההיסטוריה של עיראק לאחר 1958, אלא גם 'להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה',[5] יתברר לו שהדרך שבה התפתחה עיראק ונהפכה לדיקטטורה לא היתה הכרחית ובודאי לא האפשרות היחידה, שהרי במשך ארבעה עשורים נאבקה האליטה החברתית המודרנית של עיראק המלוכנית על הרחבת הדמוקרטיה ועל עיגונה החברתי והפוליטי. רק לאחר ההפיכה הצבאית עברה עיראק לשלטונם של קציני צבא, ולאחר מכן היתה שנים ארוכות בידי סדאם חוסין, עד שנכבשה בידי השלטון האמריקני, והוקם בה השלטון המקומי הפועל כיום בחסותו. על כן יש לראות את התקופה שסומך מתאר כתקופה העומדת בזכות עצמה. יש בה אמירה הן באשר למה שהיה יכול לקרות ולא קרה, והן בנוגע להתפתחויות שעדיין עשויות להתרחש. ניצניה ומורשתה של 'עיראק האחרת' אולי לא אבדו לנצח.

סומך גם זורע אור חדש על הקהילה היהודית בעיראק. שלא כמו בישראל, שבה מזוהים יוצאי ארצות האסלאם עם שמרנות ומסורת ועם אורח חיים דתי, הקהילה היהודית של בגדאד מתגלית לקורא כקהילה מודרנית ומתמערבת, העוברת תהליכי חילון. מודרנה

4. ראו: Bashkin, *The Other Iraq*
5. ולטר בנימין, הרהורים, תל־אביב 1996, עמ' 312–313.

וחילוניות, אנו לומדים מבגדאד, **אתמול**, אינן זהות ל׳אירופה׳, אלא עשויות לאפיין כל חברה. בכך הספר הזה מנפץ סטראוטיפים על הדיכוטומיה שבין ׳מזרח׳ ל׳מערב׳, ועל המאפיינים של ה׳מזרח׳ ושל החברה ה׳מזרחית׳. תיאור זה מתכתב עם ממצאיה של אורית בשקין על התחוללות תהליכי חילון בשכבה הולכת ומתרחבת של משכילים בני דתות וקבוצות אתניות שונות. לטענתה, מאז שנות השלושים נעשתה התרבות העיראקית חילונית יותר ויותר,[6] ועל כן חילוניותה של הקהילה היהודית לא היתה חריגה אלא השתלבה בתופעה הכוללת.

המודרנה והחילון התקיימו בבגדאד כשהם שלובים זה בזה. כאשר הילד־המחבר שואל ׳מה זה כוכבים׳, הוא זוכה להסבר מדעי על־פי תורת האסטרונומיה, ובהמשך הוא מקים בביתו מעבדה כימית על־פי הנחיות שלמד מספר הדרכה באנגלית. בבגדאד היו המחבר וחבריו הצעירים צופים בסרטי קולנוע מערביים ואף לומדים בעל־פה סצנות שלמות. סב המשפחה נהג לבקר בבית־הכנסת רק בראש השנה וביום הכיפורים, והאב לא יצא לבתי־קפה אלא היה מבלה את רוב שעות הפנאי בבית, מקשיב לרדיו או קורא עיתונים. לבושם של בני הדור הצעיר הוא לבוש מודרני המקובל באירופה: הגברים לובשים חליפות עם עניבות ועניבות פרפר, ולבוש הנשים מודרני ומזכיר גם הוא את מה שהיה מקובל באירופה בתקופה ההיא: חצאיות החושפות ברכיים, חולצות נטולות שרוולים וכובעים בריטיים אופנתיים.

בתוך העולם הרב־אתני ומרובה התרבויות הזה היתה זהותו של היהודי רב־גונית, כפי שמלמדים מעברי השפות שלו: הוא מדבר ערבית־יהודית בבית, ערבית־מוסלמית ברחוב וערבית ספרותית בבית־הספר. במוסדות המדינה הוא מדבר אנגלית עם הבריטים, ואם למד בבתי־הספר של חברת ׳כל ישראל חברים׳ הוא גם מדבר צרפתית. אבל יותר מכול, היהודי הוא איבר מאיבריה של המדינה העיראקית ההולכת ומתעצבת, שבה הגבולות בין בני הדתות והקבוצות האתניות השונות מיטשטשים, ובמקומם צומחת ומתגבשת פעילות תרבותית המאחדת בתוכה את המגזרים השונים של החברה. תהליך זה ניכר בכתיבת שירה וסיפורת, ובפרסום מאמרים בעיתונים הרבים היוצאים לאור בתקופה ההיא. בכל התחומים הללו, האינטלקטואל היהודי כותב בערבית ומתמקד בנושאים כלכליים ומעמדיים המעניינים את כלל החברה העיראקית, לאו דווקא היהודית. כאן הלך וצמח זן של יהודי חדש, יהודי שהיה נטוע בחברה ובתרבות הערבית, ושפעל לא בצד חברת הרוב אלא במרכזה. אלו הם רכיבי דמותו של ׳היהודי־הערבי׳ על־פי תפיסתו של סומך.

אבל לא רק את הלכידות העיראקית המתהווה מתאר סומך, אלא גם את שבריריותה. הסדקים הראשונים נסדקו ב׳פרהוד׳, הפוגרום שעשו תושבי בגדאד בשכניהם היהודים ביוני 1941. לאחר מכן החלו אמנם כמה שנות שפע ושגשוג, אך הן באו אל קצן לאחר שנים אחדות, עם הקמתה של מדינת ישראל. את מקומה של הסימביוזה היהודית־המוסלמית תפס סיפור אחר, סיפור של עקירה ופליטות, של חילופי אוכלוסין כפויים,

6. Bashkin, *The Other Iraq*, p. 272

של אובדן רכוש ושל אובדן זהות. אירועים אלה הותירו פצע פתוח אצל יהודים וערבים כאחד. בנקודה זו, שבה נפגשים הזיכרון האישי והזיכרון הקולקטיבי, ששון סומך מאיר באור חדש את האירועים ההיסטוריים של יציאת היהודים מעיראק, בהצגתם לא כתהליך דטרמיניסטי, כמקובל, אלא כתהליך דינמי, שבו התרחשויות שונות הובילו אל הכרעות ברמה האישית והקולקטיבית. אווירת הטרור שיצרה המדיניות האנטי־יהודית של שלטונות עיראק והפגיעות במאות יהודים שלא היו ציונים, עוררו חשש מפני העתיד והובילו אותם לבחור בהגירה. משפחתו של סומך לא היתה ציונית, ואחדים מבניה חיו אז בארצות־הברית ואף־על־פי־כן המשפחה בחרה לבוא לישראל, אולי בגלל הנוחות שהציעה היציאה המוסדרת והמאורגנת לישראל. ייתכן שהמקרה הפרטי של משפחת סומך מספק תובנה להסברת המוניותה של העלייה לישראל, בצד התובנות על קורותיה של אופציה ערבית־יהודית שהכזיבה.

ספרו של סלים פתאל **בסמטאות בגדאד** עוסק גם הוא בבגדאד במחצית הראשונה של המאה ה־20. במרכז הסיפור ניצבת משפחתו, הזוכה לכינוי 'שבט כליף־פתאל', שהתפרנסה מבית־מלאכה לאיזארים, גלימות מאריגים מיוחדים ויקרי ערך, שנשים יהודיות נהגו להתעטף בהן בצאתן אל הרחוב. לאחר שהנשים עברו בהדרגה ללבוש אירופי וחדלו להתעטף באיזארים, פנו בני המשפחה הצעירים לעיסוקים בפקידות ומסחר.

פתאל נולד למשפחה במעמד הבינוני־הנמוך, אך חי בעוני רב לאחר שהתייתם מאביו בגיל רך. המשפחה המורחבת היא שסייעה כלכלית לאם המשפחה ולבניה, ובמסגרתה גם נשמרו האתוסים של המעמד הבינוני — אתוסים של השכלה, מצוינות ויזמות, יחד עם משמעת קשה ותובענית, ערכי מוסר קפדניים ומוסר עבודה גבוה. החשיפה אל העוני מביאה לספרו של פתאל דמויות מן השכבה הנמוכה של יהדות בגדאד, שכבה הנעדרת לחלוטין מספרו של סומך. פתאל מתאר סבל וכאב, מחלות ומוות. הוא מציג לקורא את קשיי היום־יום של בני המשפחה ושל שכניהם, את תופעת הזנות בחברה היהודית, את שיטות החינוך המסורתי המלֻוות בעונשי גוף ונפש, ועוד כמה וכמה תופעות שליליות הקשורות למחסור ולבערות. ילדותו מתוארת כחוויה קשה בסמטאות שכונת העוני טָטָרָן, שגם המעבר יחד עם בני המשפחה המורחבת אל עלווייה, שכונת היוקרה של המעמד הבינוני, לא הביא שיפור ניכר.

על אף ההבדלים בין חייהם של סומך ושל פתאל, שניהם היו חלק מאותה חברה ואף מאותו מעמד, למשל ביחס אל רעיונות חדשים. פתאל מתאר את התנגשותם של רעיונות המודרנה והחילון, שרכשו הילדים בבתי־הספר המודרניים, עם ערכיהם של המבוגרים, שומרי המסורת. הוא מתאר ויכוחים סוערים עם הסב, המציב תשובות דתיות למסקנות המדעיות של נכדיו. אף אחד מן הצדדים אינו מצליח לשנות את דעת הצד האחר, ואף־על־פי־כן העימות מתנהל על מי מנוחות, וצעירי המשפחה ממשיכים את לימודיהם בבתי־הספר המודרניים. אף שמשפחתו של פתאל דתית ושומרת מצוות יותר מזו של סומך, אין הבדלים ניכרים בהתנהלותן של שתי המשפחות בציר שבין דתיות לחילוניות. גם חשיפתם של הצעירים לספרות מודרנית ולספרות מהפכנית המגיעה מחוץ לעיראק

דומה בשני הסיפורים. שניהם אהדו את רעיונות הקומוניזם, ופתאל אף הצטרף לשורות המפלגה, שיכן בביתו את ספריית המחתרת הקומוניסטית והפיץ חומר תעמולה. הוא אף השתתף בהפגנות נגד המשטר, ובייחוד בהפגנות רחבות ההיקף נגד חידוש ההסכם האנגלו־עיראקי בינואר 1948. הפגנות אלה לִוו בשפיכות דמים והובילו בסופו של דבר לנפילת הממשלה. לאחר שנתפס ונחקר במרתפי הבולשת העיראקית, הבריח את הגבול לאיראן ומשם בא לישראל.

ההבדל העיקרי החוצה את הספרים הוא היחס לעיראק. אם בעבור סומך היתה עיראק הדמוקרטית והפלורליסטית אופציה שבסופו של דבר הכזיבה, הרי בעיני פתאל, מלכתחילה היא היתה אשליה. הוא מכנה את עיראק 'ארץ אוכלת יושביה', וזו גם הכותרת שנתן פתאל לפרק הראשון בסדרה על ההיסטוריה של יהודי בבל, שכתב וביים לטלוויזיה הישראלית. ייתכן שתפיסה זו נובעת מסיפורו האישי — דודו נרצח באירועי הפרהוד בשנת 1941; הוא נטבח בידי המון פורעים לאחר שהוצא מאוטובוס שנסע בלב שכונה מוסלמית. מכל מקום, פתאל מתאר עוינות גדולה של המוסלמים, משופעת באידאולוגיה נאצית, שהתקיימה הן במישור האישי והן במישור הציבורי. וכך הוא כותב: 'לאחר הפרעות רווחה אצלנו בבית תחושה שאנו חיים על זמן שאול. נשמתו של היטלר, האליל הנערץ, המשיכה לרחף ברחוב ובין כותלי בתי הספר גם לאחר מפלתו והתאבדותו בסוף המלחמה. מנהיגים מיותמים, מוקירי זכרו, שמרו על מורשתו ופעלו על פיה לפחות בכל הקשור ליהודים בעיראק ובארץ ישראל'.[7] בשנת 1947, לקראת הקמתה של מדינת ישראל, הלך והורע היחס אל היהודים, והשיא היה בספטמבר 1948 בהוצאתו להורג של היהודי שפיק עדס באשמת בגידה. פתאל מסכם: 'עיראק אמרה בבירור לכל יהודיה: "אתם לא שייכים, אין לכם עוד מקום בתוכנו"'.[8] אירועים אלה מוזכרים גם בספרו של סומך אך הוא אינו רואה בפרהוד את 'התחלת הסוף'. לטענתו, אף־על־פי שהאירוע העכיר את יחסי היהודים והמוסלמים, השנים שבעקבותיו היו שנות התבססות ופריחה, תהליך ההסתערבות של יהודי עיראק הואץ, והפרהוד 'כמעט נמחה מהזיכרון הקולקטיבי'.[9] לדעתו, העמדת הפרהוד כתמצית ההתנסות היהודית־עיראקית משכיחה מאות שנים של שכנות ופריחה תרבותית.[10] סומך סובר שרק הסכסוך שהסלים עם הקמתה של מדינת ישראל והחששות מפני העתיד הובילו את היהודים לעזיבת עיראק. ואילו פתאל, שראה ביציאה מעיראק המשך למגמה אנטי־יהודית שראשיתה כבר בשנות השלושים, מתאר את עזיבת עיראק כגירוש: 'לא היתה זו פרידה מרצון, זה היה גירוש מאונס, או אם תרצו טרנספר'.[11]

על אף ההבדלים ביניהם, המסלול שעשו סומך ופתאל בחברה העיראקית היה דומה. שניהם גילו רגישות חברתית ושניהם היו מעורבים, באופן כזה או אחר, בפוליטיקה

7. פתאל, **בסמטאות בגדאד**, עמ' 260–261.
8. שם, עמ' 274.
9. סומך, **בגדאד, אתמול**, עמ' 105–106.
10. שם, עמ' 12.
11. פתאל, **בסמטאות בגדאד**, עמ' 347, וכן בהקדמה, עמ' 10.

המקומית. עצם תפיסתם הקומוניסטית מלמדת על אופטימיות, על תקווה לאינטגרציה בחברה הערבית המקומית ועל אמונה שאפשר לשמור על קיום יהודי בעיראק. אלא שבהסתכלות לאחור, סומך מתאר החמצה של מסלול דמוקרטי ופלורליסטי, בעוד פתאל לומד מסופו של התהליך על ראשיתו ומתאר מסכת בלתי־פוסקת של רדיפות ופגיעות. ההבדלים הללו צובעים את בגדאד בצבעים שונים, המציירים תמונות של שתי ערים שונות לחלוטין: האחת אופטימית ומאירת פנים, פתוחה לחידושים ועשירה באפשרויות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות, והאחרת, כפי שמעיד השם 'בסמטאות בגדאד', סגורה, קודרת ומאיימת. הדבר ניכר גם בתמונות שבשערי הספרים: הראשון מביא תמונה משפחתית רבת משתתפים שצולמה בטקס חתונה בשנות העשרים, המשדרת עושר, מודרניות ואופטימיות, והשני — ציור של דם, איברים כרותים וקירות מנופצים, המבטא את אימת הפרהוד.

פניה הכפולים של בגדאד מתקשרים אל שני נרטיבים ישראליים על תולדות היהודים בארצות האסלאם. האחד הוא נרטיב קטסטרופלי, המדגיש רצף של דיכוי ורדיפה מאז עליית האסלאם ועד הגירת יהודי ארצות אלה משנות החמישים ואילך. על־פי תפיסה זו, העוינות גברה בעקבות תהליך הדה־קולוניזציה והקמתן של מדינות עצמאיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, והובילה לפרעות ולרדיפות בתמיכת השלטונות. בסופו של דבר היתה העלייה לישראל פתרון של הצלה. הנרטיב האחר מתמקד במערכת יחסים מורכבת של שיתוף־פעולה יהודי־מוסלמי בכל תחומי החיים, ובכלל זה בתחומי חברה ותרבות. נרטיב זה מדגיש שבעיראק התקיימה אופציה דמוקרטית ופלורליסטית, שבמסגרתה היו היהודים חלק אינטגרלי של החברה הערבית ואף הזדהו עם המדינה העיראקית, אולם בסופו של דבר גרמו האירועים הפוליטיים במזרח התיכון ובייחוד הסכסוך הערבי־יהודי בארץ־ישראל ליציאת היהודים ולעליית רבים מהם לישראל.[12] שני נרטיבים אלה מעצבים את סדר היום המחקרי והציבורי הישראלי בסוגיית מקומם של יהודי ארצות האסלאם בישראל. ספרי הזכרונות מדגימים היטב, שגם זכרון העבר הוא חלק מסדר היום של ההווה.

12. על נרטיבים אלה נכתב רבות. אזכיר רק את ספרו של מרק ר' כהן, **בצל הסהר והצלב: היהודים בימי הביניים**, חיפה 2001, ובייחוד הפרק הראשון.

כוחו של מיתוס בספרות ובחיים

אביבה חלמיש

שולה קשת, **נקודת הבראשית: גלגולו של מיתוס ביתניה בספרות העברית**, ספריית "הילֵל בן־חיים" למדעי היהדות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל־אביב 2009, 202 עמודים.

נפלאות הן דרכיו של המיתוס ורבים הם פניו. בהגדרה כוללנית ומקובלת, מיתוס הוא סיפור המתאר אירועים בעלי משמעות לקולקטיב, לציבור המאמין בנכונותו של הסיפור. זהו סיפור שגיבוריו הם דמויות מופת, והוא תורם לעיצוב זהותו ותפיסת עולמו של הקולקטיב. המיתוס משקף תרבות וגם יוצר אותה בעת ובעונה אחת. יש המגדירים מיתוס 'סיפור מכונן תודעה שאמיתותו מסופקת' או בניסוח אחר — המיתוס מקיים יחסים מורכבים עם מידת האמיתות של האירועים שעל יסודם הוא נוצר. מוסכם על הכול שיש פער בין 'מה שקרה בעליל' ובין המיתוס שצמח מאירועים אלה, שכן אם מוסכם על הכול כי המיתוס מתאר מה שקרה באמת, הרי לנו היסטוריה ולא מיתוס.

ספרה של שולה קשת **נקודת הבראשית** מבוסס על מחקר רב־שנים, שכמה מפֵּרותיו ראו אור בעבר, והוא גם פותח תלמים חדשים, שהם בתורם ישמשו בוודאי נקודת התחלה לדיונים נוספים. הספר — כמו שכותרת המשנה שלו מצהירה — עוסק בגלגולו של מיתוס ביתניה בספרות העברית, אולם הדיונים המובאים בו, כמו מחקריה הקודמים של קשת, חורגים מתחום הספרות ומתייחסים, במפורש ובמובלע, גם למרחב החוץ־ספרותי. הדיאלוג שמאמר זה מבקש לנהל עם הספר ייעשה בעיקר בכלי העבודה של הדיסציפלינה ההיסטורית.

קשת לוקחת את הקורא למסע בן שבעים שנה בערך בעקבות מיתוס ביתניה, שאלה הן תחנותיו, לפי שמות הפרקים (המובאים בהדגשה):

1. 'ביתניה־עילית וקובץ "קְהִלָּתֵנוּ": נקודת הבראשית': על שהייתה של קבוצת בוגרי השומר־הצעיר על ההר בביתניה עילית מסתיו 1920 עד אביב 1921, ויציאתו לאור של הקובץ **קהליתנו** בשנת 1922.
2. '"ימים ולילות": סיפור הגאולה הארץ־ישראלית כסיפור משיחי': על ספרו של נתן ביסטריצקי־אגמון, שראה אור בשנת 1926.
3. '"כאור יהל": השיבה אל ההיסטוריה': על ספרו של יהודה יערי (ללא קשר משפחתי למאיר יערי), שראה אור בשנת 1937.

4. 'דה־מיתולוגיזציה של סיפור ביתניה: הגירסה השנייה של "ימים ולילות"': על סיפור הוצאתה לאור של המהדורה השנייה של הספר בספרית פועלים בשנת 1940.
5. '"האתמול שלי": על מה היה הוויכוח בין מ' יערי ודוד הורוביץ?': על פרסום ספר זכרונותיו של דוד הורוביץ, חמישים שנה בערך לאחר ימי ביתניה, ותגובתו הפומבית של יערי עליו, 1970.
6. '"ליל העשרים": המהפכה הציונית כמחזה מסכות': על העלאתו הראשונה של המחזה מאת יהושע סובול, 1976.
7. '"ההר והבית"': על ספרו של נתן שחם במלאות שישים שנה לקיבוץ בית אלפא, 1984.
8. 'סוד החיפוש הרוחני: חלום סולם יעקב': ניתוח קטע שנכתב בידי מאיר יערי בשנת 1921, נגנז [העריכה שיבשה את התחביר!] על־ידו והתפרסם לראשונה בשנת 1988.
9. 'השתקפות החלום הציוני בראי המציאות: "שיח לוחמים" ו"בין צעירים"': דיון בשני קובצי שיחות והתבוננות שראו אור בעקבות מלחמת ששת הימים בשנים 1968 ו־1969.

קשת מגדירה את הסיפור של ביתניה 'סיפור מיתי־מכונן בתולדות השבט החלוצי, סיפור שחוזרים אליו שוב ושוב', והיא מציגה ומנתחת את הדרכים שבחרו כמה סופרים לספר את הסיפור של ביתניה עילית בנקודות זמן שונות, 'החל בשנות העשרים של המאה העשרים וכלה — בינתיים — בסוף שנות השמונים שלה'. שתיים הן אפוא טענותיה הראשיות. האחת: ביתניה היא 'המקום שבו התחיל הכול, הצומת שבו הותוותה תוכנית המיתאר של האקספרימנט הציוני', והאחרת: ביתניה במשמעותה זו ממשיכה לרתק את הדמיון וקוראת לחשבון נפש. טענות אלה מחייבות לברר תחילה מהו המיתוס (או מה הם המיתוסים) שהצמיחה ביתניה, כיצד התפתחו ומה היתה משמעותם לאורך ציר הזמן ואם הם בעלי משמעות גם בימינו אלה.

יש להניח שהקורא של שנת 2009 אינו בקי בסיפורה של ביתניה על גלגוליו, ועל כן יתחיל הדיון הנוכחי בהצגת 'מה שקרה בעליל', בהוויה, מה קרה שם ואז. 46 בוגרים של תנועת הנוער השומר־הצעיר שזה לא כבר עלו לארץ, באו בשלהי קיץ 1920 לצלע ההר שנישא מעל ביתניה (ומכאן שם המקום: ביתניה עילית, סמוך לקבוצת אלומות כיום). בחבורה היו מיטב המוחות והכוחות של בוגרי השומר־הצעיר בארץ וכל חברי המועצה הראשית של התנועה. הם עבדו שם בהכשרת הקרקע: סיקלו אבנים, עקרו שיחים וחפרו בורות לנטיעת עצי זית ושיחי גפן. תנאי החיים שלהם היו קשים: העבודה היתה מפרכת; תחילה הם לנו מתחת לכיפת השמים, ולאחר מכן באוהלים; המזון היה מועט והמים במשורה; ומלבד כל זה — הכתה בהם המלריה.[1]

1. המקור העדכני והמקיף ביותר לתולדות ביתניה עילית הוא: מתתיהו מינץ, **חבלי נעורים: התנועה השומרית 1911–1921**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 263–330.

בתום יום העבודה התכנסו החברים וסעדו יחדיו — לא לשׂבעה; הם קיימו שיחות נפש, ערכו וידויים חושפניים והרבו לשתוק בצוותא. על ההר שררה אווירת יחד על יתרונותיה ועל חסרונותיה. חבר שנקלע למצוקה נפשית היה מקיש באבן על הפעמון המאולתר, מזעיק את חבריו בכל שעה משעות היממה ופותח בפניהם את סגור לבו.[2] האווירה היתה תומכת, אבל גם דחוסה, תובענית וביקורתית, והשיחות גלשו לא אחת לחטטנות. חבורת ביתניה היתה שקועה בעצמה, התבוננה בעולם מלמעלה למטה בהרגשת התנשאות, והיתה מנותקת מהוויית החיים בארץ. את חבריה לא העסיקו לא ההסתדרות, לא השלטון האנגלי, לא הערבים ולא האיכרים, לא עלייה לארץ ולא עזיבתה,[3] ומעל הכול ריחף מתח ארוטי.

המעסיק שלהם היה יק״א, וכאשר התמעטה העבודה היה צריך לצמצם את מספר העובדים. מתוך 46 נותרו שם 20 או 22 בחורים וארבע בחורות או בחשבון הפוך — 22 או 20 חברים וחברות אולצו לעזוב בתהליך מיון מורכב ובעייתי, הידוע במקורות בשם ׳הסלקציה הגדולה׳. באפריל 1921, משהסתיימה העבודה במקום, ירדה חבורת ביתניה מן ההר, ורוב חבריה הצטרפו לגדוד שומריה, שנמצא בקילומטר העשירי של כביש חיפה-ג׳דה, סמוך למקום שקיבוץ יגור שוכן בו כיום.[4] חצי שנה בערך לאחר מכן סולק — או הסתלק — מאיר יערי, מי שהיה מנהיג חבורת ביתניה ולימים מנהיג השומר־הצעיר, ממחנה שומריה.

זהו הגרעין ההיסטורי של הסיפור. ספק אם ועד כמה הוא היה נעשה ידוע ומפורסם אלמלא נוספו לו, סמוך מאוד להתרחשותו, עוד שתי שכבות. בשנת 1922 ראה אור הקובץ קָהִלְיָתֵנוּ, שהוא אוסף של דברי הגות, של לבטים, של שאיפות, של הגיגים ושל תיאורי מציאות, שהמוטיבים העיקריים בו הם שיחה, עבודה, פוליטיקה יישובית וציונית, סמלים ומיתוסים, יחס למסורת, לאהבה, למשפחה. הקובץ הכה גלים ביישוב בכלל, בתנועת הפועלים בפרט ובזו הקיבוצית במיוחד. אף כי הרעיון לכנס ולפרסם את הגיגיהם, את שיחות הנפש שלהם ואת שאיפותיהם לעתיד נולד בביתניה, הוא התממש רק לאחר הירידה מן ההר. הקובץ ראה אור כשנה לאחר שהסתיימה תקופת ביתניה, ורק פחות משליש מן החברים שדבריהם מובאים בו היו בביתניה.[5] קשת מודעת היטב לעובדות אלה, ובכל זאת

2. עדות של רחל הרעד בכתבה מאת אורה ערמוני, ׳בביתניה, תחת עינו הפקוחה של יערי׳, **קיבוץ**, 20.4.1994 (שמור בארכיון קיבוץ מרחביה [להלן: א״מ], תיקי מאיר יערי [להלן: תמ״י] 6[6]).
3. יערי, איגרת מתאריך 1 ביולי 1923, בתוך: דוד זית ויוסף שמיר (עורכים), **דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר: מאיר יערי, פרקי חיים 1897–1929**, תל־אביב 1992, עמ׳ 138; וכן דוד הורוביץ, **האתמול שלי**, ירושלים ותל־אביב 1970, עמ׳ 105–108.
4. על תקופת שומריה ראו: מינץ, **חבלי נעורים**, עמ׳ 311–330.
5. אלקנה מרגלית, ׳**השומר הצעיר**׳: **מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913–1936)**, תל־אביב 1971, עמ׳ 89, מציין שהיו אלה רק שישה מתוך 27; וראו גם פרטים ביוגרפיים על כותבי הקובץ, המובאים בשולי דבריהם **בקהליתנו: קובץ תרפ״ב: הגות, לבטים ומאווייי חלוצים** (מבואות והארות: מוקי צור), ירושלים 1988 (להלן: **קהליתנו** מהדורת צור). לדברי רינה פלד, ׳**האדם החדש׳ של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים**, תל־אביב 2002, עמ׳ 128, מתוך שלושים חברי הקיבוץ שהשתתפו בקובץ, תשעה בלבד היו אנשי ביתניה עילית.

כלל אינה מבחינה בין ביתניה ובין **קהליתנו**. אדרבה, על אף היותם של רוב המשתתפים אנשי גדוד שומריה, היא מקבלת את גישתו של נתן שחם בספרו **ההר והבית**[6] ומחזקת אותה: 'לימים כאשר חוזרים ומזכירים את "קהליָתנו", מתקשר הקובץ בתודעת רבים כעניין המתמשך מחוויית "ההר" [=ביתניה] ולא מחוויית העמק [=שומריה]' (עמ' 25).

לא זו בלבד שרוב המשתתפים בקובץ לא היו כלל בביתניה, לא קל להעריך עד כמה נשמרו הדברים כאמירתם וככתיבתם המקוריים, כלשונם וכרוחם. במלאות שלושים לרצח י"ח ברנר וחבריו בפאתי יפו במאורעות תרפ"א, מאי 1921, הגיע נתן ביסטריצקי (אגמון) למחנה שומריה והשמיע הרצאה בפני החברים. הוא נפעם מן המפגש עם החבורה השומרית, ביקש להישאר במחיצתה, וקיבל עליו את מלאכת העריכה של הקובץ המתוכנן. החברים הפקידו בידיו את דבריהם, מקצתם כתובים בפולנית, זו השפה שגם נערכו בה רבות מן השיחות. אחת החברות, שקטעים מתוך יומן שכתבה בפולנית מובאים **בקהליתנו**, לא הכירה את דבריה כשנמסרה לידיה גרסתם העברית פרי תרגומו (ועיבודו) של ביסטריצקי.[7] על כן קשה לדעת עד כמה תקֵפה היא ההערכה של קשת כי כמה מן המבעים אשר כתבו נשים **בקהליתנו** 'מתאפיינים בסגנון כתיבה סוחף [...] סגנון מלא כוח' וכי 'הכתיבה האינטימית ביומן הקיבוץ כמו שיחררה [...] גם את עכבות הלשון' (עמ' 124), שכן תהייה היא עד כמה קטעים אלה הם כתיבה מקורית של הנשים ועד כמה הטביע ביסטריצקי את חותמו עליהם. התמיהה גדולה עוד יותר משום שקשת עצמה מספרת לנו שביסטריצקי 'תירגם וגם ליטש את דבריהם, וכנראה הִשרה מסגנון הפאתוס האופייני לו על צורתם הסופית של הדברים שהופיעו בדפוס' (עמ' 27).

החוליה השנייה בבניית מיתוס ביתניה היא ספרו של נתן ביסטריצקי (אגמון) **ימים ולילות**, שראה אור בשנת 1926 בשני כרכים, ובהם יחדיו יותר מ־700 עמודים. מועד פרסומו המוקדם של הספר, סמוך למדי לאירועים שהוא מתאר, והנגישות שהיתה למחברו לחומרים אותנטיים הקשורים לביתניה הקנו לו מעמד של מקור היסטורי לכל דבר. ברור שיצירות ספרותיות, בימתיות וטלוויזיוניות, זו שהוזכרה עתה זה ואלה שיוזכרו להלן, המתארות לכאורה את ביתניה, אינן נאמנות לעובדות כהווייתן, ובכך אין פסול, שהרי למחבריהן שמורה חירות פואטית, והן לכל דבר ועניין חלק מן המיתוס, הן בונות אותו והן משקפות אותו. למרבה הצער, אם אפשר לומר כך, ובוודאי למרבה הבלבול, מחקרים אקדמיים לא מעטים נסמכו, וממשיכים להסתמך, על **קהליתנו**, על **ימים ולילות** ועל היצירות הנוספות שיוזכרו להלן, כמקור היסטורי לתיאור תקופת ביתניה — בלי לתת את הדעת לחלקיותו של הקשר בין הקובץ ובין ביתניה, ולאופיין הספרותי והלא היסטורי של היצירות. רוצה לומר: היצירות תרמו לא רק למיתוס אלא כביכול גם להיסטוריה, עד כי קשה להפריד בין השניים, עניין שקשת מודעת לו היטב ותורמת, ולו בעקיפין, לשימורו. בביטוי השאול מן הספר, ויוצג בפסקה הבאה, גם לאחר קריאת הספר יש קושי להגיע אל

6. נתן שחם, **ההר והבית: בית אלפא בשישים ל"קהילייתנו"**, תל־אביב 1984.
7. ראו לעיל הערה 2.

השכבה התחתונה של התל הארכאולוגי, אל 'מה שקרה בעליל', כבסיס להבנת הפער בין המיתוס ובין המציאות ולבחינה ביקורתית של המיתוס.

קשת עבדה בשיטת התל הארכאולוגי, והיא מציגה את השכבות של מיתוס ביתניה לפי סדר כרונולוגי, למעט הפרק על 'שיח לוחמים' ו'בין צעירים' המובא בסוף. כאמור, כותרת המשנה מציינת שמדובר בגלגולו של מיתוס ביתניה בספרות העברית, אולם התחנות רומזות, והתוכן של הספר מלמד, שהמסע עובר גם על פני אתרים לא ספרותיים. אם כך הוא הדבר, הרי ברשימה חסרות שתי תחנות לפחות: ההדפסה השנייה של קובץ **קהליתנו** בשנת 1964 (בד בבד עם חנוכת האנדרטה המציינת את ביתניה עילית כמקום הולדתו של הקיבוץ הארצי); והגלגול האמנותי האחרון של מיתוס ביתניה: הסרט 'אהבות ביתניה' של מוטי לרנר וסלבה צ'פלין, שהוקרן בטלוויזיה הישראלית במוצאי יום העצמאות תשנ"ד (1994).[8] שני אירועים אלה כמעט לא עוררו הדים. כשם שחקר המיתוס מבקש להבין מדוע התפתח או הואדר מיתוס בזמן נתון, כך גם התעלמות הקולקטיב ממיתוס קיים ומניסיון להחיותו בנקודת זמן כלשהי מעלה שאלות הראויות לדיון.

השימוש בביטוי 'תל ארכאולוגי' מעלה אסוציאטיבית את הבחנתו של אחד העם במאמרו 'משה' בין 'אמת ארכאולוגית' ל'אמת היסטורית'. הטקסט שלהלן מובא כאן לא רק בגלל הקשר האסוציאטיבי, אלא בעיקר משום שהוא מבהיר בשפה פשוטה ובצורה מובנת את ההבדל בין מיתוס ל'מה שקרה בעליל'.

> וכשאני רואה את המלומדים מתאבקים בעפר ספרים וכתבים עתיקים, בשביל להעלות מקברם את 'גבורי ההיסטוריא' בצורתם האמתית, ומאמינים הם עם זה, שמאבדים מאור עיניהם לשם 'האמת ההיסטורית', — אומר אני לעצמי: כמה עלולים המלומדים להפליג בערכם של חדושיהם, ואינם רוצים לראות דבר פשוט זה, שלא כל אמת ארכיאולוגית היא גם אמת היסטורית. האמת ההיסטורית אינה אלא זו, שמגלה את הכוחות הפועלים בחיי החברה האנושית. כל שפעולתו בחיים ניכרת, אף אם מצד עצמו אינו אלא ציור דמיוני, הרי הוא כוח היסטורי ממשי ומציאותו היא אמת היסטורית; וכל שאין רשומו ניכר במהלך החיים הכלליים, אף אם מצד עצמו אין מציאותו המוחשית בזמן מן הזמנים מוטלת בספק, אינו אלא אחד מאלפי רבבות הנמצאים, שמציאותו של כל אחד מהם לעצמו היא בוודאי 'אמת' במובן המוחשי, אבל — אמת שאינה מוסיפה ואינה גורעת כלום, ולכן היא כאלו אינה, במובן ההיסטורי.[9]

8. לפני ההקרנה הוסבר לצופים, למגינת לבם של בני משפחת יערי, שהמחזה נסמך על דמותו של מאיר יערי. ראו: ישראל זמיר, 'שנאת ביתניה', **חותם** (מוסף **על המשמר**), 21.4.1994 (שמור בא"מ, תמ"י 6 [6]). כותרת משנה: 'רחל יערי־גרול ואחיה אביעזר יערי תובעים מהטלוויזיה להתיר את הקשר הגורדי בין הסרט "אהבות ביתניה" לבין משפחתם'. בכתבה מודפס מכתב של אביעזר יערי למוטי קירשנבאום.
9. אחד העם, 'משה', **כל כתבי**, ירושלים ותל־אביב 1956, עמ' שמב. ההדגשות במקור.

הספר שלפנינו עוסק כמובן במיתוס, הלוא הוא 'האמת ההיסטורית' במינוחו של אחד העם, והשאלה היא: איזה מיתוס או אילו מיתוסים הצמיחה ביתניה? לכך מתקשרות שאלות נוספות: מיהו הקולקטיב שמיתוס ביתניה עיצב אותו? עבור מי היתה ביתניה, זו המוחשית, זו העולה מ**קהליתנו** וזו המיתית, 'נקודת הבראשית'?

מיתוס אחד, הנדון בחלקו בספר, הוא זה של חבורת צעירים, רובם בחורים, הסועדים בצוותא לאחר יום עבודה מפרך, מקיימים שיחות נפש, עורכים וידויים חושפניים, שרים ורוקדים עד אמצע הלילה, מנהלים קשרים אינטימיים אלה עם אלו, אינטימיים במובן הרוחני והגופני גם יחד. זהו מיתוס שמקורו ב**קהליתנו**, **בימים ולילות**, **בכאור יהל**, ובקטעים מ**האתמול שלי** ו**ליל העשרים**. נשוב לכך בהמשך המאמר.

מיתוס שני, שכמעט אינו זוכה להתייחסות בספר, הוא זה של ביתניה עילית כעריסת הקיבוץ הארצי. המעצב הראשי של המיתוס הזה היה מאיר יערי עצמו, שביתניה היתה מקום התגלותו כמנהיג. יערי פעל בו בזמן לרומם את מעמדה של ביתניה ולהשכיח את רישומו של קובץ **קהליתנו**. עוד בהיותו במרומי ההר ניגש לכתיבת תולדות התנועה,[10] ושלוש שנים בערך לאחר האירועים הוא ניסה לקבע את מעמדה של ביתניה כמקור ההשראה של הקיבוץ השומרי: 'ביתניה היתה באמת מַעין חייהם השיתופיים של השומרים. ביתניה היתה המוקד שממנו נתפזרו בנפץ עז כל אותם הכוחות, שעד עכשיו מצילים את אנשינו מקטנותו של היומיום ואינם מניחים לו למצפון שיקהה כליל. ביתניה אצלה לקיבוצים את דיוקנם הרוחני'.[11] בו בזמן הוא פעל להמעטת דמותו וחשיבותו של הקובץ **קהליתנו**. באביב 1923 התפרסם **בהדים**, כתב העת הספרותי העברי המרכזי בארץ־ישראל ובעולם באותו זמן, מאמרו 'סמלים תלושים', ובו הוא תקף ישירות את **קהליתנו**. הוא עשה זאת גם בעקיפין. למשל באחת האיגרות ששיגר לחברי השומר־הצעיר בגולה הוא הודיע שבכוונתו לתאר את תחושותיו בקרב החבורה השומרית כיום, 'בכנות וללא וידויי־סרק אישיים',[12] והרמז עבה כקורת בית הבד.

מה היה חלקה של ביתניה בהיסטוריה הארצית, הממשית, לא המיתית, של הקיבוץ הארצי? בעת שנוסד הקיבוץ הארצי, באפריל 1927, כבר היתה ביתניה עילית על מאפייניה זיכרון רחוק ומעומעם. לדעת מתתיהו מינץ, חוקר תולדות התנועה השומרית בראשיתה, לא ביתניה היתה 'האבטיפוס והשורש של הקיבוץ השומרי', אלא שומריה, החבורה שהסתפחה אליה חבורת ביתניה לאחר ירידתה מן ההר.[13] לדעתו, ביתניה

10. יערי, מכתב מביתניה עילית למרכז בווינה, 27.3.1921, אש"צ 1-128.2(ו')**,** נספח יב, בתוך: מינץ, **חבלי נעורים**, עמ' 403.
11. יערי, איגרת לגולה מתאריך 1 ביולי 1923 (ממחזור האיגרות 'לאחר שלוש שנים'), בתוך: זית ושמיר (עורכים), **דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר**, עמ' 137.
12. יערי, איגרת, 20.4.1923, בתוך: זית ושמיר (עורכים), **דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר**, עמ' 133.
13. מינץ, **חבלי נעורים**, עמ' 346-347.

הייתה אפיזודה שחלפה ללא טביעת עקב, התפעמות עקרה שהותירה מקבץ של דימויים 'רכילותיים'. ביתניה הייתה הרפתקת נעורים מפליגה, תופעה בלתי בשלה, פרוייקציה מתפרעת של חלומות מימוש מיסודה של תנועת הנוער הגרמנית, ניסיון כושל להקרים עור וגידים על תשוקותיו הראשוניות של יערי. כמובן, עם מקצת ניואנסים שמקורם בסיטואציה המיוחדת שבתוכה פעלה.[14]

אולם דווקא ביתניה, זו שלא עיצבה את תבניתו של הקיבוץ הארצי, היא זו שהוצגה על־ידי ראשי התנועה כמסד שעליו היא נבנתה. כמו שכבר הוזכר לעיל, כשהגיע תור חגיגות היובל לייסוד השומר־הצעיר — שאת תולדותיו התנועה נוהגת למנות משנת 1913 — הוצבה בביתניה, ב־1964, אנדרטת בטון של אוהל, של מעגל, של מדורה, של שלושה תרנים ושל קיר שעליו כתובים השמות של כל קיבוצי התנועה.[15]

בניגוד להיעדר השפעה של ממש על התפתחות הקיבוץ הארצי, על אף הניסיון להציג את ביתניה כעריסתו, הותירה ביתניה את רושם ההווי המיוחד של שיחות נפש והיחסים האינטימיים בין חבריה, שדוק של מסתורין אופף אותם. קשת מספרת כי כבר סמוך לפרסומו של הקובץ **קהליתנו** נשמעו עליו דברי ביקורת וכי אנשי השומר־הצעיר כונו 'נוער רומנטי', אליטיסטי, רוחני. היא אף מביאה בספר את ביקורתו של חוקר תולדות השומר־הצעיר אלקנה מרגלית, שהגדיר את הקובץ 'בליל מוזר ומביך של מונחים וסמלים מושאלים מתחומי תרבות שונים וסותרים', כאוסף שיחות שהתאפיינו 'באינטרוספקטיביות חטטנית, באווירה נברוטית־היסטרית ומתוך הסתגרות עדתית' (עמ' 27). בדברים אלה המחברת מוצאת סוג של ביקורת שיפוטית 'חוץ־מחקרית', שהושפעה להערכתה מההשקפות אשר רווחו בחברה הישראלית של שנות השישים (שם). חבל שאין היא מסבירה טענה זו מלבד הגדרת החברה אז 'ביצועיסטית'.

בכל זאת, קשת אינה מתעלמת מן 'הפן הרכילותי שנקשר באירוע' ומזכירה 'גל מרושע של שמועות על אהבה חופשית ועל "שיתוף בנשים"' (עמ' 181). אכן, התחום הארוטי, שהוא העסיסי מבין התדמיות של ביתניה עילית, הוא ככל הנראה המיתוס החזק והמאריך ימים ביותר שהצמיחה ביתניה. כדרכו של מיתוס, מצויים פערים ניכרים בין מה שקרה בפועל, אם קרה כלל, ובין דיבורים וכתיבה. החומרים המצויים בידינו מעידים בבירור כי על ההר שרר מתח ארוטי וכי היה יכול להיות אחרת, בחבורה מבודדת של אנשים צעירים, בראשית שנות העשרים לחייהם, שהרכב המינים שלה לא מאוזן, ומצויים בה שניים או שלושה זוגות? השמועות בנות הזמן ההוא על מה שהתרחש בביתניה עילית דיברו על שיתוף ארוטי. האם היו דברים מעולם? מקור השמועות וההתרשמויות הוא ככל הנראה בהגיגים, ברעיונות גבוהים על קומונה ארוטית, עניינים העולים מדבריהם של אחדים מהמשתתפים בקובץ **קהליתנו**. בחורים שהיה להם קשר קבוע עם בחורות מצאו לנכון

14. שם.
15. הצעה למפעל הנצחה 'ביתניה עלית', ללא תאריך, אש"צ 5-7.10(10)ב.

לחלוק את חוויותיהם עם החבורה כולה, כאילו היה מצבם הזוגי הישג רוחני של כלל החבורה, והתבטאויות אלה יצרו רושם מוטעה של שיתוף בחוויה עצמה בעוד השיתוף הסתכם בדיבור בַּרבים עליה.[16]

תרומה נכבדה לתדמית השותפות הארוטית בביתניה תרם יערי עצמו. בעצם ימי ביתניה הוא כתב לאנשי התנועה בגולה: 'הקומונה יסודה לא רק בשיתוף כלכלי אלא גם ארוטי. הארוטיקה המשפחתית הקרתנית היא אויב הקומונה. הקומונה לא תתקיים בלי קשר יותר עמוק בין חבריה'.[17] הוא לא טרח להסביר למה כוונתו במונח 'ארוס' להטיותיו. אפשר להבין את השיתוף הארוטי כמהותה של עדת אחים, ובמתכונת זו פירושו של הארוס הוא יחסי רעות בין אנשי העדה, רעות שהיא מעבר לשותפות בייצור ובצריכה ונוספת עליה,[18] אולם הציבור הרחב הבין כי 'שותפות ארוטית' היא 'אהבה חופשית'. ב־1927 האשים איש הפועל־הצעיר יצחק לופבן את 'המנהיגים הרוחניים של השומר הצעיר' בכך ששבע שנים לפני כן הם דיברו ב'ניב ילדים [...] על אהבה חופשית'. יערי השיב לו מניה וביה בדפי בטאון ההסתדרות הכללית **דבר**, אולם מדבריו התקיפים קשה להבין אם אכן היה ממש בזיהוי השותפות הארוטית עם אהבה חופשית, בשני מישורים: מבחינת הכוונה ומבחינת המעשה.[19] אשר לכוונה, מה היתה משמעות הביטוי? בנימין דרור למשל דיבר על החיים 'הארוטיים והמיניים' כשני עניינים שלא בהכרח הם היינו הך.[20] בשיח שרווח במרכז אירופה באותה תקופה המונח 'ארוס' לא היה שם נרדף למין, והיה נהוג להבחין בין 'מין', שנתפס כחוויה גופנית, ובין 'ארוס', שהיה תופעה מנטלית הקשורה באהבה ויש לה ערך אסתטי.[21]

אשר לצד המעשה, יערי אינו מקל עלינו במציאת התשובה לשאלה אם השותפות הארוטית במובנה המיני היתה בגדר דיבורים תאורטיים בלבד או שכך אכן נהגו החברים והחברות בביתניה. מביתניה עילית הוא כתב כך: 'גם היחסים בין הבנים והבנות, אף כי עדיין יש מקום לשיפורים רבים, מתגבשים אצלנו בצורה די נאה ובאורח טבעי, והם ביטוי להלך־נפש של האנשים, ואינם מופרעים על ידי המוסכמות החברתיות'.[22] רב הסתום מן הנהיר. שלוש שנים בערך לאחר הימים והלילות בביתניה כתב יערי לחברי התנועה בגולה:

16. דברי בנימין דרור, **קהליתנו**, מהדורת צור, עמ' 25–31. וראו: מינץ, **חבלי נעורים**, עמ' 321.
17. יערי, 'מכתב מביתניה עילית, 1920', בתוך: מינץ, **חבלי נעורים**, עמ' 382.
18. זו פרשנותו של אלקנה מרגלית, **'השומר הצעיר'**, עמ' 86.
19. יערי, 'פלישתים עליך', **דבר**, 26–27 במאי 1927, בתוך: זית ושמיר (עורכים), **דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר**, עמ' 189–199.
20. **קהליתנו**, מהדורת צור, עמ' 31.
21. Ofer Nur, *Hashomer Hatzair Youth Movement 1918-1924 from Eastern Galicia and Vienna to Palestine: A Cultural History*, Doctoral Dissertation, University of California, Los Angeles, CA 2004, p. 70
22. מכתב־חיבור מיערי לגולה, בתוך: מינץ, **חבלי נעורים**, עמ' 378.

'הבחורים לא הלכו אחר יצרם'.[23] לאחר שקיבל הפן הארוטי חשיפה והבלטה רבה במחזה 'ליל העשרים' מאת סובול, האשים יערי, חמישים שנה בערך לאחר ימיה ולילותיה של ביתניה, את המחזה ב'התעללות בטוהר חברותינו. הן היו פוריטניות ואיש לא העז לנגוע בהן'.[24]

האווירה הדחוסה של שיחות הנפש והיחסים החופשיים בין המינים הם ככל הנראה המיתוס המוכר ביותר והמאריך ימים ביותר של ביתניה / **קהליתנו**, אולם קשת מחפשת מיתוסים אחרים, שספק אם ביתניה אכן היתה מקור צמיחתם או שמא רק שימשה עוגן שנקשרו אליו השלכות מאוחרות. היא בודקת בעיקר את גלגוליו של מיתוס המבוסס ביסודו וברובו על הקובץ **קהליתנו**, מיתוס שהיא מגדירה 'הצעה אלטרנטיבית להבנייתה של זהות יהודית חדשה' (עמ' 179). לטענתה, בין שורותיו של הקובץ **קהליתנו** מפעמת יומרה עצומה 'ליצירת אתוס תרבותי אלטרנטיבי וטוטאלי, שישפיע על כל תחומי החיים' (שם). היא מוצאת בו את 'כל המרכיבים ה"נכונים", שעליהם התבסס בהמשך האתוס הקולקטיבי: הסיפור של החזרה לארץ האבות הוגדר בו כסיפור של גאולה, והחלוצים הוצגו בו כחוליה העכשווית בשרשרת ההיסטורית של אנשי ייעוד' (עמ' 180–181). קשת מצליחה להוכיח את טענתה – 'היוצרים השונים שנכנסים לדיאלוג [עם ביתניה] נעים בין העבר להווה, מסמנים אפשרויות שהוחמצו, חושפים הדחקות והתעלמויות, וגם מציבים תמרורי אזהרה לגבי פוטנציאל ההרס המצוי בתשתית סיפור הגאולה הארץ־ישראלי' (עמ' 9), אולם הרשימה של המרכיבים המצויים ב**קהליתנו** שעליהם לגרסתה התבסס לימים האתוס הקולקטיבי, היא ארוכה, אקלקטית, לא עקיבה, וכמו שהיא עצמה אומרת: 'כל אחד מן המרכיבים האלה [...] הכיל כבר מלכתחילה משמעויות סותרות' (עמ' 181). בסופו של דבר קשה להשתכנע שביתניה (ולו גם בגרסת **קהליתנו**) היא אכן 'המקום שבו התחיל הכול, הצומת שבו הותוותה תוכנית המיתאר של האקספרימנט הציוני', ולא ברור עד כמה הוא 'ממשיך לרתק את הדמיון וקורא לחשבון נפש' או מה מתוכו עונה על הגדרה זו.

בתחום הספרותי הצגת הדברים וניתוחם בספר ברורים ובעלי משמעות. לא כן במישור החוץ־ספרותי. הבחינה הספרותית של התפקיד שמילא הקובץ **קהליתנו** כטקסט ששימש השראה ליצירות הספרות שקשת מגדירה 'קאנון ביתניה' מביאה אותה למסקנה הזאת:

> כל יצירות 'קאנון ביתניה' אינן מוותרות על החיפוש אחר מצפן מטאפיזי־רוחני, שיעניק למעשה החלוצי משמעות טרנסצנדנטית. [...] המרחב הטריטוריאלי והמסגרת הריבונית — המולדת והמדינה — שבאו למלא את מקומם של הטקסטים והפולחנים המקודשים של העבר, אין די בהם [עמ' 191].

23. יערי, איגרת מתאריך 1 ביולי 1923, בתוך: זית ושמיר (עורכים), **דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר**, עמ' 138.

24. יערי לרננה עובד, קב' פלמחים, 10.12.1979, אש"צ 95–7.23(4).

בדברים אלה, כמו במקומות נוספים בספר, יש רמיזות חוץ־ספרותיות. יתר־על־כן, מן הדיון על סמך היצירות הספרותיות (כהגדרה כוללת) היא יוצאת למסקנה רחבה יותר, בנוגע לחיים:

> מה התרחש במציאות החיים מאז ביתניה? תחילה מצאו האנשים תיקון בהשקעת כל המאמצים בבניית המקום. אחר־כך הותשו חייהם במאבק הממושך מול האויבים שמבחוץ. הבעיות הקיומיות של מדינת־ישראל, שהלכו והחריפו, לא איפשרו את המרחב הנפשי, את הזמן הפנוי ואת השלווה הנחוצים על־מנת לבסס את הציונות כתנועה יהודית אלטרנטיבית וא־משיחית. מלחמת ששת הימים, שהרחיבה את גבולות המדינה וכללה בתוכה את שטחי ארץ־ישראל המקראית, רק החריפה את הבעייתיות. הקרע בין היהדות המשיחית, שראתה בניצחון אות נִסי, הגשמה של תוכנית אלוהית, לבין היהדות החילונית, שהלכה והתנתקה מן המסורת היהודית, הלך והעמיק, והסיכוי לבנייתה של הוויה חדשה, שתנסה להיחלץ מסבך הסתירות הבלתי־פתורות — הולך ומתפוגג [עמ׳ 191].

בקטע זה ובמקומות נוספים בספר נדונים עניינים שקשורים לא בביתניה ובקהליתנו, אלא בתקופות מאוחרות יותר, בפרקי הזמן שהיו בהם גילויים של התרפקות על מיתוס ביתניה על גלגוליו. דיונים אלה עוסקים בטיפוח מיתוס, ועל כן מתבקשת התייחסות לסיבות להתפתחותו ולהתרפקות עליו בכל גלגול וגלגול. במילים אחרות, מהו הרקע להתפתחותו ועל אילו צרכים הוא בא לענות. עניינים אלה נרמזים בספר, אך נדונים בו חלקית בלבד (וחיסרון זה מורגש גם בהתעלמות מן התחנות אשר נותרו שתוקות, שהוזכרו לעיל). דוגמה מובהקת לתחנה בגלגוליו של מיתוס ביתניה, המעידה על התקופה ועל החברה שנכתבה בהן היצירה יותר מאשר על ימי ביתניה, היא המחזה של סובול — ׳ליל העשרים׳. קשת טוענת, ובצדק, שסובול ׳כופה׳ את שאלת היחס אל הערבים ולסוגיית הכיבוש על פרשת ביתניה. היא מזכירה לנו שקהליתנו כמעט אינו מתייחס לקונפליקט היהודי־ערבי (עמ׳ 119–120, 164), וראינו לעיל עדויות נוספות המלמדות שהערבים לא העסיקו את חבורת ביתניה. לפיכך, לשם הבנת מקומה של שאלת היחס אל הערבים במחזה ׳ליל העשרים׳ יש להציג את הרקע של אמצע שנות השבעים של המאה ה־20 ולהבהיר מה הניע את סובול לטפל בנושא בכלל ולכפות עליו את שאלת היחס אל הערבים בפרט, אך עניין זה זוכה להתייחסות לקונית בלבד בספר: ׳סובול, שהדור שלו חווה שתי מלחמות גדולות עם הערבים — מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור — מחזיר את הדילמה של יחסי כובש־נכבש, רטרואקטיבית, אל ״נקודת הבראשית״, ומציף את הנושא המודחק אל פני השטח׳ (עמ׳ 120).

האם יש כיום ׳קונים׳ למיתוס ביתניה? קשת:

> ככל הידוע לי נהוגים גם כיום טקסי הקראה של קטעים מתוך המחזה המודרני ׳ליל העשרים׳ של סובול. מדריכים בתנועת השומר הצעיר מקיימים — כך סופר לי — טקסי עלייה לרגל עם חניכיהם הצעירים אל אוהל הבטון, שנטוי כגלעד לראשוני

> השומר הצעיר במדרון ההר מעל הכנרת, וקוראים שם בקול קטעים מתוך המחזה, שנכתב למעלה מחמישים שנה אחרי 'קהליתנו' ובהשראתו [עמ' 192].

על־פי הכלל שהמיתוס מעיד על תקופת היווצרותו או טיפוחו (ולא או פחות על התקופה שהוא נשען עליה), מתבקשת בדיקה מה מניע את מקיימי הטקסים הללו, מהו המיתוס העומד במרכזם ועל אילו צרכים הם באים לענות. כך או כך, רוב אלה שמיתוס ביתניה מדבר אליהם כיום שואבים אותו מן המחזה 'ליל העשרים', ולא מן השכבות האחרות שקשת מביאה בשיטתיות ומנתחת בספר בצורה מרתקת.

בהיותו חיבור שנכתב בשנה שמציינים בה מלאות מאה שנים לקיבוץ, יסתיים הדיאלוג הנוכחי עם הספר בשאלה אם יש במיתוס ביתניה ובדיון בו כדי להעשיר אותנו בתובנות חדשות בתחום חקר תולדות הקיבוץ או שמא מדובר באפיזודה קצרה ללא השפעה של ממש על התפתחותו של הקיבוץ במישור המעשי והמיתי גם יחד. ראינו שלא ביתניה עיצבה את דמותו של הקיבוץ הארצי, נהפוך הוא, ובוודאי לאחר אימוץ המרקסיזם. למעשה סיפור ביתניה על גלגוליו שייך לפרק תנועת הנוער בתולדות השומר־הצעיר יותר מאשר לפרק הקיבוץ. אנשי ביתניה היו צעירים (וקומץ צעירות) שחוו את משבר המעבר החד מן האופוריה של המהפכה הלאומית והאישית שבעצם העלייה לארץ־ישראל אל תוגת 'היום השני' וקשייו. הם היו נתונים אז בתחושה של ירידה מאיגרא רמא של חלומות ותקוות לבירא עמיקתא של מציאות קשה. אלה היו אנשים בין לבין, כבר לא נערים ועוד לא מבוגרים. שהייתם על ההר היתה מעין התמשכות של ימי הנעורים והם חוו שם חוויות של צעירים בטרם יעמיסו על כתפיהם את נטל החיים ה'אמיתיים'. הבידוד הגאוגרפי והיותה של השהייה שם פרק של זמן הווה המנותק מן העבר ומן העתיד שימשו חממה להתפתחותם של התנהגויות ושל רעיונות הטובים לזמנם, אך עד מהרה בטל קורבנם, ולא היה בכוחם להמשיך ולהתקיים אלא כגעגוע וכמקור לנוסטלגיה, ובעזרת השכבות הספרותיות — כמיתוס. ייתכן שזה סוד הקסם של מיתוס ביתניה וההסבר לכך שעורר עניין בעיקר בבני־נוער וצעירים, אך הם לא התמידו בטיפוחו לאורך זמן. אולי יותר מכול, סיפורה של ביתניה משקף את קשיי ההתמודדות עם 'היום השני', את קשיי ההיקלטות של מהגרים שמקרוב באו, וכל מטען האידאולוגיה אינו מקל את ייסוריו של מי שנגזר עליו להכות שורש בארץ חדשה.

רשימת קיצורים

אב"ג – ארכיון בן־גוריון, המכון למורשת בן־גוריון, קריית שדה־בוקר
אב"ג, א"צ – ארכיון בן־גוריון בארכיון צה"ל
אה"ע – ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל־אביב
א"ז – ארכיון ז'בוטינסקי, במכון ז'בוטינסקי בישראל, תל־אביב
אי"ט – ארכיון יד טבנקין, רמת־אפעל
אממ"ב – ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
א"צ – ארכיון צה"ל, גבעתיים
אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ – ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת־אפעל
אש"צ – ארכיון השומר־הצעיר, גבעת חביבה
את"ה – הארכיון לתולדות ה'הגנה', תל־אביב
ג"מ – גנזך המדינה, ירושלים
FRUS - *Foreign Relations of the United States*
NA - National Archives, College Park, Maryland
PRO - Public Record Office

רשימת משתתפים

יוסי בן־ארצי	אוניברסיטת חיפה
יובל גובני	אוניברסיטת תל־אביב
נחום גרוס	האוניברסיטה העברית בירושלים
נדב דוידוביץ׳	אוניברסיטת בן־גוריון
אפרים דוידי	אוניברסיטת תל־אביב
אברהם דורון	האוניברסיטה העברית בירושלים
תמר וולף־מונזון	אוניברסיטת בר־אילן
בעז וונטיק	אוניברסיטת בן־גוריון
יחיעם ויץ	אוניברסיטת חיפה
אביבה חלמיש	האוניברסיטה הפתוחה
אסתר מאיר־גליצנשטיין	אוניברסיטת בן־גוריון, מכון בן־גוריון
מתתיהו מינץ	אוניברסיטת תל־אביב
דליה מנור	אוניברסיטת לונדון
מוסטפא עבאסי	המכללה האקדמית תל־חי
אמיר פלג	אוניברסיטת בן־גוריון
ענת קדרון	צורית
אהרון קמפינסקי	אוניברסיטת בר־אילן
אריה קרמפף	אוניברסיטת תל־אביב
אורית רוזין	אוניברסיטת תל־אביב
רענן ריין	אוניברסיטת תל־אביב
חיה שחם	אוניברסיטת חיפה
זכי שלום	אוניברסיטת בן־גוריון, מכון בן־גוריון
משה שמש	אוניברסיטת בן־גוריון, מכון בן־גוריון

מכון בן־גוריון לחקר ישראל – רשימת ספרים

אביזוהר מאיר, 1985, הציונות הלוחמת: מבוא ליומן בן־גוריון ולזכרונותיו 1939.

אביזוהר מאיר, 1990, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

אביזוהר מאיר, פרידמן ישעיהו (עורכים), 1948, עיונים בתכניות החלוקה, 1937–1947.

אדר לילי (עורכת), 1998, דוד בן־גוריון: ביבליוגרפיה, כרך א: 1904–1948.

אדר לילי (עורכת), 2000, אוצר מונחים בתולדות הציונות ובתקומת ישראל.

אדר לילי (עורכת), 2003, דוד בן־גוריון, ביבליוגרפיה, כרך ב: 1949–1973.

אדר לילי (עורכת), 2006, דוד בן־גוריון, ביבליוגרפיה, כרך ג: מאמרים על בן־גוריון, 1921–1999.

אהרונסון שלמה, 1999, דוד בן־גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע.

אהרונסון שלמה, 2008, היטלר, בעלות הברית והיהודים, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.

אוחנה דוד, 2003, משיחיות וממלכתיות: דוד בן־גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית.

אונגר שבתי, 2001, פועלי־ציון בקיסרות האוסטרית, 1904–1914, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב.

אופנהיים ישראל, 1993, תנועת החלוץ בפולין, 1929–1939.

אור אמדע, בן־אשר סמדר (עורכות), 2007, המוכר והזר: ייצוגים חברתיים בקבוצות בישראל.

אורון יאיר, 1999, כולנו יהודים גרמנים: רדיקלים יהודים בצרפת בשנות השישים והשבעים, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב והוצאת עם עובד.

אייזנשטדט שמואל נח, 2002, הציוויליזציה היהודית: הניסיון ההיסטורי היהודי בפרספקטיבה השוואתית וגילוייו בחברה הישראלית.

אסיה אילן, 1994, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947–1956, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.

ארנוולד משה, 2004, מצור בתוך מצור: הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות, בשיתוף עם העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, משרד הביטחון — ההוצאה לאור והארכיון לתולדות "ההגנה".

באואר יהודה, 2008, הרהורים על השואה, בשיתוף עם יד ושם.

באומל תידור יהודית, 2004, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

ביגר גדעון, 2001, ארץ רבת גבולות: מאה השנים הראשונות של תיחום גבולותיה של ארץ־ישראל, 1840–1947.

בלשן צביה, 4002, איחוד מפולג: הברית העולמית של מפלגות פועלי־ציון, 1907–1920.

בן־גוריון דוד, 1987, **זכרונות ו (מן העיזבון)**, עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
בן־גוריון דוד, 1993, **לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העיזבון)**, עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
בן־גוריון דוד, 1993, **פעמי מדינה (זכרונות מן העיזבון)**, עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
בן־גוריון דוד, 1997, **נילחם כאומה (זכרונות מן העיזבון)**, עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
בן־ישראל חדוה, 2004, **בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות**, בשיתוף עם מרכז צ׳ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.
בן פורת אמיר, 2002, **ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי, 1948–1999**.
בן־רפאל אליעזר, 2001, **זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן־גוריון**.
בן־רפאל אליעזר, בראלי אבי, חזן מאיר, שיף עופר (עורכים), 2009, **היהודים בהווה: כינוס ופיזור, בהוקרה ליוסף גורני**, בשיתוף עם יד יצחק בן־צבי, המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב ובית ברל.
בר דורון, 2007, **לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948–1968**, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.
בר־און מרדכי, 1991, **אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש — 1956**.
בר־און מרדכי, 2001, **גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל, 1948–1967**, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.
בר־גיל שלמה, 1999, **מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפלטה, 1945–1955**, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.
בר־גיל שלמה, 2005, **בראשית היה חלום: בוגרי תנועות הנוער החלוציות מאמריקה הלטינית בתנועה הקיבוצית 1946–1967**.
גולן ארנון, 2001, **שינוי מרחבי — תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948–1950**.
גורן תמיר, 2006, **חיפה הערבית בתש״ח: עוצמת המאבק וממדי ההתמוטטות**, בשיתוף עם משרד הביטחון — ההוצאה לאור והארכיון לתולדות ״ההגנה״.
גורני יוסף, 1998, **בין אושוויץ לירושלים**, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב והוצאת עם עובד.
גורני יוסף, בראלי אבי, גרינברג יצחק (עורכים), 2000, **מחברת עבודה לארגון עובדים: לקט מאמרים על הסתדרות העובדים בימי היישוב והמדינה**, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב.
גילעת יעל, 2009, **צורפות בכור היתוך: אומנויות יהודי תימן והתהוותה של התרבות החזותית הלאומית בישראל, 1882–1967**.
גינוסר פנחס (עורך), 1989, **הספרות העברית ותנועת העבודה**.

גל אלון, 1985, **דוד בן־גוריון: לקראת מדינה יהודית**.
גל אלון (עורך), 1999, **ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון־אמריקה**, בשיתוף עם הספרייה הציונית.
גל אלון (עורך), 2009, **הציונות לאזוריה: היבטים גיאו־תרבותיים**, שלושה כרכים, בשיתוף עם מרכז שזר לתולדות ישראל.
גל ג׳וני, 2002, **האומנם נטל מרצון? — סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920–1995**.
גלבוע משה, 1994, **י ליבוביץ: דברים והיפוכם**.
גל־נור יצחק, 1994, **ושבו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית**, בשיתוף עם הוצאת מאגנס.
גרינברג יצחק, 2001, **עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים, 1949–1950**.
דה־מלאך יואל, שילוני צבי, 2003, **המחקר החקלאי ברמת־הנגב**.
דהאן־כלב הנרייט, ינאי ניצה, ברקוביץ ניצה (עורכות), 2005, **נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מיגדר**, בשיתוף עם הוצאת חרגול.
דורמן מנחם, קומם אהרן (עורכים), 1989, **אלתרמן ויצירתו**, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
דרורי זאב, 2000, **אוטופיה במדים: תרומת צה״ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**.
ויץ יחיעם, 2002, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות 1947–1949**.
זית דוד, 2002, **האוטופיה השומרית: השומר־הצעיר בפולין, 1921–1931**, בשיתוף עם יד יערי, גבעת חביבה.
חבר חנן, 1995, **בשבי האוטופיה: מסה על משיחיות ופוליטיקה בשירה העברית בארץ־ישראל בין שתי מלחמות העולם**.
טובי יעקב, 2008, **על מפתן ביתה: התגבשות מדיניותה של ישראל בסוגיית הפליטים הפלסטינים, 1948–1956**, בשיתוף עם מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.
טופל מנחם, 2005, **המנהלים החדשים: הקיבוץ על דרך אחרת**, בשיתוף עם יד טבנקין, רמת אפעל.
טל דוד, 1998, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949–1956**.
יבלונקה חנה, 2008, **הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה**, בשיתוף עם ידיעות אחרונות — ספרי חמד.
כהן אורי, בן־רפאל אליעזר, בראלי אבי, יער אפרים (עורכים), 2006, **ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו**, בשיתוף עם יד יצחק בן־צבי, המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב ומכון צ׳ריק לתולדות הציונות, האוניברסיטה העברית בירושלים.
כוגן מרדכי (עורך), 1989, **בן־גוריון והתנ״ך: עם וארצו**.
כנרי ברוך, 2003, **טבנקין בארץ־ישראל**, בשיתוף עם יד טבנקין, רמת אפעל.

לבל אודי (עורך), 20052, **ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים**.
ליפסקר אבידב, 2000, **לעמל יולד: שירת אברהם ברוידס, תרע"ט–תשל"ד**, בשיתוף עם הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
מישקינסקי משה, 2004, **עיונים בסוציאליזם היהודי: אסופת מאמרים**, בשיתוף עם המכון לחקר התפוצות באוניברסיטת תל־אביב ומכון גוטאיינר לחקר הבונד ותנועת הפועלים היהודית באוניברסיטת חיפה.
נבו גידי, 2005, **שבעה ימים בנגב: על 'ימי צקלג' לס. יזהר**, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
נבו גידי, ארבל מיכל, גלוזמן מיקי (עורכים), 2008, **עִתּוֹת של שינוי: ספרויות יהודיות בתקופה המודרנית**.
ניר הנרי, 2008, **רק שביל כבשו רגלַי: תולדות התנועה הקיבוצית**, בשיתוף עם מוסד ביאליק והוצאת הקיבוץ המאוחד.
עזריהו מעוז, 1995, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948–1956**.
עזריהו מעוז, 2005, **תל־אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**.
עילם יגאל, 2000, **יהדות כסטטוס קוו: פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים וחילוניים במדינת ישראל**, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב והוצאת עם עובד.
ערפלי בעז, 1998, **רב־רומאן: חמשה מאמרים על תמול שלשום לש"י עגנון**, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
פורת חנינא, 1996, **מישימון לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, 1930–1947**, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.
פורת חנינא, 2002, **הנגב: ממדבר לארץ מזרע: פיתוח ויישוב הנגב 1949–1956**.
פורת חנינא, 2009, **מספָּר מדבָּר למטרופולין: תכניות האב ותכניות המתאר לפיתוח הנגב 1952–2002**.
פז־ישעיהו אביגיל, גורני יוסף (עורכים), 2006, **הישג היסטורי בתמורותיו: ההתיישבות הקיבוצית והמושבית, 1910–1990**, בשיתוף עם יד טבנקין, רמת אפעל, יד יערי, גבעת חביבה והמכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב.
פינקוס בנימין, 1986, **יהודי רוסיה וברית־המועצות: תולדות מיעוט לאומי**.
פינקוס בנימין (עורך), 1987, **יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה, 1944–1948**.
פינקוס בנימין, 1993, **תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית־המועצות, 1947–1987**.
פינקוס בנימין, 1999, **סופה של תקופה: יהודי ברית־המועצות בעידן גורבצ וב, 1985–1991**.
פינקוס בנימין, 2005, **מאמביוולנטיות לברית בלתי כתובה: ישראל, צרפת ויהודי צרפת 1947–1957**.
פינקוס בנימין, 2007, **'יחסים מיוחדים': ברית המועצות ובעלות בריתה ויחסיהן עם העם היהודי, הציונות ומדינת ישראל 1939–1959**.

פינקוס בנימין, בנסימון דוריס (עורכים), 1992, יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל.
פינקוס בנימין, טרואן אילן (עורכים), 1988, סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה.
פלדשטיין אריאל, 2003, קשר גורדי: דוד בן־גוריון, ההסתדרות הציונית ויהדות ארצות־הברית 1948–1963.
פנסלר חֶדֶק יונתן, 2001, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל, 1870–1918, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.
פרידמן ישעיהו, 1996, גרמניה, תורכיה והציונות, 1897–1918, בשיתוף עם אוניברסיטת בן־גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
פרידמן ישעיהו, 2004, מיתוס של כפל ההבטחות: בריטניה, הערבים והציונות, 1915–1920.
פרילינג טוביה, 1998, חץ בערפל: דוד בן־גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, בשיתוף עם המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.
צוויג רונלד, 2009, רכבת הזהב: השמדת יהודי הונגריה ושוד הרכוש, בשיתוף עם יד ושם.
צור אלי, 1998, נופי האשליה: מפ״ם 1948–1954.
צור אלי (עורך), 2005, עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה.
צור אלי, 2006, לפני בוא האפלה: השומר הצעיר בפולין ובגליציה, 1930–1940, בשיתוף עם יד יערי, גבעת חביבה.
צור מוקי (עורך), 2001, בשנה הבאה: ׳שנות טובות׳ מן הקיבוץ, בשיתוף עם יד יערי, גבעת חביבה ויד טבנקין, רמת אפעל.
צור מוקי, 2007, כְּרֵעָה בָּרוּחַ: עיונים בתרבות הקיבוץ והתרבות הישראלית, בשיתוף עם יד טבנקין, יד יערי והמכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
צור מוקי ודניאלי יובל (עורכים), 2004, יוצאים בחדש האביב: פסח ארץ־ישראלי בהגדות מן הקיבוץ, בשיתוף עם יד יצחק בן־צבי, יד טבנקין, רמת אפעל ויד יערי, גבעת חביבה.
צמרת צבי, 1993, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950).
צמרת צבי, 1997, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה.
קידר ניר, 2009, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן־גוריון, בשיתוף עם יד יצחק בן־צבי.
קמחי רות, 2009, ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים 1918–1948, בשיתוף עם הוצאת עם עובד, המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב ואוניברסיטת חיפה.
קנטור אפרת, 2007, ׳בעצמם הם כותבים להם שיר׳: עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948–1978, בשיתוף עם יד טבנקין.
קצבורג־יונגמן מירה, 2008, נשים ציוניות באמריקה: הדסה ותקומת ישראל.
קרן מיכאל, 1988, בן־גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה.
רוז׳נסקי רחל, 2004, זהויות נפגשות: פועלי־ציון בצפון אמריקה 1905–1931.

רצבי שלום, 2003, **בין גורל לייעוד: השיח התיאולוגי היהודי בארצות הברית**, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב והוצאת עם עובד.

שאלתיאל שלמה (עורך), 1999, **אמנות בשירות רעיון: כרזות השומר הצעיר, 1937–1967**, בשיתוף עם יד יערי, גבעת־חביבה.

שגב זוהר, 2007, **מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים: ההנהגה הציונית־אמריקנית, השואה והקמת מדינת ישראל**.

שהם ראובן, 1997, **סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אורי צבי גרינברג**.

שורץ שפרה, 1997, **קופת־חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ־ישראל, 1911–1937**.

שורץ שפרה, 2000, **קופת חולים, הסתדרות, ממשלה: מהלכים בעיצובה של מערכת הבריאות בישראל, 1947–1960**.

שטאובר רוני, 2000, **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי.

שיף עופר, 2001, **יהודים משתלבים: אוניברסליזם רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטישמיות ושואה**, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב, המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר־אילן והוצאת עם עובד.

שלום זכי, 1995, **דוד בן־גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949–1956**.

שלום זכי, 2004, **בין דימונה לוושינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל 1960–1968**, בשיתוף עם מכון יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל־אביב.

שלום זכי, 2004, **כאש בעצמותיו: דוד בן־גוריון ומאבקיו על דמות המדינה, 1963–1967**.

שלם חיים, 2007, **עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942–1945**.

שמש משה, טרואן אילן (עורכים), 1994, **מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש**.

שמש משה, 2004, **מהנַכְבָּה לנַכְסָה: הסכסוך הערבי־ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית, 1957–1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים**.

שמש משה, דרורי זאב (עורכים), 2008, **טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**.

Aronson Shlomo (ed.), 2002, *New Records - New Perspectives*.

Ben-Gurion David, 1997, *Like Stars and Dust: Essays from Israel's Government Year Book*.

Bensimon Doris & Pinkus Benjamin (eds.), 1989, *Les Juifs de France, le Sionisme et l'État d'Israel*, Paris: l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO).

Gal Allon, 1991, *David Ben-Gurion and the American Alignment for a Jewish State*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press & Jerusalem: The Magnes Press.

Gal Allon (ed.), 1996, *Envisioning Israel: The Changing Ideals and the Images of North American Jews*, Jerusalem: The Magnes Press.

Gal Allon & Gottschalk Alfred (eds.), 2000, *Beyond Survival and Philanthropy: American Jewry and Israel*, Cincinnati: Hebrew Union College Press (in associ ation with the Ben-Gurion Research Center and the Center for North American Jewry, Ben-Gurion University of the Negev).

Troen S. Ilan & Shemesh Moshe (eds.), 1990, *The Suez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, London: Frank Cass.

Troen S. Ilan & Pinkus Benjamin (eds.), 1992, *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, London: Frank Cass.

כתבי עת

עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (תשנ"א/1991), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב/1992), עורך: אבי בראלי.

עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג/1993), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 4 (תשנ"ד/1994), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה/1995), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו/1996), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 7 (תשנ"ז/1997), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 8 (תשנ"ח/1998), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 9 (תשנ"ט/1999), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס/2000), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 11 (תשס"א/2001), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 12 (תשס"ב/2002), עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי.

עיונים בתקומת ישראל, 13 (תשס"ג/2003), עורכים: פנחס גינוסר, אבי בראלי, גדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 14 (תשס"ד/2004), עורכים: אבי בראלי וגדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 15 (תשס"ה/2005), עורכים: אבי בראלי וגדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 16 (תשס"ו/2006), עורכים: אבי בראלי, גדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 17 (תשס"ז/2007), עורכים: אבי בראלי, גדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 18 (תשס"ח/2008), עורכים: אבי בראלי, גדעון כ"ץ.

עיונים בתקומת ישראל, 19 (תשס"ט/2009), עורכים: אבי בראלי, גדעון כ"ץ.

ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 1996, עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי. בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב.

כלכלה וחברה בימי המנדט, 19181–1948 (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 2003, עורכים: אבי בראלי ונחום קרלינסקי.

איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 2004, עורכים: אבי בראלי ופנחס גינוסר. בשיתוף עם מוסד הרצל לחקר הציונות ולימודה באוניברסיטת חיפה, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל־אביב, ומרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים.

חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 2005, עורכים: אבי בראלי, דניאל גוטוויין, טוביה פרילינג, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן־צבי, 2 כרכים.

מסביב לנקודה: מחקרים חדשים על מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 2008, עורכים: אבנר הולצמן, גדעון כ"ץ, שלום רצבי.

ישראלים, 1 (2007), עורך: אמיר פלג, בשיתוף המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

ישראלים, 2 (2009), עורך: אמיר פלג, בשיתוף המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

Israel Studies, vol. 1, nos. 1-2 (1996); vol. 2, nos. 1-2 (1997); vol. 3, nos. 1-2 (1998); vol. 4, nos. 1-2 (1999); vol. 5, nos. 1-2 (2000); vol. 6, nos. 1-3 (2001); vol. 7, nos. 1-3 (2002), vol. 8, nos. 1-3 (2003); vol. 9, nos. 1-3 (2004); vol. 10, nos. 1-3 (2005); vol. 11, nos. 1-3 (2006); vol. 12, nos. 1-3 (2007), vol. 13, nos. 1-3 (2008); vol. 14, nos. 1-3 (2009). Editor: S. Ilan Troen. A joint publication of the Ben-Gurion Research Center and the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, in affiliation with the Association for Israel Studies – Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.

Shvut: Studies in Russian and East European Jewish History and Culture, vols. 1-2 (17-18) (1995); vols. 3-4 (19-20) (1996); vols. 5-6 (21-22) (1997); vol. 7 (23) (1998); vol. 8 (24) (1999); vol. 9 (25) (2000); vol. 10 (26) (2001); vol. 11 (27) (2002-2003). Editor: Benjamin Pinkus. In cooperation with the Diaspora Research Institute, Tel Aviv University.

ISRAEL STUDIES

Israel Studies is published by Indiana University Press for the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism at Ben-Gurion University of the Negev and The Schusterman Center for Israel Studies at Brandeis University in affiliation with the Association for Israel Studies.

Editor: S. Ilan Troen

Assistant Editor: Natan Aridan

RECENT EDITIONS

Volume 14, no. 1 (Spring 2009)

Special Issue: Israelis and the Holocaust: Scars Cry Out for Healing
Guest Editor: Tuvia Friling

Introduction
Tuvia Friling

Articles
Dalia Ofer
The Past that Does Not Pass: Israelis and Holocaust Memory
Daniel Gutwein
The Privatization of The Holocaust: Memory, Historiography, and Politics
Shlomo Aronson
Israel's Security and the Holocaust: Lessons Learned, but Existential Fears Continue
Hanna Yablonka
Oriental Jewry and the Holocaust: A Tri-Generational Perspective
Tuvia Friling
A Blatant Oversight? The Right-Wing in Israeli Holocaust Historiography

Volume 14, no. 2 (Summer 2009)

Holocaust, History and Memory
Idit Gil
Teaching the Shoah in History Classes in Israeli High Schools
Yechiam Weitz
In the Name of Six Million Accusers: Gideon Hausner as Attorney-General and His Place in the Eichmann Trial
Sveta Roberman
From Exclusion to Inclusion: Jewish WWII Soldiers in the Israeli National Narrative

Zionist Dialectics – Partition Debates

Introduction
Itzhak Galnoor
The Zionist Debates on Partition (1919-1947)
Colin Shindler
Opposing Partition: The Zionist Predicaments after the Shoah
Asher Susser
Partition and the Arab Palestinian Minority in Israel
As'ad Ghanem
The Bi-National State Solution

Gender Issues
Judith Baumel-Schwartz
The Lives and Deaths of Female Military Casualties in Israel during the 1950s
Elisheva Rosman-Stollman
Women of Valor: The Garin Program and the Israel Defense Forces
Daphna Hacker
Inter-Religious Marriages in Israel: Gendered Implications for Conversion, Children, and Citizenship
Esther Fuchs
The Evolution of Critical Paradigms in Israeli Feminist Scholarship: A Theoretical Model

Reviews
Chaim I. Waxman
Jackie Feldman, *Above the Death Pits, Beneath the Flag, Youth Voyages to Poland and the Performance of Israeli National Identity*
Leonard Saxe and Barry Chazan, *Ten Days of Birthright Israel: A Journey in Young Adult Identity*
Philip Hollander
Nili Scharf Gold, *Yehuda Amichai: The Making of Israel's National Poet*
From Conflict to Consensus: Cultural Conflict and the Israeli Debate over Territorial Withdrawal

Volume 14, no. 3 (Fall 2009)

Special Issue: Tel-Aviv Centenary
Guest Editor: Maoz Azaryahu

Maoz Azaryahu
Introduction:"One of the World's Coolest Cities": Tel-Aviv at 100
Maoz Azaryahu
Tel-Aviv's Birthdays: Anniversary Celebrations of the First Hebrew City 1929-1959
Yoram Bar-Gal
From "European Oasis" to Downtown New York: The Image of Tel-Aviv in School Textbooks

Barbara Mann
Der eko fun goles*: *"The Spirit of Tel-Aviv" and the Remapping of Jewish Literary History
Amynadav Dykman
A Poet and a City in Search of a Myth: On Shlomo Skulsky's Tel-Aviv Poems
Rachel S. Harris
Decay and Death: Urban Topoi in Literary Depictions of Tel-Aviv
Volker M. Welter
The 1925 Master Plan for Tel-Aviv by Patrick Geddes
Arnon Golan
Soundscapes of Urban Development: Tel-Aviv in the 1920s and 1930s
Nurit Alfasi and Roy Fabian
Preserving Urban Heritage: From Old Jaffa to Modern Tel-Aviv
Carolin Aronis
The Balconies of Tel-Aviv: Cultural History and Urban Politics

ABSTRACTS

The Emergence of the Concept of Economic Independence in the Israeli Discourse, 1948-1966

Arye Krampf

This article traces the development and translation into policy of a national ethos based on economic independence in Israel's first two decades. The rise of the ethos of economic independence resulted from the interaction between political leaders, public administrators, and economic experts. The concept of a national economic ethos facilitates our understanding of the relationship between nationalism and the economic discourse. Unlike other concepts, it assumes that national ideologies are based on economic concepts and, vice versa, economic policy-making is based on a specific national vision. Therefore, the concept of a national economic ethos enables us to analyze political-economic debates as the clash between economic and national views.

Israel's Unaccountable Elite: The Case of the Finance Ministry's Upper Echelons

Abraham Doron

The article explores the Treasury elite's critical role in state affairs and its influence in Israeli society. The timeliness of the subject lies in the rapid rise of the elite′s power and the public's growing dissatisfaction with its conduct. The Treasury elite's power stems primarily from its strategic position in the government system. Its authority is not limited to the economic sphere but extends to other areas in the public sector, and its activity is characterized by pronounced social conservatism and

a culture of secrecy. In order to understand this elite's status in Israel, it is necessary to examine the way its views and preferences shape Israeli society. These accentuate the elite's unaccountability which assumes little responsibility before the public and only minimal responsibility toward its elected political masters. The powers it has amassed pose a potential threat to the democratic regime, especially since the elite often serves as the final arbiter on social issues and economic policy.

The Israeli Medical Association in the 1950s and 2000s

Orit Rozin & Nadav Davidovitch

The article analyzes the IMA's role in developing the health field in Israel, and focuses on the changes in the association's attitudes and interests in the 1950s and 2000s. Since the 1950s, the IMA has acquired significant power and prestige within the medical community and in its relationship with medical faculties and Ministry of Health. This process should not be seen as the natural development of a professional group linked primarily to scientific achievements and institutionalization, instead, the consolidation of the IMA's status should be attributed to historical developments in the health field and, more broadly, to changes in political, social and economic power relations. Central to these processes is the hegemonic transformation caused by the neo-liberal worldview. Following this claim we show that in the profession-class dyad of IMA activity, class has emerged as the key variable. We contend that the class perspective, despite its theoretical limitations in certain cases, is a profitable explanation in the IMA case. It offers a deep understanding of the motivations and modus operandi of the IMA in light of the major changes that Israeli society, politics, the health system's structure, and the IMA's status have undergone.

The Hebrew University and its Tel Aviv Branches, 1950-1970

Nahum Gross

After Israel gained its independence, the Hebrew University of Jerusalem (HU) faced a severe economic and political crisis. Ben-Gurion and his Government opposed the HU's administration and board of directors and tried to subordinate higher education

under government control. By choosing a scholar who combined administrative and political skills to head the university and who was acceptable to Ben-Gurion, and by co-opting government representatives to its executive bodies, the HU obtained substantial financial support and a choice site for a new campus, without ceding its formal autonomy. Nevertheless, it failed to retain its status as the sole university in Israel certified to award advanced academic degrees, despite years of political and organizational maneuvering aimed primarily at forestalling the establishment of an independent university in Tel Aviv. A major step in this struggle was the absorption of the Tel Aviv 'Higher School of Law and Economics' into the HU's 'Schools of Law and of Social Sciences'. When Mapai won the Tel Aviv municipal elections, the political direction reversed and the way opened for establishing a strong university in Tel Aviv with government, Knesset, and public opinion backing. This support and the growth of the new university, as well as the increased difficulties in running the Tel Aviv branches without a second building, eventually compelled the HU to withdraw from Tel Aviv. A more sober and perceptive understanding of the political and demographic developments in Israel would have allowed the HU to contribute to higher education in Tel Aviv without administrative and financial control – as was done in Haifa and later in Beer Sheva – saving much expense and protracted aggravation.

'Kehilat Ya'akov': The Attempt to Purchase the Hartuv Estate, 1882-1883

Yossi Ben-Artzi

The article deals with the almost forgotten attempt by entrepreneurs of Jerusalem's 'Old Yishuv' to purchase land in the Hartuv (Artuf) area between 1882 and 1883. Two members of the community, aware of the local real estate situation and the aspirations of many Jewish refugees from Russia to become farmers in Palestine, entered a transaction with the Spanish vice-consul in Jerusalem, who owned land in the tiny Arab village of Artuf (in the hills west of Jerusalem). They put down a deposit, advertised their initiative in the Jewish press, composed a set of regulations for the future community, and named it – *Kehilat Ya'akov* (Jacob's Community). They hoped to attract as many buyers as possible, repay their debt to the vice-consul, and transfer ownership to the settlers. The idea, however, was greeted disparagingly

by many Jewish communities overseas who viewed the initiative as opportunism and land speculation. The plots went unsold. Attempts were made to sell the land to two well-known pioneer groups: the 'Lovers of Zion' organization that was brought to Palestine by Yehiel Brill on behalf of Baron de Rothschild in order to found a 'model colony' (the colony was eventually set up in Ekron-Mazkeret Batiya); and the 'Bilu'im'. Unfortunately, all these efforts came to nought. The entrepreneurs lost their investment, and the Spanish diplomat sold the land to the British Mission Society which established a Christian-Jewish village on the site in 1883. The attempt at land acquisition and settlement of the Artuf area casts the role played by Jerusalem's Orthodox community in the early stage of modern Zionism in an unfamiliar light.

'Tza'an' and 'Cana'an': *Hannale of Dorohoi* The Forgotten Poem by Ya'akov Orland

Tamar Wolf-Monzon

Critical studies of Ya'akov Orland's poetry often repeat the premise that his later poems, from the 1970s on, are characterized by the use of historical materials for inspiration. Looking at the entire body of Orland's work, especially the papers in his private archive, most of which are still unpublished, one sees that his use of historical and biblical sources, and affinity for epic poems, began thirty years earlier and is closely tied to his theatrical writing and translation of plays. The article focuses on Orland's *Hannale of Dorohoi*, a dramatic poem written in the second half of the 1940s, parts of which appeared in the literary supplement of the Israeli newspaper *Davar* in 1947. Against the background of that period and the attempts to forge a Hebrew cultural identity, the article explores the limits of attraction to the 'other' that appear in the poem. This includes attraction to the gypsies' 'otherness', unlike the attraction to the Young Hebrews Movement or Canaanite ideology.

‘A Covenant between the Lines’: Natan Alterman’s Image in Poetic Works

Chaya Shacham

During his lifetime and after his demise, many poems were dedicated, either directly or obliquely, to the poet Natan Alterman. The article examines his changing image as depicted by poets of three literary generations. It analyzes thirteen works by nine poets published between 1951 and 2002 which reveal numerous fluctuations in Alterman’s image. Unlike the poetic works of the late 1930s (that I discussed in two earlier studies) in which Alterman appears as an antagonist in ‘dramas’ of unrequited friendship, envy, and twisted personal relationships, in later works a different image emerges. In the earlier works, Alterman’s image is mythologized, that is, he is accredited with supernatural powers. After his death the trend veered to the extreme, elevating him to legendary, even mythical status. Interestingly, with the passage of time his image went through another phase – iconoclasm! Poets began emphasizing Alterman’s flaws and foibles and threatened to sully the untarnished image created earlier.

Polish and Jewish: Maurycy Gottlieb Caught between Two Worlds

Dalia Manor

Ezra Mendelsohn’s biography of the Jewish artist, Maurycy Gottlieb (1856-1879), is one of several works in many languages on this subject. The fact that so many books have been published about an artist whose life was so brief is an interesting phenomenon in itself. Mendelsohn portrays the artist as a role model in Jewish history, against the fascinating geo-cultural environment of Galicia where Gottlieb grew up. At the time Galicia had a mixed population of Poles, Ukrainians and Jews whose inter-ethnic differences were often blurred. Mendelsohn claims that Gottlieb’s art is imbedded in the East European tradition of historical painting and Orientalism. The author rightly argues that being born Jewish, or painting Jewish figures or religious rituals, is not a sufficient definition of Jewish art. Gottlieb envisioned Jewish integration in Poland, and, since he considered himself both Jewish and

Polish, this qualifies him, according to Mendelsohn, as a universal Jewish artist. Thus, Gottlieb's paintings reflect questions of identity, as illustrated in his famous 'Jews Praying at the Synagogue on Yom Kippur' that depicts the dual nature of Judaism: a religion and a way of life, traditional law and a universal worldview. Curiously, the author pays little attention to Gottlieb's status as a major Polish painter, which suggests different interpretations of the same works. The book's emphasis on Gottlieb's aspirations to be both Jewish and Polish, to belong to both cultures simultaneously, echoes contemporary identity issues in art, especially multi-identities and cultural hybridism as legitimate foundations of high art.

The United States Middle East Policy: Catalyst for the Outbreak of the Yom Kippur War

Boaz Vanetik & Zaki Shalom

The article focuses on the part played by the US administration, and especially Nixon's National Security Advisor (NSA) Henry Kissinger, in the failure to reach an Israeli-Egyptian settlement in 1973, the year the Yom Kippur War broke out. Recent declassified documents in the United States and Israel reveal that the White House's conduct in the Middle East not only failed to prevent war, but also actually catalyzed its outbreak. Kissinger adopted a 'stalemate policy' that undermined any peace initiative that did not satisfy Israel's position. Under these circumstances, the Egyptian government realized that the United States was not genuinely interested in advancing a peace process. This assessment prompted the Egyptians to abandon the diplomatic track and, with Syria, to attack Israel in October 1973. Both states assumed that such a move would jumpstart White House involvement in a peace process and eventually return to them the lands occupied by Israel since the Six-Day War.

Nasir's Strategy for 'Eliminating the Traces of Aggression' June 1967-September 1970: A Reassessment

Moshe Shemesh

In his resignation speech of June 9, 1967 Nasir defined for the first time the main goal of his strategy as 'the eradication of the traces of aggression', that is, the annulment of Israel's war gains. The Khartoum Arab Summit in September ratified this strategy. Based on Egyptian and Arab primary sources, the article reassesses some of the central issues related to this strategy. These include: Soviet influence on formulating and implementing the strategy's principles; Nasir's near-obsessive determination to reach a military confrontation with Israel; Nasir's view that a political solution to the conflict was unattainable. The strategy's basic guidelines were: refusal to accept Israel's conditions; preservation of Arab honor; 'recovery by force what was taken by force'; and reliance on Soviet military and political support. Nasir implemented this strategy along two parallel tracks: political activity and intensive military preparation. However, since he believed that the political path was doomed to failure, war was inevitable.

Masada or Modi'in: Menachem Begin and His Attitude towards the Warsaw Ghetto Uprising

Amir Peleg

I argue that Menachem Begin's view of the Warsaw Ghetto Uprising was ideologically motivated by sharp disapproval of Jewish existence in the Diaspora and the belief that the struggle waged by his prestate National Military Organization (Etzel) for Israel's independence was the beginning of a new Jewish history. This 'new' history merged Jewish blood and the historical homeland into an invincible, unified entity that constituted the reemergence of Jewish independence (that ended in the first century BCE with the last of the Hasmonean rulers). Begin compared the Warsaw Ghetto Revolt to the fall of Masada (73 AD), asserting that the defense of Masada was immoral because it culminated in suicide. On the other hand, Modi'in (the city where the Hasmonean Revolt broke out in the second century BC), and which Begin equated with Etzel's revolutionary activity, was the beginning of the

relentless struggle to regain national freedom. When Begin perceived the Warsaw Ghetto Uprising as a symbolic event that expressed the meaninglessness of life in the Diaspora and as an event that terminated in mass suicide by the Jewish defenders, he concluded that the uprising in Poland should remain outside the narrative of Israel's liberation. I contend that once Begin decided to exclude the Warsaw Ghetto Revolt from his political party's (Herut) narrative, the Beitar organization that had fought in the uprising was doomed to historical oblivion.

Ben-Gurion's Attitude towards the Revisionist Movement and its offshoots

Yehiam Weitz

The article deals with Ben-Gurion's ambivalence towards the Revisionist Movement and its leaders. Evidence of this can be seen in his relationship with Ze'ev Jabotinsky between 1933-1935 (that went from bitter rivalry to close cooperation); his friendship with the most important poet of the Revisionist Movement, Uri Zvi Greenberg, especially during the 1960-1961 Lavon Affair; his warm friendship with Yehoshua Cohen – a member of Lehi (the Stern Gang) and one of the founders of Kibbutz Sde-Boker; his relationship with Geula Cohen, a member of Lehi and a prominent figure in the radical right; and his relationship with Menachem Begin in the 1960s (that went from deep-felt hatred to friendship).

The Destruction of Old Tiberias, 1948-1949

Mustafa Abbasi

Israeli and Palestinian scholars have written about the destruction of Arab settlements and the reshaping of the countryside and landscape that took place during and after the 1948 War. Most studies have dealt with the large-scale destruction at the macro-level. I believe, however, that a deeper understanding of the devastation and transformation calls for research at the micro-level. The article attempts to fill the void by analyzing the stages in the destruction of Old Tiberias and tracing the underlying causes. It also discusses the decision making process and its implication for the Jewish inhabitants who remained in the city.

Sports, Politics and Exiles: Protests in Israel during the 1978 World Soccer Cup in Argentina

Raanan Rein & Efraim Davidi

This article analyzes the campaign against the 1978 World Cup. After reviewing the Argentinean military government's exploitation of the games in order to legitimize its dictatorship, we discuss world reaction to the event being held in a country ruled by a repressive, corrupt regime. The main focus, however, is on the response of individuals and groups in Israel who used the occasion to denounce and demonstrate against the crimes committed in Argentina. The Israeli case is of particular interest because of the close ties between the Israeli government and Argentinean dictatorship, and the large Latin American immigrant community – mostly Argentineans – in Israel. This community steadily rose as hundreds fled the brutality of the military dictatorship.

The 'Community Committee' and Establishment of a Multiethnic Hebrew Community in Haifa during World War I

Anat Kidron

On the eve of World War I the Jewish community in Haifa underwent demographic and organisational changes. These included the establishment of a joint community committee (*va'ad ha'eda)* which operated until 1913 and marked the beginning of the united Jewish community in Haifa. The article discusses the formation of the Jewish nationalist community in Haifa during the war and the way it preserved the community's framework by providing essential services. The public leadership – which came mainly from the 'New Yishuv' – tried to establish a self-sufficient, productive management system in dealing with vital resources, such as food, medicine, and medical treatment. I contend that the public service structure established by the national leadership during the war laid the foundations for community organisation and postwar recovery. Furthermore, it reflects the beginning of the modern-nationalist view and the domination of 'New Yishuv' leadership in Haifa, and was a forerunner of the Hebrew community's separation from the Arab surroundings.

Support and Reservations: Ben-Gurion's Attitude towards the Institutionalization of Religion in the IDF

Aaron Kampinsky

The article examines Ben-Gurion's attitude towards the complex issue of institutionalizing religion in the IDF. On the one hand, Ben-Gurion initiated the discontinuation of separate units for religious soldiers in 1948, in line with his state-oriented attitude, and pioneered the establishment of the Military Rabbinate so that both the religious and non-religious citizens could serve in the army. On the other hand, he staunchly opposed the expansion of the Military Rabbinate's activities into education. This was the reason for his opposition to the creation of a 'religion corps' or 'religious revival campaign' in the IDF. Nevertheless, he was not against the Military Rabbinate's educational activities in immigrant camps or its use of the Bible as an educational tool in the first years of the state.

Philosophical and Cultural Aspects of the Debate over Enlisting Yeshiva Students

Yuval Jobani

This article explores various traditional Jewish arguments for exempting religious scholars from military duty. In contemporary Israeli society *Torah* scholars have lost their elite status that once granted them exemption from monetary taxation and physical labor for defense purposes. Excluding extreme cases of immediate existential danger, such as the 1948 War of Independence, this privilege continues. I propose reforming the current form of exemption by adopting 'cultural excellence' as a basic principle. Granting exemption to a very limited group of outstanding religious scholars could significantly reduce the antagonism between Orthodox Jews and the majority of Israeli citizens. Mutual ill-will could further diminish if the same guidelines also applied to young Israelis of exceptional talent in 'secular' fields such as science, arts, or sports.

Activities and Conflicts of 'The Soviet Authority for the Advancement of Jewish Land Settlement', 1924-1925

Matityahu Mintz

The KOMZET, the Authority for the Advancement of Settlement of 'Jewish Land Workers' had a rough start. Ratification of its bylaws was postponed for two years (1924 and 1925) and the practical matter of gaining permission for contact with land commissioners in the Ukrainian Republic and Crimean Autonomous Republic (both of which were hostile to the Jewish group) remained in limbo. The Jewish leadership strove to advance the KOMZET enterprise, concentrating its efforts in the southern Ukraine, where Jewish settlements had been established in the time of the czars, and northern Crimea that was sparsely populated. The two republics, however, put up obstacles designed to curtail the project and especially the Jewish national goal of establishing conditions for dense settlement (one hundred thousand families) that would serve as a territorial base for a Jewish socialist republic. The pressure from KOMZET's opponents succeeded in minimizing the group's authority, introducing proposals for dividing land settlement into geographical blocks distant from one another, and undermining the Jewish national goal. The article discusses KOMZET's efforts in dealing with these challenges.

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

Published with the assistance of
Yad David Ben-Gurion

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv and the State of Israel

Volume 19

THE BEN-GURION RESEARCH INSTITUTE • SEDE BOQER CAMPUS
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV
2009

Editors: Avi Bareli, Gideon Katz
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Daniel Gutwein, Aviva Halamish, Gideon Katz, Moshe Lissak, Esther Meir-Glitzenstein, Zaki Shalom, Avigad Vonshak
Advisory Board: Avi Bareli, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Menahem Brinker, Hebrew University; Itamar Even-Zohar, Tel Aviv University; Allon Gal, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Reasearch Institute; Daniel Gutwein, Haifa University; Aviva Halamish, Open University; Gideon Katz, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Moshe Lissak, Hebrew University; Esther Meir-Glitzenstein, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Matityahu Mintz, Tel Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Zaki Shalom, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Moshe Shemesh, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Ilan Troen, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute; Avigad Vonshak, Ben-Gurion University of the Negev, Ben-Gurion Research Institute

Style Editing: Israel Ronen, Ravit Delouya, Nurit Valk, Einat Amit-Yairi
Editing & Type Editing: Nili Hirt
Abstracts Editing: Moshe Tlamim
Cover Design: Adth Vanooijen
Production Manager: Shaul Shragai

ISSN 0792-7169
© 2009
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel at Keterpress Enterprises, Jerusalem

CONTENTS

Economy and Society

Arye Krampf	The Emergence of the Concept of Economic Independence in the Israeli Discourse, 1948-1966	1
Abraham Doron	Israel's Unaccountable Elite: The Case of the Finance Ministry's Upper Echelons	35
Orit Rozin & Nadav Davidovitch	The Israeli Medical Association in the 1950s and 2000s	56
Nahum Gross	The Hebrew University and its Tel Aviv Branches, 1950-1970	93
Yossi Ben-Artzi	*'Kehilat Ya'akov*': The Attempt to Purchase the Hartuv Estate, 1882-1883	120

Literature and Art

Tamar Wolf-Monzon	'Tza'an' and 'Cana'an': *Hannale of Drohoi* - The Forgotten Poem by Ya'akov Orland	143
Chaya Shacham	'A Covenant Between the Lines': Natan Alterman's Image in Poetic Works	177
Dalia Manor	Polish and Jewish: Maurycy Gottlieb Caught between Two Worlds	198

The Middle East Conflict

Boaz Vanetik & Zaki Shalom	The United States Middle East Policy: Catalyst for the Outbreak of the Yom Kippur War	205
Moshe Shemesh	Nasir's Strategy for 'Eliminating the Traces of Aggression', June 1967-September 1970: A Reassessment	246

Politics

Amir Peleg	Masada or Modi'in: Menachem Begin and His Attitude towards the Warsaw Ghetto Uprising	283
Yehiam Weitz	Ben-Gurion's Attitude towards the Revisionist Movement and its Offshoots	306
Mustafa Abbasi	The Destruction of Old Tiberias, 1948-1949	345
Raanan Rein & Efraim Davidi	Sports, Politics and Exiles: Protests in Israel during the 1978 World Soccer Cup in Argentina	373

Anat Kidron — The 'Community Committee' and Establishment of a Multiethnic Hebrew Community in Haifa during World War I — 401

Army and Religion

Aaron Kampinsky — Support and Reservations: Ben-Gurion's Attitude towards the Institutionalization of Religion in the IDF — 425
Yuval Jobani — Philosophical and Cultural Aspects of the Debate over Enlisting Yeshiva Students — 449

The Jewish World

Matityahu Mintz — Activities and Conflicts of 'The Soviet Authority for the Advancement of Jewish Land Settlement', 1924-1925 — 463

Literary Criticism

Esther Meir-Glitzenstein — The Elusive Past of Iraqi Jews in Israel: Memoirs and the Construction of the Past (on *In the Alleys of Baghdad* by Salim Fattal; *Baghdad, Yesterday* by Sasson Somekh) — 490
Aviva Halamish — The Power of Myth in Literature and Life (on *The Story of Bithania: Origin and Literary Transformations* by Shula Keshet) — 498

Abbreviations — 509

List of Participants — 510

List of Books Published by The Ben-Gurion Research Institute — 511

ISRAEL STUDIES — 521

English Abstracts — i

משתתפים:

יוסי בן־ארצי
יובל גובני
נחום גרוס
נדב דוידוביץ'
אפרים דוידי
אברהם דורון
תמר וולף־מונזון
בעז וונטיק
יחיעם ויץ
אביבה חלמיש
אסתר מאיר־גליצנשטיין
מתתיהו מינץ
דליה מנור
מוסטפא עבאסי
אמיר פלג
ענת קדרון
אהרון קמפינסקי
אריה קרמפף
אורית רוזין
רענן ריין
חיה שחם
זכי שלום
משה שמש